

UNIVERSITE DE NOVI SAD

**ANNUAIRE
DE LA FACULTE DES LETTRES ET SCIENCES
A NOVI SAD**

TOME VIII

**NOVI SAD
1964—1965**

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА VIII

НОВИ САД
1964—1965

Редакциони одбор
БОШКО НОВАКОВИЋ
БАРИША КРЕКИЋ
АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

Одговорни уредник
БОШКО НОВАКОВИЋ

Издаје Филозофски факултет у Новом Саду

Штампа : Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића бр. 5 — 1966.

O NAZIVU „SKITI“ ZA BALKANSKE SLOVENE KOD ANE KOMNINE

Dr Bariša Krekić

Tendencija arhaiziranja imena kod mnogih vizantijskih pisaca i ispoljavanja, na taj način, sopstvene učenosti, zadala je i zadaje velike brige naučnicima. Često je veoma teško, skoro nemoguće, doći do sigurnih zaključaka, šta se, zapravo, krije iza pojedinih imena zemalja i naroda, koje razni pisci navode. Među njima Ana Komnina zauzima, svakako, jedno od prvih mesta.

Carska princeza, odlično obaveštena i visoko obrazovana, znalac antičke mitologije, filozofije, književnosti i istorije, Ana je želela da ovu svoju učenost pokaže i u svome delu, znamenitoj *Aleksijadi* — biografiji njenog oca, cara Aleksija I Komnina. Nije stoga čudo, što ona za mnoge narode i oblasti upotrebljava imena koja u njeno doba nisu više bila uobičajena, a koja su vukla korene, neki put, još iz antike, iako je Ana — kako se iz njenog dela vidi — dobro poznavala i savremene nazive pojedinih naroda. Ovakvim svojim načinom pisanja, međutim, ona je podigla dosta prepreka za razumevanje svog teksta. Ipak, značaj *Aleksijade* u celini tako je veliki da вреди uložiti trud da se ove prepreke savladaju.

Jedan od naziva naroda kod Ane, koji je zadao nemalo muke naučnicima, jeste naziv „Skiti“. Složenost pitanja, šta je Ana, zapravo, podrazumevala pod tim imenom može se lako uočiti, ako se, makar letimično, baci pogled samo na nekoliko dosadašnjih mišljenja o ovome nazivu. Znameniti ruski vizantolozi J. Kulakovski i B. G. Vasiljevski smatrali su, da Ana pod imenom „Skiti“ misli na Pečenege ili Ruse.¹ Veliki rumunski istoričar Nikola Jorga, opet, mislio je da se, bar na jednom mestu gde Ana spominje γένος τι Σκυθικόν,² radi o Rumunima,³ a bugarski naučnik V. N. Zlatarski držao je, da je u ovom slučaju reč o Uzima, dok je inače, po njegovom mišljenju, Ana nazivom „Skiti“ obuhvatala ponajviše Pečenege i Kumane.⁴ Engleskinja

¹ Ю. Кулаковский, *Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриархата?* Виз. врем. IV, (1897), 328-330. — В. Г. Василевский, *Византизм и Печенеги (1048-1094)*, Труды В. Г. Василевского, т. I, Петроград 1908.

² Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l'Empereur Alexis Ier Comnène, 1081—1118)*, Texte établi et traduit par B. Leib, t. II, Paris 1943, knj. VI, pogl. XIV, 1.

³ N. Jorga, *Les premières cristallisations d'Etat des Roumains*, Bull. de la Section Historique de l'Académie Roumaine, I, Bukurešt 1920, 33—46. Slično i N. Banescu, *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus XI Jahrhundert*, Byzantion VI (1931), 297—307.

⁴ В. Н. Златарски, *Какъв народъ се разбира у Анна Комнина подъ израза γένος τι Σκυθικόν?* Известия на Историческото дружество въ София, кн. XI-XII (1932), 71-82.

G. Buckler, koja se specijalno bavila proučavanjem života i dela Ane Komnine, sklona je izjednačavanju Aninih „Skita“ sa Kumanima i Pečenezima⁵.

Ugledni mađarski vizantolog i turkolog G. Moravcsik smatra da je Ana glavni izvor za poznavanje napada Pečenega, Uza i Kumana na Vizantiju u drugoj polovini XI veka i da je ona znala njihova prava imena, „ali ih ipak naziva ponajviše arhaizirajućim imenima Skita i Sauromata“⁶. Ipak — nastavlja Moravcsik — pošto Ana nije dosledna u upotrebi tih imena, nije uvek lako znati koji se narod pod njima krije. Jasno je, međutim, da su, za Moravcsika, Anini „Skiti“ u prvom redu Pečenezi, Uzi i Kumani⁷.

Nema sumnje da je ovakvo shvatanje imena „Skiti“ kod Ane Komnine u osnovi opravdano i na svom mestu. Ana je, u svojoj tendenciji za arhaiziranjem imena, narode koji su u doba vladavine cara Aleksija I Komnina naletali na Vizantiju sa severa, nazivala „Skitima“⁸. Za nas se, međutim, postavlja pitanje da li je Ana podrazumevala pod tim imenom, bar neki put, i balkanske Slovene koji su, takođe, bili severni susedi Vizantije i u doba cara Aleksija dolazili u sukob sa carstvom⁹.

Sigurno je da se ne sme ulaziti u hipotetične interpretacije imena „Skita“ kao naziva za balkanske Slovene kod Ane svaki put, kada se to ime javlja, jer ono — kako smo već podvukli — u većini slučajeva označava Pečenege i Kumane. Postoji ipak, jedan slučaj u *Aleksijadi* gde se naziv „Skiti“, bez dvoumljenja, može protumačiti u smislu označavanja Slovena, iako ga, začudo, ni Moravcsik, u svom inače veoma savesnom nabranjanju naroda na koje se odnosi skitsko ime, nije uočio¹⁰.

Ana, naime, vrlo opširno priča u *Aleksijadi* o dvojici „varvarskih robova“ cara Nićifora III Votaničata (1078—1081), Borilu i Germanu, koji su bili „Skiti“. Po Ani, ova dvojica su bila veoma pogođena naklonošću koju je car Nićifor pokazivao prema svom vojskovođi Aleksiju Komninu i njegovom bratu Isaku. Zavist „pomenutih dvojice varvara slovenskog roda“ (τῶν εἰρημένων δύο βαρβάρων Σθλαβογενῶν), to jest Borila i Germana, dovela je do toga da su oni svakojakim intrigama nastojali da upropaste Komnine. Komnini su, po Ani, sve činili da izbegnu mržnju dvojice robova, ali kada su saznali da im ovi nameravaju iskopati oči, bili su prinuđeni, protiv svoje volje, da podignu ustanak.

⁵ G. Buckler, *Anna Comnena*, London, 1929, indeks, s. v. „Scythian“, 553.

⁶ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, 2° izd., Berlin, 1958, 221.

⁷ To se vidi i iz drugog toma njegovog dela: *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, 2° izd., Berlin, 1958, 281. Tu autor, u nizu izvora, koji pod imenom Skita podrazumevaju ova tri naroda, navodi i sva mesta iz *Aleksijade* gde Ana pominje Skite, sem jednog, gde je tim imenom označila Selduke. Id, 282.

⁸ To su, pre svega, Pečenezi i Kumani. Up. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1959, 339, 340.

⁹ *Istorija naroda Jugoslavije*, Beograd, 1953, 258—260, 265—267.

¹⁰ V. Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, 279—283. Pored Pečenega, Kumana i Uza, on ovde navodi i Hune, Kutrigure, Utigure, Onogure, Turke, Avare, Hazare, Bugare, Ugure, Selduke, Mongole-Tatare i Osmanlije kao narode na koje se može odnositi ime Skita. Spomenimo, uzgred, da se u nedavno objavljenoj knjizi T. Talbot-Rice, *Les Scythes*, Paris, 1958, dosta opširno raspravlja o raznim vidovima „skitskog nasleđa“ (str. 185—207), ali se nigde ne navodi ovaj vid produženja skitskog „prisustva“ kroz arhaizaciju imena.

Ana, takođe, priča da je od dvojice robova German bio „prostodušniji“, dok je Borilo „kako su neki govorili, priželjkivao krunu“, u čemu mu je German pomagao. Međutim, ustanak Komnina ubrzo je postigao pun uspeh, uprkos pokušajima dvojice varvarskih robova da mu se odupru. Tako su njihovi planovi propali¹¹.

Navođenje da su Borilo i German bili Σθλαβογενεῖς jedino je mesto u *Aleksijadi*, gde se sa sigurnošću može tvrditi, da se naziv „Skiti“ odnosi na Slovene. Ana, naime, Borila i Germana — sem toga jednog mesta — stalno naziva „Skitima“, što znači da u ovom slučaju ona izjednačava ta dva pojma.

Da je to tako i da se ovde zaista radi o Slovenima, potvrđuje i samo ime jednog od dvojice robova — Borila. Nema, doduše, dovoljno argumenata da se prihvati tvrđenje Račkog, da su Borilo i German „dva Slovena, za celo Bugari“¹², a isto tako ni mišljenje Chalondona, koji Borila prosto izjednačava sa nekim Borisom („Boritz“)¹³. Ipak, nesumnjivo je da je ime „Borilo“ slovensko, pa je i to jedna indikacija, da je ovde u pitanju identifikacija „Skita“ i Slovena.

Na ovaj način dolazimo do zaključka, da među „Skite“ Ane Komnène — pored Pečenega, Kumana i Uza, na koje se to ime uvek prvenstveno odnosi, a možda i nekih drugih naroda, koji se u pojedinim slučajevima kod Ane nazivaju „Skitima“ — treba, bar u ovom slučaju, ubrojiti i balkanske Slovene.

Dr Bariša Krekić

SUR LA DENOMINATION „SCYTHES“ POUR LES SLAVES BALCANIQUES CHEZ ANNE COMNENE

R é s u m é

On pense généralement, et avec raison, que la dénomination „Scythes“ dans l'*Alexiade* d'Anne Comnène signifie principalement les Petchénègues, les Koumans et les Ouzes. On a exprimé, aussi, l'opinion, qu'il s'agissait là d'autres peuples parfois, ainsi, par exemple, des Russes ou des Roumains. L'auteur constate qu'on peut trouver chez Anne une fois l'expression „Scythes“ signifiant Slaves. Il s'agit du cas des deux esclaves Σθλαβογενῶν, Borilos et Germanos (v. note 11), qu'Anne appelle ailleurs „Scythes“. Etant donné cette identification qu'Anne, elle-même, a fait, et le nom d'un des esclaves — Borilos, l'auteur pense qu'on doit, au moins pour ce cas particulier, englober les Slaves balcaniques (puisque les „Scythes“ pour Anne sont les peuples venant du nord, des Balcons) parmi les peuples qu'Anne dénominaient „Scythes“.

¹¹ Anne Comnène, *Alexiade*, t. I, Paris 1937, knj. I, pogl. XVI, 2, 3, 4. Knj. II, pogl. I, 3; pogl. II, 4; pogl. IV, 1, 3, 4; pogl. XII, 4, 6. Knj. III, pogl. I, 1; pogl. V, 3.

¹² F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI veku*, Rad JAZU XXX, Zagreb 1875, 78. Treba, takođe, podvući da ni Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, 280, navodeći izvore, koji pod imenom „Skiti“ podrazumevaju Bugare, ne spominje Anu Komninu.

¹³ F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118)*, Paris, 1900, 35.

IRIG

OD KUGE 1795. DO REVOLUCIJE 1848—49.

Dr Slavko Gavrilović

Do kraja XVIII stoleća Irig je bio jedno od najvećih i najvažnijih trgovišta u Sremu. Njegov razvitak bio je ravnomeran sve do 1795, do stravične epidemije kuge koja nije poštedela ni nekoliko drugih naselja u Fruškoj gori, a koja je u Irigu pokosila polovinu stanovništva i nanela ogromne materijalne štete. Iako su neposredne posledice bile užasne, ipak je baš zbog njih Irig uspeo da iz urbarijalno-kmetškog stanja pređe u kontraktualno-ugovorno, dobivši veće slobode i mogućnosti privrednog i društvenog razvitka.

I

Epidemija kuge u Sremu i Irigu 1795—96. dobro nam je poznata iz dela R. Simonovića,¹ kome se danas mogu dodati samo poneki detalji. Tako je 7. I 1796 (st.) iriški knez Lazar Rakić² pisao mitropolitu Stevanu Stratiroviću kako je narod „izvan sebe“ od straha i nemira, jer se u prvi mah ništa nije moglo saznati o kugi niti se iko nadao „takovoj pregorkoj smerti i preužasnoj bolesti“. Najveći pomor bio je u početku kad su se „ne malo svi potrovali“, kad se bezglavo bežalo na sve strane ili postupalo mimo sanitarnih propisa. Aludirajući na to, knez Rakić zaključuje: „... danas svi rado slušamo i vlasti i doktorov i povinovati se moramo i budemo“.³

Prema zapisu popa Stefana Vezilića, „sedam meseci i deset dana, tj. od 1. julija 1795. do 10. februara 1796. takovi pomor bio je i strah, što u svetu ne može biti strašnije, i do 2600 duša izumrlo“ u Irigu⁴. Kakvo je bilo stanje grada najrečitije svedoči zvanični izveštaj od januara 1796.

¹ Dr Radivoj Simonović, *Kuga u Sremu 1795. i 1796.* Pančevo 1898, 147.

² Na dužnosti kneza u Irigu u vreme kuge, Rakić se pokazao vrlo revnostan, izvršavajući sve blagotvorne naredbe sanitarne komisije. Svoju platu od 333 for. poklonio je gradu, a za lekove je dao na beskamatni zajam, za ono vreme veliku sumu od 6.000 forinti. Za rat protiv Napoleona dao je državi jednom 100 dukata, a drugi put 112,5 forinti. Pozivajući se na svoje gore pomenute zasluge, Rakić je 1800. molio županiju da bude oslobođen od javnih (državnih i županijskih) i ličnih obaveza, pa je u tom smislu bio od nje preporučen dvoru (Državni arhiv SRH u Zagrebu, Acta et Prothocolla congregationalia Comitatus Syrmienensis (kraće: DAZ, Sremska), 414.

³ Arhiv SANU Karlovci, Patrijaršijsko-mitropoljski arhiv „A“ (kraće: ASANUK „A“), 176/1796.

⁴ Simonović, n. d., 68.

„Varoš beše velika, a u njoj beše malo ljudi, jer su mnogi pomrli a mnogi se razbegli u šume. Mnoge kuće stajahu pune pokućstva, ali ljudi u njima ne beše. Svuda smo nailazili na robu izumrlih porodica, na odelo i na krpe bolesnika i umrlih. Svakojaki dronjci ležahu razbacani po ulicama, na raskršćima, po baštama i vinogradima. U grčkoj mali beše dosta kuća očišćeno, a stršilo je i nekoliko razvalina od trošnih porušenih kuća, no u samoj varoši Irigu trebalo je još mnoge kuće porušiti i spaliti. U mestu i oko mesta nebrojeni grobovi odavahu mrtve pokopane bez obzira na propise. Lešina beše svuda, po avlijama, po baštama i na ulicama, u šljivicima i po vinogradima, pa čak i u šumi, no sve behu plitko zakopane i to u haljinama. Još u početku beše 113 kužnih lešina ukopano u groblju u sred varoši, a računalo se, da ih ima više od hiljade koje gdi zakopano“.⁵

Kuga je prestala da hara februara 1796, a stanovništvo se vratilo u grad tek početkom jula, koji je trebalo očistiti i dezinfikovati, 402 kuće srušiti ili spaliti, robu pregledati i oprati, a razasute lešine povaditi i ponovo zakopati na kužno groblje. Popis, koji je posle toga izvršen, pružio je poraznu sliku: od 4.813 stanovnika u Irigu obolelo je 3.389, a umrlo 2.548 ili više od polovine.⁶

Obnavljanje života u gradu nije išlo lako, iako je na svim merodavnim mestima bilo dosta dobre volje da se pomogne preživlom stanovništvu i da se što brže poveća njegov broj.

U očima opštine jedan od najneposrednijih načina da joj se pomogne bilo je oslobađanje od striktnog ubiranja poreza (kontribucije) za god. 1795/96. U predstavi upućenoj skupštini Sremske županije, opština je isticala da je kuga pokosila preko polovine građana, da su mnogi vinogradi, šljivici i drvoredi u bližoj okolini jako oštećeni u vreme postojanja kordona i nasipa oko grada, da je preko godinu dana svaka radinost (trgovina, zanat, zemljoradnja) bila onemogućena, da se sa setvom zakasnilo, pa stanovništvo trpi zbog oskudice hrane i odeće⁷. Ali iako je županijska skupština rešila da prema Irigu treba imati obzira u pogledu kontribucije, županijska blagajna je ubrala porez za 1796/97. po ključu iz 1795. čime je grad bio oštećen za blizu 3.000 forinti. Godine 1801. opština je zatražila vraćanje 10.724 for. 45 kr., plaćenih na ime poreza za 1795—97, pošto je grad od cara, navodno dobio trogodišnji porezni imunitet. Sledeće godine njen zahtev se svodio na 5.506 forinti da bi početkom 1803. županijska skupština priznala opravdanost zahteva u iznosu od 2.863 for. 32 kr., koja je suma opštini zaista i vraćena⁸.

⁵ Isto, 69.

⁶ Isto, 69—77.

⁷ DAZ, Sremska, 426/1796.

⁸ Isto, 1140/1800; 502/1802; 117/1803.— Pre kuge iriška kontribucija i županijski porez iznosili su 3.574 for. 55 kr., a posle kuge:

God.	For.	kr.	
1796.	2.425	37	
1815.	3.667	22	(b. v.)
1820.	4.107	13,5	—”—
1825.	2.924	32	(srebra)
1827.	2.263	56	—”—
1835.	3.068	—	—”—
1845.	2.195	29	—”— (Kontribucija i vojni troškovi bez županijskog poreza)

God. 1845. kontribucionni dugovi iznosili su 2.863 for. 23 kr. srebra (isto, 1140/1800; 198/1816; 74/1820; 1563/1827; 291/1835; 2378/1847).

Da bi smanjila sopstvene izdatke i narodu olakšala prelazak na normalnije privređivanje, opština je otkazala službu svom dotadašnjem beležniku, koji je primao platu od 160 forinti, 6 hvati tvrdog drveta, besplatan stan i imao je još nekih prinadležnosti, i izabrala novog za platu od 80 forinti bez drugih primanja. Uzimajući u obzir stanje u kome se Irig našao, županijska skupština je odbila tužbu bivšeg beležnika i dozvolila opštini da notar u odredi platu koliko može i kako se pogodi.⁹ Nešto kasnije, opština je molila mitropolita St. Stratimirovića za smanjenje ili oprost od dimnice za nekoliko sledećih godina, a kad je on odgovorio da to ne može učiniti bez saglasnosti županije, županijska skupština ju je podržala, pa i na taj način pokazala volju da Irižanima olakša postojeće terete i obaveze.¹⁰ Prema jednom kasnijem izveštaju, 107 Irižana dobilo je po 7 for. 47 kr. pomoći zbog štete pretrpljene u vreme kuge.¹¹

Razmotrivši prvu irišku predstavku posle kuge, županijska skupština je još 1796. odlučila da izradi plan o što efikasnijoj pomoći gradu, pa je u tu svrhu stvorila komisiju od predstavnika županijskog aparata i spahijske uprave. Komisija je prihvatila regulacioni plan Iriga, koji je izradio spahijski zemljomer, stavivši primedbe samo u pogledu trga i kuća uokolo njega, tražeći da se trg proširi rušenjem niza kuća koje su bile suviše zbijeno građene, što je omogućavalo požare i stvaralo mnogo nezgoda u vreme epidemije. No, opština se usprotivila rušenju nekih kuća, iako već dotrajalih, jer su one zbog svog položaja na trgu i prilagođenosti zanatu i trgovini bile skuplje od ostalih, a sad bi njihovi vlasnici svu imovinu u njima zatečenu morali na brzinu rasprodati, pa bi bili dvostruko oštećeni. Posle pobližeg razmatranja navedenog plana i prigovora opštine, komisija je predložila da se trg proširi, ali da se vlasnici radnja i dućana ne uklone s njega, nego da ostanu, s tim što se nikom ne bi dozvolilo da drži takvu gradnju koja bi bila ispod 5 odnosno 10 hvati širine i 20 hvati dužine, već prema tome da li im je kućno mesto na trgu pre kuge bilo manje ili veće. Zanatlije i trgovci prihvatili su ovaj predlog, ali su molili da se izvođenje regulacije trga odgodi dok se ne oporave od posledica kuge.

Ipak, u celini stvar još nije bila rešena, jer su građani tražili veću pomoć od spahiluka, a njegovi predstavnici su odgovorili da ne mogu na sebe preuzeti nikakve izdatke preko onih koje je knez Odeskalki već odobrio u tu svrhu. Pošto je konačno rešavanje o obeštećenju onih građana koji bi regulacijom pretrpeli štetu prepušteno spahijskom stolu (sudu), komisija je podnela svoj predlog o merama koje bi gradu omogućile brži oporavak i povratak na stanje pre kuge. Ona je istakla da je Irig teško stradao ne samo od epidemije, nego i zbog nerodnih godina (1794, 1796), tereta zemljišne regulacije 1793—95, kao i zbog ratova vođenih poslednje decenije. Zato je predložila da se regulacija grada odloži za tri godine, a pošto su mnogi Irižani izgubili porodice, mnogima kuće srušene a imovina propala, komisija je smatrala da im je potrebno dati dvogodišnje oslobodjenje od svih županijskih i spahijskih obaveza i tereta, kao i oprost od dugova. Spahiluku je predloženo da građanima besplatno

⁹ Isto, 427/1796.

¹⁰ Isto, 776/1797.

¹¹ Isto, 281/1800.

osigura potreban građevni materijal, a ciglu po smanjenoj ceni. Da bi se ojačala gradska privreda, predloženo je da Irig dobije privilegiju na dva godišnja vašara, a da bi se povećao gradski hatar, bilo je predviđeno da se obližnje selo Šatrinci, koje ima previše zemlje a stanovnici mu žive većinom po zemunicama, priključi Irigu i preseli u njega, s tim što bi spahiluk i ovim preseljenicima osigurao besplatno drvo za gradnju kuća u Irigu.¹²

Izgleda da je regulacioni plan Iriga dugo zadržavan kod pojedinih organa više vlasti, pa je od cara bio potvrđen tek 1799. Car je prihvatio nečije priговore u pogledu Šatrinaca i nije dozvolio njihovo uklanjanje u Irig. Štaviše, iz priloženih akata on je uvideo da je deo iriških seljaka dobrovoljno prešao u Šatrince, pa je naredio da se istraži da li je spahiluk te seljake snabdeo građevnim materijalom i dotirao ih zemljom kako bi se popravilo stanje u tom selu. Inače je car odobrio oslobađanje odnosno smanjenje kontribucije za naselja postradala od kuge i potvrdio Irigu privilegiju na dva godišnja vašara.¹³ U toku 1802. ili 1803. usledila je ponovna careva potvrda regulacionog plana uz napomenu da se oštećenima osigura pravedna naknada.¹⁴

Izgradnja Iriga, prvenstveno centralnog dela sa trgovom, poverena je inženjeru Zahariji-Zariji Dobričiću, građaninu iriškom. Njegov posao nije bio lak, jer su trgovci i zanatlije nerado pristajali da napuste svoje dućane, skladišta i radionice na trgu, iako je pomeranje i rušenje bilo neizbežno, ako se želelo da se trg i zgrade oko njega učine što prostranijim kako zbog higijenskih razloga i opasnosti od požara tako i zbog poslovne delatnosti samog tog zanatsko-trgovačkog staleža. Razvila se vrlo živa borba „za mesto pod suncem“ — za što povoljniji položaj i što veći prostor na trgu odnosno za očuvanje skupo plaćenih kuća koje su dolazile pod udar regulacije.

Lazar Rogulić, plemić iriški, inače krojač i trgovac, trebalo je da bude naročito teško pogođen regulacijom trga, jer su dve od njegove četiri kuće došle u obzir za rušenje. Godine 1804. on se obratio županiji, tvrdeći da su odnosne kuće građene od tvrdog materijala, a da je materijal sada nečuvano poskupeo, pa će pretrpeti štetu na hiljade forinti.¹⁵ Iako su Rogulići isticali svoje zasluge u vreme kuge i molili da budu pošteđeni, županija je ipak ostala na gledištu da se regulacioni plan mora ostvariti, zbog čega je Rogulić uputio predstavku caru žaleći se zbog odluke o rušenju dveju kuća sa dućanima i presom za med i vosak, kao i zbog dodeljivanja mesta na trgu, koje je preusko za krojačko i trgovačko poslovanje njegove porodice, a naročito za rad prese, jer seljaci iz celog Srema dolaze u Irig da bi na njoj cedili med, pri čemu se u dvorištu, gde se nalazi presa, nagomila i do 30 kola. Uklanjanje prese bilo bi od velike štete za ceo grad, jer seljaci koji radi nje dolaze u Irig, odmah u njemu i prodaju med i vosak, a novac troše u dućanima trgovaca i radionicama zanatlija. Prema tome, veći prostor bi odgovarao većem poslovanju Rogulića i interesu grada. — Međutim, županijska skupština se nije dala pokolebati, pa je, na upit od dvora, odgovorila da Rogulići treba da se pokore regulacionom planu, jer su na odgovarajućem mestu dobili dovoljno prostora; što se tiče

¹² Isto, 132/1797.

¹³ Isto, 451/1799.

¹⁴ Isto, Prot. 239/1803.

¹⁵ Isto, ad 455/1804.

prese za med, njeno uklanjanje iz centra grada u interesu je veće sigurnosti od požara.¹⁶

Na sličan način odbijene su i žalbe drugih Irižana. Tako se opančar Dmtar Obrenov tužio što mu je pod udar regulacije došla kuća sagrađena 1793. za 2.000 forinti. Zidanje nove stajaće ga najmanje 1.000 forinti.¹⁷ Opančar Vasa Svilarović, koji je na trgu imao dve kuće sa radionicama i dućanima, sve od tvrdog materijala, morao je da ruši jednu kuću, kupljena za 440 forinti, i da prostor na kome se ona nalazila ustupi braći Lazaru i Gavri Ilić. On se tužio da je tim jako oštećen, pogotovo što je dobio tesno novo kućno mesto, ali su Ilići pobijali njegove argumente, tvrdeći da je dotičnu kuću kupio nelegalno, koristeći njihovu odsutnost radi nabavke bakra u Banatu.¹⁸ Braća Ćira i Atanasije Vasić, sapundžije po zanimanju, takođe su se smatrali pogođenima, izgubivši u regulaciji kuću i radionicu, koje su skupo platili. Njihova molba za dobijanjem mesta na trgu radi gradnje dućana, u kome bi prodavali sapun i sveće, bila je odbijena, pa su je uzalud ponavljali 1810. i 1813. godine.¹⁹

Izvođenje regulacionog plana pogodilo je i interese pravoslavne crkve u Irigu, zbog čega su se crkveni tutori potužili mitropolitu Stratimiroviću tvrdeći da je komisija ostavila Uspenskoj crkvi zemljište u njenoj neposrednoj blizini, ali je zemljomer Dobričić isto odredio nekom čizmaru koji ga je ogradio i počeo zidati kuću. Ali Dobričić je išao i dalje, pa je u sporazumu sa knezom i senatorima, a bez pitanja i saglasnosti tutora obe crkvene kuće u centru grada, koje su Uspenska i Nikolajevska crkva već decenijama posedovale, prodao Jefti Grozdiću za 400 forinti, iako je njihova stvarna vrednost iznosila najmanje 2.000 forinti, iako su crkve od njih imale „pristojan“ prihod, samo zato što je ovaj trgovac svoje kućno mesto ustupio Dobričiću.²⁰ Iz raspoložive dokumentacije, u nedostatku arhive gradskog magistrata u Irigu, nije nam moguće utvrditi da li je mitropolitova intervencija bila uspešna, kao što to ne možemo ni u drugim, sličnim slučajevima.

Što se tiče vašara, na županijskoj skupštini 1800. konstatovano je da termin drugog vašara, 1. novembar nije pogodan, jer je istog dana već održavan vašar u Šidu, 30. oktobra u Mitrovici, a 5. novembra u Futogu, pa je predloženo da se menja datum za vašare u Irigu.²¹ Na bliskost datuma između iriških i svojih vašara naročito se žalila Ruma, tvrdeći da je vašar od 24. juna samo tri dana pre njenog prolećnog vašara, pa će mali broj kupaca posle iriškog vašara dolaziti na rumski. Na protest rumske opštine da se iriškom vašarskom privilegijom krše prava predviđena ranije izdatom rumskom

¹⁶ Isto, 77; 254/1805.

¹⁷ Isto, 455/1804.

¹⁸ Isto, Prot. 427/1806.

¹⁹ Isto, Prot. 657/1805; 886/1801. — Uz molbu iz 1813, Ćira Vasić je prikazao kratak istorijat tečevine svog oca Ilije, takođe trgovca i sapundžije u Irigu: 1773. kupio kuću od braće Pisarovića za 300 for; 1776. od braće Popovića dućan na trgu za 270 for; 1776. pola dućana od tasta Marka Radušinovića za 150 for; 1781. pola krčme sa kućnim mestom od opštine (koji je ona na ime neplaćenog duga preuzela od Damjana Vujića) — za 450 for; 1787. dućan od Mojsija Sokolovića za 300 for; 1794. kuću od Mojsila Savkovića za 941 for. 15 kr; 1801. podrum za 250 for. (isto, 459/1814).

²⁰ ASANUK, Konzistorija, 252/1805.

²¹ DAZ, Sremska, 522/957; 1034/1800.

privilegijom, iriška opština je odgovorila da je to netačno, pošto je razmak između vašara dovoljan, jer je poznato da se kupci i prodavci iz bliže okoline unapred odlučuju na koji će vašar doći, a oni iz daljih mesta su stalno u pokretu, pa neće mimoilaziti ni rumske vašare. Ovaj spor je uskoro izgladen, jer je utvrđeno da je rumski vašar određen po novom, a iriški po starom kalendaru, pa je rastojanje termina bilo veće.²² Ali, sledećih godina se pokazalo da su vašarski termini bili nepovoljni baš za sam Irig, jer su Srbi radili u te dane, pa nisu rado dolazili na vašar, nego su to činili samo katolici iz Iriga, Nemci iz Rume i ponešto seljaka iz okoline. Zato je opština predložila da se vašari pomere na 6. jul i 26. oktobar, što je prethodilo rumskim i mitrovačkim vašarima na koje bi kupci i prodavci produžavali bez gubitka vremena i troškova. Predlog je primljen i stvar okončana.²³

S obzirom na to da je Irig već od 1706. imao pravo na dva godišnja vašara, on je sada taj broj udvostručio i desetak godina zaista održavao četiri vašara, što nije bio slučaj ni sa jednim trgovištem u Sremskoj županiji tog doba. Ali, godine 1813. Ugarsko namesničko veće je podvrglo reviziji sve sajamske privilegije i konstatovalo da je više sela (Sotin, Tovarnik, Negotin, Šarengrad, Novak, Lovas, Ilača i Tordinci) i manastira (Ravanica, Jazak, Grgeteg i Krušedol) u Sremskoj županiji održavalo vašare, iako nisu imali nikakvu privilegiju za iste, pa im je to zabranjeno. Tom prilikom je utvrđeno da je Irig 1799. pogreškom dobio novu vašarsku privilegiju, pa je odlučeno da se ona poništi, a broj vašara svede na dva godišnje na osnovu privilegije cara Josifa i iz 1706. godine.²⁴

II

Spremnost županije, spahiluka i vrhovne vlasti da ublaže nevolje Irižana došla je do najjasnijeg izražaja u odluci o prevođenju Iriga iz urbarijalnog u kontraktualni status.

God. 1797. iriška opština se obratila skupštini Sremske županije, izlažući kako je Irig zbog svog centralnog položaja, zanatstva i preduzimljivosti svojih građana bio glavno trgovište Srema, ali su ga rat, glad i kuga toliko unazadili, da je za potpun oporavak nužno njegov urbarijalni položaj promeniti u kontraktualni na bazi većitog ugovora (*contractus perennalis*). Sopstveno iskustvo pokazuje da je grad došao u „najsrećnije stanje“ kad je, posle

²² Isto, 6/1801.

²³ Isto, Virovitička žup. Reg. 405/1805.

²⁴ Isto, Sremska, 236; 723/1813. — Braneći svoje pravo na vašar, Irižani su istupali protiv proširenja toga prava na druga naselja, žaleći se da se broj vašara umnožio, što je dovelo do opadanja prihova iriških trgovaca i zanatlija, jer se seljaci sve više snabdevaju na njima, pa sve manje dolaze u Irig radi kupovine robe. Prihodi od iriških vašara su se toliko smanjili da se jedva mogu pokriti izdaci koje opština ima na njih. Irižani su tvrdili da će od vašara u Indiji korist imati samo spahija, grof Petar Pejačević, a opština samo štetu, jer će deo svog pašnjaka morati odvojiti za vašarište. No, protest Irižana je odbačen, a pravo vašara dato Indiji bez obzira na posledice za Irig (isto, 1295/1825).

Na osnovu pasoškog protokola karlovačkog magistrata može se zaključiti da su iriški vašari bili važno stecište za trgovinu volovima, a rumski za trgovinu svinjama (ASA-NUK „Karlovački magistrat, 852/1811).

proterivanja Turaka, punih 25 godina bio pod kontraktom a ne pod urbarom. Pošto je županiji dobro poznato da se zanatlije i trgovci koliko god mogu klone od urbarijalno-kmetских naselja, a traže slobodne ili na koji drugi način privilegovane gradove, ona će svoju spremnost da pomogne Irigu najbolje pokazati, ako se kod spahije, kneza Odeskalkija, i dvora zauzme za sklapanje „većitog“ ugovora.²⁵ Molbu Irižana potpomogao je i mitropolit Stratirović ukazujući županiji da bi spahiluk sa Irigom trebalo da sklopi ako ne „većiti“ a onda bar višegodišnji ugovor kako bi postao privlačan za trgovce i zanatlije i iz najudaljenijih krajeva čijim bi se naseljavanjem povećali i izvori za kontribuciju i spahijski prihodi i opšta korist, jer grad zbog skučenosti svog hatara nema mnogo perspektiva za razvitak poljoprivrede i naseljavanje seljačko-kmetškog stanovništva.²⁶ Županijska skupština je uvažila razloge opštine i mitropolita kao osnovane, pa je odlučila da se kod svih merodavnih činilaca zauzme da se stvar povoljno reši.²⁷

I zaista, tri godine kasnije, 17. VIII 1800. između Iriga i Iločkog spahiluka kneza Odeskalkija skopljn je „većiti“ ugovor sa retroaktivnom važnošću od 1. I 1800. Ugovor sadrži 22 tačke, i to:

1) Na ponovljene molbe opštine Iriga postradale ratom, kugom i drugim nevoljama, odlučuje se da se grad iz urbarijalnog prevede na kontraktualni status.

Ceo hatar Iriga, koji se prema regulaciji od 1795. sastoji od 102, 5 sesije predaje se opštini u većitu arendu (perrennalem in arendam) za koju će opština od posjednika ubirati srazmeran cenz. Nikakve promene u sesionalnom statusu niti translacije ne dopuštaju se bez pristanka spahiluka, pa zato opština neće smeti ni zajednički pašnjak, niti zbog svojih potreba niti u interesu bilo kojih građana, ni povećavati ni smanjivati.

2) Na isti način i šljivici, kojih u Irigu ima 206 jutara, daju se nepozivo opštini u arendu, a 53 jutra šikare prepušta se opštini da je iskrči i koristi, ali uz uslov, ako pomenuti šljivici i šikara budu pretvoreni u vinograde ili oranice, da vlasnici moraju od njih, kao i od ostalih, spahiluku davati desetak.

3) Njegova Preuzvišenost knez Odeskalki ustupa rečenoj opštini taksu od 10 vodenica, koliko ih sada ima u Irigu, kao i od onih koje se vremenom mogu podići, s tim da u slučaju ako bi vremenom spahiluku bila potrebna neka od postojećih vodenica, on će je moći uzeti sebi pošto se prethodno u duhu postojećih zakona, izvrši procena iste, a odgovarajući deo takse odbije od arendne sume utvrđene u ugovoru sa gradom. To pravo će se odnositi i na drugu imovinu građana. Nove vodenice neće nikom biti slobodno da gradi bez izričitog dopuštenja od strane spahiluka.

4) Pošto će se povećavati stanovništvo, koje ne treba da oskudevati u oranicama i livadama, spahiluk daje Irigu još i pustaru Šatrince od

²⁵ DAZ, Sremska, Prot. 393/1797.

²⁶ ASANUK „A“, 130/1797.

²⁷ DAZ, Sremska, Prot. 393/1797.

372 jutra na većito posedovanje s tim što će grad svake tri godine morati da obnavlja granične međaše oko nje.

5) Da bi sadašnji stanovnici kao i budući naraštaji i doseljenici mogli uspešno da razvijaju svoju radinost (industria) i poljoprivredu, spahiluk ih zauvek oslobađa od vršenja rabote u naturi, koja se više nikada ne može uvoditi, i dozvoljava otkup. Samo u slučaju kad lično knez Odeskalki, njegovi rodaci ili direktor spahiluka dolaze u Irig, Irižani će ih voziti besplatno jednu štaciju, a činovnike samo za gotov novac. Zvanična pisma nosiće besplatno do najbližeg mesta, a besplatno će davati i stalnu stražu za kasu donjeg okruga, koja se nalazi u Irigu.

6) Kad opština dobije zemlju, sama će od posednika u gradu ubirati cenž, inkvilinsku taksu, novac za otkup rabote, kao što je to dosad činio spahiluk.

7) Da bi opština što brže i sigurnije napredovala, spahija joj ustupa krčme, mesnice i tzv. kozare, takse od trgovaca, zanatlija i kazandžija, ali ne zauvek, nego na 32-godišnju arendu. No, da ne bi izgledalo da se spahija sasvim lišio svojih regalnih prava, a i da se ne bi lišio mogućnosti prodaje svojih pića, spahiluk će za sebe zadržati dve krčme na mestima koja uprava spahiluka nađe za pogodna, obećavajući da u tim krčmama nikad neće svoja pića točiti jeftinije nego opština u svojim, osim ako je u pitanju cena prema kvalitetu vina.

8) Da bi opština mogla što lakše podnositi javne i kontraktualne obaveze i da bi sama vremenom stvorila kapital, kojim će raspolagati u slučaju potrebe, biće joj slobodno da u toku 32 godine obavlja trgovačke špekulacije, ali će biti obavezna da o toj trgovini vodi posebne račune koji će podlegati kontroli spahiluka kako bi se sprečile prevare i zloupotrebe.

9) Pošto u iriškom hataru nema šume, spahiluk će po ugovornoj taksi osigurati građanima ogrevno drvo.

10) Lov ostaje spahiluku, jer ga neplemići ne mogu upražnjavati. Građani su obavezni da idu u spahijski lov na štetnu divljač kao i do tada. Ako neko bude sam ili u društvu bez izričite dozvole lovio i bude uhvaćen, on će, pored oduzimanja oružja, platiti 3 for. globe. Pošto među građanima ima ljudi različitog stanja, pa i takvih koji se ratarstvom ne bave, moći će direktor spahiluka da im dozvoljava privatn lov, iako to protivreči zak. čl. 18:1504.

11) Za sve gornje beneficije Irig će plaćati odsekom godišnje 4.372 forinte u dve rate (o Đurđevu i Miholju) spahijskoj kasi u Irigu. Ako opština ne bude htela ili ne bude mogla da plaća ove rate, ugovor će biti ukinut i ponovo vraćen urbarijalni odnos.

12) U godišnju sumu od 4.372 forinte, koja se plaća odsekom, uključeni su kako otkup od urbarijalnih obaveza tako i arenda za regalna prava. No, kako je otkup većit a zakup regaliya će trajati 32 godine, potrebno je, radi izbegavanja svake sumnje u budućnosti, specificice naznačiti sumu koja će se većito plaćati na ime urbarijalnih obaveza, i to:

	For.	Kr.
Terestralni cenz od 102,5 sesije po 3 for	307	30
Terestralni cenz od 206 jut. šljivika	103	
Taksa od 10 vodenica-potočara ^{27a}	20	
Taksa od 297 inkvilina i 38 subinkvilina	335	
Otkup 4.920 rabota po 12 kr. od 102,5 sesije	984	
Otkup 3.564 rabota po 12 kr. od 297 inkvilina	712	48
Otkup 390 rabota po 12 kr. od 38 subinkvilina	76	
Arenda na 372 jutra pustare Šatrinice po 1 for. jutro	372	
S v e g a :	2.910	18

Preostalih 1.461 for. 42 kr. plaća se za beneficije iz tač. 7 i 8 ugovora. Posle 32 godine o zakupu ovih beneficija će se ponovo ugovarati.

13) Ako se desi, u slučaju rata ili kuge da građani ne budu mogli potpuno koristiti date im beneficije, tada će opština plaćati samo onoliko arende koliko beneficija bude koristila a one beneficije koje opština bude napustila, spahiluk će preuzeti i koristiti po svom nahodjenju.

14) Na isti način, one zemlje koje nisu ušle u sesionalnu dotaciju Irižana ili ih ugovor izričito ne pominje, spahiluk će uvek moći preuzeti i koristiti, pa zato opština neće moći polagati nikakvo pravo na one zemlje koje su ranije bile pod vinogradima a sada su puste.

15) U pogledu gradskog magistrata, određuje se da se svi Irižani dan pre izbora dobošem obaveste i pozovu u gradsku kuću gde će slobodno tajnim glasanjem birati tri kandidata za opštinskog kneza. Svaki od njih mora imati bar 20 glasova. Od trojice predloženih, spahiluk će izabrati za kneza onog koga on smatra za najboljeg dok će

^{27a} Što se tiče vodenica, njihov broj se, prema porezim popisima, kretao:

God.	Vodenica
1801.	20
1820.	9
1846.	13

(DAZ, Sremska, 71/1802; 74/1820; 3825/1846).

Pored plemića Rogulića i Ilića, o kojima ćemo iscrpnije govoriti, kao vlasnici vodenica na strani sreću se još neki Irižani. Tako je god. 1811. Avram Vujić u hataru sela Vrdnika imao vodenicu i uz nju livadu i šljivik sa ogradom (skoro uvek zemljište te vrste ide uz vodenice!). Seljaci su mu oštetili šljivik i ogradu, a njegovog slugu hteli ubiti (isto, 510 /1811). Ćim Živančević i njegovi ortaci, Arsenije i Mih. Dimitrijević držali su vodenicu, zvanu Mala Geca, u hataru sela Pavlovaca još 1780-tih godina. Živančevićevi ortaci prodaju svoju polovinu vodenice trgovcu Nikoli Matiću iz Rume. Dvadesetih godina XIX st. Živanovičeva polovina vodenice donosila je godišnji prihod od 5.000 oka žita (isto, 1229 /1830), što u ono vreme nije bilo za potcenjivanje. Cene vodenica u Irigu i okolini teže je fiksirati, jer su zavisile od veličine, očuvanosti, položaja itd. Godine 1834. pekar Mih. Parager kupio je vodenicu za 2.000 forinti (isto 2040/1830) dok je vodenica-potočara trgovca Aleksandra Markovića iz Iriga sa 2 jutra zemlje, šljivikom i vrbakom procenjena na 3.000 forinti (isto, 2152/1847).

druga dvojica biti kooptirana u odbor (senatus) koji će se sastojati od 8 lica. Polovina članova senata obnavljaće se svakih 6 meseci: četvorica će izaći iz senata a nova četvorica će biti u njega izabrana.

16) Pored 8 senatora biraće se 1 kasir koji će inkasirati sve opštinske prihode i beležiti izdatke. On mora biti čovek koji ima dovoljno imovine kako bi se u slučaju pronevere ili manjka opština od njega mogla naplatiti. Bez pismenog odobrenja opštinskog kneza kasir ne sme ništa primiti ni izdati. Kasir će istovremeno biti i blagajnik siročad-ske (pupilarne) kase.

17) Pošto će opština imati sudske funkcije, moraće držati notara (beležnika) koji će voditi protokol i na zahtev sporećih se stranaka izdavat izводе iz protokola. Stranka koja ne bude zadovoljna opštinskim sudom, moći će se obraćati spahijskom sudu.

18) Broj službenika koje plaća opština utvrdiće se sporazumno sa spahilukom. Bez velike nužde i odobrenja spahiluka broj tih plaćenih lica neće se moći povećavati.

19) Da bi se izbeglo da magistrat optereti građane, opštinska uprava će predlagati plate svojih članova i službenika, a spahiluk će ih odobravati. Jednom utvrđene plate ne mogu se menjati i povećavati bez velike nužde i pristanka spahiluka. Ako se, obzirom na posebne okolnosti iste povećaju, čim te okolnosti prestanu, plate se moraju vratiti na prvobitne sume.^{27b}

20) Sve naseljenike u toku prve godine boravka u Irigu opština će osloboditi od obaveza. Došljak mora imati otpusnicu od svoje pređašnje jurisdikcije, koju će predati spahiluku i iriшком senatu, posle čega će moći da položi zakletvu i da plati 2 forinte spahiji a dve opštini, a kad od njih dobije potvrdu sa odgovarajućim potpisima, postaće građaninom Iriga i steći pravo na uživanje gradskih beneficija.

21) Pošto je opština tražila u arendu gornicu (jus montanum) i desetinu (decima), a pošto ovo pitanje još nije rešeno ni između komore i spahiluka, čitava stvar se ostavlja za kasnije kad se raspravi spor između ovih instancija,^{27c} i

^{27b} Od 1800. do 1819. knez je imao 200 for. plate, kasir 150, a senatori po 20 forinti. God 1819. plata kasira povećana je na 200 for., senatorska je ostala ista, a kneževa je smanjena na 150 for. No, knez se potužio županiji, tvrdeći da ima mnogo poslova, jer je Irig veliko naselje, pa mu je ostavljena dotadašnja plata od 200 for. godišnje. Plate ostalih službenika, sem beležnikove, nisu nam poznate. Pošto su opštinski službenici primali plate, nisu (od 1819. god.) bili oslobođeni od kontribucije, županijskog poreza i opštinskog nameta niti od naturalnih obaveza prema vojsci. Dnevnice su im utvrđene na 30, a beležnikova na 45 krajcara (DAZ, Sremska, 186; 1481/1819). Do 1828. beležnikova plata iznosila je 160 for. srebra, a tada je on zatražio da se poveća na 200, kao što je bilo pre 1787 (isto, 2456/1828), što je i usvojeno. Prema podacima iz 1835, plata beležnika Čordašića iznosila je 400 for. b. v., 25 merova žita, 10 hvati drva i 25 libri sveća (isto, 1710/1835).

^{27c} Po svemu sudeći, Irig nikad nije dobio u arendu žitnu i vinsku desetinu, o čemu svedoči tužba opštine iz 1838, kad je porez na nju razrezan kao da je arendator tih desetina (visina arende 1.165 for. srebra), što je ona kategorički odbila, tvrdeći da se može teretiti porezom samo kao arendator regalnih prava, a nikako kao arendator desetine koja njoj nikad nije data u zakup (DAZ, Sremska, 866/1838).

22) Da u budućnosti ne bi bilo sumnje i krivog tumačenja ovog ugovora, izričito se naglašava da se pod ugovorom ne može ništa smatrati što u njega nije specifično uneto.

Ugovor su potpisali Mihajlo Anđelo Vekioti, od strane Iločkog spahiluka, a od strane iriške opštine knez Vasa Krstić, kasir Dimitrije Aranicki i senatori. Original je sastavljen na latinskom, a zatim je preveden na srpsko-hrvatski i javno pročitao na skupu građanstva u opštinskoj kući. Primićen je sa zahvalnošću i „cum aplausu“.²⁸

Iako je ugovor stupio na snagu sa 1. januarom 1804, ipak je morao da dobije sankciju od strane županije i Ugarskog namesničkog veća. Godine 1802. sreski sudija, Josip Salaj stavio je neke primedbe na njega,²⁹ a zatim i županijski fiškal u pogledu apelacije na spahijski sud. Ugarsko nam. veće, sa svoje strane, 1804. tražilo je objašnjenje u pogledu 8. tačke ugovora. Kad je tom zahtevu udovoljeno, i Namesništvu upućena kopija rumskog ugovora, na koji se županijski fiškal pozivao, moglo se prići konačnom potvrđivanju iriškog ugovora. To je i učinjeno februara 1806. godine.³⁰

★

Uporedimo li otkupnu sumu iz ugovora 1800. sa sumom koju je Irig 1785. plaćao spahiluku prema urbaru, videćemo da je ugovorna suma dvostruko veća (4.372:2.085 for)³¹. Pa ipak, iz tog bi bilo pogrešno zaključiti da ugovor nije predstavljao ozbiljan dobitak za grad. Dažbine u ugovoru utvrđene su jednom za uvek, i to od zemljišnog fonda koji je od 84 sesije povećan na 102,5 sesije, pa je grad mogao očekivati budućnost bez straha od mogućeg povećanja tereta, što je baš u to vreme posvuda bilo u toku, s obzirom na produbljivanje krize feudalnog društva i privrede. Od posebne važnosti bilo je oslobađanje grada od radne rente, od rabote, podvoza i drugih radnih obaveza prema spahiluku na povećani broj sesija, jer su baš obaveze i tereti te vrste bili u porastu od početka XIX stoleća s obzirom na sve veći značaj rabote u ekonomisanju spahiluka i sve veće obezvređivanje novca, naročito do devalvacije 1811, pa i kasnije. Otkup od rabote, naročito otkup odsekom

²⁸ Isto, 50/1804.

²⁹ Isto, 561/1802.

³⁰ Isto, 651/1802; 1160/1804; 142/1806.

³¹ Dažbine Iriga Iločkom spahiluku god. 1785. bile su:

Od 84 sesije (po 11 for.)	924 for.
75 inkvilina s kućom	225 „
11 vodenica-potočara	22 „
1 suvača	2 „
88 kosa livade (po 15 kr.)	22 „
Taksa od Cigana-kovača	35 „
Taksa od trgovaca i zanatli.	300 „
Arenda od krčmi i mesnica	480 „
Namet na točenje 30 akova vina	75 „
	2.085 for.

(DAZ, Sremska, 240/1787).

— „večito“ — bio je jedan od najvažnijih ciljeva svih ugnjetenih u feudalnom društvu, jer je realizovanje radne rente uvek bilo skopčano sa zloupotrebama i nasiljem spahijskog činovništva, jer je feudalac stalno nastojao da rabotu poveća srazmerno svom uključivanju u robno-novčano tržište, jer je rabota ometala kako ratara tako trgovca i zanatliju u normalnom privređivanju.

Preuzimanjem regalnih prava i arendi u ruke grada, naročito brojnih spahijskih krčmi, koje grad nikad ranije nije držao, pojačani su izvori akumulacije trgovačko-zanatskog sloja i osnažene ekonomske pozicije opštine čija su prava i inače postala veća, naročito u oblasti sudstva i finansija. Agrarno-urbarijalna problematika potisnuta je u drugi plan, pa su znatno smanjene ekonomsko-klasne suprotnosti između grada i spahiluka. Moglo bi se reći da se smer klasne borbe skoro potpuno promenio, pa se ona određenije premešta unutar grada kao borba između trgovaca i zanatlija na jednoj i ratara na drugoj strani, kao borba između pojedinih konkurentskih grupa u trgovačko-zanatskom sloju, kao borba cehalista i vancehovskih zanatlija, kao borba između bogatijih i siromašnijih, gledano u celini.

Što se tiče javnih (županijskih i državnih) tereta, oni su i dalje ostali na snazi, kao i kod drugih naselja, jer su izlazili izvan ugovora koji je regulisao samo odnos između grada i spahiluka.

Prema zvaničnim, županijskim popisima brojno stanje stanovništva u Irigu od kuge do revolucije kretalo se ovako:³²

God.	Stanovnika
1796.	2.265
1810.	3.544
1814.	3.603
1824.	3.919
1827.	3.961
1834.	3.684
1841.	3.867
1847.	4.100

Kao što pokazuje ova tabela, u prvih petnaest godina posle kuge (1796—1810) stanovništvo se povećalo za preko 50%, a za sledećih petnaest godina (1810—1824) samo za 10%. Posle 1825. došlo je do stagnacije, a zatim i do opadanja broja stanovnika za oko 10%, da bi do ponovnog, mada ne velikog, porasta došlo tek četrdesetih godina. Većina stanovništva i dalje je bila srpske narodnosti; broj katolika (uglavnom, Nemaca i Mađara) kretao se između 200—500, mahom zanatlija i nadničara.³³

³² Slavko Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848—1849*. Beograd, 1963, 8.

³³ God. 1803. Iločki spahiluk izrazio je želju da primi 74 katoličke porodice iz Nemačke, od kojih je 53 predvideo za naseljavanje u Irigu gde bi svaka porodica dobila kućno mesto i 6 motika vinograda, a tri godine bi bila slobodna od svih dažbina. Spahiluk je želeo da 15 od njih budu vinogradarske, 5 zemljoradničke, a sve ostale zanatlijske (DAZ, Sremska, 1040/1803). Da li je zaista i došlo do naseljavanja ovih Nemaca nismo mogli utvrditi, ali da je u razdoblju do 1814. broj katolika u Irigu porastao, to je van svake sumnje (isto, 573/1813).

Do porasta stanovništva u prvim decenijama ugovornog statusa Iriga došlo je zato što su vrata grada bila širom otvorena za doseljenike svih kategorija dok je do stagnacije i opadanja 20-tih i 30-tih godina XIX stoleća došlo zbog opšteg zastoja u privredi Ugarske i naših zemalja u njenom okviru, a naročito zbog porasta poreznog bremena i županijskih odnosno državnih obaveza u naturi i radnoj renti, koje su Irig pritiskivale poput naselja koja su živela pod urbarem.³⁴

III

Prelaskom sa urbarijalnog na ugovorni odnos, raniji oštri sukobi Irižana sa spahilukom svedeni su na najmanju meru i to, uglavnom, zbog nekih praznina ili nejasnoća u ugovoru. Tako se 1824. grupa Irižana žalila županiji da spahiluk od njih uzima desetinu od pčela, iako oni sa pčelama veći deo sezone provode izvan spahiluka. Pčelari su tvrdili da pčele samo preko zime drže na Iločkom spahiluku, pa zahtev za desetinom za njih predstavlja jedan vid globe, iako bi ovu privrednu granu trebalo pomagati a ne sputavati. Spahiluk je odgovarao da mu po zakonu i darovnici pripada pravo na desetinu, pa od nje neće odstupati. Županija je spor uputila spahijskom stolu na rešavanje, ali se spahiluk nije žurio, jer mu je više odgovaralo da produži sa tom zloupotrebom, kako su to dotični Irižani tvrdili, moleći za njenu odlučniju intervenciju.³⁵ Po svemu sudeći, tako je bilo sve do urbarijalnih zakona 1832/36, koji su ukinuli tzv. „malu desetinu“ u koju je ulazila i desetina na pčele.

Iste, 1824. godine spahiluk je počeo da uzima po 2 forinte na ime kazanske takse, iako su Irižani smatrali da su od nje oslobođeni na 32 godine prema svom ugovoru sa spahijom.³⁶ Kad je županija zatražila objašnjenje od spahiluka, on je odgovorio da mu je pravo na tu taksu dato urbarijalnom naredbom iz 1810, a u ugovoru sa Irigom se izričito ne spominje da bi spahija od tog odustao, pa će to pravo i dalje koristiti.³⁷ Pošto su obe strane ostajale pri svojim argumentima, spor je iznet pred spahijski i županijski sud, a zatim pred Ugarsko namesničko veće koje je potvrdilo presudu županijskog suda,³⁸ izgleda u korist spahiluka koji će istu taksu davati u arendu pojedinim iriškim trgovcima, o čemu će biti reči u daljem izlaganju.

Do nesporazuma između grada i spahiluka došlo je i zbog monete u kojoj se plaćala ugovorena suma na ime urbarijalnog otkupa. Pošto u momentu sklapanja ugovora 1800. još nije bilo tako aktuelno pitanje starog i novog (metalnog i papirnog) novca, nije u njemu ni naglašeno kojom vrstom novca će se plaćati ugovorena suma. Sve do 1837. spahiluk je od grada primao papirni novac bečke vrednosti, a tada je zatražio da se ugovorena suma plati u srebrnoj, konvencionalnoj moneti. Grad je pružio otpor i insistirao na poštovanju ugovora,³⁹ a spahiluk dokazivao da on ništa novo i ne uvodi pošto

³⁴ O tom поближе u mojoj nav. knjizi, s. 9—19.

³⁵ DAZ, Sremska, Prot. 67/1824; 710/1824.

³⁶ Isto, Prot. 982/1824.

³⁷ Isto, Prot. 348/1825.

³⁸ Isto, 407; 476/1828.

³⁹ Isto, Prot. 711/1837.

urbar iz 1756. predviđa plaćanje u konv. moneti.⁴⁰ Izgleda da je spahiluk uspeo da ostvari svoju volju, jer mu je išla u prilog i praksa države koja je porez još od 1822. počela da ubire u srebrnoj valuti. Konačno rešenje od strane Ugarskog namesničkog veća doneto je tek 1848, ali je tada već bilo bez značaja.⁴¹ Nekih tužbi od strane trgovaca bilo je 1842, zbog toga što je spahiluk prekoračivao visinu takse koju je od njih mogao ubirati prema urbarijalnim zakonima iz 1836. godine.⁴²

U prvoj polovini XIX stoleća Irgu su teže padali državni i županijski („javni“) tereti nego spahijski koji su, uglavnom, regulisani ugovorom. Radilo se prvenstveno o porezu i načinu njegove isplate, o snabdevanju odnosno ukonačenju vojske i teretima u vezi sa gradnjom puteva, što je izazivalo nezadovoljstvo kod svih Irižana, a naročito trgovaca i zanatlija.

Iriški „profesionisti“ (trgovci i zanatlije) osećali su se jako pogođenim odlukom iz 1808. o plaćanju kontribucije u naturi, — u senu, zobi, žitu odnosno hlebu, potrebnim za izdržavanje vojske. Po njihovom mišljenju, tegobe proističu iz nepravednog oporezivanja njihovog staleža u odnosu na zemljoradnike: pošto se oranica oporezuje sa 3 krajcare, livada sa 2, konj sa 5 itd., a pošto ratari daju uvek lažne podatke o svojoj imovini, proizilazi da na njih dođe manji broj dika odnosno kontribucije, pa se redovno dešava da je ratar opterećen sa 2—4 for. poreza, a čak i slabiji zanatlija i trgovac sa 6—16 forinti.⁴³ U predstavi Ugarskom namesničkom veću, trgovci i zanatlije navode kao primer trgovca Atanasija Veličkovića koji, iako nema zemlje, plaća 68 for. 48 krajcara kontribucije, pa na to ime mora dati za vojsku 114 3/4 oke žita, 143 porcije zobi, 148 sena i 3/5 hvata drva dok istovremeno seljak Damjan Madicki, koji ima celu sesiju zemlje od 24 jutra, plaća 12 for. 48 krajcara ili 21 1/4 oke žita, 26 1/4 porcije zobi i 26 1/4 porcije sena, a od davanja drva je slobodan.⁴⁴ „Profesionisti“ su ukazivali županiji na činjenicu da većina njih ne kupuje robu u gotovom novcu nego na kredit, uz obaveznu visoku kamatu, da im je zanimanje izloženo opasnostima i prome-nama, novčanim neprilikama i tome slično dok na drugoj strani zemljoradnici dobijaju „besplatno“ zemlju od spahije, a osim rada svojih ruku ne ulažu u nju nikakav kapital; ako cene naturalija skoče, ratar izvlači odgovarajući korist, a ako je pogođen nepogodama jedne godine, on to lako naknadi iduće sezone. Sva sesionalna zemlja nalazi se u rukama zemljoradnika, a trgovci i zanatlije imaju samo ponešto vrtova i vinograda, sopstvenim trudom stečenim, pa mogu naturalije vojsci dati samo ako ih kupe od istih zemljoradnika koji su „nehriščani“, jer previsoko cene svoje proizvode, a pošto ih oni ne mogu toliko platiti, primorani su da lutaju po selima i pustarama u potrazi za tim proizvodima što ih opet skupo izade i zbog čega zapuštaju svoje profesionalne delatnosti.

Pošto pored kontribucije i drugih, ličnih tereta, moraju da učestvuju i u plaćanju saborskih troškova, čega su seljaci pošteđeni, iriški „profesio-

⁴⁰ Isto, 2372/1837.

⁴¹ Isto, Prot. 372/1848.

⁴² Isto, Prot. 1770/1842.

⁴³ Isto, 355/1810.

⁴⁴ Isto, ad 1099/1810.

nisti“ su molili da budu oslobođeni od naturalnog vida kontribucije, jer ih i urbar i drugi zakoni i tako drugačije tretiraju od zemljoradnika. Smatrali su da bi im tereti bili olakšani, ako bi porez plaćali u novcu odnosno plaćali opravke kasarni ili preuzeli na sebe novčano snabdevanje istih. Županijska skupština, međutim, čvrsto se držala odluke iz 1808, smatrajući da je to opravdano, jer su trgovci i zanatlije već oslobođeni od naturalnih i rabotnih obaveza prema spahiluku, a ako bi se udovoljilo njihovoj želji, otežan bi bio položaj zemljoradnika na čija bi pleća palo celokupno naturalno davanje vojsci.⁴⁵

Nezadovoljni stavom županije, trgovci i zanatlije se požale Ugarskom namesničkom veću, tvrdeći da se županijska odluka o kontribuciji uaturi može odnositi samo na zemljoradnike i na one trgovce i zanatlije koji imaju sesionalnu zemlju, a nikako na one koji su bez takvog zemljišta. Ako bi se prihvatili argumenti županije, onda bi i spahiluk od njih mogao da zahteva desetinu, iako nemaju zemlje na kojoj bi sejali žitarice.⁴⁶

Nije nam jasno kako je stvar konačno rešena, ali izgleda kao da je trgovcima i zanatlijama dozvoljeno da umesto naturalija za vojsku plaćaju određen otkup u novcu, koji je od 1816, uključiv i otkup od podvoza, iznosio po 15 krajcara od svake forinte kontribucije da bi se posle povećao na 30 krajcara.⁴⁷ Prema podacima iz 1815, od podvoza i javnih radova otkupljivalo se 119 „profesionista“, među kojima je bilo 33 trgovca, što predstavlja oko polovine pripadnika tog staleža. Od popisanih 119 lica samo jedno je imalo sesionalnu zemlju dok su svi ostali zajedno imali 734 motike vinograda, 568 merova šljivika i 69 konja za vuču. Bez vinograda bilo ih je samo 13, dok je jedan imao 25 motika, dvojica po 20, osmorica po 12—15, dvadesetorica po 8—10 i šezdesetčetvorica sa 2—6 (pretežno 6) motika vinograda. Raspored šljivika bio je uglavnom sličan rasporedu vinograda.⁴⁸ Od 1829. svi „profesionisti“ su se otkupljivali od podvoza za županiju i vojsku.⁴⁹

Boravak vojske izvan kasarne, po kućama, teretio je sve slojeve stanovništva, o čemu rečito govore tužbe iriške opštine iz godine 1830. Domaćini, po čijim kućama su vojnici bili razmešteni, morali su da ih snabdevaju drvom, svećama i drugim sitnijim potrebama, za što su dobijali sasvim malu naknadu tzv. salgamum (po 2 kr. za vojnika, a 1 krajcaru za konja). Ali,

⁴⁵ Isto, 355/1810. — Naturalno davanje Iriga na ime kontribucije u 1807. bilo je: 179 merova žita, 7.008 porcija zobi, 7.008 porcija sena i 31 hvat drva (Dr Slavko Gavrilović, *Grada za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stoleća*. Novi Sad 1958, 199).

⁴⁶ DAZ, Sremska, 779; 1099/1810.

⁴⁷ Isto, ad 237/1837. Prilog E.

⁴⁸ Isto, ad 630/1815.

⁴⁹ Isto, ad 327/1837. Prilog E. — Nismo mogli utvrditi da li su se od podvoza (foršpana) otkupljivali i ostali Irižani, što bi se, inače, moglo zaključiti iz tužbe građana protiv sreskog sudijske Stevana Janča koji je 1833. vredao kneza Josipa Balu i pretio mu, što mu nije osigurao podvoz, a uz to je i tvrdio „da grad na to nije obavezan“. Bala podnese ostavku na dužnost, ali mu to ne bude uvaženo, nego ga Jančo baci u zatvor i optuži županiji kao buntovnika. No, opština podrži Balu, tvrdeći da Jančo ugnjetava građane, a naročito da preti senatorima, pa se malo ljudi usuđuje da primi dužnost u opštini. Županija je povelu istragu i utvrdila tačnost optužbi protiv sudijske Janča, ali i izvesnu neposlušnost kneza Bale koji je sa sudijom razgovarao kao sa sebi ravnim, zbog čega su i on i opština bili ukoreni (isto, 1985/1833).

grad nije imao šume, pa je stalno oskudevao u ogrevu i građi, koje je morao kupovati po visokim cenama — po 10 forinti hvat ogrevnog drveta, što je godišnje za opštinu predstavljalo izdatak od 3.750 forinti. Zbog smeštaja vojnika po sobama, a konja po malim štalama, često se dešavalo da su vlasnici kuća bili toliko stešnjeni da im je čeljad jedva imala mesta u kući, a stoka je živela pod vedrim nebom. Zato je opština molila da se poveća salgamum, da se za vojsku izgrade posebni konaci i štale, a da snabdevanje oficira drvom i svecama županija preuzme na sebe.⁵⁰ Županijska skupština je ocenila irišku žalbu kao opravdanu i odlučila da i susedne opštine ove terete podele sa Irigom. Predviđeno je da se u buduću u Irigu ne dislocira više od 86 vojnika sa konjima, koji će svakih šest meseci od jednog domaćina premeštati kod drugoga kako jedni te isti ljudi ne bi bili stalno opterećeni. Skupština je predložila carskoj vojnoj komisiji da se u Irigu izgradi 6 konaka sa štalama za vojnike i konje, od čega bi po 2 podigla iriška opština, a ostale susedna sela. Snabdevanje oficira županija je preuzela na sebe.⁵¹ Izgleda da je taj predlog primljen, na što upućuje predstava opštine iz 1838, u kojoj se navodi da je opština obavezna da vojsci u kasarni (a ne po kućama!) daje godišnje 55 6/8 hvati ogreva i seno, ali da oficiri i jedno i drugo uzimaju na svoju ruku i mimo kuratora kasarne, pa je ostala nenaplaćena naknada opštini za 50 hvati drva i 1.000 porcija sena.⁵²

Sve do kraja ovog perioda, do revolucije 1848, veliki teret za irišku opštinu (uostalom, kao i za seoske opštine) bilo je kulučenje na izgradnji puta Zemun — Vukovar. Godine 1835—36. opština je bila obavezna da za tu izgradnju nabavi i preveze 510 kubika kamena i da dade 3.740 radnika, što je uz razne druge izdatke opteretilo njenu kasu sa 13.316 forinti (računajući kubik kamena po 20 forinti, a svaku radu po 50 krajcara), iako ona na ime poreza i opštinskog prireza nije mogla da ubere više od 18.000 forinti. Zato

⁵⁰ Isto, 528/1830. — Istina, 9-tom tačkom ugovora spahiluk se obavezao da Irižanima osigura ogrev, ali ne besplatan, zbog čega su se oni osećali pogođenim u odnosu na ostale spahijske podanike koji su imali slobodno (besplatno) drvarenje. Pošto je potreba za drvom stalno rasla, Irižani su nastojali da i nezakonitim putem dođu do ogreva i grade, naročito u šumama obližnjeg Kameničkog vlastelinstva koje je uhvaćene u nedozvoljenoj seči udaralo visokim globama i batinama. Tako su u leto 1808. od Irižana uhvaćenih u spahijskim šumama zaplenjena kola sa konjima, koje je spahijska upava državom prodala za 261 forintu. God. 1810. neki Leontije Tomić kažnjen je sa 300 for. globe zbog štete počinjene u ledinačkoj šumi, a 1816. neki Jovan Vasić sa 20 for. i 12 batina („štapova“). Pošto je nedozvoljena seča vršena najčešće noću, spahiluk je s vremena na vreme Irižanima postavljao zasede, ali da ni to nije pomoglo svedoči slučaj iz 1819. kad su četiri spahijska šumara otkrila veliku gomilu Irižana koji su nasekli drva i pošli u Irig, a oni im se nisu smeli suprostaviti, nego su ih pratili u Irig, tužili ih opštini koja nije htela da preduzme ništa protiv drvokradica (IA-APV, Kameničko vlastelinstvo, nereg. akta i podaci iz protokola vlastelinstva). God. 1831. kamenički spahija, Martin Marcibanji de Puho obratio se skupštini Sremske županije zbog pustošenja njegovih šuma od strane Irižana (DAZ, Sremska, Prot. 866/1831), itd., itd.

Da bi se ublažila oskudica u ogrevu, opština i bogatiji Irižani nastojali su i da kupe delove spahijskih šuma, kao što je bio slučaj 1808. kad je opština od Marcibanjija kupila 15,5 jutara šume po 100 for. od jutra ili kao što je trgovac Dimitrije Ristivojević 1811. kupio dva jutra šume po 225 for. od jutra i tome slično (IA-APV, Kameničko vlast. nereg. akta).

⁵¹ DAZ, Sremska, Prot. 892/1830.

⁵² Isto, 866/1838.

nije čudo da 1835/36. grad nije uspeo da plati celu kontribuciju a 1836. ni da isplati opštinske službenike. Za 1837. Irig je bio obavezan da preda 174 kubika kamena, iako je opština tvrdila da se bez primene egzekutivnih mera ni polovina kamena neće moći izvesti na put, jer građani ne raspolažu sa dovoljno vučne stoke i stočne hrane.⁵³

Pošto je županijska skupština odbila tu žalbu tvrdeći da je raspored tereta za gradnju puteva izvršen srazmerno ekonomskoj snazi pojedinih opština, iriška opština se 1838. obratila Ugarskom nam. veću, žaleći se da su građani faktički podvrgnuti raboti, iako na nju prema svom ugovoru nisu obavezni. Opštinski izdaci su porasli za preko 50%, iako građani od tog puta neće imati odgovarajuću korist, jer on ide preko Rume a zaobilazi Irig. Budući da je 1836. paša bila slaba, a vinogradi i voćnjaci stradali od grada, Irižani su morali da traže zaradu izvan svog grada. Vađenje i prevoz kamena bilo je teško naročito za trgovce i zanatlije, jer ih je ometalo u njihovoj profesionalnoj delatnosti, zbog čega su se predstavnici irškog ceha potužili caru, tvrdeći da taj teret na njih pada samo što ga županija ne raspoređuje prema sesionalnoj zemlji, nego prema kontribuciji koju plaćaju svi neplemići bez obzira na vrstu zanimanja i imovno stanje. Pošto većina trgovaca i zanatlija nema zemlju i stoku, njima je gradnja puta teža nego zemljoradnicima koji za kamen plaćaju spahiluku po 1 forintu za kubik, a sami ga lome i voze, pa mogu i da zarade na tom poslu, ako voze kamen za trgovce i zanatlije, koje ista količina kamena sa prevozom staje 15 forinti, a kad se kamen bude vozio do Čalme iznosiće i do 40 for. po kubiku. Zato nije čudo, ističe se u predstavci ceha, da će mnogi od trgovaca i zanatlija morati da traže „srećniju domovinu“ (feliciorem patriam), kao što su neki već i učinili, emigriravši sa porodicama u Srbiju. — Ali, i ovog puta tužba je ostala bez željenog rezultata, jer je županija insistirala da svi neplemići, srazmerno svom porezu, budu podvrgnuti obavezi gradnje puteva.⁵⁴

IV

U periodu od kuge do revolucije agrarno pitanje bilo je od manjeg značaja u odnosima između Iriga i spahiluka nego u odnosima između pojedinih grupa gradskog stanovništva, što predstavlja najbolji dokaz o premeštaju težišta klasne i staleške borbe unutar samog grada.

Prilikom zemljišne regulacije 1793—95. Irigu je dato 102,5 sesije, ali je pored njih dobio u arendu 372 jutra u hataru sela Šatrinaca. Međutim kuga, koja je tako teško pogodila grad, imala je posledica i na zemljišne odnose u njemu. Pošto su mnoge porodice sasvim izumrle, ostalo je 32 3/8 praznih sesija ili skoro trećina celokupnog sesionalnog zemljišta. Spahiluk je želeo da na te prazne sesije naseli koloniste sa strane, ali je naišao na odlučno protivljenje opštine koja ne samo što je tražila da joj ostane svih 102,5 sesije i šatrinačka arendna zemlja nego još i više. Zato se 1797. spahiluk obratio županijskoj skupštini, prepuštajući joj da odluči da li će prazne sesije podeliti Irižanima ili će se njemu dozvoliti da na njih dovede koloniste koji bi bili na korist ne samo njemu nego i županiji. Držeći se načela da se u već formirana naselja novi kolonisti ne mogu naseljavati sve dok starosedeoci u potpunosti ne budu

⁵³ Isto, 1361/1837.

⁵⁴ Isto, 3050/1838.

snabdeveni zemljom, ali imajući u vidu da bi povećanje stanovništva dovelo do povećanja kontribucije i porasta trgovine, županijska skupština je odlučila da pošalje jednu komisiju koja će na licu mesta ispitati koji Irižani žele da dobiju više zemlje, da li takvi imaju dovoljno stoke za obradu zemlje u sopstvenoj režiji i da li su isti, striktno uzev, pravi zemljoradnici.⁵⁵

Septembra 1797. komisija je stigla u Iriž i konstatovala da zahtev za zemljom potiče s jedne strane od onih zemljoradnika koji su u regulaciji dobili premalo zemlje, a s druge strane od inkvilina raznih kategorija (zanatlija, trgovaca, sirotinje uopšte), koji žele da dobiju zemlju i da prime kolonat. Broj zemljoradnika sa premalo zemlje iznosio je 21; oni su imali 9 7/8 sesije a tražili su 5 1/8 sesije. Inkvilina bez sesionalne zemlje bilo je 86 sa 124 člana porodice, 70 konja i 36 volova; njihov zahtev iznosio je 24 7/8, sesije. Između njih bilo je 74 koji su pre regulacije 1793—95. imali zemlju a samo 12 koji su i ranije bili bez nje (među ovima osmorica su bili izbeglice iz Turske). U grupi od 86 zainteresovanih za sesionalnu zemlju bilo je šest zanatlija i jedan trgovac, kao raniji držaoci takve zemlje. U pogledu siromašnih zemljoradnika komisija se nije dvoumila da predloži da im se posedi povećaju, ali nije bila načisto sa inkvilinima — bezemljašima, pa je pitala opštinu zašto je većina od njih u regulaciji otpustila sesionalnu zemlju, a zašto sad žele da je opet prime odnosno kako će je obrađivati kad nemaju dovoljno stoke. Opština i zainteresovani su odgovorili da prilikom poslednje regulacije nisu primili sesionalnu zemlju, jer su želeli da izbegnu kmetske urbarijalne obaveze, a imali su ponešto izvanselišnih vinograda i šljivika, od kojih su, pored drugih prihoda, mogli živeti. Ali uskoro se pokazalo da su i pored svog inkvilinskog statusa snosili skoro sve terete kao i sesionalci, a pošto su im vinogradi i šljivici u vreme kuge zapušteni ili propali, došli su do zaključka da bi svoj položaj koliko-toliko poboljšali ponovnim dobijanjem sesionalne zemlje. Ako takvu zemlju dobiju, nabaviće stoku i sami je obrađivati kao zemljoradnici (koloni).⁵⁶

Razmotrivši gornji izveštaj županijska skupština odlučila da se svih 32,5 spornih sesija razdele zainteresovanim građanima, jer su im one bile date još u regulaciji.⁵⁷ Prema popisu iz 1837, sva sesionalna zemlja, osim 2,5 sesije u posedu pravoslavnih sveštenika, bila je razdeljena na 293 ratarske porodice, i to:

Broj porodica	Količina sesija
1	1 4/8
1	1 2/8
7	1 —
1	— 7/8
12	— 6/8
5	— 5/8
21	— 4/8
44	— 3/8
193	— 2/8
8	— 1/8

⁵⁵ Isto, 391/1797.

⁵⁶ Isto, 72/1800. Izveštaj od 5. IX 1797.

Ove porodice su koristile još i 392 jutra na pustari Šatrinci.⁵⁸ U proseku uzev, jedno ratarsko domaćinstvo u Irigu posedovalo je trećinu sesije ili 8 jutara zemlje, no, kako zemlja nije bila ravnomerno podeljena, u konkretnom posedovanju bilo je velikih razlika, jer su 2/3 posednika imale po 6 jutara, nešto više od 1/4 držalo je između 9—12 jutara, 1/16 posednika imala je između 15—21 jutra, a 1/40 držala je između 24—36 jutara sesionalne zemlje. Preovladavalo je, dakle, sitni sesionalni posed; broj bolje stojećih zemljoradnika jedva je dosezao 25.

Nije nam poznato da li je do revolucije 1848—49. ostala na snazi ona klasifikacija sesionalnog zemljišta u Irigu, koja je određena regulacijom 1793—95, kao što ne znamo ništa pobliže ni o zemljišnim odnosima između Iriga i man. Hopova, koji su bili tako značajni za Irižane u XVIII stoleću. Na osnovu jedne predstavke iz 1843, saznajemo da je 30 Irižana, verovatno iz trgovačko-zanatskog staleža, imalo šljivike i vinograde u Vrdniku i Rivici, na koje su plaćali dvostruku taksu — i opštinama i županiji — od čega su želeli da budu oslobođeni.⁵⁹

★

Pune četiri decenije iriški zemljoradnici su u miru držali primljenu sesionalnu zemlju, a onda su, 1836, zanatlije i trgovci zatražili novu raspodelu zemlje.⁶⁰ U predstavci, upućenoj spahiluku 1836/37, trgovci i zanatlije ističu da je u gradu došlo do nejednakosti, koja nije u duhu zakona, prakse i ugovora, jer su sesionalno zemljište monopolisali iriški ratari, pa oni, iako ih ima 418 kuća prema 293 ratarsko-sesionalskih, iako predstavljaju „glavnu klasu“ grada bez čije se radinosti ni sama zemljoradnja ne može razvijati, ipak ne mogu da dođu do sesionalnog zemljišta. „Profesionisti“ smatraju da njihovo isključenje od sesionalne zemlje protivreči 4. i 5. tački iriškog ugovora sa spahilukom, u kom nema nikakvih restrikcioni odredaba u pogledu posedovanja sesionalne zemlje, koje bi se na njih mogle protegnuti. Štaviše, ugovor je dat gradu baš s obzirom na značaj trgovine i zanata u njemu, a ne zemljoradnje, što znači da plodove koji potiču od njihovog značaja uživaju drugi, nasilno i nezakonito. Izjave nekih pojedinaca iz trgovačko-zanatskog staleža da neće primiti sesionalnu zemlju, datu u vreme regulacije, ne mogu se uzimati kao razlog za uskraćivanje prava na tu zemlju svim članovima tog staleža, pogotovo ako se imaju u vidu promene do kojih je došlo u toku nekoliko decenija. Po mišljenju kneza, trojice senatora, kasira i drugih potpisnika ove predstavlke, sve zemlje koje trgovci i zanatlije u vreme regulacije nisu primili, trebalo je zadržati kao remanencije (preostale, zališne zemlje) da bi im se mogle dati u slučaju ako ih ponovo zatraže, a nikako ih dodeljivati drugim licima, imajući u vidu da svako kome se oduzme zemlja ima pravo da emigrira iz grada odnosno spahiluka.⁶¹

⁵⁷ Isto, Prot. 72/1800.

⁵⁸ Isto, 327/1837. Prilog B.

⁵⁹ Isto, 2437/1843.

⁶⁰ Isto, 1132/1836.

⁶¹ Isto, 327/1837.

Zahtev trgovaca i zanatlija podržan je od strane 27 siromašnih Irižana koji su imali zemlju i od 233 „koji zemlje nemaju, a majstori nisu“; jedni i drugi su tražili podelu zemlje na jednake delove među sve građane.⁶²

Četvorica senatora i većina iriških zemljoradnika-sesionalaca žestoko su se usprotivili zahtevu za novom podelom zemlje, tvrdeći da su godine 1800. svi građani pristali na ugovor sa spahilukom i sprovedenu raspodelu zemlje. Dajući ugovor Irigu, spahiluk nije polazio od interesa trgovaca i zanatlija, koji su činili tek trinaesti deo stanovnika u gradu nego sa stanovišta zaštite zemljoradnika postradalih od rata, kuge i drugih nevolja. Da bi im pomogao, spahiluk ih je oslobodio od rabote, a zatim čak i nagradom od 30 forinti podsticao da đubre zemlju, obećavši da im se nadubrena zemlja nikad neće oduzeti, a sve to jasno dokazuje da mu je bio cilj da se sesionalna zemlja zauvek zadrži u rukama zemljoradnika koji se ne bavi drugom delatnošću i bez zemlje mora propasti. Ako bi se sesionalna zemlja ravnomerno podelila svim građanima, onda bi na svaku kuću došlo samo po tri jutra, a kako bi onda živele porodice sa 20—30, pa i više duša? Kakve bi koristi od te količine zemlje imali i sami trgovci i zanatlije, nevesti u obradi iste? Razvitak trgovine i zanatstva, ističu sesionalci, može se pojačati samo ako se trgovci i zanatlije budu isključivo bavili svojim profesijama, a pošto oni lako i dobro prodaju svoju robu, lako mogu da kupuju zemljoradničke proizvode, pa je njihov zahtev za zemljom neumestan.⁶³

Spahiluk kao da je bio u nedoumici, pa je predložio županijskoj skupštini da se predmet reši uobičajenim urbarijalnim putem (preko spahijskog stola), a do konačnog rešenja da se zadrži status quo.⁶⁴

Do novog zahteva od strane iriških bezemljaša da se deli zemlja došlo je 1842; ovog puta predmet deobe trebalo je da budu 372 jutra na pustari Šatrinci. Sve do 1839. pustara je služila za pašu iriškim zemljoradnicima, a tada je odlučeno da se ona putem dražbe izdaje u arendu za 2.000 forinti godišnje. Kad je to učinjeno, pokazalo se da niko nije hteo da plaća onoliku taksu za pašu koliko su tražili zakupci pustare, pa je opština na čelu s knezom Gavrilom Vasićem zaključila da će biti najkorisnije ako se dotična pustara razdeli na parcele od pola jutra i razdeli na oko 500 iriških inkvilina (uključiv trgovce i zanatlije) koji bi sa tog zemljišta mogli dobijati do 500 oka žita i podmiriti svoje osnovne potrebe u hrani. Kad je to saopšteno spahiluku on sazove građane od kojih se 295 izjasni za podelu, a protiv — niko. No, i pored toga, spahiluk ne odobri podelu, nego naredi opštini da pustaru Šatrinice i dalje izdaje u zakup. Uzalud je opština dokazivala da joj ugovor iz 1800. daje pravo da sama odlučuje o sudbini pustare, te da je, u ovom slučaju, *vox populi — vox dei*. Naredivši da se objavi dražba, spahiluk je tvrdio da se putem zakupa pustare opštini osiguravaju redovni prihodi, a podela ne bi nikom stvarno koristila, jer 800 hvati zemlje na pojedinu porodicu ne znači ništa, nego bi čak dovela do novih sukoba među građanima. Stvar je došla pred županijsku skupštinu koja je smatrala da je pustara data opštini na „večito“, pa je tim opština a ne spahiluk, stekla pravo da odlučuje o načinu kako

⁶² Isto, Prilog N 1, N 2.

⁶³ Isto, Prilog: Izjava ratara.

⁶⁴ Isto, Izjava iločkog spahiluka od 10. I 1837.

će je koristiti. Pošto od zakupa ima korist samo nekolicina bogatijih građana, bolje je da se opštini ne prave smetnje da pustaru razdeli bezemljašima.⁶⁵ Posle ponovljene odluke županijske skupštine, spahiluk je popustio, pa je podela pustare izvršena u korist iriških bezemljaša.⁶⁶

Agrar odnosno ugovor grada sa spahilukom leže, donekle, i u sukobu jednog dela Irižana i kneza Damjana Markovića koji se nalazio na čelu opštine 1836—38. Njegovi protivnici, koji su ga 1838. tužili županiji, tvrdili su da on nikog ne sluša, osim nekoliko trgovaca i senatora, a za najmanje protivljenje njegovoj volji ljude baca u zatvor i preti batinama. Iako je iriški pašnjak mali i zemljoradnici na njemu jedva drže polovinu svoje stoke, on sa trojicom arendatora, s kojima je zakupio mesnice i krčme na tri godine, iako protiv volje opštine, pušta na pašnjak preko 1.500 ovaca, govoreći: „Tko se protivi, odma kući ili u arest“. Njegov verni pomagač je senator, inače licider, Kuzman Papulić koji preti opštini da će izgubiti ugovor i ponovo vršiti rabotu, ako ne uzme u arendu regalna prava. Umesto po 11 for. na ime terestrala, rabote i drugih urbarijalnih dažbina, knez ubire po 14 forinti, a ipak stalno govori da grad ne podmiruje obaveze iz ugovora koji će biti otkazan. Pošto se znatno povećao broj inkvilina i subinkvilina, od kojih se ubire taksa, neshvatljivo je da opština ne može da plati spahiluku što je dužna po ugovoru, a to upućuje na zaključak da knez i senatori falsifikuju račune, ne dozvoljavaju njihovu reviziju i troše novac po svom nahođenju, itd.⁶⁷ Slične tužbe protiv kneza i senatora podnete su i 1846, pa je naređena istraga,⁶⁸ ali nam ishod iste nije poznat kao i u ranije prikazanom slučaju.

Godine 1843—44. Irižani su se podelili i zavadili zbog izbora novog beleznika (notara) posle smrti Avgusta Čordašića koji je dugo godina obavljao tu službu. Trgovci, zanatlije i krčmari bili su za advokata Georgija Sarajkića iz Kamenice dok su ostali bili za spahijskog kancelistu Šamšalovića. Da bi se izbegle nezakonitosti kod izbora i onemogućilo podmićivanje, opština je zatražila da izboru prisustvuju spahijski i županijski predstavnici. Na prvom glasanju Šamšalović je dobio 11 glasova više, a tada su Sarajkićeve pristalice otpočele agitaciju, govoreći: „Pišite se ljudi na Serbina Kameničanina, nemojte na Šolju; zaoto spahiluk njega nameće, da on izdade kontrakt, pak da vi idete na robiju (rabotu — SG) na Višnjevce, a on da postane direktorom“. Usled te agitacije Sarajkić na ponovnom glasanju dobije većinu u Irigu, ali Šamšalović pobeđi u Rivici (koja je imala zajedničkog notara sa Irigom), pa opet skupi većinu glasova. Spahiluk, ipak, potvrdi izbor Sarajkića koji je u Irigu pobeđio sa 202:181 glasova, iako zemljoradnici nisu bili njime zadovoljni, tvrdeći da je samovoljan i surov.⁶⁹

⁶⁵ Isto, 970/1842.

⁶⁶ Isto, 1711/1842.

⁶⁷ Isto, 1915/1838. — Što se tiče inkvilina, njih je 1848. bilo 529 porodica od kojih je kuće imalo samo 297 (isto, Prot. 372/1848).

⁶⁸ Isto, Prot. 3676/1846.

⁶⁹ Isto, 3148/1843; 719/1844.

V

U toku XVIII stoleća iriške zanatlije nisu uspele da se izbore za svoj poseban ceh, pa su morale da se uključuju u cehove najbližih gradova. Tako je do 1815. u mitrovačke cehove bilo uključeno 19, u iločke 6, u karlovačke 5, u zemunske 1 i u vukovarske 1 iriški zanatlija.⁷⁰ Ipak su Irižani i pre stvaranja ceha u godini 1817. imali cehovska pravila („*Regulae opificum Irreghiensium*“), koja su 14. VIII 1801. uputili na potvrdu knezu Odeskalkiju, kako bi se njihova zanatska zajednica držala nekog reda i pre nego što dobije cehovsku privilegiju od dvora. Ta pravila najpre su potvrdili spahijski fiškal i upravnik, a zatim i Odeskalkijev opunomoćenik Mih. Vekioti.⁷¹

Ali, ta pravila imala su samo ograničeni, interni značaj i nisu respektovana od strane zanatlija iz drugih gradova niti od županijskih i državnih vlasti, pa su Irižani svim snagama pregli da dobiju punovažnu cehovsku privilegiju.

U jesen 1805. krojači, ćurčije, opančari, saleri, kovači i kazandžije, podržani od opštine, obratili su se županijskoj skupštini, ukazujući joj na teškoće zbog nedostatka ceha u Irigu: ne mogu da primaju šegrti i kalfe, ne mogu obuzdati kalfe koje samostalno rade. Pošto stariji majstori umiru, a mladež odlazi na zanat u gradove koji imaju cehove, pa se odande i ne vraća u Irig,^{71a} razumljivo je da se ni njegovo stanovništvo ne može brže povećavati. Vezanost za druge cehove nepraktična je, traži mnogo vremena i skupa je, što se mora negativno odraziti na poreznu sposobnost zanatlija u Irigu. Zato su molili županijsku skupštinu da se na dvoru zauzme za dobijanje cehovske privilegije.⁷² Skupština je prihvatila kao opravdane sve navedene razloge i izrazila uverenje da će grad prosperirati ako dobije cehovsku privilegiju, pa se u tom smislu obratila Ugarskom namesničkom veću da ono utiče na cara da se molba zanatlija pozitivno reši.⁷³

Iako je stvar uzeta u postupak već 1806, ipak je trebalo da prođe cela decenija da se ona privede uspešnom završetku. Iriška opština je 1806. izradila jedan nacrt cehovskih pravila i podnela ga županiji,⁷⁴ ali se o njemu nije posebno raspravljalo niti se nalazi u njenoj arhivi; verovatno je upućen Namesničkom veću i tamo stavljen ad acta. Pitanje cehovske privilegije ponovo je pokrenuto 1815, kad su se zanatlije obratile podžupanu, žaleći se da im šegrti, ako žele da postanu kalfe, moraju ići u druga mesta i tamo „nanovo sa

⁷⁰ Isto 5/818. Prilog: od 824/1815.

Izgleda da su se u karlovačke cehove uključivali naročito Nemci iz Iriga. To je 1804. učinio stolar Lorenc Bah, a 1805. zidar Johan Šefer koga su preporučivali beležnik I. Perviz i knez Vasa Krstić (ASANUK, Karlovački magistrat 539; 603/1804; 41/1805).

⁷¹ DAZ, Sremska, 75/1818. Prilog: „*Regulae opificum Irreghiensium*“.

^{71a} Tako su, na primer, neke iriške kalfe odlazile u Novi Sad i tamo ostajale. God. 1802. kabaničarski kalfa Nikola Stefanović iz Iriga molio je novosadski magistrat da bude primljen u tamošnji ceh krojača i kabaničara (Vasa Stajić, *Novosadske biografije* V, Novi Sad, 1940, 86), čemu je, verovatno, i udovoljeno kao što je bilo u slučaju Dimitrija Kalića „mađarskog“ krojača iz Iriga, koji je iste godine primljen za novosadskog građanina i majstora; kasnije se bacio na trgovinu i stvorio znatan kapital (isto, II, 1937, 168).

⁷² DAZ, Sremska, 75/1818. Prilog sa oznakom ad 646/1805.

⁷³ Isto, Prot. 646a/1805.

⁷⁴ Isto, 359; 682/1806.

velikom svojom štetom služiti“. Zato im je potreban ceh „da bi s našim okolnim komšijama ravni biti mogli; drugojače zanat naš ostaviti zbog oskudosti kalfi prinuđeni (ne) bili bi“.⁷⁵

Pošto se stvar otezala, zanatlije su se 1817. obratile caru, ističući da već deset godina traže cehovsku privilegiju, a pretpostavljaju da im dosad nije izdata zbog zauzetosti dvora ratovima protiv Napoleona, što više ne bi trebalo da bude smetnja da im se izađe u susret. Bez ceha stalno se povećava njihova beda, pa u ovo vreme oskudice i skupoće jedva plaćaju kontribuciju i izdržavaju svoje porodice. Šegrti ne mogu uzdizati na kalfe niti im izdavati svedočanstva (Kundschaft), a kalfe sa strane neće da dolaze u Irig jer nema ceha. Njihovo upisivanje u udaljene cehove nepraktično je i skupo. Naročito je težak položaj pravih, izučenih krojača zbog konkurencije trgovaca i nazovi-krojača koji su s njima udruženi, a zbog čega pravi krojači ne mogu da dobiju posao (porudžbine). Trgovci i pseudo-krojači angažuju siromašnije krojače kao svoje radnike, pa jedini izlaz za prave krojače može biti rad u duhu cehovskih pravila koja će onemogućiti nelojalnu konkurenciju.⁷⁶

Najzad, dvor je odlučio da se iriškim zanatlijama izda cehovska privilegija, pa je županijska skupština sredinom decembra 1817. uputila u Irig jednu komisiju radi saobražavanja opštih cehovskih pravila sa lokalnim prilikama. Komisija je sazvala sve zanatlije, pročitala im i objasnila svaki paragraf opštih pravila i zatražila njihove primedbe radi redigovanja konačnog teksta privilegije za njihov ceh. Županijski predstavnici su konstatovali da sve iriške zanatlije mogu biti obuhvaćene jednim opštim cehom, pa će im se izdati jedna zajednička privilegija. Primedbe zanatlija na opšta cehovska pravila bile su sledeće:

- 1) Kaucija za primanje šegrta nije potrebna osim u izuzetnim slučajevima.
- 2) Pošto za šegrti dolaze mahom siromašni dečaci koje majstori moraju odevati, a pri oslobađanju im kupiti i novo odelo, a pošto ne plaćaju nikakvu šegrtsku taksu, majstori smatraju da bi bilo pravo da im prilikom oslobađanja šegrti plaćaju po 20 forinti ili da na radu kao šegrti povedu više od tri godine.
- 3) Da sinovi domaćih cehovskih zanatlija za prijem na zanat ne plaćaju celu nego polovinu takse.
- 4) Da kalfa koji napusti svog majstora ne može dobiti posao kod drugog majstora u gradu, a ako ode iz grada, pa se vrati, da ne bude primljen kod svog majstora pre isteka tri meseca.
- 5) Da se kalfama od 24. IV do 29. IX dozvoli zadržavanje izvan majstorove kuće do 10, a od Miholja do Đurdeva do 9 sati uveče.
- 6) Zanatlije će pristati da snabdevaju manufakturu svile samo ako bude podignuta u Irigu.
- 7) Majstorska taksa da se utvrdi na 25 forinti.
- 8) U slučaju potrebe i izmenjenih prilika da se dozvoli podela opšteg ceha na pojedinačne cehove.
- 9) Radi sloge sa katolicima, iako je istih malo u cehu, Srbi-zanatlije će pristati da se odreknu pojedinačnih svetkovina, pa će slaviti Duhove kao opštu slavu.
- 10) Želja im je da zadrže pravo na slobodno izlaganje i prodaju proizvoda svojih zanata u sopstvenim radionicama.
- 11) Traže da se zaštite njihova prava u odnosu na zanatlije sa strane u slučaju da Irig dobije nedeljne pijačne dane.

⁷⁵ Isto, 75/1818. Prilog sa oznakom 824/1815.

⁷⁶ Isto, 19/1818.

12) U slučaju smrti pojedinih majstora, na njihovu sahranu treba da dođu svi majstori dotične struke i većina drugih iz ceha, u slučaju smrti kalfe, šegrti ili majstorovog deteta, na sahranu da budu obavezni samo majstori i kalfe dotičnog zanata, a ako ovih bude malo, ceh-majstor će odrediti potreban broj majstora druge struke iz zajedničkog ceha.⁷⁷

Zahtev za uključenje u ceh postavili su i iriški ribari. Ali, komisija je došla do uverenja da se tu ne radi toliko o pravim ribarima nego više o prodavcima, trgovcima ribom, koji nemaju šegrti i kalfe, a ribu prodaju po cenama koje određuje (limitira) županija, pa se cehovska pravila na njih ne bi mogla primeniti. Pošto se, ipak, ne može poricati njihova korisnost za zajednicu, a budući da plaćaju kontribuciju, komisija je predložila županijskoj skupštini da ona donese konačnu odluku o molbi ribara.⁷⁸ Iz raspoložive dokumentacije ne vidi se kako je ta stvar rešena, ali da su ribari imali nekakvo svoje udruženje vidi se po tom što su Nikolajevskoj crkvi u Irigu priložili ikonu svog pokrovitelja, sv. Marka, a na ribarskoj pijaci god. 1820. podigli krasan mermerni krst u čast voznosenja Hristova, koji i danas postoji („иждивеніемъ и трѣдомъ рыбаи Вароши Ирига лѣта Гдня 1820-го“)⁷⁹. Što se tiče trgovaca, oni kao da su kasnije ušli u ceh, što zaključujemo po njihovoj predstavi iz 1827. kad se u borbi protiv Jevreja pozivaju na svoju cehovsku privilegiju i kad je na čelu ceha stajao trgovac (mercator) Sofronije Ljubinković; komesar ceha tada je bio Ladislav Voker, predstavnik Iločkog spahiluka.⁸⁰

Posle izveštaja županijske komisije, cehovska pravila su redigovana, pa je privilegija iriškog ceha svečano obnarodovana u leto 1820. Ona je sadržavala 49 tačaka kojima je regulisan život u cehu,⁸¹ a zanatlije zaštićene od konkurencije i priznate kao stalež.

Iz vremena borbe za cehovsku privilegiju, raspolažemo sa dva popisa zanatlija, iz 1805. i 1817. Bez mlinara i ribara 1805. ih je bilo 178, a 1817. god. — 208. Neki od zanatlija ujedno su bili trgovci, pa ćemo se s njima sretati kad budemo govorili o trgovini i trgovačkom staležu. Prema vrstama zanata bilo je:⁸²

⁷⁷ Isto, ad 75/1818. Izveštaj žup. komisije.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Čitulja živih ktitora i priložnika Nikolajevske crkve u Irigu.

⁸⁰ DAZ, Sremska, 971/1827.

⁸¹ Isto, 760/1820.

⁸² *Popis iz 1817: Krojači svih vrsta* (47): Plem. braća Rogulić, Mihajilo Dimitrijević, Dmitar Aranicki, Lazar Stojanov, Jęfta Ležimirski, Emerik Los, Mojsilo Popović, Atanasije Lazarević, Teodor Ležimirski, Jovan Teodorović, Filip Dobričić, Stefan Janjić, Aleksa Živančić Petar Damborić, Jovan Popov, Jovan Stanisavljević, Toma Slavujev, Teodor Miličić, Proka Ješkićević, Jovan Nikolić, Georgije Dimitrijević, Raka Jovanović, Vasilije Anđić, Jevrem Ignjatović, Mihajlo Janković, Georgije Mumđić, Filip Marković, Petar Stefanović, Nikola Radosavljević, Sava Jelesijević, Marinko Teodorović, Lazar Timotijev, Pavle Čirić, Jovan Milenkov, Tanasije Belić, Avram Popović, Stojadin Kojadinović, Filip Radojčić, Sofronije Ljubinković, Vasa Mirković, Jovan Timotijev, Teodor Lekić, Anton Kajzer, Ćim Simićević, Nikola Viorac, Pavle Sekulić, Jęfta Tomić.

Gumbari (1): Miško Medunić.

Čizmari (16): Ćira Sabljarić, Jovan Marić, Sima Srećić, Georgije Peić, Živan Marković, Josim Mihajlović, Sima Avramović, Rista Marković, Nikola Mijatov, Vesa Milutinović, Georgije Krezović, Sima Tein, Lazar Kozobarić, Josip Bala, Nikola Popović, Pavle Jovanović.

	1805.	1817.
Krojača	34	47
Gumbara	2	1
Čizmara	13	16
Zlatara	2	2
Užara i štrangara	25	12
Kovača	11	12
Bravara	1	1
Kazandžija	6	8
Čurčija	9	21
Opančara	7	10

Zlatari (2): Teodor Jezdimirović, Georgije Miličević.

Vrečari i užari (12): Vasa Maletić, Nestor Ignjatović, Mojsilo Veljkov, Isak Veljkov, Nikola Veljkov, Mileta Stanković, Josim Žižakić, Čira Mijušković, Damjan Pantelić, Sreta Timotijević, Lazar Jakovljević, Čira Tomić.

Kovači (12): Gaja Radojčić, Dmitar Dragičević, Josim Dragičević, Stefan Jovanović, Obrad Ignjatović, Ilija Filipović, Sima Simeonović, Stojan Svilarović, Gliša Grujičić, Avram Janjić, Nikola Herceg, Petar Marković.

Bravari (1): Mato Vraničić.

Kazandžije (8): Lazar Ilić, Nikola Mihajlović, Gaja Ilić, Lazar Nadbantić, Gaja Gudurić, Petar Mumdzhić, Vasa Nadbantić, Lazar Marković.

Čurčije (21): Atanasije Mesarović, Nikola Svilarović, Georgije Rajić, Petar Mendžić, Teodor Hadžić, Nikola Dimitrijević, Kosta Jeremić, Damjan Dabić, Isak Sudarović, Mihajlo Dimitrijević, Spasoje Simonović, Nedeljko Petrović, Lazar Stefanović, Georgije Sudarović, Acko Čurić, Petar Petrović, Jefta Marković, Sima Stanojević, Marko Jevremović, Teodor Jakovljević, Čira Nenadović.

Opančari (10): Dmitar Obrenović, Vasa Svilarović, Čira Milić, Jakov Trifunović, Jefta Lazić, Isak Blagojević, Sima Jevremović, Sima Rašković, Mojsilo Babić, Jovan Jan-ković.

Licideri (3): Toma Savković, Marko Vujić, Kuzman Papulić.

Remenari (sarači) (4): Nikola Kapec, Mato Kapec, Lazar Obrenović, Stevan Sablja-rović.

Bačvari (pinteri) (4): Mihael Elbert, Georgije Elbert, Josip Kačić, Pavle Mundžić.

Stolari (3): Alojzije Stadij, Pavle Dajvoški, Georg Valošeg.

Kolari (8): Bartolomej Hercog, Emerik Ujnari, Pavle Marković, Gliša Kovačević, Milovan Filipović, Atanasije Stojanović, Marko Tašić, Petar Marić.

Staklari (1): Franja Rifl.

Sapundžije (8): Isak Vujić, Jovan Vujić, Čira Vasić, Jevstratija Simeonović, Jovan Mesarović, Isak Radojčić, Dmitar Petković, Janko Bugarin.

Pekari (5): Jovan Barager, Teodor Bumbić, Antonije Jovanović, Stevan Grujin, Vesa Jovanović.

Berberi (3): Georgije Nikolić, Nedeljko Jemšić, Sima Marković.

Mesari (3): Atanasije Radojčić, Matijas Šotski, Teodor Andić.

Lončari (2): Ivan Bardaković, Toma Skrobat.

Puškar (1): Radosav Petrović.

Obučari (čipelari) (3): Martin Đidić, Miško Berinac, Toma Kramarić.

Tesari (Cinermani) (13): Simeon Stivić, Stevan Foltin, Tanasije Sretić, Milenko Milojević, Jovan Markov, Dmitar Gudurić, Lazar Gudurić, Lazar Telalov, Luka Tolinčanin, Lazar Čirić, Maksim Ješkićević, Teodor Pisarović, Jovan Vukmirović.

Zidari (17): Georg Girtner, Franc Has, Hajnrih Miler, Georg Brauh, Melhior Knap, Johan Minster, Martin Tir, Karlo Šeninger, Jakob Pinc, Jožef Kemenji, Živan Jovanović, Tanasije Jakovljević, Mihajlo Jakovljević, Marko Jakovljević, Georgije Jakovljević, Vučko Jova-nović, Georgije Čupić (DAZ, Sremska, ad 75/1818).

	1805.	1817.
Licidera	—	3
Remenara	3	4
Bačvara	6	4
Stolara	3	3
Kolara	7	8
Staklara	1	1
Sapundžija	8	8
Pekara	5	5
Berbera	3	3
Mesara	7	3
Lončara	2	2
Puškara	1	1
Obučara (cipelara)	3	3
Tesara	8	13
Zidara	11	17

Što se tiče mlinara (vođeničara) i ribara, oni su čas smatrani za zanatlije čas nisu; prvi su uneti u popis 1805, ali ne i 1817, a drugi obratno. Godine 1805. mlinara je bilo 16, a taj broj se, verovatno, nije smanjio ni 1817. Ribara je 1817. bilo 33, a verovatno ih nije bilo manje 1805. godine.⁸³

Sve u svemu, broj svih zanatlija, uključiv mlinare i ribare, god. 1805. može se proceniti na oko 225, a 1817, na oko 255, ne računajući šegrte i kalfe, o kojima ne raspolažemo sa pouzdanijim brojnim podacima.⁸⁴

Pada u oči brojni porast krojača, čurčija, opančara i tesara, što je, možda, posledica pojačane migracije zanatlija iz Srbije u vreme prvog ustanka, a naročito 1813. godine.⁸⁵ U pogledu zidara radi se o doseljavanju Nemaca, verovatno iz Bačke i Banata. Što se tiče opadanja, ono je najizrazitije kod

⁸³ *Prodavci ribe — ribari* (33): Jovan Damjanović, Sima Stojšić, Diša Bojanić, Živan Radulović, Jovan Kaluderović, Filip Antić, Petar Čizmić, Stojko Čulić, Kuzman Subotić, Andrija Pantelić, David Radošević, Raka Marković, Dmitar Grbić, Filip Bugarinović, Stevan Ristivojević, Isak Bankovački, Jevrem Avramović, Lazar Sešić, Petar Vuković, Sava Vuković, Sofronije Šlipić, Petar Damjanović, Aćim Simičević, Mihajlo Stanislavljević, Nedeljko Ristić, Jovan Ristić, Gaja Červenkov, Lazar Matin, Gaja Čučuković, Gavriilo Nikin, Lazar Kovačev, Vasa Bajić, Đerman Rakin.

Vodeničari (mlinari): Jožef Farkaš, Jožef Hecemski, Petar Horvat, Đuro Mlinarović, Jovan Đendeši, Georgije Dufek, Pal Sabo, Jovan Horvat, Jovan Mezei, Stefan Arvaj, Tomaš Sabo, Matija Lovadin, Pal Kovač, Marjan Maksimović, Ivan Šnur, Ivan Zonić (DAZ, Sremska, ad 75/1818).

⁸⁴ Brojni odnos majstora i kalfi poznat nam je samo za neke zanate u god. 1810. Tako je kod krojača bilo 14 majstora i 8 kalfi; kod abadžija 17 majstora i 5 kalfi, kod opančara 12 majstora i 3 kalfe, kod obučara 2 majstora i 1 kalfa (DAZ, Sremska, 437/1810), što, zaista, predstavlja nezadovoljavajući odnos i ukazuje s jedne strane na sitno-zanatski karakter iriških „profesionalista“, a s druge na oskudicu zanatskog podmlatka, na što su zanatlije upozorile u svojim predstavkama radi dobijanja cehovske privilegije.

⁸⁵ God. 1813—14. u Irigu se nalazila grupa srbijanskih izbeglica od kojih su tridesetak pojedinaca i porodica bili u vrlo teškom materijalnom položaju, pa je opština morala da im pruža minimalnu novčanu pomoć od 2—4 krajcare dnevno, izdavši u tu svrhu 424 for. 40 kr. (DAZ, Sremska, 239/1815).

užara i štrangara, čiji se broj u toku jedne decenije smanjio na polovinu. Slično je i sa mesarima. Posebno je zanimljiv slučaj čizmara čiji se broj u periodu 1805—1817. povećao na 16, a dve i po decenije kasnije, 1843, pao na svega jednog zanatliju; tako bar tvrdi iriška opština kad te godine preporučuje čizmarskog kalfu Andriju Petkovića za majstora i predlaže da zbog dece i slabog zdravlja bude oslobođen od fremtovanja.⁸⁶ Očigledno je da se radi o konkurenciji zanata i manufakture iz većih centara Monarhije.

Većina zanatlija bila je srpske narodnosti; Hrvata je bilo vrlo malo, a Nemaca i Mađara nešto više (mlinari, zidari, bačvari, staklar, pekari, lončari, bravar, kolari itd.). Prema popisu iz 1815, najbolje stojeće zanatlije bili su Srbi kazandžije⁸⁷ koji su svoju robu (kazane, kotlove, bakreno posuđe) prodavali širom Provincijala i Vojne granice u Sremu, iako su u Granici nailazili povremeno i na znatne poteškoće.⁸⁸

*

Kao svuda u feudalnim društvima, tako su i u Irigu zanatlije, dobivši cehovsku privilegiju, nastojale da se što čvršće zatvore u svoju stalešku organizaciju, monopolišu proizvodnju određenih vrsta zanatskih artikala i isključe svaku konkurenciju. Odnos između cehovskih majstora i vancehovskih zanatlija tzv. fušera („pseudomajstora“) jako se zaoštrava i dobija vid otvorenih sukoba; potreba društva za razvijanjem proizvodnih snaga dovođila je do tolerisanja vancehovske delatnosti, ali je pravo bilo na strani ceha, što je županijsku vlast dovođilo u delikatnu situaciju, jer je morala da vodi računa kako o potrebama tržišta tako i o zakonitoj privilegiji ceha.

Pre nego što je došlo do stvaranja ceha u Irigu, stručno kvalifikovani mlinari (gelehrnte Müllers Professionisten) tužili su se 1804. županiji da se broj neveštih i neučenih ljudi njihove profesije stalno povećava, pa štetu trpe i oni i vlasnici vodenica, zbog čega mole da se takvi pseudomlinari ili eliminišu ili njima potčine. Potpisani mlinari, Johan Inerejček, Jozef Farkaš i Đura Minarović (Menatović?) tražili su da im se prizna status zanatlija, kao i drugima u gradu, a oni se obavezuju da poklone katoličkoj crkvi svoj poseban barjak. Županijska skupština je smatrala da su ovi zahtevi vezani za cehovsku privilegiju, a izdavanje iste je izvan njene moći, pa molbu treba uputiti višoj vlasti. Ipak je naredila sreskom sudiji da istraži da li se kakve skitnice (vaga-bundi) prikazuju kao mlinari, te da im zabrani bavljenje mlinarskim zanatom i protera ih u mesto rođenja.⁸⁹

⁸⁶ Isto, 1606/1843.

⁸⁷ Isto, ad 630/1815.

⁸⁸ O tom svedoče iriške kazandžije koje se 1800. tuže županiji da im mitrovačka kanton-komada zabranjuje da svoje proizvode prodaju po graničarskim selima, čime se krši princip slobodne trgovine. Oni žive od zanata i plaćaju porez, pa mole zaštitu županije koja je, posle toga, pisala Slavonskoj gen. komandi da, koliko se zna, Granica nema nikakvu isključivu privilegiju na osnovu koje bi se provincijalnim kazandžijama moglo zabraniti da svoju robu prodaju po graničarskim naseljima, pa moli da se takve smetnje otklone (isto, 406/1800).

⁸⁹ DAZ, Sremska, 48/1804.

Između tesara, kolara, kovača, bravara i zidara, uključenih u ceh i vancehovskih zanatlija njihovih struka borba je trajala godinama. Komesar ceha češće je zabranjivao rad pseudomajstora, ali su ga oni, ipak, pod raznim vidovima produžavali, što je navelo ceh da 1821. preko županijske skupštine zatraži zaštitu svojih prava koja proističu iz cehovske privilegije. Ceh je tvrdio da pomenute pseudozanatlije imaju sesionalnu zemlju, pa im ne pripada nikakvo pravo na zanat. Kolari-cehaliste tražili su da zadrže isključivo pravo proizvodnje i prodaje seljačkih kola i točkova, a da se svima ostalima, izvan ceha, zabrani da izvan vremena vašara prodaju takva kola i da vrše na njima popravke pod pretnjom konfiskacije. Kovači su želeli da se Ciganima zabrani kovanje eksera, okova, srpova itd., kao i da im se ne dozvoli okivanje kola i potkivanje konja. Kad je sreski sudija pobliže ispitao stvar, saznao je od pseudomajstora, naročito od zidara i drvodelja da oni od davnina slobodno obavljaju svoje poslove, da su vrlo korisni kao kontribuenti, naročito zbog svog češćeg učestvovanja na popravkama mostova i zgrada u režiji opštine, pa su tražili da im i nadalje dozvoli rad na manjim zgradama kao samostalnim zanatlijama. Na njihovu stranu stala je opština koja se zauzela i za Cigane da i dalje rade po starom običaju. Županijska skupština rešila je da spor između zanatlija uputi spahijskom stolu, a do konačnog rešenja da se zadrži dotadašnja praksa⁹⁰ što će reći, da pseudomajstori rade i dalje bez obzira na ceh i njegovu privilegiju.

Krajem 1830. članovi „Privilegovanog ceha Iriškog“ tuže se županijskoj skupštini da neki necehovski majstori, bez obzira na cehovska pravila, proizvode i u svojim radnjama prodaju robu. Tako, primera radi, navode da šest pekara preko svojih žena svakodnevno prodaju hleb na trgu, a stranci prodaju svoje proizvode po gradu i izvan vremena vašara. U tom prednjače Jevreji koji, i pored tolikih dućana u Irigu, raznose svoju robu po kućama, zbog čega domaće cehovske zanatlije, a naročito siromašnije moraju ostati bez ica i iseliti se iz grada. Cehalisti su molili da se stranci eliminišu sa iriškog tržišta u vremenu izvan vašara i da im se roba konfiskuje u duhu 33. člana privilegije, a pravo žena na prodaju hleba da se ograniči na određene dane u nedelji. Iz županijskog protokola ne vidi se kako je molba rešena u celini, ali pravo žena na slobodnu prodaju hleba županijska skupština nije htela da ograničava.⁹¹ Ona je smatrala da je hleb artikal široke potrošnje i da njegova proizvodnja i prodaja ne mogu biti monopolom ceha, jer je u interesu društva da se smanjuju njegove cene, a to omogućuju baš žene svojom konkurencijom pekarima-cehalistima. Zato je ostala bez uspeha i nova tužba cehalista protiv njih nekoliko godina kasnije.⁹²

Odstranjenje Jevreja kao konkurenata bio je zahtev i cehalista-staklara. Naime, juna 1835. iriški staklar Franja Rifl i rumski staklari Johan Lajric i Paul Kegel žalili su se županiji da Jevreji iz Ugarske „poput skakavaca“ dolaze u Srem, naročito u Irig i Rumu, gde slobodno obavljaju poslove iz staklarske struke, te im konkurišu u tolikoj meri da će ostati bez sredstava i mogućnosti da udovolje državnim i spahijskim obavezama. Jevreji-staklari,

⁹⁰ Isto, Prot. 650/1821.

⁹¹ Isto, 123/1831.

⁹² Isto, 2063/1837.

kako tvrde staklari-cehalisti, u većini slučajeva nisu učili staklarski zanat, nisu učlanjeni u bilo koji ceh, pa se moraju smatrati i tretirati kao pseudo-majstori kojima treba uskratiti pravo na rad. Županijska skupština je utoliko prihvatila molbu cehalista što je naredila da se Jevrejima zabrani trgovina staklom u Irigu i Rumi,⁹³ što izgleda, ne znači da im je zabranila i rad oko postavljanja stakala ukoliko su njima raspolagali zainteresovani kućevlasnici, a to, istina, nije bio čest slučaj.

Oštra konkurentska borba vodila se između sapundžija i licidera o pravo na proizvodnju i prodaju sveća. God. 1809. županija je donela zabranu na proizvodnju sveća od strane sapundžija, tvrdeći da to ne spada u okvir njihovog nego liciderskog zanata kojim se u Irigu bavio samo Toma Savković. Međutim, potrebe za svećama u Irigu i obližnjim selima za crkve i druge svrhe bile su vrlo velike, pa ih Savković nije mogao da u potpunosti udovolji ni u pogledu kvantiteta ni u pogledu kvaliteta. Umesto od voska, počeo ih je praviti od loja, zbog čega su se lomile i dimile, a bile, ipak, preskupe, što je protiv njega podiglo iriške sapundžije i opštinu. Sapundžije Avram Vujić i Čira Vasić tužili su ga što ne prodaje samo sveće proizvedene u svojoj voskari, nego i one koje nabavlja u Karlovcima i Novom Sadu. Zato su tražili da im se ponovo dozvoli proizvodnja i prodaja sveća. No, županijska skupština je odbila njihov zahtev, a Savkoviću naredila da se potruži da sveće izrađuje u dovoljnoj količini i dobrog kvaliteta.⁹⁴

Iako se Savković obavezao da će proizvoditi dobre sveće uz umerenu cenu, ipak se nije oslobodio konkurencije od strane nekih sapundžija i trgovaca, kao što su bili plem. Acko Rogulić, Jovan Gaić, Georgije Cincar i sapundžija Jevstatije protiv kojih se on požalio županiji 1812. i tražio da im ona zabrani trgovinu svećama. Pozvani pred županiju, Damjan i Atanasije (Acko) Rogulić izjave da su i oni i njihovi preci slobodno prodavali sveće, da su ih darivali sirotinji i da ih prodaju jeftinije od Savkovića koji teži za monopolom na tržištu. I ovog puta županijska skupština ostala je na Savkovićevoj strani i zabranila Rogulićima kako proizvodnju tako i prodaju sveća.⁹⁵ Uskoro je, ipak, Savković izgubio stečeni monopol na sveće, jer je sapundžija Avram Vujić, da bi izigrao zabranu na proizvodnju ovog artikla, uspeo da svog zeta Kuzmana Papulića, koji je tek završio šegrtovanje i počeo da radi kao kalfa u Mitrovici, dovede u Irig i ugura u ceh kao liciderskog majstora. Pošto se spahiluk s tim složio, Vujić je preko Papulića ponovo počeo sa proizvodnjom sveća, što je pokrenulo Savkovića da se opet potuži županiji, zatraži obustavu njihovog rada i upućivanje Papulića na fremtovanje. Županijska skupština je prihvatila Savkovićevu tužbu i naredila sreskom sudiji da istraži da li se zaista radi o sračunatoj prevari.⁹⁶ Pošto su Savkovićevi navodi, uglavnom, potvrđeni, Papuliću je zabranjen rad, ali nakon godine dana, 1815, kad je zabrana istekla, županijska skupština je odlučila da mu se dozvoli vršenje liciderskog zanata, jer su gradu potrebna dva takva majstora.⁹⁷

⁹³ Isto, 1585/1835.

⁹⁴ Isto, 341/1810.

⁹⁵ Isto, 1161/1812.

⁹⁶ Isto, Prot. 73/1814.

⁹⁷ Isto, Prot. 153/1815.

Što se tiče sapundžija, oni kao da su ulazili u krizu, na što ukazuje činjenica da ih se 1838. od petorice samo trojica bavilo zanatom. Dok su dvojica od njih bili srednjeg stanja, treći, Jovan Mesarović, stajao je tako dobro da je sam mogao da snabdeva grad potrebnom količinom sapuna i lojanih sveća.⁹⁸ U sukobu s pomenutim sapundžijama, u to vreme, bio je Sava Mesarović koji je preko županije tražio da mu ne čine smetnje, nego da ga prime u ceh kao ravnopravnog majstora.⁹⁹ Očito je da se ovde radilo o nastojanju cehovskih masjtora da zatvore vrata ceha mladim majstorima odnosno kalfama, što je bio slučaj i u pogledu stolarskog kalfe Jovana Ristivojevića koji je 1841. tražio prijem u ceh, ali mu je ovaj nepravedno odbio njegov „remek“. Pošto se požalio županiji, određeno je da remek pregledaju nezainteresovani majstori iz Rume,¹⁰⁰ čiji je nalaz, izgleda, bio pozitivan, pa je spahiluk naredio cehu da Ristivojevića primi u svoje redove, zbog čega su kolari-cehalisti protestvovali, uzalud tvrdeći da je spahiluk tim postupkom povredio cehovsku privilegiju.¹⁰¹

U gornjem smislu interesantan je i slučaj iriških čarugdžija na čelu s ober-cehmajstorom Gavrilom Nadbantićem, koji su aprila 1838. zamolili mitropolita Stevana Stankovića da naredi popovima u Irigu da ne venčavaju mlade kalfe, jer one, čim se ožene, izbegavaju da idu u propisano vandovanje, da bi uskoro zatim vršile pritisak na njih da ih prime u ceh kao majstore. Zbog takvih kalfinskih mahinacija broj majstora u cehu preko mere se povećava, pa ih ima već 30, što dovodi do takve konkurencije da se već „hleba lišavaju“, pa će mnogi morati da traže drugu profesiju.¹⁰²

Na kraju izlaganja o zanatlijama u Irigu treba pomenuti da je u njemu krajem dvadesetih godina počela sa radom najveća manufaktura („fabrika“) za odmotavanje svilenih čaura (Serici deglomeratorium). Godine 1825. županija je predložila Ugarskom namesničkom veću da se ta manufaktura smesti u irišku kasarnu koja je već slabo služila za potrebe vojske. Županija je to predložila, jer nije imala novca za podizanje nove zgrade, a kasarna se mogla adaptirati uz umerene troškove. Irig je izabran za lokaciju „svilare“ zbog svog centralnog položaja, jer su postojeće odmotavaonice svile u Mitrovici, Palanci i Novom Sadu bile udaljene od naselja u županiji, koja su postala značajnim proizvođačima svilobubinih čaura.¹⁰³ Bečka kompanija Hofman i Goldštajn ponudila se da adaptira kasarnu i stvori „svilaru“, ali uz uslov da dobije 10-godišnju privilegiju na zakup iste.¹⁰⁴ No, kako izgleda, županija je, ipak, sama adaptirala kasarnu uz izdatak od 853 forinte¹⁰⁵ i „svilaru“ stavila u pogon u sopstvenoj režiji da bi je 1829. dala u zakup peštanskim kapitalistima Roskonjiju i Deaku. Iriška „fabrika svilarstva“, u kojoj je bio zaposlen znatan broj devojaka i žena, a verovatno i zanatlija, a koja je bila vrlo korisna „publičnoj ekonomiji“, radila je sve do revolucije 1848, kad je potpuno izgorela.¹⁰⁶

⁹⁸ Isto, Prot. 3129/1838.

⁹⁹ Isto, Prot. 860/1838.

¹⁰⁰ Isto, 4000/1841.

¹⁰¹ Isto, 1131/1843.

¹⁰² ASANUK, Konzistorija, 346/1838.

¹⁰³ Isto, Sremska, Prot. 229/1825.

¹⁰⁴ Isto, 2159/1827.

¹⁰⁵ Isto, Prot. 826/1828.

¹⁰⁶ Isto, Prot. 1349/1848.

*

Bacimo li opšti pogled na zanatstvo u Irigu, uverićemo se da je u njemu preovladavao tip sitnog zanatlije uključenog u ceh i rešenog da se cehovskom barijerom brani od konkurencije isto tako sitnog izvancehovskog zanatlije — pseudo-majstora i kalfe, koji su nastojali ili da i sami uđu u redove ceha ili da izvojuju mogućnost za slobodan rad mimo njega. S obzirom na to da se feudalna klasa i činovništvo snabdevahu bečkom i uopšte robom iz razvijenijih centara Monarhije, kupci proizvoda domaćeg zanatlije bili su seljak i građanin, čija je fizionomija bila takođe sitnosopstvenička, čiji su zahtevi za robom bili ograničeni a da bi mogli biti dovoljan podstrek za jači i brži razvitak zanatstva i njegovo prerastanje u manufakturu. Tome treba dodati stalne finansijske teškoće u zemlji, a posebno u perifernim i ekonomski zapuštenim oblastima kao što je bio Srem tog doba. Istina, pojedine iriške zanatlije nastojale su da prekorače uske granice lokalnog tržišta i da svoje proizvode plasiraju ne samo u Sremskoj županiji nego i u Sremskoj vojnoj granici, pa, možda, i dalje, ali su nailazile na suparništvo cehova drugih gradova i na konkurenciju trgovaca koji su donosili robu, dobrim delom manufakturnu, iz razvijenijih centara Monarhije. S obzirom na takvu fizionomiju zanatstva i na nedovoljnu snagu trgovačkog kapitala, nije čudo što i jedina manufaktura u Irigu — „fabrika svilarstva“ — ne samo što nije bila njihovo delo, nego se njihov uticaj na nju nije naročito osećao, pa je ubrzo posle osnivanja od strane županije prešla u ruke peštanskih kapitalista.

Veći deo iriških zanatlija pripadali su staroj balkanskoj čaršiji (kazandžije, abadžije, ćurčije, opančari itd.) koja je tovarila na periferiji kapitalističkog razvitka Evrope, sve više potiskivana u uske, lokalne okvire. Iako je grad imao „većiti“ ugovor, pa bio pošteđen od ranijeg pritiska spahiluka, ipak su zanatlije stenjale pod teretom poreza i javnih radova, koje je tražila županija, pa zato nije čudo da se i kod njih javljala težnja za dobijanjem sesionalne zemlje, pa čak i za primanjem kmetstva, naročito kod onog dela koji je pao na nivo paupera čiji je broj bio u stalnom porastu.

VI

U prvoj polovini XIX stoleća Irig je još uvek bio značajan trgovački centar u Sremu, iako u manjoj meri nego ranije, jer je duže vremena osećao posledice kuge, nerodice i devalvacije, a za njegov usporeni razvitak nije moglo biti bez posledica uzdizanje Rume, Mitrovice i Novog Sada kao jakih zanatsko-trgovačkih naselja sa jačom i širom ekonomskom zaleđinom nego što je bila iriška, pretežno vinogradarska a uz to odsečena od Duvana Kameničkim vlastelinstvom i aktivnošću novosadskog i karlovačkog vinarskog trgovca.

Zbog nedostatka arhiva Iločkog vlastelinstva i arhive iriškog magistrata danas je teško stvoriti potpuniju sliku o trgovini i trgovcima u Irigu, jer smo upućeni skoro isključivo na akta Sremske županije, a ona ne mogu da nadoknade izvore prvog reda — spahijske i opštinske.

Županijske vlasti delile su trgovce na dve grupe: stočarske i žitarske (quaestores) i dućanske trgovce (mercatores), iako ovakva podela u životu nije bila tako jasna, pa je, objektivno uzev, teško povući granicu između jednih i drugih, jer se trgovac stokom i žitom bavio i dućanskom trgovinom i obratno.

U tom smislu svedoči i jedini popis iriških trgovaca, kojim zasad raspolažemo, a koji nam daje jasan uvid u njihove zemljišne nekretnine, ali ne donosi vrednost njihove robe, kuća odnosno dućana, kapitala i pokretne imovine, što bi bili elementi neophodni za izvlačenje sigurnijih zaključaka o njihovom ekonomskom stanju, obimu i karakteru poslovanja. Između 32 popisana trgovca 1815. samo je jedan, T. Radojčić imao 18 jut. sesionalne zemlje dok su ostali imali samo neselišnu zemlju, vinograde i šljivike, zasađene na krčevinama ili bivšim parlozima.¹⁰⁷

¹⁰⁷ God. 1815. među stočno-žitarske trgovce (quaestores) svrstani su sledeći Irižani:

	Konja	Vinograda motika	Šljivika merova
Teodor Hadžić	2	15	50
Atanasije Mesarović	3	20	30
Dimitrije Ristivojević	2	25	25
Arsenije Dimitrijević	-	10	10
Teodor Bumbić	-	8	8
Vasa Sudarević	1	10	8
Stefan Grujin	-	4	—
Miša Dimitrijević	-	6	6
Jovan Stanisavljević	1	5	—
Stefan Rakić	2	10	40
Jovan Popov	2	12	2
Čira Vasić	2	10	40
Avram Vujić	2	10	6
Lazar Ilić	4	10	10
Tanasije Radojčić	2	10	5

Kao dućanski trgovci (mercatores) bili su popisani:

	Konja	Vinograda motika	Šljivika merova
Jevrem Mihajlović	2	8	10
Teodor Miličić	1	4	4
Teša Mihailov(ić)	1	5	5
Tanasije Lazarević (+)	1	4	5
Georgije Dobričić	-	10	—
Dimitar Aranicki (+)	1	10	20
Toma Slavujev (+)	-	4	—
Jevrem Hadžić	1	10	18
Mojsilo Popov(ić) (+)	2	4	2
Jovan Nikolić (+)	1	12	6
Aron Popov(ić) (+)	1	6	3
Isak Milosavljević	-	8	2
Lazar Timotijev(ić) (+)	-	3	—
Sava Novaković	-	2	—
Isak Vujić	2	10	20
Georgije Dimitrijević	2	8	4
Nikola Biorac (+)	2	6	6

(DAZ, Sremska, ad 630/1815. — Krstićem su obeleženi oni koji su u popis uneti i kao mercatores i kao quaestores). —

Neki od trgovaca, kao L. Ilić i drugi, znatno će povećati količinu svojih izvanselišnih vinograda i šljivika. Među njima bio je i trgovac Aleksandar Marković koji je 1847, pored dveju kuća (3.800 for.), vodenice i zemljišta pored nje (3.000 for.), imao livadu, 47 motika (8 jutara) vinograda (2.000 for.) i sedam šljivika na preko 11 jutara (2.900 for.) (isto, 2152/1847).

Pošto u popis nisu uneta braća Rogulići, jer su bili plemići, ukupan broj trgovaca obeju kategorija sa zemljišnim posedom može se utvrditi na 35, ukoliko nije bilo i trgovaca bez ikakvog zemljišnog poseda, kao na pr. već pomenuti prodavci ribe, koji nisu popisani, jer je cilj popisa bio da se iskaže posedovanje zemljišnih nekretnina. U popisu nedostaje iriški notar Ignjat Perviz kao trgovac soli i Atanasije Veličković koji je godinu dana ranije, 1814, prešao u Novi Sad gde je umro 1816, ostavivši sinu Aleksandru u nasleđe velike vinograde, livade, i vodenice u vrednosti oko 30.000 forinti, koje su staratelji maloletnog Aleksandra razuvkli, a koje je on mnogo kasnije, 1841, pokušao da povрати.¹⁰⁸

Prema jednoj kategorizaciji trgovaca u Sremskoj županiji 1797, među „sigurne“ — bogatije trgovce od svih Irižana bila su uključena samo trojica: pl. Lazar Rogulić, Aksentije Veličković i Jevrem Hadžić, između rumskih samo jedan — Jovan Stajin, a između vukovarskih — devet,¹⁰⁹ što na izvestan način pokazuje da su u to vreme Irižani u pogledu trgovine zaostajali samo za Vukovarom, iako su kasnije počeli da zaostaju i za Rumom.

S obzirom na znatan broj zanatlija i trgovaca, spahijskog činovništva, vojske, dosta bezemljaša i druge kategorije stanovništva koje se snabdevalo živežnim namirnicama, iriška pijaca je bila vrlo živa. Ona se prostirala od kuće trgovca Teodora Bumbića do kuće ing. Zaharije Dobričića, a bila je uokvirena najvećim dućanima, zanatskim radionicama i krčmama. Sve do kraja 1838. na svim delovima pijace slobodno se trgovalo što je stvaralo veliku gužvu da se nije moglo proći preko trga. Da bi se to dokrajčilo, sreski sudija, inače Irižanin, Trifun Mladenović odlučio je da uvede red, određivši mesta odnosno ulice u kojima će se prodavati pojedine vrste proizvoda, i to : 1) živežne namirnice, povrće, slanina i suvo meso s obe strane ulice od kuće Mihajla Jankovića do kuće Proke Atanackovića; na tom prostoru i zanatlije su mogle prodavati svoju robu; 2) riba će se prodavati od kuće Mojsija Popovića prema krstu i crkvi sa obe strane ulice; 3) piće, žitarice i drva na prostoru od kuće Stevana Rakića do trga; 4) trgovina brašnom, senom i trskom na velikom, glavnom trgu kod gradskog kantara.

Međutim, opština je bila vrlo nezadovoljna novim rasporedom, tvrdeći da je stara pijaca posle kuge regulisana u skladu sa mesnim trgovačkim prilikama. Novi raspored naročito pogađa prodavce ribe, a i one trgovce i zanatlije čije su kuće na trgu, jer kupce udaljuje od njih. Na delu trga koji je sad odvojen od pijace nalaze se 12 dućana i 4 krčme dok na drugom kraju pijace, gde je preneto njeno težište, ima samo 5 dućana sa jednom krčmom. Biće teško pogođeni baš oni koji su skuplje plaćali svoja mesta na trgu i koji su baš zbog svog dotad pogodnog mesta na pijaci plaćali veće zanatske i trgovačke takse i veći porez. Prostor određen za prodaju ribe, mesa, voska, sapuna i žitarica sasvim je mali, pa to ne može biti bez štetnih posledica za trgovinu, a zbog strogosti nadzornika stranci beže s pijace, te preći propast svima koji su vezani za pijacu. No, i pored svih tužbi trgovaca i zanatlija, u čije je ime opština govorila, županijska skupština je odobrila novi raspored

¹⁰⁸ DAZ, Sremska, 3028/1841.

¹⁰⁹ Isto, 75/1797.

na pijaci, tvrdeći da je isti donet u saglasnosti sa većinom stanovništva i u njegovu korist.¹¹⁰

Od sredine 20-tih godina iriški trgovci bili su izloženi prilično jakoj konkurenciji Jevreja koji su se kao trgovci-torbari iz Bačke, naročito Novog Sada, spuštali u Srem, pa i u Irig. God. 1827. dućandžije Atanasije Lazarević, Atanasije Rogulić, Dimitrije Aranicki, Toma Slavujev, Mojsilo i Aron Popović, Sofronije Ljubinković i Vasilije Mirković žale se županiji da trpe veliku štetu zbog Jevreja koji svakodnevno lutaju unaokolo i prodaju svoju robu, što je, po njihovom tvrđenju, suprotno 33. tački njihove cehovske privilegije, po kojoj strani trgovci ne mogu prodavati svoju robu izvan godišnjih vašara, naročito ako je u pitanju roba kojom raspolažu cehovski organizovani proizvođači. U zahtevu da se Jevrejima zabrani trgovanje u Irigu, trgovce je podržala i opština, tvrdeći da „Čifuti svaki dan nose robu na koli i na leđi“, što će upropastiti domaće trgovce koji snose sve javne terete i daju državi pet vojnika o svom trošku.¹¹¹

Tih godina, sve tamo do 1848, županija nije imala određen stav prema Jevrejima, te ih je čas tolerisala čas ograničavala u trgovini i posedovanju nekretnina, što se, donekle, vidi i iz slučajeva vezanih za Irig. Godine 1832. ugledni iriški trgovac Stevan Rakić zatražio je od sreskog sudije (ili komesara sigurnosti) da se iz grada udalji neki trgovac Jevrej, jer nanosi štetu domaćim trgovcima, ali predstavnik vlasti ne samo što mu nije udovoljio molbi, nego ga je čak i udario, zbog čega se on, zajedno s trgovcima Aronom Popovićem i Vas. Mirkovićem žalio županijskoj skupštini.¹¹² Iste godine slično su prošli već pomenuti Popović i Marković kad su zamolili sigurnosnog komesara, Mihajla Urbanca da zabrani trgovanje Jevreju Jakobu (Polaku?) koji je na kolima doneo robu u Irig. Pa iako se sudija Parčetić složio sa zahtevom Irižana, smatrajući da je Jevrejevo trgovanje suprotno carskoj rezoluciji (da može samo torbariti), ipak je Urbanec odbio da ga protera, a tužitelje dade izbatinati, govoreći da on dobro zna sve zakone, ali da u toj stvari ne mari ni za županiju ni za druge vlasti.¹¹³

No bez obzira na nezgodan ishod pomenutih tužbi, otpor iriških trgovaca i zanatlija bio je tako jak da se Jevreji sve do 1848. nisu stalno nastanjivali u njihovom gradu, iako su to u znatnom broju činili u Vukovaru, Iloku, Šidu, Rumi i drugim naseljima.¹¹⁴

Inače, o dućanskoj trgovini u Irigu u ovom periodu skoro da i nemamo podataka. Ponešto znamo samo o trgovini soli, a o drugima — ništa. Pošto je

¹¹⁰ Isto, 1223/1839.

¹¹¹ Isto, 971/1827.

¹¹² Isto, 103/1832.

¹¹³ Isto, ad 2338/1832.

¹¹⁴ Ipak, ovako negativan stav prema Jevrejima koji su trgovali u Irigu, nije značio da iriški trgovci nisu imali poslovnih veza s jevrejskim trgovcima u Beču, Pešti i drugim gradovima gde se nije radilo o konkurenciji s njihove strane. Tako je, primera radi, iriški trgovac P. Dobričić uzimao robu na kredit od peštanskog veletrgovca I. A. Valera i ostao mu dužan 329. for. srebra, a takođe i od Isaka Brojera iz Pešte, ostavši dužan 989 for. b. v. Pošto je vrednost Dobričićeve dućanske robe iznosila 4.682 for. b. v., bilo je moguće podmiriti ove kreditore Jevreje kao i Irižanina Kuzmana Papulića sa dugom od 1.196 for. b. v. Ukupna suma Dobričićevih dugova iznosila je 4.383 for. b. v. (IA-APV, Skupina „Srem“, nereg. iz god. 1847).

ta trgovina bila unosna, njom se u prve dve decenije XIX stoleća bavilo desetak Irižana koji su za prodaju soli dobili dozvolu od Ugarske dvorske komore. Iz predstavlke Lazara Krstića 1808, vidi se da je on nabavljao so iz sonog ureda u Novom Sadu, a u slučaju nestašice dovozio ju je čak iz Segedina. Takav slučaj bio je baš te godine kad je u Segedinu kupio 50 centi soli koja mu je zaplenjena kao „šverc“ na kameničkoj skeli, jer nije imao potvrdu o kupovini. Na njegovu žalbu, županijska skupština je zatražila da se izvrši desekvestracija soli, jer nije bila krijumčarena.¹¹⁵

Prodaja soli izgledala je vrlo privlačna i iriшком beležniku Ignjatu Pervizu koji je težio da na nju dobije isključiv monopol. Taj zahtev on je 1808. motivisao nesporazumima koji iskrsavaju oko cene soli između postojećih trgovaca soli i vojske, a koji bi nestali u slučaju da on postane jedini prodavac soli. No, županijska skupština se nije složila, nego mu je odgovorila da nema ništa protiv da i on, kao drugi trgovci, dobije od komore pravo na tu trgovinu, ali da ih ni tada neće moći potisnuti, jer imaju punovažne privilegije od komore koja je nadležna za prodaju soli.¹¹⁶

Uskoro, zatim, Perviz je dobio privilegiju, nastojeći i dalje da tu trgovinu monopolizuje za sebe. Godine 1816. on je županiji optužio kazandžiju i trgovca Lazara Ilića da je u vreme srpskog ustanka održavao veze sa Srbijancima i trgovao (cum rebellantibus Serviensibus conniventiam mutuam fovendo et conquaestum habendo), a sad je otpočeo sa slobodnom prodajom soli ispod propisane (limitirane) cene, što čini i deset drugih trgovaca u Irigu. Na zahtev Perviza da ga dotični trgovci priznaju za glavnog privilegovanog trgovca soli, a sami da postanu njegovi kompanjoni, trgovci su izjavili da ne žele da mu se potčine i da mu plaćaju taksu, jer i sami mogu so slobodno kupovati i prodavati. Ali Perviz je uporno insistirao da su on i ortak mu Isak Vujić dovoljni kao prodavci soli u gradu od 800 kuća, pa je tražio od županije da ostalim trgovcima zabrani prodaju soli. Ali, i ovog puta županijska skupština nije bila sklona da pristane na monopolisanje ove grane trgovine, pa je odbila beležnikov zahtev.¹¹⁷

Prednost trgovaca soli „na malo“ sastojala se i u oslobađanju od javnih tereta, što je 1819. pokušao da izdejstvuje i prodavac soli Jovan Vujić mlađi, ali je prema njemu županija zauzela negativan stav.¹¹⁸

★

Važan izvor prihoda iriški trgovci i trgovci-zanatlije nalazili su u zakupljivanju (arendi) spahijskih i opštinskih regalnih prava (krčmi, mesnica, vašara, kazanske takse, krečana itd.), kao i spahijskih pustara za tovljenje volova i ovaca, određenih za mesnice ili tzv. kozare (ovčije mesnice) ili, rede, za trgovinu izvan Srema.

Od krčmi u arendni zakup uzimane su spahijske krčme, zatim 4 manje opštinske krčme, krčme man. Hopova i Ravanice, kao i poneka krčma iz

¹¹⁵ DAZ, Sremska, Prot. 405/1808.

¹¹⁶ Isto, Prot. 435/1808.

¹¹⁷ Isto, 1091/1816.

¹¹⁸ Isto, 1482/1819.

obližnjih sela. U pojedinim godinama glavni ili jedini zakupac bila je iriška opština koja je u svojoj režiji točila piće tokom cele dotične godine. Tako je ona 1834. arendirala spahijske krčme za 1.000 forinti, 1836. za 1.800, a 1841. za 1.660 forinti.¹¹⁹ Četrdesetih godina kao zakupac krčmi (i kuhinja uz njih) javlja se znatan broj Irižana, uglavnom trgovaca, ali samo u izuzetnim slučajevima sa većim sumama arende.¹²⁰

Pada u oči porast zakupnine za četiri opštinske krčme, koji je 1842/43. iznosio po 15 forinti, 1845. po 50, a 1845/46. već po 120—160 forinti, što ukazuje na pojačan interes za njih kao lokalnih izvora akumulacije i na težnju opštine da putem dražbe osigura sebi što veći prihod od njih. Do koje su mere pojedini trgovci bili zainteresovani za opštinske krčme najbolje pokazuje sukob oko dražbe krčmi 1844. Te godine opština je izdala u zakup po jednu krčmu Acku Popoviću (130 for.), Jovanu Pazarskom (121), Vasi Grujiću (125) i Spiridonu Teodoroviću (111 forinti), ali su protiv rezultata dražbe istupili bogati iriški trgovci, Mih. Popović i Petar Aranicki, tražeći da se dražba poništi i održi nova, nudeći 600 for. zakupa kao početnu sumu za nadmetanje. Pošto je Mih. Popović arendirao spahijsku krčmu, koja je imala i „pravo kuhinje“, on nije želeo da se to pravo proširi i na opštinske krčme, pa je zajedno s Aranickim ponudio gornju sumu za krčme, ali bez „prava kuhinje“ koje je želeo da monopolise za sebe u spahijskoj krčmi. Da bi potisnuo siromašnije zakupce, Popović je predložio da svaki licitant položi po 100 for. srebra kaucije, što spahiluk podrži, ali se opština usprotivi, tvrdeći da je prva licitacija bila zakonita, jer joj je prisustvovao i spahijski izaslanik. No, spahiluk, ipak, poništi dražbu i obavi novu na kojoj Mih. Popović i Dim. Simonović preuzmu sve opštinske krčme za 1.075 for. odnosno za dvostruko veću sumu. Ali, stvar se na tom nije završila, jer su raniji zakupci već ušli u posed, nabavili potrebne količine pića i počeli ga točiti, pa nisu hteli da napuste krčme sve dok se spor ne reši sudskim putem. Pošto im je spahiluk naredio da krčme predaju novim zakupcima ili će im konfiskovati sve vino, morali su prvobitni zakupci da se pokore, ali su na sudu uspeli da dobiju odštetu, jer je isti ocenio da je opština postupala legalno, na osnovu svojih prava.¹²¹

¹¹⁹ Isto, 1119/1884; 1197/1836; 421/1841.

¹²⁰ *Zakup u forintama:*

G. 1839/40: Andrija Petković (195); Vasa Đurđević (55)

G. 1840: Andrija Petković (490); Stojko Grujić (170)

G. 1842/43: Mih. Popović (320); Damjan Dabić (15); Ćiro Mihajlović (15); Sava Popović (15); Vasa Nastić (15)

G. 1843/44: Mih. Popović (675)

G. 1845: Stojko Grujić (50); Mih. Popović (675); Atan. Popović (50); Jovan Pazarski (50); Spiridon Teodorović (45); Dim. Svilarović (10); Kosta Savković (120); Pavle Stojšić (170); Toma Trifunović (5)

G. 1846: Mih. Popović (2.305); P. Stojšić (430); Dim. Klavagović (140); Gavriilo Pavlović (280); Vasa Ginić (145)

G. 1847: Mih. Popović (470); Sava Popović (160); Vasa Nastić (145); P. Stojšić (430); Dim. Klavagović (170); Mih. Svilarović (125); Jefta Popović (120); Nićifor Gudurić (370); Mih. Ivanović (125); Jovan Mesarović (60); Kuzman Miškov (145); Toma Živanović (95); Vasa Marić (60); Aleksandar Marković (50); Pavle Živanović (40); Petar Aranicki (95); P. Aranicki i D. Nikolić za pivo i čereviziju (245) (DAZ, Sremska, 421/1841; 3526/1843; 2611/1845; 2112/1846; 3262/1847)

¹²¹ Isto, 3633/1844.

Pored spomenutih krčmi, opština je na vašarima imala još 14 manjih zgradica za točenje vina u vreme održavanja godišnjih vašara. One su takođe izdavane u zakup putem dražbe za 814 for. b. v. Godine 1841—42. devet od njih zakupio je Mih. Popović za 545 forinti, pa ih je delom koristio sam, a delom izdavao u podzakup drugim trgovcima. Pošto je odmah uplatio polovinu arendne sume, dobio je pravo korišćenja tih „čatrlja“, ali je drugu polovinu zakupa izbegavao da plati, pa ga je opština tužila sudu i primorala da svoju obavezu izmiri do kraja.¹²²

Po isteku 32-godišnjeg ugovorenog roka o regalnim pravima, koja je spahiluk ustupio opštini 1800, uprava spahiluka je regalije ponovo preuzela u svoje ruke i putem posebnih ugovora izdavala ih u jednogodišnji ili trogodišnji zakup najboljim ponuđačima na dražbi. Na taj način su novembra 1840. trgovci Jovan Vujić i Atanasije Mesarović postali arendatori spahijskih „regalnih dohodaka“ na tri godine (1841—43), s tim da plate zakup od 700 for. srebra godišnje, a za uzvrat da mogu koristiti spahijsku mesnicu i kozaru, točiti sopstveno vino i rakiju i „jelo prodavati“, te da imaju „pravo od žitelja iriški, koji rakiju komovicu iliti šljivovicu peku, taksu po glasu Urbara oduzimati“ bez obzira da li dotični peku rakiju u svom ili u tuđem kazanu; taksa je iznosila 2 for. srebra. Međutim, građani su odbijali da plate taksu za pečenje rakije, pogotovo od kad im je saopšteno da to moraju činiti u srebrnom novcu, tvrdeći da je zahtev arendatora nezakonit. U prve dve godine arendatori su bili oštećeni za blizu 1.000 for. srebra. Pošto spahiluk, sa svoje strane, nije pružio pomoć arendatorima, oni se 1843. obrate županiji za zaštitu.¹²³ Ali ni intervencija županije nije bila efikasna, pa se otpor Irižana produžio, a šteta arendatora popela na 1.300 for. srebra. Pošto je spahiluk zatražio da mu arendatori isplate ostatak zakupa od 4.472 for. b. v., oni su se našli u krajnje teškom položaju, pa su ponovo zatražili pomoć od županije.¹²⁴

Izgleda da je spor ipak rešen u korist arendatora koji su odustali od daljeg zakupa spahijskih regalija, ali su iste, 1843. godine za 5.000 forin的角度 zakupili sva regalna prava grada, uključiv i prihode od vašara u iznosu od 2.000 forinti.¹²⁵

Slične nezgode, kao arendator spahijskih regalnih prava, imao je i trgovac Mih. Popović koji je u jesen 1843. sklopio sa spahilukom ugovor na tri godine, zaključno sa 1846. Prema tom ugovoru Popović je za 5.265 for. b. v. dobio pravo na držanje jedne mesnice tokom godine, a dve kozare u vreme berbe grožđa i kukuruza uz obavezu da seče meso i za vojsku i za građane po cenama propisanim od strane županije. Dozvoljeno mu je da koristi 19

¹²² Isto, 1711/1842.

¹²³ Isto, 3138/1843. — Prema poreznim popisima broj kazana u Irigu iznosio je:

God.	Komada
1801.	56
1820.	38
1846.	52

(Isto, 71/1802; 74/1820; 3825/1846).

¹²⁴ Isto, 702/1844; 4068/1846.

¹²⁵ Isto, 1852; 3526/1843.

spahijskih krčmi u kojima će točiti svoje piće i držati kuhinje; spahiluk je zadržao samo jednu krčmu za točenje svog pića i prodaju hrane, a opštini je ostavljeno pravo na njene 4 krčme koje toče semestralno samo vino, a nemaju pravo na kuhinju. Pored toga, Popović je dobio pravo ubiranja takse na pečenje rakije i „dućanske takse“ od trgovaca, koja je iznosila 10—15 for. srebra, srazmerno veličini dućana. Međutim, zbog otpora građana nije uspeo da ubere ni dinar na kazane i dućane, zbog čega se tužio spahijskom stolu koji je doneo odluku u njegovu korist, ali nije preduzeo mere da se ona i realizuje, iako je insistirao da Popović uplati dug od 8.500 for. b. v., inače će ga snaći egzekucija koja bi dovela do rasprodaje na dražbi njegovih 350 akova šljivovice i 30.000 oka kukuruza. Ovako pritešnjen, Popović se januara 1847. obrati županijskoj skupštini, tvrdeći da je u toku tri arendne godine mnogo bolje stojećih Irižana peklo rakiju, a nije ništa platilo, te da suma koju oni treba da plate iznosi preko 6.000 for. a dućandžije — preko 3.000 for. b. v., što prevazilazi sumu koju on duguje spahiluku. Da bi mu se sprečilo dražbovanje pomenute količine rakije i kukuruza, pri čemu se vrši rasprodaja ispod stvarne cene, on je pristao da svu svoju nepokretnu imovinu, koja je iznosila 6.000 for. srebra, stavi pod hipoteku sve dok se spor oko naplate arende konačno ne reši. Zahvaljujući županijskoj skupštini, koja je cenila ovog preduzimljivog predstavnika svoje građanske klase, spahiluk je marta 1847. odustao od egzekucije i omogućio Popoviću da stvar srećno privede kraju.¹²⁶

★

Pored zakupa krčmi, vašara i drugih opštinskih i spahijskih regalnih prava, značajno mesto kao izvor akumulacije iriških trgovaca pripada arendiranju spahijskih mesnica i tzv. kozara. Ove arende bile su skuplje, jer su bile vezane za zakup pustara, ali i unosnije, pa kao arendatore srećemo samo određen broj bogatijih trgovaca.¹²⁷

Kao zakupce mesnica, najznačajnije iriške trgovce srećemo i izvan njihovog grada. Godine 1827. Aron Popović iz Iriga i Ćira Pantelić iz Rume uzeli su u zakup za 507 for. srebra pravo na spahijske mesnice u Rumi. U toku

¹²⁶ Isto, ad 1292/1847.

¹²⁷

Zakup u forintama:

God.	1824	1827	1828	1833	1834	1836	1839	1842	1843/1845	1847
Jovan Vujić	120	140	160							
Tan. Radojčić	120									
Isak Radojčić	—	140	160							
Aron Popović	—	90	200	10						
Mih. Popović	—	—	—	—	—	—	—	2105	2105	2105
Tan. Mesarović	—	280	360	—	300					
Ćira Mihailović	—	—	—	—	—	40				
Pavle Živanović	—	—	—	—	—	—	30			
Sava Mesarović	—	—	—	—	—	—	60			
Kosta Belović	—	—	—	—	—	—	115			
Jovan Mesarović	—	—	—	—	—	—	—	—	—	600

(DAZ, Sremska, 738/1824; 738/1827; 2008/1828; 2278/1833; 1189/1834; 1197/1836; 421/1841; 2611/1845; 3262/1847).

pola godine klali su po 1.000 ovaca, 1.200 jaganjaca i 190 volova, zarađujući po 12 kr. srebra od jagnjeta, 36. kr. od ovce i po 6 for. srebra od vola. Da bi tu stoku mogli ishraniti, uzeli su u zakup za 842 for. srebra spahijsku pustaru Medicu. Ali iako je ugovor sklopljen na tri godine, već posle 13 meseci spahiluk ih je razrešio arendiranja i preneo ga na Ignaca Grubera iz Rume, nanevši im štetu od 2.621 for. srebra. Do zabrane dalje seče mesa došlo je zbog tužbi rumskih građana, lekara, profesora i vojske da ih nisu snabdevali dobrim mesom, jer su kupovali mršave krave od rumskih Nemaca i klali ih bez prihranjivanja. Posle izvesnog parničenja, spor je rešen sporazumno, jer su Popović i Pantelić dobili neku odštetu i pomirili se sa prenošenjem zakupa na treće lice.¹²⁸ Godine 1847. često pominjani Mih. Popović držao je u zakupu pored mesnice u Irigu, još i mesnicu man. Hopova, koju je za 300 for. b. v. preneo na Jošku Fabrija iz Rume, dozvolivši mu da određen broj stoke može puštati na njegovu sesionalnu zemlju.¹²⁹

Zakupljivanje spahijskih pustara bilo je u vezi kako sa arendiranjem mesnica tako i sa stočnom trgovinom, prvenstveno volovima a rede ovcama.¹³⁰ Danas je, na žalost, teško utvrditi koji su Irižani vodili trgovinu volovima; u raspoloživoj građi, sem o Rogulićima i Ilićima, ima tek nekoliko podataka o tome. U vreme ratova protiv Napoleona takvu trgovinu vodio je Teodor Bumbić, koji je po vojnim logorima prodavao takođe i slaninu u vrednosti i do 5.000 forinti. Bumbić je zakupio pustaru Topolje, ali su ostali iriški trgovci u vreme njegovog bavljenja po vojnim logorima pustili svoju stoku na nju i oštetili ga za 5.000 forinti, pristavši kasnije da mu daju naknadu od svega 1.800 forinti.¹³¹ Godine 1813. Bumbić sa Lazarom Cvetkovićem iz Iriga ponovo se pominje kao arendator Pejačevićeve pustare na kojoj je držao volove, a od županije tražio smanjenje poreza.¹³² Dvadeset godina kasnije 1834, kao trgovci volova izričito se pominju Aron i Mihajlo Popović (otac i sin?), koji su kupili veći broj volova od irškog trgovca Andrije Aranickog, ostavši mu dužni 7.400 for srebra koje je trebalo da mu isplate pošto prodaju, volove na peštanskom vašaru.¹³³ Međutim, Popovići nisu na vreme isplatili

¹²⁸ Isto, 1769/1829.

¹²⁹ Isto, ad 1061/1847.

¹³⁰ Podataka o toj trgovini je uopšte malo. Deo stoke kupovan je od Srbijanaca, kao što svedoče dva sledeća slučaja. Naime, iz sudskog procesa od 1789. vidi se da su Petar Krstić i Gligorije Davidović iz Iriga tih godina, kao ortaci, kupovali stoku od šabačkog trgovca Filipa Gavrilovića komu su ostali dužni manju sumu novca (DAZ, Sremska, 84/1798). U drugom slučaju radi se o trgovcu (i zanatliji III klase) Simi Mihajloviću iz Iriga koji je 1802. na „turskoj skeli“ kod Ostružnice od nekih Srbijanaca kupio 200 ovaca sa jaganjcima, od kojih je uskoro 170 prodao Nikoli Cincaru, a 30 ostavio sebi. Pošto mu je iriški beležnik i na prodate ovce udario 20 for. poreza, on se požalio županiji, a opština je posvedočila da mu je žalba opravdana (isto, 612/1806).

Iz toga vremena, 1801, raspoložemo podatkom da je grupa iriških trgovaca (Isak Vujić, Lazar Rakić, Jevrem Hadžić, Dim. Ristivojević, Marko Svilarović i Jevrem Mihajlović) kupovala mahunasto bilje (pasulj, bob itd.) na vašarima u Novom Sadu i Pešti, jer je u Sremu bila oskudica, pa su tražili da županija odredi više cene, jer će inače pretrpeti štetu, ali je županija odbila da im izađe u susret (isto, 1136/1801).

¹³¹ Isto, Prot. 364/1801.

¹³² Isto, 347/1813.

¹³³ Isto, 217/1834. — Tih godina, poslovi Arona Popovića bili su, izgleda, naročito uspešni, jer ga 1833. srećemo kao kupca jednog vinograda za 1.000 for., a već sledeće godine ga kupca drugog vinograda za 2.000 forinti (isto, 3398/1833; 2040/1834), što za ono vreme nisu bile beznačajne sume.

celu sumu, pa je došlo do sudskog spora koji je 1835. zaključen sporazumom po kom će Mih. Popović Aranickom odmah platiti 3.515 forinti, a ostali deo do kraja 1836. uz 6% interesa.¹³⁴

U razdoblju od 30 godina, 1817—1847, srećemo desetak Irižana kao zakupce Pejačevićevih pustara Ljukovo i Dobrodol, Odeskalkijevih Višnjevaca (1420 jutara) i Hopova za koje nismo sigurni da li je pripadalo Odeskalkiju ili istoimenom manastiru.¹³⁵ U kojim slučajevima se radi o zakupu radi ishrane stoke namenjene mesnicama dotičnih zakupaca a u kojim o zakupu radi gojenja volova namenjenih trgovini, nemoguće je pouzdano reći.

Povremeno u obzir za arendiranje dolazila je i desetina od žita i vina, ali od Irižana kao arendatora zasad smo sreli samo Arona Popovića koji je 1826. zakupac ove desetine za 1.500 forinti.¹³⁶ Četrdesetih godina ima i nekoliko podataka o zakupu krečana, a odnose se, uglavnom, na Kostu Savkovića koje je 1845. držao krečanu man. Hopova za 80 for., a 1846. i 1847. krečanu i kamenolom za 200 for. godišnje arende.¹³⁷ Kao krečari po zanimanju, u to vreme, pominju se Dajman Dabić i Andrija Kostić koji je imao neprilika sa spahilukom koji mu je prodao kuću i imovinu i ošteti ga za više od 1.000 for. b. v.¹³⁸

VII

Među najznačajnije zanatske, a zatim trgovačke i na kraju plemićke porodice u Irigu od kraja XVIII stoleća do revolucije spadaju Rogulići i Ilići.

¹³⁴ Isto, ad 501/1835.

¹³⁵

Zakup pustara u forintima srebra:

God.	1817	1823	1824	1826	1827	1828	1831	1834	1836	1842	1843	1844	1845	1847
Lazar Ilić	8141	4850	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ars. Dimitrijević	3000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Atan. Mihajlović	—	1160	—	600	600	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dim. Ristivojević	—	2160	1085	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Atan. Mesarović	—	400	800	—	610	1040	1210	800	—	800	810	810	810	—
Števan Rakić	—	400	—	460	460	820	820	800	810	—	—	—	—	—
Aron Popović	—	1160	—	—	1100	1100	—	760	805	—	—	—	—	—
Atan. Mladenović	—	—	1160	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Franc Rifl	—	—	400	320	—	360	360	—	—	—	—	—	—	—
Mihajlo Popović	—	—	—	—	—	—	—	—	—	260	—	—	—	750
Jovan Popović	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1015	—	—	—

God. 1821. kao arendatori su naznačeni Aron Popović i ortak mu Tan. Mihajlović, Lazar Ilić, Dim. Ristivojević, Štefan Rakić i ortak mu Tan. Mesarović, ali bez visine arende; god. 1833. Aron Popović sa 850 for. arende itd. Godine 1843. kao arendatori, verovatno ortaci, pominju se još i L. Panić, Damjan J., Čira Mihajlović, Vasa Vujić i Dim. Klavagović, ali samo po 130 for. arende (DAZ, Sremska, 115/1818; 738; 962/1824; 1452/1826; 738/1827; 2008/1828; 441/1831; 2278/1833; 1198/1834; 1197/1836; 1988/1843; 1852/1843; 2611/1845; 1844/1845; 3262/1847).

¹³⁶ Isto, 1452/1826.

¹³⁷ Isto, 2611/1845; 2112/1846; 3262/1847.

¹³⁸ Isto, 421/1841; 1196/1842. — Julu 1840. Dabić je sklopio ugovor sa srpskom crkvenom opštinom u Rumi radi isporuke 500 akova kreča s tim da na svakih 100 akova dade kao „radaš“ pet akova. Cena kreča bila je 45 krajcara a ukupna ugovorena suma 375 for. b. v. (IA-APV, fasc. „Ruma“, nereg.).

Najstariji Rogulić, koji nam je zasad poznat, bio je Dimitrije koga kao zanatliju (krojača) pominje popis iz 1763. On je tada plaćao 2 for. na ime zanatske takse Iločkom spahiluku, što pokazuje da još nije spadao među bogatije majstore koji su plaćali 6—16 forinti.¹³⁹ Bio je oženjen nekom Ćirkom sa kojom je imao petoro dece: kćer Anđu i sinove Lazara, Teodora, Damjana i Atanasija. Do svoje smrti, 1786, Dimitrije Rogulić je stekao već znatan imetak (god. 1781. od zemljišnih nekretnina imao je 10 mot. vinograda) od koga je supruzi ostavio 200 zlatnika (dukata), sinu Lazaru, kao najstarijem i najviše angažovanom u porodičnoj ekonomiji, 1.000 forinti, a kćeri Andi 600. Svu ostalu imovinu (koja se u testamentu ne navodi) trebalo je da dele ostali sinovi sa Lazarom i majkom na jednake delove. Najzad, 309 for. bilo je predviđeno za fruškogorske manastire i crkve u Irigu.¹⁴⁰

Ostavši bez oca, braća Rogulići pod rukovodstvom Lazara razviše vrlo živu delatnost kao krojači i trgovci. U vreme austro-turskog rata 1788—91. već su bili u stanju da carskoj vojsci dadu besplatno velike količine brašna, a zatim pomoć državi u novcu za rat protiv Francuza, u koji su o svom trošku poslali 20 vojnika, a u tom smislu uticali i na druge Irižane. Godine 1795. sa velikim sumama novca pomogli su gladno stanovništvo Kikindskog distrikta, a u vreme kuge u Irigu 1795—96. isticali se u suzbijanju bolesti i nesebično, besplatno snabdevali lazarete u Irigu, Neradinu i Rivici. Najzad su na ime pomoći svojih sugrađana dali 6.000 for. u zajam bez ikakvog interesa. Sve su to bili razlozi da im dvor 14. X 1796. dodeli plemstvo koje je svečano proglašeno na skupštini Sremske županije 16. I 1797. Plemstvo je dato sve četvorici braće, nasledno po muškoj i ženskoj lozi.¹⁴¹

Dobijanjem plemstva otpočela je nova etapa u istoriji porodice Rogulić koja je sve do smrti Lazareve 1821. živela na okupu i razvila se u najmoćniju trgovačku kuću u Irigu, a možda i u celom civilnom Sremu. Plemićka diploma nije bila samo prazna reč, jer je Roguliće oslobađala od poreza i drugih dažbina, a u svim prilikama donosila im prvenstvo u odnosu na druge građane i trgovce — neplemiće. Među beneficije, koje im je donelo plemstvo ulazilo je i oslobađanje od maltarine i kaldrmarine, što graničarske vlasti u početku nisu htele da priznaju tvrdeći da plemićke privilegije važe samo za Ugarsku a ne i za Austriju, pa su 1797. naplatile taksu na Rogulićeva kola koja su prolazila kroz Zemun. Pošto se Lazar Rogulić potužio Sremskoj županiji, a ona Ugarskom nam. veću,¹⁴² stvar je rešena povoljno, pa sledećih godina srećemo Roguliće kako i kroz graničarske komunitete prolaze bez naplaćivanja ikakvih taksi.¹⁴³

¹³⁹ DAZ, Sremska, 1882/1763.

¹⁴⁰ Isto, 655/1828.

¹⁴¹ Isto, Armales Comitatus Syrmienensis, br. 183.

¹⁴² Isto, 777/1797.

¹⁴³ Koliko je to bilo značajno za trgovce najbolje ilustruje slučaj iz 1805, kada je kroz Karlovce proterano 70 volova na koje nije ubrana kaldrmarina, jer su ih goniči prijavili kao Rogulićeve, iako je među njima bilo i volova nekih karlovačkih trgovaca koji su potkupili i podgovorili njegove slugе da izjave da je celo krdo volova Rogulićevo — plemićko. Karlovački magistrat zatražio je izjavu od Rogulića, ali ni iz nje nije mogao da dozna pravu istinu, pa je rešio da u buduće ni jednom komadu njegove stoke ne dozvoli slobodan prolaz kroz grad, ako goniči stoke ne budu imali pismeni dokaz da je stoka zaista plemićka (ASANUK, Karlovački magistrat, 303/1805).

Raspoloživa građa ne omogućuje da prikazemo trgovačko poslovanje plemića Rogulića u potpunosti nego fragmentarno. Iz spora koji je 1804. nastao između L. Rogulića i iriške opštine saznajemo da je on trgovao i konjima, te da je imao ergelu od 40—50 konja. Opština ga je tužila županiji, jer svoju ergelu pušta na opštinski pašnjak bez njene saglasnosti, iako od 1798. ima svoju pustaru. Njegovi konjari potiskuju ostale sa pašnjaka i one-mogućuju strancima da dovede konje na pašu, čime je opština jako pogođena, jer su oni za svoje konje plaćali po 1 for. travarine, a on neće da plati ni 30 krajcara po komadu. Ne samo što njegove slugе nanose štetu iriškim vinogradima, nego ih, kao i nadničare koji kod njega rade, oslobađa od kontribucije i drugih obaveza na štetu opštine.¹⁴⁴ Županijska skupština je sugerisala da se izvrši poravnanje, pa je do toga i došlo, osim u pogledu pašarine, jer je opština insistirala na taksi od 30 kr. na svakog konja, a Rogulić nudio paušalno 16 for. bez obzira na broj konja koje će tokom godine izvoditi na pašu. Pošto je županijska skupština podržala opštinu, spor je rešen krajem iste godine.¹⁴⁵

Pored razvijene dućanske, gvoždarske i stočne trgovine, Rogulići su se bavili i arendiranjem spahijskih i gradskih regalnih prava. Novembra 1808. Damjan Rogulić postao je zakupac kaldrmarine u Karlovcima; arenda je iznosila 6.260 for. godišnje. U toku treće godine arendiranja došlo je do nepredviđenih teškoća zbog kojih je Rogulić odustao od daljeg zakupa. Naime, posle februarskog patenta iz 1811. o devalvaciji i odluke da se dažbine plaćaju u petostrukom iznosu, karlovački magistrat je zatražio od Rogulića da plaća, počev od 15.III 1811. petostruku sumu, što je on odbijao, iako je njegov ubirač kaldrmarine („ugovoreni ekspeditor“), Karlovčanin Teodor Janković, priznao da je od 1. V do 1. IX 1811. ubirao petostruku taksu na drumu u ukupnoj sumi od 6.621 for. kr. Prema računu magistrata, Rogulić je trebalo da plati 14.131 forinti. Došlo je do spora koji je iznet i pred Dvorski ratni savet. Magistrat je predlagao da se novac ubere egzekutivnim putem, ali je sam strepeo od represalija koje bi Sremska županija, solidarišući se sa Rogulićem kao plemićem, mogla preduzeti protiv grada odnosno karlovačke pustare Jarkovaca. Magistrat je tvrdio da je Rogulić najbogatiji trgovac volova i gvožđa u celom Sremu i Slavoniji („*der reichste Ochsen und Eisen Händler in ganz Syrmien und Slavonien*“), te da može platiti, ako ga više vlasti pritegnu.¹⁴⁶ Konačno rešenje bilo je, ipak, u korist Rogulića, jer je Slavonska generalna komanda 9. VII 1813. naredila magistratu da kaldrmarinu za 1811. ubere po ugovoru, a ne petostruko.¹⁴⁷

Uspesno poslovanje braće Rogulića razvijalo se sve do smrti najstarijeg među njima, Lazara, koji je umro 1821. kad je izvršena deoba između njegovih sinova i stričeva Damjana i Atanasija. Da bi se sproveda deoba, izvršen je detaljan popis celokupne imovine, iz koga se vidi da su Rogulići tada imali novu kuću u vrednosti 15.000 for., jednu stariju od 1.600 i drugu od 1.000 for., dve kačare — 4.100 for. i kuću sa presom za med, 4 kazana, čardake,

¹⁴⁴ DAZ, Sremska, 739/1804.

¹⁴⁵ Isto, 1010/1804.

¹⁴⁶ ASANUK, Karlovački magistrat, 178; 355/1812.

¹⁴⁷ Isto, 505/1813.

staje, bašte itd. u ukupnoj vrednosti od 26. 574 forinte. U dućanima je bilo robe u vrednosti od 22.572 forinti. Dućanska roba nabavljana je najčešće na peštanskim vašarima, a sastojala se od platna, kože, odeće, obuće, gvozdarije, čipaka, papira, zlatnine, posuda, oružja, alata, nakita i knjiga među kojima je bilo biblija, psaltira, bukvara, nemačkih rečnika, srpskih gramatika, aritmetikâ, Stojkovićevih fizika, istorijâ, Muškatirevičevih *Razmišljenja* itd. U tu robu svrstana su i tri vašarska šatora (mitrovački — 30 for., iriški — 60 i rumski 250 for.) Kućni nameštaj i inventar procenjen je na 2.638 for., kasa na 400, konji, kola, amovi, jahaći pribori — na 1.655 for., burad na 1.748 itd. U kućama se našlo 2.000 akova kreča, 44 kubika kamena i gomile cigalja, te oko 600 akova vina i 265 akova rakije, čije vrednosti nisu izražene u novcu. Rogulići su imali 4 vodenice (2 na pustari Medešu, 1 u Pavlovcima i 1 u Irigu), 12 šljivika u iznosu od 10,5 jutara sa 3.000 stabala, zatim dva vinograda u iznosu od 38 motika, nekoliko vrtova, torova, koleba sa potrebnim inventarom, a u vrednosti na hiljade forinti. U vreme deobe imali su 100 volova koje su prodali u Baji za 13.575 for. Stoku su prodavali i novosadskim trgovcima, Francu Jobstu, braći Nikolićima i drugima. Ukupna vrednost imovine (osim pića i građ. materijala) procenjena je na 67.094 for. 33 kr., a visina aktivnih dugova na 66.500 forinti. Spisak njihovih dužnika bio je impozantan: samo u Irigu 150 sa preko 5.500 for. duga, u Rivici 28, Vrdniku 20, Maradiku 12, Neradinu 11, Šuljmu i Golubincima po 10, Pećincima 8, Mitrovici 6, te u mnogim drugim selima celog istočnog i centralnog Srema, uključiv i Vojnu granicu. Među dužnicima su seljaci, trgovci, zanatlije, inženjeri, sudije, opštine, manastiri.¹⁴⁸ Bez preterivanja se može reći da je trgovačka kuća Rogulića imala ulogu banke u Sremu prve i druge decenije XIX stoleća.

Imovina je podeljena između Lazareve braće Damjana i Atanasija, te njegove žene Julke i sinova Georgija, Jovana i Dimitrija. Damjan Rogulić je ostao neženja, pa je njegov deo imovine, posle smrti u proleće 1827, pripao ostalim članovima obitelji. Atanasije je živio do decembra 1843, a ostavio je iza sebe tri kuće sa ekonomskim zgradama, 4 šljivika i vinograd od 7 motika, vodenicu na Medešu, 3 kazana itd., ali i dug od 5.846 for. b. v.¹⁴⁹

Od Lazarevih sinova najmanje znamo o Georgiju. Jovan Rogulić je završio pravo i postao županijski beležnik pa blagajnik u Vukovaru. Prema popisu iz 1845. imao je 78 lanaca oranice (u Malim Radincima 6, Irigu 12, Indiji 12, Šatrincima 48 lanaca) i 26 kosa livade. Prema istom izvoru, Dimitrije (Mita) Rogulić imao je u selu Bršadinu 12 lanaca oranice i 4 kose livade.¹⁵⁰ I Dimitrije je završio pravo, pa je jedno vreme bio fiškal Daljskog spahiluka Karlovačke mitropolije, a zatim u županijskoj službi. U revoluciji 1848. bio je jedan od glavnih vođa sremskih mađarona.¹⁵¹

★

Druga trgovačko-plemićka kuća u Irigu bila je Lazara Ilića. On je počeo skromno kao kazandžija da bi se posle ženidbe 1795, dobivši dobar

¹⁴⁸ DAZ, Sremska, 655/1828. Prilozi o deobi Rogulića iz 1821.

¹⁴⁹ Isto, ad 531/1844.

¹⁵⁰ Isto, 4159/1845.

¹⁵¹ O držanju braće Rogulića u revoluciji v. moju knjigu *Srem u revoluciji 1848—1849*.

miraz uz ženu Stojnu, angažovao i u trgovini i stekao znatan imetak i plemstvo.¹⁵²

Iz ranije navedene tužbe I. Perviza saznajemo da se u vreme prvog srpskog ustanka Ilić bavio i trgovinom soli, a iz popisa trgovaca u godini 1815. vidimo da je imao već i nešto nepokretne imovine, — vinograda. Tih godina, 1815. i 1816. srećemo ga kao zakupca komorske žitne desetine u Vognju, u čemu, izgleda, nije imao mnogo sreće, jer je grad uništio žetvu, pa je molio županiju da ga oslobodi poreza na arendu, što je ona i učinila.¹⁵³ Koristeći se smrću trgovca Radovana Domanovića, Ilić je oko 1816. uzeo njegov dućan sa inventarom u trogodišnju arendu za 320 for. godišnje. Ali ne samo što je propustio da uredno plati zakup, nego nije plaćao ni interes na sumu od 2.392 for. 55 kr., koju je od Domanovića pozajmio još za njegovog života, zbog čega je staratelj Domanovićevog sina Jovana protiv njega pokrenuo sudski proces; spor je regulisan tek posle Ilićeve smrti nagodbom njegove žene Stojne i Jovana Domanovića.¹⁵⁴

Iz godine u godinu Ilićevi poslovi išli su sve bolje; trgovina volovima i žitaricama došle su u prvi plan njegovog poslovanja. Godine 1817. zakupio je pustaru Ljukovo za 4.301, a pustaru Indiju za 3.000 forinti.¹⁵⁵ Sledeće godine na pustari Višnjevci imao je 190 tovljenih volova koje je dobro prodao jednom mesaru u Budimu.¹⁵⁶ Sa gonjenjem i trgovinom volova nastavio je i idućih godina, što zaključujemo po tome što je 1823. arendirao spahijske pustare za 4.850 forinti.¹⁵⁷

Naročito zamašne poslove Ilić je ostvario 1821, kad je sa Iločkim spahilukom sklopio ugovor o kupovini 2.830 merova žita i 6.613 merova kukuruza u klipu u ukupnoj vrednosti od 24.964 for. Spahiluk se obavezao da će žito prevesti do lađe u Mitrovici o svom trošku, što ukazuje na to da je Ilić žito nosio na neko udaljenije tržište, verovatno u Karlovac. Što se tiče kupljenog kukuruza, on je bio određen za tov Ilićevih svinja čiji je broj morao biti znatan, a za čiju ishranu je spahiluk ustupao svoje obore pored čardaka u kojima se nalazio kupljeni kukuruz kako kupac ne bi morao da ga prevozi svojoj kući uz velike troškove. Ugovor je sklopljen u februaru, a celokupna suma morala je biti isplaćena u tri rate do 1. septembra.¹⁵⁸ Te godine Ilić je dao zajam od 4.200 for. staropazovačkom trgovcu Petru Dimitrijeviću, ali se uskoro pokajao, jer je saznao da se taj arendator zadužio na sve strane, te da mu imovina neće moći pokriti ni manji deo dugova. Zato je Ilić molio županiju da odmah sekvestrira Dimitrijevićevu kućicu u Irigu i 100 ugojenih volova na pustari Rumskog vlastelinstva radi podmirenja njegovog duga.¹⁵⁹

¹⁵² Vasa Stajić, *Sava Ilić de Zorlencmik*. Glasnik Istor. društva u Novom Sadu X, 1937, 354.

¹⁵³ DAZ, Sremska, 288/1819.

¹⁵⁴ Isto, 236/1835.

¹⁵⁵ Isto, 115/1818. — Te godine dao je zajam od 6.720 for. b. v. trgovcima St. Vojnoviću i J. Stanimiroviću, koji mu oni nisu isplatili sve do kraja njegovog života (isto, od 1503/1830).

¹⁵⁶ Isto, ad 131/1818.

¹⁵⁷ Isto, 738/1824.

¹⁵⁸ Isto, 466/1821.

¹⁵⁹ Isto, 603/1822.

do čega, iz nepoznatih razloga, nije došlo, pa je taj neisplaćeni dug preživeo Ilića i bio predmetom potraživanja još i posle 1830. godine.¹⁶⁰

Ali, baš u vreme ovog uspešnog poslovanja Iliću je zapretila velika opasnost od novosadskog advokata Nićifora Svilarovića koji je dvoru i Sremskoj županiji podneo „ugovor“ o kupovini spahiluka, navodno sklopljen 25. II 1816. između Ilića i njegovog oca Marka, koji je ranije živeo u Irigu. Advokat Svilarović je tvrdio da su se njegov otac i Ilić sporazumeli da zajednički kupe jedan spahiluk u vrednosti od 130—140.000 for. srebra, pa je Svilarović Iliću odmah predao 16.000 dukata (dukat=4,30 for. srebra) s tim da Ilić pronade pogodan spahiluk. Pošto Ilić do juna 1821. nije izvršio kupovinu spahiluka, a služio se primljenim novcem, on je, navodno, prekršio „ugovor“, pa je dužan da Nićiforu, kao Markovom nasledniku, plati 230.000 for. b. v. No, kako vrednost Ilićeve imovine nije dosegala tu cifru, advokat Svilarović je tražio da se ona odmah konfiskuje i naplati koliko je moguće. Na svoju sreću, Ilić je uspeo da pomoću verodostojnih svedoka dokaže da se u to vreme nije nalazio u Irigu i da potpis na „ugovoru“ nije njegov. Stručna ekspertiza je to potvrdila, pa je županija zaključila da nema dovoljno dokaza za sekvestraciju njegovog poseda.¹⁶¹ Uskoro zatim utvrđeno je da se radilo o falsifikatu i pokušaju prevare od strane Svilarovića, pa je dvor naredio strogu istragu protiv njega.¹⁶²

Otklonivši nepriliku sa Svilarovićem, Ilić je iste, 1821. godine, kupio spahiluk, ali sâm i sasvim legalno. Bio je to Mali Zorlenc (Zorlencmik) u županiji Krašo u današnjoj Rumuniji. Spahiluk je procenjen na 30,294 for, 30. kr. srebra, ali je Ilić dobrovoljno dodao još 5.000 for. srebra. Uz posed dobio je i plemićku titulu, plativši dvostruku taksu za plemićku diplomu — 3.000 for. srebra.¹⁶³

U Ilićevom plemićkom listu (armales) detaljno su navedene zasluge zbog kojih mu se daje plemićko dostojanstvo. Prema tom izvoru, glavne njegove zasluge bile su u trgovačkoj oblasti („*in sphaera comerciali*“), ali ih je bilo i iz drugih, humanih i patriotskih. Već 1795. on se istakao snabdevajući okuženi grad svojim zalihama hrane i pića, a 1801, 1804. i 1807. pružio je znatnu pomoć domu gluvonemih u Vacu i postradalima od rata u gradu Ensu u Austriji. Godine 1808. na poziv bolnice u Komoranu dao je znatne sume gotovog novca kao i mnogo gunjeva i pokrivača za ranjene vojnike. Sledeće godine dao je državi pomoć u novcu i naturalijama, te konja u vrednosti 120 forinti, a 1813, opet konja, oružje i opremu za konjanike. U vreme gladi 1817. ječmom i kukuruzom je pomogao mnoge siromašne Irižane, Grgetežane, Rivičane i Neradince, iako je ove proizvode skupo platio u Novom Sadu, a mogao ih je još skuplje prodati.

Zorlencmik i plemstvo priznati su mu u nasleđu po obe linije — muškoj i ženskoj.¹⁶⁴

Uskoro posle uzdizanja u redove plemstva, Ilić je (1822) zamolio skupštinu Sremske županije da ga, kao plemića, oslobodi od poreza na trgovinu i

¹⁶⁰ Isto, ad 1503/1830.

¹⁶¹ Isto, 476/1821.

¹⁶² Isto, 531/1822.

¹⁶³ Isto, 919/1822.

¹⁶⁴ Isto, Armales Com. Syrmienensis.

poreza na arende, što je morao plaćati dok je bio neplemić.¹⁶⁵ Na taj način je došao u znatno povoljniji položaj od ostalih trgovaca u Irigu. Na jednoj potvrdi od 1. III 1823, kojom svedoči da je u svoju trgovinu „kao bešteltera“ primio Petra Krestića iz Iriga, Ilić se već potpisuje kao „pritražatelj zorlenski“,¹⁶⁶ što, pored napred rečenog, u potpunosti obesnažuje tvrdnju V. Stajića da je Ilić kupio Zorlencmiku tek 6. II 1824. i tada dobio plemstvo.¹⁶⁷

O Ilićevom ekonomisanju na Zorlencmiku nije nam zasad ništa bliže poznato, osim da mu je posed donosio 6—7.000 for. srebra čistog prihoda.¹⁶⁸ Izgleda, međutim, da dvojno ekonomisanje Lazara Ilića, a sa Irigu i na Zorlencmiku, nije bilo baš najuspešnije, pa se počeo zaduživati, a sa opštinom dolaziti u sukob, smatrajući da mu je kao plemiću mnogo što-šta dozvoljeno, naročito njegovom sinu Savi. Godine 1826. iriška opština je ustala protiv njega zbog krčme koju je otvorio u svom oboru na gradskom vašarištu. Opština je tvrdila da se Ilićevom krčmom nanosi šteta zakupcima opštinskih i spahijskih krčmi, da se u njoj okupljaju pijanci, bećari i lopovi, jer je podalje od grada, te da to protivreči naredbi iz 1818, kojom je zabranjeno držanje krčmi u oborima. Zbog svega rečenog, knez je naredio da se Ilićeva krčma pretraži, a burad i piće zaplene. Ilić se požali županiji, tvrdeći da iriški knez vređa njegovo plemićko dostojanstvo i krši njegova plemićka prava,¹⁶⁹ ali, kako izgleda, uzalud, jer je i županija u načelu bila protiv točenja pića u krčmama udaljenim od naselja.

Pred Ilićevu smrt, 1830, njegovo imovno stanje bilo je već prilično poljuljano. Suma njegovih dugova dosegla je 20.630 forinti, a njegova potraživanja prema drugima iznosila su tek polovinu — 10.920 forinti. Iločkom spahiluku dugovao je 7.000 for. b. v. za žito kupljeno još 1821, Rumskom spahiluku preko 6.000 for. za zakup pustara 1825, dr Teodoru Kamberu iz Novog Sada 5.000 for. od 1824, te masi (ostavštini) Rad. Domanovića 2.392 for. od 1828, godine.¹⁷⁰ Početkom 1830. on je ovlastio spahijskog inspektora, Matiju Klobučara da radi podmirenja dugova može prodati njegovu imovinu u Irigu: tri kuće, 4 obora sa šupama, bunarima i čardacima, 3 šljivika, 8 motika vinograda i tri dela vodenice u Pavlovcima.¹⁷¹ Kasnije su se javili i drugi kreditori: Toma Greguš — 7.000 for. b. v., Petar Spirta — 400, te Atanasije Lazarević sa potraživanjem od 600 for. b. v.¹⁷² Ali, izgleda ni to nije bilo sve, jer su Ilići imali i dugova u Banatu u kom su imali spahiluk Zorlencmik.

✱

Posle smrti Lazareve, već poljuljani imetak Ilića počeo se brzo raspadati, uglavnom zbog špekulacija njegovog starijeg sina Save i svađa u porodici.

¹⁶⁵ Isto, 919/1822.

¹⁶⁶ Istorijski arhiv APV, Karlovci, Varia „Srem“, nereg.

¹⁶⁷ Stajić, n. d. 354.

¹⁶⁸ Isto, 354.

¹⁶⁹ DAZ, Sremska, 1974/1826.

¹⁷⁰ Isto, ad 1503/1830.

¹⁷¹ Isto, 2490/1833.

¹⁷² IA-APV, Varia „Srem“, akt Sremske žup. ad 2092/1837.

Sava Ilić, rođen oko 1804, još u mladosti se bacio na trgovinu i špekulaciju. Godine 1823/24. već je prodavao volove u Šopronu i baratao s većim sumama novca. Nekako u to vreme trebalo je da postane zet kneza Miloša Obrenovića, što se, ipak, nije ostvarilo, pa se oženio Marijetom kćerkom tršćanskog veletrgovca Jovana Rajovića,¹⁷³ koja mu je donela miraz od 18.000 for. srebra i opreme u vrednosti 6.000 for. srebra. Godine 1827. Sava je od tasta dobio još 42.000 for. srebra kao zajam uz 5% interesa,¹⁷⁴ ali je sve to ubrzo potrošio da bi u porodici otpočele ljute svađe, razvod i beskrajne parnice.

Još kao dvadesetogodišnjak Sava je počeo s malverzacijama. Stupivši u vezu za zlatarima Vasom Nikolićem iz Mitrovice i Markom Borićem iz Zemuna, Sava je 1823. dao da mu se pozlati 3.000 srebrnih groša koje je on onda kao „zlatne dukate“ na vašarima prodavao seoskim devojkama. Kad se za to saznalo, i vlasti ga pritegnule, Sava je odgovarao da je to učinio da bi mogao „lepim devojkama, kada nedeljom igrate budu, po jedan pokloniti“, dodajući: „A koja sa mnom spavati oće, onoj 2 ću dati dukata takova“.¹⁷⁵

Pošto se razišao s ocem, Sava Ilić je sa ženom živeo neko vreme u Rumi, gde mu je otac ustupio kuću odnosno krčmu na vašarištu, obor i druge ekonomske zgrade kao i 4 lanca zemlje, a onda je prešao u Novi Sad gde je 1827. kao „glavni arendator“ mesarenja podigao osam mesnica i izdavao ih u podzakup tamošnjim mesarima. Ali ni arendiranje ni trgovina mu nisu išli od ruke, pa se zavadio s tastom koji je tražio vraćanje datog novca, interes i sevkestraciju zetovog i kćerkinog imanja.¹⁷⁶ Iz te kritične situacije Savu je privremeno spasla očeva smrt 1830. Naime, iza Lazara Ilića ostala je žena Stojna sa Savom, kao najstarijim sinom, i troje maloletne dece: Mihajlom, Aleksandrom i Persidom. Polovina imovine pripadala je Stojni, a polovina deci. No, Stojna je uskoro teže obolela („šlog“), pa se Sava pojavio u ulozi skrbnika maloletne braće i sestre. Na njegove molbe, a i „iz prizrenija velikago padenija“ njegovog, majka je maja 1830. sklopila s njim „Traktat primiritelni“, verujući da će on izvršavati odredbe sadržane u njemu.¹⁷⁷ No, ubrzo se uverila u suprotno, jer je Sava izbegavao da izvršava obaveze prema njoj, sestri i braći, nije joj podnosio račune o ekonomisanju na spahiluku, pa mu je već

¹⁷³ Stajić, n. d. 353/159.

¹⁷⁴ Isto, 355; DAZ, Sremska, 706/1824; 1241/1833.

¹⁷⁵ DAZ, Sremska, 80/838.

¹⁷⁶ Isto, 2507/1840; Stajić, n. d. 354—357.

¹⁷⁷ Prema tom ugovoru, Sava i Marijeta primaju malu Persidu, koju će vaspitati i udati, i Aleksandra, koga će školovati. Svake godine Sava i Marijeta dobijaće po 1.533 for. 36 kr. srebra kao interes na Marijetin miraz od 18.000 for. srebra, koji se već popeo na 25.560 for., a zatim i sve prihode od spahiluka Zorlencmik. Kad Aleksandar bude punoletan (24 godine!), izvršiće se deoba na taj način što će se od Zorlencmika odbiti kapital Savine žene Marijete u iznosu od 25.650 for. srebra, pa će se ostatak vrednosti spahiluka i poseda u Sremu podeliti između Save, Mihajla i Aleksandra. Iz tog će se Persidi dati 10.000 for. b. v. na ime miraza. Majka sa sinom Mihajlom, koji ostaje kod nje, doživotno će držati imovinu u Sremu, a kad ona umre, pošto se Persidi daće miraz, Sava će odmah preuzeti u vlasništvo trećinu Zorlencmika, a ostalim dvema trećinama on će upravljati kao tutor mlade braće i podnositi račune Krašovskoj županiji. Da ne bi umanjio delove svoje braće, Sava se mora uzdržati od svih skupljih građnji na spahiluku. Najzad, Sava će srediti sva očeva dugovanja i potraživanja (DAZ, Sremska, 2507/1840. Prilog: Traktat primiritelni od maja 1830).

1831. oduzela Zorlencmiki i dala na upravu Tomi Gregušu kome je pok. Lazar dugovao 7.000 for. b. v. Te godine napusti ga i žena, vrativši se ocu u Trst, pa Sava provede preko dve godine u najvećoj bedi.¹⁷⁸ Tad se u stvar umeša i Savin tast Rajović, tražeći i Marijetin deo imovine koji se sastojao od 18.000 for. miraza i interesa na tu sumu — sve u svemu 25.560 for. srebra. On je teretio Savu i za onih 40.000 for. srebra koje mu je dao u toku braka sa Marijetom. U ime Jovana Rajovića delovao je njegov advokat Jovan Lambović iz Petrovaradina, koji je tvrdio da je oko nasleđa Lazara Ilića nastala prava konfuzija: naslednici se svađaju, kreditori pritišću sa svih strana, a imovina se smanjuje, pa je potrebno imovinu staviti pod sekvestar i najpre podmiriti Rajovića, a onda ostale zainteresovane. I zaista, imovina Ilića je stavljena pod sekvestar, ali je Stojna uspela da se uskoro izvrši de-sekvestracija.¹⁷⁹

Nekako u to vreme, Stojna Ilić po drugi put je pretrpela „šlog“, a tad se sa potraživanjem od 400 for. b. v. pojavi Petar Spirta, zbog čega Sremska županija naredi da se za 1.500 for. prodaju dve Ilića kuće u Irigu, čija je stvarna vrednost iznosila bar 15.000 for. b. v. Uskoro zatim, proces protiv Stojne pokrene i Atanasije Lazarević zbog duga od 600 for. b. v., pa ona morade da mu dade u zalag vodenicu u Šatrinčima.¹⁸⁰

U takvoj situaciji Sava se ponovo vrati majci, oblaže je i zatraži milost, a ona „mислеći da je velika nužda njegova koju je za dve i pol godine dana prepatiti morao, njega poboljšala i boljoj pameti privela“, pristane da mu maja 1834. opet preda Zorlencmiki sve do Aleksandrovog punoletstva, s tim da se tada spahiluk podeli na ravne delove između Save, Aleksandra i Perside (Mihajlo se ne pominje; izgleda da je umro ili napustio porodicu). Ali, i ovog puta Sava je počeo da vara majku i da prodaje porodičnu imovinu, pa je celu porodicu doveo u oskudicu.¹⁸¹ Vodenicu u Šatrinčima, koja je već bila pod zalogom, prodao je Aronu Popoviću za 5.000 for. b. v. (2.000 for. srebra), podmirio dug Lazarevića, a 4.400 for. zadržao sebi. Zatim je prodao ili založio polovinu vodenice na pustari Bankovci, kuću u Irigu, dve bašte i 12 mot. vinograda, praveći dugove na račun fonda iz koga je Persida trebalo da dobije miraz. Izgleda da je tada, a možda već i ranije, „zbog stradatelnih dugova“ Lazara Ilića sudskim putem izvršena prodaja „urbanijske zemlje... zajedno sa svim podajnicima i njeka čast alodijala na Zorlencmiku“, tako da od spahiluka nije ostalo još tako mnogo.¹⁸²

¹⁷⁸ DAZ, Sremska, 2092/1837; Stajić, n. d. 357.

¹⁷⁹ DAZ, Sremska, 1241/1833.

¹⁸⁰ Isto, 2092/1837.

¹⁸¹ Isto, 2507/1840; Stajić, n. d., 357.

¹⁸² DAZ, Sremska, 2092/1837; 2507/1840. —

Prema jednom nedatiranom popisu iz tih godina, stanje sremske imovine porodice Ilić pruža sledeću sliku:

U posedu porodice:

Kuća u Irigu, vinograd na „turskom brdu“, bašta na vašarištu

Prodato privatnim putem:

Kuća sa zemljom, baštom, čardakom i skladištem dasaka u Rumi, vodenice u Šatrinčima, Pavlovcima, Bankovcima i 1/2 vodenice u Irigu, kuća, bašte, voćnjaci i dva vinograda u Irigu.

Zbog ovih i drugih Savinih prevara, Stojna Ilić se 1839. odlučila da preinači ugovor s njim i svoj testament. Na to je uticala i Persidina udaja za advokata Samuila Viži koji je pristao da staru Stojnu izdržava do kraja života „čestno kako sa odelom, kvartirom i jelom, pak svakom negom, kako što se od dece sprama roditelja iziskuje“. Pored trećine Zorlencmika, Persidi su određene dve kuće u Irigu (iako je Sava jednu sebi prigrabio), dve bašte, voćnjak u Šatrincima, vinograd na zemljištu man. Hopova, polovine vodenice u Šatrincima i cela bankovačka vodenica, te još 1.000 for. od Zorlencmika.¹⁸³ Nije jasno da li je Persida mogla stupiti u posed celokupne pomenute imovine, jer je ona delom bila pod zalogom, dugovima ili već prodana.

Stojna Ilić umrla je krajem 1839, a već 1840. Sava i Aleksandar ustaju protiv sestre Perside i njenog muža, optužujući je da je prigrabila svu porodičnu imovinu u Irigu.¹⁸⁴ Iste godine braća su načinila sporazum oko preostale imovine u Irigu (deo kuće i vinograd), da bi se sve do revolucije 1848. parničili sa sestrom i do kraja razorili imetak nasleđen od roditelja. Prodavši svoj deo spahiluka, Sava Ilić je živio od nadripisarstva i prevara, što ga je 1858. dovelo u zatvor u kome je i umro.¹⁸⁵

VIII

Pravoslavne crkve u Irigu podignute su u XVIII stoleću. U periodu do revolucije 1848. bilo je samo povremenih opravki i slikarskih radova u njima. U leto 1799. Nikolajevska crkva „pokri se crepom i trulo limom, a dotolje bila pokrovena šindrom“, kako stoji u jednom zapisu.¹⁸⁶ Kasnije, 1826, na toj crkvi izvršene su popravke krova i zvona za 350 for. b. v.¹⁸⁷ God. 1808. i 1811. izvršene su popravke na Teodorovskoj crkvi; popravka iz 1811. bila je opsežnija, spolja i iznutra, a stajala je 1.100 for. i akov vina, što je crkva mogla da plati, jer je u kasi imala 1.500 for. gotovine.¹⁸⁸ Što se tiče Uspenske crkve, na njoj su neke popravke vršene 1807. u vrednosti 375 forinti,¹⁸⁹ a zatim 1836, kojim povodom je u crkvenom računskom protokolu zapisano: „Dosta poružno od Hristijana, a naročito od zemljedelaca, da pri ovom gore označenim poslu, nisu imali userdija s koli malo ili potom nimalo poslužiti, pri kojem poslu za podvoz morala (je) svjataja Cerkov prilično gotovih novaca izdati“ (438 for. 15 kr.)¹⁹⁰ Godinu dana kasnije, 1837, počelo se sa gradnjom

Prodato na javnoj licitaciji:

Kuća u Irigu sa svim zgradam i inventarom (kupio kazandžija Gudurić), dve kuće pored opštine u Irigu (kupio Kuzman Papulić), kuća sa čardakom (kupila iriška opština), hambar i prazan prostor (kupio Acko Mesarović), te kućica za robu na vašarištu u Irigu (IA-APV, Varia „Srem“, nereg).

¹⁸³ DAZ, Sremska, 2507/1840.

¹⁸⁴ Isto, 2198/1840.

¹⁸⁵ Stajić, n. d. 358/360.

¹⁸⁶ Nikolajevska crkva u Irigu, knjiga *Dogmata veri*, zapis popa St. Vezilića od 30. VIII 1799.

¹⁸⁷ ASANUK, Konzistorija, 41/1826.

¹⁸⁸ Isto, 75/1808; 94/1811.

¹⁸⁹ Isto, 77/1807.

¹⁹⁰ Tutorski računi Uspenske crkve 1830—59; nalaze se u crkvenoj opštini u Irigu.

novog tornja na toj crkvi, kojom prilikom je trgovac Stevan Rakić dao 250 for. b. v., a uskoro zatim, 1838—39, svojim troškom „postavi i pozlati časnu trpezu“, pokloni čaršav od somota i ukrasi „sa zlatnom froncom, portom i lozicama“, dade još čitav niz stvari i ukrasi korice jevanđelja,¹⁹¹ zbog čega steče pravo da mu se ime i zasluge uklešu u kamenu ploču na toj crkvi (kao primernom građaninu, ktitoru, pomagaču sirotinje i savetodavcu mladeži).

Po želji „Rufeta kovačkago i kazandžijskago“ slikar Grigorije Nikolić sklopio je 1801. s Teodorovskom crkvom ugovor o slikanju dve ikone i pozlate trona za bogorodičnu ikonu za 150 forinti.¹⁹² Godine 1824. ista crkva sklopila je ugovor sa karlovačkim slikarima Dimitrijem Lazarevićem i Teodorom Drezmanovićem da imaju „do kora svu crkvu izmaljati“, a da za to dobiju 700 for. b. v., 5 akova vina, akov šljivovice, besplatan stan, podvoz i potrebnu radnu snagu.¹⁹³ Što se tiče Uspenske crkve, ona je 1827. sa karlovačkim slikarem Georgijem Bakalovićem ugovorila da mora „raznimi šari marmorirati, venci obaće na koimi svodove svedeniji stoje spalirati“, a četiri evanđelista i boga u vrhu svoda što može lepše naslikati. Za taj posao dato mu je 325 for. b. v.¹⁹⁴ Iste godine „molovana je ponovo sva crkva“ sv. Nikole (Nikolajevska), a evanđelje okovano u srebro. Deset godina kasnije, 1837, ova crkva bila je poharana,¹⁹⁵ a 1840. izvršena je opravka crkvene ograde i stubova.¹⁹⁶

Ekonomisanje Iriških crkava u ovom periodu donekle nam je poznato, jer raspolazemo sa računima Nikolajevske crkve iz 1839. i računima Uspenske crkve od 1836. do 1848. Karakteristično je da je polovina crkvenog novca Nikolajevske crkve bila pod interesom, što pokazuje da crkva nije bila izvan ekonomskog života grada.¹⁹⁷ Slično je bilo i sa Uspenskom crkvom koja je,

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² ASANUK, Konzistorija, 42/1801.

¹⁹³ Isto, 62/1824.

¹⁹⁴ Isto, 41/1827.

¹⁹⁵ Čitulja živih ktitora.

¹⁹⁶ ASANUK, Konzistorija, 284/1840. — Među priložnicima te crkve 1814—31, koji su darovali crkvene odežde, krstove i ikone, pominje se i Dim. Aranicki koji je 1831. poklonio kandilo od srebra i dva topa. Kao priložnik posebno se ističe i Lazar Obrenović „dosta mogućan i otličan zanatlija“ (Čitulja živih ktitora).

¹⁹⁷ *Prihodi* 1839: od tasa 145 for. 37 kr., od zvonooglašenja 131 for. 10 kr., svečarstva 173 for. 56 kr., od svatova 20 for. 31 kr., od sveća 14 for. 25 kr., od prodaje stolova 171 for., interes od novca pod kamatom 15 for. 40 kr. Gotovina 281 for. 51 kr., na obligacijama 1.065 for. 5 kr. *Ukupno*: 2.019 for. 15 kr. b. v. — *Rashodi*: 416 for. 7 kr. (ASANUK, Konzistorija, 95; 96/1840).

God. 1840. crkva je imala u kasi 955 for. 51 kr. gotovine i 953 for. b. v. u obligacijama, na dugu (isto, 284/1840).

Crkvena kasa imala je tri ključa; dva su držali tutori a treći je 1840. predat spahijskom fiškalu, oko čega je bilo sporova i sukoba (isto, 325/1840), kao što je do čestih i žučnih sukoba dolazilo i zbog prodaje stolova odnosno mesta u crkvi. Jedan takav sukob, koji je potresao celu crkvenu opštinu, desio se 1818. između bogatih trgovaca Avrama Vujića i Lazara Ilića koji je za stolicu svoje žene platio čak 200 forinti (isto, 146/1818).

pripadnost, zbog čega mu je opština bila vrlo zahvalna. Međutim, Iločki spahiluk mu je vrlo neuredno plaćao ugovorenih 150 forinti, tvrdeći da ne dolazi često u Irig i ne uči decu, što je Kovačević porekao. Spahiluk je i dalje odbijao da sagradi crkvu u Irigu, iako su katolici to stalno zahtevali, tvrdeći da bi se njihov broj tada povećao, a ovako se smanjuje. Županijska skupština ih je podržala i preporučila spahiluku da što pre podigne crkvu i tako doprinese bržem oporavljanju od kuge postradalog grada.²⁰⁷ Knez Odeskalki je 1797. odgovorio da će rumskom popu plaćati ugovorenu sumu, ali da gradnju crkve ne može otpočeti dok ne nastupe bolja vremena.²⁰⁸

Izgleda da je gradnja katoličke crkve u Irigu počela 1803; u jednom aktu se kaže da je materijal pripremljen i da će gradnja početi u proleće iste, 1803, godine.²⁰⁹ Po svemu sudeći, gradnja je završena dosta brzo, možda već 1804, ali je rumski pop i dalje dolazio u Irig, pa su trajale i nezgode s njim, jer se on 1801. i 1810. opet tužio da mu spahiluk ne plaća 150 for. zbog službe kod iriških katolika.²¹⁰ Rumska opština, sa svoje strane, žalila se da često mora istog popa da vozi besplatno u Irig, pa je županijska skupština odlučila da se ta obaveza prenese na iriške katolike.²¹¹

U jednoj predstavi iz 1813. konstatuje se da je znatno porastao broj katolika u Irigu, te da su crkva i župni dvor sagrađeni, ali da je njihovom svešteniku Ivanu Zečeviću određena plata od svega 40 forinti, što je premalo, pa se traži od spahijske Odeskalkije da održi obećanje o dotiranju popa, jer je opština siromašna da bi sama podnela taj teret.²¹² Iste godine to je pitanje sređeno, a plata sveštenika povećana na 400 forinti.²¹³ Prvi sveštenik, I. Zečević živio je u Irigu do 1821; posle njega došao je Stjepan Krasnik, koji je vodio irišku katoličku župu do 1855. Crkvena administracija počela se srediivati od 1812, kad su uvedene knjige umrlih; knjige krštenih počinju od 1813, a knjige venčanih od 1814. godine.²¹⁴

IX

Srpska škola u Irigu, kao što je poznato, nastala je još u prvoj polovini XVIII stoleća. God. 1781. podginuta je „Capitali schola“ u Irigu sa dva razreda i dva učitelja. Posle kuge 1795/96. opština nije mogla da plaća dva učitelja, pa joj je ostavljeno na volju da u toku šest godina drži samo jednog

²⁰⁷ Isto, 331/1797.

²⁰⁸ Isto, 524/1797.

²⁰⁹ Isto, 5/1803.

²¹⁰ Isto, 249/1801; 1270/1810.

²¹¹ Isto, 502/1811.

²¹² Isto, 573/1813.

²¹³ Od svakog bračnog para po 1 for. 30 kr. (70 parova!), a spahiluk daje: 1/2 sesija sa prihodom od 30 for., 12 motika vinograda sa prihodom od 75 for., 18 merova žita, 12 mer. kukuruza u klipu, 12 hvati drva, 12 akova vina, te 1,5 hvata sena, 2 hvata slame i 46 for. 30 kr. u gotovom novcu. Svega: 400 for. godišnje (DAŽ, Sremska, 639/1815).

²¹⁴ Podaci potiču iz oskudne arhive katoličke župe u Irigu.

ili dva učitelja.²¹⁵ I zaista, god. 1797. u školi je radio samo jedan učitelj, Pavle Nestorović.²¹⁶ Raniji učitelji ili su pomrli od kuge ili su otpušteni.

Ipak, i pre isteka šestogodišnjeg roka, Irig je dobio i drugog učitelja. Bio je to Mihajlo Vladislavljević koji je došao iz Zemuna posle dugogodišnje učiteljske službe. U proleće 1799. Vladislavljević se sukobio s popom Stevanom Vezilićem koji ga je tužio sreskom sudiji A. Poljaku, tvrdeći da je „sramotno iz Zemuna prognan“, a ovaj pozove učitelja i „goropadnim načinom“ počne mu psovati „majku, veru i dušu“, preteći mu još i batinama. Lokalni direktor škole, građanin Jeftimije Ležimirski stavi se na stranu „magistra“ Vladislavljevića, tvrdeći da se on uvek dobro vladao i da je žrtva klevete i mržnje popa Vezilića koji je, „dišući svojim nemirnim duhom“, podgovorio jednog Irižanina da tuži učitelja što mu za sahranu žene nije dao „školu đaka pošto je on hoteo“. Vezilić nije trpeo ni Ležimirskog, jer je smatrao „da ne može človek drugi biti lokal direktor kromje svjaščena persona“. Pod njegovim uticajem sudija Poljak naredi iriškome knezu da učitelja prisili na sklapanje novog ugovora, ali Vladislavljević i Ležimirski odgovore da se to ne može učiniti bez mitropolitovog odobrenja. Tada sudija zatraži da se učitelju obustavi plata,²¹⁷ što je, izgleda bio razlog da Vladislavljević napusti školu, te ga više ne srećemo kao učitelja u Irigu.

Posle Vladislavljevića dužnost učitelja u Irigu vršio je đakon Kiril-Ćira Neofitović. Direktor srpskih škola, Stefan Vujanovski tvrdi da se veći deo opštine njemu tužio da je Neofitović nemaran kao učitelj, a kao čovek da je nemirnog karaktera. Avgusta 1800. on je očekivao parohiju u Irigu, pa je, navodno, podneo ostavku na učiteljsku službu, ali kad ovu nije dobio, zatražio je da ponovo bude vraćen u učiteljsko zvanje u čemu su ga podržali opštinski knez Arsenije Dimitrijević i senator Isak Vujić, koji će biti knezom sledećih godina. Ali, Vujanovski ga više ne htede primiti, nego 1801. postavi druge učitelje: Dimitrija Verbatovića za prvi, a Matu Karajca za drugi razred. Sledeće, 1802, godine, smatrajući da se grad dovoljno oporavio, a broj đaka povećao, Vujanovski postavi i trećeg učitelja, Kostu Čalića, poreklom iz Srbije, koji je do tada živio u Sremskoj vojnoj granici. Vujanovski se pri tom pozivao na neizvršenu odredbu županijske skupštine da se broj učitelja u Irigu dovede na stanje pre kuge.²¹⁸

Međutim, knez Isak Vujić sa „eškutima i senatorima“, Arsenijem Dimitrijevićem, Petrom Krstićem i Prokom Neškovićem usprotivi se postavljanju Verbatovića na mesto dakona Neofitovića, tvrdeći da Verbatović zna samo srpski i pisanje, a Neofitović je, pored tih znanja, „zadosta iskusan u nemeckom i latinskom“, a ima i zasluga za crkvu. Za učitelja drugog razreda i opština je želela Matu Karajca. No, kad je Nestorović ne samo zaobišao Neofitovića, nego naredio da Karajac preuzme treći razred, a za učitelja drugog razreda postavio K. Čalića, te odredio veće plate nego što je opština bila spremna da im dade, ona ustane protiv takvog rešenja, tvrdeći da je Neofitoviću naneta nepravda, a njoj šteta, jer su plate povećane za 175 forinti, što je, s obzirom na broj od 80 đaka, nepotreban teret.²¹⁹

²¹⁵ ASANUK, „A“, 58/1803.

²¹⁶ Isto, „A“, 7/1797.

²¹⁷ Isto „A“, 41/1799.

²¹⁸ Isto „A“, 193/1812; 58/1803.

²¹⁹ Isto „A“, 193/1802. Predstavka od 16. XI 1802.

Da bi se uspješnije suprotstavila Vujanovskom, opština se obratila za podršku mitropolitu Stratimiroviću, a on Ugarskom nam. veću. Upismu od 28. XI 1802. mitropolit je izvestio veće da je primio njegovo naređenje od 13. IV 1802. kojim se sveštenicima zabranjuje da postavljaju učitelje bez znanja i odobrenja direktora srpskih škola. Ali on smatra da ni direktor Vujanovski ne može postavljati i otpuštati učitelje bez znanja i pristanka sveštenika i opštine, kao što je postupio u slučaju Neofitovića, postavivši na njegovo mesto „turskog podanika“ Čalića, dajući tako prednost „strancu“ u odnosu na „domaćeg sina“, iako je Neofitović spremniji za učiteljski poziv. Postavljanjem trojice učitelja, Vujanovski povećava terete opštine, pa je potrebno da se njegove odluke ne samo ponište, nego i da se pruži satisfakcija Neofitoviću i opštini.²²⁰ Godinu dana kasnije, 5. XI 1803, mitropolit je ponovo tužio Vujanovskog, ukazivao da je Neofitović ostao bez sredstava i predlagao da objektivna komisija ispita ceo spor.²²¹ Taj predlog je prihvaćen a kad je komisija došla u Irig, čula je od opštine da je Neofitović bio „prilježan“ učitelj, da nije sam podneo ostavku, te da tri učitelja nikako nisu potrebna za 70-tak đaka, a ni škola nije građena za tri razreda, pa se ne može obezbediti ni stan trećem učitelju, koji, po znanju opštine, nije bio predviđen ni postavljen 1793. Opština je, sa svoje strane, optužila Vujanovskog da ne nadzire učitelje, ne vodi brigu o uspehu đaka niti prisustvuje godišnjim ispitima u školi.²²²

Posle ove istrage, Vujanovski se morao povući, pa je decembra 1803. vratio Neofitovića u učiteljsku službu u Irigu. Pola godine kasnije, 3. VII 1804. Ugarsko nam. veće je potvrdilo odluku o vraćanju Neofitovića i obavestilo mitropolita Stratimirovića da Vujanovski ne sme postavljati i smenjivati učitelje bez odobrenja viših školskih vlasti.²²³ Nije nam poznato dokle se Neofitović zadržao u učiteljskoj službi; god. 1827. na ugovoru Uspenske crkve sa slikarima potpisan je kao „paroh“ te crkve,²²⁴ što bi upućivalo na zaključak da je napustio učiteljski poziv i prihvatio sveštenečki. Godine 1845. srećemo ga kao katihetu I razreda iriške škole,²²⁵ što potvrđuje raniju pretpostavku o njegovom konačnom prelasku u sveštenečki stalež.

U vreme dok se sporila s Vujanovskim, opština je pokrenula akciju da se otarasi Čalića i Karajca (županijskim spisima: Karačaja!), optužujući ih županiji da se ponašaju kao spahije i ne prestaju sa ekscesima, pa čak izjavljuju da ih iz Iriga ne mogu oterati ni Vujanovski ni županija. Karajac, kako tvrdi opština, upotrebljava decu za svoje kućne poslove, pa ih čak po mećavi šalje u Novi Sad po čiju za svoje odelo.²²⁶ Pošto županija nije ništa preduzela, opština joj se i sledeće, 1804. godine potužila na Karajca, dodajući ranijim žalbama i to da odbija da drži javne ispite u školi, iako je to bila njena izričita želja, a i naređenje Vujanovskog. Na to ga je odgovorila žena mu, koja predstavnike opštine naziva „iriškim magarcima“. No, u grdnjama

²²⁰ Isto „A“, 193/1802.

²²¹ Isto „A“, 58/1803.

²²² Isto „A“, 118/1804.

²²³ Isto „A“, 117/1804.

²²⁴ Isto, Konzistorija, 41/1827.

²²⁵ DAZ, Sremska, ad 2237/1845.

²²⁶ Isto, 837/1803.

on prevazilazi i svoju ženu, te ne samo građane, nego i kneza i senatora naziva „posrancima“, a opštinskog kasira vređa još ružnije. Zbog svega toga, opština je molila da Karajac bude proteran iz Iriga²²⁷ (Čalić se u toj tužbi ne pominje, pa se može pretpostaviti da je napustio Irig). Ipak, i pored tako teških optužbi, god. 1805. došlo je do pomirenja opštine i učitelja Karajca,²²⁸ pa se kasnije ne srećemo sa sličnim sukobima između opštine i učitelja.

Sledećih desetak godina podaci o iriškoj školi i učiteljima sasvim su oskudni. Krajem 1810. saznajemo da su povišene učiteljske plate,²²⁹ verovatno zbog stalnog opadanja vrednosti novca, a 1816. da je školski fond (*Capitale scolasticum*) iznosio 714 for. 35 krajcara. Taj je kapital nastao od dobrovoljnih priloga, a njim su rukovodili crkveni tutori.²³⁰ God. 1823. srpska škola u Irigu imala je tri učitelja čija je ukupna godišnja plata od crkvene opštine iznosila 790 for. i 12 hvati drva.²³¹ Jedan od učitelja bio je đakon Haralampije Radojčić („učitelj treće srpske normalne škole“, kako stoji na jednom dačkom svedočanstvu).²³² U to vreme, 1826—33, kao učitelji pominju se još Georgije Nikolić, Jovan Živanović, Jovan Isailović, Stefan Bosovicki, te Filip Nikolić i Georgije Nikolajević.²³³

Postojeća školska zgrada vremenom je postala tesna i nepraktična, a školski i opštinski kapitali porasli su do te mere da su iriški Srbi počeli pomišljati na podizanje nove zgrade. Sa takvim predlogom oni su se 1829. pojavili pred županijskom skupštinom, ističući da drže tri učitelja i da je broj đaka povećan.²³⁴ No, teškoće je počeo da čini katolički pop Stj. Krasnik, iz čije predstavke županiji saznajemo da su Srbi za gradnju škole računali prvenstveno na vašarske prihode koji su, navodno, iznosili 10.000 for. b. v. On je zahtevao da se od te sume izdvoji jedna petina, jer katolici čine petinu (!) iriškog stanovništva, a oni ne žele da grade školu za srpsku decu. Pop je optuživao opštinu što svake godine u maju ili junu daje 15—20 forinti za „razonodu“ srpske dece, a katoličku ostavlja po strani.²³⁵ Pre nego što je donela rešenje, županijska skupština je zatražila izveštaj od sreskog sudije koji je početkom 1830. referisao da je zahtev katoličkog sveštenika neopravdan, jer je i katoličku školu gradila cela opština, pa nema razloga da se drugačije postupa u pogledu srpske škole. Prema proračunu županijskog inženjera, za gradnju nove škole je potrebno 8.039 for. 45 krajcara, te još 2.600 for. za školsko zemljište. Skupština se složila sa sudijom i proračunom, ali je želela pobliže objašnjenje o novcu za školsko zemljište.²³⁶ Posle toga je, po svemu sudeći, nova škola ubrzo podignuta i znatno poboljšani uslovi za školovanje srpske dece u Irigu.

²²⁷ Isto, Prot. 1197/1804.

²²⁸ Isto, 41/1805.

²²⁹ Isto, 1125/1810.

²³⁰ Isto, 964/1816.

²³¹ Isto, 1128/1823.

²³² Vasa Stajić, *Iz prošlosti naših škola*, GID NS, VIII, 210.

²³³ Serbski letopis za 1826. godinu, str. VII; Srpski Sion za 1891, 207. Na ove podatke ukazao mi je uvaženi Andrija M. Ognjanović, na čemu sam mu iskreno zahvalan.

²³⁴ DAZ, Sremska, Prot. 1518/1829.

²³⁵ Isto, 1606/1829.

²³⁶ Isto, Prot. 322/1830.

Najtačniju sliku o srpskoj školi u Irigu pruža zvanični izveštaj iz 1845. U to vreme lokal-direktor škole bio je pop Damjan Lukić, a katihete Kiril Neofitović i Pavle Košutić. Učitelj I razreda bio je Dimitrije Dožudić sa svršenom preparandijom, učitelj II razreda bio je Grigorije Vidaković, takođe sa svršenom preparandijom, dok je III razred vodio đakon Gorjanović koji je svršio gimnaziju i teologiju. Dok je učitelj prvog razreda govorio samo srpskohrvatski, drugi učitelj je znao još i mađarski, a treći, Gorjanović govorio je, pored maternjeg, još nemački i latinski. Sva trojica bila su dobrog vladanja i dobri kao učitelji. Đaka je bilo 264, i to:

Razred	Muških	Ženskih
I	115	49
II	45	20
III	28	7

Među đacima bilo je 3 plemićke dece, a ostala su bila građanska i plebejska. Školu nije pohađalo 396 dece (192 muških i 204 ženskih), što znači više od polovine od sve dece dorasle za školovanje. Nastava je trajala po 25 sati nedeljno; uspeh dece bio je dobar, a školska zgrada sasvim zadovoljavajuća.^{236a} Prema Stajiću, u to vreme u iriškoj srpskoj školi učila se nemačka, latinska i slovenska gramatika, čitanje, račun i drugo.²³⁷

Zahvaljujući iriškoj školi, kroz koju su prošli mnogi Irižani i deca seljaka iz okoline, stvoren je u Irigu krug inteligencije naklonjene knjizi, što je svoj najrečitiji izražaj dobilo 1842. u stvaranju Srpske čitaonice, prve ustanove te vrste kod Srba u Vojvodini. Njen osnivač bio je Irižanin Dimitrije Krstić-Krestić, arhimandrit man. Krušedola, autor knjige „Spomen drevnosti fruškogorskih manastirej najpače manastira Krušedola“, a oko nje se okupljahu sveštenici i učitelji Kiril Neofitović, Pavle Košutić, Damjan Lukić, Georgije Zaborski, Stefan Rakić, sudije, advokati, trgovci, zanatlije i ratari, — rečju svi koji su bili koliko-toliko ljubitelji knjige i „narodnosti“.²³⁸

★

Što se tiče katolika u Irigu, oni nisu imali svoju posebnu školu sve do početka treće decenije XIX stoleća. Zato su njihova deca išla u srpsku školu ili ih je podučavao sam katolički sveštenik. Nije nam poznato kad je po prvi put pokrenuto pitanje posebne škole za katoličku decu; jedan izvor iz 1819. neodređeno kaže da je to bilo „ranije“, ali je odloženo dok se ne sagradi katolička crkva i ne poraste broj katolika. Stvar je postala ponovo

^{236a} Isto, ad 2237/1845. — God. 1841. iriški knez Jovan Vujić (dugogodišnji tutor Uspenske crkve) i senatori molili su konzistoriju u Karlovcima da „klirik i učitelj“ Gorjanović bude unapređen za đakona (ASANUK, Konzistorija, 27/1814), što je i usvojeno, pa ga već 1843. srećemo sa titulom „đakon“. Tih godina, 1839, pominje se kao učitelj u Irigu Grigorije Ilinović, a kao lokal-direktor pop Pavle Košutić (Stajić, *Iz prošlosti naših škola*, 210).

²³⁷ Stajić, *Iz prošlosti naših škola*, 210.

²³⁸ Dr Milan P. Kostić, *O našoj prvoj čitaonici*, Bibliotekar br. 5, Beograd 1962, 383—390.

aktuelnom u toku 1819, zbog čega je podžupan Parčetić došao u Irig i u prisustvu popa Ivana Zečevića sazvaio sve katolike — 60 bračnih parova — i utvrdio da su samo dve porodice među njima zemljoradničke, da ih je nekoliko zanatlijskih dok su ostale nadničarske i radničke, a da svaka od njih plaća po 5 for. b. v. popu, orguljašu i crkvenjaku, kao i da učestvuju, kao članovi opštine, i u doprinosu za srpske učitelje. Po njegovom mišljenju, sami katolici, bez pomoći spahiluka, ne mogu niti sagraditi niti izdržavati posebnu školu za svoju decu, pogotovo što opština tvrdi da teško izdržava trojicu srpskih učitelja, pa im ne može pružiti pomoć. Zato je predložio da katolička deca i dalje pohađaju srpsku školu u kojoj se tada učilo „ilirski“ i nemački, a u pripremi je bilo uvođenje latinskog jezika. U svakom slučaju, potrebno je tražiti pomoć od spahije, kneza Odeskalkija.²³⁹

Dve godine kasnije, 1821, katolici su se ponovo obratili županijskoj skupštini radi učitelja koji treba da bude Nemač, a da prima platu iz opštinske kase, kao i srpski učitelji. Učitelj im je neophodan, jer pop ne može da obavlja svoje crkvene i školske dužnosti. Srpska škola je izrazito verska, crkveno pevanje joj je skoro glavni predmet pa su katolička deca od nje imala malo koristi. Podnosioci molbe su tvrdili da opština ima velike prihode od vašara i ugovora, pa joj neće teško pasti da plaća još jednog učitelja i sagradi katoličku školu sa učiteljskim stanom.²⁴⁰

Pošto je županijska skupština sada prihvatila iznete argumente, ovlastila je sreskog sudiju da u sporazumu sa spahilukom, opštinom i direktorom katoličkih škola nađe načina da se molba katolika realizuje. I zaista, 1822. doveden je katolički učitelj s kojim je sklopljen ugovor po kojem će od opštine primati 100 for. i 2 hvata mekih drva godišnje, a od svakog katoličkog bračnog para po 2 for. ukoliko bude i crkvenjak, a ako tu dužnost odbije, onda samo po 1 forintu. Pored toga, određena su mu još 2 hvata tvrdih drva od strane katoličkih žitelja, te po 10 oka žita od svakog katoličkog bračnog para u Šatrincima, koji su bili filijala iriške katoličke crkve, na ime orguljaške dužnosti. Najzad, spahiluk se obavezao da učitelju daje 50 for. u novcu, po 10 merova žita i kukuruza u klipu, 4 akova vina, 2 hvata drva i 6 hvati drva za školu, koja će opština seći i dovoziti. Što se tiče podizanja škole, spahiluk je obavezao opštinu da nabavi čerpić, a on će dati ciglu za temelje i podrum, te građevno drvo za krov, vrata, prozore i klupe, zatim kreč i 100 for. u novcu. Opština će osigurati potreban podvoz i radnu snagu, a spahija će snabdeti učitelja baštom. Na kraju, spahiluk je izjavio da on kasnije može smanjiti ili sasvim ukinuti beneficije koje daje školi i učitelju, zadržavajući sebi pravo da uvek kandiduje po tri lica za učitelja katoličke škole.²⁴¹

Sve to pokazuje da je katolički učitelj, kome zasad ne znamo ime, dobio vrlo povoljne uslove i da je mogao bez teškoća materijalne prirode obavljati svoju profesiju. No, zasad ne raspolažemo sa podacima o radu katoličke škole i učitelja, pa se moramo zadovoljiti onim što smo o njima dosad konstatovali.

²³⁹ DAZ, Sremska, 1206/1819.

²⁴⁰ Isto, 1143/1821.

²⁴¹ Isto, 418/1822.

X

Političkog života, u užem smislu reči, u Irigu skoro da nije ni bilo sve do revolucije 1848—49, a i tada su njegove konture nedovoljno jasne.

U vreme Ticanove bune 1807. Irig je bio u centru zbivanja, ustanici su dolazili u grad, naročito noću, i uspeli da za sobom povuku nekolicinu siromašnijih građana, mahom zemljoradnika, ali ne i ljude iz trgovačko-zanatskog sloja. Već na prve vesti o seljačkoj buni, iriška opština je u ustanički logor u Ravanicu uputila kneza i nekoliko senatora da na svaki način pokušaju nagovoriti pobunjenike na mir i povratak kućama. Iriški predstavnici bili su veza između mitropolita St. Stratimirovića i ustanika, jer su kao trgovci poznavali mnoge seljačke vođe i mogli na njih uticati da prihvate mitropolitove predloge, u čemu su, uglavnom, i uspeli. Inače, iriški trgovci su bili u strahu od bune, pa su pozatvarali dućane, prozrevši navodno, kako opasnost preči njihovim životima i imovini. Pošto je seljačka buna ugušena, knez i deseterica senatora izjaviše u ime grada da nemaju nikakvih tužbi protiv spahiluka, jer ne žive pod urbarem nego pod povoljnim ugovorom, te da žale što je zbog nekolicine „nemirnih i zloradih ljudi“ na ceo grad pala „ljaga“ buntovništva.²⁴²

Već smo pomenuli indicije da su neki iriški trgovci imali poslovne, pa možda i političke, veze sa Srbijom u vreme njene revolucije 1804—15, kao i da je u Irigu jedna grupa srbijanskih izbeglica našla utočište posle sloma ustanka. Pored toga, treba pomenuti i irškog puškara, Radoslava Petrovića, koji je decembra 1807. prešao u Beograd pod vidom prikupljanja nekih dugova i zadržao se u njemu sve do jula 1808. vršeći poslove svog zanata, tako važne za ustaničku Srbiju. To nije promaklo pažnji austrijskih vlasti koje su vršile na njega pritisak i uspele da ga privole na povratak u Irig.²⁴³

Decenijama posle ustanka, politički život u Irigu ograničavao se na crkveno-školske poslove i opštinske izbore. Novi dah počeo se osećati oko 1840, o čemu svedoči predstava Irižana iz te godine, kojom oni traže sazivanje narodno-crkvenog sabora i pozivaju se na ljubav prema svojoj „narodnosti“. Oni smatraju da je došlo vreme „da se što zakonom putem po zaktevanju vremena i potreba narodni za našu crkvu i za izobraženje našega naroda učini“. Međutim, preko županijâ Srbi ne mogu ništa postići, a graničari nisu u mogućnosti da svoje tegobe iznesu pred cara. Pa, čak kad bi svaka županija i regimenta i htela nešto učiniti za Srbe, pitanje je da li bi one, svaka za sebe, mogle saznati što tišti ceo srpski narod i da li bi znale to izložiti caru na način kako bi se dobila njegova milost za srpski narod. Pravi tumač narodnih želja može biti samo srpski narodni sabor,²⁴⁴ za čije su se sazivanje borili ne samo Irižani, nego i drugi napredniji trgovački centri kod Srba u Monarhiji.

²⁴² Slavko Gavrilović, *Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka*, Beograd, 1960, 59.

²⁴³ DAZ, Sremska, 695/1808.

²⁴⁴ ASANUK „A“, 112/1840.

★

Četrdesetosmaška revolucija naišla je na simpatije većeg dela stanovnika Iriga i uvukla ih u oštru političku, klasnu i nacionalnu borbu. Iz jednog zvaničnog izveštaja saznajemo da su „martovski zakoni“ ugarskog sabora primljeni sa radošću od mnoštva prisutnih građana, iako su pre toga „u raznim građanskim otkošenijama kod pojedini ljudi razna mnjenja bila“. ²⁴⁵ Raspoloživa dokumentacija ne omogućuje, nažalost, da utvrdimo o kakvoj se razlici pogleda na tekuća zbivanja radilo, ali da razlike nisu nestale ni kasnije zaključujemo po jednoj optužbi protiv Jovana Rogulića koji je kao županijski blagajnik i pristalica mađarona Žitvaja, propagirao mađaronstvo po donjem Sremu, a u Irigu, navodno, stvorio „za Košuta partaju“, te na svoju i opštinsku kuću istakao mađarsku zastavu. ²⁴⁶ Ima li se u vidu da je Jovanov brat, Dimitrije-Mita Rogulić bio jedan od vodećih mađarona u Sremu 1848, gornja tvrdnja mogla bi se prihvatiti kao tačna, pogotovo kad se zna da je još i na avgustovskoj mađaronskoj skupštini jedan Irižanin, Stevan Tić (Popović?) izabran za člana mađaronskog centralnog odbora u Sremskoj županiji. ²⁴⁷

Velika većina iriških Srba uključila se u srpski narodni pokret; mnogi su prisustvovali Majskoj skupštini, a jedan između njih, sreski sudija Trifun Mladenović izabran je za člana Glavnog odbora u Karlovcima. ²⁴⁸ Do revolucije Mladenović je bio „poglavica ilirske partaje“ kod Srba u Sremu. ²⁴⁹ Za „poklisare“ u Hrvatski sabor juna 1848. Irižani su izabrali pravnika Đorđa Sarajkića i Simu Krestića, beležnika kraljevskog stola, ²⁵⁰ a za septembarsku skupštinu u Karlovcima dr Miloša Radoičića „kao u sredini njenoj rođenoga i kao čoveka, koga obština dobro poznaje i u koga celo poverenje svoje ima, da će on, kao pravij Srbliin i narodnij čovek samo na ono ići i težiti, što narod srbskij u pravome smislu usrećiti može“. ²⁵¹

Posle Majske skupštine, kad su se odnosi s Mađarima već jako pogoršali, pred kuće sumnjivih Irižana-mađarona postavljene su straže. Među sumnjivima poimenično se pominje samo Jelenić. ²⁵² Krajem juna ili početkom jula 1848. u Irigu je došlo do velikog požara u kome je izgorelo 40 kuća i „svilara“, a koji su, navodno, podmetnuli domaći Mađari, zbog čega je u gradu uvedena noćna straža od 50 ljudi i predloženo proglašenje prekog suda ili donošenje drugih strogih mera protiv „palioca, kradljivaca i naši podli protivnika“. ²⁵³

U proleće 1848. u Irigu je osnovan pododbor kao organ nove, narodne vlasti, a kasnije i okružni odbor. Pododbor je odbacio stari opštinski pečat sa latinskim natpisom i dao načiniti novi sa natpisom: Печатъ торжѣшта

²⁴⁵ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 110.

²⁴⁶ Isto, 124.

²⁴⁷ Isto, 189.

²⁴⁸ *Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini I*, (u red. Radoslava Perovića). Beograd 1952, 258.

²⁴⁹ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 78.

²⁵⁰ DAZ, Spisi Sabora Hrv. Slav. i Dalm. 1848, fac. I, 79.

²⁵¹ ASANUK, SNP, kut. 10, 1848, Punomoći.

²⁵² Arhiv JAZU u Zagrebu, Šišićeva ostavština 231/229.

²⁵³ ASANUK, SNP, kut. 11, 1848, Zasedanja vojnog saveta od 29. VI 1848, st.

Iriga — 1848 — oko grba sa krunom u sredini.²⁵⁴ Na čelu pododbora, kao njegov predsjednik, bio je Jovan Vujić, a kao članovi se pominju Toma Jeremić, Jęfta Spasojević, Jovan Radoićić, Stefan Tomić, Gavriilo Pavlović i Mišo Zdenek.²⁵⁵ Na punomoći poslanika za Septembarsku skupštinu kao potpredsjednik pododbora potpisan je Mato Užarević, bivši nadzornik svi-larstva u Sremskoj županiji, a kao članovi Georgije Rogulić, Toma Jeremić kao i sva trojica pravoslavnih popova u Irigu.²⁵⁶ Jedna grupa između vodećih Irižana bila je za Mihajla Obrenovića kao vojvodu, pa je agent srpske vlade „imao i muke“ s nekima od njih dok im nije „razotkrio intrige“ njegovih pristalica.²⁵⁷

U toku leta 1848. u Irigu se raspłamsala živa politička i klasna borba. Pošto je stvorena narodna garda, na njeno čelo su stali narodni kapetan Kuzman Papulić i potkapetan Vasa Rogulić. Prema jednom izvoru, Papulić je zaveo red u Irigu, ali su „mađaroni“ potajno rovarili protiv njega i pod-bunili građane koji su odbijali da pođu u karlovački vojni logor, vičući: „Nećemo više, da je Papulić kapetan“.²⁵⁸ Prema drugom, Papulić je bio „nedjelatelan“, neuredno je držao straže, pa je opomenut od strane vojnog saveta Glavnog odbora.²⁵⁹

Izgleda da je Papulić, sticajem okolnosti, postao vođa radikalnije struje u Irigu, pa, donekle, i vođa iriške sirotinje pomoću koje je pokušao da sprovede svoju „diktaturu“. Prema tužbi bogatog iriškog trgovca, Mihajla Popovića od početka avgusta, licider Papulić postao je kapetanom garde na taj način što je iriškoj „prostoti“ (sirotinji) istočio nekoliko akova vina, a ona mu je položila zakletvu na „neograničenu vlast“. Sve „pametne glave“, koje su mu se protivile, pobacao je u tamnicu, te po svojoj volji „skrpi sebi odbor, kome odma stane nogom za vrat (i) tirjansku vlast zauzme preko celog Iriga i okolni mesta“. On „najčestnije ljude“ ponižava, sa gardom čini bezakonja kao novi Tamerlan, pa ako mu se ne oduzme vlast, „porodiće u Irigu revoluciju“. Iako je Popović kao delegat srpskog naroda bio u Insbuku i upropastio svoju trgovinu, Papulić je govorio da je on išao da se „špacira“, a njegovu ženu je, u međuvremenu, teretio podvozom i drugim obavezama, Papulić psuje veru, zakon, krst i boga, na glavi nosi „savaotov na tri roglja šesir“ i govori da ima toliko novaca da može poći da živi u Americi. Postao je iriški Rotšild, primećuje Popović, a pre nekoliko godina nije ni čakšira imao. Zbog „nasilja“ koja čini, Papulić zasluđuje da bude baćen u tamnicu i ubijen.²⁶⁰

U isto vreme protiv Papulića se potuži i Jovan Atanasijević iz Krušedola, tvrdeći da je „novi Kaligula“, da sudi bez suda i tiraniše Irig i okolinu. Desetak dana kasnije ugledni iriški trgovac Petar Aranicki obrati se glavnom odboru radi uklanjanja Papulića sa položaja zapovednika narodne garde, tvrdeći da su mu se „poštēni“ Irižani, kad se kao „poklisar“ vratio

²⁵⁴ Isto, kut. 10, Punomoći: pečat.

²⁵⁵ Isto, kut. 7, 1848, br. 1685.

²⁵⁶ Isto, kut. 10, 1848, Punomoći: potpisi.

²⁵⁷ Arhiv JAZU, Šišićeva ostavština, 231/229.

²⁵⁸ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 207—208.

²⁵⁹ ASANUK, SNP, kut. 11, 1848, Zasedanja vojnog saveta od 23. VI 1848, st.

²⁶⁰ Isto, kut. 2, R 29/1848. Tužba Mih. Popovića od 27. VII 1848, st.

iz Zagreba, žalili da ih Papulić progoni sa svojim „telohraniteljima“ koje je zavrbovao putem dobre napojnice iz redova rdavih ljudi. On je odmah te tužbe izneo pred iriški pododbor, ali ga je Papulićeva „partaja“, a naročito Nikola Gudurić, nečovečno napala, izbacila iz opštine i nazvala lopovom i pustahijom. Posle toga Aranicki se potužio Glavnom odboru koji u Irig pošalje komesara Matića, ali ovaj ništa ne svrši, jer se Papulićeve pristalice primiriše da bi ponovo digle glavu posle njegovog odlaska iz grada. Kad je Aranicki počeo prikupljati ljude za karlovački logor, Papulićeve pristalice načine uzbunu, nastade prava „huka-buka“ u gradu, te ga braća mobilisanih počnu optuživati da je to sve „iz njegove glave“ poteklo. Na novu tužbu Aranickog, Papulić je bio ukoren od Glavnog odbora, ali on ne samo da se nije pokorio, nego je odgovorio svoje pristalice da napadnu na opštinu iz koje se Aranicki sa odbornicima jedva spasao bekstvom. Posle toga, Papulićevi ljudi uz podršku popa Damjana Lukića optuže Aranickog da je mađaron, te ga Glavni odbor, i ne saslušavši ga, isključi iz irškog odbora, a Papulić zabrani irškim krčmarima da toče njegovo pivo i počne mu nanositi i druge neprilike.²⁶¹

Pošto ni Aranicki nije mirovao, Glavni odbor, najzad, ponovo odluči da pošalje komisiju u Irig da ispita celu stvar. Pred tom komisijom građani su ublažavali optužbe protiv Papulića dok je „napolju“ narod nemiran bivati začinjao“, iz čega se može zaključiti da je on, zaista, imao podršku velikog dela građanstva. Iako se Papulić odrekao kapetanstva, komisija, ipak, nije smela da do kraja istražuje spor, jer nije imala vojsku pri ruci, nego se zadovoljila njegovom ostavkom i simboličnom kaznom od 30 for. srebra zbog psovanja boga i krsta.²⁶²

Ali ni posle Papulićevog pada prilike u Irigu nisu se do kraja razbi-strile i sredile. Građani, zainteresovani za držanje krčmi i točenje pića po kućama, postavljali su pitanje dalje sudbine 16 spahijskih krčmi u Irigu, na što je Glavni odbor „uzimajući u dostojno prizrenije sva zakona otnošenija između spahiluka i obštine“ odgovorio da se spahiluku i dalje ostavlja pravo da drži i izdaje u arendu sve svoje krčme, a opštini točenje pića i pravo kuhinje u njene četiri krčme dok će se privatnim kućama dozvoliti polugodišnje točenje sopstvenog vina, a zabraniti ukoliko bi one kupovale vino radi špekulacije.²⁶³

Ovakvo rešenje, iako je pravo točenja znatno proširilo na privatne kuće (a koje ni Ugarski ni Hrvatski sabor nisu dopuštali!), ipak nije moglo izazvati potpuno zadovoljstvo građana, jer je tolerisalo dalje opstojanje važnih izvora spahijskih prihoda na koje su mnogi od njih pretendovali, utoliko više što su na njihova pleća pali ratni tereti i obaveze. Pored 50 stražara u samom gradu, Irižani su tokom jula 1848. poslali 40 ljudi u karlovački logor, a 80 na stražarsku službu u Frušku goru. Krajem avgusta, u vreme dok je postojao kameničko-majdanski vojni logor, Irig je u njega poslao 240 ljudi, a davao je svakodnevno 20—30 kola za podvoz. Pošto je snosio i druge ratne terete, došao je u težak položaj, naročito njegova sirotinja, zbog čega je molio

²⁶¹ Isto, Tužba Aranickog od 8. VIII 1848, st.

²⁶² Isto, Izveštaj komisije od 12. VII 1848. st.

²⁶³ Isto, 1685/1848.

da se otpuste kućama bar ljudi iz karlovačkog logora. Ali kako do tog nije došlo, Irižani su počeli dezertirati iz vojnih logora, a njihov odbor se držao ravnodušno zbog čega je septembra ukoren od strane Glavnog odbora.²⁶⁴

Sredinom oktobra, kad se očekivao novi napad mađarske vojske na Karlovce i kad je Glavni odbor napeo sve snage da pojača liniju odbrane, opšta apatija prema vojnoj obavezi, koja je počela bivati karakteristična za sela u Sremu, zahvatila je i Irižane. Izaslaniku Glavnog odbora učinilo se da je u Irigu „crnje i gore“ nego u selima, iako se u njemu nalazio i okružni odbor. Na pozive Glavnog odbora jedva se odazvalo tridesetak ljudi: trgovci i zanatlije su, navodno, govorili „da oni zemlje nemaju i da zato nisu dužni ni vojevati“, a iriški zemljoradnici su se ugledali na njih jer oni „tu stvar (Srpski pokret — S. G.) bolje razumeđu“.²⁶⁵

Da su prilike u Irigu bile konfuzne i anarhične, svedoči i odluka Glavnog odbora od 22. X 1848 (st.) da tamo uputi majora Milekića sa zadatkom „zakonij poredak utverđiti, snagu mestnog odbora osigurati i ukrepiti“, te ukloniti sve ono što oceni kao smetnju izvršenju naredbi vlasti u administrativnom i vojnom pogledu.²⁶⁶

U borbi između patrijarha Josifa Rajačića i, za srpski pokret toliko zaslužnog, Đorđa Stratimirovića, koja se po drugi put rasplamsala početkom 1849, Irižani su se, uglavnom, stavili na stranu Stratimirovića i Glavnog odbora, pa su „vesma obgrlili“ proglase Glavnog odbora protiv patrijarha. Sreski sudija, Jovan Marinković nastojao je da preseče „mahinacije“ Glavnog odbora i njegovu prepisku s iriškim okružnim odborom, preteći i prekim sudom onima kod kojih se nađu pisma i proglasi Glavnog odbora.²⁶⁷ U očima sudije Marinkovića, iriški pododbor bio je nepouzdan i posle sloma Stratimirovića i Glavnog odbora, pa ga je optuživao komesaru Srema, Teodoru Radosavljeviću, tvrdeći da ne progoni dezertere, da je neaktivan u prikupljanju ljudi za vojsku i da je, štiteći neke građane od vojne obaveze, izazvao otpor kod mnogih koji odbijaju da se pokore odluci o mobilizaciji u tzv. pokretne bataljone.²⁶⁸

Videći da je srpski pokret krenuo nizbrdicom, Irižani krajem marta 1849. zatraže sazivanje narodne skupštine radi izbora novog vojvode, motivišući to strahom naroda da ga posle smrti vojvode Stevana Šupljikca ne zadesi i gore zlo — smrt patrijarha Rajačića.²⁶⁹ Ali, Rajačić se, kako je poznato, bojao sazivanja narodnog sabora kao smrti, pa nije udovoljio ni ovoj želji Irižana ni sličnim molbama drugih gradova u Vojvodini. Zahtevi za skupštinom postali su odlučniji posle srpskih poraza u Bačkoj i Banatu aprila i maja 1849, kad je došlo do stvaranja otvorene opozicije prema patrijarhu i gen. Majerhoferu. Među gradovima koji su tražili da se ukine Majerhoferova diktatura nad Vojvodinom i još jednom oživi duh Majske skupštine, nalazio se i Irig.²⁷⁰ No, opozicija nije imala snage da izmeni tok događaja, pogotovo

²⁶⁴ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 216—217.

²⁶⁵ Isto, 261.

²⁶⁶ ASANUK, SNP, 1682/1848.

²⁶⁷ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 300.

²⁶⁸ DAZ, Sremska, 361/1849.

²⁶⁹ ASANUK, SNP, 2828/1849.

²⁷⁰ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 311.

od trenutka kad je ban Jelačić s vojskom došao u Srem, postavio svoj štab u Rumi, zapretio svim neprijateljima dinastije, a na narod nabacio teško breme snabdevanja svoje armije, od čega ni Irižani nisu bili pošteđeni.²⁷¹

Glas rodoljubivog Iriga čuo se još jednom prvih dana novembra 1849. kad se raspravljalo o granicama i budućnosti Vojvodine i kad je došlo do velikih razmimoilaženja između dveju struja među srpskim delegatima u Beču. Saznavši „da se razni nepovoljni glasovi o Vojvodini našoj i vojvodi raznose i da se neko nesporazumenije između poverenika naši u Beču porodilo“, iriška opština se našla pobuđena da se obrati austrijskoj vladi i „iskreno“ joj objavi želju srpskog naroda.²⁷² Nije nam, nažalost, poznato kako je iriška opština formulisala želje srpskog naroda, ali se može pretpostaviti da je i ona, poput drugih u Sremu, bila za Vojvodinu kao posebnu krunovinu u okviru Habsburške monarhije.

U vreme dok se u Beču odlučivalo o sudbini Vojvodine, u Sremu je došlo do rasturanja narodnih odbora i pododбора, jednih od malog broja tekovina revolucije. Ta sudbina nije mimoišla ni iriški pododbor ni okružni odbor, koji su zamenjeni ogranim stare vlasti, iako je srpsko građanstvo u Irigu „do neba“ jadikovalo zbog toga i tužilo se na komesara Jovana Stojčevića kome je, kao Srbinu-jelačićevcu dodeljena nezahvalna uloga grobara narodnih odbora i ostataka slobode izvojevane u revoluciji.²⁷³

★

Prepolovljen kugom 1795/96, Irig je uskoro došao u ugovorni, kontraktualni status u okviru Iločkog spahiluka kneza Odeskalkija. „Večiti“ ugovor koji je dobio od spahiluka oslobađao ga je radne rente i omogućio mu da se odsekem otkupi od većine ostalih feudalnih obaveza, kao i da postane korisnik malih regalnih prava (krčmi, mesnica, vašara itd.) čime su pojačani izvori akumulacije trgovačko-zanatskog sloja i osnažene ekonomske pozicije opštine koja je dobila i veća prava u oblasti sudstva i finansija. Ranija oštra sukobljavanja grada sa spahilukom svedena su na minimum, ali su se pojačali sukobi unutar grada između zemljoradnika i trgovačko-zanatskog staleža, između cehovskih i izvancehovskih zanatlija kao i pojedinih konkurentskih grupa u trgovačko-zanatskom sloju.

Prvih decenija posle kuge stanovništvo je bilo u velikom porastu, ali je kasnije došlo do stagnacije, pa i opadanja u prvom redu zbog državnih i županijskih tereta i opšte krize u koju je ulazilo feudalno društvo u prvoj polovini XIX stoleća. Naročito pogođenim osećali su se sitniji trgovci i zanatlije, koji traže spas ne samo u primanju sesionalne zemlje nego čak i kmetstva, što je dovelo do borbe između njih i zemljoradnika radi nove raspodele zemljišnog fonda. Spahiluk je bio na strani kmeta-zemljoradnika, pa je sprečio preraspodelu sesionalne zemlje, ali je, ipak, morao da popusti pred pritiskom bezemljaša iz tih slojeva, pa i ratarskog, i da pristane bar na podelu pustarske zemlje koju je posle kuge dodelio Irigu. Iako je, u proseku

²⁷¹ Isto, 319—320.

²⁷² ASANUK, SNP, 5949/1849.

²⁷³ Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 33—338.

uzev, posed iriških zemljoravnika bio mali (oko 8 jutara), ipak je on bio prilično rentabilan, jer je u gradu, zbog velikog broja „profesionista“ i sirotinje, bila velika potražnja za poljoprivrednim proizvodima. Bolje stojeće zanatlije i trgovci posedovali su manje ili veće vinograde i šljivike, kao i poneku livadu, ali ne i sesionalnu zemlju, pa su stalno bili upućeni na tržište koje je bilo vrlo živo. Od posebnog značaja bile su vodenice u njihovom posedu.

Pošto su posle višegodišnjeg nastojanja dobile cehovsku privilegiju, zanatlije su nastojale da u njene okvire sabiju svu zanatsku delatnost, boreći se protiv tzv. fušera (pseudomajstora) i Jevreja. U borbi protiv poslednjih imali su i podršku trgovaca koji su se takođe tužili na konkurenciju jevrejskih trgovaca-torbara. Iriško zanatstvo bilo je balkanskog tipa, izloženo konkurenciji evropskog zanatstva, čiji su nosioci bili mahom Nemci, i manufakturne proizvodnje glavnih centara Monarhije. Jedina manufaktura — „iriška svilara“ — bila je tvorevina županije, ali je brzo prešla u ruke peštanskih kapitalista.

Skromni trgovački kapitali angažovani su u stočnoj i dućanskoj trgovini, a zatim u arendiranju spahijskih i opštinskih regalnih prava, naročito krčmi i mesnica, kao i u zakupljivanju spahijskih pustara radi tovljenja stoke. Kao arendatori regalnih prava, trgovci su se češće sukobljavali s ostalim građanima i međusobno. Neki između njih stekli su znatne kapitale, te dobili i plemstvo, ali su već u sledećoj generaciji napustili trgovinu, odavali se činovničkoj karijeri ili špekulaciji i nestajali kao ozbiljniji činioci u privredi grada.

Kulturno-prosvetni život i politička aktivnost sve do revolucije 1848-49. ograničavali su se na uske okvire crkvene i političke opštine, a manifestovali često u vidu sukoba oko škole i učitelja, oko izbora kneza i beleznika i povremenog otpora županijskoj vlasti. Četdesetosmaška revolucija dovela je do oštih političkih i klasnih sukoba u Irigu. Iako je u njemu bilo i ponešto mađarona, velika većina stanovništva se aktivno uključila u nacionalni pokret kroz koji su i siromašniji slojevi grada nastojali da ostvare svoje ciljeve, iako nisu istupali samostalno, nego sa radikalnijom strujom u zanatsko-trgovačkom sloju. Radikalniji stav Irižana došao je do izražaja i u opredeljivanju mnogih za Đorđa Stratimirovića i Glavni odbor u njihovom sukobu sa konzervativnim krilom na čelu s patrijarhom Rajačićem. U revoluciju Irižani su ušli sa mnogo nade, a izašli su iz nje duboko razočarani ističući do zadnjih dana pokreta svoju privrženost srpskoj Vojvodini.

★

Kad je ovaj rad već davno bio u štampi, pronašao sam popis trgovaca iz 1828. sa naznakom kapitala uloženog u robu: *Marcatores*: Vasa Nastić (100 for.); Nikola Biorac (100); Teodor Mihajlović (100); Tanasije Lazarević (100); Dimitrije Aranicki (300); Toma Slavujević (2000); Marija Ristivojević (100); Georgije Peić (100); Vasa Mirković (2000); Nikola Biorac ml. (1500); Jula Nikolić (100); Trifun Ostojić (100); Jovan Premić (100); Marko Simić (100); Sofronije Ljubinković (300); Isak Vujić (1000); Vaso Svilarović (300); Nikola Popović (100); Jevrem Mihajlović (1000).

Quaestores: Tanasije Mesarović (1500); Mihajlo Kostić (300); Andrija Kostić (100).

Kao **mercatores** i **quaestores** zabeleženi su: Aron Popović (2000 + 1000) Stefan Rakić (2000 + 3000 for. kapitala).

Izvan popisa su ostali Rogulići i Ilići, jer su bili plemići (DAZ, Sremska, 339/1929).

Dr. Slavko Gavrilović

I R I G

VON DER PEST IM JAHRE 1795 BIS ZUR REVOLUTION VON 1848/49

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die katastrophale Pestepidemie von 1795/96 überflutete die Einwohnerschaft von Irig, das im 18. Jahrhundert einer der wichtigsten Marktflecken in Syrmien gewesen. Nach der Pestseuche erfolgte die Regulierung der Stadt, die um 1800 vom Urbarialstand zum Kontraktualstand übergang. Auf Grund eines „ewigen Vertrages“ kaufte sich die Stadt vom Frondienst und einigen anderen feudalen Verpflichtungen los und erhielt eine größere Menge von Grundbesitz und eine Pušta, weiterhin gewisse regale Rechte zur Pachtung auf 32 Jahre, ebenso größere Verwaltungen — Gerichts — und Finanzrechte. Das Lösegeld belief sich auf 4.372 Gulden jährlich. Der Vertrag war ziemlich günstig und so kam es zu einem schnellen Anwachsen der Einwohnerschaft, besonders im Zeitraum von 1800 bis 1825.

Nachdem die Stadt zum Kontraktualstand übergegangen war, verminderten sich die Zusammenstöße zwischen ihr und den Gutsherren auf ein Minimum. Weiterhin in Kraft bleiben die Staats- und Komitatslasten, wurden aber erhöht, besonders in Form von Arbeits- und Naturalabgaben, was den Kaufmannstand und die Handwerke schwer traf. Darum kämpften sie hartnäckig dafür, daß sich diese Formen der Abgaben in eine Geldrente oder ein Losegeld verwandeln.

Nur die Bauern in Irig hatten Grundbesitz; die durchschnittliche Größe des Besitzes betrug 1/4 Seession (8 Morgen Land). Kaufleute und Handwerker besaßen überhaupt kein Land oder nur außerhalb gelegenes, oder Rodeland und Wiesen, auf denen sie Weingärten anlegten oder Pflaumenbäume anbauten. Die Zahl der Grundbesitzlosen wuchs ständig an, so daß diese mit den ärmeren Kaufleuten und Handwerkern zusammen eine neue, gleichmäßigere Verteilung des Grundbesitzes forderten; aber außer in Hinsicht auf die Verteilung von Puštaland, bleiben ihre Bemühungen erfolglos.

Das Handwerk erlebte um 1815 einen erheblichen Aufschwung. Man zählte 225 bis 255 Handwerker, nicht eingerechnet die Gesellen und Lehrlinge. Nachdem sie im Jahre 1817 das Privilegium der Zunftbildung erhalten hatten, begannen die Handwerker einen Kampf gegen sogenannte Pfüscher und Juden zu führen, aber ohne zufriedenstellendes Resultat. Innerhalb der Zunft wurden zwischen den einzelnen Handwerkergruppen Kämpfe geführt: einige Arten von Handwerk, besonders die „balkanischen“ standen still oder fielen ganz weg. In den zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts wurde in Irig eine Fabrik zur Abwicklung von Seidenkokons (Serici deglomeratorium) gegründet, die bald in die Hand Budapester Kapitalisten übergang.

Irig trieb lebhaften Handel, sowohl in den Geschäften als auch auf dem Viehmarkt. Im Jahre 1815 zählte man über 30 Kaufleute, von denen die Viehhändler die reichsten waren. Kaufleute waren auch Pächter von regalen Gemeinde- oder Gutherrechtsrechten (Gasthöfe, Fleischhauereien, Jahrmärkten, Gebühren für Branntweinkessel und Kalkgruben usw.), weshalb es unter ihnen und zwischen ihnen und den andern Bürgern zu häufigen Zusammenstößen kam. Die Ladenbesitzer bemühten sich die Konkurrenz seitens der jüdi-

schen Händler zu beseitigen. Die Arrendatoren der Fleischbanke waren gewöhnlich Pächter der gutsherrschaftlichen Pušten, wo sie Vieh zu Schlacht — oder Handelszwecken mästeten.

Unter den Kaufleuten taten sich die Rogulići und die Ilići hervor, die wegen ihrer erfolgreichen Handelstätigkeit und ihrer sonstigen Verdienste um die Monarchie zu Adeligen gemacht wurden; in der zweiten Generation tauchen sie jedoch i Beamtenstand unter oder verfallen materiell.

Den Hauptanteil der Einwohnerschaft von Irig stellten die Serben. Die Zahl der Katholiken, Ungarn und Deutschen war gering (250—500). Beide Glaubensbekenntnisse hatten ihre Kirchen und ihre Schulen: die Serben bereits zu Anfang des 18. Jahrhunderts, oder wahrscheinlich noch früher, die Katholiken seit Beginn des 19. Jahrhunderts. Die Geistlichen und Lehrer waren meistens hochgebildete Leute, besonders bei den Serben die im Jahre 1842 dort die erste serbische Lesestube mit Bibliothek in der Vojvodina, errichteten (sie wurde im II. Weltkrieg verbichtet).

Bis 1848/49 war das politische Leben schwach entwickelt und begrenzte sich auf lokale Kämpfe um die kirchliche und politische Gemeinde. Zur Zeit des Bauernaufstande im Jahre 1807, verhielten sich die Bürger diesem gegenüber ganz passiv. Lebendigeres Interesse an politischen Dingen nahmen sie erst seit 1840, als die Serben die Einberufung ihrer nationalen Kirchenversammlung verlangten: zur Förderung ihres Volkstums. Während der Revolution von 1848/49 haben die Bürger aktiv am politischen und nationalen Leben sowie am Kampf der Klassen teilgenommen.

О ЈЕДНОМ ПОКУШАЈУ ЗАБРАНЕ РАСТУРАЊА ДОСИТЕЈЕВИХ ДЕЛА У СРБИЈИ 1842. ГОДИНЕ

Васо Војводић

У своме књижевно-просветитељском раду Доситеј се целом снагом свог рационалистичког духа окупио на паразитско калуђерство, огрезло у незнању и лењости, доказујући бесмисленост његовог постојања. Тражећи укидање манастира, морално оздрављење цркве и верску толеранцију, нужно је као идеолог младе српске грађанске класе дошао у сукоб са црквеном хијерархијом. Зато је сасвим природно да су Доситејева дела од црквених кругова дочекана с негодовањем. Њихово ширење у народу сматрано је за погибелно и дуго после Доситејевог смрти.

Међу књижевним историчарима који се баве Доситејевим стваралаштвом постоје различита мишљења о томе да ли су његова дела од стране високе црквене хијерархије забрањивана, спаљивана и ометано њихово прештампавање. Једни на то питање одговарају потврдно,¹ док други сматрају да нема директних доказа за тако нешто, изузев неуспелог покушаја горњокарловачког владике Евгенија Јовановића да 1850. преко патријарха Рајачића омете Медаковићево издање Доситејевих дела.² Најновија истраживања допуштају могућност потајног поједи-

¹ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1923, 292. Р. Грујић, *Доситеј Обрадовић и његова црква*, Српски књижевни гласник, XXX, Београд, 1913, 38. И други, види код Т. Петровић, *Мишићев и Сираћев* и *Доситеј Обрадовић*, Ковчежић, II, Београд, 1959, 10.

² Д. Руварац, *Противници штампања Доситејевих дела*, Бранково коло, XVII, 12 и 13, Ср. Карловци 1911, 192—199. На литературу о односу цркве и калуђера према Доситеју упућује Т. Петровић у чланку *Проћа Доситејевих дела*, Ковчежић, IV, Београд 1961, 124.

Овде треба поменути и већ много пута коментарисану побуду Његошеву да 1837. прекори кнеза Милоша што је дозволио Возаровићево издавање Доситејевих дела (Петар Петровић Његош, *Писма*, I, Београд, 1951, 388—389). Скерлић тим поводом каже: „Његош, у тренутку када је калуђер у њему био јачи од песника и мислиоца, у истом смислу (као и Вук Караџић, В. В.) пише кнезу Милошу Обреновићу 1837 и чуди му се како је могао допустити да се у државној штампарији штампају јеретички списи Доситејеви“ (*Српска књижевност у XVIII веку*, 310). Љ. Дурковић-Јакшић у објашњењу овог писма наводи: „Гледајући у вјери средство за одбрану народне слободе и независности, Његош је погрешно схватио Доситеја Обрадовића да је, нападајући манастире, ударио на вјеру уопште, па га је зато и напао, а није могао да су томе допринијели Вук Караџић својим неповољним мишљењем о Доситеју и руска цензура својим прогоњем слободомне литературе; најзад, ова је примједба кнезу Милошу могла бити и одговор на замјерку коју је

начног уништавања Доситејевих књига ослањајући се на чињеницу да се у православној цркви и после Доситејеве смрти осећала нетрпељивост према његовим идејама и књигама.³

Ова нетрпељивост нашла је одраза и у једном неуспелом покушају митрополита Србије Петра Јовановића да 1842. године спречи читање и ширење Доситејевих дела која су била противна црквеном учењу.

У овом напису биће поново речи о том догађају.

Године 1833. по одобрењу Књажеске канцеларије почео је „књиговезац и књигопродавац“ Григорије Возаровић да издаје целокупна Доситејева дела.⁴ Овај подухват остварен до 1845. чини част Возаровићу, како подвлачи Стојан Новаковић⁵. Додали бисмо: и младој грађанској култури у Србији која се одмах на почетку свог развоја везивала за просветитељско дело њеног првог „попечитеља просвештенија народња“.

Поводом овог првог издања Доситејевих целокупних дела у Србији је дошло до поменутог покушаја забране ширења његових књига у народу. Ово је учињено на подстицај цариградског васељенског патријарха Антима V и св. Синода.

Антимово⁶ писмо упућено српском митрополиту Петру Јовановићу 19. маја 1842. први је у српском преводу као грађу објавио Димитрије Алексијевић почетком 1911. године⁷. Ово писмо је дало повода Радославу М. Грујићу да га у чланку *Досијеј Обрадовић и његови ученици цркве* прокоментарише доводећи у везу са ширим третирањем питања израженим у самом наслову чланка⁸. Такође, поводом стогодишњице Доситејеве смрти, овим проблемом се позабавио одмах иза Грујића и Димитрије Руварац у расправи *Противници шtamпања Досијејевих дела*⁹. Руварац доноси цело Антимово писмо у преводу с грчког језика пошто „превод Алексијевићев није сасвим тачан“¹⁰.

Грујић мисли да је повод Антимовом писму била једна забрана и осуда превода јеванђеља на бугарски и друге говорне језике донета од стране цариградске патријаршије почетком 1841. године¹¹. По Грујићу

он Његошу недавно учинио што је штампао Караџићеве *Пословице* новим правописом (сп. Писма, 520).

Као што је познато, и Вук Караџић је већ 1833. био против издавања Доситејевих дела у Србији (*Вукова ђрејиска*, II, Београд 1908, 344).

³ Т. Петровић, *Митрополић Свјатимир* и *Досијеј*, 16.

⁴ Руварац, н. д., 197.

⁵ С. Новаковић, *Српска књига, њени издавачи и читаоци у XIX веку*, Београд, 1900, 48.

⁶ Антим V Ђизико дошао је на патријаршијски престо 7. маја 1841. пошто је претходног дана свргнут дотадашњи патријарх Антим IV. Државни архив СР Србије у Београду (ДА СРС), Митрополија београдска (БМ), бр. 395 и 434 од 1841.

⁷ *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве, св. 1, Београд, јануар 1911.

⁸ СКГ. XXX, 37—42.

⁹ Бранково коло, XVII, 192—199.

¹⁰ Исто, 197—198.

¹¹ Патријарх Антим IV је заиста 1. маја 1841. упутио синодално писмо свима митрополитима, па међу њима и Петру Јовановићу, у коме тражи да забране и покупе недавно штампане преводе јеванђеља са словенског на бугарски језик. Српски митрополит је 30. маја разаслао свима архијерејима и окружним протојерејима писма да „добро промотре, да ли се по главним окружним варошима, у којима би се због

„лако је могуће да је ова забрана подстакла каквог ревностног калуђера из Србије да извести цариградског патријарха како је на очиглед митрополиту Србије већ 1833. године у државној штампарији Кнежевине поново издато дело Доситеја Обрадовића у коме се налазе многа места противна црквеном учењу“.¹²

Како је управо цариградски патријарх сазнао за штампање Доситејевих дела у Србији, данас је тешко утврдити. Извесне неодређене индиције пружа кратак садржај писма српског капућехаје у Цариграду Јована Антића од 3. јуна 1842, којим је доставио српском министарству иностраних дела писмо Антима V да га преда митрополиту Петру. На жалост писмо је изгубљено, а у деловоднику стоји само ово: Антић „јавља како се је тамо разнео глас био, да се је у Србији књига једна печатала, која дјејствује против религије, и да је таква по цјелој Бугарији раздата; у слѣдству којег да је тамошњи патријарх издао Синодалниј циркулар, којим налаже да се те књиге покупе и у Патријаршију на соженије пошљу. После да је дознао, да је то Доситеја Обрадовића Живот и прикљученија, које је у Србији 1833. год. печатано“.¹³

трговачког са страним предјелима саобрашченија овакове књиге најпре појавити могле, за исти речени на бугарскиј језик преведени евангелија налази“. Митрополит тражи да га детаљно о свему извести како би ширење ових забрањених књига спречили „и тако паству нашу од душевне пагубе, која би из употребљенија онакови превода произићи могла предохранити“. Убрзо су Митрополиту стигли одговори да се нису нигде у Србији појавила јеванђеља на бугарском језику. Весник српске цркве, св. 1, Београд јануар 1911; ДА СРС, МБ, бр. 347, 348, 364, 369, 399, 414, 415, 438, 439 и 444, све од 1841. године.

¹² Грујић, 39. Без икаквог ослонаца на документацију, тврдња К. Милутиновића — да су се Његош и „његов идејни једномишљеник“ (!) горњокарловачки епископ Евгеније Јовановић заједно или појединачно жалили патријарху Антиму на издање Доситејевих дела у Београду — јесте пуко домишљање. К. Милутиновић, *Доситеј и његови савременици*, Нови Сад, 1941, 22.

¹³ ДА СРС, Министарство иностраних дела — И одељење (МИД-И), Дел. протокол бр. 1419. од 10. јуна 1842. Једна посредно изведена претпоставка како је дошло до Антимовог писма била би: исти патријарх се 30. новембра 1841. обратио српском митрополиту и кнезу Михаилу с молбом да се од српског народа пошље милостиња патријаршији, која се налази „у худом новчаном стању“, за обнову неке њене изгореле цркве. Мада је митрополит Петар предложио да се из државне касе да каква помоћ „из почитанија к великој Цркви“, књажевско представништво је то одбило 9. фебруара 1842. „потому: што су многе и големе потребе за подизање цркви и други общеполезни заведенија у нашем отечеству“. Извештавајући о томе митрополита Петра, јасно је истакнуто да цариградски патријарх, позивајући се како је одржао на св. Првозваног Андрију молебствије за здравље српског кнеза и његове породице, жели само да измами новац, пошто је кнез Милош када је 1835. био Цариграду платио патријаршији једном за свагда за те литургије које се о светом Андрији држе. Митрополит Петар је 4. априла 1842. у врло извињавајућем тону одговорио патријарху да се не може дати никаква помоћ.

Могуће је да је грамзливог фанариота увредило што није добио новца из Србије, па је ускоро 19. маја и послао писмо поводом Доситејеве књиге, за коју је могао одржије знати да је штампана у Београду. Према томе, ово Антимово писмо било би нека врста прекора српском митрополиту да, тобоже, не брине довољно о православлју, у ствари пребацивање што се није више zaloжио да се цариградској патријаршији пошље новчана помоћ. ДА СРС, Министарство просвете (МП), V, 224/1841 и II, 96/1842; МБ, бр. 755/1841. и 103 и 198 од 1842. године.

Антим пише митрополиту Србије да је „дошло ових дана пред очи свете ове цркве књижевно издање, којему је натпис Ж и в о т Д о с и т е ј а О б р а д о в и ћ а,¹⁴ штампано на српском језику у београдској штампарији 1833. год. од Спасења“. Пошто је размотрено у Синоду да Доситејева дела имају „мисли и одељке скроз безбожне и јеретичке“, то Антим налаже митрополиту Јовановићу „да испита и обавести се, колико је примерака споменутих књига штампано, и по којим су крајевима и епархијама раздане и растурене, па да све покупи и тако спречи кварење свога стада и других, које неоспорно прати читање тих књига предузимајући ако буде случајно потребно, у сврху скупљања књига и кораке као архијереј, и тако спасавајући по Христу прозвани народ од кварења, које долази од читања тих књига“.¹⁵

Како је на то писмо реаговао српски митрополит Петар Јовановић ни Грујић ни Руварац нису имали података. Грујић наводи да „све ово беше без икаква успеха“ јер су „најодличнији представници Српске Цркве“ поштовали Доситејево просветитељско дело.¹⁶ Грујић подвлачи да питање истакнуто у наслову његовог чланка „заслужује читаву једну студију“.¹⁷

Слично мисли и Руварац. Он пита и упућује: „Да л’ је митрополит Петар чинио што у овој ствари, нека у Београду разгледе“, да би у закључку чланка међу остале високе црквене личности које нису биле противне Доситејевим књигама убројио и митрополита Србије Јовановића.¹⁸

Међутим, нова архивска грађа сведочи да митрополит Петар није остао пасиван поводом Антимовог писма. У Државном архиву СР Србије у Београду сачувана је преписка о овом питању коју је водио Митрополит са српским „Попечитељством просвјешченија“ и цариградским васељенским патријархом.

Као што је речено, патријарх Антим је своје писмо митрополиту Петру датирао 19. маја 1842. Да би пошта стигла из Цариграда у Београд требало је најмање недељу дана. Патријаршија је своја писма слала преко српског капућехаје при отоманској Порти у Цариграду.

Митрополитова интервенција код министара просвете око Доситејевих дела није одмах уследила јер је у међувремену умро патријарх Антим V. Српски капућехаја из Цариграда Јован Антић јавио је већ 17. јуна да је Антим умро 12. истог месеца и да је на његово место изабран 14. јуна Деркскиј архиепископ Герман „кои је већ и подобателниј нишпан од Порте примио, Жезл Патријаршејскиј узео и на престол сјео“.¹⁹

Антић је 16. јуна учинио званичну посету новом патријарху и честитао му на избору. Овај је упутио митрополиту Петру поздраве

¹⁴ Штампано је под називом: *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића, нареченога у калуђерству Доситеја*, Београд, 1833.

¹⁵ Руварац, 197—198.

¹⁶ Грујић, 40.

¹⁷ Исто, 42.

¹⁸ Руварац, 198, 199.

¹⁹ ДА СРС, МБ, бр. 408/1842.

преко Антића и послао писмо којим га извештава да је постао патријарх.²⁰

Тако је читави јун протекао а да митрополит Петар није ништа предузео поводом Антимовог писма. Међутим, иако је Антим умро, требало је одговорити на његово писмо јер је о Доситејевој књизи расправљано у синоду васељенске патријаршије.

Непосредно уочи одласка на лечење „у Мехадијске илице у Цесарији“,²¹ митрополит Петар је 6. јула 1842. написао попечитељству просвете писмо које је ово примило 8. јула и завело га у деловодни протокол под број 1111. Оно гласи:

Високославному Попечителству

Просвјешћенија.

Његова свјатост Патријарх Цариградскиј Антим под 19. прошлог Маја послао нам је Синодално своје писмо тог содржанија, да је свјатјешем Синоду до руке дошла књига „Живот и Прикљученија Доситеја Обрадовића“, у којој су њека против ученија православне цркве умствованија изражена нашла се, и из тог призрјенија зактевао је од Нас, да би Ми изјавивши се о количеству печатани речене књиге екземплара, исту као на развратност клонећу се из употребленија код наши правосјерни изкључили.

Соображавајући се овом Патријаршеском зактевању долазимо високославно Попечителство званично умолити, да би Оно из неведени узрока против употребленија и распрострањенија предпоменути књиге своим начином дјејствовати изволило.

Е № 448.

Архијепископ Београдскиј
и Митрополит Србски
Петр Јоановић²

Истог дана митрополит Петар је написао и, преко капућехаје Антића, из Мехадије 17. јула упутио поздравно писмо патријарху Герману, како каже, „по дужности Нашој, којом смо к патријаршескому Цариградскому престолу обвезани“.

Други део овог писма садржи и одговор на Антимов захтев да се забрани читање Доситејеве аутобиографије:

„Поред изјавлени овим начином Вашој Свјатости благожеланија наши, долазимо уједно и на синодално посланије под 19. прошлог Маја на Нас истекше у смотренију књиге: „Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића“ у сљедујућем одговорити. Дјело је ово за живота Ауктора при концу прошлог стољетија првиј пут у Лајпцигу печатано, а код нас је у Србији 1833-ће године препечатано у оно време, када Ми попеченије о Цркви Србској још нисмо били пријмили. Ово препечатавање премда без знања и допушченија ондашње мирске власти није могло бити, ничим мање није оно никако предузимато са злом каквом намјером, противу православне наше Цркве и непоколебими њени постановленија од свети Отаца нама на вјерно собљуденије предани дјејствовати, него је само на прошеније једног приватног човека, од продаје оне књиге новчану себи корист тражећег, просимо дозволеније посљедовало зар из тог предпоставленија, да ова књига при свем свом њеки противни вешчиј содржанију народ Србски, кои је у православију темељан

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² ДА СРС, МД, V, 355/1842; БМ, бр. 448/1842 (концепт).

и непоколебим свагда показивао се, у привржености својој праматери цркви неће поколебати, нити соблазнити, као што то у отечеству нашем, гди се о благостојанију Црквиј и Монастира, као и пристojном уважању чина Свјашченичког и Монашеског ревностно дјејствује, досад ни учинила није. Но да исто дјело, које в прочем сада у отечеству нашем у оваком виду никако на свјет изишло не би, ни у напредак коме нибуд душевну пагубу не би принело, Ми смо по пријатију предхваленог Синодалног посланија Високославном Попечителству Посвјешченија, које надлежатељство у отечеству нашем о дјелима Школа и наука као и печатајем свјетски књига стараније има, у смотренију често поменуте књиге такво учинили представленије, да се против употребленија и распрострањенија њеног своим начином дјејствује, од кога смо Високог Надлежатељства ако и партикуларно већ то увјереније получили, да ће се зактевању свјатјејшег Синода као и представленију Нашему задовољствити и соотвјествовати“.²³

У пропратном писму капућехаји Антићу митрополит Петар га је замолио да лично „успокоји“ патријарха „у смотренију књиге „Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића“ када му буде предао наведено писмо:

„Содржаније тога одговора у прикљученом писму, које ћете Н-вој Свјатости изволити доставити, на кратко то је, да ово дјело није, као што се то у поменутом синодалном посланију представља, за времена нашега Архијерејства препечатано, него пређе тога, и да то није предузимато са злом намером, него из тог предпоставленија, да оно код народа нашег у православију постојаног и непоколебимог неће никаквиј вред постановленијама свјате цркве нанети, но при свем том да ће се у сљедству оног синодалног опоминанија ко уклоненију свакога соблазна и за у напредак у отечеству нашем против употребленија и распрострањенија тог дјела своим начином дјејствовати. Добро ће учинити Ваше Високоблагородије, ако по вашем на Високославном Попечителству Иностранци дјела посланом и Нама до свједјенија достављеном писму и сами устмено будете код Свјатјејшег Патријарха дјејствовали, да се због тога посла успокоје, објаснивши гди надлежи, да оно дјело у отечеству нашем није никаква раскола ни јавна соблазна причинило, нит цркви вред каквиј принело, но паче да се данас у отечеству нашем о благостојанију Црквиј и манастира као и о пристojном чина свјашченичког и монашеског уважању, а тиме и постановленија церковни сохранију по могућству ради и настои. О чему да дјејствуете, надамо се, да ћете по даном Нам приватно објешчанију и од предхваленог Попечителства упутствованије получити“.²⁴

Крајем јула или почетком августа Антић је посетио патријарха Германа и предао писмо које му је послао митрополит Петар. Српски посланик при Порти није, како каже, том приликом „пропустио узети у предмет разговора и Доситеја Обрадовића књигу: „Живот и Прикљученија“. У истом мом разговору ја сам Његовој Свјатости с најјаснијим доказатељствима представио, како народ Србскиј, и ако подобно књига у њему сушцествује и чита се, не само ни најмање у благочестију оладити неће, но ће још од дана на дан све то бољма созидавати се у вјери и закону Христовом, будући Он има срећу, да над њим бди Архи Пастир Духовниј Петр, кои га мудро руководи к спасенију тако, да он тежко, или правије рећи, никако и нигда под Његовим Архи Пастирским Жезло неће пасти у искушеније и напаст, нит једину јоту или черту от Православне наше Вјероисповједи преступити и оставити.

²³ Исто, БМ, бр. 408/1842. Оригинал са кога је преведено на грчки језик а затим послато патријарху Герману.

²⁴ ДА СРС, МБ, бр. 408/1842.

Оваквим моим увјешчанијем Његова је Свјатост толико се показала по предмету ове Доситееве књиге успокојена, да је благоизволила, сама се изразити, како јој никаква сумњенија више не остаје, да ће у Србији каква вреда у вјери бити, кад се и Она Иста совршено ослања на мудрога у Србији Архи Пастира равност к свјатому свому званију²⁵.

У току читавог јула Митрополит се налазио на лечењу у Мехадии²⁶. У међувремену је „Попечитељ Правосудија и Просвјешченија“ саставио одговор на његово писмо од 6. јула којим је тражено да се забрани растурање и читање Доситејеве књиге. Вероватно чекајући да се Митрополит врати у земљу, писмо је послато две недеље касније но што је сачињено и заведено је у деловодни протокол Митрополије 31. јула 1842. под број 454.

Овај одговор министра просвете доносимо у целини.

Ваше Високопреосвјашченство.

Из писма Вашег Високопреосвјашченства од 6. тек. мјес. Е № 448. увидило је Попечителство Просвјешченија, како Његова Свјатост, Патријарх Цариградскиј, Антим, са синодалним писмом своим од 19. Маја тек. год. захтева, коме се захтевању и Ваше Високопреосвјашченство саображава, да се књига „Живот и Прикљученија Доситеја Обрадовића“, у којој се њека противу ученија православне цркве умствованија изражена налазе, као на развратност клонећа се, из употребленија код наши правовјерни искључи.

Књига ова печатана је првиј пут јошт 1788. год.²⁷ а овде је у Београду 1833. год. препечатана, и тако је код читајућег нашег публикама давна позната, која кад би се сада од људиј почела купити, не само што се распрострањенију у њој налазеће се науке не би на пут стало, него би се по досадашњем искуству јошт већма народ побудио читати је, почем он види, да Попечителство Просвјешченија своим начином дјелује, да се иста из употребленија, по зактевању Његова Свјатости искључи. По томе судило је Попечителство Просвјешченија за удобније и полезније да се за овај пар прећути како се не би још већма ватра код читајућег публикума распалила, када би оно печатане екземпларе поменуте књиге купило и уништовавало.

Ово своје рјешеније даљег употребленија ради Вашем Високопреосвјашченству настојећим саопшћава Попечителство Просвјешченија, с тим своим извјештием, да у народу Србском отечества нашег благочестие и православие восточног нашег вјероисповједанија никаковиј удар издавањем како у вопросу стоеће, тако и остали књига и списанија Доситеја Обрадовића искусило ние; него на против, да је, колико му је познато, у вјери и закону утврдило се, и укрјепило.

Б № 1111.

14. јулија 1842.

у Београду

Попечитељ Правосудија и Просвјешченија, Полковник
Стеф. Радичевић

Дужн. Началника Извр. Секрет. Од. Поп. Просв.

Петар Радовановић²⁸.

Молећи министара просвете да спречи ширење Доситејевих дела, митрополит Петар се сагласио са патријархом Антимом као својим врховним црквеним старешином. У актима тадашњег попечитељства

²⁵ Исто, бр. 462/1842.

²⁶ Исто, бр. 408/1842.

²⁷ Погрешно, књига је први пут штампана 1783. у Лајпцигу.

²⁸ ДА СРС, МБ, бр. 454/1844; у МП, V, 355/1842. концепт.

просвјештенија нема писмених трагова да је Митрополит раније устајао против издавања Доситејевих дела у београдској државној штампарији. Али је могло бити усмених приговора.

Руварац сматра да Јовановићевог претходника, митрополита Мелентија Павловића, као нешколованог човека, вероватно нису ни питали када је дата Вазаровићу дозвола за издавање Доситејевих дела.²⁹ Прва књига Вазаровићеве едиције појавила се почетком априла, а већ 11. јуна Митрополит је умро. Његов наследник Петар Јовановић (од 6. децембра 1833) — како наводи Руварац — „као карловачки ђак, знајући да Стратимировић није забранио издавање и читање Доситејевих дела, није забрањивао Вазаровићу даље прештампавање.“³⁰

Оваква категоричка тврдња не може се безусловно примити. Пре ће бити да су се Митрополит и један део свештенства налазили међу онима који су негодовали и протествовали „особито у вези са штампањем Б а с а н а“. Но тадањи цензор књига, од кога је врло много зависило да ли ће се поједина књига пустити у продају, „бранио је њихово прештампавање, налазећи да су у њима „содержавајући се основи истинити“.³¹

Вероватно видећи колика је популарност Доситејевих дела у Србији митрополит Петар је дигао руке од свега и пустио да се ствари развијају својим започетим током.³² Тек касније кад је, у вези са бољом организацијом српске митрополије, ојачао свештенички staleж могао се јавно ставити приговор популарисању антиклерикалних идеја Доситеја Обрадовића путем издавања његових дела. Па и сада је требало да подстицај дође са стране. Пишући новом патријарху Герману, Митрополиту је било најглавније да га умири како Доситејева књига неће нанети штете српском народу који је чврст у православљу. Вероватно рачунајући, као што се и десило, да ће се патријарх тиме задовољити, он није сачекао одговор на своје писмо министру просвете, већ је истог дана када и њему писао и патријарху Герману.

Из тона којим је написано писмо министру просвете рекло би се да се митрополит Петар само „соображавао“ Антимовом захтеву и „званично“ молио да се стане на пут распростирању „Живота и прикљученија Доситеја Обрадовића“.³³ Занимљиво је овде приметити да Митрополит

²⁹ Н. д., 197.

³⁰ Исто.

³¹ Петровић, *Прођа Доситејевих дела*, 131.

³² На то упућује и Вуково писмо министарству просвете од 4. новембра 1847. у коме се жали на забрану уношења и продаје у Србији његовог превода *Новог заветја*. Забрана је донета на Митрополитово тражење, па зато Караџић каже: „Ја мислим да би г. митрополит много боље учинио да је овај пријевод мој препоручио него што га је забранио; ако ли га није хтио препоручити, барем да се продаји његовој није вјешт учинио, као и продаји Стојковићева пријевода и Доситејевијех књига“. Вук Стеф. Караџић, *Писма*, Београд 1947, 233. Уредио Ђ. Гавела.

³³ Доситејеву аутобиографију публика је радо читала. Зато нису без разлога и васељенски патријарх и митрополит Србије тражили да се Доситејев *Живот и прикљученија* одмах забрани, поготову што се у овом делу писац жестоко окомио на манастире и калуђерство. Скерлић каже да је оно више ради тога написано „а мање да се прича живот једног човека“ (Скерлић, н. д., 291). Исто и М. Костић: „Главна сврха аутобиографије и била је да покаже сувишност манастира у друштву и потребу науке“ (*Доситеј Обрадовић у историјској персепктиви XVIII и XIX века*, Београд, 1952, 146).

не тражи да се повуку из народа остала Доситејева дела, иако су она садржавала ствари противне цркви.

Из одговора тадашњег министара правде и просвете Стевана Радичевића³⁴ лако се може запазити да су Доситејева дела нашла своју читалачку публику у Србији на коју су просветно утицала. На то је свакако рачунао Возаровић када се подухватио издавања његових целокупних дела. Вероватно да би умирио Митрополита, Радичевић истиче да Доситејева дела нису нанела штете православној цркви већ, штавише, српски народ „у вјери и закону“ утврдила. Уосталом ваља имати на уму да Доситеј није ни устајао против религије и цркве као институције већ само желео њено морално оздрављење и верску толеранцију.

Да се, изгледа, митрополит Петар задовољио министровим одговором потврђује и неометано настављање издавања Доситејевих дела које је Возаровић завршио 1845. године.³⁵

Било како било, одговор послат митрополиту Јовановићу означио је победу световног, грађанског духа под утицајем нових друштвено-економских односа који су се изграђивали у Кнежевини Србији после стицања аутономије 1830. године.

Vaso Vojvodić

A PROPOS D'UNE TENTATIVE VISANT A INTERDIRE LA DIFFUSION DES OEUVRES DE DOSITEJ EN SERBIE EN 1842

Résumé

Dans son article l'auteur relate une tentative du métropolite de Serbie Petar Jovanović visant à interdire la diffusion dans tous les couches de la nation des oeuvres de Dositej dont Grégoire Vozarović avait commencé la publication à Belgrade en 1833. Dositej Obradović (1742—1811) a condamné dans ses livres l'existence des couvents et des confréries religieuses parasites, des superstitions, du sectarisme religieux et a lutté pour la culture laïque et l'éducation de larges couches de la nation. C'est pourquoi les milieux cléricaux ne voyaient pas d'un bon oeil la vulgarisation de ses idées dans la nation serbe. A l'instigation du patriarche oecuménique de Constantinople Antime V, le métropolite Jovanović tente par l'intermédiaire du ministre de l'instruction publique d'empêcher la diffusion des oeuvres de Dositej. Toutefois, cette tentative échoue. La jeune classe bourgeoise de Serbie en vient à la conclusion que les oeuvres littéraires de Dositej ne peuvent que servir le développement d'une culture nationale.

³⁴ Радичевић је био родом из Новог Сада. Прешао је у Србију 1830. а министар правде и просвете постао 14. јуна 1840. Будући бирократа аустријског типа, ретко је општио с народом и није могао да се саживи са србијанском средином. За време Вучићеве буне пребеглао је 26. августа 1842. у Аустрију, где је живео до 1859. када се вратио у Београд где је и умро 1871. М. Милићевић, Поменик, Београд 1888, 587—588; Д. Страњаковић, Вучићева buna 1842. г., Београд 1936, 94—95.

³⁵ Баш у току споменуте преписке око Доситејевих дела, Возаровићу је 22. јула 1842. одобрено да из аустријског пређе у српско поданство. ДА СРС, МИД — И, IV, 33/1842.

STAV FRANCUSKE PREMA DOGAĐAJIMA U BUGARSKOJ 1876. GODINE

Čedomir Popov

Uvod

Univerzitetska biblioteka na Sorboni u Parizu čuva, danas već prilično izbledele i nečitke, datkilografisane primerke jedne doktorske disertacije drugog stepena (*thèse secondaire*), odbranjene na ovom Univerzitetu 1948. god. To je dopunska teza za sticanje državnog doktorata Rajne Palikarove Verdej: *Bugarski događaji iz 1876. i francusko mnjenje* (Raina Palikarova Verdeil, *Les événements bulgares de 1876 et l'opinion française*). Ovaj rad, od nekih 190 kucanih stranica, nije nikada objavljen i po većini svojih kvaliteta ne bi bio vredan pomena. Međutim, u izvesnom pogledu on nam je ipak koristio, pa se stoga osećamo obaveznim da se na njega osvrnemo, iako ovde nemamo nameru niti da ga detaljnije prikazujemo, niti da ukazujemo na njegove mnoge slabosti i propuste. Pre svega, jasno je da je ova doktorska teza pisana sa vrlo skromnim ambicijama, o čemu govori i njen naslov; želela je, naime, da se pozabavi samo odjecima bugarskih strahota iz 1876. u francuskoj javnosti. Otuda su potekle i sve njene ostale karakteristike. Iako to nije posebno naznačeno, rad R. P. Verdej ipak se može podeliti na nekoliko delova. Prvi njen deo, od strane 1—55, napisan na osnovu starije literature, posvećen je oslobodilačkoj borbi bugarskog naroda 1875—76, i najviše aprilskom ustanku 1876. Sledećih osam strana (55—63) govori o zločinačkim turskim represalijama nad bugarskim narodom, dok se treći deo rada (63—73) odnosi na diplomatsku aktivnost velikih sila u vezi sa događajima na Balkanu od ustanka u Hercegovini 1875 do ustanka u Bugarskoj. Ovaj deo rada je vrlo slab, površan, pisan na osnovu veoma oskudne literature i objavljene građe, a uz sve to opterećen izvesnim brojem grubih materijalnih grešaka. Četvrti deo rada (73—100) trebalo je da predstavlja osvrt na stav službenih krugova Francuske prema događajima u Bugarskoj 1876. I to je, pored onog prethodnog, najneuspešiji deo ove doktorske disertacije. Za njegovo pisanje autor se poslužio nepotpunom građom; nije, na primer, koristio najvažniji izvor — prepisku francuskog Ministarstva spoljnih poslova sa svojom ambasadom u Carigradu. Zatim, autor nije umeo ispravno da koristi ni one izvore na koje se obratio — objavljena dokumenta i izveštaje francuskih konzulata po Bugarskoj, iz Arhiva Ministarstva spoljnih poslova. I najzad, ne poznajući čak ni literaturu o istočnoj krizi 1875—78 i spoljnoj politici Francuske u ovo vreme, R. P. Verdej nije uspeła da napravi analizu i da pronikne u suštinu zvaničnih francuskih stavova koje je želela da prouči. Na taj način ovaj deo rada sveo se na bezbroj citata, od kojih mnogi čak nisu ni naročito karak-

teristični, iz izveštaja francuskih vice konzula rasutih po Bugarskoj, ili iz tzv. Žute knjige francuskog ministarstva spoljnih poslova, izdate 1877.¹ Poslednji i najveći deo ove disertacije (100—191) odnosi se na odjeke bugarskih događaja u francuskoj javnosti, tj. štampi. Iako je i ovaj deo napravljen sa dosta nevestine, preopterećen, takođe, bezbrojnim citatima odlomaka iz francuske štampe, uz to bez mnogo analiza i sistema, on je ipak dosta koristan za dalja istraživanja. U njemu je R. P. Verdej, sa pravom ženskom pedanterijom, izvukla citate iz preko 30 od ukupno oko 40 značajnijih listova koliko ih je u ono vreme izlazilo u Francuskoj. Na taj način ona je, s jedne strane, prikupila dosta veliki materijal i, s druge strane, ukazala je na izvore na kojima se on još može naći i proveriti.

U ovom članku mi smo sebi, kao najvažnije, postavili u zadatak da proanaliziramo i osvetlimo stav službene Francuske prema bugarskim događajima 1876, a tek u nešto manjoj meri da se zadržimo i na držanju francuske javnosti u vezi sa njima. Ovo drugo smo smatrali za potrebno zato što je ovo vrlo upadljiv primer neposrednog uticaja javnog mnjenja na politiku službenih krugova prema jednom spoljno političkom problemu. Za ispunjavanje svog prvog zadatka mi smo se vrlo malo mogli osloniti na rad R. P. Verdej. Koristili smo samo neke njene citate iz izveštaja jednog od francuskih vice konzula u Bugarskoj. Drugačija je situacija sa delom našeg članka koji se odnosi na stav francuske javnosti. Naime, mi smo sami konsultovali samo neke, najvažnije, dnevne listove Francuske iz ovog vremena („La France“, „Le Figaro“, „Le Rappel“ i dr.), dok smo veći deo podataka iz ostalih listova pozajmili iz citata i objašnjenja R. P. Verdej. Gde god smo tako uradili mi smo to i naveli u napomenama ispod teksta. Upravo zbog tih pozajmica, mi smo i učinili ovaj osvrt na, u nauci gotovo sasvim nepoznatu, doktorsku disertaciju Rajne Palikarove Verdej.

Pokret za nacionalno oslobođenje i aprilski ustanak 1876. u Bugarskoj

U evropskoj javnosti druge polovine XIX veka preovlađivalo je uverenje da su nacionalno-oslobodilački pokreti balkanskih naroda protiv Turske uglavnom rezultat ruske i panslavističke agitacije, kojoj je cilj ostvarivanje ruske dominacije u ovom delu sveta i, u krajnjoj liniji, osvajanje Carigrada i Moreuza od strane velike istočne carevine. Ovakva uverenja formirala su se u javnosti zapadne Evrope pod uticajem zvanične antiruske i turkofilske politike velikih zapadno-evropskih sila, u prvom redu Engleske i Francuske još od 30-tih godina XIX veka, a naročito od Krimskog rata. Što se tiče evropske diplomatije, ona je bila znatno bolje obavještena o pravom stanju stvari u balkanskim delovima otomanske imperije, ali joj politička orijentacija kabineta i vladajućih krugova zapadnih sila često nije dopuštala da ovo stanje i obelodanjuje. Istinski ciljevi politike evropskih velikih sila prema vekovnom istočnom pitanju doći će, međutim, vrlo jasno do izražaja u vreme velike istočne krize 1875—78, što će dovesti i do vidnog korigovanja stavova evropske javnosti u odnosu na balkanske narode i njihovu oslobodilačku

¹ France, Affaires étrangères, Documents diplomatiques — Affaires d' Orient 1875—1876—1877 (u daljem tekstu: D. D., Affaires d' Orient), Paris, 1877.

borbu. Jedno od pitanja iz čitavog kompleksa događaja i problema istočne krize 1875—78, na kome je došlo do prave probe savesti i evropske diplomatije i javnog mnjenja, bili su i događaji u Bugarskoj 1876, tj. zbivanja vezana za ustanak bugarskog naroda protiv Turske u aprilu - maju te godine i turske represalije koje su posle njega usledile.

I pored toga što nam u ovom radu nije cilj da se posebno bavimo raspravljanjem o uzrocima, toku, ciljevima i karakteru bugarskog ustanka 1876, mi se tih pitanja ipak moramo, makar i u najkraćim crtama, dotaći, radi boljeg razumevanja onoga što smo sebi postavili u zadatak da ovom prilikom objasnimo.

Osnovne uzroke bugarskom ustanku protiv Turske 1876. treba tražiti u onim istim okolnostima koje su tokom XIX veka dovele do niza oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda i koje su 1875. dovele i do ustanka u Hercegovini i Bosni, kojim je još jednom otvoreno nerešeno, i u tadašnjim prilikama i međunarodnim odnosima, nerešivo istočno pitanje. Uzroci, prema tome, i bugarskog ustanka leže u zaostalom turskom feudalnom sistemu i svim onim nesavladivim ekonomskim, društvenim, nacionalnim, političkim i verskim protivrečnostima, koje je on u sebi sadržao. Što je dalje propadao, turski feudalno-apsolutistički sistem sve je više oslonca tražio u upropašćujućoj eksploataciji svojih podanika, u nacionalnoj i verskoj netoleranciji i ugnjetavanju i u svojoj surovoj, pljačkaškoj i krajnje samovoljnoj administraciji. Iako je Bugarska bila jedno od privredno najrazvijenijih područja evropske Turske, pa prema tome i u nešto povoljnijem položaju od ostalih krajeva otomanskog Balkana, i nju su pogađale sve nedaće koje je vladajuća sila nametala porobljenim narodima. Zahvaljujući sve težem privrednom i finansijskom položaju Turske u drugoj polovini XIX veka i situacija Bugara postajala je sve nepovoljnija. Od brzog ekonomskog i finansijskog propadanja Turske posle Krimskog rata najviše je stradalo bugarsko seljaštvo, a zatim i sitni i srednji slojevi zanatlija i trgovaca, čiji je broj u Bugarskoj bio znatan. U vreme posle Krimskog rata, npr., državni danak koji je prikupljan u Dunavskom vilajetu (Dobrudža, severna Bugarska, sofijski, a jedno vreme i niški sandžak) rastao je iz godine u godinu. Tako je on sa 112, 764.641 groš u 1864. porastao na 150,763.570, dakle za čitavih 38 miliona, groša u 1867. Glavni deo tereta ovog danka padao je na selo. Samo seljačka desetina, koja je takođe neprestano rasla (sa 53,428.580 groša u 1866, na 108 miliona groša u 1868), činila je u proseku preko 40% svih prihoda turske države iz Bugarske. Ako se tome dodaju zakupnine koje je selo plaćalo za korišćenje zemlje turskih feudalaca, teški i dugotrajni besplatan rad i kuluci i još blizu 150 raznih vrsta dažbina, ondase i sa ovako oskudnim podacima stiče slika o težini eksploatacije kojoj je bugarski seljak bio podvrgnut. Na sve to dolazile su još i surove zloupotrebe turskih vlasti, lopovluci i pljačka sakupljača poreza, zelenaško iskorišćavanje seljaka od strane bogatih trgovaca i zajmodavaca, koje je sve zajedno još više doprinosilo pogoršanju položaja i porastu nezadovoljstva bugarskog seljaka protiv turske vlasti i feudalnog sistema. Što se tiče bugarskih gradskih slojeva, koji su se još uvek sastojali uglavnom od zanatlija i sitnih trgovaca, oni su 60-tih i 70-tih godina takođe dolazili u sve teži položaj. Pored stalnog povećanja dažbine koje su morali da plaćaju turskoj državi, njih je još više pogađala i upropašćivala konkuren-

cija jeftinih fabričkih proizvoda koji su sve masovnije prodirali iz Evrope u Tursku, bez većih ograničenja, kao na otvoreno polukolonijalno tržište. U takvoj situaciji uspevali su da se održe i snađu samo bogatiji trgovci koji su se preorijentisali na trgovinu evropskom robom.

Najzad, veliko nezadovoljstvo i nesigurnost svih slojeva bugarskog stanovništva izazivale su pljačke, ubistva i nasilja turskih vlasti i muslimanskih fanatika, koja su se povećala naročito od naseljavanja u Bugarsku velikih grupa Čerkeza i Tatara izbeglih pred ruskim osvajačem sa Kavkaza posle 1864.²

Napori bugarskog naroda za emancipaciju u XIX veku razvijali su se, najpre, u znaku crkveno-nacionalne borbe koja se, nastojanjem Rusije, završila 1870. sultanskim fermanom o ustanovljenju bugarske Egzarhije. Ovim dobrotom krupniji i turkofilski orijentisani slojevi bugarske buržoazije, tzv. čorbadžije, bili su zadovoljni. Oni su, zbog toga, bili protivnici svake dalje revolucionarne i nacionalno-oslobodilačke borbe protiv Turske. Međutim, još od početka 60-tih godina formira se i levo, revolucionarno krilo bugarskih patriota čije je rađanje vezano za ime Georgi Rakovskog (1821—1867). Prvi period revolucionarne borbe za nacionalno oslobođenje Bugarske odlikuje se romantičarskim zanosom, verom u snagu i značaj bugarske nacije, ali i verom u inostranu pomoć bugarskim oslobodiocima. Isto tako, ovo je i period četničkih akcija hrabrih bugarskih rodoljuba, koje, međutim, nisu donosile nikakve praktične političke rezultate. Organizacioni, idejni i politički rad bugarskih nacionalnih revolucionara ovog vremena odvijao se uglavnom izvan Bugarske — u emigraciji.³ Centri toga rada bili su u Rumuniji, Srbiji, a povremeno i u Rusiji i Austriji. Tek posle smrti Rakovskog i posle višegodišnjih nepovoljnih iskustava sa četničkim akcijama i oslanjanjem na vojne planove susednih država (Srbije, Rumunije i Grčke) ili Rusije, počinje u krilu bugarskih revolucionara da se izgrađuje jedna nova taktika čiji je tvorac Vasil Levski (1837—1873), „najveća figura bugarskog političkog preporoda“.⁴ Nova taktika sastojala se u tome da borbu za nacionalno oslobođenje treba postaviti na masovnu osnovu, da njoj mora prethoditi dug i sistematski organizaciono-politički rad među masama u samoj Bugarskoj, a ne isključivo izvan njenih granica, u emigraciji. Vreme četničkih akcija i vreme čekanja tuđe pomoći je prošlo; bugarski narod se mora uzdati u svoje sopstvene snage i zato ih mora pažljivo i temeljito pripremiti. Sa ovakvim idejama stvara se od 1869. novi centar bugarske revolucionarne emigracije u Rumuniji, koja aprila 1870. u Bukureštu osniva Bugarski revolucionarni centralni komitet (BRCK). Na čelu ovog komiteta nije Levski, već jedan drugi značajan bugarski patriota, pisac Ljuben Karavelov, koji otada postaje ideolog čitavog pokreta i njegov predstavnik pred stranim svetom, dok na Levskog pada najveći i najteži deo posla — organizaciono-politički rad u u samoj Bugarskoj. Otišavši tamo, Levski je obavio veliki posao. Razvio je živu nacionalno-revolucionarnu agitaciju među seljacima, zanatlijama i inteligencijom. Po svim krajevima zemlje on se povezivao sa istaknutijim rodoljubima, stvarao revolucionarno-oslobodilačke komitete po mestima i obla-

² *История на България, I*, София, 1954, 390—403, 452—453.

³ Isto, 403—418.

⁴ Kosta Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd, 1938, 32.

stima. Za kratko vreme cela Bugarska bila je pokrivena mrežom mesnih organizacija i komiteta, a radi njihovog međusobnog povezivanja Levski je, po odluci BRCK, osnovao u mestu Loveč centar čitave unutrašnje revolucionarne organizacije koju je nazivao Prvim odeljkom BRCK ili Privremenom vladom Bugarske. Zahvaljujući radu Levskog, revolucionarne organizacije u samoj Bugarskoj su za svega dve godine toliko ojačale da su njihovi delegati već mogli činiti znatnu većinu na prvoj glavnoj skupštini Bugarskog revolucionarnog centralnog komiteta, održanoj od 29. aprila do 5. maja 1872. u Bukureštu. Na ovoj skupštini razmotreni su dotadašnji rezultati u radu revolucionarne organizacije, izrađen je program i statut organizacije i izabran novi Centralni komitet, u koji su ušli: Ljuben Karavelov, Kirijak Cankov, Olimpi Panov, Dimitri Cenovič, Vasil Levski i Panajot Hitov.

Posle ove skupštine Levski se vratio u Bugarsku da sa opunomoćenjem BRCK radi na daljem izgrađivanju i širenju revolucionarne organizacije. Ali, zahvaljujući nedisciplini i izdajničkom držanju jednog člana unutrašnjeg bugarskog revolucionarnog vođstva iz Loveča — nekog Dimitrija Opšteg — krajem 1872. došlo je do provale turskih vlasti u ilegalnu organizaciju o kojoj do tada ništa nisu znale. Dobar deo organizacije, naročito u severnoj Bugarskoj, bio je razbijen, Vasil Levski je u decembru iste godine uhvaćen, a u februaru 1873. obešen u Sofiji.⁵

Posle smrti Levskog u revolucionarnom pokretu Bugarske nastupa izvestan period krize i dezorganizacije. Veze između CK i unutrašnjih organizacija slabe, a u samom CK dolazi do nesuglasica. Rad BRCK zamire a 1874. Ljuben Karavelov odriče se od revolucionarne akcije, što je došlo kao posledica izvesne demoralizacije koja se kod njega osetila posle pada Levskog. Od tada u komitetu počinju da se osećaju dve struje: liberalna, na čelu sa Karavelovom, i revolucionarno-demokratska, na čelu sa pesnikom i revolucionarom Hristom Botevom (1848—1876). Karavelov se postepeno sasvim udaljava od revolucionarnih metoda borbe i opredeljuje se za prosvetarski rad. Nasuprot njemu Hristo Botev — najistaknutija ličnost „akcione struje“, tj. levog krila bugarskih patriota — bio je ne samo za nastavljane revolucionarne aktivnosti već i za njeno produbljivanje u cilju postizanja, kako nacionalno-političkog, tako i socijalnog oslobođenja Bugara. Za njega su podjednaki protivnici bugarske revolucije i Turci i bugarske čorbadžije, koje su smatrale da posle dobijanja egzarhije Bugari nemaju šta više da traže od Turaka, pa su zato predstavljale oslonac strane vlasti u svome narodu. Osim toga, za razliku od Karavelova, Botev je propovedao oslanjanje na sopstvene snage. Iako se nije potpuno odricao od strane pomoći, on nije verovao u ideju o jugoslovenskom, srpsko-bugarskom ili bugarsko-srpskom kraljevstvu, a podjednako su mu bili odvratni i turski sultan i ruski car i srpski knez.

Do konačnog rascepa u bugarskom nacionalnom-revolucionarnom pokretu i do pobeđe revolucionarne struje došlo je 1875, posle izbijanja ustanka u Hercegovini i Bosni, koji je dao snažnog podstreka i borcima za bugarsku nezavisnost. Pod snažnim utiskom hercegovačko-bosanskih događaja, Hristo Botev i Stefan Stambolov su, uz podršku nekih organizacija iz same Bugarske,

⁵ *История на България, I*, 419—436.

sazvali avgusta 1875. glavnu revolucionarnu skupštinu u Bukureštu. Na skupštini je odlučeno da se odmah podigne ustanak u čitavoj Bugarskoj i izabran je novi BRCK u koji su ušli: Hr. Botev, I. Drasov, dr. Čobanov, D. Cenović i D. Šopov. Posle skupštine revolucionarni vođi i aktivisti, tzv. „apostoli“, razišli su se po Bugarskoj i otpočeli pripreme za ustanak. Međutim, zbog prebrzog rada i slabe organizacije te jeseni (u septembru) došlo je do pokušaja ustanka samo u Staroj Zagori (centralna Bugarska), ali je i taj pokušaj propao u samom začetku.⁶

Posle neuspelog ustanka došlo je ponovo do izvesne krize u redovima bugarskih revolucionara. Umerenjačka grupa ponovo je pokušala da zaustavi pokret i da ga veže za političke i vojne planove Srbije. Zbog toga Botev izlazi iz BRCK, napušta Bukurešt i odlazi u Đurđevo u kome se tokom jeseni 1875. okupila veća grupa revolucionara, pristalica „brze akcije“. Tu je, u vreme od 15. novembra do 25. decembra (po starom kalendaru), detaljno razmotreno pitanje opšteg ustanka i odlučeno da se on podigne 1. maja 1876 (opet po starom). Tom prilikom cela Bugarska je podeljena na četiri revolucionarna okruga: Trnovski, Slivenski, Vračanski i Plovdivski (ili Panađurištanski — po centru delovanja), a za svaki okrug imenovani su vođi (apostoli) i njihovi pomoćnici. Početkom januara 1876. bugarski revolucionari prešli su Dunav i razišli se po navedenim okruzima Bugarske da pripremaju ustanak. U Rumuniji je ostalo svega nekoliko bugarskih predstavnika, među kojima i Hristo Botev.⁷

U samoj Bugarskoj vladala je tokom 1875. i početkom 1876. prava revolucionarna situacija. Već i do tada težak položaj masa bio je pogoršan velikom sušom i nerodicom koja je 1874. pogodila mnoge delove Bugarske tako da je početak 1875. mnogim Bugarima doneo pravu glad. Mase seljaka ostajale su bez hrane, semena i stoke. Umesto da pomognu postradale krajeve, turske vlasti i spahije isterivale su, uz brutalne mere, i poslednji groš iz seljačkih džepova, na ime poreza i dažbine. Da situacija bude još gora, u plovdivskom (filipopoljskom) okrugu gradila se u ovo vreme željeznička pruga, pa je seljaštvo, gladno i nezadovoljno, isterivano na teške i iscrpljujuće javne radove. Pored ovih postojale su i druge ekonomske okolnosti koje su snažno raspaljivale nezadovoljstvo bugarskih masa protiv turskih vlasti, naročito u plovdivskom kraju. Jedna od takvih okolnosti bilo je brzo propadanje zanatlija u mnogim zanatskim i trgovačkim centrima, kakvi su bili Panađurište, Koprivštica, Klisura, Sopot, Karlovo, Kalofer, Peruštica, Bracigovo, Batak itd. Političke prilike u turskom carstvu i u Evropi (ustanak u Bosni i Hercegovini, akcije evropske diplomatije, pripreme Srbije i Crne gore za rat) bile su samo još jedan podsticaj za porast aktivnosti narodnih masa u Bugarskoj.⁸ Na takvu situaciju naišli su članovi đurđevskog komiteta po svom prelasku u Bugarsku.

Najvažnije i najuspešnije političke i vojno-tehničke pripreme za ustanak obavljale su se u plovdivskom okrugu sa centrom u Panađurištu. Ovde su

⁶ Isto, 436—451, Todorov, n. d. 33—35.

⁷ С. А. Никитин, *Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 годах и айрельское восстание. — Освобождение Болгарии от турецкого ига* (Сборник статей), М. 1953, 22—23.

⁸ Isto, 14—15.

vođe pokreta, a u prvom redu Georgi Benkovski koji će postati centralna ličnost čitavog ustanka 1876, pokazali izvanrednu aktivnost i umešnost. Znatno manjeg intenziteta bile su pripreme u ostalim revolucionarnim okruzima, a naročito u vračanskom i slivenskom. Pri kraju ustaničkih priprema Benkovski je sazvao sastanak predstavnika svih mesnih komiteta plovdivskog okruga u selu Oborište kraj Panađurišta. Sastanak je počeo 14/26. aprila 1876. i za dva dana razmotrio sve dotadašnje pripreme, odlučivši na kraju da se, u skladu sa odlukama durdevskog komiteta, ustanak podigne 1. maja (gde to posebno ne naznačimo za datiranje događaja u toku ustanka upotrebjavajući stari kalendar). Međutim, jedan od učesnika oborištanskog sastanka bio je izdajnik i turski doušnik, koji je odmah dostavio vlastima u Tatar-Pazardžiku sve odluke skupa. Turci su odmah reagovali pripremvši hapšenje aktivista i revolucionara, ali se izbijanje ustanka više nije moglo sprečiti. Ipak, zahvaljujući upravo ovome, on je otpočeo desetak dana ranije od predviđenog roka.⁹

Ustanak je izbio u Koprivštici 20. aprila (2. maja) 1876, gde je turska vlast bila brzo likvidirana. Oдавde se vest o ustanku munjevito raznela po čitavom plovdivskom okrugu. Već istog dana do ustanka je došlo i u Panađurištu, Klisuri i nekim drugim mestima. Mesne turske vlasti su uništavane, a uspostavljana je nova ustanička uprava. Ustanak je dobio u izvesnim oblastima masovni karakter i brzo se širio zahvativši Pešter, Bracigovo, Perušticu, kao i mnoga sela. Ustanici, međutim, nisu ovladali Pešterom, a ustanak u najvećim gradovima — Plovdivu i Tatar-Pazardžiku, nije ni otpočeo. Posle toga ustanici su učinili krupnu taktičku grešku: utvrdili su nekoliko osvojenih punktova (Panađurište, Koprivšticu, Batak, Perušticu i vrh Eledžik) i orijentisali se na odbranu.¹⁰

Turske vlasti bile su iznenađene snagom i masovnošću ustanka. Vojne sile Turske u Bugarskoj bile su u ovo vreme dosta slabe, zbog koncentracije njenih trupa na srpskim i crnogorskim granicama i u Bosni i Hercegovini. Prema jednom izveštaju francuskog ambasadora u Carigradu d'Burgoana, (de Bourgoing), iz aprila 1876, u Bugarskoj se tada nalazilo svega 11.170 turskih vojnika, a Burgoan je tu ubrajao verovatno i neke garnizone u Makedoniji.¹¹ Zato je turska vlada izdala naređenje da se odmah pristupi formiranju bašibozućkih odreda od domaćih Turaka, Pomaka (islamizirani Bugari) i Čerkeza, koji su već od ranije bili dobro naoružani, verski fanatizovani, a prema hrišćanima zadojeni mržnjom. Istovremeno ona je ubrzano slala trupe sa granica i iz prestonice prema ustaničkim oblastima. Već 22. aprila otpočele su oštre borbe između ustanika i bašibozuka, a 26. aprila palo je prvo ustaničko uporište, grad Klisura, koji je smesta bio spaljen, dok je veliki deo njegovog stanovništva pobijen. Posle toga, 27. aprila, Turci su svoje glavne snage, potpomognute artiljerijom, okrenuli protiv centra ustanka — Panađurišta. Posle žestoke bitke i junačke odbrane ustanika, grad je, ipak,

⁹ *История на България, I*, 453—459.

¹⁰ Isto, 459—462.

¹¹ De Bourgoing ministru Decazes-u; 12. april 1876. Archive du Ministère des Affaires Étrangères, Paris. Correspondance politique, pays: Turquie (u daljem tekstu: AMAE, CP, Turquie), 1876, vol. 403, No 47.

30. aprila bio zauzet i spaljen, dok je masa njegovih građana, žena i dece, masakrirana. Odmah zatim, Turcima je od mesnih čorbadžija predata Koprivštica, koja je bila strašno opljačkana, ali ne i spaljena. Najzad, istog dana redovna turska vojska, koja je pristigla od Niša, uspela je da likvidira i ustaničko uporište Eledžik u kome je sve što je zatečeno zverski poklano. Preostale ustaničke snage iz ovih krajeva, zajedno sa vođom ustanka Benkovskim povukle su se u Staru Planinu gde su, gonjene stalnim poterama, najzad, posle desetak dana i uništene. Sam Benkovski poginuo je 12/24. maja.

Uporedo sa padanjem ustaničkih centara u severnom delu plovdivske oblasti, zla sudbina zadesila je i one u južnom. U likvidaciji ustanka ovde je učestvovalo još više redovne vojske pa su centri, i pored najupornije odbrane, padali jedan za drugim. Najpre je, oslabljena iznutra čorbadžijskom kontrarevolucionarnom akcijom, 30. aprila kapitulirala Peruštica, zatim je 5. maja osvojen Batak, u kome je poklano 5.000 ljudi, žena i dece, i najzad se 7. maja predalo Bracigovo, koje je bilo pošteđeno težih nasilja i pustošenja.¹² Ugušenje ustanka u plovdivskom okrugu praćeno je žestokim represalijama koje su se nastavile i nekoliko sledećih nedelja. Između ostalog, bilo je potpuno spaljeno 42, a delimično još 21 selo, hiljade ljudi je pobijeno, a tamnice su prepunjene bugarskim zatvorenicima.¹³

Vest o ustanku u panadžištanskom okrugu stigla je u trnovski okrug 25. aprila. I ovde su turske vlasti otpočele hapšenja, pa je vođa ustanka St. Stambolov odlučio da se više ništa ne čeka, uprkos toga što plan za ustanak još nije bio napravljen. Tako se 28. aprila (10. maja) u trnovskom selu Musina okupila jedna četa od 186 boraca iz više sela. Četa se uputila prema Gabrovu, sa zadatkom da tamo podigne ustanak, ali je usput napadnuta od daleko nadmoćnijih bašibozućkih snaga, pa se zato zaustavila i utvrdila u drenovskom manastiru. Opsednuta od oko 10.000 bašibozuka i vojnika sa artiljerijom, četa se junački držala čitavih 9 dana, od 29. aprila do 7. maja, a onda je izvršila proboj u kome je najveći njen deo bio uništen.

U trnovskom okrugu bilo je u ovo vreme formirano još nekoliko četa. No, budući da su se i ove čete orijentisale na odbranu bile su napadnute od daleko brojnijeg i nadmoćnijeg neprijatelja pa su lako uništavane, posle čega su Turci počinili strašne zločine u više sela ovog okruga, a naročito u Batoševu.

Ustanak je podignut i u slivenskom okrugu, ali je tu njegov vođa Stoil vojvoda krenuo četničkom taktikom, utvrdivši se sa jednom četom o. t. 60 ljudi u Staroj Planini, pa je i ova četa ubrzo, posle jednog krvavog boja, bila razbijena, dok su Stoil vojvoda i mnogi drugi ustanički vođi izginuli.

Poslednja svetla i tragična epizoda bugarskog ustanka 1876. bio je prelazak čete Hrista Boteva iz Rumunije, sa ciljem da se podigne ustanak u okrugu Vraca. Ova četa od 188 ljudi,¹⁴ sastavljena od bugarskih emigranata u Rumuniji, prebacila se u Bugarsku u trenutku kad je čitav ustanak već bio likvidiran. Nešto lukavstvom, a nešto silom, ona je stigla iz Đurdeva u Bugarsku austrijskim parobrodom „Radecki“, 17/29. maja 1876. Sa Dunava

¹² *История на България, I*, 462—464.

¹³ *Освобождение Болгарии*, 39.

¹⁴ Nikitin navodi da je ova četa brojala svega 175 ljudi (isto, 41).

četa se uputila prema Vraci, gde zbog neobavljenih priprema do ustanka nije ni došlo. Četa je, i pored toga što nije naišla na podršku naroda, uspela da stigne u ovaj okrug, ali je već sutradan 18. maja vodila tešku i krvavu borbu sa mnogo nadmoćnijim turskim poterama. Sledeće noći njoj je pošlo za rukom da izmakne neprijatelju, ali je 20. maja (1. juna) napadnuta od još većih turskih snaga, pa je u borbi koja se vodila čitav dan, četa prepolovljena. U smiraj dana poginuo je i njen vojvoda, veliki pesnik i borac Hristo Botev, posle čega je četa bila definitivno razbijena. Samo mali broj boraca uspeo je da se dokopa Srbije ili Rumunije.¹⁵

Tako je za kratko vreme završen bugarski ustanak 1876. Uzroka njegove propasti ima više. Pre svega, u ustanku su učestvovali seljaci i siromašniji gradski slojevi, dok se čorbadžijski i bogatiji trgovački stalež držao kolebljivo, ili čak i otvoreno izdajnički. Ustanak je podbacio i u masovnosti, jer njegovo vodstvo — sastavljeno od pripadnika sitne i srednje buržoazije i inteligencije svojim nacionalno-oslobodilačkim parolama u kojima nije bio dovoljno izražen socijalni elemenat, nije uspeo da pokrene najšire mase bugarskog naroda. Na taj način, iako je bio objektivno antifeudalni, progresivni pokret, jer se borio protiv turske države kao nosioca i čuvara feudalnog poretka, ustanak je zbog isključivog isticanja nacionalno-oslobodilačkih, a zapostavljanje socijalnih ciljeva, digao protiv sebe sve turske i muslimanske elemente stanovništva, makar oni pripadali i najsirašnijim društvenim slojevima. A muslimana je u Bugarskoj bilo veoma mnogo (blizu 1/3 ukupnog stanovništva) i ono se, dobro naoružano od vlasti, masovno i svom snagom bacilo protiv ustanka, a u izvesnim krajevima i protiv svih „đaura“, dužnih i nedužnih. Drugo, ustanku je nedostajala bolja, čvršća i jedinstvenija organizacija. Nije bilo jedinstvenog plana i tešnih veza između pojedinih revolucionarnih okruga, a ni u samim okruzima nije bilo prave revolucionarne organizacije i discipline. Naoružanje i oprema ustanka bilo je krajnje slabo i nedovoljno, pa se oni u tom pogledu uopšte nisu mogli meriti sa protivnikom. I od ono malo staromodnog i neefikasnog oružja koje su ustanici imali polovina je tokom borbi u plovdivskom kraju bila izbačena iz upotrebe zbog velikih kiša koje su neprestano kvasile barut i onemogućavale njegovo korišćenje. Tome treba dodati i blizinu turskih trupa koncentrisanih prema Srbiji, čiji je jedan deo odmah priskočio u pomoć vojsci u samoj Bugarskoj. Najzad, brzopropasti ustanak doprinela je i pogrešna odbrambena taktika, koju je njegovo vodstvo dosledno primenjivalo.

No bez obzira na svoj brzi slom i na neostvarenost bilo kakvih neposrednih tekovina, ovaj ustanak je bio od istorijskog značaja. On je pobudio pažnju čitave evropske javnosti i na taj način, više nego bilo koji raniji događaj bugarske istorije, postavio pred savremeni svet tzv. bugarsko pitanje. Pored nekih drugih faktora ovo je imalo veliki značaj za oslobođenje Bugarske. Osnovni razlog tome ležao je u strahovitim zločinima koje su Turci počinili u Bugarskoj za vreme i posle ustanka. Savremenom svetu otomansko carstvo predstavilo se ovom prilikom kao varvarska imperija, koja se održava putem najgrubljeg nasilja i ugnjetavanja svojih podanika. Jer turske represalije nad Bugarima bile su u apsolutnoj nesrazmeri sa stvarnim značajem ustanka.

¹⁵ *История на България*, 465—471.

Vest o masakrima čitavih naselja, sa svim ženama, decom i starcima, o spaljivanju i pustošenju oko stotinu sela i gradova, o mučenjima, silovanjima, nezakonitim vešanjima i svakovrsnim drugim svirepostima uzbudile su i revoltirale svetsku javnost. I pored upornih nastojanja nekih zvaničnih krugova ondašnje Evrope, preko cifre od 30.000 žrtava u Bugarskoj svet nije mogao olako da pređe. Na taj način, ono što nisu mogli da zadobiju sa oružjem u ruci Bugari su postigli svojim žrtvama. Tim faktom, kako je vidovito rekao Georgi Benkovski u trenutku kad je već bio svestan potpunog sloma ustanka, „cilj je postignut“.¹⁶

Ove podatke o bugarskom oslobodilačkom, antiturskom i antifeudalnom pokretu izneli smo stoga da bi se pravilnije mogao oceniti karakter stavova i reagovanja koje su prema njemu ispoljili zvanični krugovi i javno mnjenje Francuske.

Francuska i istočna kriza tokom 1875—76. godine

U najvećem delu naučne literature koja se bavi istorijom Francuske ili diplomatskom istorijom perioda o kome je reč preovladava mišljenje da je francuska vlada prema svim balkanskim pitanjima zauzimala pasivan, posmatrački stav, od 1871. pa sve do 1878. godine. U ovom trenutku mi ne možemo da polemišemo sa ovakvim mišljenjima, ali moramo da ukažemo na njihovo poreklo i na izvesne rezerve koje se na njih mogu staviti. Pre svega, ovakva uverenja o pasivnosti francuske istočne politike od 1871—1878. formirala su se uglavnom na osnovu poznavanja opšte situacije u kojoj se Francuska nalazila više godina posle neuspešnog rata sa Pruskom i Pariske komune. Drugo, ovakvom uverenju mnogo je doprinela i objavljena arhivska građa iz Arhiva francuskog ministarstva spoljnih poslova (Žute knjige iz 1877. i 1878. zatim kolekcija *Documents diplomatiques français*, u ovom slučaju tom I i II u prvoj seriji, objavljeni u Parizu 1929. i 1930) u kojoj se na bezbroj mesta susreću fraze: „une grande réserve“, „une grande esprit de moderation“, „une prudence à toute épreuve“, „le moment de l'initiative n'est pas venu pour nous“, itd. Sve ovo, međutim, još nije dovoljan dokaz o apsolutnom izostajanju svake inicijative i o potpunoj pasivnosti francuske politike prema istočnom pitanju. Van svake je sumnje da je politički program svakog serioznijeg francuskog političara i diplomate iz prve decenije Treće republike, bez obzira na njegov krajnji cilj i pravac, sadržao i ove postulate: Francuska je iz rata sa Pruskom izašla veoma oslabljena i okrnjenog ugleda. Da bi i dalje ostala ono što jeste, da bi povratila svoj ugled i značaj u svetu, njoj je potreban izvestan duži period pribiranja snaga, obnavljanja, lečenja i nadoknađivanja i ljudskih i materijalnih i moralnih gubitaka. To se, pak, može ostvariti jedino ako za duže vreme u svetu potraje mir i ako Francuska ne bude ponovo uvučena u bilo kakav vojni sukob. Zato ona i njena diplomatija moraju svim silama raditi na očuvanju mira.

Ali, upravo to, očuvanje mira po svaku cenu, teralo je francusku vladu na aktivnost, na preduzimanje koraka i inicijativa radi što dužeg odlaganja svih gorućih pitanja međunarodnih odnosa. Ako se rešavanje takvih pitanja

¹⁶ Isto, 464. i *Освобождение Болгарии...*, 43—46.

ipak nametalo, ako je koje od njih zapretilo da izazove ozbiljnije međunarodne zaplete, onda je Francuska diplomatija ulagala mnogo napora da se ona nekako stišaju, odlože ili reše. Pri tome, ona je bila vrlo elastična, nije se služila uvek istim sredstvima i iznad svega gledala je da se nikome ne zameri, da ničiju mržnju ili podozrenje ne navuče na sebe. Zbog svega toga i Francuska je preduzimala neke inicijative i nije bila samo nemi posmatrač pri rešavanju najkrupnijeg međunarodnog pitanja ovog doba, balkanske ili istočne krize od 1875—1878. Istina, i u ovom slučaju, možda više nego u bilo kojem drugom francuska vlada je išla, ili se bar trudila da ide, linijom najmanjeg otpora; lajtmotiv svih njenih poduhvata je „il faut être extrêmement prudent“, ali potpuno pasivna svakako nije bila. To, uostalom, potvrđuje svako ozbiljnije proučavanje, kako objavljene, tako i neobjavljene, arhivske građe francuskog ministarstva spoljnih poslova iz ovog perioda. Svaka pak inicijativa neke velike sile — a Francuska je to još uvek bila bez obzira na trenutnu oslabljenost — ma kakvog karaktera ta inicijativa bila, mogla je imati nekakav značaj za balkanske narode čiji su oslobodilački pokreti i doveli do krupnih međunarodnih komplikacija od 1875—78. U tom svetlu posmatrano i izučavanje politike svake pojedine velike sile onoga vremena, prema nekim konkretnim pitanjima velike istočne krize, ima i danas naučnog značaja i opravdanja.

Osnovni pravac spoljne politike Francuske — borba za očuvanje evropskog mira — ispoljavao se u njenom odnosu prema balkanskom pitanju u principu što dužeg očuvanja statusa quo-a na istoku i u spasavanju integriteta turskog carstva. Razloga za ovakav stav bilo je više.

Prvo, Francuzi su verovali da će svako pokretanje nerešenih i stalno akutnih pitanja na istoku svakako naterati Rusiju na pokušaj da jednim pobedonosnim ratom izvrši na Balkanu značajnije teritorijalne promene, bilo u svom direktnom interesu, bilo u cilju ostvarenja svog posrednog uticaja na poluostrvu. Ukoliko ovaj pokušaj Rusije uspe, što je vrlo verovatno, to će dovesti ili do konačnog raspada i deobe otomanske imperije, ili do opšte evropskog konflikta, jer ostale sile sigurno će zatražiti odgovarajuće kompenzacije za sebe ili će raditi na tome da spreče Rusiju u ostvarivanju njene dominacije na evropskom jugoistoku. U datoj situaciji Francuskoj ni jedna mogućnost nije odgovarala. Prva zato što u mogućoj podeli Turske Francuska, zbog svojih još neprevaziđenih slabosti, ne bi mogla da učestvuje aktivno i sa pozicija sile, a druga stoga što bi opšti konflikt između najzainteresovanijih država (Rusije, Engleske i Austro-Ugarske) ostavio Francusku samu prema Nemačkoj, od koje se ona neprestano bojala, pošto za novi obračun sa njom još nije bila pripremljena. Zbog toga je Francuskoj bilo u interesu održavanje, makar i sasvim slabog, turskog carstva, sve do nekog drugog za nju pogodnijeg trenutka.

Drugo, u francuskim političkim krugovima računalo se takođe da bi gubljenjem prostranih balkanskih oblasti Turska svu pažnju i snage koncentrisala na svoje posede u Africi (Egipat, Tunis itd.) za koje je opet Francuska bila veoma zainteresovana. Nije li onda razumljiva njena težnja da se odgodi rešavanje balkanskog pitanja, bar dok ne uspe da ostvari neku od svojih pretenzija u severnoj Africi?

Treće, očuvanje turskog integriteta zahtevali su i finansijski interesi francuske buržoazije. Ova vrsta interesa nije bila gotovo ništa manje važna za francusku vladu od političkih interesa države. Zajedno sa engleskim finansijerima, kapitalisti Francuske uložili su za ono vreme ogromne svote u državne zajmove koje je Turska pravila počevši od Krimskog rata. Te zajmove Turska je zaključivala sa vrlo visokim interesom od 6 i više procenata i na rokove od po 20 godina. Godine 1875. državni dug Turske popeo se na 5,3 milijarde zlatnih franaka, od čega je na francuski kapital otpadalo 40%, na engleski 35%, a na sve ostale zemlje kod kojih se Turska zadužila 25%. Samo na ime kamata Turska je 1875. trebalo da plati poveriocima čitavih 300 miliona franaka, dok je ceo njen realni budžet za tu godinu iznosio jedva nešto preko 380 miliona. To je, naravno, bilo nemoguće, pa je te godine u oktobru Turska proglasila državno bankrotstvo i svela plaćanje kamata na svoje zajmove na svega 50%. Razume se da propast turskog carstva nikako nije išla u račun francuskim kapitalistima jer bi u tom slučaju oni bili ti koji bi tu propast vrlo skupo platili. I ne samo to, već bi ova propast dovela u pitanje i plaćanje ogromnih dugova koje je kod tih istih bankara i finansijera učinio sultanov vazal, egipatski Keditiv. Došle bi u pitanje i dividende na akcije Sueckog kanala, a takođe i prihodi od francuskih kapitala uložениh u turske železnice i bankarske kuće. Sve je to nalagalo francuskoj diplomatiji da se zalaže za izbegavanje potresa na istoku, za što brže zataškavanje svih sukoba i za, u krajnjoj liniji, očuvanje turskog carstva u celini.

Poslednji, iako svakako ne i najnevažniji razlog upornih nastojanja francuske diplomatije da se svuda, a u prvom redu na istoku, izbegne svaki međunarodni konflikt, bila je vrlo nestabilna unutrašnja politička situacija u samoj Francuskoj. Pod neprestanim vrlo agresivnim pritiskom reakcionarnih monarhističkih i klerikalnih snaga, mladi republikanski režim u Francuskoj nikako nije mogao da se konsoliduje. Upravo u prvim godinama istočne krize, sve do pred kraj 1877, vodiće se ogorčena i neprekidna politička borba u samoj Francuskoj, koja je u trenucima najveće zaoštrenosti (tokom 1876. i 1877) pretila da joj uništi već i onako poljuljan prestiž u Evropi.

To su, dakle, bile osnovne okolnosti koje su diktirale balkansku politiku Francuske u godinama istočne krize 1875—78. No, ovde je odmah veoma važno da učinimo još jednu napomenu, bez koje se neki postupci francuske diplomatije u istočnom pitanju ne bi mogli pravilno razumeti. Naime, uprkos svih pobrojanih razloga koji su Francuskoj nametali status quo na Balkanu kao jedan od osnovnih principa njene spoljne politike ovog vremena, ona je taj princip vrlo elastično primenjivala i bila je čak spremna i na izvesno odstupanje od njega. U stvari, ona ga se držala samo dotle dok je on bio u skladu sa još važnijim principom očuvanja mira u Evropi. Nasuprot Engleskoj, koja se na bazi istog principa, koga se skoro uvek držala dogmatski i dosledno, pokazala pravom protivnicom balkanskih naroda, Francuska je smatrala da na Portu treba vršiti neprestani pritisak u cilju iznuđivanja raznih reformi, povlastica i ustupaka u korist hrišćanskih naroda. Ako je to nekad i bilo u suprotnosti sa principom status quo-a, išlo je bar u

prilog očuvanju mira i makar i privremene stabilizacije prilika u ovom delu Evrope.¹⁷

Pored ovih opštih okolnosti koje su uslovljavale najvažnije stavove Francuske prema balkanskim pitanjima, postojalo je i više vrlo konkretnih razloga koji su 1876. uticali na držanje francuske diplomatije prema događajima u Bugarskoj za vreme ustanka i nekoliko meseci posle njega. Pitanje koje je najviše zaokupljalo pažnju diplomatije svih velikih sila, pa i Francuske, u maju 1876. bila je izrada i pregovori oko predavanja tzv. Berlinskog memoranduma Turskoj, u ime svih šest garantnih sila.¹⁸ Smatrajući da su zahtevi koji su u memorandumu postavljeni pred Tursku i suviše povoljni za ustanike u Bosni i Hercegovini, a nepovoljni za Turke, Engleska ga je odbacila i nije htela da se pridruži kolektivnom demaršu na Porti koga su pripremale ostale velike sile. Francuski ministar inostranih poslova, vojvoda Dekaz (Decazes), i njegovi ambasadori u Londonu — Arkur (Harcourt), i Petrogradu — L'Flo (Le Flô), ulagali su velike napore da privole Englesku na prihvatanje memoranduma, a s druge strane, da nagovore Rusiju na još veće umeravanje svoga držanja prema Turskoj. Jer, jedan od aksioma kojim se rukovodila spoljna politika Francuske sastojao se u tome da po svaku cenu treba sprečiti sukob između Engleske i Rusije, njene dve jedino moguće zaštitnice. Zato je ona, ne opredeljujući se definitivno ni za jednu,

¹⁷ Ako bismo računali i dela starijeg datuma, ona koja su nastajala za vreme događaja o kojima je reč ili nekoliko godina, pa i decenija, posle njih, onda bi se slobodno moglo reći da je literatura o spoljnoj politici Francuske i istočnom pitanju ovog vremena, enormna. Mi ćemo stoga, ovde navesti samo nekoliko dela novijeg datuma kojima smo se služili za pisanje ovog odeljka našeg rada, a koja su nam se učinila najvrednijim, najpotpunijim i najznačajnijim, izostavljajući neka vrlo poznata dela starijeg datuma:

— Henri Hauser, *Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914)*, tom. 1, Paris 1929, 119—153.

— Георги П. Геновъ, *Историията въпросъ*, II, София, 1926, 256—445.

— David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan crisis of 1875—1878*. The first year. London — New York, 1963.

— *Istorija diplomatije*, sveska druga, u redakciji V. P. Potenkina, Beograd, 1949, 29—52.

— *Histoire des relations internationales*, publiée sous la direction de Pierre Renouvin, tom sixieme: Le XIXe siècle II — de 1871. à 1914, par Pierre Renouvin, Paris, 1955, 64—78.

— В. М. Хвостов, *История дипломатии*, том: II, Москва, 1963, 83—133.

— Pierre Renouvin, *La politique extérieure de la IIIe république de 1871 à 1904*. (Certificat d'Etudes supérieures d'histoire moderne et contemporaine), Paris, 1953, 116-160.

— Charles Bloch, *Les Relations entre la France et la Grande Bretagne (1871—1878)*, Paris, 1955, 75—77, 121—123.

Mi posebno ukazujemo na dva poslednja dela koja sadrže najviše konkretnih podataka kako o spoljnoj politici III republike, tako i o držanju Francuske za vreme istočne krize 1875—78.

¹⁸ Berlinski memorandum izradili su ministri triju carskih dvorova: Nemačke, Rusije i Austro-Ugarske — Bizmark, Gorčakov i Andraš, na svom sastanku u Berlinu, maja 1876. Memorandum je bio prihvaćen u obliku zvaničnog diplomatskog akta 13. maja 1876. Po onome što je sadržao i što je zahtevao od Turske, berlinski memorandum je u stvari bio jedna vrsta proširene i nešto izmenjene Andrašijeve note od 30. decembra 1875. (Najviše podataka o ova dva diplomatska akta može se naći u citiranim delima Genova, Harisa i Hvorstova, kao i u knjizi Vase Čubrilovića: *Bosanski ustanak*, Beograd, 1930).

nastojala u svakoj prilici da nekako približi često dijametralno suprotna gledišta ovih dveju sila i njihovih kabineta. Međutim, ovakva posrednička akcija francuske diplomatije doživela je u junu 1876. svoj prvi osetniji poraz. Zahvaljujući protivrečnosti i nepomirljivosti stavova ruske i engleske vlade, Francusku su u Londonu smatrali zagovornikom ruskih, a u Petrogradu engleskih interesa. Zbog toga se ona, od juna pa za sledećih nekoliko meseci unapred, našla potpuno usamljena i bez ikakvog iole značajnijeg uticaja na istočno pitanje.¹⁹

Afera oko ubistva francuskog i nemačkog konzula u Solunu, koje je 6. maja 1876. počinila gomila muslimanskih fanatika, takođe je nekoliko meseci zaokupljala pažnju francuske diplomatije, a naročito u toku maja i juna. Diplomatska prepiska vođena tih meseci između francuskog ministarstva spoljnih poslova i ambasade u Carigradu bukvalno je pretrpana dokumentima koja se odnose na ovaj događaj. Isto tako, francuski diplomatski i vladini krugovi bili su u proleće i leto 1876. preokupirani i unutrašnjom situacijom u čitavoj Turskoj, a naročito u Carigradu. Prilike u čitavom otomanskom carstvu, pa i u njegovoj prestonici, bile su veoma zaoštrene u toku proleća, da bi u maju ta zaoštrenost dostigla kulminaciju. Tridesetog maja izvršen je u Carigradu dvorski prevrat i umesto Abdul-Azisa na presto je doveden Murat V. No situacija se nije ni tada smirila. Ustanak u Bosni i Hercegovini je trajao, strani brodovi su bacili sidra u carigradsku luku radi „zaštite Evropljana“, bašibozuci su vršljali po Makedoniji, u jednom atentatu, juna meseca, poginulo je nekoliko vrhunskih turskih državnika, a 31. avgusta je sa sultanskog prestola zbačen i Murat V da bi ustupio mesto Abdul Hamidu II.

Najzad, 30. juna 1876. Srbija i Crna Gora ušle su u rat protiv Turske. Ovo je izazvalo čitav niz novih međunarodnih zapleta, dalje komplikovalo istočno pitanje i odnose velikih sila. Tokom čitavog leta i jeseni razvijace se izvanredno velika diplomatska aktivnost u kojoj će sve više biti angažovana i Francuska. Već ranije pokrenuta pitanja na istoku rat Srbije i Crne Gore sa Turskom je do te mere zaoštrio i multiplikovao, da će ona postati glavnim predmetom diplomatske aktivnosti velikih sila, dok će većina ostalih međunarodnih problema biti potisnuta u drugi plan.

Kao što se vidi, pažnja francuske spoljne politike bila je u vreme kad su se odigrali događaji u Bugarskoj i kad su vesti o njima prodirale u svetsku javnost zaokupljena neobično krupnim međunarodnim zbivanjima. S druge strane, položaj francuske diplomatije u tzv. evropskom koncertu nije bio ni naročito povoljan niti naročito uticajan. Pored svega toga, ona je reagovala na vesti o turskim zločinima u Bugarskoj, mada, zbog izvesnih obzira, sa prilično zakašnjenja. Iako njene intervencije nisu došle pravovremeno, niti su bile brze i efikasne, francuska diplomatija, a njena javnost još daleko više, nije se ni oglašila o pozive za pomoć i saučešće koji su dolazili sa Balkanskog poluostrva 1876. Sputavane raznim političkim, ekonomskim i međunarodnim obzirima i interesima, o kojima je već bilo reči, ove intervencije ostaće ipak pretežno u granicama verbalnih protesta i, ma koliko iskrenog, neefikasnog saučešća sa stradanjima bugarskog naroda.

¹⁹ Charles Bloch, n. d., 141—145.

Stav francuskih zvaničnih krugova prema događajima u Bugarskoj 1876.

Još od pokreta za dobijanje Egzarhije u Bugarskoj, bugarsko pitanje skretalo je na sebe pažnju francuske spoljne politike, kao jedno od mogućih žarišta budućeg konflikta na Balkanu. O tome interesovanju, između ostalog svedoči i dosta velika dokumentacija iz nekoliko francuskih konzulata u većim centrima Bugarske iz 70-tih godina, kao i često posvećivanje opširnih izveštaja francuskih ambasadora u Carigradu bugarskim prilikama od 1871. do 1875. Od izbijanja ustanka u Hercegovini i zaošttravanja istočnog pitanja ta pažnja postala je još življa, naročito kad su do francuske vlade i njene ambasade u Carigradu sve češće počeli stizati glasovi o teškom položaju Bugara pod turskom vlašću i o sve češćim izrazima nezadovoljstva ovog naroda prema toj vlasti. Tokom 1875. francuski ambasador u Carigradu d'Burgoan u više navrata je skretao pažnju svom ministarstvu na tešku situaciju u kojoj se nalazi bugarska raja, a krajem te godine on je uputio i atašea ambasade Albina Rozea na jedno duže putovanje po Rumeliji radi prikupljanja autentičnih podataka o prilikama u ovom delu otomanske carevine. Sa ovog putovanja Roze je, kao prilično objektivan i obavešten posmatrač, napisao ambasadoru vrlo opširan izveštaj u kome daje dosta podataka o ekonomskom položaju bugarskog življa, o zloupotrebama turske administracije, o nevoljama seljaka, zanatlija i trgovaca, o pravnoj nesigurnosti i nezaštićenosti Bugara pred samovoljom svakog zaptije, o potpunoj političkoj obespravljenosti hrišćana, o verskim i kulturnim prilikama u Bugarskoj itd. Iz svega toga kao da su se nagoveštavali skori i opasni izlivi nezadovoljstva naroda ove zemlje protiv turske vlasti. Ovaj Rozeov izveštaj d'Burgoan je dostavio ministru u prilogu svoje depeše od 20. decembra 1875.²⁰

Još određenije blizinu ustanka u Bugarskoj predosetio je i saopštio svojoj vladi francuski vice konzul u Filipopolju (Plovdivu) Gajar d'Feri (Gaillard de Fery), koji u svom izveštaju od 8. aprila 1876, aludirajući na septembarski pokret 1875. u Staroj Zagori, kaže da je on bio samo simptom daleko ozbiljnijih i krupnijih događaja koji su na pomolu. Jer, veli d'Feri, Bugari se ubrzano oružaju i pripremaju, pa se sa prilično sigurnosti može očekivati da će i oni masovno ustati protiv otomanske vlasti kao što su to nekada učinili Kričani, ili kao što su se sada pokrenuli Hercegovci.²¹ No zahvaljujući svim drugim problemima istočnog pitanja, a držeći se pravila da tamo gde još vlada mir ništa ne treba ni dirati, francusko ministarstvo nije povodom ovih vesti preduzimalo nikakve korake.

Prve vesti o bugarskom ustanku francuskoj vladi su uputili njen ambasador u Carigradu Burgoan i novi francuski vice konzul u Filipopolju — koji je na ovom mestu aprila 1876. zamenio d'Ferija — d'Istrija (d'Istria). U svom telegramu od 4. maja Burgoan je vrlo kratko izvestio vladu u Parizu: „U okolini Filipopolja izbili su neredi, izgleda dosta ozbiljni. Iz Carigrada se šalju trupe u Bugarsku.“²² Vice konzul iz Filipopolja d' Istrija bio je u

²⁰ AMAE. CE. Turquie, 1875, tom 402.

²¹ Gaillard de Ferry ministru Decazes — u, 8. april 1876. AMAE. Correspondance politique des consuls (u daljem tekstu: CPC), Turquie, Poste consulaire Philippopoli (u daljem tekstu navodićemo samo mesto konzulata), 1876, vol. 1.

²² D. D., Affaires d' Orient, 124.

svom telegramu od istog dana nešto opširniji. On je javljao da je prema vestima dobijenim od turskih vlasti ustanak delo strane agitacije, a da među ustanicima ima mnogo Srba i Crnogoraca.²³ Ali, već posle dva dana, Istrija izveštava ministarstvo da, prema onome što je do tada uspeo da sazna, ustanak nije rezultat strane zavere protiv Turske, nego je izraz gneva ugnjetenog bugarskog naroda.²⁴

Kako je ustanak trajao kratko o samim detaljima njegovog toka u francuskom ministarstvu spoljnih poslova nema mnogo podataka. Na osnovu onoga što je poslato francusko ministarstvo nije moglo da stekne preciznu sliku o razvoju događaja, pogotovu stoga što su oni nizali brzo, a situacija se svakodnevno menjala. Tako je ambasador Burgoan 10. maja pisao u svojoj depeši ministarstvu da bugarski ustanak ima izgleda da dobije vrlo ozbiljan karakter. „Prema mestu gde je izbio, kaže on, izgleda da ga vode ljudi koji znaju šta je rat, jer pokrenut je na tačkama koje strategijski mogu imati prvo-razredni značaj pošto leže na komunikacijama između Bosne i ostalih delova Carstva.“²⁵ No, dok je ova vest prispela u Pariz, situacija u Bugarskoj bila je već temeljno izmenjena, a ustanak suzbijen na najvažnijim tačkama. Verovatno zahvaljujući turskim verzijama o zbivanjima u Bugarskoj, nedovoljno preciznu sliku o njima daje Burgoan i u svom izveštaju od 24. maja u kome stvar predstavlja tako kao da se u Bugarskoj vodi rat između hrišćana i muslimana bez učešća vojske, obostrano surov i podjednako strašan i za jedne i za druge. U tom izveštaju on između ostalog kaže: „Turska vlada ima puno razloga da se zabrine zbog događaja u Bugarskoj. Ova nesrećna zemlja sada je poprište groznih događaja. Između podeljenog stanovništva vodi se surova borba. Sela plamte, a žene i deca nisu pošteđeni, i ako to potraje jedna od najrazvijenijih oblasti Carstva postaće pustinja.“²⁶ Najzad, poslednjih dana maja turski ambasador u Parizu, predao je francuskom ministarstvu spoljnih poslova kopiju telegrama svoga ministarstva od 29. maja, kojim ga Porta obaveštava da je raznim „kombinovanim merama“, ustanak u Filipopoljskom vilajetu potpuno ugušen.²⁷

Već i na osnovu ovih informacija, tako nepotpunih i nepreciznih, francuski ministar inostranih poslova Dekaz je razumeo da su se u Bugarskoj odigrali veoma ozbiljni događaji koji mogu i dalje komplikovati istočno pitanje. U svojim instrukcijama upućenim ambasadoru u Carigradu 2. juna 1876, povodom dvorskog pevrata u Turskoj, on izražava nadu da će promena

²³ Telegram d' Istria-e od 4. maja 1876. AMAE. CPC. Philippopoli, vol. 1.

²⁴ Isto, Istrijini telegrami od 6. i 7. maja 1876.

²⁵ De Bourgoing ministru Decaes-u, 10. maja 1876 AMAE. CP. Turque, vol. 404, No. 63.

²⁶ Isto, Isti Istome, 24. maj 1876. No 73. Zanimljivo je da je nekoliko dana ranije, 19. maja, događaje u Bugarskoj na sličan način predstavio caru Aleksandru II i ruski ambasador u Turskoj general Ignjatijev. U svojoj depeši broj 190 on je pisao: „Le soulèvement de la Bulgarie prend des plus en plus le caractère d' une guerre d' extermination entre les deux races qui s' y trouvent en lutte“. Međutim, u daljem izlaganju on je ipak precizniji jer govori da je prevaga očevidno na strani Turaka i da je oni koriste za svoje pljačkaše, nasilnike i ubojičke poduhvate, koji su već dosad potpuno opustošili plodnu dolinu između Filipopolja i Tatar-Pazardžika. (*Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том. I. 1875—1877. Москва 1961. Doc. br. 103, str. 217.*)

²⁷ AMAE, CP. Turquie, v. 404. prilog Dekazovog pisma Burgoanu od 2. juna 1876, broj 70.

suverena odvesti otomansku imperiju na put ozdravljenja, ali preporučuje d'Burgoanu da istovremeno sa izrazima poverenja prema Muratu V prenese Porti i mišljenje francuske vlade da su Hercegovina i Bugarska trenutno dva najteža problema koja se pred novog sultana postavljaju. Za njihovo rešavanje svi turski državnici moraju pokazati maksimalno strpljenja i dobre volje.²⁸

Od kraja maja počeli su francuskom ministarstvu inostranih poslova da pristižu sve češći i detaljniji izveštaji od zvaničnih diplomatskih predstavnika Francuske u Bugarskoj i u Carigradu o karakteru već ugušenog ustanka i, naročito, o teškim nasiljima koja nad bugarskim narodom primenjuju turske vlasti, vojska i neregularne trupe. Najrevnosniji u obaveštavanju francuske vlade o turskim nedelima bio je vicekonzul u Plovdivu d' Istrija. Ovaj iskusni francuski diplomata još se na svom dugogodišnjem službovanju u Beogradu upoznao sa prilikama u balkanskoj Turskoj, tako da je i u Bugarskoj brzo uspeo da pronikne u pravo stanje stvari. To mu, pred groznim primerima osmanlijskog besa, čiji je i sam svedok bio u maju 1876, i nije bilo teško. Istrija je privatno, kao čovek, osetio u tim trenucima veliku indignaciju prema svim turskim zločinačkim merama i čak prema Turcima uopšte, pa je to došlo do izražaja i u njegovim diplomatskim izveštajima. Tako on 30. maja piše: „... Represalijske su bile grozne, podjednako protivne i interesima Turske kao i zakonima humanosti. Ne samo da nisu (Turci — Č. P.) upotrebljavali regularne trupe prema svim vojnim propisima, već su naprotiv pustili naoružane bande pod imenom Baši-bozuk, sastavljene od ljudi surovih koji izgleda nisu imali nikakav drugi zadatak nego da ubijaju svakog bez razlike ko im se našao na putu, krive i nevine, žene, starce i decu; da krađu i da pale. Govori se o približno sto razorenih sela i 20.000 do 30.000 poklanih lica. To, kao što se vidi, i nisu represalijske, već rat istrebljenja i uništavanja koji se sručio na jednu od najbogatijih i najproduktivnijih oblasti Carstva... Muslimani su se pokazali takvima kakvi su bili u vreme svojih osvajanja: željni hrišćanske krvi, lakomi na krađu i otimačinu; njihovo ponašanje samo je pokazalo kakva duboka provalija deli dve rase koje je sudbina opredelila da žive u stalnom dodiru.“²⁹

I ostali Istrijini izveštaji, pisani u toku leta 1876, prepuni su podataka o stradanjima Bugarskog naroda i o nedelima Turaka. U telegramu od 4. jula on govori o pretnjama muslimanskih fanatika da će izvršiti nove pokolje nad hrišćanima i o nesigurnom položaju francuskih građana koji su se zatekli u Bugarskoj. Dvojica od njih, trgovci Guzon i Alar nestali su i po svoj prilici su ubijeni. Zbog svega ovoga Istrija je išao kod komandanta grada koji mu se slatkorečivo zahvalio za skrenutu pažnju na muslimanske pretnje i dao mu ohrabrujuća obećanja.³⁰ Dva dana docnije, 6. juna, Istrija piše u svom izveštaju: „Situacija Bugara u unutrašnjosti zaista je nepodnošljiva. Turci dolaze kod njih, uzimaju im žene, devojke, novac, stoku, i ako ovi pokušaju da se usprotive bivaju ubijani ili hapšeni kao zaverenici“. Prema daljim Istrijinim rečima, bugarski narod nije izložen samo zulumu Bašibozuka i

²⁸ Isto. (U osakaćenim izvodima ovaj dokumenat objavljen je u D. D. Affaires d'Orient, 149—150).

²⁹ AMAE, CPC. Turquie, Philippopoli, vol. 1. Istrijin izveštaj od 30. maja 1876.

³⁰ Isto.

neodgovornih razbojničkih bandi, nego i zvaničnih lica. Turski komesari koje vilajetske vlasti šalju da tobož zaštite narod, ustvari ga i sami ucenjuju, pljačkaju, otimaju mu novac, da bi ga na kraju opet prepustili bandama ubica i lopova. Istrija navodi slučaj jednog komesara koji je došao u neko selo blizu Filipopolja sa zadatkom da kazni zločince iz reda bašibozuka. Stigavši u selo on je okupio sve njegove preživjele stanovnike i rekao im: „Došao sam da vas zaštitim od marodera, ali vi mi morate zato dati 200 livara. Ako nećete proglasiti vas za komite, a vi znate šta će to za vas značiti. Birajte.“³¹

Pored svega ovoga, u pomenutim Istrijinim izveštajima, kao i u pismu od 29. jula, mogu se naći i podaci o falsifikovanju dokumenata, perfidnim lažima i izvrđavanjima na već oprobane načine, kojima se služe turske vlasti kad je u pitanju kažnjavanje zločinaca. Te — taj i taj dokument nije sada tu, te ne mogu da pronađu svedoke, te za sad još nije sve jasno, te treba sačekati još koji dan itd.³²

Ništa manje nisu teške optužbe protiv Turaka koje je u Pariz slao francuski vicekonzul u Sofiji L'Ge (Le Gay). Karakteristično za ovog diplomatu je to što je on najbolje razumeo prave uzroke i ciljeve bugarskog ustanka i što je sa tim svojim zapažanjima pokušao da upozna i svoju vladu. U izveštaju od 27. jula pod naslovom: „Fin de la révolte de Bulgarie“, on prvo navodi uzroke ustanka, zatim govori o njegovom pokretanju i na kraju se zadržava na podacima o svirepim turskim represalijama. Iako i L'Ge organizatore i pokretače ustanka vidi u ruskim i srpskim agentima, on pravilno zaključuje da do revolta narodnog nikad ne bi došlo da nije bilo daleko ozbiljnijih i objektivnijih razloga nego što je strana agitacija. Po njemu ovo su tri najvažnija uzroka ustanka bugarskog naroda:

1. Neprestano povećanje poreskih zahteva,
2. Pljačka od strane turskih državnih funkcionera i
3. Brutalnost Turaka prema Bugarima.

Svaku od ovih tačaka L'Ge opširno obrazlaže. Pošto je, zatim, izneo neke podatke o načinu pripremanja i pokretanja ustanka, što posle svega koliko se danas o tome zna nema više ozbiljnijeg značaja za nauku, francuski vicekonzul se duže zadržao na opisu represalija koje su protiv bugarskog stanovništva preduzeli bašibozuci, Čerkezi i vojska, pod komandom Hasan paše i Hafiz paše. U jednoj civilizovanoj zemlji, kaže L'Ge, ovi komandanti bi posle svega što se desilo doživeli hitnu degradaciju, dok su u Turskoj slavljani, a Hafiz je čak i odlikovan. Da stvar bude još gora Sofijski mutaserif — Nazhar paša, koji je lično odgovoran za neke zločine, umesto da bude strogo kažnjen, proizveden je za valiju.³³

Vrlo zanimljivi i uzbudljivi su opisi krvave groteske turskog sudstva u Bugarskoj posle ustanka, koje daje L'Ge u svojim izveštajima. Tako 28. juna on piše da su Turci, posle 30.000 pobijenih Bugara, sada odjednom osetili potrebu da pokažu svetu kako kod njih ima i suda i zakona i kako su

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Le Gay ministru Decazes-u, 28. jul 1876. AMAE. CPC, Sofia 1876, vol. 1.

svi oni koji su kažnjeni, kažnjeni pravilno i po pravnim normama. A tursko pravosuđe i sudanija prema duhovitom L'Geovom opisu izgleda ovako: tužilac pročita kratku optužbu protiv osam lica odjednom i sve ih lakonski optuži za „kršenje zakona“. Onda ustaje jedna spodoba koja se zove branilac i skrušeno izjavi da su svi optuženi po koranu doduše krivi, ali da on ipak moli za njih milost sudija. Optuženi uopšte nemaju pravo da puste glasa od sebe. Time je prvi čin, onaj komični, ove drame završen. Sudije se povlače u jednu prostoriju da posrću kafu, lagano, po turski. Kad se taj ritual kafenisanja završi, počinje drugi, još kraći čin, koji sada već dobija punu dramatičnost. Sudije oglašavaju sve optužene krivim i osuđuju ih na smrt. Treći, već sasvim tragičan čin, odigrava se još istog dana: svi osuđeni bivaju obešeni u pet najvećih sofijskih ulica, uz odvratno krevljenje, cerekanje i psovanje raspuštene gomile.³⁴

U nekim svojim docnijim izveštajima L'Ge će govoriti o pljačkama bugarske imovine, o trgovini nekažnjeno naplaćkanim stvarima, o više vagona robe koju je sam Hafiz paša za sebe oteo u Tatar-Pazardžiku itd.³⁵

Nešto drugačije raspoložen prema bugarskom narodu i njegovom ustanku, od svojih kolega iz Filipopolja i Sofije, bio je francuski vicekonzul u Ruščuku Obare (Aubaret). Za njega ustanak je delo „ruskih emisara“, prema kojima on ne oseća ni najmanje simpatija. Obare se zadovoljava konstatacijom da se ovi „žalosni događaji“ neće ponoviti, jer „nedavne energične represalije protiv poslednjih nereda jako su impresionirale ovaj, u celini, miran narod a užasi počinjeni od Čerkeza i bašibozuka drže ga još u strahu... Stroge mere preduzete su protiv svih pokušaja da se formiraju nove ustaničke bande. To je veliko olakšanje za Valiju, a to je, takođe, možda odluka koja će biti u stanju da prekine sve incidente i rat lokalizuje na srpskoj granici.“³⁶

Krajem jula i početkom avgusta, Obare odbija da se povinuje nalogu francuskog ambasadora u Carigradu d'Burgoana i da izađe na teren gde bi na licu mesta ispitao optužbe protiv turskih vlasti i stanovništva. Uprkos toga, on nije mogao da prećuti neke eklatantne činjenice o turskim nedelima i o tragičnoj igri turskog pravosuđa o kojima daje više podataka u svojim izveštajima ministarstvu inostranih poslova od 12. jula i 12. i 16. avgusta. Isto tako, u izveštaju od 17. avgusta on priznaje da hrišćansko stanovništvo i dalje živi pod terorom i da nikakve javne sigurnosti više nema. „Očevidno je, zaključuje on, da ova situacija — moguća samo u Bugarskoj — ne može biti produžena u nedogled... On (bugarski narod — Č. P) vapije iz sveg glasa za stranom intervencijom.“³⁷

Dosta dugo francuski ambasador u Carigradu držao se rezervisano prema vestima o turskim represalijama u Bugarskoj. Kao i njegov ministar i on je bio spreman da, ako oceni da mora, pređe preko nekih humanističkih obzira, ukoliko je to zahtev političkih interesa. On je znao da raspaljivanje svakog novog pitanja na Balkanu smanjuje izgleda za mirno rešenje istočne

³⁴ Isto.

³⁵ Isto, L'Geov izveštaj od 28. septembra i 26. oktobra 1876.

³⁶ Aubaret Decazes-u, 1. jula 1876. Ovaj kao i ostali citati i podaci iz Obarevih izveštaja uzeti su iz pomenute teze Rajne Palikarove Verdej, 94—101.

³⁷ Isto.

krize, a povećava opasnost od opšte evropskog požara. Zbog toga on ni kod svoje sopstvene vlade nije hteo da insistira na bugarskim događajima, sve dok vesti o njima nisu postale toliko učestale da se više nisu mogle zanemarivati. Tako on 7. juna 1876. bez i reči komentara šalje u Pariz kopiju vezirske proklamacije Bugarima, jednog koliko licemernog toliko i ciničnog dokumenta,³⁸ a tek 21. juna javlja svom ministru da su do njega stigle vesti o divljačkim ispadima koje su Čerkezi počinili u Bugarskoj.³⁹ Nedelju dana kasnije, 28. juna, on skreće pažnju ministru da Turska prema Srbiji pored redovnih trupa koncentriše i gomile bašibozuka, Čerkeza i Arbanasa, koji će u predstojećem sukobu između sultana i njegovog vazala — po svoj prilici skorom i neizbežnom — predstavljati veliku opasnost. Naime, ako rat otpočne u sadašnjim okolnostima, — predviđa Burgoan — može se očekivati da i Srbija postane pozornica svih onih strahota koje su čitav mesec dana harale Bugarskom. A ponavljanje pokolja, sličnih onima u Bugarskoj, Evropa XIX veka neće moći da otrpi, pa će prve vesti o njima biti signal za nove neočekivane komplikacije.⁴⁰

Kao što se vidi, ni Burgoan, kao i sama francuska vlada, nije još ni krajem juna smatrao da su bugarski pokolji sami po sebi dovoljan razlog za dizanje nove uzbune na Balkanu i za preduzimanje posebnih diplomatskih koraka kod Porte. Tek 7. jula d'Burgoan će, na vesti francuskog vicekonzula iz Sofije o velikoj nesigurnosti francuskih građana u Bugarskoj i o novim bašibozučkim zločinima, zatražiti uputstva od svoga ministra za intervenciju kod otomanskih vlasti.⁴¹ Na ovu depešu Dekaz je odgovorio Burgoanu pismom od 14. jula u kome kaže da, povodom vesti o nesigurnom položaju Francuza u Bugarskoj, on još u stvari ne zna kakve bi se instrukcije mogle dati i šta bi valjalo preduzeti. Treba, u svakom slučaju, na događaje budno motriti, a kod turskih vlasti se zauzeti za njihovu zaštitu. Što se tiče strahota počinjenih u

³⁸ D. D. Affaires d' Orient, 151—152. Posle svega što je nad Bugarima počinjeno trebalo je zaista biti licemer pa se obratiti tome narodu rečima kojima im se obratio veliki vezir: „Vi (Bugari — Č. P.) morate biti uvereni da naš Sultan Murat Kan, naš plemeniti gospodar želi da okruži najlepšom brigom vas, svoje lojalne i odane podanike i da vam pribavi sve što bi moglo osigurati vašu dobrobit i vaš napredak.

Vaša vera, vaša imanja, vaša bezbednost, nailaziće neprestano na Njegovu uzvišenu i snažnu zaštitu. Pod plemenitim okriljem Njegovog očinskog skiptra, vi nećete prestati da uživate dobroćinstvo koje proističe iz privilegija i imuniteta kojima su vas od svoje volje darivali Njegovi uzvišeni Predci koji su upravo svečano potvrđeni i prošireni od samog Njegovog veličanstva“. Pošto je krivicu za sve nesreće i razaranja koje su se sručile na Bugarsku bacio na onu „neznatnu manjinu“ od „kriminalaca“ zavedenih Bugara, veliki vezir nastavlja u svojoj proklamaciji:

„Bugari! Ja kao direktni predstavnik Nj. V. Sultana i kao jedan od vaših najstarijih i najodanijih zemljaka, ja vas savetujem, vas koji ste kao i ja deca iste otadžbine, da se okupite više nego ikada oko trona vašeg Suverena, koji širi ruke prema svima čijim je klanjem ganut. Sledite primer svojih predaka, koji su se uvek zbijali oko zastave časti i vernosti i bili pouzdani prema svome voljenom gospodar; ne slušajte nikakve perfidne insinacije niti lažljive propagande kojima još uvek pokušavaju da vas okruže, jer sve te zamke nemaju nikakav drugi cilj do da vas bace u bedu i propast i da navuku na vas, pored božijih prokletstava, još i neizbežnu nesreću represalija“.

³⁹ AMAE, CP. Turquie 1876, vol. 404 Burgoan ministru Dekazu 21. juna 1876. Broj 90.

⁴⁰ Isto, depeša od 28. juna, broj 94.

⁴¹ Isto, vol. 405. Burgoanova depeša od 7. jula, broj 98.

Bugarskoj, Dekaz se izgovara da o njima još nema podataka, osim nekoliko indicija dobijenih od samog Burgoana i nejasnih informacija pristiglih od vicekonzula iz Filipopolja i Sofije. Zato sada o tome traži preciznija obaveštenja.⁴² Mi smo napred izneli i citirali nekoliko izveštaja francuskih konzularnih predstavnika u Sofiji i Filipopolju i videli smo da su oni već do kraja juna ili do samog početka jula sadržali više veoma jasnih i ubedljivih informacija o onome šta se po Bugarskoj radi. Zbog toga se Dekazovo pravdanje da o bugarskim događajima poseduje samo neke indicije i nejasne informacije, uopšte ne može održati. Njegova uzdržljivost o ovom pitanju, očevidno nije dolazila od neobaveštenosti, nego iz nekih drugih pobuda. Nama se čini da je pravi razlog u tome što je Dekaz, kako je to dokazao Šarl Blok u već navedenim delovima njegove knjige, u leto 1876. zapao u veliku nemilost kod Dizraelijeve vlade u Londonu zbog svojih upornih nastojanja da je privoli na prihvatanje nekih ruskih uslova za rešenje istočne krize. Pošto je, kao i ceo ostali svet, poznavao turkofilsko raspoloženje Dizraelia, on nije želeo da mu se ponovo zamera pokretanjem jedne nove antiturske kampanje zbog događaja u Bugarskoj. Zato je, i pored toga, što je i sam bio ubeđen u dobar deo engleske krivice za događaje na Balkanu u leto 1876, odugovlačio ovo pitanje očekujući da se o njemu izjasne i ostale sile, a u prvom redu, engleski kabinet.

No i bez ministrovih instrukcija Burgoan je 18. jula 1876. učinio prvi nezvanični demarš kod turskog ministra inostranih poslova Safet paše. Tom prilikom francuski ambasador je izrazio turskom ministru svoju zabrinutost zbog vesti koje stižu iz Bugarske izjavivši da će svojim svirepim merama prema hrišćanima Turska još više umnožiti broj svojih neprijatelja u Evropi. „Ako se ovi neredi nastave, rekao je Burgoan, vi ćete izazvati čitav pokret indignacije u Evropi protiv Turske, a posledice toga neće snositi niko drugi do vas samih.“ Safet paša se izvinjavao ambasadoru sasvim banalnim frazama što ne može da mu pruži neka bliža obaveštenja o ovom pitanju jer ih, navodno, i sam još nije dobio, ali da će Porta svakako poslati svog specijalnog komesara — Čani pašu da na licu mesta sprovede istragu o onome što se u Bugarskoj odigralo.⁴³ Burgoan je, dabome, znao da Turci za sve moguće probleme uvek imaju spremnog ponekog „specijalnog komesara“, koji uglavnom nikad ništa ne završi, ali se ovom prilikom ipak zadovoljio dobijenim odgovorom.

Na ovu intervenciju za koju nije dobio prethodno odobrenje svoje vlade, Burgoan se ipak nije odlučio samo zato da bi zadovoljio svoja sopstvena osećanja humanosti, već i zbog toga što je iz izvesnih činjenica procenio da je došao i politički trenutak za takvu intervenciju. Naime, on je u Carigradu saznao da je, sigurno po nalogu svoje vlade, engleski ambasador ser Henri Eliot, inače još veći turkofil nego i sam Dizraeli, uputio drugog sekretara svoje ambasade Beringa u Bugarsku da se na licu mesta upozna sa tamošnjim događajima.⁴⁴ Iz naučne literature poznato je danas da je snažna reakcija javnog mnjenja u Engleskoj naterala i londonsku vladu da se

⁴² Isto, Dekazova depeša Burgoanu od 14. jula 1876. broj 92.

⁴³ Isto, Burgoan ministru Dekazu, 19. jul, broj 112.

⁴⁴ Isto.

zainteresuje za događaje u Bugarskoj i da zbog njih donekle modifikuje svoje držanje prema Turskoj. A kao u Engleskoj, tako je u ovo vreme i u Francuskoj i drugim evropskim zemljama javnost bila šokirana vestima o strahovitim pokoljima u Bugarskoj, koje su sve češće stizale na stranice tadašnje štampe. Kako se u istinitost ovih vesti više nije moglo sumnjati ni diplomatija i zvanični krugovi nisu ih dalje mogli ignorisati. S tim u vezi može se slobodno reći da je ovo prvi slučaj posle izbijanja istočne krize 1875. da je raspoloženje javnog mnjenja ovako direktno uticalo na držanje vlada izvesnih zemalja prema jednom pitanju međunarodnih odnosa. U skladu sa opštim raspoloženjem koje se tada već formiralo u Evropi prema turskim represalijama u Bugarskoj, bilo je i pismo koje je francuski ministar inostranih poslova uputio svome ambasadoru u Carigrad 20. jula 1876. U njemu Dekaz piše, da se, na nesreću, više ne može sumnjati u vesti o tome da je ugušenje „nereda“ u Bugarskoj „bilo praćeno najžalosnijim ispadima.“ Svake sumnje o ovome otpale su pred novim podacima koji su stigli iz Bugarske. „Javno mnjenje duboko je potišteno a sa svih strana pristižu protesti protiv dela koja ništa ne može opravdati.“⁴⁵ Izveštavajući na kraju Burgoana da je turskog ambasadora u Parizu Sadik pašu zamolio da skrene pažnju svojoj vladi na ove „bolne“ događaje, Dekaz poziva i Burgoana da na Porti bude tumač „mučnog utiska“ koji su vesti o bugarskim pokoljima ostavile u Francuskoj.⁴⁶

Koliko su ove prve francuske intervencije u Carigradu protiv turskih postupaka u Bugarskoj zakasnile, vrlo lepo svedoče podaci o sličnim ruskim koracima na Porti, koji su mnogo ranije preduzeti. Tako je general Ignjatijev još 11. maja 1876. izveštavao cara Aleksandra II da je skrenuo pažnju velikom veziru Mehmed-Ruđi paši na divljačke ispade bašibozuka prema nedužnom bugarskom narodu.⁴⁷ Intervencija Ignjatijeva na Porti, iako u ovo vreme još sasvim usamljena, po svoj prilici bila je tako odlučna i oštra da je on već 25. maja mogao da javi svome ministru inostranih dela kako je njegov razgovor sa velikim vezirom u vezi sa bašibozučkim nedelima u Bugarskoj imao za rezultat slanje dva komesara — Šefik beja i Salim efendije — da na licu mesta, u okolini Trnova i Tatar-Pazardžika ispituju događaje. Sa svoje strane turski serasker Abdul-Kerim paša izdao je naredbu o suzbijanju svake nepokornosti i svakog nasilja od strane neregularnih trupa.⁴⁸

Ni posle ovog intervencije ruskog ambasadora u korist Bugara nisu prestale. Tako 12. juna 1876. on javlja zameniku ministra inostranih poslova — Girsu, da je od velikog vezira i turskog ministra inostranih dela tražio da se hitno preduzmu mere za smirivanje duhova u Bugarskoj i za iznalaženje modus vivendi-a između muslimana i hrišćana. Oba turska državnika dala su i ovom prilikom najlepša obećanja Ignjatijevu, ali je on znao da će se sve ipak svesti na dva nova turska komesara koji su nekoliko dana pre toga poslali sa vezirskom proklamacijom, tim „predavanjem iz morala“, u Bu-

⁴⁵ France, Ministère des Affaires Étrangères, Documents diplomatiques français (1871—1914), 1re série, tom second. Paris, 1930—83.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Освобождение Болгарии... (Документы в трех томах), I, бр. 100, 211.

⁴⁸ Isto, br. 105, 220.

garsku. A to opet nije dovoljno da se učini kraj anarhiji, razdraženosti i bedi u ovoj zemlji.⁴⁹

Ovih nekoliko primera uspešno pokazuje da je svoje stavove prema događajima u Bugarskoj Francuska u ovo vreme znatno više uslovljavala držanjem Engleske nego Rusije, i pored toga što joj je bilo stalo do naklonosti Petrograda kao i Londona. Zahvaljujući tome, njene intervencije na Porti u korist Bugara, mada iskrenije i odlučnije, bile su podjednako nepravovremene kao i engleske. Ipak, kad je već jednom procenila da je dalje zataškavanje ovog problema necelishodno i da je vreme za intervencije na Porti došlo, Francuska se pošteno zauzela kod turske vlade da se prilike u Bugarskoj što pre srede, da se prestane sa progonima i nasiljima i da se time otkloni bar jedno od bezbroj teških pitanja koja su u to vreme komplikovala situaciju na Balkanu. Kao rezultat ovakvog stava došle su i prve otvorene izjave francuskog ministra spoljnih poslova turskom ambasadoru u Parizu, a došao je i prvi opširniji i precizniji Burgoanov izveštaj Dekazu o događajima u Bugarskoj. U tom izveštaju napisanom 24. jula 1876, Burgoan između ostalog piše: „Kad je izbio ustanak u Bugarskoj turska vlada bacila je protiv njega čitavo muslimansko stanovništvo zemlje, koje je brižljivo naoružavano, i naročito Čerkeze, čija je divljašnost dobro poznata. Represalije su bile nemilosrdne; sela koja su se odupirala bila su uništena, a njihovo stanovništvo, bez razlike na starost i pol, masakrirano“.⁵⁰ Dalje, francuski ambasador navodi da su se turske vlasti držale krajnje tolerantno prema svim užasnim nedelima koje su činili bašibozuci i Čerkezi. Prema njegovom mišljenju takvim držanjem vlasti su htele da postignu nekoliko ciljeva. Pre svega, ugušujući ustanak putem najžešćeg terora, one su želele da pokažu svim oblastima i narodnostima turske carevine kako će svaki budući pokušaj pobune i neposlušnosti biti skupo plaćen. Drugo, po svaku cenu nameravale su da obezglave bugarski narod i liše ga ne samo sadašnjih nego i budućih potencijalnih vođa. Do toga zaključka došli su svi oni koji su videli sa kakvom su se pomamom Turci ustremljivali protiv onih Bugara koji su imali makar i malo višu kulturu i koji su mogli u masama pobuditi nacionalna i patriotska osećanja. To se naročito odnosi na učitelje i sveštenike, koji su u ovo vreme predstavljali gro bugarske inteligencije. Najzad, među motivima za turska nedela u Bugarskoj svakako se nalazi i zavist sa kojom su Turci gledali na izvesne privredne uspehe Bugara. Zahvaljujući svojim radnim i moralnim osobinama, uprkos svim ugnjetavanjima i porugama, hrišćansko stanovništvo Bakana razvijalo se i u bogatstvu i u obrazovanju brže i uspešnije od muhamedanskog. Zbog ovog progressa hrišćana, tako prirodnog i zakonitog, javlja se prema Burgoanovom mišljenju, želja muslimana da terorom i pogromima zaustave ekonomski i društveni uspon Bugara. Sve to zajedno dovelo je do čitavog niza masovnih zločina o kojima se još uvek mogu pribaviti samo približni podaci. Prema tvrđenju izvesnih ličnosti, dostojnih poverenja, kaže Burgoan, u Bugarskoj je pobijeno 15—20.000 lica, dok je oko 100 sela spaljeno i razoreno. Na kraju ovog izveštaja Burgoan iznosi dve činjenice čiju verodostojnost nismo mogli da proverimo. Prvo, on tvrdi da je još u maju predao tadašnjem turskom

⁴⁹ Isto, 118, 237—238.

⁵⁰ D. D. Affaires d' Orient, 169—170.

ministru inostranih poslova Rašid paši jednu „neoficijelnu notu“ u kojoj je učinio „ozbiljne opaske“ o događajima u Bugarskoj. Isti demarš ponovljen je i posle dolaska Safet paše za ministra inostranih poslova (sredinom juna), a sve od tada, veli Burgoan, „ne prestajem da se zauzimam za stvar humanosti“.⁵¹

Nama je teško da sasvim osporimo istinitost ovih navoda francuskog ambasadora, ali je u najmanju ruku čudno da on o ovakvim svojim koracima nije ranije izveštavao svoga ministra. Kako smo već pokazali, nigde u njegovoj prepisci sa ministarstvom iz maja i juna 1876. nema traga o nekim „neoficijelnim notama“ ili demaršu na Porti u korist bugarskog naroda. Ukoliko je nekakve intervencije kod turskih ministara i bilo, one su svakako morale imati sasvim privatni karakter jer bi inače o njima ministarsvo moralo biti izvešteno. Zbog toga mi i nismo ove Burgoanove „neoficijelne demarše“ i „ozbiljne opaske“ uzimali u obzir prilikom dosadašnjeg izlaganja stavova zvaničnih francuskih krugova prema događajima u Bugarskoj.

Ako položaj i stradanja raje u Bugarskoj pre aprilskog ustanka 1876. nisu mogli da zainteresuju evropsku, pa ni francusku diplomatiju, pokolji koji su se tamo odigrali u maju i junu, naterali su je da obrati pažnju i na prilike u drugim, još nepobunjenim oblastima evropske Turske. Tako je i francusko ministarstvo spoljnih poslova počelo sve budnije da prati bašibozučke ispade u Makedoniji, koji su u ovo vreme bili učestali. U vezi s tim francuski ministar inostranih dela pisao je svome ambasadoru u Carigradu 2. avgusta 1876. da je od opunomoćenika konzulata u Solunu i konzula u Krajovi dobio obaveštenje o stalnim nasiljima bašibozuka nad hrišćanskim življem u Makedoniji. Ovim nasiljima, veli Dekaz, bedni narod ovih krajeva je strahovito zaplašen i pometen. Zbog toga Porti treba odmah skrenuti pažnju da je već krajnje vreme da se ovim zločinima i neredima stane na put. Turska vlada mora već jednom urediti svoje javne službe kako bi bile u stanju da se suprotstave svakom daljem unošenju nereda i dezorganizacije po provincijama. Posle svoje depeše od 20. jula 1876. Dekaz smatra da se ne mora ponovo vraćati na razloge humanosti koji moraju biti u vidu svakom civilizovanom čoveku, ali ipak zahteva od Burgoana da ih još jednom, i to najenergičnije, iznese na Portu.⁵²

Istovremeno Dekaza su veoma zainteresovale i uznemirile vesti koje je dobio od francuskog poslanika u Atini Gebrijaka o uzbuđenju koje je obuzelo Grčku povodom glasova o namerama Turske da pošalje čerkeske grupe u Tesaliju i Epir. Pišući o ovome Burgoanu Dekaz kaže da je turska vlada doduše demantovala ove vesti, ali se ipak može verovati da će ona danas ili sutra pokušati i u ovim oblastima da osnuje po neko naselje Čerkeza. Zbog takve mogućnosti Dekaz poziva Burgoana da saopšti Safet paši kako Turska ne sme zatvoriti oči pred čerkeskim zločinima u Bugarskoj i stvarati nova žarišta opasnosti naseljavajući ih ponovo u njima strane oblasti. Još bi, uz to, trebalo zahtevati da Porta pruži umirujuće garantije Atini.⁵³

⁵¹ Isto.

⁵² AMAE, CP. Turquie, 1876, vol. 405, Dekaz Burgoanu, 2. avgust 1876, br. 99.

⁵³ Isto, Dekaz Burgoanu 11. avgusta 1876, br. 102.

Medutim, događaji u samoj Bugarskoj su još bili daleko od skidanja sa dnevnog reda diplomatskih akcija na Porti. Upravo u avgustu došlo je do najenergičnijih intervencija svih velikih sila kod turske vlade, čiji je cilj bio da se što pre zavede red i zakonitost u Bugarskoj, da se prestane sa progonima i ugnjetavanjem raje i da se hrišćani zaštite od svakog budućeg nasilja, a krivci za već počinjene zločine najstrožije kazne. U ovom horu diplomatskih povika i prekora Turskoj Francuska je bila među najglasnijima. Sada kad se čitava Evropa, i službena i neslužbena, podigla protiv krvavih mera turskih vlasti, francuski zvanični krugovi su se svojski trudili da iza tog opšteg protesta ne izostanu. Signal za nove intervencije francuske vlade na Porti bio je Burgoanov telegram Dekazu od 9. avgusta 1876. u kome javlja da je anketa koju je u Bugarskoj sproveo Eliotov izaslanik Berging potpuno potvrdila većinu vesti o zločinima u ovoj zemlji. U telegramu Burgoan dodaje da je sada u stvari najgore to što i dalje stižu crni glasovi o položaju hrišćana u unutrašnjosti turskog carstva. Tako su vrlo uznemiravajuće vesti prispele iz okoline Prizrena gde su hrišćani, kao i na toliko drugih mesta, bez ikakve odbrane prepušteni pljački i nasiljima naoružanih muslimana.⁵⁴

Na ovaj Burgoanov telegram Dekaz je odgovorio depešom od 11. avgusta u kojoj ističe da je čitava Evropa pod teškim utiskom događaja u Bugarskoj čija je istinitost sada i proverena. Ono što baca najtežu odgovornost na tursku vladu to je činjenica da njene regularne trupe koje su se nalazile u Bugarskoj ni jednog trenutka nisu pokušale da spreče teške zločine bašibozuka. Poslednji vojni uspeši Turaka u Srbiji doneli su izvesna priznanja turskom oružju, ali svireposti ogromnih razmera izvršene u Bugarskoj, čine da se gubi svaki prestiž zbog pobeda. Francuska vlada bila je duboko zabrinuta vestima iz Bugarske, a L'Flo javlja o vrlo teškom utisku koji su ovi događaji ostavili u Petrogradu. Otpravnik poslova francuske ambasade u Berlinu izveštava da će se nemačka vlada pridružiti demaršima na Porti čije je inicijator London. Dekaz, takođe, skreće pažnju svog ambasadora u Carigradu na izveštaje vicekonzula d' Istrije u kojima se govori o ubistvu jednog i nestanku dvojice drugih Francuza prilikom bašibozučkih represalija u Bugarskoj. Istrija je, kaže Dekaz, već uputio lokalnim turskim vlastima zahtev da se sprovede energična istraga povodom ovih slučajeva. Sličan zahtev, ako već nije, treba turskoj vladi da uputi i Burgoan, postavljajući istovremeno i pitanje odštete za ubijenog Francuza. Ove zahteve treba postaviti u najodlučnijem tonu.⁵⁵

*
* *

U vreme kad je Dekaz pisao ovu svoju depešu aktuelnost bugarskih događaja dostizala je vrhunac. Bugarska krupnija buržoazija koja je uglavnom bila protiv aprilskog ustanka sada se, uzbuđena teškim stradanjima svojih sunarodnika, u većini okrenula antiturskoj orijentaciji. Njeni predstavnici u Carigradu i Bukureštu, na čelu sa Najdanom Gerovim, egzarhom Antimom

⁵⁴ D. D. Affaires d' Orient, 171.

⁵⁵ AMAE, CP. Turquie, 1876, vol. 405, Dekaz Burgoanu 11. avgusta 1876, br. 104. U odlomcima dokumenat je objavljen i u zbirci D. D. Affaires d' Orient, 171—172.

intervenciji predstavnika šest velikih sila, Porta je pripremala na brzinu nekoliko mera, koje su u stvari, kao i u bezbroj ranijih slučajeva, imale da budu prosto bacanje prašine u oči evropskoj javnosti i diplomatiji. Najpre, 16. avgusta, ona je proklamovala amnestiju za sve Bugare, izuzimajući, međutim, vođe i aktivne učesnike ustanka. Ovim izuzimanjem učesnika ustanka, čitava amnestija je svedena na nulu, što je odmah bilo jasno svima, kao što je moralo biti jasno i samim Turcima. Tako je Burgoan amnestiju prokomentarisao ovim rečima: „Sa... restrikcijama, ovakva jedna mera je smešna, jer dopušta da se nastave egzekucije širokih razmera. Oslobođeno će biti nekoliko bednika, ali se nastavlja i biće i dalje nastavljeno vešanje bez milosti svakog ko bi izazvao bilo kakvo nepoverenje.“⁶¹

Osim „amnestije“, turska vlada je tih dana opet poslala dva „specijalna“ komesara u Bugarsku — Blak Beja i Bugarina Jevenko efendiju, ali ni od njihove se misije, prema opštem uverenju diplomatskih krugova, ništa naročito nije očekivalo. U najboljem slučaju oni će, kao njihovi pretходnici, obesiti nekoliko bašibozuka i vratiti se u Carigrad.⁶²

No, i pored svih nastojanja turske vlade da dokaže kako su prilike u unutrašnjosti carstva normalne, do stranih diplomatskih predstavnika u Carigradu su upravo sredinom avgusta dospeli glasovi da je teritorija između Soluna i Kosovske Mitrovice poprište novih nereda i bezakonja. Radi ilustracije ovih tvrdjenja Burgoan je naveo u svom izveštaju Dekazu od 23. avgusta, da je više bataljona bašibozuka odbilo da se vozi željeznicom, opredelivši se za putovanje pešice, jer tako ima više prilike za pljačku. Zbog toga složna diplomatska intervencija stranih predstavnika na Porti sredinom avgusta, ma koliko da je bila zakasnila za same Bugare, mogla je imati kakve takve koristi za druge hrišćane u Turskoj. Ali kako to nije bio u pravom smislu kolektivni demarš garantnih sila, putem predavanja jedne zajedničke pismene ili verbalne note turskoj vladi, već individualna intervencija jednog po jednog predstavnika velikih sila, svaka od ovih intervencija nije bila podjednako odlučna i ubedljiva. Bez obzira na to, Porta je za sve strane predstavnike pripremila isti odgovor, sa izvesnim manjim modifikacijama. Za ovaj odgovor Burgoan je mislio da potiče od vanrednog tribunala za suđenje Bugarima u Filipopolju,⁶³ dok je ruski otpravnik Nelidov bio uveren da je on pripremljen u kancelariji prepredenog turkofila Eliota.⁶⁴ Odgovor se sastojao u tome da turska vlada još uvek nema preciznih podataka o onome što se dogodilo u Bugarskoj, i da se podaci upravo prikupljaju. Naravno, kad do takvih podataka dođu, vlasti će sve krivce kazniti, a svom strogošću će paziti da se slični ispadi ne ponove. Međutim, po onome što se već zna, za prošle nemile događaje krivi su uglavnom sami Bugari. Oni su počeli bunu bez ikakvog razloga, podstaknuti stranom propagandom, i oni su ti koji su prvi upotreбили nasilja protiv muslimana s namerom da ih istrebe. Zar je onda čudno što su se muslimani naoružali i ustali u odbranu svojih naselja i svojih ugroženih

⁶¹ Isto, 177.

⁶² Isto, 180.

⁶³ Isto, 179—180.

⁶⁴ Nelidov Gorčakovu, 24. avgust 1876. *Освобождение Болгарии...* (Документы...), I, бр. 212. 339—340.

života? Bez sumnje da je u borbi koja je tada nastala bilo i preterivanja, ali svakako mnogo manje nego što se priča, i u svakom slučaju, u njima uopšte nisu učestvovala regularne trupe. One su se borile časno i pošteno protiv naoružanih ustanika, dok su ispade, ukoliko ih je i bilo, počinili sami domoroci. Zasut ovakvim „argumentima“, koje su mu naizmenično iznosili veliki vezir i ministar inostranih poslova Turske, d'Burgoan je svoju intervenciju sveo na prostu izjavu u kojoj je bez mnogo žara i oduševljenja saopštio Dekazove poruke iz depeše od 11. avgusta i ponovio svoje „opservacije“ izrečene ranije Safet paši.⁶⁵

Ne raspoložemo podacima kakve su bile intervencije predstavnika ostalih velikih sila, ali znamo da je demarš ruskog otpravnika poslova bio znatno odlučniji i oštrij po tonu od Burgoanovog. I njega su, kao i Francuza, primili zajednički veliki vezir Mehmed Rušdi paša i ministar inostranih poslova Safet paša. Na pitanje Nelidova šta je turska vlada učinila da spreči eventualno ponavljanje bugarskih pokolja i za kažnjavanje krivaca, Safet paša je odgovorio da ništa konkretno ne može reći jer se podaci o događajima još proveravaju. Nelidov je tada izjavio da on smatra svako proveravanje podataka od strane turskih komesara bezvrednim jer je bugarski narod toliko zaplašen da ne sme ni reći reći protiv počinilaca zločina. Zbog toga je potrebno daleko više poverenja pokloniti izveštajima stranih diplomata u Bugarskoj nego raportima turskih komesara. Na ovo je Safet paša odgovorio da je, bez obzira na svako proveravanje, poznato da je najveći broj Bugara poginuo u borbi sa redovnom turskom vojskom. Možda bi taj podatak, odvratio je Nelidov, i bio tačan, kada mu ne bi protivrečila druga dva, potekla opet od samih Turaka. Prema prvom od njih, u Bugarskoj protiv vlasti i vojske nije ustao bugarski narod, nego usamljena šačica bandita i kriminalaca. Otkud to sada da mase toga naroda, koji se nije pobudio, ginu u borbi sa vojskom? Drugi podatak poslao je iz Bugarske još 27. maja Abdul-Kerim paša, u kome kaže da je ustanak potpuno likvidiran na svim mestima i da otpora više nema. Međutim, niz teških pokolja i zločina počinjen je i posle ovog datuma. Safet paša je pokušao da objasni kako je do pokolja došlo zato što su Bugari pretili, i čak pokušali, da pobiju sve muslimane, pa su ovi onda u samoodbrani počeli da uzvraćaju istom merom. Nelidov je rekao da je za njega ovakvo objašnjenje sasvim neuverljivo, jer je disproporcija između broja pobijenih muslimana i hrišćana ogromna, baš na štetu ovih poslednjih. Pošto ništa nisu odgovorili ni ministar niti veliki vezir, Nelidov je dodao da bi Porta, umesto da se služi sofizmima, mnogo bolje uradila kad bi se ogradila od krvavih zločina u Bugarskoj, a krivce za njih najstrožije kaznila.⁶⁶

Samo nekoliko dana posle ovih istupanja šest predstavnika garantnih sila na Porti, francuski ambasador imao je, pred sam kraj avgusta, još jedan razgovor sa velikim vezirom, kome je prisustvovao i najznačajniji čovek ondašnje Turske — Midhat paša. Burgoan je opet pokrenuo pitanje pokolja u Bugarskoj i napomenuo da se počinju pronositi glasovi o sličnim nedelima u onim delovima Srbije koje su Turci zaposeli. Veliki vezir je demantovao vesti o nasiljima nad civilnim stanovništvom Srbije, a što se tiče Bugarske

⁶⁵ D. D. Affaires d' Orient 179—180.

⁶⁶ Освобождение Болгарии... (Документы...), I, бр. 212. 339—340.

izjavio je da su tamo samo po izuzetku neki kriminalci ubijali žene, decu ili starce jer su takva dela po koranu zabranjena svakom muslimanu. Na primedbu francuskog ambasadora da su policijske snage i administracija u Turskoj nesposobne da održe red, veliki vezir je rekao da Turska, naravno, danas ne može držati besprekornu policiju kad je u ratu kad ima pod oružjem 400.000 ljudi, kad nema suverena, kad nema novaca. Vlada sa takvim teškoćama ne može baš svuda održati besprekornu disciplinu i red.

Izveštavajući svoga ministra inostranih poslova o ovom razgovoru Burgoan kaže da se paljevine, pljačke, teror i ubistva hrišćana nastavljaju i u Makedoniji i u Bugarskoj i u okupiranim delovima Srbije.⁶⁷

*
* *

Baš u vreme ovih najodlučnijih intervencija diplomatije velikih sila protiv događaja u Bugarskoj, odigrala se jedna epizoda, avgusta i septembra 1876, koja je bacila pomalo neugodnu senku na držanje francuskog ambasadora Burgoana prema bugarskim događajima. Naime, u leto 1876. bila je u većem delu francuske štampe povedena vrlo oštra antiturska kampanja, kojoj su razlog bili pokolji u Bugarskoj. Najizrazitiju antitursku orijentaciju u toj kampanji, koja je išla sve do zahteva za uništenjem otomanske imperije, zauzeli su umereno desničarski „Le Figaro“ i umereno republikanska „La France“. Porta je bila ogorčena pisanjem ova dva francuska lista i imala je nameru da zabrani njihovo unošenje u Tursku, ali prema odredbama nekih kapitulacija koje su postojale između nje i Francuske još od XVIII veka, ona to nije mogla učiniti bez saglasnosti i saradnje francuskog ambasadora. Zato se Porta obratila Burgoanu sa zahtevom da on zabrani unošenje u Tursku, putem diplomatske pošte, najpre „Figaro-a“ a posle izvesnog vremena i „Francuske“. Bez odobrenja svoje vlade Burgoan je izašao u susret turskim željama i takvu zabranu potpisao, sa motivacijom da ekstremički zahtevi ovih listova mogu uticati na kvarenje dobrih odnosa između Francuske i Turske, a ne mogu ništa doprineti poboljšanju položaja hrišćanske raje. Naprotiv, mogu samo još više ogorčiti muslimane i nahuškati ih protiv hrišćana. Ministar Dekaz nije odobrio ovu odluku svoga ambasadora, ali je nije ni javno dezavuisao, jer je smatrao da bi to, po svršenom činu, moglo izazvati veće komplikacije vladi, nego sam ovaj Burgoanov postupak.⁶⁸

*
* *

Od meseca septembra 1876. događaji u Bugarskoj počinju postepeno da se gube iz centra diplomatske aktivnosti velikih sila. Vlade i diplomatija evropskih zemalja, pa i Francuske, doduše ne prestaju sasvim da se interesuju

⁶⁷ D. D. Affaires d' Orient, 184—185.

⁶⁸ Podaci o ovom događaju nalaze se u većem broju pisama i telegrama razmenjenih od polovine septembra do sredine oktobra 1876. između ministra Dekaza i ambasadora Burgoana. — AMAE, CP. Turquie 1876, vol. 406, a nešto o njima i govor i Rajna Palikarova Verdej u svojoj disertaciji.

za ono što se događa u Bugarskoj i oko nje, ali su ta interesovanja sve ređa i sve površnija. To opadanje interesa za događaje u Bugarskoj može se objasniti većim brojem činilaca. Pre svega, nasilja nad hrišćanima u Bugarskoj ipak su u ovo vreme prestala da imaju masovni i pogromaški karakter i javljala su se u pojedinačnim slučajevima. Francuska diplomatija nije sasvim zanemarivala ni ovakve slučajeve, ali im više nije pridavala raniji značaj. Tako, već 6. septembra Burgoan šalje ministru Dekazu, tek kao uzgrednu vest, podatak, da iz Bugarske povremeno i dalje stižu rdavi glasovi. I ako zločini više nisu učestali, njega ipak zabrinjavaju pretnje muslimanskog stanovništva da će ponovo napasti na Bugare. Ali, s druge strane, umirujuće deluje izjava koju je posle povratka Blakbeja i Jevenko efendije iz misije u okolini postradalog Bataka, dao Safet paša. On je obećao da će svi krivci za pokolje biti strogo kažnjeni.⁶⁹ Tek 11. oktobra francuski ambasador ponovo će se vratiti na vesti o novim nedelima u Bugarskoj i Makedoniji, koje su stigle iz okoline Ruščuka i Tetova. Povodom toga, on je još jednom govorio sa Safet pašom koji mu je opet ponovio ista obećanja i uveravanja. Već mesecima, veli Burgoan, on, kao ni ostale njegove kolege, ne prestaje da izražava najdublju indignaciju, pred svim turskim državicima, zbog varvarskih zločina u Bugarskoj. „Više od ovoga ja ne mogu da učinim“, zaključuje on već pomalo rezignirano. Ipak, dodaje, za utehu je to što sve intervencije nisu baš bez ikakvog efekta. Neki krivci, mada u stvari samo njihov mali deo, biće kažnjeni, a biće sprečeni i neki novi ekscesi. Sve te mere, ipak, ni izdaleka nisu dovoljne i ne mogu zadovoljiti zahteve evropske diplomatije i javnosti.⁷⁰

Drugi razlog za okretanje pažnje diplomatije od događaja u Bugarskoj jeste tok koji je dobilo istočno pitanje posle ulaska Srbije i Crne Gore u rat sa Turskom, a naročito otkad su one zatražile posredovanje sila za prekid neprijateljstava. Sada se više ni jedan balkanski problem nije pred garantne sile postavljao pojedinačno, kao što se na primer 1875. postavljalo pitanje ustanka u Hercegovini i Bosni. Za izlaz iz međunarodne krize koju su izazvali složeni i tesno povezani događaji na Balkanu, trebalo je u drugoj polovini 1876, potražiti kompleksno rešenje koje bi obuhvatilo sva sporna i goruća pitanja. To će u jesen 1876. izazvati snažnu političku i diplomatsku aktivnost vlada svih šest garantnih sila, koja neće dopuštati veće angažovanje pažnje na pojedinačnim, „drugorazrednim“ i „perifernim“ zbivanjima. Bugarsko pitanje, koje su tako naglo i ubedljivo izbacili na površinu događaji u proleće i leto 1876. u ovoj zemlji, neće više biti napuštan⁷¹ već će ući u onaj komplikovani sklop problema od čije je svake komponente zavisilo rešenje čitave balkanske krize. Samo, pak, bugarsko pitanje više se i nije sastojalo isključivo u nastojanjima da prestanu neredi, zločini, bezakonje i zlupotrebe turskih vlasti, već u traženju novog političkog položaja u koji bi trebalo staviti bugarski narod u odnosu prema Turskoj; položaja koji bi potpuno onemogućio

⁶⁹ D. D. Affaires d' Orient, 190—191.

⁷⁰ AMAE, C. P. Turquie 1876, vol. 406. Burgoan Dekazu 11. oktobra 1876, br. 153.

⁷¹ Kakvom se žestinom nametnulo bugarsko pitanje evropskoj diplomatiji lepo ilustruje i jedna rečenica ruskog ambasadora u Londonu — Šuvalova, koji je 23. septembr 1876. između ostalog pisao Gorčakovu i ovo: „... Je dois ajouter que les Bulgares intéressent les anglais beaucoup plus que les autres Slaves, pas à présumer que le gouvernement les abandonne“. (*Освобождение Болгарии...*, (Документы..., I, bro. 261. 393—394).

svako eventualno ponavljanje ovakvih događaja. A to je opet zavisilo od čitavog spleta protivrečnih okolnosti, interesa velikih sila itd. Zbog toga se ni stav bilo koje velike sile, pa ni Francuske, prema bugarskom problemu više ne može pratiti izolovano od svega ostalog što je u ovo vreme činilo sadržaj istočne krize. Nama, međutim, u ovom trenutku nije cilj da analiziramo čitav taj sadržaj, u prvom redu stoga što je u pitanju jedan kvalitativno novi problem — pitanje bugarske autonomije — koji doduše jeste proizašao iz pretihodnih događaja, ali koji ulazi u novu etapu i istočne krize 1875—78. i istorije bugarskog naroda. Osim toga, složenost ovih problema zahtevala bi, za svako iole ozbiljnije izučavanje stava bilo koje velike sile prema pitanju davanja autonomije Bugarskoj prostor jednog posebnog članka. Zbog svega toga, mi se u takva razmatranja sada nećemo upuštati.

Uprkos toga što joj je pažnja bila preokupirana mnogim veoma krupnim međunarodnim problemima iskrslim u jesen 1876. i zimu 1876—77. u vezi sa događajima na Balkanu, francuska vlada imala je prilike da se još tokom čitavog ovog perioda, pa čak i u toku carigradske konferencije (decembra 1876 — januara 1877), bavi i situacijom u Bugarskoj. Taj razlog bila je malo poznata i sama po sebi ne baš naročito značajna „afera Guzon“, koju ćemo mi izložiti, ne toliko zbog nje same, koliko da bismo na još jednom zanimljivom primeru ilustrovali metode rada turskih vlasti u Bugarskoj i neslavnu sudbinu većine običnih diplomatskih intervencija na Porti, ma koliko one bile odlučne i ozbiljne, ukoliko samo iza njih nije stajala spremnost da se potpomognu i nediplomatskim pritiskom.

„Afera Guzon“ je u stvari diplomatski spor koji se u jesen 1876. izrodio između francuske i turske vlade po predmetu ubistva dvojice francuskih građana — Guzona i Alara, za vreme bašibozučkih pogroma u Bugarskoj maja iste godine. Kako smo napred već naveli, francuski vice-konzul u Filipopolju izvestio je svoje ministarstvo još 4. jula o nestanku ove dvojice Francuza. Sumnja koju je već tada Istrija izrazio da su Guzon i Alar ubijeni pokazala se posle izvesnog vremena opravdanom, kad se saznalo da je Guzon ubijen prilikom pokolja u Peruštici, dok je Alar izgubio život u jednom selu u okolini Filipopolja. Izvešten o ovome, ambasador Burgoan je 17. avgusta 1876. predao jednu notu Porti u kojoj je zahtevao kažnjavanje krivaca za ovaj zločin i osiguravanje bezbednosti svedoka koji budu svedočili prilikom isledjivanja krivice. U ovoj noti ambasador nije pokrenuo pitanje odštete za pobijene Francuze da to ne bi bio razlog Porti da počne sabotirati istragu ove afere.⁷² Sa svoje strane francusko ministarstvo spoljnih poslova izdalo je nalog vice konzulu Istriji da se detaljno informiše o okolnostima pod kojima su poginuli Francuzi,⁷³ dok mu je Burgoan preporučio da ode u Perušticu i sam sasluša očevce Guzonove pogibije.⁷⁴ U skladu sa ovim instrukcijama Istrija je

⁷² AMAE, C. P. Turquie, 1876, tom 406, Burgoanov telegram od 16. septembra 1876. i vol. 407, njegova depeša broj 195 od 27. decembra 1876.

⁷³ Isto, vol. 406, Dekazov telegram od 14. septembra.

⁷⁴ Isto, vol. 407, Burgoanova depeša broj 195.

sredinom septembra otputovao u Perušticu i pronašao dva svedoka koji su mu potvrdili da su Guzona ubili domaći Turci. Ti svedoci bili su jedan Bugarin po imenu Spas i neka udovica, takode Bugarkinja. Njih dvoje su ispričali francuskom vicekonzulu da je Guzona ubila jedna grupa Turaka na čijem je čelu bio neki Hadži Ahmet Pehlivan. Pošto su dalja ispitivanja pokazala da je upravo ovaj Ahmed Pehlivan jedan od najozloglašnijih ubica u Perušnici, francuski vicekonzul je zatražio od vilajetskih vlasti u Filipopolju da se on, zajedno sa još 12 svojih saučesnika, odmah uhapsi. Prilikom ovih ispitivanja Istrija, međutim, nije uspeo da pronađe pouzdane svedoke o ubistvu drugog francuskog građanina — Alara.

O svemu ovome on je odmah izvestio ambasadora Burgoana koji je, na osnovu toga, 19. septembra uputio novu notu turskoj vladi u kojoj je ponovio sve zahteve iz note od 17. avgusta, potkrepiвши ih sada i novim činjenicama.⁷⁵

Posle ovoga, pa za sledeća dva meseca, istraga je pošla, po starom turskom običaju, putem odugovlačenja, zabašurivanja i prikrivanja prave situacije. Sve mere lokalnih turskih vlasti da se stvar sa ubistvom dvojice Francuza istera na čistinu svele su se na hapšenje jednog jedinog ubice sa čitavog Istrijinog spiska, dok su svi ostali ostavljeni na slobodi pod kaucijom ili pod izgovorom da su bolesni. Tek na ponovljeno Burgoanovo insistiranje da se istraga ubrza veliki vezir je uputio telegram valiji u Jedrene u kome naređuje da se Pehlivan i ostali učesnici u Guzonovom ubistvu smesta pohapse i kazne. No, na sve to, noću između 3. i 4. decembra, Istrijin svedok Spas je nađen obešen u svome dvorištu, a udovica je osvanula mrtva u postelji. Vesti o ubistvu svedoka iz afere Guzon veoma neprijatno su pogodile i francuskog vicekonzula Istriju i ambasadora Burgoana, jer su upravo oni bili ti koji su ove ljude kompromitovali u očima Turaka, a da nisu bili u stanju da im pruže dovoljno sigurnu zaštitu od zločinačke osvete. I ambasador i vicekonzul bili su ovog puta prevareni zvaničnim turskim obećanjima da se pomenutim svedocima ništa ne sme desiti. Upravo zbog ovoga je i demarš Burgoanov kod Safet paše, posle ovog događaja, bio preko svakog francuskog običaja oštar i odlučan. U tom demaršu on je zatražio od turskog ministra da svi krivci, kako za ubistvo Francuza tako i svedoka, budu najstrože kažnjeni u roku od 15 dana, inače će Porta zbog ovog događaja snositi vrlo krupne i žalosne posledice.⁷⁶ Zanimljivo je, međutim, da ni ambasador Burgoan, niti vicekonzul Istrija, o svemu ovome uopšte nisu obavestavali svoje ministarstvo inostranih poslova. To se najbolje vidi iz Dekazovog telegrama Burgoanu od 20. decembra u kome ministar kaže da je čitao u novinama o ubistvu svedoka u slučaju pogibije francuskog građanina Guzona. Ako je to istina, ministar pita svog ambasadora kakve korake misli da preduzme na Porti, jer je turska vlada odgovorna za ovaj događaj pošto je sama garantovala svedocima bezbednost.⁷⁷ Sutradan Burgoan je odgovorio da je vest o ubistvu svedoka istinita i upoznao je ministra sa svojim demaršom kod Safet paše.⁷⁸ Dobivši ovaj telegram i sam francuski ministar bio je pod veoma neprijatnim utiskom.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto, Dekazov telegram Burgoanu od 20. decembra 1876.

⁷⁸ Isto, Burgoanov telegram od 21. decembra 1876.

Sledećeg dana, 23. decembra, on je u novom telegramu pisao svome ambasadoru: „Sa čuđenjem i gnevom konstatujemo tačnost jedne vesti koju bismo hteli da odbacimo... Neverovatno je da Porta nije shvatila kakve sve komplikacije ove činjenice mogu izazvati. To odvratno ubistvo svedoka za nas je jasna osuda režima koga Divan još uvek pokušava da odbrani. To treba da saopštite na najvišem mestu.“⁷⁹

Istog dana kad je dobio ovaj telegram Burgoan je otišao do Safet paše i saopštio mu njegov sadržaj. Vrlo hladno i bezobzirno Safet je odgovorio da prema prvim vestima koje su stigle od vilajetskih vlasti dvoje svedoka iz afere Guzon uopšte nisu ubijeni. Svedok — muškarac, izvršio je samoubistvo vešanjem, a udovica je slučajno te iste noći umrla od apopleksije. Francuski ambasador je bio potpuno zbunjen ovim odgovorom i bez reči je izašao od Safet paše.⁸⁰ Međutim, tri dana kasnije, 26. decembra, Burgoan se sastao sa novim turskim velikim vezirskom Midhat pašom i izjavio mu da će francuska delegacija izneti čitav ovaj slučaj na konferenciji predstavnika velikih sila i Turske, koja je upravo u toku, ako samo krivci za ubistvo Guzona i svedoka ne budu smesta kažnjeni.⁸¹ To će biti još jedan odličan dokaz o nemoći i nesposobnosti turskih vlasti da očuvaju red, pravdu i bezbednost u svojoj državi. Kao i toliko puta pre toga, i sada je francuski ambasador dobio najlepša obećanja i uveravanja.⁸²

Posle ovoga afere Guzon se povlačila još blizu tri nedelje kroz diplomatsku aktivnost francuskog ministra inostranih poslova i ambasadora u Carigradu, ali je sve bilo uzalud. Pošto je prošao rok od 15 dana za kažnjavanje ubica, koji je dao Safet paši, Burgoan je predao još jednu notu Porti, a učinio je i jednu „viguroznu aluziju“ na ovu aferu u toku same carigradske konferencije, mada ni sam od toga nije očekivao nikakve rezultate. Sa svoje strane Dekaz je saopštio turskoj ambasadi u Parizu da Francuska više ne može čekati zadovoljštinu u vezi sa aferom Guzon i da će to javno proklamovati.⁸³ Na sve ovo Burgoanu su na Porti ponovili izjavu da se jedan svedok sam ubio a drugi umro prirodnom smrću, ali da je u Filipopolju počeo sudski proces optuženima za ubistvo Guzona. Vicekonzul Istrija doduše javlja — veli Burgoan u svom telegramu Dekazu — da je suđenje zaista počelo, ali da je to prava komedija a ne proces, jer sada svi svedoci bez razlike najupornije brane okrivljene.⁸⁴

Tako je bez ikakvih rezultata okončana i ova aferu. Važni događaji koji su odmah posle ovoga nastupili — neuspeh i razilazak carigradske konferencije, povlačenje ambasadora velikih sila iz Carigrada, opasnost od rusko-turskog rata itd. — stavili su definitivnu tačku ne samo na aferu Guzon, nego i na dalje interesovanje francuske diplomatije za događaje koji su tako tragično pogodili Bugarsku posle aprilskog ustanka 1876.

⁷⁹ Isto, Dekazov telegram od 23. decembra 1876.

⁸⁰ Isto, Burgoanov telegram od 23. decembra 1876.

⁸¹ Reč je o carigradskoj konferenciji koja se sastala sa ciljem da pronade izlaz iz krize na Balkanu.

⁸² AMAE, C. P. Turquie, 1876, vol. 407, Burgoanova depeša broj 195 od 27. decembra 1876.

⁸³ Isto, vol. 408. Dekazov telegram Burgoanu od 13. januara 1877.

⁸⁴ Isto, Burgoanov telegram Dekazu od 14. januara 1877.

Francusko javno mnjenje i bugarski događaji 1876.

U vreme kad su otpočeli događaji na Balkanu 1875. francuska javnost bila je relativno slabo obavještena o prilikama i zbivanjima u ovom delu Evrope. Ako je šira javnost Francuske i imala izvesnog razumevanja i simpatija prema nekom od balkanskih naroda onda su to u prvom redu bili Grci, zbog svoje velike prošlosti i zbog interesovanja koje su probudili u Evropi svojom oslobodilačkom borbom 1821—1829. Filhelenski nastrojenom javnom mnjenju slovenski narod Balkana, o kojima u svojoj velikoj većini nije imalo sasvim jasnu predstavu, nisu izgledali dostojni trajnije i budnije pažnje. O slovenskim krajevima na jugoistoku Evrope, a o Srbima ponajviše, pisalo se doduše u Francuskoj tokom čitavog XIX veka iz raznih aspekata, pa se ne može reći da je za Francuze ovaj deo sveta bio baš potpuno nepoznat i prekriven velom tajne. Uostalom, u više navrata tokom XIX veka poprište značajnih istorijskih zbivanja, Balkansko poluostrvo se ipak moralo nametnuti kao predmet interesovanja jednoj, za ono vreme, vrlo obrazovanoj i razvijenoj sredini, kakva je bila Francuska. Ipak, informacije o događajima i prilikama na Balkanu bile su čak i ovde dosta retke, površne i nepouzđane, a što je još važnije nisu prodirale u najširu javnost. Nešto veće interesovanje Francuza za evropsku Tursku otpočeo u vreme i posle Krimskog rata, ali će tek istočna kriza 1875—78. probuditi pravu pažnju francuskog javnog mnjenja za balkanske probleme.

Kao i odnosi diplomatskih i službenih krugova, tako i stav francuskog javnog mnjenja, prema onome što se događalo na Balkanu u toku ove krize, bio je uslovljen neolikim političko-ekonomskim i društvenim faktorima. Prvi faktor bila je vrlo nestabilna unutrašnja politička situacija u samoj Francuskoj, puna nesigurnosti, komplikovanih odnosa i zaoštrenih političkih sukoba. Takva situacija na unutrašnjo-političkoj sceni gotovo potpuno je preokupirala pažnju francuske javnosti, tako da su svi spoljno-politički problemi (osim odnosa sa Nemačkom) bili za nju pitanje drugorazrednog značaja. To naročito važi za levo, republikansko krilo francuske javnosti, koje nije, želelo da svoje snage i pažnju rasipa na nekim međunarodnim pitanjima pa čak ni tako krupnim kakva je bila istočna kriza, iako je generalni stav republikanaca, naročito njegovih progresivnijih struja, bio u osnovi povoljan prema nacionalnim pokretima balkanskih naroda.⁸⁵ Upravo zbog toga, iako će znatno porasti, pažnja francuske javnosti neće još uvek biti u značajnijoj meri angažovana oko događaja na Balkanu sve do sredine 1876, tj. dok ne bude u pravom smislu reči potresena vestima o pokoljima u Bugarskoj.⁸⁶

Drugi faktor koji je uticao na stav francuske javnosti, kao i na stav diplomatije, bili su finansijski interesi izvesnih slojeva francuske buržoazije. Deo vrlo uticajnih krupnih francuskih finansijera i deo srednje i sitnije bur-

⁸⁵ Između ostalog, to se može konstatovati i iz činjenice da je od oko 40 dnevnih i nedeljnih listova koliko ih je redovno izlazilo 1876, u Parizu, preko 20 pripadalo raznim republikanskim strujama i da je samo jedan od njih (*Le Journal des Débats*) zauzimao izrazito turkofilske pozicije. U isto vreme od 17—18 bonapartističkih, orleanističkih, klerikalnih i drugih desničarskih listova njih 6 je ispoljavalo neskriveno pro-tursku orijentaciju, dok je još nekolicina bila kolebljiva. Najbrojniji u turkofilskoj orijentaciji bili su bonapartistički i klerikalni organi.

⁸⁶ Rajna Palikarova Verdej, n. d. 121.

žoazije bio je, kao vlasnik akcija od kapitala investiranog u turske državne zajmove, željeznice i banke, raspoložen da digne svoj glas u prilog očuvanja integriteta otomanske imperije, a protiv nacionalnih pokreta na Balkanu. Radi ilustracije mi ćemo pomenuti samo pisanje umereno republikanskog lista „Le Constitutionnel“, koji inače nije bio izrazitije turkofilski orijentisan, ali koji je ipak 12. jula 1876. opominjao da za ljude čiji je novac uložen na Istoku nije da pišu o uništenju Turske.⁸⁷ No insolventnost turske državne blagajne, njena dužnička nepouzdanost, u znatnoj meri je pokolebala turkofilsko raspoloženje ove struje, poljuljala njen uticaj u javnosti i dala nove snage suprotnim, antiturskim tendencijama.⁸⁸

Ni uticaj verskog faktora na držanje javnosti u Francuskoj nikako nije bio beznačajan i za potcenjivanje. Kao katolici, hrišćani, Francuzi su morali biti zainteresovani za položaj hrišćanskih naroda pod turskom-islamskom vlašću, i čak imati interesa da se položaj tih naroda što više popravi, ako se već nisu mogli i sasvim osloboditi od muhamedanskog iga. Ali, velika većina onih Francuza koji su bili dobri hrišćani i dobri katolici, bili su isto tako i dobri sinovi svetog oca iz Vatikana, koji, međutim, nije krio da ne gaji ništa više simpatija prema pravoslavnim „šizmaticima“, makar što su oni hrišćani, nego prema islamskim „nevernicima“. I ne samo što Sveta stolica nije krila ovo svoje raspoloženje, već je njen zvanični organ „L' Osservatore Romanò“ objavio u julu 1876. jedan članak koji je sadržao službeni stav Vatikana prema događajima na Istoku. Po tome stavu „šizmatici“ su opasniji protivnik katoličkoj crkvi nego muhamedanci, pa bi svako stvaranje novih pravoslavnih država pravilo još veće smetnje i teškoće katolicima. Ergo, svako pomaganje pokreta pravoslavnih hrišćana protiv muslimanskog jarma suprotno je interesima svete katoličke crkve i predstavlja bogohulni akt. Razume se, da ovu neodrživu tezu nisu prihvatili svi francuski katolici, čak nije ni njihova većina, ali su oni ipak imali izvesnog uticaja na stav pojedinih delova francuske javnosti prema događajima na Balkanu.⁸⁹ U prilogu ovome mi ćemo navesti nekoliko podataka. Neki francuski klerikalni listovi, na primer, reagovali su vrlo oštro i izrazito antiturski na prve vesti o pokoljima u Bugarskoj, ali su posle pomenutog članka u „Osservatore Romano“ okrenuli svoj stav u dijametralno suprotnom pravcu („Le Monde, „La France Nouvelle“). Drugi su, međutim, još od samog početka zauzimali otvoreno anti pravoslavni, što će reći i antislovenski i turkofilski stav. Tako je list „Les Missions Catholiques“ optuživao 8. jula 1876. bugarske učitelje i sveštenike kao glavne krivce za pokolje u ovoj zemlji, dok se „Le Journal des Débats“ čudio 14. jula što neki ultramontanci u Parizu podržavaju Slovene, kad njihova braća po veri iz Rima „Soutiennent ostensiblement la Turquie contre les chrétiens de culte grec...“. U sličnom tonu pisao je i desničarski „Le Soir“⁹⁰

Najzad, u francuskoj štampi i javnosti bilo je izraženo još osećanja nesimpatija prema bugarskom i uopšte slovenskim oslobodilačkim pokretima, kojima razlog nije bio ni jedan od gore pomenutih faktora. U takvim sluča-

⁸⁷ Isto, 130.

⁸⁸ Isto, 121.

⁸⁹ Isto, 122.

⁹⁰ Isto, 134—135. Nasuprot katoličkim listovima, protestantski „Le Temps“ bio je čitavo vreme kampanje blago bugarofilski i antiturski obojen (isto, 136).

jevima se radilo uglavnom o dve stvari. Ili je bila u pitanju prosta odvratnost prema svakom revolucionarnom pokretu, prema svakoj rebeliji protiv „zakonitih“ vlasti i gospodara, ili je bilo još uvek tragova rusofobije i slovenofobije. Čini se da izvesni delovi francuske javnosti, još uvek nisu mogli da zaborave Krimski rat, a još manje da se ne sete svežih uspomena iz Pariske komune u kojoj su „elementi nereda“ takođe zapretili svim „zakonitim“ nosiocima društvenog reda i poretka. Mi ćemo i ovde navesti nekoliko primera ovakvog stava prema događajima u Bugarskoj 1876. Već pomenuti „Le Constitutionnel“ pisao je 14. jula 1876. da su događaji u Bugarskoj zaista žalosni, ali su istovremeno i nužna posledica jednog rata koga su nametnuli „elementi nereda“ i ustanci. Sa svoje strane bonapartistički „L' Ordre de Paris“ optuživao je Bugare za pokretanje verskog rata i za otpočinjanje nereda, koji su onda, naravno, izazvali svirepu reakciju Turaka. U sličnom tonu i sličnim argumentima optuživali su ustanike i bonapartistička „La Liberté“, desničarski „Le Soir“, pa donekle, čak, i republikanska „La Presse“.⁹¹

U antiruskom tonu bilo je pisanje orleanističkog lista „Le Français“, koji je jedan svoj članak u broju od 29. jula počinjao konstatacijom da ne treba sumnjati u strahote počinjene u Bugarskoj, jer je dobro poznato na šta su sve Turci spremni, ali da je galama koju oko toga podiže ruska štampa vrlo dubioznog karaktera pošto ta ista štampa nije imala ni jedne reči protesta protiv krvavog ugušenja poljskog ustanka 1863. koga je čak i opravdavala. Nije li onda, pita se list, pisanje ruske štampe danas samo izraz panslavističkih ideja, „jako patriotskih, ali kojima Evropa nikako nije obavezna da se pridruži bez izvesnih rezervi“.⁹²

I pored svega što smo do sada izneli moramo reći, a to ćemo u daljem izlaganju i pokazati, da je veći deo francuske javnosti bio prijateljski raspoložen prema oslobodilačkom pokretu balkanskih naroda, sa razumevanjem ih je primao i sa velikim ogorčenjem je reagovao na vesti o svirepim zločinima u Bugarskoj.

Kako je u nauci već poznato antitursku kampanju u Evropi povodom događaja u Bugarskoj prvi je poveo u drugoj polovini juna 1876. engleski list „Dayli News“. Krajem juna ovu kampanju prihvatilo je više francuskih listova. Prvi je bio list „La France“ koji je 26. juna publikovao pismo jednog francuskog inženjera, zaposlenog u svoje vreme na izgradnji turskih željeznica u Bugarskoj. Povodom vesti o krvavom ugušenju bugarskog ustanka, on je pokušao da objasni njegovo izbijanje vrlo teškim položajem bugarskog naroda pod turskom vlašću.⁹³ Od tada pa za nekoliko meseci unapred, francuski listovi će puniti svoje stupce podacima o turskim zverstvima, o položaju bugarskog i drugih balkanskih naroda pod Turskom, o broju nastradalih, o spaljivanju hrišćanskih naselja, o pljačkama, ubistvima i svim drugim detaljima kojima je praćeno ugušenje bugarskog ustanka. U velikoj masi napisao, mi ćemo se zadržati samo na onim najkarakterističnijim odlomcima koji ilustruju osećanje i stav pojedinih glasila francuskog javnog mnjenja

⁹¹ Isto, 130—132.

⁹² Isto, 133.

⁹³ Isto, 125.

prema događajima u Bugarskoj, tj. na onim komentarima francuske štampe koji o tome najrečitije govore.

Među francuskim listovima koji su već povodom prvih vesti o pokoljima u Bugarskoj vrlo oštro antiturski reagovali bio je klerikalni „Le Monde“, koji će kasnije promeniti svoje držanje. Sada, međutim, tj. već 2. jula 1876, on je bio jedan od prvih francuskih listova koji je energično protestovao protiv „istočnjačkog bestijalizma“ koji se bez ikakvih granica bacio svom svirepošću na nedužni narod. Dok se Gambetina „La République Française“ 4. jula još uvek ograničavala na konstatacije da je turska vlada učinila rđav potez šaljući protiv ustanika Čerkeze, mnogi listovi su već od početka prihvatili u ovoj kampanji ton kakvim su započeli „La France“ i „Le Monde“. Tako je legitimistički „L' Union“ pisao 7. jula da su se u Bugarskoj dogodile sramne stvari preko kojih ljudsko dostojanstvo ne dopušta da se olako pređe, a republikanski „Le Courier de France“ i orleanistička „La France Nouvelle“, su isticali 8. jula da francuski narod mora osećati simpatije prema balkanskim hrišćanima koji stradaju od turskog varvarstva.⁹⁴

Pečat i osnovno obeležje čitavoj kampanji francuske štampe protiv Turske dao je u ovo vreme umereno desničarski list „Le Figaro“, koji je odigrao istu ulogu u Francuskoj kao „Dejli Njus“ u Engleskoj. Na čelo te kampanje „Figaro“ je stao u trenutku kad se 7. jula preko cele prve strane pojavio članak njegovog talentovanog saradnika Ivana d' Noestina (Ivan de Noestine) posvećen grozotama u Bugarskoj. U tom nadahnutom i upečatljivom članku Noestin je dao potresnu sliku Bugarske posle varvarskih pokolja bašibozuka i redovne turske vojske po njenim krajevima. Između ostalog on piše: „...Čitave varoši hladnokrvno su predale plamenu, mirna sela su razorena a njihovo stanovništvo klanu na stotine, ako ne i na hiljade; napuštenih leševa je toliko da to izaziva zabrinutost i sumnje lekara; Bašibozuci pred očima vlasti vrše nasilja, ubistva i svakovrsne brutalnosti; bande naoružanih skitnica, Cigana, Čerkeza, i Turaka krstare zemljom, ubijajući trgovce, radnike i strance, otimajući seljacima konje, stoku, novac i maltretirajući ih na sve moguće načine, kao pravi razbojnici; najzad, dolazeći na sve to i skidajući Bugarima glave, regularne trupe triumfalno prolaze ulicama proglašavajući ustanicima i pobunjenicima svakog ko nađe smelosti da ustane u odbranu svoje imovine, svoje žene i svoje porodice. To je, dakle, ono što se vladini organi, u svom naivnom cinizmu usuđuju da nazovu, zakonima rata.“

Posle ovog Noestinovog, sličnih opisa bilo je i u mnogim drugim listovima, pa se u toku jula i avgusta svom žestinom razgorela antiturska kampanja koja je potpuno ugušivala sve protivne razloge turkofilskog i antislovenskog dela francuske javnosti. U toj kampanji učestvovalo je preko 30 listova, a članci posvećeni događajima u Bugarskoj bili su skoro svakodnevni, pa je i nemoguće citirati makar samo jedan njihov deo. Vrlo česti bili su ovakvi odlomci u napisima francuske štampe: „Krik, neizmerni krik bola, gneva i srdžbe podigao se nad Evropom... Francuska neće biti više Francuska ako u svom srcu ne bi osetila raspaljenu svu žestinu osude! Vlade ne mogu

⁹⁴ Isto, 125—127.

propustiti da se i same uzbude ovim atentatom na humanost i civilizaciju".⁹⁵ Međutim, bilo je i mišljenja koja su u ono vreme smatrana smelim i koja su zahtevala radikalne mere prema Turskoj. Tako je publicista Emil d'Žirarden (Emile de Girardin), ističući da Francuska nije u stanju da ustane odlučnije u odbranu hrišćana na istoku, pozivao na to Rusiju: „Ne, neka Rusija ne okleva, neka Rusija ne okleva više...“.⁹⁶ pisao je on.

Vrlo žive komentare i još veću osudu Turske i njene vlade izazvalo je u francuskoj javnosti objavljivanje sultanskog dekreta o „amnestiji“ svih Bugara, izuzev vođa i učesnika ustanka. List „Le XIX Siècle“ pisao je 13. avgusta 1876 povodom ovoga da je ova „amnestija“ zaista remek-delo turskog cinizma, a „La Presse“ i „Le Pays“, su istog dana oštro napali restrikcije unete u ovaj dekret. Zar i posle onako groznih pokolja, pita se „Zemlja“, nad nedužnim ljudima, još može biti reči o nekim restrikcijama i ograničavanjima amnestije? Sa svoje strane *Štampa* postavlja pitanje na koga se odnosi „une amnistie complète (sic!)“, ako se iz nje izuzimaju učesnici i vođe ustanka. Najzad, orleanistički „L' Echo“ je 16. avgusta isticao da nema mesta izrazima bilo kakve zahvalnosti Turskoj, povodom ove amnestije. Jer, pošto su već učinjeni nebrojani zločini, turska vlada, da bi zavarala Evropu, daje sada jednu polovičnu amnestiju, koja ustvari znači oproštaj onima koji već i onako nisu krivi i koji nisu ni smeli biti hapšeni i proganjani. A zato se zbilja ne treba zahvaljivati.⁹⁷

Važna tema u antiturskoj kampanji francuske štampe postala je u drugoj polovini avgusta 1876. i afera koja se izrodila oko zabrane unošenja „Figaro-a“ u Tursku. Ovaj događaj, čiju smo službenu pozadinu već videli, izazvao je žučne napade jednog dela štampe ne samo na tursku vladu nego i na francuskog ambasadora d'Burgoana, čijim posredstvom je zabrana i stupila na snagu. Najotvorenija prebacivanja bila su upućena ambasadoru od lista „La France“, koji je 21. avgusta, pisao kako Burgoan, u nameri da spreči širenje glasova o sravnim postupcima Turske, nije oklevao da udari po jednom francuskom listu. Sa svoje strane, Ivan d'Noestin, zbog čijih je članaka i došlo do ove mere, uputio je otvoreno pismo ministru inostranih poslova Dekazu („Figaro“, od 23. avgusta), u kome pored ostalog kaže: „Ja sam uradio ono što francuski ambasador nije — rekao sam sve što sam znao. Ja sam izneo sve strahote koje su trajale tri meseca i više“. U ovom pogledu Noestin je zaista bio u pravu, jer u vreme kad je on (7. jula) otpočeo seriju svojih napisa o bugarskim strahotama, francuski ambasador je, kako smo videli još uvek dosta stidljivo slao okolišna obaveštenja o tome čak i svome ministru.

Protiv odluke francuskog ambasadora protestovali su i drugi listovi. „Le Pays“ je podsećao da čak ni engleski ambasador, koji je nesumnjivi prijatelj Turske, nije preduzeo ništa protiv engleskih listova, dok je Burgoan ustao protiv „Figaro-a“. Ova mera, zaključivao je list, toliko je neugodna, da je francuska javnost nje svakako morala biti pošteđena.

Kad je posle izvesnog vremena ista sudbina pogodila i „La France“, neki listovi su u svom nezadovoljstvu i protestu išli čak do zahteva za povla-

⁹⁵ „Le cri de l' humanité“, u listu „L' Opinion“, 24. avgust 1876.

⁹⁶ Emile de Girardin, Assez, assez de massacres! — „La France“, 18. avgust 1876.

⁹⁷ R. P. Verdej, n. d. 149—151.

čenje Burgoana iz Turske, jer se on, evo, pokazuje većim prijateljem Turaka nego hrišćana. „L' Echo“ i „La France“ su predlagali da se umesto Burgoana u Carigrad pošalje tadašnji ambasador u Madridu grof Šodordi. Međutim, Burgoana su neki listovi (npr. „Paris-Journal“ od 15. avgusta) i branili, objašnjavajući njegov postupak zahtevom političkih okolnosti i navodeći da je on ovaj doduše neprijatan, ali neizbežan, korak učinio sa najvećom mogućom korektnošću.⁹⁸

U celoj kampanji francuske štampe mogla se, osim antiturske, jasno uočiti i antibritanska nota. Mnogi listovi prebacivali su britanskoj vladi zbog krajnje pomirljivog držanja prema Turskoj, a neki su je čak optuživali kao glavnog krivca za prolivanje krvi na Balkanu. Najoštrije u svojim napadima na londonsku istočnu politiku bio je publicista Kamij Peltan (Camille Pelletan) koji je u Igoovom listu „Le Rappel“ isticao da engleska vlada svojim držanjem ustvari ohrabila Turke na kriminalne pokolje u Bugarskoj.⁹⁹ Iako je ostrica većine napada francuske štampe bila upravljena u prvom redu protiv predsednika engleske vlade Dizraelia, koji je uistinu i bio tvorac engleske istočne politike, nisu bili pošteđeni ni drugi britanski političari, a list „Le Constitutionnel“ je 16. avgusta otvoreno zamerao i samoj kraljici Viktoriji što nije našla za potrebno da napravi makar i jednu jedinu aluziju na bugarske pokolje u svojoj besedi pred engleskim parlamentom: „Ni jedne reči o užasima za koje se nikad ne bi moglo ni pretpostaviti da su mogući na kraju XIX veka i na kontinentu naše Evrope“,¹⁰⁰ pisao je list.

Međutim, francuska štampa je odavala veliko priznanje engleskoj javnosti koja je veoma glasno i odlučno manifestovala svoje ogorčenje kako zbog turskih nedela tako i zbog politike svoje sopstvene vlade na Balkanu. U tom smislu vrlo je karakteristična rečenica koju je napisao publicista i saradnik „Le Rappel-a“ Ogist Vakeri: (Auguste Vacquerie): „Engleska, kompromitovana od svoje vlade, bila je spašena od svoga naroda.“¹⁰¹

Antiturska kampanja u francuskoj štampi dostigla je vrhunac onih dana krajem avgusta 1876. kad su se na stranicama „Le Reppel-a“ pojavila dva članka velikog pisca, humaniste i demokrate Viktora Igoa. Prvi, kraći, pod naslovom *Les Massacres de Bulgarie*, objavljen je 28. avgusta i u njemu Igo protestuje protiv, po njegovom mišljenju, neodlučnog držanja vojvode Dekaza prema Turskoj, što može da nanese štetu ugledu Francuske. Između ostalog, on kaže: „Mi, takođe, smatramo da, kad bismo imali Ministra Inostranih Poslova dostojnog svog značajnog položaja, Francuska ne bi prepuštala nikome čast da protiv grozota protestuje sa najvećom energijom.“

Drugi njegov članak, koji se pojavio dva dana kasnije pod naslovom *Pour la Serbie!*, pisan je sa još više nadahnuća, umetničkog i ljudskog žara i iskrenosti, pa je stoga i izvršio snažan uticaj na javno mnjenje Francuske. Ovaj članak za koga je Igoa inspirisala jedna Gledstonova brošura, izašla iz štampe nekoliko nedelja ranije, pobudila je veliko interesovanje ne samo u

⁹⁸ Isto, 151—154.

⁹⁹ Camille Peletan, *L' Angleterre et la Turquie*, „Le Rappel“, 4. avgust 1876. U sličnom tonu bio je napisan i članak *Ignorant ou menteur* u „La France“ od 19. jula 1876.

¹⁰⁰ R. P. Verdej, n. d. 138.

¹⁰¹ Auguste Vacquerie, *Les Meetings*, „Le Rappel“ 22. oktobar 1876.

široj javnosti i političkim, nego i u književnim krugovima Francuske. On je ulio novi impuls francuskoj javnosti, već pomalo zasićenoj vestima i komentarima o događajima u Bugarskoj, tako da je posle njega kampanja nastavljena još čitav mesec dana.

U vezi sa ovim člankom mi moramo učiniti još jednu napomenu. Iz njegovog naslova moglo bi se zaključiti da je posvećen Srbiji i njenom ratu sa Turskom. Međutim, iz teksta se vidi da se ipak radi o događajima u Bugarskoj. Mi ne možemo prihvatiti mišljenje R. P. Verdej da Igo nije uopšte imao u vidu ratovanje Srbije, niti da je video neku vezu između bugarskog ustanka i tursko-srpskog rata. Po njoj radi se prosto o Igoovoj zabuni i zameni imena dvaju slovenskih naroda Balkana.¹⁰² Nama se čini da su iz ovog članka očevidne dve stvari: 1. da Igo, doista, nije bio najbolje obavešten o etničkim prilikama na Balkanu i 2. da je Srbe i Bugare smatrao jednim istim narodom. Mi smo došli do zaključka da je Igo u Bugarskoj gledao neoslobođeni deo Srbije, pa je stoga, smatrao da je rat Srbije protiv Turske samo logičan nastavak ustanka u Bugarskoj. Otuda, prema našem mišljenju, i ovaj njegov naslov — *Za Srbiju*, jednom članku inspirisanom ustvari bugarskim stradanjima.

Zbog njegovog svojevremenog društvenog značaja, zbog njegove ljudske i umetničke lepote i topline, mi ćemo ovde citirati nešto skraććen članak *Pour la Serbie*:

„Postaje neophodno da se skrene pažnja evropskih vlada na jedan događaj, toliko sitan, da ove, kako izgleda, nisu uspele ni da ga primete. Evo toga događaja: ubijaju jedan narod. Gde? U Evropi. Ima li ovaj događaj svedoka? Jednog, čitav svet. A vlade, jesu li ga videle? Ne.

Nacije imaju nad sobom nešto, što je ustvari ispod njih, vlade. U jednom trenutku ta protivrečnost izbija na videlo: civilizacija je u narodima, varvarstvo je u vladama. Da li je ovo varvarstvo namerno? Ne. Jednostavno, ono je profesionalno. Ono što zna ceo ljudski rod, vlade ne znaju. To dolazi otuda što vlade sve vide kroz kratkovidu prizmu državnih razloga; ljudski rod gleda drugim okom, savešću.

Mi ćemo iznenaditi evropske vlade ukazujući im na jednu stvar, to da su zločini zločini, to da jednoj vladi nije dozvoljeno više nego pojedincima da bude ubica, to da je Evropa jedinstvena, to da sve što se čini u Evropi čini se od same Evrope, to da, ukoliko je jedna vlada kao divlja zver, onda se sa njom mora i postupati kao sa divljom zveri; to da se u ovom času, tu, pred našim očima, ubija, pali, pljačka, istrebljuje, kolju očevi i majke, prodaju devojke i dečaci; to da decu suviše malu za prodaju seku sabljama nadvoje, to da spaljuju porodice u kućama, to da je grad kao Batak, na primer, za nekoliko časova sveden sa 9.000 na 1.300 stanovnika, to da su groblja pretrpana sa više leševa nego što može biti pokopano, pa na taj način živima koji su im doneli pokolj, mrtvi uzvraćaju kugom, ... to da paraju stomake bremenitim ženama da bi im ubijali decu u utrobi, to da na javnim mestima ima toliko ženskih skeleta sa tragovima uboda, to da psi po ulicama glodaju lobanje silovanih devojaka, to da je sve ovo grozno, da je sve ovo već dovoljno za poteze evropskih vlada radi sprečavanja toga, i da su divljaci koji su počinili ove prestupe užasni, a civilizovani koji su dopustili da se ovo poćini strašni.

Momenat da se podigne glas je došao. Sveopšta indignacija je pokrenuta. Ima trenutaka kada ljudska savest uzima reć i naređuje vladama da je slušaju.

Vlade mrmljaju odgovor. One su već pokušale da promucaju, one kažu: preteruje se.

Da, preteruje se. Batak nije istrebljen za nekoliko časova, već za nekoliko dana; govori se o 200 spaljenih sela, a bilo je svega 99; to što vi zovete kugom samo je tifus; sve

¹⁰² R. P. Verdej, n. d. 174.

žene nisu silovane, sve devojke nisu prodate, neke su se i izbavile. Zatvorenike jesu kas-trirali, ali su im takođe sekli i glave, a to umanjuje delo; dete koje je navodno bacano sa bodeža na bodež ustvari je bilo nabijeno na vrh jednog bajoneta; gde god ima jedno vi stavljate dva, vi uvećavate, udvostručavate itd...

I, najzad, zašto se taj narod i bunio? Zašto se jedno ljudsko stado nije prepustilo da bude iskorišćavano kao životinjska stada? Zašto? itd. itd.

Taj način umanjivanja samo dodaje strahoti. Nema ništa bednije od šikaniranja javne srđbe. Ublašavanja otežavaju. To su suptilnosti koje štite varvarstvo. To je Vi-zantija koja izvinjava Stambol.

Zovimo stvari njihovim imenom. Ubiti čoveka u nekom kutu šume, koja se zove šuma Bondi ili Crna šuma, je zločin; ubiti jedan narod u kutu neke druge šume koja se zove diplomatija, takođe je zločin. Veći, to je sve.

... Ovo što se događa u Srbiji potvrđuje nužnost Sjedinjenih država Evrope. Neka razjedinjene vlade slede ujedinjenje narode... Ujedinjene države Evrope. To je cilj, to je luka. To što je juče bilo samo istina, danas je, zahvaljući stradanjima Srbije, očevidnost. Misliocima se pridružuju ubice. Dokaz je dat od genija, evo ga izvršenog od monstruma.

Budućnost je bog vučen od tigrova.“

Podstaknuta ovako efektnim istupanjem jedne od svojih tada najvećih ličnosti, u korist potlačene raje u Bugarskoj, francuska javnost je još izvesno vreme poklanjala punu pažnju bugarskim strahotama. Sve do kraja septembra mogli su se po francuskoj štampi još dosta često naći članci o ovim događajima, mogli su se čitati napadi na tursko varvarstvo ili na kolebljivost i nehumanost svetske diplomatije. Još se tada moglo susresti i ovakvih odlomaka; „I pitamo mi sada ceo svet ima li u svim tim ruglima ikakve politike? Da li je to po-litika da se kolje, da se kasapi, da se ubijaju deca? Je li politika da se pali, da se krade? Je li politika da se čitav jedan narod drži u ropstvu? Ima li politike koja nas može sprečiti da intervenišemo kako bi se učinio kraj ovako žalosnom stanju stvari? Ima li politike koja nam može staviti oklop oko srca protiv gneva?“¹⁰³ Ali u drugoj polovini septembra kampanja je počela da jenjava. Drugi događaji na istoku počeli su da privlače veliku pažnju, unutrašnje političke teme opet su postajale prioritetne, a bugarski događaji su zauzimali sve ređe prostor na stupcima francuske štampe. Krajem septembra i početkom oktobra, može se reći, kampanja u francuskoj javnosti povodom bugarskih pokolja bila je okončana. Povremeno, u pojedinačnim slučajevima, neki listovi su se još vraćali na poneki detalj ove teme, ali masovnog žestokog i žarkog istupanja više nije bilo. U svakom slučaju, i onim što je učinila fran-cuska štampa i javnost dala je značajan prilog odlučnom protestu naprednog sveta protiv sila mraka, varvarstva i reakcije, koje su pokušavale da u jednom delu Evrope, krvlju i ognjem, zaustave progresivne nacionalno-oslobodilačke pokrete ugnjetenih naroda.

Zaključak

Aprilski ustanak 1876. i krvavi događaji koji su neposredno iza njega sledili, bili su jedan od vrlo značajnih momenata u kompleksu tzv. velike is-točne krize 1875—78. Ovaj ustanak izbio je, poput onog u Hercegovini i Bosni, kao rezultat veoma zaoštrenih društveno-ekonomskih, političkih i

¹⁰³ Isto, 137.

nacionalno-verskih suprotnosti kojima je u drugoj polovini XIX veka bio bremenit turski feudalno-apsolutistički sistem. Ovaj sistem, koji se oslanjao na iscrpljujuću ekonomsku eksploataciju svojih podanika, na političku, pravnu i nacionalnu obespravljenost hrišćanske raje i na svoju brojnu, neurednu, samovoljnu i pljačkašku administraciju, ipak nije mogao potpuno sprečiti pojavu i razvitak kapitalističke proizvodnje i građanske klase, kao nosioca nacionalnooslobodilačkih pokreta među porobljenim narodima Balkana. U tom svetlu posmatrana i nacionalnooslobodilačka borba bugarskog naroda, koja je aprilskim ustankom 1876. dostigla kulminacionu tačku, bila je istorijski nužna i opravdana pojava koja je i pored svih prepreka i teškoća morala dovesti do pozitivnog rešenja. Ali, kako smo videli, bez obzira na to koliko je oslobođenje Bugarske, kao i ostalih balkanskih naroda, bilo nužno i opravdano ono, u datim istorijskim okolnostima, nije moglo biti ostvareno samo snagama tih naroda. Ostvarivanje jednog progresivnog istorijskog procesa, kakav je bio rušenje zaostale i trule otomanske imperije i stvaranje slobodnih nacionalnih država na Balkanu, zahtevalo je još i 70-tih godina XIX veka angažovanje većih snaga od onih kojima su raspolagali sami balkanski narodi. U određenim uslovima to je značilo angažovanje svih, ili bar pojedinih, velikih evropskih država na strani oslobodilačkih pokreta naroda u evropskoj Turskoj. Međutim, različiti i oprečni državni, politički, ekonomski i drugi interesi velikih sila, ne samo da su onemogućili njihovu složnu akciju u korist porobljenih naroda, nego su i direktno ometali napore tih naroda za postizanje oslobodilačkih ciljeva. Upravo taj konglomerat protivrečnih težnji i interesa velikih evropskih država, podstaknut i obelodanjen pokretima balkanskih naroda i stvorio je jedan od najkrupnijih međunarodnih zapleta druge polovine XIX veka — istočnu krizu 1875—78. Stav svake od velikih sila u toku ove krize, kako prema problemu „turskog nasleđa“ u celini, tako i prema svakom od konkretnih pitanja koje se za tri godine trajanja krize postavilo, bio je uslovljen složenim spletom okolnosti. Jedan od najsloženijih položaja imala je Francuska. Njene iscrpljene vojne snage, njen gotovo usamljeni spoljno-politički položaj i njeno nesređeno unutrašnje političko stanje, u kome se našla posle 1871, gonili su je na pasivnost u istočnom pitanju i na nemešanje u događaje. S druge strane, baš te iste okolnosti terale su je i na akcije za izgladivanje svih međunarodnih sukoba, na borbu za očuvanje mira po svaku cenu, jer bi svaki opšti ratni požar u Evropi baš nju, oslabljenu i usamljenu, mogao ostaviti na milost i nemilost snažnom nemačkom osvajaču. Zbog toga ni Francuska nije ostala po strani od komplikovanih događaja na Balkanu. No, i učestvujući u raspravljanju balkanskih pitanja ona je svoje držanje podešavala prema raznim, često i protivrečnim, političkim, ekonomskim, i drugim interesima. U političkom pogledu ona je morala da vodi računa o stavu Engleske, koja je bila protiv svake promene na Istoku na štetu Turske. Ali, morala je da usaglašava svoje držanje i sa Rusijom, koja je opet htela da postigne znatne dobiti za balkanske narode, a preko njih i za sebe samu. Finansijski interesi francuske buržoazije zahtevali su očuvanje otomanskog integriteta i status quo-a na istoku, ali svakoj iole dalekovidnijoj politici bilo je jasno da je to nemoguće u onakvim uslovima u kakvim se tada nalazilo tursko carstvo. Sve su to bili faktori koji su pored većeg broja manjih-

-konkretnijih određivali stav zvanične Francuske, a delimično i njenog javnog mnjenja, prema događajima u Bugarskoj 1876.

Prema samom ustanku u Bugarskoj aprila-maja 1876, francuska diplomatija, zbog kratkoće njegovog trajanja i relativno sporog obaveštavanja nije ni stigla da zauzme određeniji stav. Jedino što je u tom pogledu izvesno, to je da se u njemu gledala nova opasnost po mir u Evropi. Ali daleko više pažnje i angažovanja francuskih službenih krugova izazvali su događaji koji su se odigrali za vreme i posle ugušivanja ustaničkog pokreta. To su one čuvene represalije poznate pod imenom, „bugarske grozote“, koje su počinili neregularni odredi turskih snaga — bašibozuka, Čerkezi i Pomaci, dobrim delom uz saradnju i prisustvo redovne vojske i administracije. Već od početka ovih represalija, niže diplomatsko činovništvo po francuskim vice-konzulatima u Bugarskoj — sem u jednom slučaju — zauzelo je odlučan antiturski stav. Sama francuska vlada, preko svog ministra inostranih poslova vojvode Dekaza i ambasadora u Carigradu d'Burgoana, držala se jedno vreme dosta rezervisano i neodlučno. Iako su se najkrvaviji događaji u Bugarskoj odigrali tokom maja i juna 1876, prve odlučnije službene intervencije francuske vlade na Porti, bilo preko svog ambasadora u Carigradu, bilo preko turskog ambasadora u Paziru, došle su tek u drugoj polovini jula, kad su najveći zločini već bili počinjeni. Intervencija Francuske protiv bugarskih pokolja došla je tako kasno zbog toga što se francuska vlada u ovom slučaju više orijentisala prema držanju Engleske, pa je tek kad je bilo sigurno da će i londonski kabinet, pritisnut svojom javnošću i opozicijom, morati da očita lekciju Porti, odlučila da i ona interveniše. Dotle, francuska vlada je smatrala da, i pored svih obzira humanosti, u interesu evropskog mira, događaje u Bugarskoj ne treba mnogo razглаšavati i raspirivati, kako bi se po mogućnosti izbeglo njihovo pretvaranje u međunarodni problem. Ali kad to više nije bilo moguće, kad je stvar izašla na očigled čitavog sveta, francuska diplomatija je smatrala da više nema razloga da ove događaje zataškava, pa je u toku avgusta 1876. usledilo nekoliko njenih intervencija na Porti, saglasnih sa intervencijama ostalih velikih sila, u cilju sređivanja prilika kako u Bugarskoj, tako i u ostalim delovima evropske Turske. Pored uvođenja reda i zakonitosti, ove intervencije su tražile i strogo kažnjavanje krivaca za nedela počinjena nad nevinim bugarskim narodom.

Dostigavši vrhunac u avgustu 1876, francuski protesti kod Porte protiv onoga što se događalo u njenim balkanskim oblastima, postaće tokom jeseni sve redi, ali će se ipak nastaviti, da bi se krajem te godine i na samom početku 1877, zbog afere oko ubistva dva francuska građanina u Bugarskoj, pretvorio u pravi mali diplomatski konflikt. Ipak, može se reći, da ni intervencija francuske vlade, kao ni bilo koje druge, u korist Bugara nisu postigle očekivane rezultate. Svi ti protesti i sve intervencije, slili su se na kraju u onu snažnu bujicu događaja kojim je bila prebogata istočna kriza 1875—78. i koja će, posle svega, bezmalo odneti sobom i samo tursko carstvo.

Šira francuska javnost bila je na početku istočne krize nedovoljno obaveštena o pravoj situaciji na Balkanskom poluostrvu. Za nju Balkan nije bio potpuna tajna, ali i komplikovan etnički, politički i drugi odnosi u ovom delu sveta nisu joj bili sasvim poznati. Osim toga, zaokupljena unutrašnjim problemima francuska javnost ovog vremena nije imala ni volje ni vremena

da se detaljnije interesuje za događaje na istoku. Tek će istočna kriza, a bugarski događaji posebno, dovesti do većeg buđenja interesa francuske javnosti za Balkan i njegove narode. Vesti o bugarskim strahotama prodrle su u francusku javnost krajem juna i početkom jula 1876. Iako se u naučnoj literaturi na više mesta može naći konstatacija o jednodušnoj osudi turskih represalija od strane evropske javnosti, na osnovu francuskog primera, mi smo videli da to nije baš sasvim tačno. Iako je velika većina francuskog javnog mišljenja izrazila svoj gnev i ogorčenje povodom vesti iz Bugarske, bilo je i njegovih delova koji su imali turkofilski stav ili kolebljivo i neodlučno držanje. Na držanje tih delova javnosti uticalo je nekoliko faktora: od finansijskih interesa buržoazije koja je svojim kapitalima učestvovala u turskim zajmovima i investicijama, preko mržnje prema svakom revolucionarnom pokretu koja se od Pariske komune zadržala u svesti reakcije, do klerikalnih prihvatanja vatikanskog stava da pravoslavne narode ne treba pomagati jer su veći neprijatelji katolika od islamskog sveta. Svi ti razlozi ipak su bili slabi pred valom indignacije koji je zahvatio francusku javnost posle upoznavanja sa varvarskim postupcima Turske prema bugarskom narodu. Glas čovečnosti bio je ovoga puta u francuskoj javnosti jači od svakog pozivanja na finansijske, crkvene ili neke druge interese. Zahvaljujući tome, tokom jula, avgusta i septembra 1876. vođena je preko francuske štampe prava antiturska kampanja kojoj su ton davala dva velika lista „Le Figaro“ i „La France“, a sledilo je još 30 drugih listova. Karakteristika te kampanje je da je ona, pored antiturske, često ispoljavala i antienglesku orijentaciju, a ponekad se obarala i na svoju sopstvenu vladu i njeno neodlučno držanje prema Turskoj. Vrhunac kampanje bili su članci Viktora Igoa objavljeni krajem avgusta u listu „Le Rappel“, posle kojih je pisanje štampe o događajima u Bugarskoj trajalo još oko mesec dana, da bi u oktobru uglavnom prestalo. Sve u svemu, može se reći da je držanje francuskog javnog mnjenja prema jednom spoljno-političkom pitanju ovog puta bilo tako odlučno i snažno da je nesumnjivo i neposredno uticalo na stavove francuske vlade. U tom pogledu francuska javnost, ako i nije odigrala istovetnu ulogu kao engleska, nije mnogo ni izostajala iza nje.

Čedomir Popov

L'ATTITUDE DE FRANCE ENVERS LES EVENEMENTS EN BULGARIE DE 1876

R é s u m é

En mai 1876 a éclaté la révolte populaire contre l'autorité turque en Bulgarie. Cette révolte, ainsi que les événements sanglants qui lui succédèrent immédiatement étaient des moments les plus significatifs dans le complexe de la grande crise orientale entre 1875 et 1878. A l'exemple de celle de Herzégovine et de Bosnie en 1875, cette révolte était l'aboutissant des contradictions sociales, économiques, politiques, nationale et religieuses très aigues qui secouaient le système féodal absolu ture dans la second moitié du XIXe siècle. Aussi, la révolte du printemps 1876, qui représente le point culminant dans la lutte nationale de libération du peuple bulgare qui dure depuis des

années, doit être considérée comme un phénomène imminent et légitime du point de vue historique. Si nous soulignons cette constatation scientifiquement adoptée depuis longtemps, c'est pour pouvoir apprécier plus justement le caractère des attitudes prises par les milieux officiels et l'opinion publique en France.

Sans égard à la légitimité et la justesse historiques de la lutte des peuples balkaniques, les grandes puissances européennes ont pris des attitudes très différentes, voire même hostiles, envers leurs aspirations libératrices. Instiguées par leurs intérêts politiques, économiques et d'Etat, non seulement qu'elles ne secouraient pas cette lutte, mais, au contraire, la contrariaient souvent. D'autre part, la variété et la contradiction des intérêts des grandes puissances dans la question d'Orient, poussaient celles-ci de mettre à profit les soulèvements des peuples balkaniques contre les Turcs, afin d'en faire de grands problèmes internationaux au cours de tout le XIXe siècle. Un de ces problèmes était aussi la crise de 1875 à 1878, qui englobe les événements en Bulgarie de 1876.

La position prise par chacune de ces puissances au cours de cette crise envers le problème de „l'héritage turc“ pris dans son ensemble, de même qu'envers toute question concrète posée alors, était conditionnée par de nombreuses circonstances complexes. La position prise par la France était une des plus compliquée. Ses forces armées épuisées, sa position isolée dans la politique extérieure ainsi que ses difficultés intérieures après 1871, ont poussé la France dans la passivité et non-immixtion dans les événements. Cependant, ces mêmes circonstances l'ont forcée aussi à applanir tous les différends internationaux, et à sauvegarder la paix à tout prix, car une guerre générale en Europe aurait risqué de la laisser à la merci du puissant agrasseur allemand. Voilà pourquoi la France n'est pas restée à l'écart des événements balkaniques. Cependant, tout en prenant part dans la solution des problèmes de la péninsule entre 1875 et 1878, il fallait qu'elle conformât son attitude à ses différents intérêts politiques, économiques et autres, souvent contradictoires. Politiquement, elle devait tenir compte d'abord de la position prise par l'Angleterre, contraire à tout changement en Orient au préjudice de la Turquie. Elle devait conformer son attitude aussi avec celle de la Russie, qui aspirait à obtenir des bénéfices considérables en faveur des nations balkaniques, et par là pour elle-même. Les intérêts financiers de la bourgeoisie française exigeaient la conservation de l'intégrité de l'Empire ottoman et du status quo en Orient, bien qu'il fût clair que c'était impossible dans des conditions où se trouvait l'empire turc. Or, ces importants facteurs avec quelques autres de moindre importance, ont déterminé la position prise par la France officielle, et partiellement de son opinion publique envers les événements en Bulgarie de 1876.

A proprement parler, la diplomatie française, n'a même pas pu prendre une position nette envers la révolte en Bulgarie d'avril mai 1876 à cause de la brièveté de sa durée. Pourtant, un fait est certain, c'est qu'on voyait en elle un nouveau danger de guerre en Europe. L'attention et l'engagement des milieux officiels français ont été attirés beaucoup plus par les événements sanglants qui se sont déroulés pendant, et surtout après la répression de la révolte. Il s'agit ici des repréailles connues sous le nom des „atrocités bulgares“, commises par les détachements irréguliers de forces armées turques — les Bachibouzoucs, les Tcherkèzes et les Pomacs. — en bonne partie en présence et en collaboration avec les troupes régulières et l'administration. Dès le début de ces repréailles, les employés diplomatiques inférieurs près des corps représentatifs français en Bulgarie — sauf un seul — ont pris une position antiturque. Mais le gouvernement français, par la bouche de son ministre des Affaires étrangères, duc de Décazes, et de l'ambassadeur à Constantinople, de Bourgoing, se tenait, pendant un certain temps, très réservé et même indécis. Bien que les événements les plus sanglants aient eu lieu en Bulgarie au cours des mois de mai et de juin 1876, les premières interventions officielles les plus énergiques de la part du gouvernement français auprès de la Porte ont paru à peine au cours de la seconde moitié de juillet, c'est-à-dire au moment où les plus grands crimes ont déjà été commis. Cette intervention française tardive s'explique par le fait que le gouvernement français voulait connaître l'attitude de l'Angleterre à cet égard, en réalité, c'est à cause de cela le gouvernement français a résolu à entreprendre les démarches auprès de la Porte seulement lorsqu'il était convaincu que le gouvernement anglais ferait de même, poussé par son opinion publique et par l'opposition. Jusqu'alors, le gouvernement français considérait que dans l'intérêt de la paix européenne —

sans égard aux principes humanitaires — il ne fallait pas transformer les événements-bulgares en un problème international. Mais, au moment où ceci était réellement impossible à empêcher, lorsque l'affaire est sortie devant les yeux de tout le monde, la diplomatie française a conclu que passer ces événements sous un silence prolongé était vraiment inopportun. Ceci a eu pour résultat plusieurs interventions auprès de la Porte, conformes aux interventions semblables des autres grandes puissances. Le but de ces démarches était la consolidation et la stabilisation rapides des conditions autant en Bulgarie que dans les autres parties de l'Empire ottoman. Sauf la mise de l'ordre et de la légalité, ces interventions exigeaient la punition sévère de coupables pour les crimes commis envers le peuple innocent bulgare.

Ayant atteint leur apogée en août 1876, les protestations françaises auprès de la Porte contre ce qui se passait dans les provinces turques dans les Balkans, étaient devenues, au cours de l'automne, de plus en plus rares, sans cesser pourtant tout à fait, pour se transformer à la fin de 1876 et au début de 1877, à la suite de l'assassinat des deux citoyens français en Bulgarie, en véritable petit conflit diplomatique. Toutefois, on peut dire que ni les interventions du gouvernement français, ni n'importe quelle autre intervention, n'ont atteint de résultats voulus. Toutes les protestations et interventions se sont perdues, au bout du compte, dans le torrent d'événements qui emplissaient jusqu'au comble la crise de 1875 à 1878, et qui ont failli emporter avec eux l'Empire ottoman tout entier.

Le grand public français était insuffisamment informé au commencement de la crise orientale sur la véritable situation dans les Balkans. Les Balkanes ne cachaient pas de secrets pour lui, bien que les circonstances ethniques, politiques et autres très compliquées d'ailleurs dans cette partie du monde, ne lui aient pas été tout à fait claires. À part cela, occupé par les problèmes intérieurs le public français n'avait ni le temps nécessaire, ni la bonne volonté pour s'intéresser à des problèmes de l'Orient. Ce n'est que le développement continu de cette crise, et plus particulièrement les événements bulgares, qui éveillèrent une plus grande attention du public français aux problèmes balkaniques.

Les nouvelles concernant les atrocités en Bulgarie sont parvenues en France fin juin et début juillet 1876. Dans la littérature scientifique de ce temps on peut trouver des constatations d'une condamnation unanime des représailles turques par tout le grand public européen, quoique l'exemple français eut pu donner une conclusion contraire. Quoique la grande majorité de l'opinion publique en France ait prononcé son exaspération et sa colère à l'occasion des événements bulgares, il y avait des gens qui ont pris une attitude indécise, et même turcophile. Cette attitude a été déterminée par plusieurs facteurs, tels que les intérêts financiers de la bourgeoisie française, la haine de la réaction contre tout mouvement révolutionnaire, l'acceptation des milieux cléricaux des positions prises par le Vatican, contraires à tout aide aux peuples orthodoxes, et autres. Cependant, tout ces facteurs ne pouvaient pas résister à la houle d'indignation qui a envahi le grand public français, dès que celui-ci a pris conscience des atrocités turques en Bulgarie. La voix de l'humanisme était cette fois plus forte que les intérêts mesquins. C'est grâce à elle qu'une véritable campagne antiturque s'est ouverte dans la presse française en juillet, août et septembre 1876, avec le Figaro et la France en tête, dont l'exemple a été suivi par plus de 30 autres quotidiens et hebdomadaires. Parfois, cette campagne a assumé un caractère antianglais, elle n'a même pas épargné le gouvernement français à cause de son attitude indécise envers la Turquie. Le comble de la campagne représentent les articles de Victor Hugo, publiés à la fin d'août dans le journal *Le Rappel*, et qui ont contribué à ce que cette campagne contre la Turquie fût prolongée jusqu'au mois d'octobre 1876.

Pour finir, on peut constater que le comportement de l'opinion publique en France lors des événements en Bulgarie était vraiment énergique et impulsif de sorte qu'elle a fortement influencé le gouvernement français dans sa prise de position envers ce problème, faisant partie de la grande crise orientale de 1875 à 1878. À cet égard, le grand public français a joué le même, ou presque, que le public anglais.

JEZIK „ŽIVOTA SVETOG JERONIMA“

Dr Aleksandar Mladenović

§ 1. Jezik rukopisnog spomenika *Život svetoga Jeronima* (ŽJ), koji potiče sa terena čakavske Dalmacije i koji je pod istim naslovom izdao V. Jagić¹, do danas nije posebno ispitivan od strane naših filologa². Ovaj prozni spomenik svojim, najvećim delom, čistim čakavskim jezičkim osobinama, pruža niz korisnih podataka koji su za istoriju našeg jezika, odnosno za istorijsku dijalektologiju, od posebne važnosti. Iako je nedatiran i nelokalizovan, što nije redak slučaj sa čakavskim dalmatinskim spomenicima iz XVI veka, na osnovu odgovarajućih jezičkih osobina moguće je bliže odrediti kako vreme tako i mesto nastanka samoga rukopisa, o čemu se posebno govori u zaključku ovoga rada. Što se pak tiče autorstva ovoga spomenika, teško je za sada bilo šta određenije reći. U nauci postoji mišljenje da izvornik ŽJ (a ne autograf koji je predmet ispitivanja u ovom radu) pripada Splitsaninu Marku Maruliću³, tako da će i jezičko ispitivanje samoga rukopisa, kao i kompariranje jezika ŽJ sa jezikom već proučenih nesumnjivih Marulićevih dela: *Juditom* i *Suzanom*, dati odgovarajući prilog rešenju pomenutog problema.

U ispitivanju jezika ovoga spomenika pošlo se od rukopisnog originala (zapravo od fotokopija) koji se čuva u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod sign. Ib 127⁴. Za detaljnu i preciznu jezičku analizu nije se moglo koristiti pomenuto Jagićevo izdanje ovoga spomenika, jer nije sasvim pouzdano. Prilikom poređenja štampanog izdanja sa autografom ŽJ konstantovan je niz nedoslednosti od kojih neke predstavljaju osobine određenog jezičkog značaja a koje su odlučujuće za opšti zaključak o ovom spomeniku. Da spomenemo neke od njih.

¹ V. Jagić, *Ogledi stare hrvatske proze. III. Život svetoga Jerolima*. — Starine, Zagreb (JAZU), 1869, knj. I, 226—236.

² Na dve fonetske crte ŽJ osvrnuo se J. Badalić raspravljajući o autorstvu ovoga spomenika (*Marulićevi hrvatski autografi u Arhivu Jugoslavenske akademije*. — Filologija, Zagreb, 1957, knj. I, 44).

³ Up. npr. J. Badalića, n. d., 44—45. Inače opširnije o ovome, kao i svu dosadašnju literaturu u vezi sa pitanjima vezanim za razne tekstove o sv. Jeronimu, v. kod Vjekoslava Štefanića: *Glagoljski Transit svetog Jeronima u starijem prijevodu* — Radovi Staroslavenskog instituta, Zagreb, 1964, knj. V, 99—161 + 8 fotokopija.

⁴ Grafijske i pravopisne odlike ŽJ obrađene su u posebnom radu: A. Mladenović, *Prilog proučavanju čakavskih rukopisa iz Dalmacije (II). Grafija i ortografija „Života sv. Jeronima“*. — Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad (Matica srpska), 1964, knj. VII, 103—107 + 1 fotokopija (skraćeno: ZbFL VII).

izdanje ŽJ	rukopis ŽJ
lipim 226	lipin 15
jinim 227	ginin (jinin) 3
jezik 227	giasich (jazik) 3
ne umi 227	ne gumi (ne jumi) 3
mного let 228	mного lit 4
pravednoga 229	prauadnoga (pravadnoga) 7
ondi 229	onde 8
jezika 230	iasicha (jazika) 11
grčku 231	garschu (gršku) 12
u jeziku 231	u giasichu (u jaziku) 12
samog 232	samoga 14
sega sveta 232	sega suita (svita) 15
pred njimi 232	prid gnimi (prid) 15—16
s konopcem 232	s chonopcen (s konopcen) 16
poče 232	poca (poča) 16
mreći 234	mruchi (mrući) 19
obrazom 235	obrazon 22
rekši 235	rehsi (rehši) 22.

Poređenjem rukopisa i izdanja ŽJ otkrivaju se i razne izdavačeve intervencije u tekstu, koje su u najvećem broju slučajeva i opravdane. Ostaje nejasan uzrok doslednom izostavljanju delova teksta, rečenica, na latinskom jeziku kojih ima na str. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21. Ponekad je tekst ili nepotpuno ili izmenjeno prenet iz originala u izdanje, što, naravno, umanjuje autentičnost štampanog ŽJ. Npr.:

izdanje ŽJ	rukopis ŽJ
učiniše fratri 232	ucinise sfe fratri (sfe, sve) 15
proste (sic!) 234	pusche (puške = pučke) 20
mali Joakin 233	mali sinach Joachin (sinak) 7
a ime 228	agme (ajme — uzvik) 4.

Druge nedoslednosti između štampanog i rukopisnog ŽJ biće pomenute u odeljcima o odgovarajućim jezičkim pojavama.

FONETSKE OSOBINE

Samoglasnici

§ 2. U vezi sa refleksom staroga jata, treba istaći da je ŽJ pisan ikavski sa izvesnim ekavizmima koje ćemo posebno pomenuti: a) *celivati* 19, *celivala* 20; b) *obećase* (se) 17; c) *cesar* 12; č) *telesni oganj* 21, pored *tilo* 21 ($\times$ 3), 22 ($\times$ 3), *tila* 9, 24, *na tilu* 21; ć) *vere Isukrstove* 1,

⁵ Primeri iz ŽJ citirani su u ovom radu po stranicama iz samoga autografa (1—24).

veru 6, 11, u veri 11, po svoj veri kršćanskoj 13, verni krstjane 2, s nevernimi pogani 2, nevernici 6, poluvernici 5, 6, pored viru Isukrstovu 3, virom Isukrstovom 12, vire kršćanske 5, poluvirnici 3; d) u mestu 20, pored mesto 20 ($\times 4$); d) kolena 22, pored kolina 16 ($\times 2$); e) najmanji delak 23; f) obledi (obledil — up. obraz mi biše obledi(1) a tilo mrzlo) 9.

Kao što je dobro poznato, gotovo svi navedeni primeri sa ekavskim refleksom staroga jata sreću se kao tzv. „stalni ekavizmi“ i u drugim čakavskim spomenicima iz Dalmacije⁶. Zbog toga oni ne predstavljaju specifičnu crtu jezika ovoga spomenika, što isključuje, ovom prilikom, poseban komentar o njima. Jedino se primerom *obledi(1)* proširuje fond ekavizama jer dosadašnji ispitivači jezika čakavskih dalmatinskih spomenika ne pominju ekavizam ovog tipa⁷.

Prilog *gde* (< *kde*) javlja se redovno u formi sa *-i*: *gdi* 1 ($\times 2$), 8, 9, 11, 14, 15, 19, 20; sa *-i/-e* dolazi oblik *ondi* 1, 11, pored *onde* 8, 9 ($\times 2$), 19, a sa *-e*: *ofde* 20, 24⁸. Ovi primeri sa *-i* i *-e* tumače se, kao što je poznato, međusobnim uticajem priloga na *-dē* i *-de* (G. Ružičić, n. d., 54). Up. i *onude* 14.

Imenaica *postelja* dolazi sa *-e* u ŽJ: *postelje* 20, 21, dok u Marulićevoj *Juditi* nalazimo samo forme sa *-i* m. *-e* (A. M., GFFNS II, 94).

Dok se u prethodnoj osobini ogleda razlika u odnosu na *Juditu*, dotle se formom *jidraše* (3. jedn. imperf.) 18 ŽJ podudara sa pomenutim Marulićevim spevom (A. M., GFFNS II, 99; up. *jidri/jadri* u Marulićevim poslanicama: A. M., GFFNS V, 134).

U glagolskim oblicima: *slišah* 24, *slišajući* 7, *slišite* 8, *slišane* 24, *-i-* dolazi, naravno, mesto starijeg *jeri*.

§ 3. *Samoglasnik a*. Što se tiče refleksa *a* za nekadašnji poluglasnik, pomenućemo sledeće slučajeve.

a) Prema starom *zalo* dolaze dve osnove: *zal-* i *zl-*, a prema imeničkoj formi *zalo* dolazi usamljen odgovarajući oblik sa *zl-*. Npr.: *zali*

⁶ Up. dr. Milan Rešetar, *Primorski leksionari XV. vijeka*. — Rad, Zagreb (JAZU), 1898, knj. CXXXIV, 109 i dalje; André Vaillant, *La langue de Dominko Zlatarić, poète ragusain de la fin du XVe siècle. Phonétique*. — Paris, 1928, 236—244; Gojko Ružičić, *Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekt u početku XVI veka*. — Beograd (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 2), 1930, 54 i dalje; Aleksandar Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*. — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1957, knj. II, 91 i dalje (skraćeno: A. M., GFFNS II); *Grafija i jezik dalmatinskih čakavskih rukopisa u Arhivu Jugoslavenske akademije*. — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1959, knj. IV, 123—124 (skraćeno: A. M., GFFNS IV); *O jeziku Marulićevih poslanica*. — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1960, knj. V, 133 (skraćeno: A. M., GFFNS V). Ovde ćemo pomenuti da skraćena RJA osnažava poznati *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. — U Zagrebu, 1880—1882, I—.

⁷ Up. nap. 6. Poslednja četiri primera (*mesto*, *koleno*, *del-*, *bled-*) ne dolaze sa ekavizmom u *Juditi* i *Suzani* (A. M., GFFNS II, 91—94). J. Badalić pominje primere *leto* i *svet* kao ekavizme u ŽJ (n. d., 44). Međutim, kako smo videli u § 1, pomenuti primeri sa *-e-* predstavljaju štamparske greške u Jagićevom izdanju ovoga spomenika (u orig. ŽJ oni dolaze u formama: *lit*, *svita*).

⁸ Jednom dolazi *di* u rukopisu ŽJ mesto očekivanog *gdi*. U izdanju ŽJ nalazimo veznik *da* mesto pomenutog priloga mada bi po smislu mogao biti upotrebljen i oblik *gdi*. Up.: *zavva Jerolim fratre i čin. lavu nogu oprati na ku hramaše*, pak zagleda dobro i najde *di* (u izd.: *da* 231) se biše nabo na draču 13.

poluvirnici (vok. mn.) 5, *zalomu človiiku* 14, da me *zali* progone 6, — *zlim* (instr. jedn. prid.) 14, *zlo* (prilog) 5, 9, 15, *zla* (gen. jedn. imen.) 6⁹.

b) U ŽJ dolazi forma *pravadan* (< *pravobdnō*) sa -a- u drugom slogu: *pravadnoga človiika* 7, što se inače ne sreće u *Juditi* i *Suzani* gde imamo oblike od osnova *prevedn-* i *pravden-*¹⁰.

c) Predlog *s(a)* dolazi u formama *sa*, *s*, a *k(a)* samo u obliku *k*: *sa svimi gardinali* (v. § 19 g) 13, *sa mnom* 22, pored *s kim* 7, *s tobom* 8, *s poslenikom* 16 i sl.¹¹, — *k nebu* 17, 22, *k portu* 17, *k njemu* 16, *k njoj* 20, *k lavu* 13, 14, *k mojstiru* (‘manastiru’ — up. RJA VI, 905) 13, 15, 16, *k raju* 8¹².

č) Za staro *vzēti*, *vzēti* u ŽJ dolaze forme sa *va-*: *vazmu* 16, *vazel* 2, *vazeh* 23, — *vapiti* 1 (up. isto u *Juditi* i *Suzani*: A. M., GFFNS II, 97). U obliku *vazda* 4, 8, 13, 17, 21 -a- u prvom slogu potiče, naravno, od nekadašnjeg poluglasnika u jakom položaju.

I u ŽJ je, prirodno, nekadašnji nazal prednjega reda u poziciji iza *j*, *č*, *ž* zamenjen samoglasnikom *a*, mada nedosledno jer se javlja u nekim primerima i štokavski refleks *e*. Npr.:

— *jazik* 3 (v. § 1), 11, *jazika* (v. § 1), 11, *jazikom* 3, 19 (× 2), u *jaziku* (v. § 1), 12, *prijal* 17, *prija* (3. jedn. aor.) 17, 23, *prijato* (trp. pr.) 10;

— *počah* 23, *poča* (aor.) 1 (× 3), 7, 13, 14, 15, 16 (× 2 — v. § 1), 19, 22 (× 2), 23, *počaše* 1, 16, 18, 26, *poča* (radni gl. prid. — v. § 4), 24, pored *počeh* 24, *poče* 2, *početak* 2, 13;

— *zaje* (gen. jedn. im.) 19.

U ovoj se osobini jezik ŽJ odlikuje većom čistotom sa čakavske tačke gledišta negoli Marulićeva *Judita* i *Suzana* u kojima nalazimo dublete *jazik* / *jezik*, *žaja* / *žeja* (A. M., GFFNS II, 98). Inače mešanje refleksa *a/e* < *ē* u pomenutim pozicijama, koje se u ŽJ ogleda u korenu *čē-*, odlikuje i druge starije čakavske spomenike iz Dalmacije (up. M. Rešetar, Rad 134, 107; G. Ružičić, n. d., 79; A. M., GFFNS IV, 125).

Forme: *febar* (nom. jedn. m. r. im.) 1 i *nokturan* (ak. jedn. m. r. im.) 12 dolaze sa -a- u poslednjem slogu (up. tal. *febbre* ‘groznica’, zatim lat. *nocturnus* ‘noćni’)¹³. Suglasnička grupa na kraju ostaje nepromenjena u primerima: *testament* 11 (× 2), *Egipt* 19.

⁹ Up. u *Juditi* usamljen oblik gen. mn. *zala*, a u ostalim slučajevima *zl-* (A. M., GFFNS II, 95—6). U Zoranićevom jeziku osnove *zal-* i *zl-* javljaju se naporedno u pridevskoj formi dok u imeničkoj dolazi samo *zl-* (G. Ružičić, n. d., 76).

¹⁰ Up. A. M., GFFNS II, 94. Oblik *pravadan* imaju i drugi čakavski spomenici, kao npr. Bernardinov lekcionar i Zadarski lekcionar (up. M. Rešetar, Rad 134, 101).

¹¹ Primere iz ŽJ sa predlogom *s* u vezi *s s-* > *s-* ili *s nj-* up. u pomenutom mom radu: ZbFL VII, 107.

¹² Forme sa napisanim *g* m. *k*: *g ditetcu*, *g Didu*, kao i *g večeru* iz ŽJ up. kod mene: ZbFL VII, 106, 107. U prozi u *Juditi* Marulić upotrebljava sledeće forme ovih predloga: *s*, *sa*, *k*, *ka* (A. M., GFFNS II, 96).

¹³ Up. i prema lat. *portus*, ‘luka’ i tal. *porto* u *Juditi* oblik ak. jedn. *porat* (pevanje II, stih 40).

Kao i u *Juditi* i *Suzani*, a i u drugim čakavskim spomenicima, u ŽJ nalazimo oblik priloga sa -a: *prija* (pre²) 9, 17, 23, *najprija* 14 (up. A. M., GFFNS II, 142; GFFNS IV, 146; up. stsl. *prěžde*).

Prema današnjem *robinja* (odn. *rob*), dolazi forma sa -a-: *raba* (nom. jedn.) 20¹⁴.

§ 4. *Samoglasnik o*. U pogledu sudbine -l ŽJ pokazuje u osnovi čakavsku situaciju: ni jednom ne nalazimo -o m. -l, što je inače slučaj sa *Juditom* a i sa drugim čakavskim spomenicima iz Dalmacije¹⁵. Pored slučajeva u kojima se ogleda čuvanje -l, u ŽJ se javljaju primeri, uglavnom oblici radnog glagolskog prideva, koji pokazuju gubljenje ovoga glasa, što je jedna od odlika današnjih dalmatinskih čakavskih govora¹⁶. Npr.:

a) *bil* 2, 18, *trudil* 4, *rasrdil* (se) 5, *hranil* 5, *visil* 18, 19, *govoril* 11, *umil* 12 (× 2), *razumil* 12, *trpil* 21, *izil* 15, *učinil* 15, 16, *nosil* 15, *vidil* 15, *rodil* 22, —

zaklal 15, *prijal* 17, *dostojal* (se) 22, *prišal* 15, *našal* 14, *dal* 3, *rekal* 5, 19, *obukal* 7, *upal* 11, *postal* 13, zatim *mal* 23 (× 2), *posal* 15, *pakal* 14, *misal* 10 (× 2), —

vazel 2, *plel* 5, *vesel* 16, *dresel* (tužan²) 15, —
vol 13;

b) *ljubi* 4, *čini* 8, *obledi* (v. § 2), *bi* 10, *sagriši* 10, *umi* 12 (× 2), *začudi* (se) 14, *čudi* (se) 14, 17, *naredi* 22, *rodi* 22, —

prija 2, *reka* 3, *poštova* 4, *pisa* 23, *priša* 5, *blagova* 5, *kara* 6, *osta* 15, *donesa* 15, *pita* 16, *uzdviga* 17, *leža* 19, *sveza* 21, *poča* 24, —
nabo 13, zatim: na *po* korizme 1, na *po* mrtvo 9.

Svega jednom dolazi forma radnog glag. prideva za m. rod sa -(j)a mesto -l: *sagrišija* 5 (orig. *sagrisia*), pored pomenutog istog oblika bez -l: *sagriši*. Forme sa -ja čine odliku, kao što je poznato, kako nekih starijih čakavskih spomenika iz Dalmacije i nekih savremenih čakavskih govora sa pomenutog područja, tako isto i današnjih štokavskih ikavskih

¹⁴ Up. npr. *rabe* (vok. mn.), *rabam* (dat. mn.) u *Suzani* (stih 216), kao i u drugim našim spomenicima (RJA XII, 829).

¹⁵ Up. A. M., GFFNS II, 101—102; GFFNS IV, 127—128; GFFNS V, 134. U Zadarskom lekcionaru, kao i u starijoj verziji Bernardinovog lekcionara, -l se redovno čuva (M. Rešetar, Rad 136, 106). U Zoraničevom jeziku najčešće dolaze oblici sa -l mada se javljaju forme sa -a i -o (G. Ružičić, n. d., 80—82, 84).

¹⁶ Up. radove: Arturo Cronia, *Grada o božavskom narječju*. — Južnoslovenski filolog, Beograd, 1927—1928, knj. VII, sv. 1—2, 82, 102; dr. Blaž. Jurišić, *Govor otoka Vrgade*. — Nastavni vjesnik, Zagreb, 1939, knj. XLVI, sv. 1—5, 28—29; A. Belić, *O osnovnoj čakavskoj akcentuaciji*. — Glas, Beograd (SKA), 1935, knj. CLXVIII, 32—33; dr. Mate Hraste, *Osobine govora otoka Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale*. — Rad, Zagreb (JAZU), 1948, knj. 272, 131; *Čakavski dijalekat ostrva Hvara*. — Južnoslovenski filolog, Beograd, 1935, knj. XIV, 9; *Osobine govora ostrva Visa*. — Zbornik u čast A. Belića, Beograd, 1937, 153; *Čakavski dijalekat ostrva Brača*. — Srpski dijalektološki zbornik, Beograd, 1940, knj. X, 21; M. Moskovljević, *Govor ostrva Korčule*. — Srpski dijalektološki zbornik, Beograd, 1950, knj. XI, 157, 204.

govora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju¹⁷. Ove osobine, kao i pomenutih primera bez *-l*, nema uopšte u Marulićevoj *Juditi* i *Suzani*¹⁸.

Iz iznesenog materijala vidi se jasno da je u ŽJ stari nastavak radnog gl. prideva za muški rod (*-l*) bio nestabilan (sem u završetku *-el*), da su se paralelno upotrebljavali oblici kao npr. *umil/umi*, *bil/bi*, *rodil/rodi*, *prijal/prija*, *prišal/priša* i sl., a takođe i forma *sagriši/sagrišija*. Jezik pisca ili pisara ŽJ bio je već uveliko zahvaćen gubljenjem *-l* u pomenutoj glagolskoj formi¹⁹, s jedne, dok je, s druge strane, proces javljanja oblika radnog glag. prideva na *-a* bio u svojoj početnoj fazi²⁰. U poređenju sa jezikom Zoranićevih *Planina*, jedinim do sada proučenim čakavskim spomenikom iz Dalmacije koji ima ove forme na *-a*, ŽJ se razlikuje čestom upotrebom oblika bez *-l* i sasvim retkim javljanjem (svega jednom) formi na *-a*, što je obrnut slučaj u odnosu na pomenuto Zoranićevo delo. Na osnovu ove crte jasno je sledeće: a) ŽJ nije mogao nastati početkom XVI veka jer se tada *-l* još dobro čuva (npr. u *Juditi*), b) njegov nastanak treba vezivati za vreme do polovine, odnosno bliže kraju prve polovine, XVI veka jer iz toga vremena imamo spomenika (npr. *Planine* P. Zoranića) koji imaju forme na *-a* m. *-l* a koje su u ŽJ u svojoj početnoj fazi javljanja²¹. Iz ovoga se, naravno, zaključuje da se u osnovi jezika P. Zoranića i u osnovi jezika pisca-pisara ŽJ ne nalazi isti lokalni govor.

§ 5. Prema oblicima demonstrativne rečice u *Juditi* i *Suzani*: *oto eto* (A. M., GFFNS II, 101), u ŽJ nalazimo samo *eto* 13, 16, 22, 23.

U ŽJ dolazi forma *udorac* (gen. mn.) 2 mesto oblika sa *-a-* u drugom slogu. Ovu crtu srećemo i u Marulićevoj *Suzani* a i kod drugih starih pisaca²².

Prema grč. *καλόγερος* i lat. *paganus*, nalazimo *koludri* (nom. mn.) 9 (up. RJA V, 217), *poganina* 1, *poganske knjige* 2 (× 3) i sl.

§ 6. *Samoglasnici e, u*. Prema obliku *grob*, u ŽJ dolazi *greb* 20, 22, *greba* 19 (reči *rasti*, *krasti* i *vrabac* ne dolaze u ovom spomeniku). U

¹⁷ Up., iako ne tako često, ovu pojavu u Zoranićevom jeziku (G. Ružičić, n. d., 80); za savremene čakavske govore up. A. Belić, n. d., 33; M. Hraste, Rad 272, 131; za govor Velaluke na Korčuli M. Moskovljević navodi dva primera: *biā*, *ulijā* (n. d., 204). Što se tiče ove pojave u štokavskim govorima, up. P. Ivića: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*. — Novi Sad (Matica srpska), 1956, 176. 181.

¹⁸ Up. A. M., GFFNS II, 101—103 (ovde se na str. 103. pominju Marulićevi oblici *koko*, *toko* i sl., koje Ružičić, našavši ih takođe u Zoranićevom jeziku, objašnjava gubljenjem *-l* pred suglasnikom: *kol(i)ko* > *kolko* > *koko* — n. d., 94, 128).

¹⁹ U Zoranićevom jeziku svega jednom dolazi primer sa izgubljenim *-l*: *sliši* (G. Ružičić, n. d., 81).

²⁰ Različita mišljenja Belića i Rešetara o formiranju oblika na *-a* v. pregledno kod Ružičića: n. d., 82.

²¹ Sudeći po rukopisu kojim je pisan ŽJ, Jagić uzima da ovaj spomenik potiče iz XVI veka (up. Starine I, 226).

²² Up. A. M., GFFNS II, 101; GFFNS IV, 127; G. Ružičić, n. d., 83; up. javljanje ove osobine u jeziku Dubrovčanina D. Zlatarića, kao i njeno objašnjenje, kod A. Vajana: n. d., 252.

Juditi se pored primera ove reči sa -e-, sreću i oblici sa -o- (A. M., GFFNS II, 100)²³.

Stari dublet *tepl-* / *topl-* zastupljen je prvom formom u ŽJ: *tepline* (gen. jedn. imen.) 7, 8 ($\times 2$), *tepla* (gen. jedn. pr. im. prom.) 9 ($\times 2$)²⁴, nasuprot *Juditi* gde srećemo oblike od *topl-* (A. M., GFFNS II, 101; up. ovde u *Suzani* formu *teplinu*).

Prema *ljubazn-*, dolazi oblik sa -e-: *ljubeznivo* 16, 24²⁵.

Mesto starog predloga-prefiksa *v* + *poluglasnik* u ŽJ srećemo grafiju *u* (V) čiju glasovnu vrednost u proznom tekstu nije lako odrediti jer se njom označava i suglasnik *v* (v. i kod mene: ZbFL VII, 105). Izdavač ovog spomenika, V. Jagić, uzima da ova grafija ima vrednost *u* u sledećim primerima: *u gradu* 1, *u Rim* 1, *u prsih* 1, — *uzdisan'je* 8 i sl., što je svakako tačno imajući u vidu odgovarajuću situaciju u drugim čakavskim spomenicima Dalmacije u kojima se srećemo takođe sa pomenutim refleksom (up. samo A. M., GFFNS II, 99—100; G. Ružičić, n. d., 85—90).

Up. -u- u stranim rečima koje se javljaju i u formi sa -o-: *Irud* 19, *Irudom* 19, *Ciceruma* 1, pored *Ciceronijan* („pristalica Cicerona“) 1, *skarpijuni* 9, *doktur* 11, *doktura* 12, *pistula* (grč. ἐπιστολή „poslanica“) 13, *s pistolami* 2.

§ 7. *Samoglasno r*. U primeru *četrnadeste* 19 samoglasno -r- je, naravno, sekundarnog porekla (*četir-* > *četr-*; up. u *Juditi* i *Suzani* formu *četrsta* — A. M., GFFNS II, 164).

U orig. ŽJ dolazi oblik *mudarci* (mudraci) 1, koji je Jagić transkribovao sa *mudrci* 227. Iako postoji oblik u našem jeziku sa samoglasnim -r- (up. *mudrc* u RJA VII, 124—125), ovde se može po Rešetaru raditi o formi sa glasovnom grupom -ar- (Rad 134, 141—142).

§ 8. Za samoglasno *l* u ŽJ nalazimo redovno *u*: *sunce* 3, *suze* 19, *suzami* 2, *pun* 8, *puna* 2 i sl.

§ 9. *Jednačenje i sažimanje samoglasnika*. Kao u *Juditi*, a i u drugim čakavskim spomenicima iz Dalmacije, u ŽJ nalazimo sažete oblike glagola *stojati*: *stati* (inf.) 2 ($\times 3$), *sta* (3. jedn. aor.) 7, *staše* (3. jedn. imperf.) 15, *stahu* (3. mn. imperf.) 2, 20, pored *stojeći* 2, 7, 8, 20 (up. A. M., GFFNS II, 104; GFFNS IV, 128; GFFNS V, 135; G. Ružičić, n. d., 92).

²³ O postanku oblika *greb* pisali su Rešetar (Rad 134, 106), Ružičić (n. d., 73) i Vajan (n. d., 247), koji su doveli ovu formu u vezu sa glagolom *grebeš*, *grebem* i sl. Vajan ističe da je *greb* glagolskog porekla kao i *pogreb*, a mi bismo dodali sledeće. Imenica *pogreb* nesumnjivo po svom poreklu u vezi je sa glagolom *pogrepsti* (*pogrebem*, *pogrebeš* i sl.), odnosno sa trpnim pridevom *pogreben*, prema čemu je ona i napravljena. Postanak forme *greb* treba dovesti u vezu sa oblikom *pogreb* jer obe imenice stoje u semantičkoj vezi (*pogrepsti*, *pogreben*: *pogreb*: *greb*). Up. u ŽJ i *pogreb* 1.

²⁴ Up.: od velike pokore jedva se moji udi tila držahu; *tepla* se ne okušah 9; grih biše *tepla* se okusiti 9. Naravno, *tepl-* se sreće i u drugim čakavskim spomenicima (up. M. Rešetar, Rad 134, 106; G. Ružičić, n. d., 73).

²⁵ Forma *ljubezniv* dolazi od XVI v. u našima spomenicima (up. RJA VI, 260). Up. *ljubeznivo* npr. u Marulićevoj *Juditi* (str. 4. fototipskog izdanja, Zagreb, JAZU, 1950).

Forme zamenica: *ma* (moja), *tva* (tvoja), *sva* (svoja) i sl., koje dolaze u Marulićevoj *Juditi* uglavnom u stihu (A. M., GFFNS II, 104 v. i 131—132), u ŽJ ne postoje u pomenutim oblicima. Jedini izuzetak predstavlja primer: a gdo se ne bi čudi(1) da prva vladika rimska ostavljaše *svu* patriju i svoj rod 17, pored: *svoju put* (ak. jedn. ž. r.) 10, 20, *svu svoju ljutost* 13, *svak svoju put ljubi* 21 i sl.

Vrlo su retki oblici ovih zamenica sa -*oje-*: *od svojega ditinstva* 2—3; mnogo češće dolaze forme sa -*o-*: *svoga života* (gen. jedn.) 17, *svoga prijatelja* (ak. jedn.) 4, *svomu dobroćincu* (dat. jedn.) 14, *u srcu svomu* 10, *u svom srcu* 10, — *gospodina moga* (gen. jedn.) 20, *momu Isukrstu* (dat.) 6, *u mom srcu* 3, — *slugu tvoga* (ak. jedn.) 22 i sl. (up. slično i u *Juditi* i *Suzani*: A. M., GFFNS II, 104).

§ 10. *Gubljenje samoglasnika*. Infinitiv i glagolski prilog sadašnjeg vremena dolaze redovno u dužoj formi: *odgovoriti* 1, *umiti* 12, *jisti* 15, *izreći* 9 i sl., — *učeci* 3, *moleći* 1, *šteći* 2, 13, *govoreći* 4 (× 2), *mneći* 7, *uzdvižući* 16 i sl. U proznim delovima *Judite* nalazimo nekoliko kraćih infinitiva u čemu je neslaganje sa ŽJ (up. A. M., GFFNS II, 105).

U oblicima imperativa -*i* i -*i-* čuvaju se redovno:

2. jedn.: *tumači* 5, *spomeni se* 7, 8 (× 3), *pojdi* 15, *pusti* 22, *hodi* 22 i sl.;

2. mn.: *pripravite* 16 (× 2), *operite* 16, *pojdite* 16, *hodite* 15, *prtite* 15 i sl. *Judita* se u ovom pogledu podudara sa ŽJ, jer se kraći oblici imperativa nalaze samo u stihu a ne i u prozi (A. M., GFFNS II, 105—106).

Forme *toko*, *koko* i sl., koje dolaze u *Juditi*, nisu poznate u ŽJ: *toliko* 1, 2 (× 3), 3 (× 2), 20, *koliko* 2, 11, 14 (up. A. M., GFFNS II, 103, 107; v. ovde nap. 18).

U primerima: *dokle* 17, *dokle koli* 3, 9, *pokle* 2, 9 (× 2), 11, 13, 14, 17, 20, došlo je, kao što je poznato, do gubljenja -*o-* između *k* i *l* (up. isto u *Juditi*: A. M., GFFNS II, 107).

U obliku broja *četrnadeste* (v. § 7) došlo je do redukcije samoglasnika *i*, *e* (up. *četire* 11); up. i ostale forme brojeva koje dolaze u ŽJ: *petnadeste* 2, *trideset* 3, *pedeset* 20, *devedeset* 22.

Predlog-prefiks *iz* dolazi u *Juditi* u formama *iz/z* (A. M., GFFNS II, 106) a u ŽJ samo u obliku *iz*: *iz svit* 7, *iz Rima* 7, *iz postelje* 21, *izvuče* 7, *izreći* 20, 23 i sl.

Prema lat. *Augustinus*, tal. *Agostino* (RJA I, 36) u ŽJ nalazimo: *Agustin* 3, 4 (× 2), 5 (× 3), 12 (× 2), *Agustina* 5, *Agustinu* 4, *Agustine* 4 (× 2).

§ 11. U primerima koji slede dolazi do gubljenja samoglasnika na kraju, odnosno mnogi od njih predstavljaju slučajeve sa pokretnim vokalima u ŽJ. U dvema formama, sa samoglasnikom i bez vokala na kraju, javljaju se oblici: *kad* 4, 13, 24, *kada* 4 (× 2), 5, 6, 13, 15 (× 2), 17, 18, 19 (× 2), 24 (× 2), *jur* 17, *jure* 2, 4, 10, 13, 20, *ter* 1, 5 (× 2), 7, 9, 10, 12 (× 2), 14 (× 2), 15, 16 (× 2), 18, 19, 21, *tere* 7 (× 2), 13, 14, 15, 18 (× 2), 21, *pak* 13 (× 2), 14, 22, *paka* 22, *jošće*

11, 12, 16, *još* (< *jošč* < *jošće*) 9, 11, 13. Samo u jednom obliku, dužem ili kraćem, nalazimo primere: *nigdar* 2 ($\times 2$), 5 ($\times 2$), 11, 12, ($\times 2$), 16, 18, 20 ($\times 3$), 23, 24, *ništar* 1, 8, 10, 15, *nigdir* 14, *nigdor* (nitkor, niko — v. § 16) 5, 12,²⁶ *cić* 18, zatim *jere* 1 ($\times 2$), 4 ($\times 2$), 20, *nere* 2, 9, 17, 21 ($\times 3$), *aliti* 7, *ali* 20 ($\times 2$), 21 ($\times 2$), 23 ($\times 2$), *nikudare* 9, *sada* 5, 13 ($\times 2$), 24, *tada* 6, 16, 22 ($\times 2$), *neka* 15, 24 ($\times 2$), *odkude* 23, *sfuda* 14, 15, *tote* (tu' — RJA XVIII, 492) 1, 15, *toti* (tu' — RJA XVIII, 492) 20, 22.

Forma *epistola* dolazi bez *e* -: *pistula*, *s pistulami* (v. § 6; up. i RJA IX, 885).

Suglasnici

§ 12. Prema starom **d'* (**g'*) u ŽJ nalazimo redovno *j*: *tuja* (prid.) 14, *tujega* 16, *u tujoj sviti* 20, *slaje* (komp.) 11, *slaja* 11, *meu an' jeli* 9, *na meaših* (lok. mn.)²⁷ 1, *ne vijaše* (3. jedn. imperf.) 4, *narejaše* (3. jedn. imperf. — naređaše, naređivaše) 21, *žaje* (gen. jedn. — v. § 3), *an' jel* 19 ($\times 2$), *an' jeli* 2, 14, *s kriposti an' jelskimi* 22, *van' jel' je* 13, *van' jel' ja* 10, *s van' jel' jem* 2.

Primeri iz orig. ŽJ: *nenavidgiahu* (3. mn. imperf.) 3, *sidgiah* (1. jedn. imperf.) 8, *cudgiahu* (3. mn. imperf.) 17, u izdanju ovoga spomenika transkribovani su sa *-dj* -: *nenavidjahu* (,mrzeti', ,zavideti') 227, *sid' jah* 229, *čudjahu* 233. Naravno, ovde se uopšte ne radi o suglasniku *-d-*, što je apostrofom u drugom navedenom primeru u izdanju i označeno, već o etimologiziranju pisca-pisara ŽJ, o dovođenju formi imperfekta sa *-j-* (< **d'*) u vezu sa oblicima odgovarajućih glagola gde *-d-* egzistira (up. npr. prez. *nenavidite* 5, *čudim* (se) 11, ili radni gl. prid. *čudi(l)* 7 i sl.). Ovo jasno pokazuje i oblik bez takvog *-d-*: *nenavijahu* (orig. *nenavigiahu*) 6 ($\times 2$).

§ 13. Grupu *šč* nalazimo u primerima: *prošćen' je* 5, 26 ($\times 2$), *prošćen' ja* 16, *pribivališće* 20, *pušćati* 22, *nišće* (,ništa') 9, *jošće* (v. § 11).

U obliku *krstjanin* češće dolazi grupa *šč* negoli *stj*: *kršćanin* 1, *kršćane* 2, *kršćanske* 5, *kršćanskoj* 11, pored *krstjane* 2 (orig. *charstyane*), *krstjansku* 11²⁸.

Za strano *st* nalazimo *št*: *meštra* (ak. jedn., *maestro*) 1, *kaštiga* (tal. *castigare*) 1, 2, 14, *izfruštati* (tal. *frustare*) 1. Jagićeva transkripcija

²⁶ Za ovaj drugi primer u orig. ŽJ stoji *nigdar*, što je Jagić u izd. ŽJ ispravio u *nigdor* 230, kako i smisao zahteva (up. Jerolim biše narešen virom Isukrstovom ter ne samo mudrost latinsku i gršku jest umil da jošće i židovsku po ta put, da mu se *nigdor* ne more ni smi učiniti priličan).

²⁷ Ovaj primer transkribovan je u izdanju ŽJ sa *-j-*: *mejaših* 226, mada u orig. piše *meaših*. U ovom primeru, odnosno u grupi *-eja-*, došlo je do gubljenja *-j-* isto onako što je do ove pojave došlo i u prethodno pomenutom primeru *meu* (< *meju* < **med'u*) kakav se oblik sreće kako u *Juditi* tako i u drugim čakavskim spomenicima (A. M., GFFNS II, 109; GFFNS IV, 130).

²⁸ Sem prvog navedenog primera, Jagić je u izd. ŽJ sve ostale slučajeve transkribovao sa *-stj-* (up. str. 226, 227, 228, 230, 231). Up. i kod mene u ZbFL VII, 106 nap. 10.

ovih primera sa -št- u izdanju ŽJ opravdana je činjenicom da se u originalu ovog spomenika š najčešće označava grafijom s (up. A. M., ZbFL VII, 105)²⁹.

§ 14. *Jednačenja suglasnika*. Što se tiče asimilacije suglasnika po zvučnosti, ova glasovna pojava u velikoj meri se odražava u pravopisu ŽJ. Kako su primeri ove vrste već izneseni (A. M., ZbFL VII, 106—107), to se ovde nećemo na tome zadržavati.

Suglasnička grupa -njs- > -ns- u primeru *ditinstva* 3 jednačenjem po mestu tvorbe prednjonepčanog nj pred dentalnim st u dentalno n (up. A. M., ZbFL VII, 105 nap. 8).

Grupa sk u primerima: *oskvrnilo* 10, *ne skvrni* (3. jedn. prez.) 10, ne prelazi u ck, što nalazimo u *Juditi* i *Suzani* (up. A. M., GFFNS II, 112; up. kod Zoranića *skvr-*, G. Ružičić, n. d., 125).

U glagolu *hvaliti* i imenici *hvala* grupa (-)hv- se ne menja: *hvalim* 10, *zahvaljivan* (1. jedn. prez. — v. § 19 c) 3, *hvala* 22, *hvale* 6 (up. isto u *Juditi* i *Suzani*, A. M., GFFNS II, 112).

Što se tiče pojave sf- < sv- (paralelno sa sv-), poznate i drugim čakavskim spomenicima (up. samo A. M., GFFNS IV, 123 i nap. 24), primere iz ŽJ v. kod mene: ZbFL VII, 105—106.

§ 15. *Razjednačavanje suglasnika*. U glagolu *sumnjati* došlo je do disimilacije po načinu izgovora grupe -mnj- u -mlj-: *sumljahu* 15.

Razjednačavanje osnove *znamen-* > *zlamen-* poznato je i u ŽJ: *zlamen' je* 15, *zlamen' ja* 15 (up. isto u *Juditi*, A. M., GFFNS II, 113).

Ime *Jeronim* (Ἱερώνυμος, Hieronymus), u kome u talijanskom jeziku mesto -n- srećemo -l- (up. *Girolamo* — RJA IV, 601), u ŽJ dolazi redovno u formi sa -l-: *Jerolim* 1 (× 3), 2, 3 itd.

Grupa (-)mn ostaje neizmenjena u primerima: *mnogo* 17, 23, *mnogi* (nom. mn.) 19, *mnoge* (nom. mn. ž. r.) 9, *mnozi* (nom. mn.) 3, *mnozim* (dat. mn.) 2, — *mniš* (prez.) 23, *mneći* 7, zatim *tamni* 6 (× 2), *tamnosti* 6 (× 2), *tamnostju* 2 (up. isto u *Juditi* i *Suzani*, A. M., GFFNS II, 112).

§ 16. Metateza stare grupe vbs- u oblicima nekadašnjih zamenica *vbsb*, *vbsakb*, poznata je, naravno, i u ŽJ: *sve* 13, 14, 23, *sfe* 15, *svi* 13, *sfi* 16, *sfim* 20, *svu* 13, — *sfaka* 18, *svakoga* 21, *svake* 21. Izuzetak od ovoga predstavljaju forme u kojima je nekadašnji poluglasnik bio u jakom položaju: *vas* 2, 9, 13, 17, 23, zatim *vazda* (v. § 3 — up. isto u *Juditi* i *Suzani*: A. M., GFFNS II, 113).

Prema starom *kto* jednom dolazi *ko* 10 i redovno *gdo* 3, 14 (× 2), 17, *nigdor* (v. § 11). U *Juditi* i *Suzani* dolazi redovno *tko*, *nitkor*, *nitkore* (up. A. M., GFFNS II, 113)³⁰.

²⁹ Pomenute primere *pistula*, *pistolami* (§§ 6, 11) Jagić je bez ikakvih specijalnih razloga, nejednako transkribovao (iako su u orig. oba oblika napisana sa -st-): prvi sa -st-, a drugi sa -št-.

³⁰ Forma *gdo* poznata je i drugim starijim čakavskim spomenicima iz Dalmacije: Zadarskom lekcionaru, kao i Zoranićevim *Planinama* gde se javlja i *tko*, pored *gdo* (up. M. Rešetar, Rad 136, 122, 144—145; G. Ružičić, n. d., 125). Up. kod Vajana dija-lekatsko praslovensko *kədo* (*La langue de Dominko Zlatarić. II. Morphologie.* — Paris, 1931, 155).

§ 17. Novo jotovanje nije, naravno, zastupljeno u ŽJ. Redovni su primeri tipa: *spomenutje* 3, *listje* 20, *s tamnostju* 2, *mudrostju* 3, — *spa-sen'je* 21, *koren'je* 20, *pozdravljen'je* 23, *mirisan'je* 22, — *zel'ja* 20, *vesel'je* 4, *ul'ja* 17 ($\times 4$) i sl. Izuzetak od ovoga jeste forma *braća* (stsl. *bratija*, *bratja*) koja dolazi sa $\acute{c}$: *braća* 22, *braći* 13, zatim *bratći* 15, *bratćo* 16 ($\times 2$)³¹.

Za današnje čakavsko *ća* dolazi *tja* 7 (... tere se izvuče iz svit i vrže jih doli aliti *tja* od sebe).

Prema lat. *diabulus* (grč. *διάβολος*) nalazimo: *djavlom* 2, *čašu dja-vlovu* 2.

Glagoli složeni sa starim *iti* imaju, naravno, nejotovane forme sa *-jt-* i *-jd-*: *pojti* 7, — *izajde* 11, *najdu* 15, *ne najdoše* 15, *pojdoch* 23, *pojde* 6, 7 ($\times 3$), 8 itd., *pojdi* (imper.) 15, *pojđite* 16, *pojdoše* 11, 15, *ne najde (se)* 11, 14.

§ 18. Pored oblika imperfekta *štijaše* (3. jedn.) 2, 21 (up. infinitiv *štiti* 1, 2 ($\times 3$), 3 ($\times 2$), dolazi i jotovana forma imperfekta za isto lice: *šćaše* 1 (orig. *schiasse*).

§ 19. Ostale suglasničke pojave

a) Mesto grupe *čt*, koja je u *Juditi* i *Suzani* redovna, nalazimo u ŽJ *št*: *štiti* (v. § 18), *štiš* 1, *štimo* 3, 12, *šteći* 2, 13, *štijaše* (v. § 18), *poštova* (v. § 4), *pošten'je* 11; up. *ništar* (§ 11) sa *št*, što nalazimo i u Marulićevom jeziku (A. M., GFFNS II, 113—114).

b) Prema *hč-* (< *kč-*) u *Juditi* i *Suzani*, u ŽJ dolaze različite forme imenice *kći* sa *hč-*, *kč-*, $\acute{c}$: *dvi hčere* 2, pored *kći* 17, *kčercu* 17, *čercu* 18³². Up. i *rehši* (v. § 1) 22 prema redovnom *rekši* (pril. vr. pr.) u *Juditi* (A. M., GFFNS II, 138).

c) Što se tiče pojave *-m > -n*, u ŽJ ima dosta primera koji registruju ovu osobinu, pored, naravno, čestih slučajeva i sa *-m*. Iznoseći primere ove vrste, daćemo ih klasifikovano imajući u vidu razmatranje koje sledi.

1) ki biše prid *sucen* prija(1) 2;

da ne jumi *jinin* jazikom govoriti 3 (v. § 1);

celivala sam jasla u kih se plaka gospodin, *maljahnin* ditićem budući 20;

ako *san* ča pišući sagrišija ... 5;

da *znan* da se u kraljevstvo nebesno ne more priti ... 5;

trudil *san* se 4;

ja *zahvaljivan* da me poluvernici ... 6;

spominjan se 9;

³¹ U *Juditi* dolaze nejotovane forme ove imenice (A. M., GFFNS II, 119). O kontaminiranom pisanju ove imenice sa *-tč-* u ŽJ v. kod mene: ZbFL VII, 106.

³² Oblici sa *hč-*, $\acute{c}$ - sreću se i u drugim čakavskim spomenicima (up. G. Ružičić, n. d., 130; M. Rešetar, Rad 136, 111). U *Juditi* i *Suzani* dolaze samo forme sa *hč-* (A. M., GFFNS II, 114).

- ne zač ga *jiman* nego zač... 10;
 s *konopcen* na grlu, *kin* kamilije bihu vezane 16 (v. § 1);
 paka pade *obrazon* ničice na zemlju 22 (v. § 1);
- 2) *lipin* i *gizdavim* govoren'jem 1 (v. § 1);
 hodite s *lavon* u drva 15;
 da van ne *umin* izreći 20;
- 3) zamena -n sa -m:
*kršćanim*³³ sam 1;
 da sam *dostojam* da me zali progone 6.

Pored navedenih slučajeva, veliki je broj primera u ŽJ koji dolaze sa -m: s *velikim ustrpljen'jem* 15, ljubi(1) *sam* te 4, za *lipim duhom* 10, po *svem* svitu 3, *velikom i dobrom plaćom* 21, *virom Isukrstovom* 12, kad te *vidim* srdita 5, da *sam* u rimskih razbludah 8, zač se veće *čudim* onoj riči ku *nimam* 10—11 i sl.³⁴

Pitanje koje se odmah postavlja jeste: da li je jeziku pisca ili pisara ŽJ bila poznata promena -m > -n, u kojoj meri bi gornji primeri mogli dati pouzdan odgovor u vezi sa ovom pojavom koja je danas poznata mnogim našim govorima duž jadranske obale³⁵? Što se tiče prve grupe primera, posmatrane izolovano od ostalih slučajeva, oni ne bi bili sasvim pouzdani materijal u ovom pogledu, jer se -n (< -m) u njima može tumačiti bilo asimilacijom bilo disimilacijom -m u santhiju pred početnim suglasnikom sledeće reči. U tom slučaju imali bismo pojavu -m > -n koja je poziciono uslovljena i koja se ne manifestuje kao glasovni zakon. Ovo razmatranje moglo bi postati i definitivan zaključak da su slučajevi navedeni pod 1 usamljeni, da nije primera pod 2 i 3, koji ukazuju da primere pod 1 ne smemo tretirati samo na izneseni način. Iako malobrojni, slučajevi pod 2 pokazuju da je -m u jeziku pisca ili pisara ŽJ bivalo zamenjeno sa -n u rezultatu jednog opšteg procesa toga tipa. Primeri pod 3 samo potvrđuju ovo: oni pokazuju da se -m na kraju reči u jeziku autora ŽJ izjednačilo sa -n u toj poziciji, tj. da je -m = -n, odnosno -n = -m³⁶. Imajući ovo u vidu, i primeri pod 1 do-

³³ Ovaj oblik dolazi sa -m u rukopisu ŽJ. Njega je Jagić u izd. ovoga spomenika transkribovao sa -n (str. 226).

³⁴ Primeri: *počine(m)* 5, s *posleniko(m)* 13, *radosta(n)* 9, koji su u izd. ŽJ štampani sa m i n u zagradama, u orig. ovoga spomenika dolaze bez -m, -n (svakako se radi o nadrednom označavanju ovih glasova znakom — koji je u pomenutim slučajevima ispušten; up. i kod mene: ZbFL VII, 105).

³⁵ M. Hraste ističe da je ova „crta zajednička svim čakavskim govorima i štokavskima u njihovu susjedstvu na cijelom teritoriju od Istre do Lastova“ (*Crtice o Marulićevoj čakavštini*. — Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb (JAZU), 1950, 256). Ovu osobinu u štokavskim govorima, koji su u susjedstvu čakavskih, up. kod P. Ivića: n. d., 138, 177, 182.

³⁶ Iz Lekcionara Bernardina Splićanina (1495) Rešetar navodi dva primera sa -m mesto -n: u *dam* subotnji, *jedam* z drugim, ističući da se radi o greškama (Rad 136, 108). Na istom mestu, ne dajući primere, Rešetar kaže da sličnih slučajeva ima i u Ranjininom lekcionaru (Dubrovnik, 1508). Iako malobrojni, primeri ovoga tipa govore o poremećenom osećanju distribucije -m i -n u jeziku autorâ ovih spomenika, što, naravno, ima svoj značaj za datiranje ove pojave u našem jeziku.

bijaju svoju punu vrednost kao potvrda glasovnoj pojavi *-m > -n* u jeziku pisca ili pisara ŽJ. Što se javlja mnogo veći broj sličnih primera sa *-m*, tome treba tražiti uzrok, pre svega, u knjiškoj tradiciji, u uticaju određenog tradicionalnog načina pisanja, čime se odlikuje svaki stari pisar ili pisar.

Što se tiče datiranja ove pojave u našem jeziku, na osnovu dosadašnjeg proučavanja spomenika, odnosno poznavanja odgovarajućeg stanja u njima, promenu *-m* u *-n* treba vezivati za kraj XV i početak XVI veka. Na ovakav zaključak upućuju nas nesumnjivi primeri sa *-n* mesto *-m* (primeri koji pokazuju da se ne radi o pozicionoj promeni) u Bernardinovom leksikonu iz 1495. godine³⁷, kao i javljanje *-m* m. *-n* u Ranjininom leksikonu (Dubrovnik, 1508 — v. nap. 36). Pouzdani primeri sa *-n* mesto *-m* iz Zoranićevih *Planina* (up. A. M., GFFNS II, 118), iz dela koje je pisano u četvrtoj deceniji XVI veka, samo potvrđuju pomenuti zaključak da ovu pojavu treba vezivati za vreme bliže početku pomenutog stoleća³⁸.

č) U ŽJ se srećemo i sa osobinama *čk > šk*: knjigu *gršku* (*grčku*) 1, 3, *mudrost... gršku* 12, u *jaziku grškom* 12, *vladike... puške* (*pučke*) — v. § 1) 20³⁹.

ć) Mesto starog *ž* nalazimo *r* u primerima: (*ne*) *more* (glag.) 2 ($\times$ 2), 5, 8, 10, 12 ($\times$ 2), 23, *doreniše* (3. mn. aor.)⁴⁰ 13, zatim *jur*, *jure*, *ter*, *tere*, *nigdar*, *ništar*, *nigdir*, *nigdor*, *jere*, *nere*, *nikudare* (v. § 11).

d) Prema oblicima *hrvacki*, *splickomu* sa *-c-* < *-ts-* u *Juditi* (A. M., GFFNS II, 115), u ŽJ dolazi odgovarajuća forma sa *-sk-*: *hrvaskoga* 11 ($\times$ 2)⁴¹.

d) Staro *lj* ostaje nepromenjeno kao i u *Juditi* i *Suzani* (A. M., GFFNS II, 119): *nedilja* 9, *zemlja* 14, *zemplje* 1, *ljubiti* 5, *ljuti* 9, *volju* 9, *ljudi* 18 i sl. (up. npr. samo na Hvaru: *judi*, *voja* i sl., M. Hraste, JF XIV, 10).

e) U primerima iz orig.: *ostar* 21, *ostre* 9, — *carina* 8, koje Jagić u izdanju ŽJ transkribuje sa *ostar* 234 *ostre* 230, — *crna* 229, grafija

³⁷ Up. Rešetarove rezultate ispitivanja ovoga spomenika, kao i moje proveravanje u tom pravcu: A. M., GFFNS II, 118. Gornjem zaključku idu u prilog i primeri sa *-m* mesto *-n* u Bernardinovom leksikonu (v. prethodnu napomenu).

³⁸ M. Hraste smatra „da se kao vrijeme početka prelaženja glasa *-m-* u *-n-* može uzeti kraj 16. stoljeća“. Ovaj zaključak je baziran uglavnom na materijalu *Komedije od Raskota*, čakavskog spomenika koji je nastao na Hvaru ali koji je sačuvan u prepisu iz 1794. godine (up. M. Hraste, Marulićev zbornik, 256).

³⁹ Ova pojava nepoznata je Marulićevoj *Juditi*. U Zadarskom leksikonu dolazi usamljeni primer *grškom*, a u Zoranićevom jeziku *čk* ostaje nepromenjeno (M. Rešetar, Rad 136, 115; G. Ružičić, n. d., 26). Inače ova osobina poznata je danas kako čakavskim govorima tako i govoru Dubrovnika (up. samo: M. Hraste, Rad 272, 135; Južnosl. filolog XIV, 12; Srpski dijalekt. zbornik X, 26; P. Ivić, n. d., 138).

⁴⁰ Stsl. *gnati*; up. *doreneš* npr. u današnjem govoru Božave na Dugom otoku (A. Cronia, n. d., 83).

⁴¹ Drugi primer po redu u izd. ŽJ greškom je transkribovan u formi *hrvatskoga* 230 (orig. *haruaschoga*). Up. danas u sličnim primerima *-sk-* npr. na Hvaru (M. Hraste, Južnosl. filolog XIV, 12).

ne dopušta mogućnost sagledavanja eventualnih odgovarajućih promena (*st* > *št*; *čr* > *cr*).

f) Promena *gle* > *glje* i *kle* > *klje* nije poznata u ŽJ: *gledajući* (orig. *gledagiuchi*) 9, *kleknu* (orig. *clechnu*) 22, *paklenih* (orig. *pachlenih*) 9. U Marulićevoj *Juditi* ne srećemo se takođe sa ovom pojavom (A. M., GFFNS II, 99) ⁴².

g) Prema današnjem *kardinal* (lat. *cardinalis*, tal. *cardinale*), u ŽJ dolaze forme sa *g-*: *gardinala* 3, sa *sfimi gardinali* 13 (up. isto i u drugim spomenicima: RJA III, 106).

h) Za današnje *gavran* u ŽJ nalazimo *gravrani* (nom. mn.) 7 (up. isto od XVI v. naročito kod čakavskih pisaca: RJA III, 391).

i) Up. topinim *Zdrinj*: u *gradu Zdrinju* 1 ⁴³.

§ 20. Gubljenje suglasnika

a) U pojedinim suglasničkim grupama dolazi do gubljenja suglasnika. Npr.: *zs* > *ss/s*, *dc* > *dc/c*, *stn* > *sn*, *tc* > *tc/c*, *žsk* > *šk*, *žstv* > *št*v (up. A. M., ZbFL VII, 106—107).

b) Što se tiče suglasničkih grupa na početku reči, treba istaći da u ŽJ ima retkih primera koji pokazuju njihovo uprašćavanje, kao npr. *kć-* > *č-* (*kćer*) i *tk-* > *k-* (*ko*); (up. §§ 19 b, 15).

Grupa *dv-* (*dvignuti*) i *čl-* (*človik*) ostaje nepromenjena u ŽJ: ⁴⁴ *uzdvignuti* 14, *uzdvignu* 13, *uzdvignuši* 10, *uzdvižući* 16, *uzdviga(l)* 17, *uzdvigniše se* 21, *podvignuti* 21, — *človik* 5, 10, 11, 12 (× 2), 19, *človika* 7, 19, *človiku* 22, *človičaska* 24, *človičasko* 24, *človičasku* 21.

Zamenički oblik *gdo*, koji dolazi najčešće u ovoj formi, up. u § 16.

c) Grupa *-vstv-* u reči *kraljevstvo* ostaje nepromenjena: *kraljevstvo* 5, 24, *kraljevstvu* 23, 24 ⁴⁵.

č) Prema savremenom *blagosiljati* u ŽJ se čuva starije stanje ovoga oblika: *blagosilvljamo* 3 ⁴⁶.

č) Forme glagola *stojati*, koje se javljaju češće u sažetim oblicima sa *sta-* (< *stoje-*) i *ste-* (< *stoje-*), gde dolazi do gubljenja *-j-*, up. u § 9. Oblik *meu* (< *meju* < **med'u*), kao i formu *na meaših*, v. u § 12.

d) Suglasnik *-l* u radnom glag. pridevu često se gubi u ŽJ (v. § 4).

đ) Kao i u Marulićevom jeziku, konsonantska grupa *-st* čuva se dobro i u ŽJ (up. A. M., GFFNS II, 120): *svitlost* 1, *slatkost* 2, *sta-*

⁴² Up. pomenute primere sa *-lj-* m. *-l-* u Zadarskom lekcionaru, u Zoranićevom jeziku, kao i u današnjim čakavskim govorima Dalmacije: na Dugom otoku i na ostrvu Vrgadi (M. Rešetar, Rad 134, 108—109; G. Ružićić, n. d., 122—123; A. Cronia, n. d., 71; B. Jurišić, n. d., 29).

⁴³ O mestu rođenja sv. Jeronima up. literaturu koju navodi V. Štefanić, n. d., 145 nap. 3.

⁴⁴ Up. isto u *Juditi* i *Suzani* (A. M., GFFNS II, 120).

⁴⁵ Up. ovu formu sa *-vsto* u nekim čakavskim spomenicima iz Dalmacije (A. M., GFFNS IV, 135).

⁴⁶ Up. RJA I, 412. U izd. ŽJ greškom stoji *blagosilvljemo* 231 (orig. *blagosiljlammo*).

rost 5, korist 13, list 23, 24, čist 21, jest 10, 12, 20, 21, šest 22 i sl. Primer još, pored jošće, v. u § 11.

e) Na kraju nekih zameničkih i pridevskih oblika m. roda u ŽJ dobro se čuva -j koje se u nekim čakavskim spomenicima iz Dalmacije gubi (A. M., GFFNS IV, 135): *njoj* (dat. jedn.) 20, *joj* 18, 19 ($\times 3$), 20, 23, *onoj riči* (dat. jedn.) 11, *svakoj* (dat. jedn.) 20, *u najpokonjoj nemoci* 20 (v. i § 37). Izuzetak je jedino: *o ko(j)* 11, pored *u koj* (kojoj) 7, 8.

f) Suglasnik *h* čuva se u ŽJ u svim pozicijama: na početku, na kraju i u sredini reči (up. isto u *Juditi*, A. M., GFFNS II, 120). Jedino u primeru: dokle koli mi je duša u tilu, moj jzik od Blezile hoće govoriti, knjige ke trudom moje pameti budu pisati, hoću jih Blezili darivati, moja pamet *njoj* se hoće truditi, svako pismo ko učinim u njem Blezilu *ote* štiti da je Blezila u mom srcu i pameti od nje kratka života vikuvičnje spomenutje 3 — nalazimo 3. l. mn. prez. *ote* bez *h*-⁴⁷.

U grupi *hv*- takode se, naravno, čuva *h*- (v. § 14).

§ 21. Prema obliku *psalma* (gen. jedn.) 13, *psalmi* (instr. mn.) 2, up. bez *p*- formu *saltir* (psaltir) 13, koja se javlja i u drugim našim spomenicima (RJA XII, 573; XIV, 544).

§ 22. *Sekundarni suglasnici*. Iako je u dosadašnjem izlaganju bilo reči o raznim sekundarnim suglasnicima, ovde ćemo posebno ukazati na izvesne slučajeve.

a) U primerima koji slede, *j*- je sekundarnog porekla i nastalo je u santhiju gde dolaze u neposredan dodir dva samoglasnika od kojih je jedan *i*, odnosno vokal prednjega reda. U takvoj poziciji nastalo, *j*- se moglo potpuno ili delimično vezati za odgovarajuću reč. Npr.:

jimati 10, *jiman* (l. jedn. prez.) 10, *jima* 10, 21, *jimamo* 15, *jimate* 3, *jimaju* 2, 23, 24, *jimaše* 2, 4, 13, — *jišćeš* 23, — *Jivan Krstitelj* 7, *jinin jazikom* 3, *jinoga tovaristva* 9, *jini* (nom. mn.) 11, *jine postelje* 20, — *jih* (zamen.) 3, 6, 7, 9 ($\times 2$), 16, *jim* (zamen.) 15, 16, 17, 19, — *jistinu* (ak. jedn. im.) 3, — *ne jumi* (3. jedn. prez. — v. § 1) 3, pored *ima* 4, 13, *imamo* 15, 24, *imaju* 2, *imaše* 16, — *istine* 11 — *umiti* 12, *ne umim* 20, *ne umi* 1, *umil* 12 i sl.

b) Na kraju reči nalazimo sekundarno -j u primerima: *toj dilo* 10, *tuj* (pril.) 11, pored *to vrime* 3, *to dilo* 17, *to* 17, 19 ($\times 2$).

Dok se u pogledu javljanja *j*- ŽJ uglavnom podudara sa *Juditom* i *Suzanom*, dotle se u vezi sa -j ne slaže, jer se, kao što smo videli, ovaj suglasnik na kraju reči vrlo retko javlja u ŽJ. Tako se ovde ne javlja -j u sledećim primerima: *zato* 2, 3, 4, 5, 6, 10, 12 ($\times 2$), 15, 24, *tako* 11, *sega* (gen. jedn.) 15, 18, *ovoga* 11 i sl. (up. *zatoj*, *takoj*, *segaj*, *ovogaj* i sl. u Marulićevom jeziku, A. M., GFFNS II, 121).

c) Pored oblika *brez* truda 8, koji je, kao što je poznato, nastao kontaminacijom *bez* i *préz*, u ŽJ dolazi forma: *prez* velike muke 8.

⁴⁷ Up. *ote* i u Zadarskom lekcionaru a *hote* u Zoranićevom jeziku (M. Rešetar, Rad 136, 111; G. Ružičić, n. d., 130); up. takode o ovome obliku i kod V. Glavana: *Kongruencija u jeziku starih čakavskih pisaca*. — Južnoslovenski filolog, Beograd, 1927—1928, knj. VII, sv. 1—2, 119 nap. ispod teksta.

O B L I C I

Imenice

§ 23. *Genitiv jednine*. Imenice ž. roda na *-a* imaju redovno nastavak *-e*: *dive Marije* 18, *sin dive Marije Židovkinje* 18, *od topline* 7, *od velike topline* 8, *vere Isukrstove* 3, *vire kršćanske* 5 i sl. (up. isto u *Juditi* i *Suzani*, A. M., GFFNS II, 127).

§ 23a. *Vokativ jednine*. Oblici u ovom padežu nisu česti u ŽJ. Up. *bože* 19, *Jeroline* 4, 5, *Isukrste* 10, *Agustine* 4 (× 2), — *majko*, *mila majko* 18, *kućo* 19, — *čestita mati* 11.

§ 24. *Instrumental jednine*. Za imenice m. i sr. roda nastavci su *-om* i *-em*: *jazikom* 3, *za lipim duhom* 10, *otcem* 1, *s konopcem* (v. § 19 c), *mojim pismom* 3, *slatkim govoren'jem* 1, *s vanjel'jem* 2 i sl. Imenice ž. r. na suglasnik imaju nastavak *-ju*: *s tamnošću*, *mudrostju* (v. § 17), *s materju* 1.

§ 24 a. *Lokativ jednine*. Nastavak *-u* je redovan kod imenica m. i sr. roda: *u Rimu* 2, *u gradu* 1, *po svem svitu* 3, *na svitu* 7, *u tilu* 3, *u mom srcu* 3 i sl. Svega jednom dolazi forma *u sni* (< *vš sně*) 1. Sem okamenjene priloške odredbe *na nebi* u *Juditi* i *Suzani*, nema drugih pouzdanih primera za nast. *-i* u ovom padežu (up. A. M., GFFNS II, 123).

§ 25. *Nominativ množine*. Imenice na *-in* u nom. jedn. u ovom padežu imaju stari nastavak: *verni krstjane* 2, *kršćane* 2. Up. i: *neprijatelji* 5, zatim *nevernici* 6, *poluvernici* 6. U ŽJ nalazimo i staru konstrukciju *tri kralji* 19.

§ 26. *Genitiv množine*. Od imenica sva tri roda najčešći su oblici bez nastavka (ili sa *-ov*): *udorac* 2 (v. § 5), *poli* („pored”) *nog* 9, *modric* 2, *muk paklenih* 9, *pet na deste lit* 2, *trideset lit* 3, *mnogo lit* 4, *do nebes* 10, *iz nebes* 20, *drv* 5, *poli jaslov* 20. Nastavak *-i* u m. r. javlja se kod imenice *mesec*: *nikoliko miseci* 7, *pedeset lit i šest miseci* 11, *devedeset i devet lit i šest miseci* 22⁴⁸.

§ 27. *Dativ množine*. Oblici u ovom padežu nisu česti u ŽJ. Nastavci su: *-om* za muški i *-am* za ženski rod: *ubogim redovnicam* i *redovnikom* 20, *sirotam* 20, *gostom* 16, *našim gostom* 16⁴⁹.

§ 28. *Akuzativ množine*. Pored redovnog nastavka *-e* (npr. *trgovce* 15, *fratre* 13 i sl.), jednom od imenice *trud* nalazimo stari oblik ovoga padeža s nast. *-i*: ako pomislimo na veliku plaću i slavu ku nam hoće gospodin bog dati za *trudi* *ki* budemo trpiti za njegovu ljubav... 8.

§ 29. *Vokativ množine*. Up. oblike: *zali poluvirnici* 5, *drage sestre* 14, 24.

§ 30. *Instrumental množine*. Dolaze sledeće forme: *svojimi krivimi nauci* 3, *s nevernima pogani* 2, (s) *svetimi psalmi* 2, *mojimi žulji* 5, *meu*

⁴⁸ U *Juditi* i *Suzani*, pored oblika sa *-ov* i oblika bez nastavka u gen. mn. forme sa *-i* u ovom padežu dosta su česte (A. M., GFFNS II, 124).

⁴⁹ Naravno, imenica *gost* pripadala je nekada *i*-deklinaciji m. roda a ŽJ pokazuje njeno prilagođenje promeni imenica m. roda nekadašnje *o*-deklinacije.

an'jeli 9, *sa svimi gardinali* 13, *z dari* 19, — *suzami* 9, — *s kriposti an'jelskimi* 22.

Imenica *put* ima oblike s nast. -i: *pravimi puti* 7, *dobrima puti* 7.

Od imenice *ruka* dolaze forme instr. mn.: *rukami* 21, pored *svojima rukama* 16.

§ 31. *Lokativ množine*. Nastavak je -ih (za m. r.) i -ah (za ž. r.): *na meatih* 1, — *u nevoljah* 4, *u svih mojih nevoljah* 4, *u rimskih razbludah* 8.

§ 32. Sem pomenutog oblika gen. mn. *jaslov* (s nastavkom -ov — v. § 25), druge forme imenica m. roda sa eventualnim -ov-/-ev- u množini ne dolaze. Up. *svi trudi* (nom. mn.) 8, *trudi* (nom. mn.) 5, *moji udi* (nom. mn.) 8⁵⁰, *grihe* (ak. mn.) 21, instr. mn.: *z dari*, *mojimi žulji*, *pravimi puti*, *dobrima puti* (v. § 30).

§ 33. *Pojedine imenice*

a) Imenica *um* ženskog je roda: i čudili se *njegovoj velikoj umi* 5.

b) Prema ak. *usta* 2, 19, dolaze forme: *iz ust* (gen.) 11, *ustom mojim* (dat.) 2.

c) Imenice *nebo* i *čudo* imaju oblike: *nebo* (ak. jedn.) 23, *do nebes* (gen. mn.) 10, *iz nebes* (gen. mn.) 20, 22, *nebesa* (ak. mn.) 18, 21, 23, *čudesa* (ak. mn.) 18.

č) Od imenica *prsa*, *jasle* i *vrata* dolaze sledeće forme: *u prsi* (ak.) 21, 22, *u prsuh* (lok.) 1, *poli jaslov* (gen. — v. § 25), *u jasle* (ak.) 19, pored *jasla* (ak.) 20, *nad jasli* (instr.) 19, *prid vrati* (instr.) 15, 16.

ć) Imenica *laž* dolazi samo jednom i to u formi *a*-deklinacije: *laže* (ak. mn.) 3 (up. dvojake oblike ove imenice, i po *a*- i po *i*-deklinaciji, u *Juditi* i *Suzani*, A. M., GFFNS II, 128). Slična je situacija i sa imenicom *kći*: *dvi hćere* 2, pored *kći* (ak. jedn.) 17. Up. i forme ak. jedn.: *kćercu*, *ćercu* (v. § 19 b).

d) Od imenice *oko* nalazimo sledeće padežne oblike: *oči* (nom. mn.) 22, *iz očiju* (gen. mn.) 18, 19, *svoje oči* (ak. mn.) 18, instr.: *svojima očima* 4, *mojima očima* 4. Up. i formu s atributom: *oči moji* (nom.) 22.

d) U ŽJ imenica *kamen* dolazi samo u formi *kami* (ak. mn.) 19, *sveti kami* (ak. mn.) 19 i u obliku deminutiva: *kamiku* (dat. jedn.) 19, *kamikom* (instr. jedn.) 21.

e) Prema današnjem *kamila*, u ŽJ nalazimo forme: instr. mn.: *s kamili* 14, *(s) svojimi kamili* 14, *s kamili naprćenimi* 15, *naprćenimi kameli* 16 (v. § 62 ć); jednom nalazimo i oblik zbirne imenice: *kamilije* (nom.) 16 (up. i RJA IV, 806).

f) Za današnje *Dalmatinac*, u ŽJ dolazi *Dalmatin* 11.

g) U ŽJ nalazimo formu *ura* (nem. *Uhr*): *svaku uru* (ak. jedn.) 4, *u ovu uru* (ak. jedn.) 24.

⁵⁰ Up. oblike ove imenice u *Juditi*: *udov* (gen. mn.), *udi* (instr. mn.), pored *uda* (nom. mn.) u *Suzani* (A. M., GFFNS II, 126).

Zamenice i pridevi

§ 34. Od oblika ličnih zamenica pomenućemo instr. jedn. *sa mnom* 22⁵¹, kao i forme enklitika: *na nj* 1, 2, *pri nj* 15 (v. § 62 č), *za nj* 21, *gdo ju* slišaše (ak. jedn. ž. r.) 3, *da ju* u tujoj sviti zakopaše 20, ko vidi ženu ter *ju* poželi 10; up. i stari oblik lok. jedn.: *u njem* 3, *na njem* 19 (dat. jedn. *k njemu* 11). Od množinskih formi zamenice za treće lice dolaze oblici: *njim* (dat. mn.) 3, 16, *prid njimi* (instr. mn.) 16. Enklitičke forme: *jih* (gen. mn.), *jim* (dat. mn.) v. u § 22 a.

§ 35. Od demonstrativnih zamenica treba istaći sledeće oblike: *to* (sr. r. — v. § 22 b), *ovo* (sr. r.) 20 (× 2), *ono* (sr. r.) 21, — *sega svita* (gen. jedn.) 7, 8, 15, 18. Up. i izraz *on hip* („onaj čas“) 16 (× 2), zatim: *ti* veliki glas (nom. jedn. m. r.) 23, *ov* blaženi muž (nom. jedn.) 7⁵².

§ 36. U gen.-ak. jednine zameničke i pridevske promene za m. i sr. rod završetak je *-oga*, *-ega*: *koga* 18, *svojega*, *svoga*, *tvoga*, *moga* (v. § 9), *našega* 22, *svetoga* 2 (× 2), 5, *dobroga* 3, *staroga* 5, *takoga* 3, *židovskoga* 11, *hrvaskoga* (v. § 19 č), *jednoga* 13, 22, *blaženoga* 17, *svakoga* 21, *lipoga* 23 i sl. Ponekad srećemo i oblike imeničke deklinacije: gen. jedn. *kratka života* 3, ak. jedn. *takova doktura* 12⁵³.

§ 37. U dat.-lok. jednine zameničke i pridevske deklinacije nalazimo najčešće forme na *-omu* (dativ — oblici na *-emu* ne dolaze), zatim na *-om/-em* (lokativ), kao i na *-oj* (ž. r.). Npr.: dat.: *komu* 18, *zalomu človiuku* (v. § 3 a), *svetomu* 2, 5, 7, 13 (× 3), 20, 23 (× 2), *svakomu fratriu* 16, *blaženomu* 15, *staromu* 20, *momu Isukrstu* (v. § 9), — *svojoj braći* 13, *toj živini* 14 (v. § 20 e), lok.: *u jaziku grškom*, *latinskom* i *židovskom* 13, *u kraljevstvu nebeskom* 23, 24, *na ovom svitu* 24 (× 3), *po svem svitu* 3, *u mom srcu* (v. § 9). Jednom dolazi forma *svomu* za lok.: *u srcu svomu*, *pored u svom srcu* (v. § 9). Up. za ž. r.: *po svoj veri krstijanskoj* 13, *u crkvi božjoj* 12, *u najpokonjoj nemoći* (v. § 20), *na petoj glavi* 10, *u tujoj sviti* 20.

Sasvim retko srećemo forme imeničke promene: *mudru človiuku* (dat. jedn.) 12, *slava otcu i sinu u duhu svetu* (dat. jedn.) 13, lok. jedn.: *u toliku uboštvu* 20, *u mojstiru ubogu* 8, *na goli zemlji* 8⁵⁴.

Oblike sa pokretnim *-e* (*tome* i sl.), kakvi dolaze vrlo retko u *Juditi*, u *ŽJ* nisam našao (up. A. M., GFFNS II, 130).

§ 37. Što se tiče množinskih oblika zameničke i pridevske deklinacije, iz iznesenih primera u §§ 26—31 vidi se da su nastavci za pojedine padeže stari: *-ih* (gen. mn.), *-im* (dat. mn.), *-imi* (instr. mn.), *-ih*

⁵¹ Up. isto u *Juditi* i *Suzani*, kao i formu *manom* u drugim čakavskim spomenicima iz Dalmacije (A. M., GFFNS II, 96).

⁵² Up. u *Juditi* i *Suzani* oblike *ov/ovi*, *on/oni*, *taj/jta* za nom. jedn. m. roda, kao i forme zamenice *saj* (A. M., GFFNS II, 130).

⁵³ Up. isto u *Juditi* i *Suzani* (A. M., GFFNS II, 136).

⁵⁴ U svemu ovome postoji podudaranje između *Judite* i *ŽJ* (up. A. M., GFFNS II, 130—131). U izd. *ŽJ* nalazimo *konac njegova života* 235 prema rukopisnom *konac njegov života* 21—22, što se može razumeti i redom reči *imenica* + *atribut* (v. § 61), a ne greškom u orig. *ŽJ*.

(lok. mn.), naravno, pored nekadašnjih dualskih formi na *-ma* (v. npr. § 30). U ovome postoji podudaranje između ŽJ i *Judite*, s tim što je razlika samo u tome što se u *Juditi* javljaju i forme instr. mn. tipa *sa hitri dili* kakvih nema u ŽJ (up. A. M., GFFNS II, 131).

Pored češćih formi za pojedine padeže u kojima se srećemo sa rezultatom nekadašnje druge palatalizacije, ima u ŽJ i oblika gde pomenuti rezultat izostaje: nom. mn.: *mnozi poluvirnici* 3, *velici prijatelji* 4, *nici tamni redovnici* 6, dat. mn.: *mnozim* 2, *ubozim* 2, 17, pored nom. mn.: *mnogi* 19, *mnogi učenici* 11, *niki gosti* 16, dat. mn.: *ubogim redovnicam i redovnikom* 20 (up. isto i u Marulićevom jeziku, A. M., GFFNS II, 131).

§ 38. Pored zamenice *ča* 1, 2, 10, 11 ($\times 3$), 12, 13, 15, 16, 17, 21 ($\times 2$), u ŽJ dolazi *ništar* (v. § 11), *nišće* (v. § 13). Forma *zač* dolazi takode (najčešće u funkciji uzročnog veznika): *zač* 1 ($\times 2$), 2, 3, 4 ($\times 3$), 5 ($\times 2$) itd. (v. i § 61)^{54a}.

§ 39. Odnosna zamenica *koi*, *-a*, *-e* ima oblike: *ki* (nom. jedn. m. r.) 1, 3, 5 itd., *kim* (instr. jedn.) 7 ($\times 2$), *ko* (nom.-ak. jedn. sr. r.) 3, 5, 9 itd., *ka* (nom. jedn.-mn. ž.-sr. r.) 2 ($\times 2$), 8, 11, 13, 20, 23, *ke* (gen.-ak. jedn.-mn. ž.-m. r.) 3 ($\times 2$), 4, 16, 24, *ku* (ak. jedn. ž. r.) 6, 7, 8 itd., *kom* (instr. jedn. ž. r.) 13, 23, *u koj* (lok. jedn. ž. r. — v. § 20 e), *na kom* (lok. jedn. m. r.) 13, 18, *kih* (gen. mn.) 3, 6 ($\times 2$), 22, *kim* (dat. mn.) 5, *s kimi* (instr. mn.) 11, *u kih* (lok. mn.) 2, 18, 20, pored *koje* (ak. jedn. sr. r.) 10⁵⁵.

§ 40. Zamenicu *ko*, *gdo*, *nigdor* v. u § 16.

§ 41. Forma prisvojne zamenice *njegov* i sl. dolazi u ŽJ, a mesto *njen* i *njihov* upotrebljavaju se oblici *nje* i *njih*: *njegova duša* (nom. jedn.) 1, *njegov obraz* (nom. jedn.) 2, *njegove knjige* (ak. mn.) 1 i sl., — *od nje kratka života* vikuvičnje spomenutje mojim pismom hoću učiniti 3, biše s njom i vas *nje rod* 17, *zač karaše njih zlobu* i sl.⁵⁶

Mesto zamenice *čiji* i sl. up. upotrebu zameničke forme: za volju *ke* mudrosti i kriposti toliko ju ljubi blaženi Jerolim 3, tako i tamni redovnici *kih* tamnosti Jerolim karaše 6 i sl.

§ 42. U ŽJ dolazi konstrukcija *ki* + *koli* i sl. u neodređenom zameničkom značenju: kako bi mu *ku koli* sramotu učinili 6, da mu zada zapovidi *komu koli* mudru človičku da naredi oficij u crkvi božjoj 12 i sl.

§ 43. Up. oblike pojedinih prideva i zamenica: *vikuvičnje spomenut'je* (ak. jedn.) 3⁵⁷, *vesel'je vikuvičnje* (ak. jedn.) 22⁵⁸, *maljahnin dićem* (instr. jedn.) 20 (v. i § 19 c), *takoga naučitelja* (ak. jedn.) 3, pored

^{54a} Up. u *Juditi* i *Suzani* i forme *ništo*, *ništore* kojih nema u ŽJ (A. M., GFFNS II, 113).

⁵⁵ Oblici od osnove *koj-* češći su u *Juditi* i *Suzani* negoli u ŽJ mada se u poznavanju kraćih formi ovih zamenica spomenici koje poredimo slažu između sebe (A. M., GFFNS, II, 132).

⁵⁶ Up. isto u *Juditi*, kao i, pored forme *njegov*, konstrukciju sa *njega* (npr. *njega gospoda* i sl.) čega nema u ŽJ (up. A. M., GFFNS II, 132).

⁵⁷ U rukopisu ŽJ *vika vičnje* (*uicha uicgne*).

⁵⁸ U rukopisu ŽJ stoji *viku vičnje* (*uichu uicgne*).

takova doktura (ak. jedn.) 12, *svak svoju put ljubi* 21, *velik puk rimski biše s njom* 17, *svet život čineći* 20 ($\times 2$), *u mal sud* (ak. jedn. m. r.) 23 ($\times 2$) i sl.

§ 44. Pored pomenutih oblika komparativa *slaje*, *slaja* (v. § 12), up. i forme: *lipše* 11⁵⁹, *gizdavije* 11, *čestitiji* 11, *draži* 14, *starijih* 14 (superlativ: *najjača živina* 13, *najmanji delak* 23 i sl.).

Brojevi

§ 45. Iako su oblici nekih brojeva već pominjani u dosadašnjem izlaganju, ukazaćemo ovde na forme prostih brojeva koji dolaze u ŽJ: *četire lita* 11, *četrnadeste lit* 19, *pet na deste lit* 2, *trideset lit* 3, *pedeset lit* 20, *pedeset lit i šest miseci* 11, *devedeset i devet lit i šest miseci* 22. Up. i oblike: *jedni krat* 20, *dva krat* 20, *tisuc krat* 21.

Glagoli

§ 46. *Prezent*. Pored retkih formi s nastavkom *-u* u 1. l. jedn. kao npr.: hvale *uzdaju* momu Isukrstu 5, da *pišu* list svetomu Jerolimu 23, *buđu* (v. § 55), dolaze češće forme s nast. *-m*: *nimam* 10, *jiman*, *zahvaljivan*, *spominjan se* (v. § 19 c), *hvalim* 10, *činim* 5, *vidim* 5 i sl.⁶⁰ Od glagola *moći* i *hteti* u 1. l. prez. imamo, naravno, oblike sa *-u*: *ne mogu* 4, *hoću* 5 itd.

U 3. l. mn. glagola *hteti* jednom nalazimo i formu *ote* (*hoteto* — v. § 20 f), pored oblika *hoće* za ovo lice (up. an'jeli... *hoće* uzdvignuti 14).

§ 47. Oblike imperativa v. u § 10. Ovde ćemo pomenuti formu iz orig. ŽJ: *izigi* (2. jedn.) 15, koju prema grafiji ovoga spomenika treba čitati *iziji* (u izdanju ŽJ stoji: *izij* 232).

Retko se sreće imperativ za treće lice: ...slavu... ka je toliko velika... u ku nas *pripeljaj* otac i sin i duh sveti 24 (up. isto u *Juditi*, A. M., GFFNS II, 134). Up. za 3. l. jedn. i konstrukciju *neka + prezent*: *neka nosi* 15⁶¹.

§ 48. *Imperfekat*. U ŽJ dolaze često oblici imperfekta od kojih pominjemo sledeće:

1. jedn.: *nimah* 9 ($\times 2$), *morah* 9, *gorah* 9, *moljah* 9, *činjah* 9 i sl.,

3. jedn.: a) *grediše* 13, 16, *sidiše* 13, *hotiše* 9, *ne htiše* 17,

b) *radovaše* (se) 16, *jimaše* 2, *ližaše* 19, *moraše* 8, *znaše* 16, *padaše* 16, *proganjaše* 3, *služaše* 2, *učaše* 2, *činjaše* 1, 2, *govoraše* 3, *jidraše* 18, *umijaše* 3 i sl.,

⁵⁹ Up. u *Juditi* i *Suzani* oblik *liplja* i sl. (A. M., GFFNS II, 133).

⁶⁰ Up. u *Juditi* i *Suzani* oblike sa *-u* onih glagola koji se u savremenom jeziku završavaju na *-im* i *-em* u čemu se ogleda delimično podudaranje sa ŽJ (A. M., GFFNS II, 133—134).

⁶¹ Jednom se ova konstrukcija odnosi na 2. l. jedn.: a zato to malo vrmena ko živeš na ovom svitu dobro ga strati čineći sveta dila *neka uživaš* u vike ono dobro neizrečeno... 24.

3. mn.: a) *gredihu* 15, *tecihu* 19, *hotihu* 6,
 b) *iskahu* 6, *trovahu* 3, *gonjahu* 13, *ljubljahu* 3, *pijahu* 9 i sl.

Od glagola *biti* nalazimo forme: *biše* (3. jedn.) 1 (× 5), 2 itd., *bihu* (3. mn.) 1, 2, 9 itd. Forma *dobiti* ima 3. l. jedn. *dobudiše* 8 (gdi me san moraše i *dobudiše*, onde padih i ležih na голу zemlju — v. niže oblike imperfekta od svršenih glagola).

Forme od glagola *štiti*: *štijaše*, *šćaše* za 3. l. jedn. v. u § 18.

U sledećem primeru 3. l. jedn. imperf. od glagola *uzdignuti* (v. § 20 b) ima iterativno značenje: tere se (on) rukami uhićaše za nj i *uzdigniše se* ter narejaše ono ča biše potribno za mojstir 21. Up. oblik imperfekta i od svršenog glagola: *zaboljahu* (3. mn.) 9 (oči me *zaboljahu* gledajući u nebasa).

Pored oblika *ležah* 9 (*ležah* poli nog Isusa propetoga, suzami jih umivah), dolazi i *ležih* 8 sa svršenim, aoriskim značenjem: onde padih i *ležih* na голу zemlju).

Od već pomenutog glagola *stati* (*stojati* — v. § 9) up. forme imperfekta *staše* (3. jedn.) 15 (*staše* prid vrati od mojstira), pored *sta* (3. jedn.) 7 (i pojde u Aleksandriju g Didu, s kim nekoliko miseci *sta* slišajući sveto pismo od njega), *stahu* (3. mn.) 2, 20.

§ 49. *Aorist*. Od aorista, koji vrlo često dolazi u ŽJ, pomenućemo forme:

1. jedn.: *naučih* 2, *odlučih* 23, *rasrdih se* 9, *najdih* 9,
 3. jedn.: *rodi se* 1, *pride* 1, *usnu* 1, *reče* 1, *uzdignu se* 22, *ne umi* 1,
oživi 2, *kleknu* 22,
 1. mn.: *ulizosmo* 20,
 3. mn.: *počaše* (v. § 3), *ne daše* 15, *padoše* 16, *pobigoše* 13, pored *pobignuše* 16, *omrznuše* 2, *pojdoše* 11, *doreniše* (v. § 19 č), *rekoše* 15 i sl. Up. i formu *napasiše se* (3. mn.) 13.

Od glagola *biti* dolazi forma *ne biše* (3. mn.) 2 (da nigdar knjige poganske *ne biše* mu tako drage).

Od nekih nesvršenih glagola dolazi aorist:

pisati: blaženi Jerolim Agustinu *pisa* govoreći 4; sveti Jerolim *pisa* Agustinu govoreći 4; zač Agustin *pisa* Jerolimu govoreći 5; crikva potvrdi sve ča on *pisa* 11;

lečiti: *liči* Jerolim lava i ozdravi ga 13;

deliti se: i blago ostavi tere se izvuče od svake riči sega svita i *dili se* iz Rima 7; zatim *dili se* iz Carigrada i pojde u Aleksandriju 7; *dili se* iz pustinje i pojde u grad Betlem 11 (svi su primeri u 3. l. jedn.);

živeti, *pripovedati*, *činiti*: tere pojde u svetlu zemlju u koj se sin dive Marije, naš spasitelj, rodi, *živi*, *pripovida*, čudesa *čini*, umri, uskrsnu i na nebasa pojde⁶².

⁶² U pogledu obrazovanja imperfekta i aorista ŽJ se podudara sa *Juditom* i *Suzanom* (up. A. M., GFFNS II, 135, 136).

§ 50. Infinitiv se u ŽJ javlja redovno u dužem obliku, sa završetkom *-ti*, *-ći* (v. § 10).

§ 51. Radni glag. pridev u m. rodu dolazi u formi sa *-l*, bez *-l* i samo jednom sa *-a*. Oblici sa *-o* ne javljaju se uopšte (up. § 4).

§ 52. Trpni glag. pridev obrazuje se nastavcima: *-en* i sl., *-n* i sl., *-t* i sl.: *naprćen* 16, *ne biše*... *narežen* 12, *narešene* 1, — *mudrostju danom od boga* 3, — *prijato* 10, *biše polit* (3. jedn.) 2 i sl. Up. i glagolske imenice: *spomenutje*, *spasen'je* i sl. u § 17.

§ 53. Glagolski prilog sadašnjeg vremena u ŽJ redovno se završava nastavkom *-ći* (up. § 10). Oblika tipa *grede*, *hode* i sl. nema u ovom spomeniku⁶³.

Prema formi *čtući* u *Juditi*, ovde dolazi *šteći* (v. § 19 a), što je, naravno, u vezi sa različitim osnovama ovoga glagola⁶⁴.

Oblik *goruće* upotrebljen je po jednom u pridevskoj i priloškoj funkciji:

a) a suze vele *goruće* joj tecihu iz očiju 19;

b) i to bog zna koga *goruće* (on) adoravaše (obožavaše') 19.

Jednom se srećemo i sa participskom upotrebom glag. pril. sad. vremena: jeste li videli človika *mrući* od velike žage? 19.

§ 54. Forme glag. priloga prošlog vremena retko dolaze u ŽJ. Npr.: *uzdignuši se* 10, zatim *rehši* 22 (v. §§ 1, 19 b)⁶⁵.

§ 55. *Futur*. Pored iskazivanja budućeg vremena konstrukcijom *hteti* + *infinitiv*, u ŽJ dolazi sasvim retko i obrazovanje futura sa glagolom *biti*: 1. jedn.: *hoću*... *darivati* 3, *hoću učiniti* 3, *ovde ću pribivati* 20, 2. jedn.: *hoćeš*... *učiniti* 14, *hoćeš priti* 23, *nećeš biti* 8, ... *ćeš znati* 24 i sl., 3. jedn.: *neće*... *šiti* 2, *neće*... *biti* 14, *hoće biti* 5, *hoće govoriti* 3 i sl., 3. mn.: *ote šiti* (v. § 20 f), *hoće uzdignuti* 14, — knjige ke trudom moje pameti *budu pisati* (1. jedn.) 3. Oblici tipa *radi(t)ću* ili *raditi ću* ne dolaze u ŽJ (up. takve forme u *Juditi* A. M., GFFNS II, 139).

Futur II obrazuje se, kao i u Marulićevoj *Juditi* (A. M., GFFNS II, 139), konstrukcijom *biti* + *infinitiv*: kada *budeš misliti* k raju, *nećeš biti* u pustinju 8, ... *plaću* i slavu ku nam *hoće gospodin bog dati* za trudi ki *budemo trpiti* za njegovu ljubav 8; tako i vi, drage sestre, ako *budete poslušati* najprija boga pak vaših starijih, an'jeli... vašu dušu na nebesa *hoće uzdignuti* 14; blažen *hoću biti* ako me nevernici *budu* za pravdu i ljubav moga gospodina *progoniti* 6⁶⁶.

⁶³ Up. takve forme glag. pril. vrem. sadašnjeg u *Juditi* i *Suzani*, kao i u drugim čakavskim spomenicima (A. M., GFFNS II, 137).

⁶⁴ U *Juditi* dolazi inf. *čtiti* i pomenute forme glag. pril. sadašnjeg vremena *čtući*; u *Suzani* se javljaju oblici prez. *čteš*, *čte* (A. M., GFFNS II, 105, 114). Up. *čisti* (*čstu/čtem*) i *čtiti* (*čtijem*), *čtjeti* (*čtim*) u RJA II, 44, 80, 81.

⁶⁵ Up. oba tipa ovog glagolskog oblika u *Juditi* i *Suzani* (A. M., GFFNS II, 138).

⁶⁶ Up. i: a to neka onu slavu *budemo uživati*, ka je toliko velika da je toliko ni oko človičasko vidilo ni uho slišalo 24, gde u imperativnoj situaciji imamo upotrebljenu konstrukciju futura o kome je reč.

§ 56. *Perfekat i pluskvamperfekat*. Pored oblika perfekta sa enklitičkim formama glagola *jesam*: *sam*... *poštova(l)* 4, *ljubi(l)* *sam* 4, *trudil san se* (v. § 19 c), *je dal* 3, *ljubili su se* 4, *bili su* 4 i sl., retko dolaze i oblici sa punim oblikom pomoćnog glagola: *jest trpil* 21.

Pluskvamperfekat se obrazuje od imperfekta glagola *biti* i radnog prideva odgovarajućeg glagola. Najčešće se javljaju oblici za 3. l. jedn.: *ne biše bil* 2, *biše se učila* 3, *biše se rasrdil* 5, *(on) se biše nabo* 13, *biše uzdviga(l)* 17, — *bihu učinili* 16 i sl.

§ 57. Oblici potencijala u ŽJ ne razlikuju se od odgovarajućih u našem savremenom književnom jeziku, sem, naravno, formama radnog glag. prideva. Up. 1. jedn.: *bih*... *plel* 5, 3. jedn.: *reka(l) bi* 3, *da bi prijal* 17, *gdo se ne bi začudi(l)* 14, 3. mn.: *bi*... *učinili* 6.

§ 58. *Napomene o osnovama i oblicima nekih glagola*

a) Prema formama 1. l. jedn. prez. *zahvaljivan* (v. § 19 c) i glag. pril. sadašnjeg vremena *rašćinjajući* 3, up. oblike drugih glagola sa *-uje*, *-uju*: *ugasuje* (3. jedn. prez.) 21 (× 2), *prikazuje* 14, *približujući se* 21.

b) Za današnje *spominjati* — *spominjem*, up. oblike prezenta: 1. jedn.: *spominja(m)* (se) 4, *spominjan se* 9, 3. jedn.: *spominja* (se) 4.

c) Prema savremenom obrazovanju iterativnih glagola sa *-ava-* up. u ŽJ primer: *približevati* (se) 1, pored *približavaše* (se) (3. jedn. imperfekta) 13⁶⁷.

č) Up. iterativni glagol: *diljevaše* (se) 18 (3. jedn. imperf.), zatim 2. jedn. imperat. *ne diljuj se* 17.

ć) Forma imperfekta *proljah* (1. l.) 9⁶⁸ upućuje na infinitiv *proljati* (< *proli-a-ti*). Up. već pomenuto 3. l. jedn. imperf. *narejaše* (< *na-redi-a-še*) u § 12.

d) Pored 1. jedn. aor. *počah* (v. § 3), dolazi za isto lice i forma *počnih* 9 (up. isto kod Hektorovića: RJA X, 169). Oblik *ne pristanih* (1. jedn. aor.) 9 upućivao bi na infinitiv (ne) *pristanuti* (up. RJA XII, 149).

đ) Od glagola *hteti* up. pomenute prezentske forme: *hoću*, *hoćeš*, *hoće* (3. jedn. — mn.), *ote* (3. mn. prez.) v. §§ 20 f, 55, zatim 3. jedn. imperf. *hotiše*, *ne hotiše* i 3. mn. imperf. *hotihu* (v. § 48).

e) Up. inf. *podnesti* 15 i radni glag. pridev za m. r. *donesa(l)* 15.

f) Up. i 2. jedn. prez. *živeš* 24, 3. mn. prez. *ne giblju* („ne gibaju“) 23.

g) Prema savremenom književnom *nemati*, *nisam*, u ŽJ nalazimo: *nimaju* (3. mn. pr.) 2 (× 2), *nimah* (1. jedn. imperf.) 9 (× 2), *nisam* (1. jedn. prez.) 9, *ni* (3. jedn. prez.) 10, 14, 15 (primeri: koje... nečisto dilo *ni* oskvrnilo 10, videći da *ni* tovarca, pčča... 14; kada ga fratri vidiše... da *ni* tovarca pri nj... 15), *nisu* (3. mn. prez.) 8.

⁶⁷ U izd. ŽJ stoji *približavše* prema orig. *priblizause*, što je svakako greška u rukopisu.

⁶⁸ U izd. ŽJ greškom stoji *proljah* 230 (up. u orig. *proglah*, što inače Jagić i pominje).

Nepromenljive reči

§ 59. Ovde ćemo ukazati na pojedine nepromenljive reči u ŽJ iako su neke od njih do sada već pomenute.

Predlozi: ležah *poli* („pored“) nog Isukrsta propetoga 9, *poli* jaslov Isusovih 20, *brez* truda 8, *prez* velike muke 18, *cić* („radi“) koga 18, *svrhu* („iznad“) postelje 21 i sl.

Prilozi: a) *obdan* 1, *obnoć* 1, 6, 19, *vazda* (v. § 3), *nigdar*, *sada*, *tada*, *kad*, *kada* (v. § 11), *prija*, *najprija* (v. § 3), *uviše* 24;

b) *okolo* (an'jeli ki stahu *okolo*) 2, *nadaleko* 4, *doli* 7, *tja* (v. § 17), *nikudare* (v. § 11) *tuj* (v. § 22 b), *onude*, *gdi*, *ondi*, *onde ofde* (v. § 2), *onamo* 15 (× 2), *tote*, *toti* (v. § 11);

c) *ničice* 22, *ljubeznivo* (v. § 6), *svršeno* („savršeno“) 1, 7, *inako* („drukčije“) 5;

č) *vele* („mnogo“) 11, *čuda* („mnogo“: *čuda* svoga blaga ubozim razdili) 17 i sl.

Veznici: *pokle* („pošto“), *dokle koli* („dok“), *dokle* (v. § 10 i 61 c), *jure*, *jur*, *tere*, *ter*, *jere*, *nere* (v. § 11), *jeda (bi)* (v. § 61), *aliti*, *ali* (v. § 11 i § 61) i sl.

Partikule: -no, -ti: *kakono t'* 6, 7, 19, 21, *kakono ti* 14, *kakono* 13, 16.

IZ SINTAKSE

§ 60. Pored već pomenute usamljene praticske upotrebe glagolskog priloga sadašnjeg vremena (v. § 13), jednom se srećemo i sa tzv. apsolutnom participskom konstrukcijom pomenutog glagolskog oblika u značenju vremenske rečenice: *jošće on govoreći*, eto pride fratar k njemu 16.

§ 61. Ovde ćemo pomenuti upotrebu i značenje nekih veznika u rečenicama.

a) uzrok: *zač*, *jere*

— obdan šćaše knjige Ciceruna poganina, a obnoć Platuna Grka, *jere* bihu narešene lipin i gizdavim govoren'jem, a sveto pismo mrsko mu biše *zač* ne biše slatkim govoren'jem narešeno 1;

— Agustin veliku muku jimaše *zač* Jerolima svojima očima ne vijaše *jere* Jerolim nadaleko od njega staše 4;

— (mi) boga blagoslivljamo da nam je dal takoga naučitelja, *zač* tvoja mudrost kako sunce po svem svitu ide 3;

— ako san ča pišući sagrišija, Jerolime, pokaraj me *zač* mi drago i slatko hoće biti tvoje pokaran'je 5 i sl.

Kako se iz iznesenih primera vidi, veznik *jere* javlja se u ŽJ u uzročnim rečenicama, odnosno u rečeničnom kompleksu, kojima prethodi ili sledi takođe uzročna rečenica sa veznikom *zač*. Upotreba ovog drugog veznika, kako izneseni primeri pokazuju, nema pomenutih ograničenja⁶⁹.

⁶⁹ Naravno, *zač* se javlja i u značenju štokavskog *zašto*. Npr.: *zač* toliko moriš, nevoljiš, pečališ i mučiš tvoje tilo 21 i sl.

b) suprotnost: *da* („ali“)

— poča se govoriti da je Jerolim dostojan biti papa, *da* nici tamni redovnici zla mu hotihu 6;

— tako i sveti Jerolim biše se rasrdil na svetoga Agustina, *da* brzo se umiriše.

Veznik *ali*, *aliti* dolazi u značenju današnjeg *ili*:

— a mi se blaženi činimo ako dan *ali* dva na nedilju postimo 9;

— tere se izvuče iz svit i vrže jih doli *aliti* tja od sebe 7;

— jedan krat na dan po večernji blagovaše *ali* koren' je od zel' ja *ali* listje od stupja („drveća“) 20.

c) vreme: *pokle* („pošto“) *dokle koli*, *dokle* („dokle“ „dok“)

— *pokle* se okusi (on) slatkosti svetoga pisma, poča govoriti... 2;

— *pokle* to milostivo dilo učini, pride k portu („pristaništu“) 17;

— za volju ke („čije“ — v. § 41) mudrosti i kriposti toliko ju ljubi blaženi Jerolim da reče: *dokle koli* mi je duša u tilu, moj jazik od Blezile hoće govoriti 7;

— draga majko, ne diljuj se od mene *dokle* me ne odaš („udaš“ — up. RJA VIII, 560) 17.

Oblik *budući* dolazi u vremenskim rečenicama i to češće samostalno upotrebljen negoli u konstrukciji sa radnim glagolskim pridevom. Npr.:

— *budući* još ditićem („pošto je bio“), pride u Rim (s) svojim ocem 1;

— *budući* Jerolim od trideset lit, papa Liberi za volju dobrog života i mudrosti učini ga gardinala 3;

— i ja nedostojna grišnica celivala sam jasla u kih se plaka gospodin, maljahnin ditićem *budući* 20;

— jedan dan *budući* lav *donesa(l)* brime drv u mojstir, pojde onamo... 15.

č) namera: *da*, *jeda bi*, *jeda*

— pride (ona) k portu *da* u nav („lađu“) ulize 17;

— probudi se lav, videći *da* ni tovarca, poča ruti („rikati“) ter sfuda obticati *jeda bi* ga gdi našal 14;

— pojdoše onamo gdi ga biše pasal *jeda* ko zlamen' je od smrti te živine najdu 15;

— poča obticati sfuda želeći *jeda bi* gdi tovarca vidil 15.

Forma *jeda li* dolazi u upitnim rečenicama (današnje *da li*): *jeda li* mniš sve more u mal sud postaviti...? 23

ć) poređenje: *kako* („kao“)

— ter ga poča žgati *kako* živi oganj 1;

— a Jerolim pojde k lavu *kako* gostu 13.

§ 61. U vezi sa redom reči, imajući u vidu red *atribut — imenica*, ZJ pokazuje sledeću situaciju. Ako je jedan atribut uz imenicu, onda se on može javljati i ispred i iza nje; ako ima više atributa, onda oni češće dolaze ispred imenice. Npr.:

a) *blaženi Jerolim* 1, *njegova duša* 1, *poganske knjige* 2 (× 4), *s nevernim pogani* 2, *blaženi muž* 7 i sl., *pored knjige poganske* 1, 2, *riči tvoje* 2, *u ruke moje* 2, *veru njegovu* 5 i sl.;

b) *nici tamni redovnici* 5, *svojimi krivimi nauci* (instr. mn.) 3, *lipin i gizdavi govoren'jem* 1 i sl., *pored knjigu gršku, latinsku i židovsku* 1.

§ 62. Napomene o pojedinim padežima

a) Konstrukcija *od + genitiv*, u funkciji posesivnog genitiva, upotrebljava se u ŽJ, naravno, pod uticajem latinskog odn. talijanskog jezika. Ovu konstrukciju srećemo takođe i mesto očekivane konstrukcije lokativa s predlogom *o*⁷⁰. Npr.:

— videći Jerolim da mu je bog lava poslao ne samo da ga ozdravi da još i za korist fratarsku, učini ga pastikom *od jednoga poslenika*, na kom fratri gonjahu drva za mojstir 13;

— znate vi sami koliko je slaba put *od mladosti* 10;

— dokle koli mi je duša u tilu, moj jazik *od Blezile* hoće govoriti 3.

b) Slovenski genitiv, naravno, dolazi često u ŽJ:

— ne najdoše ni *jednoga zlamen'ja* 15;

— nigdar *jine postelje* ne pozna nere голу zemlju 20—21 i sl.

c) Mesto očekivanog akuzativa dolazi genitiv u primerima:

— u to vrime mnozi poluvirnici... trovahu viru Isukrstovu, *kih Jerolim*... proganjaše 3;

— da (ali') *nici tamni redovnici kih blaženi Jerolim* biše kara(1)... zla mu hotihu 6.

Pored pravilne upotrebe akuzativa zamenice *ki* u značenju nečeg neživog u primeru:

— proseći prošćen' je za grih *ki* bihu učinili 16, dolazi u istoj situaciji i upotreba oblika *koga*:

kakono da bi prošćen' je pita(1) od griha *koga* ne biše učinil 16.

č) Ima dosta primera u ŽJ gde dolazi akuzativ mesto lokativa, što je svakako uticaj talijanskog jezika⁷¹. Npr.:

— ako se bojiš *u pustinju* uboštva, spomeni se... 7;

— kad budeš misliti k raju, nećeš biti *u pustinju* 8;

— svak govoraše oficij *u crkvu* kako mu biše drago 12;

— od strašne pokore ku činjaše malim se duša *u tilo* držaše 21;

— Jerolim... čini lavu nogu oprati, na *ku* hramaše 13;

— kada ga fratri vidiše da je lav kasno prišao, da ni tovarca *pri nj*⁷², rekoše... 15;

— kada pride prid naš križ na *ki* biše visil Isus... 18 i sl.,
pored

⁷⁰ Up. o ovome rad. A. Šupuka: *Strani sintaktički utjecaji u našem primorskom govoru*. — Pitanja savremenog književnog jezika, Sarajevo (Institut za savremeni jezik), IV/1952, knj. II, sv. 2, 264—265.

⁷¹ Up. A. Šupuk, n. d., 266.

⁷² U izd. ŽJ rukopisno *prign* (*pri nj*) ispravljeno je u *pri nj(em)* 232, što je pogrešno imajući u vidu gore navedenu jezičku osobinu ovog spomenika.

— stojeći blaženi Jerolim u *Rimu*, svet život čineći 2 ;
 — dokle koli mi je duša u *tilu*... 3 ;
 — stojeći u *pustinji*..., činjaše mi se da sam u rimskih raz-
 bludah 8 ;

— pokle Jerolim čini čudnu pokoru četiri lita u *pustinji*, dili se iz
 pustinje... 11 ;

— ... da naredi oficij u *crkvi božjoj* 12 ;

— gledaše križ na *kom* spasitelj človičaski biše visil 18—19 i sl.

ć) Uz glagol *učiniti*, u značenju, učiniti nekoga nečim', češće do-
 lazi akuzativ negoli instrumental⁷³. Npr. :

— budući Jerolim od trideset lit, papa Liberi za volju dobroga
 života i mudrosti *učini* ga *gardinala* 3 ;

— crikva *učini* Jerolima *sudca* da sudi... 11, pored

— *učini* ga *pastirom* od jednoga poslenika 13.

Prema očekivanoj socijativnoj konstrukciji, dolazi instrumental bez
 s(a) u primeru :

— trgovci se pristrašise i svi pobignuše prid strašnim lavom, a lav
 prigna *naprćenimi kameli* tovarca k mojstiru 16⁷⁴.

§ 63. Napomene o nekim glagolima

a) Prema *učiti se*, u ŽJ se upotrebljava *naučiti se* mesto očekivanog
naučiti. Npr. :

— u svoju mladost na svitu *se* s dobre volje *učaše* 1 ;

— Blezila od svojega ditinstva biše *se učila* i umijaše... 2—3 ;

— toliko mu bog pamet prosvitili da *se* svršeno *nauči* knjigu gršku,
 latinsku i židovsku 1 ;

— svršeno *se nauči* sveto pismo od njega 7⁷⁵.

b) I sledeći glagoli imaju uz sebe *se* :

— *usta se* Jerolim 6 ;

— za neposluh Adam *se* u pakal *upade* 14 ;

— (oni) toliko moljaše da jim *se* (Jerolim) jedva *umoli* i prija po-
 lovicu ul'ja 17 ;

— a trgovci *se obećaše* da će mu vazda... davati ul'ja 17.

Glagol *okusiti* u ŽJ dolazi uvek sa *se* :

— vina *se ne okušaše* 21 ;

— u pedeset lit nigdar *se* varene riči⁷⁶ (Jerolim) *ne okusi* 20.

⁷³ Up. o ovome M. Ivić, *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj*.
 — Beograd (SAN, pos. izd. knj. CCXXVII), 1954, 147—158.

⁷⁴ Up. o ovome M. Ivić, n. d., 211—235, kao i rad A. Peca: *Socijativ bez
 predloga s*. — Naš jezik, Beograd, 1957, knj. VIII, sv. 5—6, 175—183.

⁷⁵ Naravno, nema uvek glagol *učiti* uz sebe formu *se* : daše ga da *uči* knjigu 1 ;
 Jerolim Eustokiju sveto pismo *učaše* 3.

⁷⁶ U ŽJ se forma *rič* (*rěčb*) upotrebljava u značenju 'stvar', što je poznato i
 drugim našim spomenicima (up. RJA XIV, 3), ali ne i *Juditi* i *Suzani* (up. A.
 M., GFFNS II, 128). Up. ovde i druge primere: a) pojđite, braćo, ter pripravite
 gostom ki gredu *riči* ke su potribne 16 ; b) počaše pripravljati *riči* za pogreb 1 i sl.

§ 64. Prema talijanskom jeziku u ŽJ se upotrebljava konstrukcija (-)činiti + *infinitiv* u značenju 'narediti': učini ga sudac kruto *isfrustrati* ('tući bičem') 1; zazva Jerolim fratre i čini lavu nogu *oprati* 13.

Uticaem latinskog jezika dolazi forma *svaka* u značenju 'sve': (ona) *svaka* sega svita ostavi tere pojde u svetu zemlju 18⁷⁷.

ZAKLJUČAK

Kako se iz celokupnog izlaganja vidi, ŽJ je pisan dalmatinskim čakavskim dijalektom mada se, za razliku od do sada proučenih spomenika sa terena pomenutog dijalekta, ne odlikuje izvesnim štokavskim jezičkim crtama koje dobrim delom srećemo u tim spomenicima. Tako u ovom rukopisu potpuno izostaje -o < -l, a javljanje *e* mesto nekadašnjeg nalaza prednjega reda, u poziciji iza *j*, *ž*, *č*, ograničeno je na vrlo mali broj primera i to samo u položaju iza poslednjeg navedenog suglasnika. Jednom rečju, posmatran sa čakavske tačke gledišta, ŽJ se odlikuje većom jezičkom čistotom negoli npr. *Lekcionar* Bernardina Splićanina (1495), *Judita* Marka Marulića (1501), *Planine* Petra Zoranića (1536), tj. spomenici koji su pisani splitskim, odnosno zadarskim govorom pomenutog vremena. Na osnovu sudbine glasa -l u ŽJ (§ 4), odnosno na osnovu čestog javljanja oblikâ radnog glagolskog prideva bez -l (pored formi sa -l) a samo jednom sa -a, s jedne, i takođe na osnovu rukopisa kojim je pisan ŽJ prema Jagićevom mišljenju, s druge strane, može se uzeti XVI vek kao vreme nastanka ovoga spomenika. Sudeći po usamljenoj ali zato potpuno autentičnoj formi radnog glagolskog prideva *sagrišija* (orig. *sagrisia*), može se nešto bliže odrediti kako pomenuto vreme nastanka tako i teren sa koga je poticao pisac ili pisar ŽJ. Ovaj spomenik je mogao biti pisan u prvoj polovini XVI veka i to u vreme nastanka Zoranićevih *Planina*, ali ne mnogo pre stvaranja ovoga dela. ŽJ nije nastao u istom lokalnom govoru kojim su pisane *Planine*, već je autor ŽJ poticao iz govora koji još nije bio zahvaćen jačim štokavskim uticajem, kakav je inače slučaj sa Zoranićevim jezikom. Dakle, negde na terenu Split—Zadar, uzimajući u obzir i susedno splitsko ostrvlje gde danas nalazimo -a m. -l, treba tražiti lokalni govor koji je u osnovi jezika autora ŽJ.

Što se tiče Marulićevog indirektnog autorstva ovoga spomenika, zapravo njegovog osnovnog teksta, izvornika, — poređenje jezika ŽJ i nesumnjivih dela Marka Marulića na našem jeziku, naročito *Judite*, pokazalo je krupne razlike. Njih je, uopšte uzev, konstatovao i V. Jagić (*Starine* I, 226). One se ne tiču samo sudbine suglasnika -l, kao ni nekih „manje važnih“ jezičkih osobina (up. J. Badalić, n. d., 44), već se razlike između Marulićevog jezika i ŽJ ogledaju i u sledećem:

⁷⁷ Obe crte sreću se i u drugim našim starim spomenicima (up. npr. u jeziku Nikole Lašvanina, bosanskog pisca iz polovine XVIII veka: A. Mladenović, *O jeziku Letopisa fra Nikole Lašvanina*. — Građa (Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7), Sarajevo, 1961, knj. X, 103, 104).

- a) ŽJ zna samo za formu *eto*, a Marulić ima *oto/eto*;
- b) u *Juditi* se sreće i nekoliko kraćih infinitiva (bez *-i*), što nije slučaj sa ŽJ;
- c) u ŽJ je poznata promena *mnj* > *mlj*, što ne odlikuje Marulićev jezik;
- č) mesto Marulićeve zameničke forme *tko* u ŽJ je prisutan oblik *gdo*;
- ć) ŽJ zna za jotovanu formu *braća* (Marulić: *bratja*);
- d) grupe *čt*, *čk* > *št*, *šk* u ŽJ (Marulić: *čt*, *čk*);
- đ) u ŽJ *-m* > *-n* u primerima koji pokazuju odgovarajući glasovni proces, što nije slučaj npr. sa *Juditom*;
- e) prema Marulićevom *hrvacki*, ŽJ ima *hrvaski*;
- f) ŽJ ne zna za *-j* na kraju oblika *zato*, *tako*, *sega* i sl., što je inače Maruliću poznato;
- g) prema Marulićevom *ockvr-*, u ŽJ je prisutno starije *oskvr-*;
- h) u ŽJ dolazi komparativ *lipša* (Marulić: *liplja*);
- i) dok Marulić upotrebljava reč *stvar* u njenom današnjem značenju, dotle se u tom značenju u ŽJ javlja isključivo oblik *rič* (< *rěčb*).

Ekavizmi koji su prisutni u ŽJ (§ 2) ne predstavljaju nikakvu specifičnu jezičku crtu kako jezika pisca-pisara ŽJ tako i Marulićevog jezika, jer gotovo svi oni odlikuju i druge čakavske spomenike iz Dalmacije. Na osnovu njih ne mogu se izvoditi zaključci o Marulićevom autorstvu ŽJ, odnosno o njegovom autorstvu izvornika ovoga spomenika (up. J. Badalić, n. d., 44—45). Dakle, na osnovu jezičkih crta ŽJ nije moguće zaključivati o Marulićevom autorstvu izvornika ovoga dela, jer su razlike u jeziku između Marulića i pisca-pisara ŽJ toliko velike da svako operisanje sa njima, kao sa eventualnim argumentima, o Maruliću-autoru ŽJ, ne bi predstavljalo ni solidnu hipotezu a nekmoli dokaz, bez obzira na to što neki drugi, vanjezički faktori mogu navoditi na zaključak da je autor *Života sv. Jeronima*, osnovnog teksta ovog dela, ipak Splićanin Marko Marulić⁷⁸.

Novi Sad, novembra 1964.

⁷⁸ Npr. tematika i idejnost dela. Up. o tome J. Badalić: n. d., 43—44, 45 (v. i radove Karla Verdijanija: *Il Codice Dalmatico-Laurenziano Ms croato dei primi decenni del XVI secolo*. — Ricerche Slavistiche, Roma, 1957, V, 43—50, 62—63, 139—140; *Prose e versi inediti di Marco Murul nel Codice Dalmatico-Laurenziano*. — Ricerche Slavistiche, Roma 1958, VI). I još jedan momenat koji bi ovaj tekst ŽJ približavao Maruliću bio bi sledeći: autor ŽJ piše ovo delo „dragim sestrama“, jer se na dva mesta obraća njima rečima „drage sestre“ 14, 24. Ovo bi moglo ukazivati na sličnost između ovoga teksta i tzv. Marulićevih poslanica (a koje je ovaj pisac uputio kaluderici Katarini Obitrić preporučujući joj svoju sestru Biru, takode kaludericu), a što se ogleda u piščevom obraćanju svakako kaludericama („drage sestre“), odnosno u pisanju odgovarajućih tekstova za njih (up. J. Badalić, n. d., 44; dr. Franjo Fancev, *Dvije poslanice Marka Pecinića (Marulića) benediktinki Katarini Obitrića*. — Građa za povijest književnosti hrvatske, Zagreb. 1938, knj. XIII, 187—192).

Dr Aleksandar Mladenović

LA LANGUE DE LA „VIE DE SAINT JÉRÔME“

R é s u m é

Dans ce travail l'auteur a étudié la langue de la „Vie de Saint Jérôme“ (VJ), texte manuscrit provenant du domaine du čakavien de Dalmatie et publié dans *Starine I* (1869) par V. Jagić. Cette étude n'a pas été effectuée en partant de cette édition, mais en partant des photocopies de ce texte dont l'original est conservé dans les Archives de l'Académie yougoslave des sciences et des arts de Zagreb. La VJ ne trahit aucune influence des dialectes štokaviens comparable à celle que l'on constate dans les autres textes čakaviens de Dalmatie datant de la fin du XVe et du début du XVIe siècle. (*Lectonnaire* de Bernardin de Split, 1495, *Judita* de Marko Marulić, 1501, *Planine* de Petar Zoranić, 1536). En se fondant sur l'analyse linguistique précisément sur le sort de la consonne -l dans la VJ ainsi que sur l'opinion de Jagić concernant l'alphabet latin utilisé dans ce texte, l'auteur estime que l'on peut considérer, que la VJ a été écrite vers la fin de la première moitié du XVIe s. En ce qui concerne le domaine où la VJ a pris naissance, l'auteur considère que l'écrivain ou le scribe de ce texte est originaire d'une région s'étendant de Split à Zadar compte tenu des îles qui se trouvent dans la proximité immédiate de Split.

Quant à l'identité de l'auteur de la VJ, le signataire de ces lignes estime que les traits linguistiques de ce texte n'autorisent pas à conclure que l'*original* est dû au littérateur spalatin connu Marko Marulić. Les différences de langue entre VJ et *Judita* sont tellement grandes que l'on peut seulement supposer dans une certaine mesure, mais nullement prouver, la paternité de Marulić. Ce fait n'exclut pas certains facteurs extralinguistiques (non linguistiques) qui conduisent à penser que l'auteur de l'*original* de la „Vie de Saint Jérôme“ est quand même l'écrivain mentionné.

ГРАМАТИКА МИЛОВАНА ВИДАКОВИЋА

Јован Кашић

Већ крајем XVIII века, а нарочито почетком XIX, долази и у српској средини до пораста интересовања за језик и језичка питања. Већ тада почињу да се јављају радови у којима се утврђује норма књижевног језика. Од 1814, односно од 1818. године па до 1860. изашло је око двадесет граматика,¹ једну од њих саставио је познати писац Милован Видаковић. Све граматике које су се појавиле пре Видаковићеве (с изузетком Вукових) тицале су се ненародног језика² док је Видаковићева — бар према наслову — износила грађу „српског језика“.

Видаковићева граматика није у тренутку свог објављивања изазвала пажњу савременика иако је њен аутор био једно време веома популаран, са великим утицајем на своју читалачку публику.³ То одсуство очекиваног одјека свакако је поуздан доказ да је већ 1838. Вук суверено владао језичким интересовањем војвођанске средине и да је његово претходно разрачунавање с Видаковићем коначно пољуљало ауторитет некада тако радо читаног романописца. Ни до данас ова граматика није описана. Међутим, за познавање историје књижевног језика она је несумњиво интересантна. Пошто прокламативно нормира народни језик, она нам може илустровати концепцију „народног“ међу Војвођанима, коју притом заступа један од најпознатијих — типични представник тадашњих истакнутих „писатеља“.

Ми ћемо овде дати сумарни преглед те заборављене, а ипак пажње вредне нормативне делатности старог романтичара (и Вуковог противника), трудећи се притом да првенствено изнесемо оне појединости у којима се огледа оригинални став аутора, без обзира на то колико тај став био у основи својој аматерски.

Већ од првих почетака свога рада на књижевности Видаковић се интересовао и за питање језика. У предговорима неких својих дела он је писао читаве расправе о језику, наглашавајући да би Србима била преко потребна добра граматика. Најзад се сам прихватио писања оваквог дела. Видаковићева књига се појавила, као што је то познато, двадесетак

¹ Б. Михаиловић, *Сјогодишњица једне граматике*, Књижевност и језик 1961 1, 52.

² Исп. Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност*, Београд, 1869, бројеви 7, 150, 207, 474, 545, 693 и 821.

³ Пре изласка књиге из штампе о њој је писао Арнтов Магазин (19. фебруара 1838); исп. и П. Поповић, *Милован Видаковић*, Годишњица Николе Чупића 41, 1932, 72.

година после изласка Вукових граматика. Но да је она била и раније написана имамо више потврда.⁴

Видаковић се био надао да ће му можда А. Стојковић наћи у Русији издавача, па му је послао ово своје дело. Како од тога није било ништа, понудио је *Грамаиџику* Матици српској (која му је већ била штампала један роман)⁵ али без успеха.⁶ То што се Видаковић, под крај живота и у оскудици у каквој до тада није био, одлучио да сам изда *Грамаиџику* показује колико му је до ње било стало.

Ово Видаковићево дело има две претензије, обе експлицитно наглашене већ у наслову:⁷ да обухвати грађу народног језика и да је нормира одговарајућим правилима.⁸

И Вуку и Видаковићу послужила је као узор Мразовићева граматика, али Видаковићев однос према том узору није био исти као Вуков. Пре свега, Вук није обухватио целокупни репертоар граматичких проблема које налазимо код Мразовића, а Видаковић јесте. Вук је у својој преради био самосталнији, мање се придржавао Мразовићевог текста. Видаковић се више држао узора, мада је и он правио одступања. Понекад Видаковић уноси целе партије којих немају ни Мразовић ни Вук.

Свега онога нпр. о чему Видаковић говори у одељцима „Предувѣдомленіе“ и добрим делом у „Встѣпленіе“ Вук и Мразовић немају. Видаковић износи ту, поред осталог, неколико самосталних мисли о функцији језика, о артикулацији, о постанку писма и сл. Све је то штуро и недовољно тачно, но ипак интересантно, јер оно што Видаковић каже о томе репрезентује у доброј мери ниво граматичког знања српског интелектуалца оног времена.⁹

Прерађујући Мразовићеву граматику, Видаковић је у принципу, само мање доследно, радио исто што и Вук: прилагођавао дефиниције и терминологију народном језику, а славјаносерпске примере замењивао народним.

Вуковим граматикама и Вуку, Видаковић је највише замерао што „се писмѣна наша љсѣдио претресати“ [*Грамаиџика*, 8]. Но и Видаковић

⁴ Исп. Годишњица Николе Чупића 41, 1932, 70 и тамо наведену литературу.

⁵ *Касія царица или ѿравезиранъ Окиѣванъ*, Будим, 1827.

⁶ Необјављена писма у Архиву САНУ у Београду бр. 1420. и предговор Видаковићевих *Смесица нових*.

⁷ Грамматика сербска или паче краткое по ѣспытословію у сербскій языкъ, Руководство. По чистомъ, ѹ садашње време нарѣчію; не самоу како у Сѣрбіи, ѣ ѹ Сремѣ, ѹ Бачки, Славоніи и т. д. Сѣрбли обичноу говоре, но ѣ какоу треба да говоре, а наочитоу да кнѣге пишѣ, придерѣжаваѹице своихъ языкѣхъ свойственныхъ Правѣла и орѣографіе. Сочинено Милованомъ Видаковичемъ бывшимъ Латинске Грамматике Профессоромъ, ѹ Пешти 1838, Писмены Іос. Баймела Ц. К. Привѣлегир. Примаціал. Острогонскоѹ Книгопечатателя стр. 6 + 180 + 16.

⁸ Видаковић је тражио утврђивање јединственог књижевног језика још 1817. год. У то време је Вук, мада је већ био изложио граматичка правила свог дијалекта, препоручивао „писатељима“ да пишу сваки својим дијалектом (исп. *Скупиѣни грамаиџици и полемички списи В. Сѣѣф. Караџића* 1, 1894, 3. и 150. и Љ. Стојановић, *Живѹи и рад Вука Сѣѣф. Караџића*, Београд, 1924, 154.

⁹ В. *Грамаиџика*, 15—18.

сам каже да му нека „писмѣна виде ... се бити кодъ насъ љзлишна“ [Грамаџика, 20] и зашто онда њима „число писмѣна љмножавати, развѣ љ Славенскомъ љакова задержимо“ [Грамаџика, 20; подвукао — Ј. К., подвученог текста нема у рукопису који се налази у Архиву САНУ у Београду]. Ѧ, Ѣ, Ѥ, Ѧ су слова која не би требало употребљавати у српскохрватском већ у „славенскомъ самѡ ѣзыкѡ“ [Грамаџика, 37] „но бѡдѡѡи, да намъ ѣ и Славенскій ѣзыкъ нашъ ... затѡ да не бѡде намъ ни ѡво љ нашој Граматѡки за љзлишно“ [Грамаџика, 37]. Дакле и тамо где је увиђао потребу правописне реформе Видаковић, као и огроман део његових савременика, није могао да прекине са традицијом. Но сетимо се само колико се и Вук у почетку колебао и колико га је Копитар морао подстицати да истраје.

Најзначајнија разлика између Мразовића и Вука, с једне, и Видаковића, с друге стране, састоји се у њиховом начину поделе именица на врсте. Вук је и овде потпуно одступио од Мразовића: као основни класификациони критериј он узима род именице, а затим и структуру њеног завршног слога у ном. јд., док је за Мразовића битан само завршетак у ном. јд. Принциписки посматрано, Видаковићев критериј за поделу именица на врсте је несумњиво најбољи. Он поред завршетка у ном. јд. узима за класификационо мерило и наставак у ген. јд. Видаковићу је и ред промена друкчији него Мразовићу. По првој врсти мењају се именице мушког рода на -ѡ и средњег рода на -ѡ и -ѣ без обзира на „наращѣне“, а са наставком -ѡ у ген. јд.; по другој врсти именице мушког рода на -ѡ и -ѡ и средњег рода на -ѣ и са завршетком -ѡ у ген. јд.; по трећој врсти иду именице мушког и женског рода које у ном. јд. имају наставак -ѡ (код ове врсте, вероватно омашком, није поменуто ген. јед.); по четвртој врсти именице женског рода на -ѡ у ном. јд. и наставком -ѡ у ген. јд. Да је Видаковић именице мушког и средњег рода с основом на тврд и мек сугласник спојио у једну промену (као што је урадио код именица женског рода и код придева) имали бисмо управо нашу савремену поделу именица на три врсте.¹⁰ Видаковић је, додуше, осећао да су разлике између ове две промене минималне — ставио их је непосредно једну за другом (код Мразовића су то II и IV промена).

Вук је у парадигме уноси само народне облике; међутим, Видаковић као присталица увођења словенских „окончанија“ у народни језик, није се ограничавао искључиво на народне облике. Ако поредимо нпр. падежне форме именица, које Видаковић наводи, са оним што је нормирао Вук, видећемо да су одступања према Вуку у сингулару мања, а у плуралу знатно већа. Именице мушког рода с основом на сугласнике ч, ж, ш и именице женског рода са завршетком -ѡ имају у вок. јд. наставке -ѣ место -ѡ, односно -ѡ (како је по Вуку): *ножѣ, мише, философиѣ, богословиѣ*; именице женског рода четврте врсте имају у инстр. јд. поред наставка -ѡ и наставка -ѡу с тим да се не врши јотованье.¹¹ У ген. мн.

¹⁰ М. Stanić, *Tipovi imeničkih deklinacija našeg jezika*, 1949, Rad JAZU 278, 195—212.

¹¹ У предговору *Девѣце из Маријенбурга* Видаковић изричито иступа против јотованья у овом падежу (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5, 19, с. 156).

констатује да се одређени и неодређени вид придева у женском и средњем роду „по гласу разликује“ [Грамајка — Скупиљени грамајички и јо-лемички сјиси Вука Сшеф. Караџића, II, 47]; Видаковић ову разлику у акценту није уочио.

Према томе да ли се завршавају на тврд или мек сугласник, Вук придеве сврстава у две промене, док код Видаковића сви придеви иду по једној (с друге стране Видаковић је према овом истом критерију сврстао именице мушког рода у две промене, што Вук није учинио). У промени придева Видаковић даје ненародне облике само за вок. јд. мушког рода у неодређеном виду [пример: *благѣ*] и за инстр. мн., где поред облика са ненародним завршетком *-ими* даје и облике са наставком *-има* [примери: *благими, ма, кройкими, ма, њихими, ма*]. Напоредну употребу облика са покретним вокалом и без њега Видаковић дозвољава само у дат. мн., док Вук (нарочито у Грамајци) то допушта за цео низ падежа. Придеве не деле према значењу ни Видаковић ни Вук у Писменици (у Грамајци, међутим, та је подела спроведена). Премда се и Вуковом опису компарације могу наћи веће замерке, он је овде далеко испред Видаковића. Пре свега, Видаковић у давању дефиниције за грађење компаратива не полази од његове структуре. Према Видаковићу компаратив се добија на тај начин што завршетке *-и* и *-иј* „са слитномъ промѣнимо на *иј* съ варіомъ“. Суперлатив гради префиксом *ѣре-*, мада има и *нај-*, а на прво место ставља облик са суфиксима *-ѣишій* и *-аишій*.

У подели бројева Видаковић се придржава Мразовића и дели их на четири врсте (а Вук а пет); према тој Видаковићевој подели „числителна“ могу бити „начинателна“ (по Вуку „основна“), „самостојателна“ (Вук „самостојна“ — збирни бројеви), „чинителна“ (Вук „редна“) и „умножителна“ (Вук „саставна“, „умложна“ — одговарају на питање „коликогуб“ или „количество“). Што се тиче промене бројева за број један се оба аутора слажу: један се мења као придев, и у јединици и у множини. Код бројева два и три постоји разлика између Вуковог и Видаковићевог става. Према Видаковићу сви падежи ових бројева осим дат. једнаки су са ном.; поред тога, инстр. и лок. могу бити једнаки и са дат. који гласи *двѣма, двѣма и ѣрѣма*. Број *чѣтири* има ген. *чѣтирихъ*, а дат., инстр. и лок. *чѣтирма*, али и ови сви падежи могу бити једнаки са ном. Видаковићево навођење форме номинатива за све падеже бројева два, три и четири показује да су ови бројеви већ у то време били врло слабо променљиви. С друге стране, Видаковић мења и бројеве пет и шест (да ли он сматра, сходно Мразовићу, да треба мењати и све остале основне бројеве даље од шест не знамо тачно; ништа у том смислу није експлицитно казано). Вук је (мада недовољно јасно) осетио да се уз бројеве два, три и четири успоставља посебна именичка конструкција: нагласио је да у мушком и средњем роду ови бројеви траже ген. јд. именице, а у женском роду ном. мн.: Видаковић ову разлику није уочио; по њему ови бројеви у сва три рода траже ген. јд.¹⁵

¹⁵ Из овог можемо закључити да Видаковић у ген. јд. ж. рода није изговарао *дужину*.

Код Видаковића и код Вука у *Писменици* заменице су „петогубе“ (= „од пет врста“). Иако обојица деле заменице на подједнак број врста, ипак се њихова класификација разликује. Обојица имају „указателне“ заменице (Видаковић ту поред показних ставља и личне), „возвратителне“ (Вук „повраћателне“), „вопросителне“ и „притјажателне“ (Вук „присвојателне“). Поред тога Видаковић има још „возносителне“ заменице а то су: *самъ, сама, само, ѿай* и *кой* (док је Вук у посебну групу издвојио личне заменице). Код Вука се заменице по роду деле на четири групе, а код Видаковића чак на пет. Поред општег рода који припада заменицама „*кѣо, ко*“¹⁶ (а по Вуку личним заменицама првог и другог лица) Видаковић уводи термин „сваки род“ за личне заменице. Видаковић заменице мења по „прикладима“, као и Мразовић.

При дефинисању глагола и њиховј подели Видаковић се (за разлику од Вука) верно придржавао Мразовића. У нормирању промене глагола Видаковић међутим, донекле одступа од свог узора; док Мразовић има две глаголске промене, Видаковић (као и Вук) има три (према завршецима 1. и 2. лица презента и инфинитива); уместо Мразовићевих пет глаголских времена препоручује поделу на седам: *настояще* (презент), *преходяще* (аорист), *прешедше* (перфект), *бѣдѣще* (футур), *мимошедше* (имперфект), *препрешедше* (плусquamперфект), и *мимобѣдѣще*¹⁷ (презент перфективних глагола).¹⁸ У навођењу примера за финитне глаголске облике Видаковић врло мало одступа од онога што је Вукова норма (само у 1. лицу пл. имперфекта наводи место завршетка *-смо* завршетак *-хомъ*)¹⁹ Али у навођењу инфинитивних облика одступања су знатнија (нарочито према Вуковој граматици). Тако Видаковић наводи поред „причастія“ за садашње и прошло време (актив и пасив) „дѣепричастія“ (која су „сокращенна самѡ причастія“ — *Грамаѿица*, 143) и „причастодѣтїя“ (која настају тако да се место инфинитивног завршетка *-и* стави наставак *-еленъ*: *ѿѿѿѿѿеленъ*).

Видаковић, као ни Мразовић, не разликује глаголе по виду. Свим облицима перфективних глагола (изведених помоћу префикса) даје футурско значење. Видаковић читаве конструкције сматра посебним глаголским облицима (нпр. *акѡ бы самъ звао быо*), а тако су радили и остали граматичари, нпр. Мразовић, а и Вук у *Писменици*. Глаголски облици могу бити у два „залога“ („ѡ дѣѣствїю, ѿѿ ѡ страданїю“ — *Грамаѿица*, 93) и у сва четири начина („изјавителном“, „повелителном“, „желателном“ или „сложеном“ и „неопредељеном“).

У императиву Вук треће лице сг. и прво пл. гради искључиво аналитички са *нека* + *ѿрезенїѿ*; за прво лице пл. у овом облику Вида-

¹⁶ Видаковић наводи ове облике напореда као да су у питању две заменице.

¹⁷ Несумњиво под утицајем својих савременика — граматичара, а према руском језику, Видаковић овај облик назива „будућим“ временом, но из дефиниције коју за значење овог облика даје да „показѡе дѣѣство вѣци у прошастомъ бѣдѣщемъ“ види се да је он осећао, или бар наслућивао, значење овог облика у српскохрватском.

¹⁸ Видаковићевом систему глаголских времена недостаје футур II.

¹⁹ Интересантно је напоменути да Видаковић у *Грамаѿици* не помиње завршетак-ѡ у 3. л. мн. презента премда се и тај завршетак у његовом језику јавља.

ковић има синтетичку форму (као и књижевни језик), а треће лице гради са нека или да *йрезенй*, истичући притом да „частицѧ овѧ: нека ... постављамо, гдѧ строгѧ незаповѧдамо, ѧ частицѧ да гдѧ ўправѧ заповѧдамо“ (Грамајка, 101—102).

Одељак о непроменљивим речима, као и партије из синтаксе, Видаковић је радио искључиво по Мразовићу, с том разликом што су дефиниције престилизоване тако да више одговарају духу народног језика.

Иако је Видаковић у доста детаља заиста конзервативнији од Вука, не можемо тврдити да сви примери из његове граматице којима је репрезентован архаичнији језички облик долазе као израз доследно конзервативног става. Видаковић већ у самом наслову свога дела напомиње да ће његова грамика пружити податке о народном језику из различитих наших крајева, првенствено из Војводине. На терену Војводине, међутим, постоје и данас говори, а постојали су поготово у Видаковићево време, који чувају облике архаичнијег типа, поглавито у плуралској парадигми именица (дат. на -ом, лок. без наставка -ма, а код именица м. и ср. рода и инстр. без -ма, *иј*. на -и). Према томе, Видаковићево настојање да наведе и пропише неколико наставака у оквиру именичке парадигме пре ће бити регистровање актуелног стања у дијалектима са којима је долазио у контакт, неголи слепа приврженост славјаносерпској традицији.

Иако лишен Копитареве подршке, коју је уз себе имао Вук, Видаковић у своме третирању језичке материје показује у неким детаљима опширност опсервације којом надмашује Вука. То не многобројне, али упадљиве предности над Вуковим поступком у одговарајућим појединостима могли бисмо овако укратко резимирати: увођење генитивног наставка као критерија за поделу именица на врсте; уочавање суплетивне сингуларске парадигме у функцији множинских облика именица типа *браћа*, *деца* и сл.; указивање на чињеницу да је придев категорија потпуно зависна од именице што се види и из његовог формалног граматичког понашања; издвајање заменице *ко* (*кѣо*) од личних заменица; издвајање презента имперфективних глагола од категорије префективног презента; дистинкција по којој се императивна конструкција *да* + *йрезенй* супротставља императивној конструкцији *нека* + *йрезенй* као експресивнија тј. више „заповедничка“ категорија.

Највише конзерватизма и највише доследности у том конзерватизму показује Видаковић кад третира правописне проблеме. Правопис је, међутим, сасвим посебна област где су могућа различита гледишта базирана на конвенцији, тј. на споразуму поштовања или непоштовања традиција.

Јован Кашић

ГРАММАТИКА МИЛОВАНА ВИДАКОВИЧА

Резюме

Автор описывает грамматику писателя Милована Видаковича, современника Вука Караджича. Она была написана в то же время, когда и грамматика Вука, с программным объяснением автора, что он придерживается народного языка, но, что особенно интересно, со стремлением, чтобы она была нормативной. Это произведение не имело отклика ни в момент опубликования (Вук в это время стал окончательно авторитетом в своей среде), а и позже на нее не обращали никакого внимания. Между тем, автор считает, что стоит обратить внимание на эту *Граμμαтику*, так как в ней раскрывается вполне соответствующим способом положение типичного представителя интеллигентов Воеводины, который не принял Вука, но у него все таки была своя идея народного языка.

Автор указывает на несколько подробностей, которые не находятся у Вука. Это следующие подробности: введение родительного падежа, как критерия разделения имен существительных на склонения; обнаружение дополнительного склонения единственного числа в функции форм множественного числа существительных типа *браћа*, *деца*; указание на полную зависимость категории прилагательных от категории существительных; выделение настоящего времени глаголов совершенного вида от настоящего времени несовершенного вида; обнаружение разницы в экспрессивности между повелительными конструкциями *да + настоящее время* и *нека + настоящее время* и другие.

В целом — Видакович как грамматист в значительной мере отстает от Вука.

ЕДЕН НЕПОЗНАТ ДОКУМЕНТ ВО ВРСКА СО ТЕАТАРСКАТА АКТИВНОСТ НА МАКЕДОНСКИОТ ДРАМСКИ ПИСАТЕЛ ВОЈДАН ЧЕРНОДРИНСКИ

Др Војислав И. Илиќ

1.

Македонската драмска литература настана во средните децении на XIX век со доста необичните и недоработени дијалогизирани сцени на Јордан Константинов Џинот (*Минерва и девети музи...*, *Разговор или ѝрави човек*, *Училиште и учение*, *Басни*, *Србија шетаете сја в земел своих*,¹ превод Дионисиј Тиран, *Демон и Фидијас ради ѝријателство*) и со преведената пиеса во три чинови *Фиал Сокрајов*, што значи и дека е — како жанр — понов феномен во релација на целосниот дотогашен македонски книжовен резултат. Школската театарска дружина при училиштето „Св. Богородица“ во Скопје која по 1835 година ги реализираше некои од овие текстови (повеќето се печатени во *Цариградски весник*) и беше мала трупa организирана од самиот Константин Џинот. „Вакво појавување на првиот датиран нукулец на текстовен театар кај нас речиси симултано со почетоците на театарот на другите јужнословенски земји — има подвлекувано Илија Милчин — е резултат на живиот интерес на Џинот за секоја културна појава во соседните земји“ (Театар, I, 3, 1952/53, 3). Пренесувањето на тие кривки, нејаки текстови со по некоја полуоригинална мисла и со по некоја одвај своевидна постапка — во голема мерка всушност понародени туѓи драмски егземплари, но текстови со секојпат горда идеја за корисноста од просветата, науката, слободата, и со бојки антифанариотски, антиелинистички стрели — беше нешто сосема ново и сосема го поаместуваше турскиот каргоз како единствена сценска форма и театарски спектакл и во македонската средина. Посведочува, меѓу другите културни хроничари, К’нчов дека претставите на школската, Џинотовата трупa — покрај сите патетични наивности во драмските текстови и покрај сите шутири сценски остварувања — се држеле во долг спомен кај скопските жители. — Македонскиот поет Рајко Жинзифов (1839—1877) жанров го запазува со комедијата *Фаншаксаниот учен*, на која работел во 1870 година (Прикажана е во Букурешт^{2a}). — Помеѓу пиесите на Константин Џинот и Рајко Жинзифов

¹ Х. Поленаковиќ, *Драмските обиди на Џинот*. Современост 7 и 8, 1952.

² Георги Сталев, *Преглед на македонската литература на XIX век*. Скопје, 1963, 101, 102, 109—112.

^{2a} Илија Милчин, *Скица за историјата на театарот во Македонија*. Нова Македонија XVIII 5582, 1962, 8.

во покажаниот тематски простор и пиесите на Војдан Чернодрински кои тукушто ќе се појават како циклус со нови идејни и стилски црти настануваа и други но осамени дела од овој жанр. *Црне Војвода*, од фолклористот Марко Цепенков — историска драма „од македонскиот живот, на македонскиот говор“, навалена на народната песна за јунакот и осветникот Спире Црне а предадена како ново глорификување на борбата против турското, Кучук-Сулимановото злосторство, опус со тема врзана за прилепската зона и за 1879 година, со патриотска патетика и колоратурен јазик но во слаба акциона и сценска структура — беше објавен со четири (место пет) чинови во „Автономна Македонија“ I, 13—25, 1903 и само е еден поевидентен резултат.

Македонската драмска книжевност доби, пак, свој полн развој со делата на Војдан Чернодрински. Во краткиот период околу XIX и XX век драмскиот жанр во една смисла истрача напред и, во моментот, се означи како единствена форма на литературното креирање и манифестирање (македонската животна стварност, инаку, драмски ќе биде зафатана и во пиесите на Никола Киров Мајски *Илинден* и Димитар Молеров *Ајдушка џолјана* и др.). Војдан Чернодрински стана автор на цел, широк циклус пиеси (*Зло за зло*, *Мајстори*, *Срешија*, *Крвава македонска свадба*, *Робот и агаџа*, *Од главата си ѝаџиме* и др.). Творбите ги врза од самиот прв час за националноопштествениот реалитет: го подвлекуваше во нив конфликтот помеѓу македонската раја и турската управа и развиваше од ред до ред мисли за слобода и култура. До раб ангажирани, бојки и актуелни, исправени покрај акцијата на ВМРО, Гоце Делчев и Илинден, драмите на Војдан Чернодрински претставуваат посебен знак и отсек на македонската книжевност. Јарките и остриите слики на понижуваниот и мачен македонски човек во ропство и зулум, ковани со чист народен јазик од дебарскодримколска жупа (првите драми на овој писател имаат со ред во насловите забелешки дека го пренесуваат зафатениот животен материјал „на македонски говор“) ги посведочувале и од своја страна видно поткрепувале теоретските поставки на Крсте Мисирков во неговата од бугарската власт запленета книга *За македонскиите работи* (Софија, 1903). И сентименталните повести вовлечени во вировите на суровата борба за национален опстанок, и патриотскиот патос во творбите што директно влегуваат во политичките колоплети на деновите, останувале забележени и сугестивни токму со живата јазичка подлога.

Целта пред сè да се представи конфликтот во стварноста во адекватна форма на конфликтот во драмама, потоа фотографски точно, реалистички да се означат животните битности, остварувана е — вистина — без достатни можности во областа на психолошко-артифициелните докрај добри вообличувања и диференцирања. Пиесите, во тоа и со тоа, не се од повисок ранг. Освен тоа — „Да би имала већи емотивни одјек код гледалаца, Чернодрински је основни сукоб у драми заострио до крајних граници, тако да на извесним местима добија призивок опште верске и националне нетрпељивости“.³

³ Ј. Бошковски, *Македонска драмска литература*. Македонска книжевност. Срп. књиж. задруга, LIV, књ. 368, 1961, 187.

Драмите на Војдан Чернодрински, меѓутоа, со својот мобилизаторски означен ефект беа до тој историски период и евидентен, дотогаш непознат, случај и феномен. Се знае — директно од претставите, поткренати со борбените инвективи и роматичарските акценти во содржината и дијалозите, со она што Чернодрински не го „напишал“ туку — спрема неговото раскажување во предговорот на *Крвава македонска свадба* — само го „препишал од уште ненапишаната крвава историја на Македонија“, патриотите-емигрантите веднаш се пријавувале до комитетите на ВМРО и се префрлале во Повардарјето да земат непосредно учество во започнатите борби на народот за ослободување. Самиот В. Чернодрински, во своите Спомени, кои ги пренесува Ст. Каракостов⁴ а ги покажува и И. Милчин,⁵ има оставено податок дека Лука Церов, член на Македонската младинска дружина во Софија, подоцна прочуен војвода во национално-револуционерното движење, формирал своја востаничка чета речиси веднаш по тие театарски претстави. По тоа, во идните години, вакви настани се повторувале.

Драмите на Чернодрински добија своја прва реализација, свој прв јавен живот во македонските народни театарски трупи кои ги организирал самиот наш писател. Првиот организационен облик бил аматерскиот кружок *Македонски зговор*, основан во Софија околу 1895 г. Во него, заправо, започна театарско-сценското ангажирање на нашиот писател, режисер и артист. Македонската емигрантска младина, во рамките на Македонскиот зговор, ѝ се посветила на драмската литература и сценската уметност со многу љубов и полн национален програм. Првата претстава на овој колектив, одржана во 1895, била пиесата *Македонско востание* од В. Чернодрински, а само нешто подоцна овој ансамбл је прикажал и драмата на истиот автор *Дрвари* (*Зло за зло*). Со студиите, пак, во Швајцарија, потом со учителствувањето на В. Попгеоргиев Чернодрински во битолското село Могила во 1897/98, со отсуството на овој млад ентузијаст во областа на драмско-театарска уметност, кружокот и ја завршувал својата плодна работа. Ке се формира во 1900, одн. 1901 нов драмски ансамбл — „Скрб и утеха“, кој со поширока организација и поразработен план ќе ја продолжува таа задача.

Книжевната функција и драматуршката ангажираност, две обединети активности на В. Чернодрински, студентот, учителот, писателот, режисерот и артистот од Дебарска Жупа и му удриле цврст печат на овој културно-политички настан. Полно манифестирање на оваа и ваква преокупираност е настанокот на најпознатото драмско дело на Војдан Чернодрински — *Крвава македонска свадба* и нејзиното прикажување на сцената на Славјанска беседа во Софија во 1900 година (потем и во низа други градови во Бугарија) и на бината на Народното позориште во Београд на 1903 (потоа и во низа други градови во Србија). Претставите давани по 1904 година, во првата деценија на XX век, во самата македонска средина (Охрид, Битола, Скопје, Дојран, потоа — Кукуш,

⁴ Ст. Каракостов, *Миналото на театарот во Македонија*. Българска мисъл Софија, XVII, 4, 1942.

⁵ Стеријино позорје. VII југословенске позоришне игре. Н. Сад, 1962, 76.

Солун) го осветлуваат понатамошниот уште побогат потфат на Театорот на Војдан Чернодрински.

Материјалите и податоците со кои располагаме даваат можност веќе да се започне со рестаурирање на личната фигура и литературната дејност на писателот од Дебарска Жупа и, заедно со поставувањето на поцелосна биографско-библиографска линија, да се посведочи во сите потребни детали основањето и активноста на Македонскиот театар на Чернодрински, познат во почетокот и под име „Скрб и утеха“. Треба отпрвин да се пронајдат и приберат сите белешки во бугарскиот печат од 1900 па натаму, особено до 1912 година, во кои се регистрирани некои претстави на уметничкиов ансамбл во Бугарија. Неколку важни информации, потем, ни дава предговорот на *Крвава македонска свадба* (I издание — Софија, 1900). Најзначаен извор се кратките *Сџомени* од нашиот писател и артист, што останаа запазени благодареејќи на потфатот на Ст. Каракостов во статијата *Миналојто на тхеатрџа во Македонија* (Софија, 1942). Таа слика, меѓутоа, бара нужни дополненија, подетални анализи и пошироки аргументи. Македонската, одн. југословенската книжевна историографија засега има сторено пристап кон овој предмет во добрите трудови на И. Милчин *Чернодрински и тхеатрџарската група „Скрб и утеха“* (Театар, Скопје, II, 1, 1953/54, 4—12 и Разглед бр. 34, 1953 и бр. 35, 1953 со заглавие *Чернодрински во Белград*), *Прва македонска позоришна група „Скрб и утеха“* (Стеријино позорје, Н. Сад 1962, стр. 75—83), *Скица за историјата на тхеатрот во Македонија* (Нова Македонија, XVIII, 5582, 1962, стр. 8), а Љубен Лапе претстави архивски материјал и предаде нови податоци во статијата *Прејискиа околу давањејто „Крвава македонска свадба“ во Белград 1903* (Театар, II, 1, 1953/54, 12—14). По нешто од овие наводи преносува Ј. Бошковски во статијата *За македонската драмска лијтература* (во книгата „Македонска драма“, Скопје 1961, стр. 6—8, во која се — покрај кратка биографска белешка за Чернодрински — објавени IV и V чин на *Крвава македонска свадба* со изложување кратка содржина на останатите делови на трагедијата — стр. 27—50) која е напечатена — со ситни измени — и во зборникот *Македонска книжевност* (СКЗ, коло LIV, књ. 368, Београд, 1961) под наслов *Македонска драмска лијтература* (стр. 186—188). И др.⁶

Испитувањето на архивата, на заоставштината на Војдан Чернодрински во Софија вршено во септември 1963 и јануари 1964 год. мене ми овозможи да дојдам до неколку нови податоци и документи, од кои еден објавувам овде во целост, а неколку други, поситни — патем. За дополнување на биографската слика на В. Чернодрински и историјата на Македонскиот драмски театар донесуваат нови информации и *Сџоменијте на Марија Сџинела-Чернодринска* (сопругата на нашиот пи-

⁶ Од другите написи в. и: *По йовод реализацијата на „Крвава македонска свадба“* (Театар, II, 1, 1953/54, 1—2), Г. Милошев, *Јазикот во тхеситџе „Срешија“*, „*На реката*“, „*На Нова година*“ и „*Зло за зло*“ (Театар, II, 2, 1953/54, 6—7), а објавени се текстовите *Срешија* (Театар, II, 1, 1953/54, 14—15 + внатрешната страна на задната корица), *На Нова година* (Театар II, 3, 1953/54, 10—12), *На реката* (Театар, II, 2, 1953/54, 7—9), *Зло за зло* (Театар II, 5, 1953/54, 9—14).

сател и долгогодишен актер во неговиот Театар) и *Сјоменије на Милка Вл. Милчинова* (исто така еден од ретките преживевани членови на тој ансамбл), кои ги имам направено, запишани во исто време и иста прилика.

Театарот на Чернодрински „Скрб и утеша“, прва и права институција, единствен, во моментот и најефикасен реализатор на македонскиот драмски жанр, со своите значајни емисии на живиот иако сè уште скроман културен факт, има свој богат историјат. Тој во својот репертоар, уште во својата прва работна фаза, покрај делата на Чернодрински *Зло за зло*, *Робот и агата*, *Од главата си иајиме*, *Крвава македонска свадба* и други, ја изнесе на својата сцена и драмата на членот на трупата и писател од Дојран Димитар Хацидинев *Револуционер*, „комед... врло интересант“, пишуван со оглед „на велике светске драматичаре, нарочито Шекспира“ (Стер. позорје, 1962, 78). Ова поткрепува уште еден факт: поттик што даваат и Чернодрински и „Скрб и утеша“ за развојот на драмската книжевност.

Посебен е момент покажувањето, во репертоарот на овој Македонски театар, на драмата на бугарскиот писател Антон Страшимиров *Прилејски светци*, со повест на хероиката на браќа Чакреви, за нивното предавање на Турците од страна на прилепскиот газда Крајчев и за нивната трагична смрт. И не поради локалното, македонското потекло на темата. *Прилејски светци* и со по нешто „внатрешно“ се врзани за македонските луѓе: и идејата и материјалот за историјата на комитите Чакреви — како и понатаму соопштува И. Милчин — на писателот му ги дал Ѓорче Петров. На драмата и театарот, впрочем, Македонската револуционерна организација им посветувала големо внимание, а од нив е баран вистински пропаганден ефект (Во врска со ова евидентен е и случајот што го имаме во една нова информација — и за театарското интересирање на револуционерниот водач Даме Груев, кој во Смилево, за време на своето учителствување во тоа востаничко место, формирал дилетантска дружина и ја режирал пиесата во еден чин со денес позната хумористичка содржина, а со непознат наслов).⁷ Со темата, значи, пиесата *Прилејски светци* е врзана за македонскиот историски и современ милје, дури врзана со мотивот на драмата на Хацидинева, со сèто она херојско и патриотско што наекаде морало да предизвикува респект. Дури спрема истиот навод: „Постојат мишљење да је великобугарски врховистички фактор Данаил Крапчев, син издајника Крапчева, осеао страховиту мржњу према Ѓорчету Петрову, осим других, идејних разлога, и због овог позоришног комада, па је зато учествовао касније у подлом убиству Ѓорчетовом“. Во *Сјоменије на Марија Чернодринска* исто така се гледа дека Ѓорче Петров со неколку други револуционери (и со Сарафов) бил во кордонот на вооружените емигранти кои настојувале да се одржи претставата на „Крвава македонска свадба“ на сцената на Славјанска беседа во Софија во 1900 година, покрај забраната што ја издала тогашната бугарска влада. Сето ова потврдува сплет на мошне динамични состојби

⁷ Д. Хр. Константинов, *Првата итеатрска претстава дадена во Смилево*, Нова Македонија (Забавен прилог) XII, 3802, 1956.

во кои работел Македонскиот театар на Чернодрински, еден богат релјеф со свои и надворешни, поопшти последици и настани.

Македонскиот народен театар, исполнувајќи ги пред сè барањата да се направат претстави „со македонски патриотски објект и колорит“, играат пиеси „од македонскиот живот“ и „на македонски јазик“ — како објаснува самиот Чернодрински во своите *Сјомени* — по време сè повеќе го ширеше својот репертоар. Подоцна, по славата во Софија (1900) и Београд (1903), на теренот на Македонија, кога Театарот на Чернодрински сосем ќе се доближи до револуционерните огништа (Битола, Охрид, Кукуш, Солун), тој репертоар и ќе остане во прв план. Но и политичката состојба (често мораше во таа немирна, запалива, експонирана, востаничка и турска зона претпазливо да се дејствува) и поновата разработена концепција за пошироко културно-уметничко влијание на одредената средина (самиот Чернодрински инсистираше, воопшто земено, а спрема неговите зборови — да се направи, да се претставува „нешто покултурно и поуметничко“) на овој Театар ќе го тераат да навлегува во разновидни програми, да реализира репертоар и од европски литературни дела, од странски драмски писатели. Во Солун, тогаш град и со космополитски карактер и центар со постојани театарски институции, особено тука, уметничкиот ансамбл на Чернодрински, сосема јасно ќе ја потврди таа нова своја културна политика. Тој ќе ги приготви и даде пиесите *Реџејџиј џројџив суејџаџа* (Ланге), *Фамилијџа на џресџајџиџиџи* (Ѓакомети), *Женидба* (Гогољ), *Кременски виолиџиџи* (Копе) и др. Во заоставштината од писателот го пронајдов плакатот врз кој може да се види — а ова го внесувам како нов податок — дека Мак. театар на Чернодрински ја дал и во Скопје, на 1 ноември 1909 г., „драмата во 5 чинови из италијанскиот живот“ од П. Џиокомети: *Фамилијџа на џресџајџиџиџи*.

Ни составот на Македонскиот народен театар се разбира, не бил и не можел да биде постојан во однос на ангажираноста на уметничкиот персонал. Групата работела триесетина години со артисти од разни генерации, работела во повеќе средини (Бугарија, Србија, Македонија, Грција), во мошне немирни прилики кои ги повлекувале луѓето и на разни други должности. Таа е дополнувана и со нови членови, и повremени, особено од учители, на самиот терен. Некои актери биле постојани (на пример самиот Војдан Чернодрински, Марија Спинела-Чернодринска и др.). Режијата ја воделе В. Чернодрински и Димитар Хаџидинов со многу смисла. Во првата фаза на дејноста на „Скрб и утџа“, меѓутоа, првите две претстави се играни — како ми соопшти осумдесетогодишната Милка Милчинова — под режисерската постапка на Славко Ковачев — „велик комунист, македонист“.

Формирањето на *Македонската џеџаџарска џруџа* „Скрб и утџа“ околу 1900 година се изврши заедно со успехот на драмата *Крџава македонска свадба* на сцената на Славјанска беседа во Софија, и овој ансамбл, под раководството на В. Чернодрински, доби вид на една нова уметничко-друштвена организација. Макар што го користеше искуството и придонесот на дружината „Македонски зговор“, оваа труппа се јави како институција која настанува сама од себе, со своевидна физи-

ономија во смисла на организационата структура и — со видливо акцентирани амбиции на нејзините протагонисти. Во аспектот — Театарот на Чернодрински е првата полна форма на првиот Македонски народен театар. Во еден документ, писмо-покана упатено до Војдан Попгеоргиев по повод на 35-годишнината на првата претстава на „Крвава македонска свадба“ кој го најдов во личната архива на авторот, се подвлекува: „Со неа се удри основа на Македонскиот драмски театар под уредбата на В. Чернодрински“.⁸

Самото име „Скрб и утеха“, земајќи го формално, потсетува на името на театарската труппа на Рудолф Канели — „Солза и смех“ (таа, отпрвин државен ансамбл, околу 1898 гостувала во Македонија, а се знае дека во Солун ги прикажала мелодрамите *Две сиротици* и *Младешка фантасија*),⁹ но тоа не индицира плачевно-пасторален, сентиментално комичен репертоарски план. Означува сосема инаква програма и стил на Театарот — во врска со сосем одредената негова општествено-политичка функција. Вклучен веднаш во положбата на поробениот македонски народ и во неговото револуционерно движење — Драмскиот театар на Чернодрински ја покажуваше во играните пиеси црната основа на животот под беговскиот зулум и црвената преѓа на животот во слобода, за кој веќе беше започната борбата. Театарот презеде и обврска, во граница на своите можности, и материјално да ја поткрепува револуционерната акција. Големата турнеја на Театарот низ Бугарија по 1900 година тоа несомнено го покажа. Спрема спомените што ги забележав од Марија Чернодринска, македонската емиграција во Пловдив, Сливен и низа други места трупата ја пречекувала со многу голем интерес. Уште пред нејзиното пристигање сè било подготвувано — дозвола, сала, дежурство, афиширање, сместување на артистите: „Ние доаѓавме в град и туку рече имавме само да се качиме на бина и да претставуваме“ (Во куќата на В. Чернодрински се наоѓаат две фотографии на Македонскиот театар од 1901 и 1902 г., и можев да утврдам дека едната ги претставува членовите на ансамблот на патот помеѓу Сливен и Јамбол, на еден мост и испод него, а втората — на железничката станица во Пловдив при испраќањето на трупата).

2.

Македонската драмска театарска труппа на Војдан Чернодрински, „чији су чланови младићи — Македонци са универзитетским и гимназијалним образовањем (како се одредува во претставката до Генералното застапништво на Србија во Софија од 3 ноември 1903 г.), схватајући несомнено стање у коме се налазе данас нивова браќа бегунци из Маке-

⁸ Писмото како покана за посета на јубиларната претстава на *Крвава македонска свадба*, која ќе ја играат „стари и млади артисти на Македонскиот драмски театар“, почнува со: „ПГ. Преди 35 години — 7.20 ноември 1900...“

⁹ Милка Милчинова се сеќава дека театаров се расцепил на две трупии кои се бореле меѓусебно и врбувале за себе некои членови од Македонскиот театар на Чернодрински.

доније“, со намера да даде неколку претстави „из македонског живота и на македонски језик“ и да одреди „део чистих прихода“ за нив и „пострадале за време последних догађаја у Македонији и Старој Србији“ — планира да „посети први пут, и то око првог Декембра ове године, братску нам Краљевину Србију“, заправо — прво: Београд. Брзото, позитивното решение на Министерството за надворешни работи на Србија кое се гледа и во одговорот испратен до дипломатскиот застапник во Софија Б. Чолакантиќ, и во поглед на одобрувањето на гостувањето и во поглед исполнувањето на барањата на трупата околу осигурувањето низа повластици — како покажува кореспонденцијата која неодамна ја откри проф. Љ. Лапе¹⁰ — ја проследи една нова ситуација: се појавила друга театарска труппа, трупата на Јосиф Димов Хаџиев. Министерството за надворешни работи на Србија морало да интервенира веднаш за да се избегне евентуалната брканица. Тоа, со телеграма, на 26 ноември 1903, побарало брз извештај од Б. Чолакантиќа — дали е Театарот на Јосифа Хаџиев оној истиот (на В. Чернодрински) на кој веќе му беше дадена и дозвола и помош. Запазен е како документ и одговорот на Чолакантиќа — дека втората врска се однесува на сосема друг ансамбл, кој заправо пресметано настојува да го спречи доаѓањето на Македонскиот театар на Чернодрински в Београд (ib., 12). Со појаснувањето на ситуацијата овозможен е првобитниот план, и уметничкиот колектив „Скрб и утеха“ веќе на 10 декември 1903 ја покажа на сцената на Народното позориште во Београд драмата *Крвава македонска свадба*, а идните денови на бината на приватното позориште на Брана Цветковиќ во салата „Каларац“ — и некои други драми, во фрагменти.

Поздравена од публиката и поголемиот дел на београдскиот печат и новосадската „Застава“ за претставата во куќата кај Споменикот на кнез Михаило, во која деновите се поместувани сопствените изведби на Шекспировите драми *Хамлет* и *Ромео и Јулија* и Војновиќевиот *Еквиноцио*, потпомогната од управата на Народното позориште, односно од Министерството за просвета и Министерството за надворешни работи, макар да беше соочена и со нападите од страна на реакционерните кругови околу организацијата „Црна рука“ и весникот *Македонија* и други и макар што се бореше со тешкотии од друга врста кои не овозможиле да се исполни целиот планиран репертоар (и драмите на Чернодрински *Од глаа си ѝајиме*, *Робот и агаѝа*, *Среѝиѝа*, *Зло за зло*, *Мајсѝори* во целост и пиесата на Д. Динев *Револуционер*), Трупата се афирмира како сериозен ансамбл. Со таа слава, со тоа реноме, на 19 дек. 1903 уметничкиот колектив „Скрб и утеха“ (во ова време тој повеќе не се вика „Скрб и утеха“) ќе замине во внатрешноста на Србија и ќе претставува исто така со успех во Крагуевац, Ниш, Пожаревац и Врање. Во нашата литература по овој предмет се споменуваат само овие места, спрема Спомените од самиот В. Чернодрински;^{10a} спрема присеќавањата,

¹⁰ Љ. Лапе, *Прејиска околу давањето „Крвава македонска свадба“ во Белград 1903*. Театар II 1 (10), 1953/54, 12—14.

^{10a} Илија Милчин, *Прва македонска позоришна труппа „Скрб и утеха“*. Старино позорје, Нови Сад, 1962, 82, в. и Театар II, 1 (10), 1953/54.

пак, кои ги имам забележано од Милка Милчинова и Марија Чернодринска, Театарот гостувал и во Шабац, Лесковац и Пирот. За патувањето во Шабац најдов потврда и белешка и во еден од тогашните београдски весници (За ова ќе биде збор на друго место).

Третото подрачје на активноста ќе е Македонија.

Македонскиот драмски театар на Чернодрински гостувал во Београд — спрема наводот во београдскиот печат, со 15 членови.¹¹ Од Марија Чернодринска забележав, пак, дека ансамблот таму бил „со 20 членови — 15 машки и 5 женски“. Не е уште во целост познат списокот на артистите, на персоналот на Театарот „Скрб и утеха“ во престолнината на Србија. Меѓутоа, се знае дека во првата фаза на неговата дејност претставите ги остварувале: Војдан Чернодрински (имам податок дека во плакатите тој се јавува и под псевдоним *Зоров*), Димитар Динев (писател, глумец, а како режисер — спрема соопштението на преживеаниот член на трупата Ризо Ризов кое го покажува И. Милчин¹² — вонредно талентиран), Владо Милчинов (од Прилеп; на првата претстава на „Крвава мак. свадба“, за импресивната улога на „асли Турчин“, Осман-бег — како ми соопшти Милка Милчинова — му честитал на отворена сцена писателот Вазов), Милка Стојанова Милчинова (спрема наводот кој исто го добив од неа — родена е во Ниш; гостувала и во Београд и Србија), Мане Арсов (од Штип; во молбата на В. Чернодрински испратена до Српското застапништво во Софија означен е како „секретар“ на Трупата; во београдскиот весник *Мали журнал* бр. 342, 1903, с. 3 се покажува како „Арсин“ и во истата белешка „Македонско Позориште“ се подвлекува дека бил во салата „Каларац“, заедно со уште четири актери, а поради одличната глума, „после сваког чина изазиван (и)“ на бината, со „заслужени аплаузи“), Лазар Читкушев (во споменатата молба на Мак. театар до Српското застапништво во Софија меѓу потписите се покажува како „касиер“; печатот во Београд презимето му го бележи во вид „Кушев“;¹³ и него — спрема белешката во *Мали журнал* — аплаузите го терале да излегува пред завесата после секој чин), Сијка Ковачева, Розмова (вака отпечатено во *Стеријино ѝозорје*, 1962, 78; според податокот кој го добив од Марија Чернодринска — Сика Розмова-Ковачева, „Македонка, жена на Славчо Ковачев, кој е убиен во Софија од ванчомихаиловистите“; на првата претстава на „Крвава македонска свадба“ ја носела улогата на Цвета), Куртелов (врз основа на друг документ до кој дојдов: член на Македонско-одринскиот театар на Чернодрински во 1906 или 1907 г. е „Панијелеј Куртелов, од Охрид“, и со ова исто така дополнувам еден непотполн навод во нашата литература по овој предмет), Викторија Петкова (од Битола; таа ја вовела Милка Стојанова, подоцна — Милчинова во Македонскиот театар на Чернодрински¹⁴; тогаш, во 1901 г.,

¹¹ Београдске новине од 19 XII 1903 поправо во нив стои: „Чернодрински, управник македонске позоришне трупе, са 15 чланова, отпутовао је...“ (од Београд).

¹² *Стеријино ѝозорје* Нови Сад, 1962, стр. 78; во *Нова Македонија* XVIII, 5582, 1962, 8 презимето е дадено како *Еизов* (Ризо).

¹³ *Мали журнал*, Београд, бр. 342, 1903, 3.

¹⁴ *Споменици на Милка Милчинова* (мој ракопис).

Петкова имала околу 17 години), Иван Брдарев (од Штип; учител; „вероватно највећи глумачки таленат у ансамблу“),¹⁵ Живко Оџаков, од Охрид, и Петар Белогушев — „једини из трупе који су касније постали професионални глумци“,¹⁶ Ризо Ризов (остави — спрема белешката на И. Милчин во Театар, II; 1, 1953/54, — неколку податоци-секавања за врските на Театарот на Чернодрински со Брана Цветковиќ во Београд),¹⁷ Васил Колиштрков (од Прилеп; ја носелулогата на Трајана во „Крвава македонска свадба“). Се покажани кај нас, потем, само со по еден податок, или само со името и презимето на актерите, или со непотполни укажувања и во овој вид: Фанка Костова (од Прилеп); Стефан Костов, Филе Филев; Граблашева (жена на артистот Мане Арсов), Костов (од Охрид); Лимончев, Куртелов (*Стеријино позорје*, 78; *Театар* II, 6).

Промените, подоцнежните, во составот на Театарот го покажува и еден документ кој го најдов во посмртната заоставштина на В. Чернодрински; тоа е *Списък на артистичките оџи Македоно-Одринската Театрална Труппа* ..., недатиран, но кој го врзувам за 1906 или 1907 година. Од гореозначените членови на ансамблот тука се наоѓаат Војдан и Марија Чернодрински, Владимир и Милка Милчинови и Пантелеј Куртелов. Другите десет (односно 8, зашто 2 имиња во списокот се прецртани) се нови личности.

Меѓутоа, во ерата на поилинденската состојба, сложените српско-бугарски односи во релација на македонскиот комплекс (престојот на Сарафов во Београд и врските негови со српската влада; гостувањето на Крста Мисирков во Београд и неговото предавање на Великата школа за Македонското востание со теза за автономна Македонија врз Миршешката реформна програма, со теза за корисноста на руската политика на Балканскиот Полуостров; одржаните конференции на српската академска младина при Великата школа и врските нејзини со бугарската академска младина во Софија за одржување заедничко собрание и донесување општ политички програм) и Македонскиот драмски театар на Чернодрински доаѓаше во деликатна ситуација.

3.

Политиката на драмската труппа на Ј. Д. Хаџиев во моментот е осуетена, но пак настана криза со појавата на друг македонски театар. Открив еден документ кој го изложувам овде и со делумен факсимил, документ за активноста на *Македонскиот театар „Слобода“*. Со неговото раководство управата на уметничкиот колектив на В. Чернодрински била принудена да води брзи усни, телеграфски и писмени разговори. Кои околности предизвикале нови состојби?

Во Београд со членовите на Театарот на В. Чернодрински, се чини, контактирале и некои нам непознати политички луѓе кои иска-

¹⁵ И. Милчин. Стеријино позорје 1962, 78.

¹⁶ Исто 78.

¹⁷ Види и: Илија Милчин, *Скица*... Нова Македонија, XVIII, 5582, 1962, 8.

жувале сомнение во идејната програма на ансамблот. Тоа, секако, врз основа на фактот дека тој е дојден од Софија. Не е прецизирана, раздвојувана — *емигрантската* Софија, онаа која ја претставувал Драмскиот театар на Чернотрински. Овој, пак, сосем јасно се означувал како *македонска трупa*, точно објаснувал дека е составен од *македонски млади луѓе*, презентирал репертоар на дела од *македонски писатели*, а со сиже од животот на *Македонците под турско владеење*, објаснувал со подвлекување дека се пиесите пишувани на *македонски говор*.

Тој дух на недоверба е изразен во написите во два-три весници доволно шовинистички ориентирани а за време на гостувањето на Македонскиот драмски театар во Београд. Некои имале стаби дури со наслови од тип „Бугарска пропаганда у Српској Краљевини“.¹⁸ Органот *Македонија* исто така неточно пишува дека во Македонскиот театар само Чернотрински бил Македонец. Овој весник објавува и еден фрагмент од веќе печатената драма Крвава македонска свадба (*Македонија*, V, 50, 1903, 1), од дијалогот на деда Кузмана и баба Кузманџица, во врска со детали секако не добро, не нешовинистички поставени и во пиесата, а изоставени на претставата во Београд, па остро го напаѓа авторот во однос на неговиот национален третман. Спрема соопштението кое го добив од Марија Чернотринска, управникот на Театарот, нејзиниот сопруг, во врска со ваквите инсинуации правел веднаш остри протести во редакциите на весниците. Била, дури, крената интерпелација и во самата Народна скупштина на Србија во врска со ваквото држање на некои београдски политички кругови.

Веќе спрема, инаку непотполните, информации што ги имам забележано од Марија Чернотринска, некој член-артист ја напуштил тука трупата „Срб и утеша“ и останал во Србија.

Ова сè, можеби, не воведува ни директно ни индиректно во сушноста на обидот за расцеп на Македонскиот театар и секако не ги иницира јасно побудите што можеа да бидат сосем лични. Сепак, појавата на одделниот македонски театар во Србија, ориентиран на работа „на запад“, означува нова криза и преземени се мерки за нејзиното разрешување.

Текстот на новиот документ кој го најдов во писателовата заоставштина¹⁹ во Софија е текст на писмо на „Д. И. Хаџијевиќ — управителот на Макед. позор. Друж. „Слобода“ од Шабац испратено до Војдана Чернотрински на 29 декември 1903 година. Има 4 страни, пишан е со рака, со мастило.

Тој гласи:²⁰

¹⁸ Македонија, V, бр. 50, од 25 декември 1903, 1.

¹⁹ Му должам голема благодарност на Стојан Чернотрински, син му на нашиот писател, кој не жалеше труд, а вложи многу време да ми овозможи да трагам за овој документ, кој и нему му беше непознат;

²⁰ Текстот го предавам на современ македонски јазик и правопис, стоејќи што поблизу до автографот особено во поглед на самата лексика.

Шабаци 29/XII 903 год.

Драги наш пријателу Чернодрински,

Од разговорот [што го водев] преку телефон со Вас и [разговорот што го водеше] Георги со Хаџи-Динев произлегува како да е вашето понатамошно дејствие во областа на агитацијата и пропагандата во слабење. Барем едното по другото повикување како мене така и на Георги дава полно право да веруваме во тоа. Се разбира дека ова нас ни најмалку не нè радува; напротив — нè обзема тешка мисла. Нема сомнение дека Вашата трупa, со приличен број членови, почива на многу подобра основа, но тоа ни дава уште повод да бидеме очајни во [врска со] предвидените потфати. Ние сметаме дека е постоење на две македонски театарски трупи повеќе од пофално за Македонецот; достатно е тие две трупи само да работат согласно, без [тоа] едната да ја компромитира другата, и обратно. Доколку можевме, ние секаде го правдавме постоењето на две македонски театарски трупи; истовремено ние гледавме и гледаме, спрема можностите, да го запазиме престижот како на едната така и на другата трупa. Дали и вие сте работеле и работите во иста смисла [?]. Воопште [земено], самите [ваши] претензии, со кои по право можете да располагате, ни даваат повод да сомневаме во искрено и дружељубно дејствие на двете трупи.

(На втората страна.)

Но ние пак крајно жалиме што можеа па се појават потстрекавачки причини и стремеж за претопување на двете трупи или уништување на едната трупa во корист на другата. Жалиме поаѓајќи од принцип дека идејата и на едната и на другата [трупa] [треба] да биде — една и опопфатна агитација и пропаганда, т. е. да се овозможи создавање на поширока сфера за запознавање на јавното мнение со несносната и очајната положба на нашиот Македонец. Постоење, пак, само на една трупa тешко ќе може да ја исполни таа задача. Ете зошто е нужно постоење на 2-те трупи. Тие, работејќи согласно, [ќе можат] во што пократко време да запознаат поширок контингент, посилно општествено мнение, било да е тоа заинтересирано било да не е за македонското прашање. Од дотука кажаното, како гледате, драги Чернодрински, [произлегува дека] главната наша цел е да пробиеме пат за агитација на запад. За ова требаше да вклучиме во нашите редови еден другар Македонец, кој, напуштајќи го својот мошне доходен извор — аптеката, се заземе со сите свои средства и сили да ни помогне нам и на делото. Ете зошто вашиот предлог тешко ќе може да најде на добар прием во нашата трупa. Последново му го соопшти нашиот директор К. Димитров на Хаџијата [Д. Хаџи-Динев, од трупата на Чернодрински] преку телефон. Така ние би се согласиле до извесен степен со вашиот предлог, [но] само ако од претопувањето на двете трупи произлезе една трајна, енергична, дружељубна, искрена [трупa] која ќе им одговара во секој однос на условите [за постоење] на една права мак. [едонска] театр. трупa која [треба] да му служи несебично и примерно на започнатото дело и која — ако еден ден нашата мила татковина [влезе в] светол небосклон и [застане под] јасно сонце — со гордост може да го заземе она почетно место што можеби таа и го заслужила. Спрема нас, за постоење на една таква здраво организирана трупa која би можела да ги исполнува постојано обврските ќе треба да се има за состав [?] бар следното: трупата да се состои од најмалку 18—20 членови и тој состав да го сочинуваат најдобрите наши и ваши сили. Своите сили ги познавате многу добро, а од нашите ќе бидат неопходно потребни за дополнување и ојакнување [на трупата], како квалитетно така и количински, следниве членови: 1) Нашиот нов директор г-н *К. Димитров*, магистер по фармација, Македонец, вам лични познат, кој може да биде корисен а) со својата интелигенција, како човек кој има висока наобразба, б) владејќи го српскиот и немскиот јазик, в) [како] музикален човек, г) [бидејќи е] познат во Србија и може да ја претставува трупата како чисто македонска, д) [потоа тој ги] свршил сите неопходни постапки кај надлежните власти за заминувања на запад; 2) *Д. И. Хаџишлиев* [!]. Вам познат со неговата необорлива полезност; 3) *Гор. П(ој) Ајтанасов*, Вам познат; *Иван П(ој) Ајтанасов*, исто така познат; *Майко Христијов*.

Еве овие се нашите членови кои се неопходни не само за ојакнување и успех туку и за самото постоење, како рековме погоре, на една реална мак [едонска] театарска трупa. Да претположиме дека ние, како и вие, ги примаме едногласно усло-

вите предложени и од едната и од другата страна. Ама сега излегува на сцената едно друго прашање, кое — како ни е на сите нам познато — речиси многу често се појавувало во често од Вас образуваниите театарски мак. трупи. Е, тогаш, со каква гаранција можат да располагаат без исклучок сите членови на таа ново организирана трупа [?]. За да не се појавува такво прашање, спрема нас, би било потребно да се изработи еден статут врз основа на кој се организира права мак. теат. трупа. Постои ли таков статут, се одлучуваат ли членовите да му се покоруваат на сите статутарни и дисциплински обврски, тогаш веќе може да биде збор за постоење на трупа за каква ние се залагаме во ова писмо. Таков статут, се разбира, ќе биде оправдано да го изработи [комисија составена] од равен број членови од вашата и нашата трупа, и по тоа да биде потврден од надлежните власти. Освен тоа, кога ќе расправате за нашето преземање, треба да имате пред вид 1) дека примате во својата средина еден директор на една самостојателна мак. трупа, [на трупата] „Слобода“, која, на наше гордеење, имала — најмалу што би можеле да кажеме — многу подобар успех отколку вашата, и 2) дека примате исто тако во својата средина втор директор, кој ќе може, ако не друго, барем да ја облагороди од сите нас саканата идеална мак. т. трупа. А што се однесува до другите членови, тие ни се толку потребни колку десната рака на телото. Земајќи го во предвид сето она што е дотука кажано, ние би пристајале на вашиот предлог, само ако вие заедно со сите членови ни дадете на располагање еден таков документ кој исто така би одговарал на сите наши предлози.

Ние утре [на] 30 XII заминуваме за Ваљево, каде сме ангажирани за 4 претстави, а оттаму ќе ве известиме кај [ќе одиме потем]. Адреса: Д. И. Хаджиеви (Презимево со претходните слова е прецртано)

Д. И. Хаџијевић — управник
Маћед. позор. Друж. „Слобода“
Post restant Ваљево

Со поздрав Ваши пријатели
Д. И. Хаджиев
Геор. П(оп) Атанасовъ

Македонската позоришна трупа „Слобода“, врз база на она што ни овозможува да заклучиме самиот текст на писмото, постоела тука за време на престојот на Македонскиот драмски театар „Скрб и утеха“ во Београд — во декември 1903. Таа морала да биде формирана и порано, но, се чини, не многу време пред тоа. Порано, дека пред крај на годината, на 30 дек. од Шабац заминала на гостување во Ваљево, а таму била ангажирана „за четири претстави“. Ако се тоа сценски реализации на четири одделни дела, тие веќе никако не би можеле да се подготват во текот на еден месец. Меѓутоа, и ако се работи за четири претстави на едно исто дело, месецот декември не би можел да биде достатен термин за обемна процедура: обновување на дружината, организирање на работата во неа, подготвување на драмата и настапување на трупата. Потем, уметничкиот колектив „Слобода“ на 30 декември 1903 година имаше да замине на гостување во Ваљево, а тоа би можело да настане по првите настапувања во самиот Шабац, што значи — дека организирањето на театарот и сценското поставување на пиесата би морале временски барем донеколку да претходат.

Од друга страна, во писмото не се зборува конкретно за самата прошлост на овој театар и неговите искуства (макар што на едно место

[illegible]

се подвлекува дека трупата „Слобода“ имала и подобар успех од „Скрб и утеха“), што — во духот на акцентирање на сопствените позитиви со кои е интониран текстот во целост — би требало нормално да се очекува. Покрај тоа, бројот на членовите и на управата и на ансамлот кои се предлагаат за влегување во заедничка драмска труппа е сведен на цифра — 5: директор, „втор директор“ и други членови кои им се „така потребни како десната рака на телото“, а покажани се (освен директорите К. Димитров и Д. И. Хаџиев) Гор. П. Атанасов, Иван. П. Атанасов и Мито Христов. Вистина, во писмото се зборува за заедничкиот иден театар, во чиј состав треба да влезат „најдобрите сили“ од едниот и другиот колектив, ама „Скрб и утеха“ имаше во Београд 20 актери, а „шабачката“ дружина предложува само 5 свои. Тоа е мошне голема концесија на другата страна, која би ги задржала — спрема оваа сметка — речиси сите свои луѓе. — Инаку: тоа е сепак признавање на вредностите на комплетниот театар на трупата на В. Чернодрински и признавање на вредноста на само пет членови од Македонската театарска труппа на Д. Хаџиев.

Членовите на Македонската позоришна дружина „Слобода“, пак, по националното потекло уште не ни се сите познати. Изрично е покажан како Македонец само магистерот по фармација, новиот директор на ансамлот — К. Димитров. Сите тие, спрема попатните коментари во писмово, му биле познати на В. Чернодрински: Д. Димитров „лично познат“, Д. И. Хаџиев (Хаџилиев) — „на Вас известен“, Гор. П. Атанасов — „Вам известен“, Иван П. Атанасов — „сѐшто известен“. Ова не е речено само за петтиот член, за Мито Христов. Чернодрински во декември 1903 година за прв пат бил в Србија. Персоналот на „Слобода“ тој можел да го познава од Бугарија, каде е основан тој театар. Дали може да се претпостави дека во цитираново писмо барем за некого, под „познат“ на Чернодрински се мисли и на познат врз база на разговори, преписка кои се порано водени од Београд и Шабац помеѓу раководствата на овие две трупи? Или за време на гостувањето на „Скрб и утеха“ и во самиот Шабац, воднаш по престојот на овој театар во Београд? За ова наоѓам потврда во изјавата на Марија Чернодринска и во една вест во еден београдски весник. Меѓутоа, писмово почнува со „Драги наш пријателу Чернодрински“ и го завршуваат „сѐ поздравъ Ваши приятели Д. И. Хаџиев и Георг. П(оп) Атанасовъ“.

Контактите со Македонската театарска дружина „Слобода“ во Шабац кои ги покажува писмово ги востановиле и В. Чернодрински и Д. Хаџидинов, писателите и режисерите, најугледните членови од Македонската труппа „Скрб и утеха“, веројатно од Србија. Телефонски водените разговори упатуваат на потреба за брз состанок и договор, и остануваат за нас загубен, нефиксиран материјал по една ситуација не неинтересна во историјатот на македонскиот театар. Пропратните коментари во ова писмо, сепак, и единствено тие (до пронајдување на нов пишан документ) осветлуваат нешто, дури она главното во тие разговори водени преку телефонска жица. Два позива од „Скрб и утеха“ не довеле до лични состаноци на раководните луѓе од овие драмски театри. Тоа, пак, што било предмет на иницијативите на В. Черно-

дрински и Хаџидинева била потребата за заедничко расправање за смислата и целисходноста за постоење на две македонски театарски тела — во Бугарија и Србија. Писмово инаугурира сосема јасно заклучок дека раководителите на „Скрб и утеха“ претегаале кон мисла за егзистирање на само една македонска културна институција од овој вид — за претопување на силите од „Слобода“ во првоначалната, реномирана организација. Тешкотиите — материјални, технички, сценски кои веќе и првата турнеја на „Скрб и утеха“ направена „на запад“ ги покажа во доста јасни облици, можеле да бидат еден од аргументите на Чернодрински и Хаџидинов за неможноста да се развива поширока пропагандна акција со расцепени, ослабени сили. Се подвлекува потоа посигурната база на „Скрб и утеха“, што претпоставува апел за претопување на „Слобода“ во неа, со разлог од тип „Маџи поток у веџи увире...“ Д. И. Хаџиев и Георг. Атанасов го интерпретираат тој став, и, се чини, не без жалец на отпор и грижа за својот краен заклучок, го подвлекуваат како доказ слабењето на активноста на агитацијата и пропагандата. Дури го ојакнуваат со тон на соучество („тревожна мисла ни обладава“). Нивната теза е инаква: „Постоење на две македонски театарски трупи, мислиме, повеќе е отколку пофално за Македонецот“. Оваа формулација, заправо, релјефно, контрастно го индицира инаквиот став на Чернодрински и Хаџидинов. Разлозите биле и на едната и на другата страна. Два познати тела во две соседни земји, меѓу две емиграции еднакво се потребни. Тие би ја богатиеле активноста на македонската културно-политичка работа, би го држеле пошироко теренот на пропагандата, дури би правеле разумни пандани. Македонска театарска трупа со повремен центар во Бугарија и Македонска театарска трупа со повремен центар во Србија — би правеле рамнотежа од политички вид.

Репертоарот на „Слобода“ ни останува, врз основа на овој документ, непознат. Македонскиот театар на Хаџиев кој, очигледно, настанувал како пандан на Македонскиот театар на Чернодрински, не можел да го дезавуира моментот на „македонски објект и колорит“. Ако не исклучиво, она барем на прв план би имало исто така да се смета со драми од современиот македонски живот и на македонски јазик, што би им одговарало на интенциите веќе јасно изразени во самиот овој документ на „Слобода“ — „да се дава поголема сфера од општествено мнение, да се упознае неспособното и отчаено положение на нашиот Македонец“. Ова веднаш би доведувало речиси исклучиво до користење на драмите на Чернодрински, особено на неговата многу популарна „Крвава македонска свадба“, покрај „Револуционерите“ на Хаџидинов. Кон откривањето на овој факт мора, значи, да се пристапи одново.

Текстот на писмото, всушност, содржи два плана.

Основната концепција инсистира на оправданоста за постоење на две македонски театарски трупи — под нужен услов да ги развиваат своите активности „во унисон“, и со отклонета претпоставка „едната да ја компромитира другата“. Тоа опфаќа и заедничка идејна платформа — „агитацијата и пропагандата да биде една поопширна, т. е. да се

дава можност на поголема сфера од општественото мнение да се запознае несносно и отчасно положение на нашиот Македонец“. При ова „Слобода“ врши и разграничување на територијалните сфери за активноста на допирните уметничко-политички организации. На трупата на Чернодрински ѝ е, оставен секако, „источниот“ сектор, а на сопствениот театар „запад“ („главната наша цел е да пробиеме пат за агитацијата на *зайад*“). Оваа делба на зоните на активностите не е прецизна дека се непрецизни самите термини. Погрубо земено — тоа е релација: Србија — Бугарија. Меѓутоа, во моментот, во доба на гостувањето на Македонската театарска труппа во Београд и Србија, „Скрб и утеха“ веќе навлегла на *зайад*, тука била во дејствие, а „шабачката“ дружина, барем во писмово, не покажува претензии за тој „освоен“ сектор кој би бил нејзин „исток“. Повеќе има повод да се претполага под терминот „запад“ ориентација на драмската дружина „Слобода“ кон теренот на западна Србија, кој е, фактички, веќе опфатен со нејзините први гостувања (Шабац, Ваљево). Со ова би можело, се разбира, во добра состојба за работа на куќата, да настанува и движење, насочување кон Босна и Хрватска.

Ставот за оправданоста, дури нужноста, за постоење на два македонски театра на теренот на соседните словенски, слободни народи, изложен во овој документ врз апел за запазување на престижот на едната и другата уметничка кука, ги открива, меѓутоа, и претензиите на театарот „Скрб и утеха“ и побудува — се вели во писмото — сомнение во желбата за искрена соработка на два ансамбла и две организации. Точно е при ова дека Чернодрински и Динев имале идеја за обединување („претопување“) на трупите и дека дискусијата, затоа, и не ја развијале во духот на консолидирање на односите „Слобода“ и „Скрб и утеха“ како на активи кои би имале да останат и понатаму одделни институции.

Вториот план на Македонската позоришна дружина во Србија изложен во ова писмо — опфаќа пак мисли за потполна интеграција на „Слобода“ и „Скрб и утеха“, прифаќање на сугестиите од В. Чернодрински и „Аџијата“, такуѓере со поднесување на одредени услови.

Раководството на „Слобода“, како што се гледа јасно во вториот дел на писмово, испитувајќи го теренот, земајќи го предлогот на дискусија, согласност дава доколку предимно се обезбедат сигурни инструменти и форми да од чинот на „претопувањето“ на двете драмски куќи „произлезе една трајна, енергична, дружељубна, искрена која би одговарала во секој однос на условите за постоење на една права македонска театарска труппа“, што би имала „да служи несебично и примерно на започнатото дело“. Најдено е место во текстот на писмото и за подвлекување на историската улога на обединетиот театар како на културно-идеолошка институција и за споменување на идниот резултат, кој ќе осигура признавање на крупни заслуги. Во рамката на пасажот отворен за патриотски излив, сместени се овие зборови: „ако еден ден милата ни татковина [влезе в] светол небосклон и [застане под] јасно сонце, со гордост може да го заземе она почетно место што межеби таа го заслужила“.

Принципиелните, општите тези за трајна, сложна македонска драмска трупa — како се гледа понатаму во текстот — се навалуваат на сосем конкретни предлози за да се преземе приемот во задничкиот театар екипата од сите 5 предложени членови од „Слобода“ и да се обезбедат гаранции за нивниот статус во интегрираното тело. Чернодрински таква гаранција, во поведените разговори, секако, не можел да им спомене. Работните услови на еден патувачки, теренски театар тоа не го позволувале. Во ова има прецизно барање да се донесе заеднички статут на Театарот, документ кој ќе ги одреди детално должностите на членовите и гаранциите на управата, а тој да се потврди кај надлежните власти. Евидентен е детаљ како му се свртува внимание на преговорачката страна дека прима („во своја средина“) директор на „една самостојателна македонска трупa“, и „втор директор“ — сошто е изразен тон на нагласена суета и лични амбиции.

Писмото на македонската позоришна дружина во Србија е пишувано во Шабац на 29 XII 1903 и испратено е до Војдан Чернодрински секако истиот ден, а можда и од Ваљево. Во ова време македонскиот писател е со својот Театар веројатно негде во внатрешноста на Србија. Не знаеме каде и кога го има примено писмото. Ни евентуалниот понатамашен ток на преговорите. Нив, веќе и така ги отежнувало ултимативното барање на Македонското позориште од Шабац за гарантирање на статусот, а Театарот „Скрб и утеха“ на својот пат низ Србија бил толку многу заземен со секидневните тешки обврски и работи. Нема можност за претполагање дека дошло до обединување на драмските ансамбли. Во Списокот на артистите... на театарот на Чернодрински од околу 1906 година кој го споменав погоре не се наоѓа ни еден од познатите раководители и артисти од Позориштето од Шабац.

Писмото на макед. позоришна дружина „Слобода“, кое е всушност извештај за оваа театарска организација и манифест на нејзината програма дава податоци, не неинтересни, во релација на Македонскиот театар на Чернодрински. Илустрира круг на конкретни задачи што ги решавал во смисла на задржување на единствен културно-политички фронт, и уште една е страница на неговиот историјат.

Иследувањето на историјатот на основањето на Македонската позоришна дружина „Слобода“ која тукушто ја открива ова писмо, може да доведе до интересни детаљи и од аспект на политичките влијанија, а таа работа тукушто треба да се преземе. Изборот на Шабац за гостување на театарот, прибирањето и поврзувањето на „Слободините“ protagonisti во него исто така треба да се објасни. Меѓутоа, познато е дека во Шабац и во овој дел на Србија исто така имало доста македонски жители-печалбари и бегалци (Во Шабац — исто така е познато — има живеано пролетерскиот поет од Охрид Коста Абрашевиќ со своите родители).

Во ова време — да приложиме два-три примери и податоци од изворите до кои може да се дојде — акцијата за помош на македонскиот народ по Илинденското востание, мошне засилена во Београд, беше организирана и во другите градови на Србија. Наоѓам белешка (Трго-

вински гласник, Београд, XIII, 261, 1903, стр. 3) за работата на посебниот Одбор „за пострадалу нашу браќу у Ст. Србији и Македонији“ во Београд и за пристигање помош од разни граѓани. Во „Веселото позориште“ во Београд одржана е претстава „у корист страдалника из Македоније“.²⁰ Околу пристигањето на Војдан Чернодрински и неговиот Театар во Београд, на XX редовен состанок на Народната скупштина одржан на 5 дек. 1903 поднесен е предлог од Стојан Новаковиќ и група народни пратеници да се одобри издаток од 100000 динари како помош за постраданите во Македонија (Трговински гласник XIII, 271, од 6 дек. 1903, с. 2). „... Јуче су народни посланици једногласно примили, по мишљењу финансијског одбора, предлог г. Ст. Новаковића да се на име наше помоћи нашој браћи у Ст. Србији и Македонији да помоћ од пола милијуна динара“²¹. — Во Народното позориште одржан е Детски концерт, многу внимателно подготвуван и широко рекламиран, и исто така приходот е одреден „страдалницима из ... Македоније“ (Тргов. гласник XIII, 279, од 17 дек. 1903, 3). Гостувањето на Македонскиот драмски театар на В. Чернодрински, кое беше со иста цел, во оваа погодна политичко-морална атмосфера и наиде на добар пресрет во Београд и Србија.

Во Шабац, каде била Македонската драмска труппа „Слобода“, таа атмосфера исто така постоела. Наоѓам вест дека на 2 јан. 1904 г. во хотелот „Касина“ („гди се махом зборови држе, јер је хотел и најкомотнији и најудобнији од оствалих варошких хотела, а поред тога је у средини вароши“) бил повикан збор на кој имало да се соопшти за положбата, поправо за „патње... народа“ во Македонија,²² пак е формиран одбор од девет лица за прибирање помош.

Шабац, значи, бил заинтересиран за македонските работи, и Македонското позориште „Слобода“ имало поволна атмосфера.

Трупата на Јосиф Димов Хаџиев покажана во материјалот што го претстави Љ. Лапе можеби е оној ансамбл на „бивши членове отъ Македонската театрална труппа и любители“ кој на 19 јули 1903 г. ја претставувал во Софија пиесата на Д. Хаџидиев „Революционер“ (в. *Авиономна Македонија* I, 3, 1903, стр. 4, во р. „Новини отъ княжеството“). Таа, значи, сепак дошла во Србија, но — се чини — не во полн состав, туку со помала група протагонисти. За „Слобода“, за нејзината управа и сцена веројатно тука се кооптирани некои Македонци. Врз основа на нашиов документ-писмо сепак не можеме, и покрај тоа, да го потврдиме впечатокот дека ансамблот на Д. Ј. Хаџиев — Хаџијевиќ, ансамблот „Слобода“ (инаку определен да биде патувачки и само условно „шабачки“) е замислен како барем релативно постојан македонски театар во Србија.

²⁰ Трговински гласник XIII, 261 од 30 нов. 1903, стр. 3.

²¹ Трговински гласник XIII, 275, 12 дек. 1903, стр. 2;

²² Македонија, Београд, VII, 3, 1904, стр. 3.

Dr Vojislav I. Ilić

UN DOCUMENT INCONNU SE RAPPORTANT A L'ACTIVITE DU THEATRE DE VOJDAN ČERNODRINSKI, AUTEUR MACEDONIEN DRAMATIQUE

R é s u m é

Le théâtre macédonien dramatique de Vojdan Popogeorgiev Černodrinski a été fondé, sous pression des circonstances historiques connues, en Bulgarie. Le grand cycle de drames de V. Černodrinski avait reçu les réalisations de scène par sa mise en scène et par son répertoire.

Le pays natal, la Macédoine, a été prévu comme le centre constant du Théâtre.

Les représentations de cette collectivité artistique à Belgrade et à l'intérieur de la Serbie (au cours du mois de décembre 1903 et de janvier 1904) avaient comme but de donner l'affirmation du théâtre et prêter secours aux sinistrés de l'Insurrection étouffée d'Ilinden et en même temps connaître l'opinion publique et les milieux culturels de Serbie.

Une lettre que j'ai trouvée dans les papiers de la succession de Vojdan Černodrinski (je la donne comme texte entier avec des facsimiles partiels) c'est le document sur la fondation et l'activité de théâtre macédonien particulier en Serbie. Avec les dirigeants de ce théâtre la direction de la collectivité artistique de V. Černodrinski à ce temps a eu des conversations urgentes, télégraphiques et par écrit.

Le groupe de théâtre macédonien „La liberté“, ayant le siège à Šabac, resp. son directeur D. I. Hadžiev et le collaborateur G. Atanasov, avaient écrit de Šabac à Černodrinski, en date du 29 décembre 1903. Le texte du présent document inaugure d'abord la conception sur la nécessité de l'existence de deux théâtres macédoniens — l'un en Bulgarie, l'autre en Serbie, sur l'utilité du travail coordonné d'accord du domaine de deux pays slaves voisins sur le même plan de la défense des intérêts vitaux de la Macédoine. C'est la thèse fondamentale de la direction du théâtre en Serbie. Cependant Černodrinski, comme il appert de la lettre même voit dans les aspirations du groupe „La liberté“ la tentative nuisible de la désagrégation des forces et l'affaiblissement de l'idée culturelle et politique soutenue par la troupe fondée sous le nom „Skrb i uteha“.

Le document évidemment présente quelques-unes des conceptions fondamentales de V. Černodrinski par rapport à l'activité et la politique du théâtre dont il était le protagoniste.

МОТИВ О РОЂЕЊУ СИБИЊАНИН ЈАНКА У НАШОЈ СТАРОЈ И НАРОДНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Јелка Ређећ

Почетком XV века српски деспоти су управљали многим феудалним добрима у Угарској. После пропасти деспотовине та добра добија српска властела и доводи на њих Србе кметове „често и против воље“.¹ Ђорђе Сп. Радојичић каже да се код „тих Срба у Средњем Подунављу јавља веома рано још у XV веку посебна књижевност“ и да се та „подунавска књижевност труди да прикаже повезаност српске и угарске прошлости“.² Тако у *Повесци о убијању Бајија* сарадња главних личности, угарског краља Ладислава I (1077—1095) и српског архиепископа Саве, дакле временски немогућа и нестварна, „значи спајање њихових култова“.³ О личностима које су се истакле међу Србима у Средњем Подунављу пишу се и прозни текстови са намером стварања култова. Тако је и читава породица сремских Бранковића (муж, жена и два сина) добила култ. Говорећи о особеностима подунавске књижевности, Ђорђе Сп. Радојичић указује на утицај који је она имала на „народне песме које се ту стварају“⁴ и на веома интересантан моменат да се у њима Јанко Хуњади (Сибинјанин Јанко) „оглашава за ванбрачног сина деспота Стефана Лазаревића. Тиме се Србима чини још више блиском та крупна личност из угарске историје.“⁵ Аутор још напомиње да је и Летописац XVII века обрадио ову легенду о пореклу Сибинјанин Јанка.

Нас ће у даљем излагању интересовати овај последњи податак, као и мишљење аутора о блиским узајамним везама у српској и угарској историји у вези са питањем порекла мотива о рођењу Сибинјанин Јанка. Дакле, мотива који се јавља и у народним песмама и у обради Летописца из XVII века.

Мотив о рођењу Сибинјанин Јанка као ванбрачног сина деспота Стефана Лазаревића налазимо у неколиким народним песмама, код

¹ Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук стваре српске књижевности*, ЛМС, 1960, књ. 385, 341.

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

Петрановића,⁶ код Милутиновића⁷ и код Богишића⁸ Њега такође проналазимо у *Рјечнику*⁹ Вука Стефановића Караџића, као и делу *Живот и обичаји народа српскога*.¹⁰ Њега сусрећемо, да поновимо, и у Савинском летопису из XVII века.

На исти мотив о рођењу јунака наилазимо у грандиозној херојској епопеји *Шахнама* од Фирдусија, персијског песника X или почетка XI века. Као што је познато, *Шахнама*, у обиму од 120.000 стихова, описује неколико хиљада година и све догађаје из „персијског митског, легендарног и историјског доба од створења света ... па до пропасти Сасанида и арапског освојења Персије“.¹¹ Дело се заснива на иранској народној традицији и — без обзира што нема само једну главну радњу ни само једног главног јунака, — представља јединствену целину коју инспирише идеја борбе добра и зла, борбе светла и тмине, односно борбе Иранаца против дивова а затим против Туранаца. *Шахнама* је имала одјека у сликарству (персијске минијатуре), а утицала је и на развој не само персијске литературе већ и на развој литературе других народа.

У *Шахнами* је мотив рођења јунака као сина неког чувеног јунака, госта девојчиног оца, везан за имена Сухраба и Рустема. Одушевљена јуначким подвизима и херојством очевог госта Рустема, Техмина, кћи семенганског краља, долази му ноћу у постељу и доцније рађа Сухраба.

Сличност мотива обрађеног у *Шахнами* и код нас је несумњива и на њу је указивао још Wilhelm Wolner у својој студији *Einige Spuren des Einflusses der iranischen Heldensage auf die südslavische*.¹² Набрајајући поједине трагове и примере могућег утицаја персијског епа на југословенску народну поезију, он врло одлучно тврди да му је сасвим јасан утицај персијске приче о Рустему на југословенску народну причу. Волнер врло детаљно препричава садржај Фирдусијевих певања о Рустему, Техмини и Сухрабовом рођењу, а упоређујући га са Вуковим причањем у *Рјечнику*¹³ закључује да је паралела фрапантна. Чак сматра да је још већа „сличност између ове две приче ако се узме у обзир Фирдусијева измена првобитне верзије, на што указује Всеволод Милер, који каже да Техмина нема разлога да крије Сухрабу очево име кад јој

⁶ *Српске народне њесме из Босне и Херцеговине*, Скупио Богољуб Петрановић, Епске пјесме старијег порекла, Београд, 1867: песма број 25 (*Сан царице Милице*, стр. 260); песма број 27 (*Високи Сјтеван и цар Бајазит*, стр. 322); песма број 28 (*Високи Сјтеван и цар Бојадин*); песма број 29 (*Високи Сјтеван и Вук Бранковић*).

⁷ Сима Милутиновић-Сарајлија, *Певанија црногорска и херцеговачка сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*, Лајпциг, 1837; песма број 160, стр. 295.

⁸ *Народне њесме из старих, највише приморских записа*, Сабрао и на свијет издао В. Богишић, књ. I, Биоград, 1878.

⁹ Вук Стефановић Караџић, *Српски Рјечник*, Београд, 1898, 699. 229—230.

¹⁰ Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Београд, 1957, 229—230.

¹¹ Др Фехим Барјакташевић, *Фирдусијев живот и дело*, Предговор књизи *Русијем и Сухраб*, епизоде из *Шахнаме* у 24 певања, СКЗ, Београд, 1928, 57—58.

¹² *Indogermanische Forschungen*, Strasburg, 1894, 448—456.

¹³ Вук Стефановић Караџић, *Рјечник*, Београд, 1989, 609.

он прети смрћу, јер је законито венчана“.¹⁴ Милер, према Волнеру, оправдано мисли да је ово венчање усред ноћи, које изгледа и иначе прилично чудновато, Фирдусијев додатак, јер се није хтело да јунак *Шахнаме* буде копиле. Да би документовао своје тврђење, Милер нас подсећа на кавкаске приче о Рустему које не потичу из Фирдусијевог епа, већ из народних прича. По тим кавкаским причама краљева кћи долази ноћу Рустему и не попушта док јој он не учини по вољи. Њихов син се истиче у играма са друговима, надмоћан је и необуздан, називају га копилетом, и он тада, претећи смрћу, пита мајку ко му је отац.

Волнерова теза о утицају Фирдусијеве *Шахнаме*, заправо о утицају персијске приче о Рустему на југословенску причу, затим и његово мишљење о преношењу овога мотива источњачког на наше подручје, — све то представља основу од које, при разматрању овога питања, полазе неки наши научници.

У нашој науци постоје два различита мишљења о постанку мотива о рођењу Сибињанин Јанка: једно, Андре Гавриловића и Томе Маретића, по коме је овај мотив источњачког порекла из Фирдусијеве *Шахнаме*, и до нас је дошао преко Византије или Турака; и друго, Веселина Чајкановића, по коме би у причању о деспоту Стефану Лазаревићу као оцу Сибињанин Јанка требало видети један од типичних мотива о рођењу јунака.

У својој *Историји српске и хрватске књижевности усменог постојања* (Београд, 1912) Андре Гавриловић каже да је „источанскога порекла мотив који је употребљен у народном певању и причању о рођењу Сибињанин Јанка“¹⁵. Он помиње три песме са овим мотивом, и то једну из Богишићевог зборника,¹⁶ једну из збирке Симе Милутиновића Сарајлије,¹⁷ као и једну из Петрановићеве збирке.¹⁸ Гавриловић мисли да је Вук Стефановић Караџић „записао само прозно казивање народно“. Упоређујући речене песме, он закључује да се по фабулама свих песама Стефан Лазаревић враћа у своју државу из туђине (по већини из Русије) и долази у Будим (по неким у Грчку). Господа желе од њега подмладак и Стефан, мислећи да је реч о његовом коњу, жераву, даје им обећање које после мора и да изврши. Тако, каже Андре Гавриловић, „млада Мацарица (или Гркиња) рађа са Стефаном сина и кћер, који добијају, по Стефановом завету и жељи, имена Јанко и Јања. Тако се родио Сибињанин Јанко.“¹⁹

Андре Гавриловић прихвата Волнерово мишљење и заступа га без приговора, па каже да је Волнер утврдио да је тај мотив дошао код нас, нашем народу из „епоса *Шахнаме* од старог песника персиј-

¹⁴ Всеволод Милер, 452.

¹⁵ Андре Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменог постојања*, Београд, 1912, 122—123.

¹⁶ *Народне ђесме из сѣраџијих, највише ђиморских записи*, књ. I, Београд, 1878.

¹⁷ *Певанија*..., Лајпциг 1837.

¹⁸ *Српске народне ђесме из Босне и Херцеговине*, сакупио Б. Петрановић, Биоград, 1867.

¹⁹ Андре Гавриловић, *Историја*..., Београд, 1912, 123.

скога Фирдусија, кога смо већ помињали. А персијски мотиви су могли до нас доћи или преко старе Византије или преко Турака.²⁰

Говорећи о историјској личности, Јанку Хуњадију, који је у песмама познат као Сибињанин Јанко, и о деспоту Стефану Лазаревићу, указујући на историјске моменте у песмама које говоре о њима, Тома Маретић примећује да „наше народне песме говоре о Јанку што није исторично“²¹.

Тома Маретић се најавише задржава на анализи песама које причају да је Сибињанин Јанко син деспота Стефана Лазаревића, но претходно цитирајући Вуково причање у *Рјечнику* (под речју Сибињанин Јанко), и констатује да се виде „у овим од Вука забележеним народним традицијама три главне тачке (...): 1. Високи је Стефан у својој младости боравио у Московској, из које се у Србију вратио, кад је одрастао и одјачао, — 2. он је отац Сибињанин Јанка и дјед (по кћери) Секуле, — 3. јуначки је надвладао Турке и претјерао их преко мора па за њима у море бацио топуз рекавши наведене ријечи, али топуз изиђе сам из мора.“²² Маретић је мишљења да „ниједна од ових тачака ни мало није исторична“,²³ а да се све три (друга није потпуно изведена) налазе у Петрановићевој песми бр. 28. У њој се каже да је Стефан, по повратку из Русије обљубио ћерку петровачког краља (у Вуковом *Рјечнику* Мацарицу), али се не помиње да је она родила Јанка и Јању.

У Милутиновићевој песми бр. 160 Тома Маретић налази само прву и другу тачку остварену: Стефан, враћајући се из Москве преко Грчке, задржава се код грчког краља и са његовом ћерком преноћи; после она рађа Јанка и Јању, а ова Секулу.

Цитирајући народно причање забележено у Вуковом *Рјечнику*, под речју Сибињанин Јанко, аутор *Наше народне епике* каже: „Ово ће бити потекло из Фирдусијева дјела *Шахнаме*“²⁴. Он укратко препричава садржај Фирдусијевог певања о Рустемовом губитку коња и о доласку код семенганског краља, о његовој вези са Техмином (Маретић, иначе, не помиње венчање Рустема и Техмине) и рођењу Сухраба, позивајући се, и упућујући друге, на Волнеров чланак који смо већ помињали.

Видели смо да и Андра Гавриловић и Тома Маретић прихватају Волнерову тезу о утицају и преношењу мотива из староперсијског епа на наше народно стваралаштво. Кад говори о том утицају, Волнер прави само поређење са народним причањем које је Вук забележио у *Рјечнику*. За епске песме са овим мотивом он вероватно није знао. Стога их очевидно и не помиње. Међутим, и Маретић и Гавриловић не само да прихватају Волнерово тврђење већ га проширују и на народне песме са тим мотивом. Њих двојица се и не упуштају у дискусију са Волнером, сматрајући га очевидно поузданим судијом у овом питању. Његови аргументи им изгледају логични и тачни.

²⁰ Исто.

²¹ *Наша народна епика*, Загреб, 1909, 168.

²² Исто, 179.

²³ Исто, 179.

²⁴ Исто, 179.

Утицај са стране помиње и Фехим Барјактаревих: „Рођење Сибињанин Јанка од Високог Стефана и Будимке опомиње на рођење Сухраба од Рустема и Техмине, на што је још поодавно упозоравао Волнер“.²⁵ У истом предговору аутор говори и о утицају епа Фирдусија на друге књижевности, а позива се и на *Две сјуденјске расјаве* Илариона Руварца,²⁶ које, између осталог, доказују да многе наше старе јуначке песме потичу од индијских и персијских скаски.

Веселин Чајкановић друкчије посматра питање порекла мотива о рођењу Сибињанин Јанка и поткрепљује такво своје схватање, у основи друкчије од Волнеровог, читавим низом аргумената.²⁷ Он истиче да је деспот Стефан имао угледно место у народној традицији и да има три момента која се у традицији истичу: Стефанова путовања, зачеће Јанка и Јање, неуспело протеривање Турака. Ова три момента он подвлачи као три битне тачке за проучавање Стефанове личности у народној књижевности, што чини и Тома Маретић. Међутим, Чајкановић читаву ствар поставља друкчије. Он сматра да су све теме обрађене по шаблону и са општим местима из митологије и приповједака. Док Маретић испитује која је тачка заступљена у појединој песми, дотле Чајкановић даје неколико паралела за најважније мотиве који се везују за Стефаново име. Тако за Стефана као путника (мисли се на путовање у Русију) Чајкановић каже да је, по митској концепцији, „путујући херој“, и то из исте категорије из које су и Сава Немањић, Херкул, Тор, Дионис, Озирис и други путујући хероји и богови. За овај мотив он налази пуно паралела, јер је веровање да божанство путује, прерушено у просјака, у циљу да испита људску побожност и морал, било опште код свих примитивних народа. Иначе, веровање да божанство може узети на себе облик просјака, у свом првобитном облику, налазимо још у *Одисеји*. Иако се на деспота Стефана не односе сви ови моменти, помињемо их да бисмо показали Чајкановићеву тежњу да и мотиве везане за Стефанову личност прикаже као заједничке многим народима, а често и са пореклом из митологије.

Он нас подсећа на Вуков навод у *Рјечнику*, али га још и упоређује са делом *Живой и обичаји народа српскога*, где Вук, на страни 242, преноси исту причу о рођењу Сибињанин Јанка. Он упозорава и на сличну епизоду у песми *Високи Стефан и цар Бојадин* (Петрановић, 28, II); затим на паралелну али фрагментарну верзију приче у песми *Десјој Сиђејан Лазаревић и Сибинка дјевојка, родишељи Сибињанин Јанка* (Валтазар Божишић, *Народне њесме из старијих највише јоморских записи*, бр. 8). Чајкановић мисли да овај запис подсећа на легенду. Он истиче да је познато веровање, заједничко свим индоевропским народима, да је веза између божанства или демона и смртне жене могућа. Такво веровање је изражено у многим митовима и легендама, и нашим и страним.

²⁵ *Русџем и Сухраб*, Београд 1928, стр. 75—76.

²⁶ Иларион Руварац, *Две сјуденјске расјаве*. Прештампано из „Седмице“, Нови Сад, 1889.

²⁷ Веселин Чајкановић, *Митски мотиви у традицији о десјоју Сиђејану*, Богословље, Београд, 1927, 180—187.

Наш народ, на пример, верује да су Милош Обилић, Змај Огњени Вук, Реља Бошњанин, Бановић Секула, најзад такорећи сви српски јунаци, у ствари, *змајски синови*:

Што год има Србина јунака,
 Свакога је задојила вила,
 Многога су змајеви родили,...

(Етнографски зборник 31, 1924, III).

Верује се, каже Чајкановић, да жена може имати дете са вукодлаком, такође и са демоном.

Да би потврдио своју тезу о типичности мотива рођења неког великог јунака, писац ове расправе указује на неколике примере: Александар Велики био је син Зевсов, Платон Аполонов, исто тако и Август; многи велики људи, такође, по предању били су синови овога или оног бога. Чајкановић поставља овакво тврђење: „Мит о рођењу Сибињанин Јанка и Јање само је, дакле, један од типичних мотива о рођењу јунака, при чему је неизоставан услов да јунаков отац буде какво више биће“. Потврде за такво схватање он налази у „иначе рђавој“, каже Чајкановић, књизи Otto Rank, *Des Mythos von der Geburt des Helden*, Leipzig, Wien, 1922. Чајкановић, дакле, непрестано инсистира на митолошком карактеру овога мотива. За њега мотив да детињи отац буде гост, и то са пристанком па чак и на молбу, девојчиних родитеља, има јасно митолошки карактер. Он налази да је занимљива паралела са митом о Тезејевом рођењу, као и са причом о Аргивљанину Ликосу а тај мотив се, каже он, налази често и у српским причама о лажном царевиху.

Чајкановић истиче старину мотива, а његову полазну тачку види у веровању да божанство или демон, долазећи као гост у људску кућу, пристаје да ступи у везу са женом из те куће, и на тај начин поклони људима свој плод. Отуда познати обичај гостинског проституисања. Поводом мотива о прстену, који ће будућем детету и детињој мајци послужити као *γνώρισμα*, Чајкановић преноси Маретићево мишљење, по коме је овај мотив унесен у наш мотив мит из Фирдусијеве *Шахнаме*. Налазећи му паралеле и у другим књижевностима, он доказује да је Маретићева претпоставка невероватна, па чак и непотребна.

Веселин Чајкановић мисли да је давање прстена, као будуће детиње легитимације, мотив из бајки и ништа више. Приче са истим мотивом су му потврда за такво схватање. Тако у причи *Царевић и Арајин* (Ј. Војиновић, бр. 1) цар при поласку даје девојци свој прстен с руке и рекне јој, ако се роди син да му да тај прстен, па да, онда, по томе прстену тражи свога оца. У причи *Царево кумче*²⁸ цар даје новорођенчету, које је крстио „зечин прстен“: „кад кумче узрасте нека потражи кума а по томе ће ме познати“. Овај мотив Чајкановић налази у многим причама овога типа, и ми их овде нећемо све наводити.

Коментаришући завршетак народне приче из Вуковог *Рјечника*, Чајкановић каже да он нема директне везе са деспотом Стефаном, али

²⁸ Босанска Вила, II, 1896, 196.

је ипак саставни део Стефановог мита. Кад говори о крају приче, он мисли првенствено на Јанково истицање у игри међу вршњацима: „... гдје се скаче, он одскаче, гдје се рве, он обара, гдје се камена меће, он одмеће, гдје се трчи, он утјече“, — и због тога му другови пребацују, завидни, да је копице. Тај прекор, по Чајкановићу, јесте повод да он крене у свет да тражи оца. Таква мотивација је чисто митска. Подсећа нас потом на мит о Едипу у коме је исти прекор такође повод за полазак на пут, у потрагу за родитељима: „Postquam Oedipus... ad puberem aetatem pervenit, fortissimus praeter ceteros erat, eique per invidiam aequales obiciebant eum subditum esse Polybo“, каже се о Едипу Hygin. fab. 67., упореди и Apollod 3, 5, 7, као и Carl Robert, *Oedipus, Geschichte eines poetischen Stoffes im griechischen Altertum*, Berlin, 1915, 94.

Од српских умотворина, такође из Едиповог циклуса, он помиње песму о Находу Симеону.²⁹ Као и Едип, и Симеон полази на пут подстакнут прекором и почиње да тражи своје родитеље:

Изишли су ђаци манастирски,
Те с играју игре свакојаке,
Скачу скока, међу се камена,
Прескаче им Наход Симеуне,
Прескаче им, каменом одмеће;
Мани бјеху ђаци манастирски,
Па говоре Наход Симеуну:
„Симеуне, један находниче,
„Ти не имаш рода ни племена,
„Ти се не знаш од рода какава си...

Чајкановић инсистира на тврдњи да се приповедач држао схеме која је за рођење јунака створена у врло давној прошлости. Он мисли да је и трећи моменат такође везан за Високог Стефана, па помиње читав низ дела у којима се говори о бацању топуза у море: Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Вук Стефановић Караџић, *Пословице*, Петрановићева збирка. Код Петрановића овај догађај се везује за Сибинјанин Јанка а, према Чајкановићу, постоји и формална сличност и са митом о Марку Краљевићу који полази на Косово.

Чајкановић изводи закључак да је личност деспота Стефана релативно рано добила митско обележје. У том погледу, Високи Стефан, као и Сава Немањић и Марко Краљевић, наследио је митове неког старинског путујућег божанства. Замена је, из политичких разлога, ишла лакше утолико уколико је Стефан Лазаревић доиста био *viator indefessus*, па га је, као таквог запамтила и народна традиција. Ваља поновити за Чајкановићем да Стефан Лазаревић нипошто није само локални јунак. О њему је највише митова забележено у Херцеговини, Босни и Приморју, дакле далеко од његовог ужег домена. Вредна је пажње и претпоставка да је баш у овим крајевима за Стефаново име

²⁹ *Савински лејтоис*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV, Београд, 1927, 169—178.

везан и мит о рођењу Јанка и Јање, а да је баш у тим крајевима добила његова личност најизразитије митско обележје.

Тешко је јасно се одредити за једно од ова два типа мишљења изречена поводом питања постанка мотива о рођењу Сибињанин Јанка. То и стога што је свако од њих, добрим делом, поткрепљено убедљивим чињеницама; што су нека поређења и неке паралеле прихватљиви на обе стране; и што је, у крајњем случају, могућа и прва и друга хипотеза, премда немамо увек довољних аргумената ни за једну. Волнерова теза о утицају персијске приче о Сухрабовом рођењу на нашу причу о рођењу Сибињанин Јанка, прихваћена и код нас у науци, — могућа је кад знамо за постојање и живот интернационалних мотива, који из једне књижевности у другу прелазе усменим путем или преко споменика писане литературе. Тако постоји и мишљење да је прастари мотив о Едипу ушао у нашу књижевност преко писане легенде о Павлу Кесаријском, а мотив о Бановић Страхињи, мотив интернационалан и широко распрострањен, да је преношен усмено.

Није вероватно да је основно језгро овога мотива из персијске књижевности прилагођавано условима наше заједнице у једном одређеном историјском моменту, па да је, тако, и допуњено специфичностима карактеристичним за наше прилике и околности. Ако пођемо од оваквог схватања, Волнерово мишљење је оправдано и вероватно, али се ипак може само да претпостави утицај староперсијске приче на нашу, јер немамо других доказа сем оних који се, заједно са тим мишљењем, наводе као резултат поређења Фирдусијевог певања о Сухрабовом рођењу из *Шахнаме* и народног причања пренетог у Вуковом *Рјечнику*. Андра Гавриловић и Тома Маретић анализирају и песме са овим мотивом, као што смо и видели. Међутим, нико није прецизно утврдио на који начин је мотив продор до нас. Ипак се пре може претпоставити да је продор у област нашег језика усменим путем, наравно уколико бисмо прихватили ову тезу, а да је одатле, из народног предања, ушао у *Савински лејтойис*³⁰. Могуће је да је мотив о рођењу Сибињанин Јанка такође настао у давној прошлости, још у индоевропској заједници и другим књижевностима, па је зато могао да се развија и у персијској и у нашој књижевности, у верзијама које су, углавном, међусобно биле независне. Могу се усвојити Чајкановићеве паралеле у вези са најважнијим мотивима везаним за име Стефана Високог. Можда има и право у неким својим образложењима, али није увек прихватљиво његово апстраховање утицаја са стране из каснијих периода, из неке друге књижевности. Чајкановић се чак и не задржава на коментарисању супротног гледишта (помиње само Маретића, не и Волнера), већ га одмах одбацује као невероватну и непотребну претпоставку. Чајкановићева запажања о митском карактеру Стефанове личности су занимљива, а интересантно је и у сваком случају и за нас корисно мишљење, да Стефан Високи није само локални јунак, као и да је највише митова о њему настало у Босни, Херцеговини и Приморју. Чајкановић је на ову пос-

³⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, *У шамним облацима ка најсвећилијим сунчаним зрацима*. ЛМС, јун 1956, 583—602.

ледњу помисао дошао очевидно имајући у виду да су Петрановићеве песме са тог терена: *Сан царице Милице* из Херцеговине, *Високи Ситефан* и *цар Бајазит* из Сарајева, *Високи Ситеван* и *цар Бојадин* из Херцеговине. Ваља сада напоменути и да је Богишићева збирка имала и има у свом садржају песму *Десиош Ситјејан Лазаревић* и *Сибињка дјевојка*, *родитељи Сибињанин Јанка*, која је из Боке Которске. Како је ово питање настанка песама о рођењу Сибињанин Јанка веома интересно, говорићемо о њему још и доцније.

Анализирајући сва дела у којима је мотив обрађен, покушали смо да добијемо потпунију слику о њиховој узајамној повезаности. Упоредићемо најпре елементе из Фирдусијевог певања о Сухрабовом рођењу из *Шахнаме* са већ поменутим делима из наше књижевности.

У прва четири певања (*Русијем иде у лов*, *Долазак Русијема у град Семенган*, *Техмина*, *кћи семенганског краља*, *долази к Русијему*, *Техмина рађа Сухраба*) Фирдуси прича како Рустем у лову заспи после обеда и Туранци му украду Ракша. Идући за коњским стопама дође у град Семенган и ту буде најљубазније дочекан. Краљ семенгански му указује гостопримство и обећава да ће му наћи Ракша. Припреми му богату вечеру али „од силне поште не хте пред њим сести“. Да би разбио Рустемову срцбу и да би га развеселио, поручи му добро вино и песму. „Рустем се опи, спопаде га дремеж“, и тада га одведу у господску постељу пуну „мошуса и ружине воде“. А кад један део ноћи прође, отворише се врата ложнице и робиња уведе девојку „месечева лица“:

Ко сунце сјајна, пуна дражи, сласти;
Обрве ко лук, увојци ко замка,
У стасу попут кипариса витка.
Образи су јој јерменски мерџани,
А уста: срце драгог кад се стисне,
Дух: разум сами; тело, душа чиста,
Реко би: ништа земског на њој нема!

Та чаробна лепотица, та Техмина, једина кћи семенганског краља „од славне лозе лава и пантера“ којој ни један владар света „пар није“, исказује своје дивљење Рустемовом јунаштву. Рустем се не боји лава, тигра ни дива, насрће на змаја, по ноћи иде сам „пут Турана“, сам дивљег магарца пече, замахом мача зрак на плач тера „да лаву срце, тигру кожа пуца“, и лав и орао пред њим узмичу, а од његовог копља „облак крвицу лије“. Слушајући такве приче о њему, Техмина је стално мислила на њега. Она му, одушевљена и узбуђена, прича о својој љубави:

Често сам усне гризла ради тебе.
Све тражих твоје груди, врат и плећа.

Но њени нестварни снови престају, јунак о коме је толико мислила сада је крај ње. Донела га је срећа у њен град и у једном тренутку заноса она му се нуди:

Ако ме хоћеш, ја сам сада твоја,
А после овог нико ме не види!

Техмина воли Рустема. Зато први пут и једино пред њим скида вео са свога лица. Она му своју љубав гласно казује:

Знај добро да ме љубав теби води
И да сам њојзи разум жртвовала.

Али она не жели само њега, већ и „да с тобом имам од срца порода“. Да би га придобила за себе, она му обећава да ће и Ракша наћи и Семенган „под ноге... врћи“. Опчињен Техминином лепотом, њеним причањем и њеним обећањима, Рустем се, на велику радост и краља и народа, ожени њоме. Ми смо већ напред нагласили да изгледа вероватно Милерово тврђење да је то венчање набрзину, у ноћи, Фирдусијев додатак и Фирдусијева жеља да му толико хваљени јунак Сухраб не буде копиле. Асоцијације на кавкаске приче су један од доказа таквог схватања. Као успомену на проведену ноћ, као аманет будућем детету, Рустем даје Техмини један оникс с руке „широм света познат“, да — ако роди кћер, пришије тај драги камен у њену косу, а ако роди сина „под пазуху му тај очев знак свежи“. Ујутро се Рустем нежно опрашта од Месецолике и, остављајући је брижну и тужну, на свом Ракшу „крену пут Забулистана. Не рече ником шта чу и шта виде“. Ово, треће певање о Техмини и Рустему је најдуже. У четвртном пак Фирдуси прича о Сухрабовом рођењу. Он је сјајан као месец, као и „Рустем слоновит, или Сâм лављи, или Њирем славни“. Име добија по осмеху на лицу. Имао је Рустемова прса, од три године је већ носио оружје и постао „јунак лављег срца“. У десетој години нико није могао са успехом да дели с њим мејдан. Осећајући се јачим, бољим и вишим од својих вршњака, а не и увређен деџим клеветама као наш Јанко, Сухраб пита мајку:

Од чијега сам рода и племена,
Шта ћу рећ кад ме ко за оца пита?
Ако ми на то одговор не дадеш,
Нећеш ми жива остати на свету!

Техмина му потом говори о оцу Рустему, напомињући да му стога „глава у небеса стрчи“. Она потајно показује сину три кесе злата и три рубина које му је отац послао из Ирана кад се родио, као и очево писмо. Плашећи се за живот свога сина, јер је Афрасијаб „душман славног Рустема, који је Туран завио у црно“, скреће му пажњу да би тај исти Афрасијаб могао „мрзећи оца да уништи сина“. Но она се боји да Рустем не дозна да му је син нагле ђуди и „горди убојица“, па га не позове к себи. Њој би тада „срце препукло од бола“. Сухраб теши мајку и уверава је да нема разлога да крије име његовога оца, јер старе велможе и јунаци знају и сада приче о Рустему. Он ће упасти и у Туран и дати престо Рустему, а Техмину учинити краљицом Ирана. Жеља да нађе и види оца,

да му да престо и круну, а мајку учини краљицом Ирана, — то су побуде које покрећу овог необузданог и младог јунака. Дакле, не прекор другова као у нашој народној причи, већ више жеља. Сем тога, он у свет не полази сам.

Техмина Сухрабу предаје и дарове и писмо које је добила од Рустема; Јанкова мајка, насупротив томе, предаје сину само прстен који јој је Стефан при одласку дао.

Погледајмо сада обраду мотива о рођењу јунака Сибинанин Јанка у нашој књижевности. Цитираћемо најпре народно предање које је Вук забележио у *Рјечнику* 1852 (стр. 699):

„Осим онога што се у нашијем народнијем пјесмама пјева о Сибинанин Јанку и о његову нећаку Секули, ја ћу овдје да кажем само шта се о њима приповиједа. Високи Стефан идући с војском из Московске у Србију дође у Будим на конак, и ондје Маџарска господа видећи га онако висока и лијепа зажеле имати од њега порода, и у разговору запитају га да ли би се у војсци његовој могао наћи добар ждријебац да опасе њихову кобилу да би и они запатили тако лијевијех и добријех коња, а он им одговори: „би, за што не би?“ Кад буде у вече они му пошаљу лијепу девојку да ноћи с њиме. Кад се он стане изговарати, каже му се да је он то обрекао учинити; тако он дјевојку прими и преноћи с њоме, и сјутрадан ујутру на растанку даде јој прстен и рече јој: ако ли роди мушко да му надјене име Јанко, ако ли роди женско Јања, и пошто дијете одрасте да му да онај прстен. Одатле се он крене и и отиде у Србију, а дјевојка послје девет мјесеци роди двоје, и мушко и женско, и по његовој наредби надјену мушкоме име Јанко а женскоме Јања. Пошто Јанко мало поодрасте и стане се с дјецом играти, гдје се скаче он одскаче, гдје се рве он обара, гдје се камена меће он одмеће, гдје се трчи он утјече: за то му стану дјеца завидјети и као подсмјевајући му се говорити да он нема оца него да је копице. Кад се то Јанку досади он једном навали на своју матер да му каже ко је његов отац; на то му мати даде онај прстен, а кад он у њ загледа и проучи шта се на њему пише, он рече: „међер сам ја једнога цара син!“ и за то је послје ишао у Србију и био се с Турцима као тражећи своју очевину. Јања се уда и роди сина Секулу, који је у народнијем пјесмама понављало се својијем ујаком. Приповиједа се да су их Турци један пут тако разбили да се нијесу могли вратити правијем путем у Маџарску, него да су некуда преко Србије и преко Херцеговине само са дванаест људи побјегли у Дубровник, и да су их Дубровчани ондје обојицу измолвали и да се је говорило да два љепша човјека ондје нијесу дошла“ (уп: Високи Стефан).

За деспота Стефана Лазаревића, по народном предању оца Сибинанин Јанка, Вук прича следеће: „Високи Стефан, м. Тако се у народу зове син кнеза Лазара, који је послје Косовског боја у Србији владао и који је зидао манастир Манасију. У народу се нашем приповиједа да је Високи Стефан по смрти оца својега побјегао у Московску па послје неколико година одонуда с војском преко Маџарске дошао у Србију и с Турцима се био и надвладавши их и претјеравши преко мора бацио за њима свој буздован у море говорећи: „Кад овај буздован изишао на сухо, онда се и Турци вратили амо!“ а буздован одмах сам

изађе на бријег; У том му се анђео јави говорећи: „И ти можеш и коњ ти може, али ти бог не да“ (уп. Сибињанин Јанко).

У Вуковом делу *Животи и обичаји народа српскога* (Београд, 1957) на страни 299—300. такође наилазимо на исти текст. Вук је, дакле, један текст унео у два своја дела.

Из текста о Сибињанин Јанку видимо да је Вук знао за песме о војводи Јанку и његовом нећаку Секули. Он је, уосталом, те песме и штампао у својим издањима народних песама (књига II, III и IV). Није невероватно да је Вук знао за народне песме са мотивом о Јанковом рођењу. Ни у једном Вуковом издању, ни у једној његовој збирци народних песама, не налазимо ни једну народну песму у којој је обрађен тај мотив. Значи да је Вук знао само за народно предање које је у Сибињанин Јанку видело ванбрачног сина деспота Стефана Лазаревића. Може се само претпоставити да је Вук знао песму *Царска реч* из Милутиновићеве збирке, пошто је она штампана 1837. године, али је извесно да Вук није нашао, ни у народу чуо, ни забележио ни једну такву песму, или пак није нашао варијанту такве песме која би му се свидела, па је није ни унео у збирку. За песме *Високи Сиван* и *цар Бајазит*, *Високи Сиван* и *цар Бојадин* и *Високи Сиван* и *Вук Бранковић* из Петрановићеве збирке штампане 1867. године, као и за песму *Десиој Сиван* Лазаревић и *Сибињка дјевојка, родитељи Сибињанин Јанка* из Богишићеве збирке, штампане 1878. године, не верујемо да је могао знати, пошто је умро 1864. године. Постоји, евентуално, могућност да је за песме знао док су још биле у рукопису или да је о њима од некога чуо, али је све то ипак несигурно и неизвесно. Прва Вукова реченица у тексту о Сибињанин Јанку и разлозима које смо наводили, чине нам се довољни да указују о његовом непознавању поменутих песама са овим мотивом. Да их је знао, претпостављамо, Вук би то у *Рјечнику* прецизније рекао.

Вук је, истина, добио од Лукијана Мушицког још 1815. неколико песама о високом Стефану (о томе и сам говори у свом предговору IV књиге песама³¹) али их никада није ни објавио, јер је очекивао да ће наћи певача који ће умети „да му је мало боље по реду каже“ а са овима „није био задовољан“ каже Ватрослав Јагић.³² Да је која од ових песама обрађивала мотив рођења Сибињанин Јанка као ванбрачног сина Стефана Лазаревића, верујемо да би Вук то и споменуо у *Рјечнику*.

Оба текста Вукова, и онај о Сибињанин Јанку и онај о Високом Стефану, казују да се Стефан с војском враћа из Московске у Србију. У другом тексту се још каже да се у народу „приповједа“ да се Стефан после неколико година с војском вратио преко Маџарске. Да се вратио преко Берлина, то дознајемо, из првог текста, и ту Вук казује народно причање о његовом боравку у том граду.

У *Шахнама* Техмина долази Рустему, у пратњи робиње, да га види и нуди му се зато што га воли. Жели и његово дете, као што жели да

³¹ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њесме*, IV, Беч, 1833, 16.

³² Ватрослав Јагић, *Српске народне њесме из Босне и Херцеговине*, Рад ЈАЗУ II, Загреб, 1868, 210.

то дете буде син, па да постане храбар и велик јунак као Рустем. У нашој причи, међутим, Мађари на превару добијају Стефаново обећање и после га држе за реч. Они му подводе лепу девојку да би остварили своју намеру и тако стекли доброг јунака. Док су Техминине побуде емотивног карактера, овде о љубави не може бити ни помена. Истиче се само жеља мађарске господе за Стефановим потомством. Девојка је овде само средство. Основни костур у ове две фабуле је исти, али ипак има и знатних разлика у њиховој реализацији. Највећа разлика је без сумње ова: Техмина се, премда изненада, у ноћи, венчава са Рустемом; девојка из Будима преноћи са Стефаном и ванбрачно с њиме рађа сина, односно близанце.

И Рустем и Стефан остављају дарове будућем детету по којима ће оно и препознати свога оца. Рустем оставља оникс коме, по Сухрабовом рођењу, додаје још и три товара блага, три драга камена; деспот Стефан оставља прстен и жељу да му се будући син зове Јанко а кћи Јања. Техмина рађа само сина Сухраба; девојка из Будима и сина и кћер, и Јанка и Јању. И Сухраб и Јанко се, по својој снази, висини и вештини, издвајају од својих вршњака, само што Јанку завидна деца добацују да је коpile, а у вези са Сухрабом та компонента отпада из једноставног разлога што му је мајка законито венчана. Сухраба гоне у свет неколике жеље, раније смо видели које; Јанка боли увреда другова, али не прети мајци смрћу ако му не каже име оца, а кад му она преда прстен и кад из њега види да је царев син, одлази у Србију да се бије с Турцима. Обојица настављају борбу са непријатељима својих очева. Сибињанин Јанко се против Турака бори заједно са својим сестрићем, Јањиним сином Секулом, и о њиховој лепоти народна прича такође говори. Оно што се у народу „нашему приповиједа“ а што је Вук забележио у *Рјечнику* под речју *Високи Стефан*, логичан је наставак народног причања о деспотовом конаковању у Будиму на путу из Русије за Србију. Народ је вероватно у Стефановом повратку у отаџбину гледао покушај ослобођења од Турака и тражио спас од ропства. Међутим, враћањем буздована из мора на земљу хтео је да каже Стефану да је Србима суђено да и поред њихове снаге, храбрости и моћи падну у турско ропство. Ту судбинску предодређеност у причи ставља у уста анђелу: „И ти можеш, и коњ ти може, али ти Бог не да“.

Покушали смо да нађемо заједничке и укажемо на различите елементе у обради мотива о рођењу јунака у *Шахнами* и народном причању које је забележено у *Рјечнику* и у *Живоју и обичајима народа српскога*. Сада ћемо размотрити како је народни певач обликовао мотив рођења Сибињанин Јанка и колико заједничког имају народне песме са Вуковим народним причањем и певањима из *Шахнаме*.

Најстарија песма са мотивом о рођењу Сибињанин Јанка јесте бугарштица, из познате збирке Валтазара Богишића. То је песма *Десјойи Сийејан Лазаревић и Сибињка дјевојка, родитељи Сибињанин Јанка*.³³ Песма казује како сибињска господа „племенити збор збораху“ по

³³ Валтазар Богишић, *Народне њјесме из сийаријих, највише ѡриморских зайиса*, књ. II, Биоград, 1878, песма бр. 8, 25—28.

Велика сличност Милутиновићеве и Петрановићеве песме са причом из Вуковог *Рјечника* је неоспорна. Вук је забележио народно предање, оно је ушло у песме. Постоји могућност да мотив није у свим песмама у потпуности и подједнако обрађен, да је некад мењан и допуњаван а да су неки елементи временом и изгубљени. Да је црта — прекор деце и одлазак у свет — допрла и до поезије, показује и песма *Царска риеч* а назире се у речима опрезне Гркиње: „Свак ће рећи од курве и копице“, али није до краја изведена. Да се мотив о рођењу Сибињанин Јанка временом мењао, можда крњио и у сваком крају добио макар и неку мање значајну црту, могуће је, али је исто тако вероватно да је Сима Милутиновић и сам мењао забележену песму или јој додавао поједине стихове. Имамо разлога да будемо обазриви према тој песми јер знамо да се у науци сумњало да је Милутиновић „дотеривао, прекрајао, па и сам састављао песме у збирци“³⁴. Тако нпр. последњи стих у песми *Царска риеч* је без сумње Милутиновићев. Стих „Нашто но је намјењен био“ подсећа на друге Милутиновићеве завршетке у песмама. Претпостављамо да су у овој песми Милутиновићеве интервенције само такве врсте. Уколико има већих измена, учинио их је највероватније сам певач од кога је Сима Милутиновић записао песму. То је био поп Раде Кнежевић из Мартинића или из Белопавлића, како стоји испод наслова остале његове четири песме у *Певанији*. Овај поп, образованији од других, чак и ако није био писмен, знао је историју, па је отуда и у песми помињао цара Алесандра, Русију, нетрпељивост породице Лазаревић и породице Бранковић. Читајући песму, добијамо утисак да је поп Раде Кнежевић знао неку песму која опева мотив Јанковог рођења и уклопио је у читав сплет историјских збивања, везаних за Стефанову личност, који су у песми више легендарни но стварни, историјски. Најзад, ако добро погледамо песму *Царска риеч*, видећемо да је порука песме Стефанова борба за отаџбину, борба против Турака и освета Вуку Бранковићу, а у цео тај сплет догађаја који чине легенду о Деспоту, уклапа се и прича о Јанковом рођењу. Не повезује ли то ову песму са Петрановићевом песмом бр. 28, па и са Вуковом причом (Високи Стефан), истина у мањој мери јер у њој налазимо низ елемената које, опет, садрже обе песме (борба Стефанова са аждајом, и др.).

Анализа Петрановићеве песме и поређења са причом из *Рјечника* и њихова сличност, наводе нас на помисао да је прича из *Рјечника* била узор Петрановићу. Овome у прилог иде и Јагићево мишљење да је Петрановићева песма о Јанковом рођењу, у поређењу са причом из *Рјечника*, „иста ствар лошије опјевана“³⁵ (стр. 211) а Петрановићева књига песама само „нека парафраза II књ. Вукових пјесама“³⁶ (стр. 208). Утолико пре што знамо да је Петрановић имао свога певача који је добро знао Вука. То чак и не искључује могућност да је и Милутиновићева песма могла утицати на стварање не само Петрановићеве песме

³⁴ Владан Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд, 1959, 7.

³⁵ Ватрослав Јагић, *Српске народне њесме из Босне и Херцеговине*, Рад ЈАЗУ II, Загреб, 1868, 211.

³⁶ Исто, 208.

бр. 28 (*Високи Сјеван и цар Бојадин*), већ и на друге две песме бр. 27 и бр. 29 (*Високи Сјеван и цар Бајазит*, *Високи Сјеван и Вук Бранковић*). Претпостављамо да је Петрановићева песма млађа. Песма *Царска риеч* изишла је у *Певанији* 1837. а Петрановићева збирка песама 1867, дакле тридесет година касније од Милутиновићеве. То не би било довољно кад не бисмо претпоставили и миграције из централних и јужних области Балканског полуострва ка северо-западу, ка Босни и Херцеговини. Без обзира, најзад, да ли је Петрановић или његов певач знао за Милутиновићеву песму из *Певаније* и да ли је она утицала на стварање Петрановићеве песме, или су скоро истовремено постојале варијанте исте песме у Црној Гори и Босни, веза је неоспорна. Показују то и сви ови елементи који уоквирују мотив о Јанковом рођењу, казује то читав низ заједничких елеманата у поменуте две песме: писмо царице Милице сину Стефану, тражење помоћи од руског цара или царице, Стефаново савлађивање аждаје као услов за добијање војске од Руса, Стефанова освета оца, освета Вуку Бранковићу због брата Вука. Мотив о рођењу Сибињанин Јанка само је уплетен у низ ових догађаја. Рекли смо већ да повратак из Русије и борба са Турцима, везују ове две песме ближе и са Вуковом причом.

Мотив о рођењу Сибињанин Јанка није обрађен само у нашој народној књижевности, већ га налазимо и у нашој писаној, старој књижевности. Налазимо га, наиме, у *Савинском летопису*, писаном с почетка XVII века. „Прича је ушла у *Савински летопис* из народног предања“ каже Ђорђе Сп. Радојичић,³⁷ а „у другом облику њу је забележио и Вук Караџић“. Исти аутор помиње и песме са овим мотивом и мишљења изнета код нас у науци поводом питања о пореклу мотива о рођењу Сибињанин Јанка. Не улазећи у детаљнију анализу приче о деспоту Стефану у *Савинском летопису*, аутор у овој студији о тој крупној личности наше средњовековне књижевности констатује да *Савински летопис* из XVII века „друкчије прича“ о Деспоту од историографског састава из XVIII века, највише познатог по *Троношком јрепису*. Ту се каже да је Деспот излазио из града Сребрнице, „коњ се под њим забесни, с њега Стефан силно је пао и разбио се“ и тако се повредио да „оста затим безчедан“.³⁸ О Стефановом јахању код Сребрнице, проф. Радојичић каже да се говори у Владиславићевом преводу Мавра Орбинија (1722) и да и онда он пада с коња, али остаје мртав, а не губи само способност да има потомство. Из исте студије сазнајемо да и српски летописи помињу Стефанов брак са Јелачом и кажу да они „бише бесплодни“, да споменици не помињу Јелачу већ само деспота Стефана, што значи да она није ни умрла као деспотица. Деспот Стефан, опет, каже за себе у *Ваштоједској повељи* из 1417. године да је *недостојан входа брачнога*.

У својој *Антиологији старе српске књижевности* (Нолит, Београд, 1960, 279) Ђорђе Сп. Радојичић доноси текст из *Савинског летописа* под

³⁷ Ђорђе Сп. Радојичић, *У тамним облацима ка најсвећелијим сунчаним зрацима*, ЛМС, јун 1956, 588.

³⁸ Исто.

насловом *Девѣца Руѣа и десѣѣѣ Сѣефан*, а у коментарима о Летописцу XVII века (стр. 364) каже да је овај аутор унео причу о девици Рути и деспоту Стефану у *Савински летопис* и да је за њу Љуба Стојановић приметио да „сасвим личи као да је написана по некој народној песми“. И овде, као и у расправи о деспоту Стефану, Ђорђе Сп. Радојичић говори о песмама и о предању код Вука, указујући на сличност са мотивом из Фирдусијеве *Шахнаме*.

Љуба Стојановић нам први саопштава да је прича о деспоту Стефану и Јанковом рођењу унета у *Савински летопис*. Он, у ствари, први и налази рукопис на малој осмини полукурзивом из друге половине XVII века, међу рукописима манастира Савине у Боки Которској и издаје га у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. VII, Београд, 1927, 169—178. Према Стојановићу, главна садржина *Летописа* је Лествица, а иза ње долазе „три чланчића“: *Тљкованіе цркви вога шираго, тљкованіе ш завѣтѣ вѣтхомѣ и новомѣ, и такѣ ш доуши и тѣлаѣ*. Два последња су у облику питања и одговора по цитатима из јеванђеља, а на последњих двадесет страна налази се *сказаніе ш рѣмским кесаром* Љуба Стојановић истиче да је то друга половина дужег, опширнијег *сказаніа вѣкратѣ соушима ѿ Адама до даньшиного времење*, која се налази испред српских летописа прве групе“ и пошто је „једнакост толика да га није потребно штампати у целини“. Он стога наводи само разлике. И у рукопису из друге половине XVII века почиње се од излагања колико је година од Адама до Августа од Адама до рођења Христова, и од потопа до Христова рођења, па се наставља истим редом као и у *Сказанију*. Ми се нећемо задржавати на Стојановићевом коментарисању овог дела рукописа, али ћемо ипак поменути да се на крају после цара Манојла помиње и последњи цар Константин и турско освајање Цариграда 1453. године, а непосредно после тога „без икаква натписа ређају се тридесетак бележака као извод (или заметак?) српског летописа од смрти Момчилове до победе Јанкове над Мехмедом под Београдом. Две од њих су јамачно по народном предању“. Љуба Стојановић казује да се у једној говори „да је војвода Јанко ванбрачни син деспота Стефана слично оном предању народном што је Вук забележио у *Рјечнику* под речју Сибињанин Јанко“. Издавач *Летописа* не указује и на сличности приче из рукописа који објављује, и народних песама, мада је за те песме могао знати. То чини можда и зато што њега у првом реду занима цео рукопис а затим разлике између *Сказанија* у овом и у српским летописима прве групе. У сваком случају он се не задржава много на детаљима, а белешка о Јанковом рођењу као и да га не занима особито.

Међутим, Љуба Стојановић, нешто више говори о другој белешци у којој имамо, каже он, историјски факт везан за угарску погибљу код Варне, о томе да је Ђурађ Бранковић ухватио Јанка, када је овај бежао са Косова преко Србије, после погибље краља Владислава. Јанко бежи, у ствари, деспоту, а овај га баца у тамницу и хоће да га убије или преда Турцима. На интервенцију угарског краља и угарских банова он га је ипак пустио.

У прилог мишљењу Љубе Стојановића да „ово сасвим личи као да је написано по некој народној песми“, подсетићемо да и народна поезија зна за нетрпељивост деспота Ђурђа и војводе Јанка и да у Богшићевом зборнику постоји и песма (бр. 10) о томе: *Кад је Ђурађ десиоџи сѣавио Јанка у шамницу*. За њу је Љуба Стојановић без сумње могао знати, па је можда и на основу ње однео онај и онакав закључак. Љуба Стојановић такође истиче да године у *Лейојису* углавном нису тачне, а да се на његовом крају налазе две, касније додате белешке, другом руком писане, о смрти Иван-беговој и о боју на Цареву Лазу.

Преносимо сада целу причу из *Лейојиса*, како бисмо је комплетније могли упоредити са народним песмама и причом из Вуковог *Рјечника*. Иначе, у тринаест бележака које долазе после приче о паду Цариграда, говори се о догађајима из наше историје од смрти Момчила Хребелановића до Јанкове победе над Мехмедом код Београда; о томе како је краљ Вукашин са својом браћом убио малог и нејаког цара Уроша а после их је све стигла казна, па су погинули на Марици; како је кнез Лазар дошао на српски престо; како је цар Мурат добио Пловдив и поробио Бугарску, а после годину дана кнез Лазар га је отерао из Топлице; најзад како су на Косову погинули кнез Лазар, Милош Обилић, „многo християнскогo рода“ и цар Мурат. Иза тога долази прича о деспоту Стефану, који је, на српском престолу наследио свога оца, кнеза Лазара:

„* Swsn * — * атнд * поставише за деспота Стефана, сына кнеза Лазара. И приведена немѣ вист жена господа ѿ града Галата, дѣщи Катакѣзина Палеолога, именѣма господа Елена кога вист бесплодна, не има чѣда съ Стефаномъ деспотомъ. И понде Стефанъ деспотъ къ кесарѣ съ властели и велможни своими, и приходитъ въ оудоль некы ѿ Сибинна оуреченога Елаха Богѣта или Бѣдимира витати въ домѣ его. Господинъ Стефанъ Лазаревикъ никогда на тѣждѣ женѣ не помисли, и тоу оустреленъ вист женском похотѣю на девицѣ дѣщерѣ Бѣдимировѣ. Тои видѣше властели и ближикы Стефана деспота, и пондоше къ матери сие девице, и в'са ен сказаши паже о Стефанѣ. Она же възделе семѣ томѣи, и такои она принѣди дѣщерѣ свою и понде и примеси се къ Стефанѣ, и вист съ нею; оутрен днь приспѣвъ Стефанъ, видѣвъ себѣ сѣмѣшена дрехалѣ и скрванъ въ себѣ сташе. Такон га властели и велмѣжи, видѣше, в'се проразѣме(ше) и велики възрадоваше се. Стефанъ девицѣ къ себи призиваетъ, и прѣстенъ свои на ню полагаєтъ и целовавъ ю и рече: Ты еси втора и жена моя Рѣтѣ тако и Елена дѣщи Катакѣзина Палеолога. И тако Рѣта, дѣщи Бѣдимирова зачєтъ се ѿ Стефана, сына кнеза Лазара и роди Јанка и Манделенѣ, двои дєти. Стефанъ деспотъ животова и прєстави се въ лето * ѕцлє; а госпоствова лѣта * кд *.

И поставише Јанка на вoикoвcтвo, сына Стефана Лазаревића въ лето * ѕцлє; а ѿ порода Христова * атсг *.

Иза овога текста долази белешка у којој се каже да је Јанко убио „Мезит-бега на Власијех“, а затим, идуће године, разбио Хадум пашу под Белиградом на влашкој земљи на Јаловици. Потом се прича о његовом паду у сужањство деспота Ђурђа Бранковића, о чему је овде већ

било речи, и, најзад, о победи над Турцима кад „разби Јанко војвода цара Мехмет бега под Белоградком с крстуши“.

У причи о деспоту Стефану и Рути девојци, записаној у *Савинском лејојису*, има доста момената који је разликују од песама и предања у Вуковом *Рјечнику*. У *Лејојису* се, иначе, уопште не спомиње Стефанов повратак из Русије, ни његово успутно навраћање — пре одласка — на Косово, већ се изричито каже да је с властелом и велможама пошао „к кесару“ и тако дошао у Сибињ код Влаха Богута или Будимира. О Стефановој женидби не говори ни једна песма, па ни прича у Вуковом *Рјечнику*, а у бугарштини из Богишићевог зборника чак се казује да се Стефан није „ни вјерио ни оженио“. Дакле нешто сасвим супротно од причања у *Лејојису* у коме се помиње и име Стефанове жене, па чак и његова оца. Стефанова жена је доиста била Јелена, Јелача како је помињу српски летописци, али није била кћер „Катакузина Палеолога“, већ једна од кћери митиленског господара Франћеска II Гатилузија, таста византијског цара Јована VII Палеолога. По овом податку *Лејојис* би био најближи историји, али то може и да значи да је прича ушла у *Лејојис* тек после Стефанове женидбе. Значи после 1405. године а да су песме настале пре тога времена, што опет не мора бити много вероватно. Могуће је, међутим, да су песме постале после 1402. године, после Стефановог сукоба с Турцима код Грачанице на Косову, јер су у њима помиње деспотово протеривање Турака са Косова. Народ је доцније повезао у песмама долазак Стефана Лазаревића из Русије, — дакле један податак историјски нетачан, — са његовим сукобом са Турцима на Косову. *Лејојис* не помиње битку на Косову, јер она нема директне везе са догађајем који се у њему износи, али је машти народног певача увек дозвољено да слободније везује овај мотив са неким историјским догађајем, па тако улепшава мит о деспотовој личности.

Летописац из друге половине XVII века не само да говори о Стефановој женидби са Јеленом, већ кривицу што нису имали наследника баца на њу и каже да је била бесплодна. У песмама и предању о томе нема ни помена. У *Лејојису*, међутим, има и историјских момената. Стефан и Јелена доиста нису имали деце, па дакле ни директног наследника на престолу. Летописац ту очевидно не греши; бацање кривице за овакав развој генеалошког стабла на жену, која је још уз то и странкиња, можда је и жеља летописца да оправда деспотову везу са Рутом. Да покаже да се није затрла лоза Лазаревића, већ да је у храбром војводи Јанку добила наследника достојног претка. Можда у свему томе има нешто од намере да се, још једном, повеже српска историја са угарском. Предање које је ушло у песме и у *Лејојис* XVII века, очевидно није на обе стране добило исту обраду, нити је настало у исто време. Па ни у истом крају. По *Рјечнику* Стефан долази у Будим, по Милутиновићевој песми у Грчку, по Петрановићевој у Петровац, а у Богишићевој бугарштини и *Лејојису* у Сибињ. Само се, међутим, у *Лејојису* помиње да је та девојка кћи Влаха Богута или Будимира. Летописац говори о деспоту Стефану као о ожењеном човеку и верном мужу, који на туђу жену никада не помишља, али у некој долини код Сибиња, кад виде

Будимирову кћер Руту, би „устрељен женском похотом“. И у песмама и код Вука и у *Лейтхойсу* деспот Стефан као гост преноћи са домаћином кћерком, али док у песмама и причи девојку подводи обично отац, овде властела и читава Стефанова околина примете да му се Рута допала, јаве то њеној мајци, и ова принуди кћер да се приближи Стефану. И ова црта је, дакле, друкчије обрађена у народној а друкчије у писменој, средњовековној књижевности. У Вуковој причи и у неким песмама Стефан даје обећање за свог коња, а подводе му девојку. Једино у Богишићевој бугарштини девојку му нуде, он пристаје и одлази к њој. У *Савинском лейтхойсу* Стефан се заљубљује у девојку са којом онда и преноћи. У Петрановићевој пак песми *Високи Сйеван и цар Бојадин* Стефан се допадне девојци. *Лейтхойсу* је, очевидно, крајње супротно оно што је у Фирдусијевој *Шахнама* повод за љубавну ноћ Рустема и Техмине. У песмама и у *Рјечнику* подметањем домаћинове кћери госту јунаку јасно се осећа домаћинова жеља да и он стекне таквога јунака. Такав утисак се не добија при читању *Лейтхойса*. Чак се може рећи да се после ноћи проведене са Рутом радују Стефанове велможе, надајући се макар тако Стефановом потомству, кад му је већ жена Јелена бесплодна. Летописац је хтео да покаже да је и Стефан озбиљно схватио ову везу. Дарујући девојку прстеном (не каже се да је прстен за будућу децу) он јој каже да му је она друга жена, али жена као и Јелена. И Рута, као и девојка из народних песама рађа близанце, Јанка и Мандељену а не Јању. Прича о деспоту се завршава годином његове смрти, а летописац наставља да прича причу о војводи Јанку и његовој борби против Турака, желећи можда да, као и песме, покаже као он наставља борбу против очевих непријатеља.

Напомињемо да у *Лейтхойсу* уопште нема говора о децјем прекору Јанку да је копиле, нити пак о његовом одласку у свет са намером да тражи оца. То разликује, такође, причу Летописца од приче у *Рјечнику* а поготово из Фурдусијеве *Шахнаме*.

Мотив о рођењу Сибинјанин Јанка, као ванбрачног сина Стефана Лазаревића, сигурно је постојао у народном предању. Такав је углавном, са мањим разликама, описан и у народној поезији, а летописац га преноси и обликује према некаквој својој концепцији. Читајући текст приче из *Лейтхойса* и упоређујући га са песмама и причом из *Рјечника*, стиче се уверење да је летописац намеравао да покаже како читава епизода са Рутом има пуно оправдање у чињеници да је његов храбри јунак Стефан Лазаревић имао бесплодан брак. Он је такође хтео да укаже на Јанка као на Стефановог наследика, па у белешкама *Лейтхойса* генеалогiju српских владара наставља баш са војводом Јанком: „поставише Јанка на војводство, сина Стефана Лазаревића“. Због таквих намера и настају разлике између *Лейтхойса* и осталих докумената о мотиву рођења Сибинјанин Јанка. Летописац је једноставно јаче инсистирао на продужењу Стефанове лозе. Остали, углавном заједнички моменти, како смо већ и понаособ истицали, казују и потврђују да је морала постајати веза између песама, предања и *Лейтхойса*, а да је до разлике долазило најчешће због различитог амбијентирања и различите временске одређености. Песме о којима је било речи, само су варијанте оних песама које су

могле, па и морале утицати на летописца. Разлике постоје и између самих песама, али су оне мање од оних које раздвајају песме од *Лейојиса*.

Нагласили смо већ и подвукли велику сличност Милутиновићеве и Петрановићеве песме, као и њихово подударање са Вуковом причом. Претпоставили смо њихову узајамност и изразили сумњу у аутентичност Петрановићеве песме. Анализа показује да бугаршtica не само да највише одступа од поменуте три обраде мотива, већ је најзанимљивија и, чини се, најаутентичнија од песама, па и Вукове приче. Нема сумње, једина, која више но остале обраде, има заједничког са *Лейојисом*. И бугаршtica и *Лейојис*, поред тога што обрађују само мотив рођења Јанковог, говоре о Сибињу, и, што је још важније, о девојци а не о обећању датом за хата и подметању девојке на превару. Овај последњи елеменат их и издваја од других двеју песама и приче из *Рјечника*, без обзира на неке разлике у њиховим концепцијама. Није невероватно да и помињање кћери Русе из бугарштите и девојке Руте у *Лейојису* стоји у вези. Оба документа су из Боке.

Деспот Стефан Лазаревић је и иначе био најпогоднија личност за коју се могла везати ова легенда о рођењу. Васпитајући се на очевом примеру Стефан Лазаревић је, према сведочанствима савременика, био витез без мане, вечити предмет дивљења околине. Кад је постао пунолетан и примио престо од мајке, ступио је у вазалне односе са Турцима. Као турски вазал борио се на страни њиховој у бици код Никопоља 1396. године. Запамћена је његова неустрашивост у тој борби када је, по причању заробљеника Ханса Шилтбергера из Минхена, оборио заставу угарског краља Сигисмудна. 1402. године у боју код Ангоре Стефана Лазаревића је запазио и сам Тамерлан. Те исте године добио је и титулу деспота од „грчког царског двора“. 1402. године престаје да буде у вазалним односима са Турцима, и сукобљава се код Грачанице на Косову са Турцима. Константин Филозоф прича како Стефан на Турке „веома мужаствено изиђе с војском, да кад га угледаше друг другу усклику: Гледајте, гледајте Лазарева сина. И одмах са речима бегу се дадоше“. Стефан је уживао глас храброг и неустрашивог ратника, оданог вазала и разборитог владара, као и мудрог политичара. Захваљујући његовој политици Србија је ојачала и опоравила се од тешког пораза, и зато је Стефан у народу остао у успомени као „добар и mudar владар“. Првих година XV века Стефан је постао угарски вазал и често је боравио на својим поседима у Угарској. Престоница му је била Београд. 1408. године краљ Сигисмунд ствара ред Змаја, „удружење феудалаца за ширење братских односа међу собом и за чување вере и феудалних права и обичаја“. Деспот Стефан је био први на листи тога реда. Константин Филозоф каже за њега да на сабору у Будиму 1412. године „најсветлији пред свима и виши од свих беше, као месец посред звезда, и из далека видим беше свакоме, и савети његови сви на месту беху, непомакнути стајаше“.³⁹ Из већ цитиране студије сазнајемо да је Стефан Лазаревић имао право да „венчава“ благородне и славне за витезове, и да су се ови поносили тиме. Ђорђе Сп. Радојичић у истој

³⁹ Исто, 586—587.

студији цитира одломке из два писма дубровачка, која су упућена деспоту Стефану и из којих се види да је деспот уживао глас паметног и праведног владара. Константин Јиречек казује мишљење једног Стефановог савременика, немачког хроничара Еберхарта Виндекеа, трговца из Мајнца у Сигисмундовој служби, да је деспот био „необично леп човек, искрен, праведан и мирољубив“. Овај немачки хроничар прича да је деспот Стефан Лазаревић био у Будиму и исто време са византијским царем Јованом Палеологом (1424); да су многи странци, нарочито Угари, желели и тражили да ступе у Стефанову службу и „хвалили се да их је он произвео за витезе“.⁴⁰ Деспот је био свакако човек угледан и писац врло даровит. Без сумње један од најзанимљивијих у нашој средњовековној књижевности. По својим ратничким особинама „био налик на Првовенчаног, на свог истоименог претходника на српском престолу“ и у српској књижевности, али који није као овај волео музику сем у војсци и у биткама. Зато је набављао трубаче из Дубровника. Није подносио „женску љубав“ и био је ожењен по проводацилуку. Каже се да није трпео „ни вику, ни лупање“, ни смех, ни неуредност одела. Био је свакако личност од формата.

Онда и није чудновато што је привукао толику пажњу и народног предања и народног певача и летописца. Имајући у виду многоструке везе Стефанове са Угарском, о којима је овде већ било речи, изгледа нормално и логично што се име Стефаново везало за име угарског јунака Сибињанин Јанка. Сибињанин Јанко, односно Јанко Хуњади, прославио се својим јуначким подвизима у борби против Турака тако да је „изишао на глас, да је припадао међу најславније људе свога времена у Европи“.⁴¹ Јанков отац био је Влах, проста рода, а касније је постао витез и од Сигисмунда добио на дар град Вајда-Хуњад у Ердељу. По том граду су и он и његов син прозвани Хуњади. 1438. и 1439. године Јанко се истакао у борби против Турака и постао је бан северински у Банату. Још више се прославио у бојевима против Турака 1441. до 1443. године у Угарској, Србији и Бугарској. 1442. године постаје ердељски војвода. 1444. године у боју код Варне једва се извукао. Пошто је Угарска остала без краља био је изабран за губернатора краљевине Угарске и владао је уместо и у име нејакога краља Ладислава Постума. После пораза на Косову 1448. године бежао је пред Турцима преко Србије у Угарску. Умро је од куге 1456. године у Земуну, а нешто пред смрт разбио је Турке под Београдом.

Велика популарност Јанка Хуњадија продрла је и међу наше народе, па су и о њему и о његовом нећаку Секули певане многе песме. Нас тренутно занима везивање Јанковог имена и његове судбине за деспота Стефана Лазаревића и српску историју.

Из историје не сазнајемо ништа поуздано о евентуалном познанству или чак пријатељству ова два јунака. То познанство, међутим, не би било немогуће, јер су живели готово истовремено. Стефан је рођен

⁴⁰ Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1952, књ. I, 345.

⁴¹ Тома Маретић, *Наша народна епика*, 168—169.

1374. или 1375. године, а умро је 1427. Јанко се родио око 1387. и живео до 1456. године. Дакле, још пуних тридесет година после Стефана. Био је млађи од њега неких тринаест година. Кад је, наиме, деспот постао Сигисмундов вазал и угарски феудалац, Јанко је био младић, али је већ учествовао у борбама против Турака. У заједничком непријатељу и једног и другог народа у Подунављу, и Срба и Угара, треба тражити и узроке њиховог преплитања, па свакако и узроке везивања мотива за Стефана и за Јанка. Без обзира на то да ли је тај мотив унет из неке друге књижевности или је донесен још из индоевропске заједнице и само је један од типичних мотива о рођењу јунака, разлози његовог везивања за једног српског и једног угарског јунака су, без сумње, комплексни. Свакако и историјски оправдани. Жеља да се угледна и надалеко поштована личност српског владара с краја XIV и почетка XV века, а угарског феудалца и вазала, једног од првих витезова Угарске и Европе и родбински веже са не мање популарним и чувеним јунаком угарским има своје оправдање у тежњи за зближавањем и повезивањем историје ова два народа. Било је то, одиста, време заједничких великих брига пред све већом турском опасношћу. У исти мах, повезивање те две личности носи у себи и оправдање за бесплодан Стефанов брак са Јелачом и покушај да се нађе друкчије објашњење но оно које даје *Вайтоједска њовела* из 1417. године и историографски састав XVIII века. Тако би се кривица због гашења лозе збацила са Стефана.

Логично би било да је овај мотив за деспотово име везан негде у Подунављу, као што би било логично и да су овде настале и поменуте песме. Такво схватање иначе заступа Ђорђе Сп. Радојичић у овде већ навођеном делу *Развојни лук старије српске књижевности*. Међутим, то ипак не искључује могућност да се само предање ширило и по осталим нашим крајевима, по Босни, Херцеговини, Црној Гори и Приморју, и можда тек ту добило свој коначан облик у коме је и стигло до нас. На то нас упућују и чињенице да су на том, ширем подручју забележене песме о којима је овде било речи. Ни један једини текст није забележен у Подунављу.

Могуће је, међутим, такође, да су песме настале првобитно у Средњем Подунављу а да су се временом пренеле даље и ту, негде у недалекој близини мора, најдуже трајале. Тамо су у свом завршном облику и сачуване. Исто тако, развој песама и предања о деспоту Стефану не треба, чини нам се, непосредно везивати за област у којој је он непосредно владао. Он је у разним нашим крајевима уживао глас славног витеза.

Занимљив податак у прилог овоме казује *Робиња* Ханибала Луцића.⁴² У разговору са младим Деренчином, причајући о себи и смрти свога оца, хрватског бана Власка, миљеника угарског краља, Робиња каже: „И већа породи слава му се тоту, Нег Јанку војводи и Вуку деспоту“. Ово показује да је Луцић знао за песме о Јанку, да се у Дубровнику знало за његова јуначка дела из песама, без обзира што то прича

⁴² Стари писци хрватски, књ. VI.

девојка тобоже заробљена у Подунављу. То показује да су у Приморју песме могле настати већ у XVI веку, али свакако да су онде постојале.

Мислимо такође да никако није случајно што се и у песмама и у причи из Вуковог *Рјечника* и у *Лейопису* говори о различитим местима у које Стефан долази: о Будиму, Сибињу, Петровцу или неком граду у Грчкој. Одмах после битке код Ангоре 1402. године, Стефан Високи је „пожурио у Митилену из Цариграда (...) иако би се очекивало да ће прво отићи у своју земљу да сређује прилике у њој после престанка вазалних односа према Турцима“. На острво Митилену он је пошао са намером да изабере жену (на брак је ипак чекао све до 1405. године), и у том Стефановом боравку у Грчкој пре повратка у Србију а пре сукоба са Турцима на Косову 1402. године, нашло би се основа за тумачење догађаја у песми *Царска риеч* из Милутиновићеве збирке песама: Стефан се онде враћа из Русије, како песма каже, свраћа у Грчку и бира себи за жену једну од Гатилузијевих кћери. Константин Филозоф каже да му Гатилузи нуди да сам изабере „коју хоћеш и од кћери мојих узми за жену себи“, а и песма говори о нуђењу и подметању кћери грчкога краља. Стефан се заиста враћа у Србију, па убрзо после тога и сукобљава са Турцима на Косову; песма такође помиње Косово: „Оде Стефан отле у Косово“. Јасно је дакле да у причи о рођењу Сибињанин Јанка, која је — уопштено говорећи — нестварна, има момената везаних за поједине историјске догађаје. У народу се знало да је Стефан, заједно са својим четама, долазио до Будима, па је, може бити, и догађај о коме се прича у *Рјечнику* везан за овај град. И то би, евентуално, био један од елемената који би потврђивали претпоставку да се у Подунављу створила прича о Стефановом ванбрачном сину. Песма из Богишићеве збирке и *Савински летопис* помињу Сибињ, и то вероватно због Јанковог надимка Сибињанин. Та заједничка црта може да значи да су оба документа своје коначно обликовање добили на истом или блиском терену. То потврђује и наше знање да је Богишићева збирка донела песму која је била забележена у Боки Которској. Савински летопис је, међутим, нађен у манастиру Савини, такође у Боки. Још је интересантнији податак који нам даје прича из *Лейописа*. У њој се каже да је Рута била кћи Влаха Богута или Будимира, а из историје знамо да је Јанков отац био Влах. Није невероватно да и у овом податку нема историјске основе, па је Јанко и у причи Влах, али не по оцу већ по мајци и деди. И ово би био један податак више у прилог мишљењу да је предање морало доћи из Подунавља.

Утврђивање старине песама и приче из *Рјечника* није једноставније од утврђивања места и краја на чијим су теренима постале.

Стефан Лазаревић се родио 1374. или 1375. године, а умро је 1427. године. Сибињанин Јанко, наиме Јанко Хуњади, живи отприлике од 1387—1456. године. Предање о рођењу Сибињанин Јанка постоји можда још од XV века, али од XVI и XVII века извесно. Вероватно је да у том периоду постоје и песме и прича. Могуће је да су и песме у првобитном облику настале одмах после неког догађаја који се опева у песми а који се стварно и догодио. Могуће је да су још за живота Стефана и Јанка опевани и њихови подвизи и њихове борбе са Тур-

цима. Да се о јунаку пева још за његова живота или непосредно после његове смрти, потврђују нам неке наше народне песме. То нам потврђује и податак из *Робиње* Ханибала Луцића, дела написаног у XVI веку. Онде дубровачки властелин каже младом Деренчину: „Вас свит Деренчина, твојега још дида, и храбра и смина у писнах повида“. Хрватски бан Деренчин погинуо је крајем XV века а његова слава допире у песмама све до Приморја већ у XVI веку, што значи да су песме о њему могле и морале настати још за његова живота, али најкасније почетком XVI века, јер знамо да се нова, тек испевана песма не преноси одмах даље. У истом Луцићевом делу помиње се и епска слава Јанка војводе и Вука деспота, па се на основу горње претпоставке и у овом случају може закључити да су и о Сибињанин Јанку постојале песме можда још у XV веку, а да је сасвим сигурно да се за њих зна у XVI веку. Смемо да верујемо, и на основу података из *Робиње*, да песме никако нису млађе од XVI века. Према томе, и песме које помињу Јанка као ванбрачног сина Стефановог потичу из XVI века. Могуће је да у народним песмама многи догађаји буду опевани накнадно, без обзира да ли су раније опевани или нису. Тада се обично мисли да су те песме створили писмени певачи који су на овај или онај начин, користили раније писане историјске списе. Неписмени певачи обично користе прозна казивања. Мисли се да је накнадно певање и опевање једног догађаја ређе, ако не и изузетна појава, која није у складу са општом друштвеном улогом јуначке песме.

Тома Маретић каже да не можемо знати „колико су времена прије почетка XVI века Хрвати и Срби имали јуначких пјесама“, ⁴³ а да „говорити о нашој народној епизи прије почетка XVI века значи тапкати у дебелу мрак по непознату мјесту“. ⁴⁴ Маретић у цитираној књизи даје прецизније податке о нашој народној епизи, него у свом приказу студије Халанскога о Марку Краљевићу. Очигледно је, међутим, да је он и даље веровао да су јуначке песме настале после боја на Косову. Прихватљивије од овога је Јагићево мишљење који полази од тога да ако и немамо података о песмама, не значи да их није било. Јагић мисли „да је битка на Косову својом високом трагичношћу дала српској народној епизи нове хране и нових потицаја за већи полет“. ⁴⁵

У предговору збирке народних песама Богољуба Петрановића Стојан Новаковић каже за песму *Високи Сиван и цар Бојадин* да је „историјска“ и да „може лако бити да је сасвијем новијега постанка“, а како песму *Високи Сиван и цар Бојадин* сматра варијантом пређашње, ово тврђење би се могло односити и на њу. На овакву помисао наводи га чињеница да се у песми помиње Русија „за коју се није знало у поезији народној прије XVIII вијека“. Зато су ове песме „или... од пошљедњих творевина наше народне поезије, или су у њима старинске пјесме врло

⁴³ Тома Маретић, *Наша народна ејика*, Загреб, 1901, 9.

⁴⁴ Исто, 11.

⁴⁵ Ватрослав Јагић, *Косовски јунаци и догађаји у народној епизи*. Написао Т. Маретић. У Загребу, 1889 (Archiv XII, 1890), Изабрани краћи списи, Згб. 1948, 493.

⁴⁶ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, I, Лајпциг 1924 (Предговор).

предругојачене према данашњим погледима и данашњем стању“. Изгледа нам вероватнија ова друга претпоставка, и није могуће да је помињање Русије накнадно унето у песму. Да песме 27, 28 и 29 „нијесу из старог времена“ изричито тврди Ватрослав Јагић у свом приказу Петрановићеве збирке песама. По њему су то „ново грађене пјесме, да може бити и нијесу праве народне“, не налази „ни у једној никакве љепоте, насупрот има у њима доста чудноватних, некако ненародних мисли, које су где што и ружне“. Јагићу је ружно што је отац ћерку с јунаком „сводио“ а мотив је још и „сувишан“ јер се о њему ништа више не спомиње“. Нове мисли које „можда нијесу чисто народне“ су Стефаново бежање с фамилијом у Русију у песми бр. 29. Од три песме у двема је споменут Стефанов повратак из Русије, и то у Петрановићевој и Милутиновићевој, а не говоре о њему ни Богишићева песма, ни *Лешојис*. Ако бисмо прихватили Новаковићево и Јагићево мишљење и покушали да и на основу тога дамо некакав закључак, онда бисмо могли рећи да је бугарштина једина од песама сачувала старину а да су друге две песме млађе од ње и да су се временом мењале и примале извесне новине, или су бар тако подмлађене забележене. Народно предање такође помиње Русију, јер је, очевидно, и оно доцније забележено.

Говорећи о кругу угарско-српских песама, др Асмус Серензен у својој студији⁴⁷ на 575. стр., говорећи о Богишићевој песми бр. 8, која хоће да представи „Јанка као потомка српске краљевске породице“ (по песми син деспота Стефана и неке ердељске девојке), каже да и „сама садржина већ говори да је песма кашњег постанка“. Но мишљења је да доцнију прераду имамо у песми 160 код Милутиновића и песми 28 код Петрановића, а упућује и он на Вуков *Рјечник*.

У свом чувеном предговору о бугарштинама Богишић каже да је песма *Десиој Сџџејан Лазаревић и Сибињка дјевојка, родитељи Сибињанин Јанка*“ из Боке Которске, указује на дијалекатске особине у језику песама из Боке, на архаичност језика, на увелост бугарштина „према живој снази и бодрости десетерца, затим на недостатак праве поетске љепоте, недостатак плана и умјетно логичког развеза приповиједања“ који указује на њихову старину и „дубок упадак већ у XVI и XVII вијеку“. Узроке оваквих особености види и у томе што су оне записане у време њиховог опадања. Иначе, време скупљања бугарштина још је један податак о њиховој старости. Последњи скупљач био је Бетондић, а Богишић каже да се „данашњи најстарији људи у тим крајевима не сећају бугарштина“, па се друга половина XVIII века узима као време њиховог потпуног ишчезавања. Из предговора сазнајемо да је и ова песма међу онима којима је сам Богишић дао наслов, као и да је из рукописа с почетка XVIII века а да се он чува у књијжници Југословенске

⁴⁷ Др Асмус Серензен, *Прилог историји развијања српских јуначких њесама*, (прев. Јован Радонић), Просветни гласник бр. 12, Београд, 1894, 575.

академије знаности и умјетности у Загребу, раније под бр. 638⁴⁸ сада под сигнатуром IV, а. 30.⁴⁹

Пођемо ли, дакле, од познатих већ закључака о старини народне поезије, посебно бугарштица, анализе песама и поређења са причом из *Рјечника* и *Савинског лејтојиса* XVII века, од коментара Стојана Новаквића поводом Петрановићевих песама и мишљења Ватрослава Јагића, можемо покушати, приближно, да дођемо до решења о старини обраде мотива у старој и народној књижевности. Како смо мишљења да су песме *Царска риеч* а поготово *Високи Сјеван* и *цар Бојадин* каснијег постанка, нећемо их узимати у обзир при одређивању старине мотива. Према томе, бугарштица, Вук и *Лејтојис* могу нам рећи нешто поузданије. Прича у *Лејтојису* настала је, без сумње, под утицајем народне песме. Значи, поставља се питање односа старине бугарштице и приче из *Рјечника*. Помињање Русије у причи показује да је она доцније забележена и млађа од бугарштице, која чува старину. Према томе, бугарштица, најстарија од познатих нам обрада мотива о рођењу Сибињанин Јанка у народној књижевности и прича из *Савинског лејтојиса* из XVII века, старије су у односу на остале, како се једино у њима говори о девојци а не о хату и обећању добијеном на превару, и то би био податак који би, можда, указивао на њихову старину у односу на друге песме и Вука. Претпостављамо да је легенда о рођењу Сибињанин Јанка могла настати још у XV веку, песме XV или XVI веку и да су свакако утицале на постанак приче у *Лејтојису*, но никако то нису песме које ми данас знамо, никако ове, већ оне које су им претходиле. Можда је највероватније да је то била песма попут познате нам бугарштице, која поред тога што је забележена на истом терену на коме је настао и *Савински лејтојис*, једина од обрада мотива у народној књижевности има највише заједничког са причом из *Лејтојиса*. Чињеница да су бугарштица и *Лејтојис* из јужних, бокељских крајева, никако не искључује могућност постанка легенде о Деспоту и Јанковом рођењу у Подунављу.

Покушали смо овим радом да изнесемо једно од интересантних питања из односа народне и старе југословенске књижевности. Говорећи о пореклу, времену и месту постанка мотива о рођењу Сибињанин Јанка и његовој обради у народним песмама, у причању из Вуковог *Рјечника* и у *Савинском лејтојису* из XVII века, настојали смо да дођемо до реалних закључака о евентуалном међусобном утицају. Цитирајући и коментаришући мишљење Вилхелма Волнера, Андре Гарвиловића и Томе Маретића о пореклу овога мотива, о персијском утицају из Шахнаме, разматрајући поставке Веселина Чајкановића о овом мотиву као типичном за рођење јунака уопште, анализирајући и упоређујући четири Фирдусијева певања и причу из *Рјечника*, — ми смо поставили прет-

⁴⁸ За загребачки рукопис ЈАЗУ бр. 638, у коме се налази и песма *Десјој Сјјейан Лазаревић* и *Сибињка дјевојка*, *родилељи Сибињанин Јанка*, Богишић, каже да „нарјечне особине доказују“ да је из Боке Которске и да је писан „руком Бокијеља западне цркве“ а да га је нашао „по свој прилици“ заједно са другим рукописима наш сабирач народних старина Иван Кукуљевић.

⁴⁹ Др Мирослав Пантић, *Народне ђесме у записима XV—XVIII века*, Београд 1964, 270.

поставку да је мотив о рођењу Сибинјанин Јанка могао бити донет и наслеђен из прапостојбине, да је и био везан чак за неке друге личности а да је у XV или XVI веку пренет и на Стефана Лазаревића, односно Сибинјанин Јанка. Можда баш и под утицајем персијске приче која је, у наше крајеве, могла бити унесена преко Турака или Византије. Ма колико изгледале различите, ове две могућности не искључују једна другу. Више од овога проблема, нас је интересовало питање узајамних веза народних песама, приче из *Рјечника* и *Лейојиса*. Анализа ових дела, њихове заједничке црте а још више разлике показују да им је стварни мотив у основи заједнички. Да су песме *Царска риеч* и *Високи Сјиван и цар Бојадин* доцнијег постанка и можда не ни праве народне а свакако су међусобно ближе и у тешњој вези са причом из Вуковог *Рјечника* но бугарштица и приче из *Лейојиса* XVII века. Да је Петрановићева песма најмлађа по постанку и вероватно настала под утицајем Вукове приче и Милутиновићеве песме или да су скоро истовремено постојале варијанте исте песме у Црној Гори и Босни а што опет не искључује и паралелни утицај и Вука и Милутиновића, као писаног извора. Чини нам се да једино бугарштица чува старину и показује, више но друге две песме и Вук, сличност са *Лейојисом*, па је и песма попут ове, највероватније, и утицала на стварање приче у *Савинском лейојису* из XVII века. Песме су се временом мењале па су тек тако подмлађене, изузев бугарштице, у овом облику и забележене. Покушали смо да укажемо због чега је деспот Стефан био најпогоднија личност за везивање овог мотива. У заједничком непријатељу и једног и другог народа у Подунављу, и Срба и Угара, жељи за повезивањем и зближењем њихове историје као и у низу других разлога, одиста комплексних, налазили смо оправдање за то преплитање судбина двеју крупних историјских личности. Чини нам се да би логично било очекивати да је прича о Деспоту и Јанку настала у Подунављу. Могуће је, међутим, да је настала и у другим крајевима, али свакако у онима до којих је допирала угарска моћ. Легенда је, понављамо, могла настати већ у XV веку, најкасније у XVI. Песме такође. Сигурно је пак да су песме у Босни, Херцеговини и Приморју добиле свој коначан облик и да су се ту најдуже задржале. Ту су и забележене.

Чињеница да је и у народној и у старој књижевности обрађен један исти мотив о рођењу Сибинјанин Јанка, и то у оноликој блискости коју смо више пута истицали, пружа још једну потврду тврђењима о дубоким узајамним везама ових двеју књижевности које су се развијале истовремено, али свака у другој средини.

Jelka Redep

LE MOTIF DE LA NAISSANCE DE SIBINJANIN JANKO DANS LA LITTÉRATURE MÉDIEVALE ET LA LITTÉRATURE POPULAIRE

Résumé

Les historiens de la littérature yougoslave ont remarqué depuis longtemps déjà certains motifs communs et certaines ressemblances entre la littérature médiévale et la

littérature populaire chez nous. Ils l'ont exprimé parfois dans des notes accessoires et fragmentaires, ou bien les observations superficielles; parfois, bien que rarement, dans des aperçus détaillés de relations entre les deux littératures formées presque simultanément, mais dans des milieux tout à fait différents.

En parlant de l'origine et de l'époque de création du motif traitant la naissance de Sibirjanin Janko, ainsi que de la façon dont celui-ci est exprimé dans la poésie populaire: *Carška rieč* (du *Pevanija* de Sima Milutinović Sarajlija), *Visoki Stevan i car Bojadin* (du recueil de Bogoljub Petranović: *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1867) et *Despot Stjepan Lazarević i Sibirjka djevojka, roditelji Sibirjanin Janka* (du recueil, de Valtazar Bogišić: *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, Beograd, 1878) ainsi que dans l'explication du nom de Sibirjanin Janko dans *Rječnik* de Vuk Karadžić et dans la *Chronique de Savina* du XVIIe siècle, retrouvée parmi les manuscrits du monastère Savina à Boka Kotorska (publié par Ljuba Stojanović dans *Prilozi*, tome VII, Beograd, 1927, pages 169—178), — nous avons essayé de tirer les conclusions réelles sur leur influence réciproque éventuelle. En comparant et en commentant l'opinion de Wilhelm Wolner (*Einige Spuren des Einflusses der iranischen Heldensage auf die südslawische, Indogermanische Forschungen*, IV, pages 448—456), de Andra Gavrilović (*Istorija srpske i hrvatske književnosti usmenog postanja*, Beograd, 1912) et de Toma Maretić (*Naša narodna epika*, Zagreb, 1909) sur l'origine de ce motif et sur l'influence faite par *Le Livre des rois*, chant antique de Firdousi, poète persan (fin du Xe et début du XIe siècle), en examinant les suppositions de Veselin Čajkanović (*Mitski motivi u tradiciji o despotu Stefanu*, Bogoslovlje, Beograd, 1927, pages 180—187) concernant ce motif typique pour la naissance des héros en général, ayant fait l'analyse et la comparaison entre les quatre chants de Firdousi et le récit du *Rječnik*, nous avons formulé l'hypothèse que le motif a pu être emporté ou bien hérité du pays de son origine; qu'il a été même attribué, peut-être, à certaines autres personnalités avant, pour être attribué à Stefan Lazarević, soit Sibirjanin Janko, au XVe ou XVIe siècle. Cependant cela n'exclue point l'influence éventuelle du conte persan, arrivé peut-être dans nos pays à travers la Turquie et la Bysance. Davantage que par ce problème, nous étions intéressés par la question des rapports réciproques entre les poésies populaires, le récit du *Rječnik* et la *Chronique*. L'analyse des poésies de leurs points communs, sinon de leurs différences, démontrent clairement qu'il y a un motif fondamental qui leur est commun. Que les chansons *Carška rieč* et *Visoki Stevan i car Bojadin* ont été créées plus tard, qu'elles ne sont peut-être pas des vraies chansons populaires, bien qu'elles soient troitement liées entre elles et plus proches du récit de Vuk que le chant épique et le récit de la *Chronique* du XVIIe siècle. Que la poésie de Petranović est la plus récente, probablement créée sous l'influence du récit de Vuk et de la poésie de Milutinović, ou bien que les deux variantes de la même poésie existaient presque en même temps à Crna Gora et en Bosnie, ce qui n'exclue pas l'influence parallèle de Vuk et de Milutinović. Il nous semble que le chant épique seul garde l'antiquité et démontre, plus que les deux autres poésies et Vuk, la ressemblance avec la *Chronique*, c'est pourquoi la poésie, comme celle-ci a influé, probablement, sur le conte de la *Chronique de Savina*. Les poésies ont changé avec le temps et rajeunies de cette manière, elles furent notées toutes, sauf le chant épique.

Nous avons essayé de montrer pourquoi le despote Stefan était-il le personnage le plus convenable pour lui attacher ce motif. Dans l'ennemi commun d'un peuple et de l'autre — des serbes et des hongrois, dans le désir de rapprocher et de lier plus étroitement leurs histoires, ainsi que dans beaucoup d'autres raisons, vraiment complexes, nous avons trouvé la justification et l'explication de l'entrelacement des destins de ces deux grandes personnes historiques. Il nous semble bien logique entendre que l'origine du récit sur Despot à ses racines dans la région de Podunavlje. Il est, cependant, possible que celui-ci eut son origine ailleurs, mais certainement dans un coin où la puissance hongroise avait de l'influence. Il est pourtant certain que les poésies en Bosnie, Hercegovina et Primorje y ont acqui leur forme définitive. C'est là qu'elles ont été notées.

IDEJA SLOVENSKE UZAJAMNOSTI U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI ŠEZDESETIH I SEDAMDESETIH GODINA XIX VEKA

(Odlomak iz studije)

Dr Milorad Živančević

Minulo stoleće u književnosti naših naroda bilo je dobrim delom, može se reći, u znaku slovenske uzajamnosti. Imala je ta ideja svetlih, ali i mnogo slabih strana, što su osećali i priznavali i njeni najvatreniji tribuni. Naročito grube protivrečnosti došle su do izražaja na političkom planu, kada su malim slovenskim narodima, u to vreme listom porobljenim, pod plaštom saradnje i uzajamnosti vešto naturane hegemonističke i imperijalističke koncepcije. Za naše najnaprednije ljude toga doba značajno je da su ostali nepotkupljivi, čak i onda kada su bili iskreni slovenofili, platonski čisti u svom idealizmu. Pozitivne tekovine ove orijentacije, koja je nesumnjivo ostavila duboke brazde u našoj političkoj i književnoj istoriji, ogledaju se pre svega u življenju kulturnom saobraćaju između slovenskih naroda: prevodilo se izobilno i pisalo, izvođena su mnogobrojna pozorišna dela na obe strane, vršena je razmena iskustava, a nisu bili retki ni neposredni kontakti. O tome danas postoji prilično iscrpna domaća i strana literatura, koja se i dalje povećava zahvaljujući sistematskom proučavanju periodike i arhivske građe.

Ilirski pokret, za koji se obično kaže da je bio nacionalno-oslobodilački, bio je stvarno umnogome panslavenski orijentisan.¹ Od svih mogućih varijanata ove orijentacije, naši ilirci negovali su prvenstveno ideju sveslovenske saradnje, i na političkom i na kulturnom polju. Njihovi naslednici, pisci poznog romantizma i realizma, otišli su u tom pogledu mnogo dalje; naročito bogate uzajamnim dodirima, obaveštenjima i prevodilačkom aktivnošću bile su poslednje decenije prošlog stoleća, kada se već može govoriti o postojanju moderne, organizovane žurnalistike u Hrvatskoj.

Šezdesete i sedamdesete godine otkrile su razočaranom i potištenom hrvatskom građanstvu nove vidike. Već su se uveliko raspšile ilirske romantičarske magle, obelodanjujući neumitnu zbilju: pravo lice carske dualističke monarhije. Posle pada apsolutizma to je još uvek doba relativnih političkih

¹ U tome se slažu svi krupniji istoričari ove epohe: Kulakovski (*Иллиризмъ*, Варшава, 1849), Šurmin (*Hrvatski preporod*, Zagreb, 1903—1904), Prelog (*Slavenska renesansa*, Zagreb, 1924), Pogonowski (*Iliryzm i Słowiańszczyzna*, Lwów, 1924), i Barac (*Književnost ilirizma*, Zagreb, 1954).

sloboda, nestabilno doba unutarnjeg vrenja pod senom tuđinske vladavine, ali i doba kada Hrvatska, iako u kontinuiranom vazalnom odnosu, polako izrasta u modernu evropsku državu. Nije dakle nikakvo čudo da se upravo u to vreme, posle desetogodišnje bahovske letargije, počinje burnijim tempom da razvija književnost, a sa njom nauka i umetnost.

Kao normalna reakcija na apsolutistički pritisak ojačala je u svesti hrvatskih ljudi misao o nacionalnom oslobođenju, a s tim u vezi i misao o jugoslovenstvu. Ni u ovom periodu uticaj struje panslavizma nije za potcenjivanje.² Upravo šezdesetih godina razrađen je i probuđen program panslavista u Moskvi, što nije ostalo bez uticaja i u našim krajevima. Međutim, već posle znamenitog Sveslovenskog kongresa u Pragu 1848. godine postalo je jasno da se prvobitna ideja o uzajamnosti počela izrođavati u austroslavizam (Palacki) i panrusizam (Aksakov, Pogodin, Mačejovski, Štur). Značajnu ulogu u daljem razvitku pokreta odigrao je tzv. demokratski panslavizam (Bakunjin, Šafarik), koji je težio oslobođenju i ravnopravnom savezu slovenskih naroda, ali koji je u pogledu realizacije i krajnjeg ishoda svojih ciljeva imao veoma nejasne predstave.³ Tako do revolucionarnih promena u slovenskom pitanju nije došlo tokom čitavog XIX veka, i sve do naših dana, ali su evidentni povremeni pokušaji revizije osnovne ideje o tom pitanju — ideje o slovenskoj uzajamnosti, a takvih primera je bilo i u Hrvatskoj šezdesetih i sedamdesetih godina.

Centralni, i za dugo jedini hrvatski književni časopis pod apsolutizmom, *Neven* (1852—1858), uređivan je već u prvoj godini svoga izlaza po ugledu na češki *Lumir*. Prevodi se mnogo sa svih slovenskih jezika, pre svega sa ruskog i poljskog, a naročito u obnovljenoj *Danici*. Godina 1860. donosi prvi hrvatski prevod *Eugenija Onjegina* (iz pera Špira Dimitrovića), ujedno prvi prevod ovog dela u jugoslovenskoj književnosti.⁴ Do tog značajnog datuma već su u hrvatskoj književnosti prevedeni svi važniji slovenski pisci: Puškin, Ljermontov, Karazmin, Mickjevič, Kraševski, Čajkovski, Kolar, Hanka, Erben, Til, Homjakov, Jazikov, Venevitjanov i drugi, i to još u ilirskoj eposi; posle četrdesetosme prevode se uglavnom isti pisci, s manjim ili većim intenzitetom, a pojavljuju se i nova imena. Pod apsolutizmom najviše se prevodi Puškin (*Dubrovski*, *Kavkaski zarobljenik*, *Bahčisarajska fontana*, *Ruslan i Ljudmila*, mnogobrojne pesme i novele)⁵, ali i Ljermotov (*Fatalist*), Gogolj (*Taras Buljba*, *Starosvjetski pomješćiki*), Kraševski, Vojćicki, Čajkovski, Vocel i drugi.

Šezdesetih godina ulazi u hrvatsku književnost i Turgenjev. Prvi prevod pojavio se zapravo 1859. godine u *Jadranskoj Vili* (novela *Faust*),

² Antun Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga druga: Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. (JAZU, Zagreb, 1960).

³ Фридрих Энгельс, *Демократический панславизм*. Маркс-Энгельс, Сочинения (т. 6, Москва, 1957).

⁴ Milorad Živančević, *Переводы „Евгения Онегина“ в литературе народов Югославии*. Пушкин. Исследования и материалы. Москва-Ленинград, 1962, 371—378. Začudo, Barac ne spominje ovaj prevod u svojoj knjizi.

⁵ Dr Josip Badalić, *Puškin u hrvatskoj književnosti* (Zagreb, 1937). Isp. takode od istog autora bibliografiju prevoda Puškinovih radova i književnih priloga o Puškinu kod Hrvata (*Izbor iz Puškina*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1949, 403—424).

ali intenzivno i sistematsko prevođenje započeo je Josip Miškatović u *Pozoru* g. 1862, da bi zatim pune tri decenije, iz godine u godinu predstavljao domaćoj čitalačkoj publici po neko novo delo velikog ruskog pisca. I dalje su prevedeni Puškin (*Poltava*, novele, pesme), Mickjević (*Konrad Wallenrod*), Krasinski (*Iridion*), Jan Neruda (pesme), i drugi; kasnije će doći na listu još i Njekrasov, Gončarov i Saltikov-Ščedrin. Prevodi, a neretko propratni tekstovi i članci objavljeni su uglavnom u listovima i časopisima: *Pozoru* (kasnije *Obzor*), *Narodnim novinama*, *Dragoljubu*, *Glasonoši*, *Naše gore listu*, *Domobranu*, *Slavjanskom Jugu*, *Hrvatskoj lipi* i *Vijencu*, rede u zasebnim izdanjima, a prevodili su ponajviše Špiro Dimitrović Kotaranin, Josip Miškatović, Dimitrije Demeter, Ivan Trnski (uglavnom s ruskog), Adolfo Veber-Tkalčević, Josip Eugen Tomić, Franjo Marković (s poljskog, češkog), a zatim Ognjeslav Utješenić Ostrožinski, Mirko Bogović, Zvonimir Edo Asanger i mnogi drugi, manje poznati i anonimni prevodioci.

U književnu produkciju šezdesetih godina, originalnu i prevodilačku u jedan mah, uključilo se dotad nepoznato ime: August Šenoa. Biće to kasnije jedna od najprivlačnijih naših književnih ličnosti, kako za čitaoca, tako za kritičara i istoričara literature, čovek čijim se imenom naziva čitavo razdoblje u istoriji novije hrvatske književnosti („Šenoino doba“). Ono što je bio Gaj za ilirski pokret, bio je Šenoa za hrvatsku književnost posle apsolutizma; na međi romantizma i realizma, on oličava u sebi čitavu jednu epohu, a njegov književni rad u celosti u stvari je hrvatska književnost onoga vremena: poezija, novela, roman, drama, feljton, kritika i prevod. Najbolju žurnalistiku tog razdoblja predstavlja *Vijenac*, a *Vijenac* je Šenoa. I kazalište je Šenoa. Jednom rečju, govoriti o hrvatskoj književnosti Šenoina vremena znači, pre svega, gotovo isključivo govoriti o tom čoveku i njegovom impozantnom delu.

Šenoa je ušao u javnost posle beznadežnog političkog i književnog mrtvila, kad je izgledalo da je ideja slovenske uzajamnosti, kako su je videli ilirci, zauvek pokopana — zajedno sa mnogim drugim idealima pre četrdesetoseme; međutim, za vreme njegove autokratske vladavine u hrvatskoj književnosti ona je doživela svoju renesansu, i to dvojaku: obnovljena je i revidirana. U ovoj fazi, stalno rastuću skalu interesovanja za slovenske književnosti i slovenske narode verno je registrovao *Vijenac*, a na njegovom čelu u nizu plodonosnih godina stajao je Šenoa, poslednji naš veliki apostol slovenske uzajamnosti u XIX veku.

★

Ljubav za književnost i umetnost stekao je Šenoa u roditeljskoj kući.⁶ Otac, zanatlija, voleo je teatar i koncerte; mati čitala poeziju. Živeo je i stvarao u Zagrebu (1838—1881), koji je neprekidno bio hrvatski kulturni centar i, što je u ovom trenutku naročito važno, ognjište ideje ilirizma, jugo-

⁶ Iscrpne bio-bibliografske podatke o piscu naći će čitalac u knjizi: *August Šenoa, studija*. Napisao Antun Barac (Zagreb, 1926). Isp. takođe i noviji Barčev predgovor u ediciji „Djela hrvatskih pisaca“ (Zora, Zagreb, 1951, knj. I, 7—30). Impozantna je bibliografija Šenoinih radova koju je za ovo izdanje sastavila dr Olga Šojat (str. 31—69), a zatim dr Slavko Ježić, uz najnovije izdanje Šenoinih *Sabranih dela* (Znanje, Zagreb 1964). Pa ipak, dalje dopune su neophodne.

slovenstva i slovenske uzajamnosti. Poreklom iz građanske doseljeničke porodice, starinom češke, ali vremenom ponemčene (metamorfoza njegovog prezimena vršila se postupno, otprilike ovako: Šejnoha-Schöna-Senoa; još na početku prošlog veka, u molitveniku koji je sačuvan u porodici, njegov deda se potpisao kao Schoeynoha), propevao je najpre na nemačkom. „Hrvatski sam umio, al kao kakva piljarica“ — seća se kasnije u jednoj svojoj pripoveci; ipak, kad je za vreme boravka u Pečuhu, kamo ga je otac sklonio 1848, začuo hrvatski sred tuđinskog govora: „Kupite šljiva, mladi gospodine!“ — bio je radosno uzbuđen. U školi ga osvojio Gundulić: čitao je *Osmana*, a tu je slovensko osećanje izuzetno silno. Takvo osećanje razvijali su i negovali i njegovi učitelji — Antun Mažuranić, Adolfo Veber-Tkalčević i Matija Mesić, sve odlični patrioti i slavenofili: Antun Mažuranić bio je jedan od prvaka ilirskog pokreta i vatreni pobornik Wechselseitigkeit-a, ideje o uzajamnosti; Veber — dak peštanskog panslavističkog kružoka, čiji je idol bio Kolar, uz to aktivan prevodilac s poljskog; Mesić — Šafarikov intimus i praški student. Kad je u školi zaveden nemački jezik kao obavezan predmet, Senoa je demonstrativno odbio da odgovara.⁷

U mladosti je Senoa upio u sebe ideje ilirizma, i to će ostaviti u njegovom životu neizbrisiv trag. Istakli smo već da je ilirska orijentacija bila dobroano panslavenska; snažan impuls u tom smeru bilo je za nadobudnog junosu poznanstvo sa Ljudevitom Gajem,⁸ koji mu je raspalio maštu pričom o Čehu, Lehu i Mehu, pozivao ga, posuđivao knjige i, već pomalo zaboravljen i ostavljen, nostalgично pripovedao o ilirizmu i slovenstvu. Kao na neki slovenski hadžiluk išao je mladi pesnik tih dana u Kranj, zaklinjući se svečano nad Prešernovom humkom:

„Služit ćemo velikoj ideji slavenstva do svoga groba.“⁹

Reči ove zakletve odzvanjaju i u poemi *Bohinjsko jezero* (Nase gore list 1863, br. 23, 25—26), koja je, prožeta snažnim slovenskim osećanjem, nastala kao sećanje na taj hadžiluk i lektiru Prešernovih pesama; ovu lektiru pesnik izrikom navodi u spomenutoj pripoveci: *Poezje Dr Franceta Prešerna. V Ljubljani, pri A. Giontiniu, 1847.*

Za dalji razvoj pesnikove slovenske svesti presudan je bio njegov boravak na studijama u Pragu (1859—1865), koji je u to vreme bio stecište Slovena iz svih krajeva i žiža slovenske misli. Tu je drugovao sa Jugoslovenima, sarađivao sa češkim spisateljima, upoznao se sa poljskim emigrantima, dolazio u dodir sa ruskim književnicima, oduševljavajući se sve više za slovenstvo. Ovakva njegova orijentacija otkrila se u javnosti vrlo rano: kad je u Zagrebu 1860. počeo da izlazi politički dnevnik *Pozor*, Senoa je postao tako vredan saradnik, da je napustio pravne nauke i zauvek se okrenuo književnosti,

⁷ Franjo Marković, *August Šenoa, podpredsjednik „Matice Hrvatske“ od god. 1877. do god. 1881.* Spomen-knjiga Matice Hrvatske, Zagreb, 1892, 179.

⁸ A[ugust] Š[enoa], *Književna pisma III*, Vienac, 1879, br. 11, 169—171; 12, 185—187.

⁹ *Karamfil sa pjesnikova groba. Dačka priča.* Napisao August Šenoa (Vienac, 1878, br. 5—9). U to vreme pisao je svome prijatelju Eduardu Jelineku: „Tendencja povidky jest slovenská (podvukao M. Ž), a má pravdivý základ“ (dat. u Zagrebu, 2/V 1879. Orig. u Literární archiv Národního Musea v Praze, sig. 36 F 30).

posvetivši se u prvi mah žurnalistici. U svojim dopisima iz Praga javljao je o aktuelnim međunarodnim događajima, u prvom redu o onima koji su se ticali slovenskog sveta (o poljskom i ruskom pitanju, o jugoslovenskoj problematici, o Česima, Slovacima, Bugarima i Lužičkim Srbima), komentarišući ih sa nacionalnog gledišta i stanovišta slovenske uzajamnosti.

Ali Šenoa je bio pre svega Jugosloven i dobar patriota hrvatski. I u njegovoj slovenofilskoj delatnosti, kao i u književnom radu, vidno je dualističko, katkad nerazlučivo romantičarsko i realističko osećanje. Maglovite panslavske koncepcije on je prihvatao više platonski, osećajući da su u političkoj perspektivi daleko nedosežne; ideja jugoslovenstva je već i u praksi izgledala sasvim drugačije, realnije. Dok je u sveslovenskim okvirima bio samo jedan od tribuna uzajamnosti, pre svega na kulturnom polju, u jugoslovenskim bio je bard nacionalnog oslobođenja, zagovornik bratstva jugoslovenskih naroda i aktivni propagator ujedinjenja. Njegov je program:

Budi svoj! Al brat si budi braći,
i radi za svijet...

(*Budi svoj*)

Žarki rodoljub, ali nikada uski nacionalista, neumorno se zalagao za bolje i prisnije odnose između Hrvata, Srba, Slovenaca, Crnogoraca i Bugara. Opevajući patriotizam i slaveći hrabrost susedne braće, zračio je verom u bolju, zajedničku budućnost.

Izuzetne simpatije gajio je prema Slovencima. Videli smo već kako je u mladosti cenio Prešerna i slovenačku kulturu; i u zrelim godinama, kad god se ukazala prilika, govorio je o slovenačkom pitanju sa naročitim učešćem. U članku *Slovenski napredak i germanska bjesnoća* pisao je: „Na bregovima Save i Drave, u Istriji i Krajinama stanuje narod čist i zdrav, hitar i bistar...“¹⁰ Pisao je to, radujući se zbog „slovenskog slavenstva“ tog naroda. O svečanosti povodom Blajvajsovog jubileja g. 1878. duhovito je primetio: „Vaša krv je naša krv; među nami je Sutla, al Sutla je voda, a krv nije voda“.¹¹

Ideju jedinstva veličao je i u svojoj rodoljubivoj poeziji

Vrh ponosni od Triglava,
j u g o s l a v s k a gorda kula...

(*Bohinjsko jezero*)

Neobično mnogo pisano je u *Vijencu* o srpskoj književnosti. Danas se zna da je autor tih napisa gotovo bez izuzetka bio Šenoa, a većina je izašla u listu upravo za vreme njegovog urednikovanja, nastala uglavnom iz njegovog dubokog uverenja o potrebi slovenske uzajamnosti. U pismu srpskom publicisti Aleksandru Sandiću vajkao se da je u tom poslu usamljen:

„Bit ćete opazili, da ja pratim srpsku književnost kao i hrvatsku, jer ja za sebe smatram taj nesretni raskol među ljudima istoga jezika ludorijom.

¹⁰ Pozor, 1961, br. 240.

¹¹ Tim povodom objavio je Šenoa članak u *Vijencu*, pod naslovom: *Dr Ivan Bleiweis* (1878, br. 48), a kad je Blajvajs umro, i osmrtnicu (ibid. 1881, br. 49).

Ne mogu tom prilikom prešutiti, da se novosadski listovi ne drže te uzajamnosti, jer Javor gotovo nijedne hrvatske knjige ne oglašava.¹²

Dosledan vlastitom programu saradnje, on je iz godine u godinu, iz broja u broj svoga časopisa pisao o aktuelnim događajima u srpskoj književnosti, o piscima i novim knjigama, gdešto opširnije i podrobnije, a gdešto sasvim informativno, ali uvek ažurno. Mnoge od ovih napisa bibliografija i ne beleži, jer su naoko neznatni: anonimni i bezlično hroničarski. Međutim, ako se pažljivije pogleda, jasno je i po stilu i po karakterističnim mislima da ih je pisao Šenoa; većina ih je objavljena u *Vijenčevom* „Listku“, a ovu rubriku ispunjavao je veoma marljivo i s ljubavlju sam urednik, najčešće u prvom licu. Pored mnogobrojnih sitnijih zabeležaka i uzgrednih reminiscencija, ističu se tu članci o Vuku, Dositeju, Daničiću, Zmaju, Matiji Banu, Đuri Jakšiću, Miloradu Šapčaninu, Kostu Trifkoviću, itd.¹³ U hvalospevu Dositeju, između ostalog kaže:

„Srbin Obradović bijaše, čini nam se, uzor Hrvatu Ljudevitu Gaju.“¹⁴

Izdajući g. 1876. *Antologiju pjesništva hrvatskoga i srbskoga* (isp. takode *Vijenac*, 1873), Šenoa — u vreme jakih nacionalnih trvenja — ne pravi nikakve razlike između Srba i Hrvata, ne bojeći se da bi broj pretplatnika zbog toga mogao opasti. Srpsko-hrvatskom pitanju posvetio je još na početku svoje književne karijere čitavu raspravicu (*Srbi i Hrvati*, Pozor, 1861, br. 227—238); pledirao je i tom prilikom za slogu, a na kakvim osnovama — objašnjava nam moto u stihu:

Srbi i Hrvati,
vi ste stari znanci;
S l a v a vam je i mati,
njeni ste blizanci.

(*Danica*, 1852)

Razumljivo je to: Šenoa, ilirsko čedo i iskreni slovenofil, poštovalac Vukov, Daničićev i Mažuranićev, pristaša narodne stranke i protivnik Frankov, nije mogao da piše i misli drugačije. Zato su iz srži njegova bića potekle reči

¹² Pismo je datirano u Zagrebu, 2/5 1879 (Rukopisno odeljenje Matice srpske, sig. 25007). Koji godinu kasnije pisao je u svome dnevniku: „Ja za sebe držim pojam Velikosrb i Velikohrvat za nesmisao. Oba smo roba“ (Grada za povijest književnosti hrvatske, Zagreb, 1950, knj. 19, 96).

¹³ *Priznanja zaslugh neumrloga Vuka Stefanovića Karadžića* (Glasonoša, 1865, br. 1); *Đuro Daničić* (Glasonoša, 1865, br. 18); [O J. Sundečiću]: *Kritike* (Glasonoša, 1865, br. 9); *Marta Posadnica ili pad Velikog Novgoroda. Tragedija u 5 razdjela, napisao Matija Ban* (Vienac, 1873, br. 3—4); *25-godišnjica Zmaj-Jovana Jovanovića* (Vienac, 1874, br. 44); *Kosta Trifković* (Vienac, 1875, br. 13); *Dositej Obradović* (Vienac, 1875, br. 38); [O Šapčaninu]: *Janko Jurković* (Vienac, 1878, br. 16); *Pjevanija Zmaja Jovana Jovanovića* (Vienac, 1878, br. 48); *Stjepan Mitrov Ljubiša* (Vienac, 1878, br. 49); *Đuro Jakšić umro* (Vienac, 1878, br. 50); *Pevanija Zmaj-Jovana Jovanovića* (Vienac, 1879, br. 20); *Zimnje večeri od Đ. Miličevića* (Vienac, 1879, br. 24), *Skupljene pripovietke Vladana Đorđevića* (Vienac, 1879, br. 24).

¹⁴ Vienac, 1875, br. 38, 607. Ovog zanimljivog članka nema u bibliografiji Olge Šojat, a nema ga ni u veoma iscrpnoj bibliografiji Borivoja Marinkovića o Dositeju (Sabrana dela Dositeja Obradovića, III, Prosveta, Beograd, 1961).

o slozi i jednodolnosti Hrvata i Srba, iskazane zgodnim povodom, u članku o Zmaju g. 1878. Ovaj članak izvanredno je značajan i po tome, što se u njemu Šenoa zapravo izjasnio o vlastitim shvatanjima suštine slovenske uzajamnosti:

„Dan danas ima istinabog kojekakvih političkih zadjevica među Hrvati i Srbi, koje žalibože samo trećemu donose hasne, a Hrvatom i Srbom štetu. Nu ne jedanput istakosmo, da tu časovitu antipatiju političku — koju može samo vrijeme i veća prosvjeta izliječiti, — ne valja prenositi u znanost, u umjetnost i književnost uopće. Trijezan čovjek, kojemu nije fanatizam počerao krv na oči — koj razvitak naroda smatra sa višeg gledišta, morat će priznat da je u našem međusobnom interesu da stvorimo jedno kulturno kolo proti Njemcem, Mađarom, i Talijanom — a to je zadatak nepolitičke literature. Tu neka prestane isključivost, tu neka vlada međusobno proučanje. Ne dvojimo da će doći doba gdje će Zmaj postati popularan među Hrvati, a Preradović među Srbi. O našem međusobnom razboru ili nerazboru ovisi, hoće li to doba prije ili kasnije doći.“¹⁵

★

Videli smo kakav je bio Šenin stav prema Južnim Slovenima. Iskrenom ljubavlj bio je prožet i njegov odnos prema braći na istoku i zapadu. Dobar znalac ruskog, poljskog i češkog jezika, poznavalac istorije i kulture ovih naroda, Šenoa je u svome spisateljskom radu ne jednom bio u situaciji da bude objektivni sudija u pitanjima opšteslovenskog značaja, političkim i literarnim, a što je naročito značajno, njegove ocene u celini izdržale su probu vremena, uzdigavši se visoko iznad savremenika. O Šenoi se pisalo mnogo, ali o ovoj strani njegove delatnosti, kako ćemo videti, uglavnom samo uzgredno.¹⁶

O Česima je Šenoa imao visoko mišljenje, neskriveno ponosan zbog svog porekla. Bio je silno impresioniran kada je po dolasku u Prag video na mnogim dućanima natpis: *Šejnoha*. Za vreme borakva u Zlatnom gradu savršeno je ovladao jezikom, tako da je mogao pisati i diskutovati na literarnim sastancima. Redovno je odlazio u pozorište, koje je i kod Čeha u ono vreme bilo u razvoju, ali na daleko većem nivou no u Hrvatskoj. Tu su koreni i drugih njegovih poznijih interesovanja: za istoriju, na primer. Čita Palackog, češke i poljske istorijske romane. U krugu mladih čeških beletrista interesuje se za novelu sa tematikom iz svakidašnjeg gradskog i seoskog života. Značajno je da su njegovi češki prijatelji u stvari mladi realisti, koji se nisu odrekli romantičarskih tradicija, a takav je zapravo Šenoa u čitavom svom književnom delu.

¹⁵ Vienac, 1878, br. 38, 607. Napis je anonimni, ali se iz spomenutog pisma Sandiću vidi da je njegov autor Šenoa. Iz istog pisma vidi se da je Šenoa autor drugog članka o Zmaju, iz narednog godišta Vijenca (1879, br. 20, 320); Iz recenzije čiji odlomak navodimo, opet, vidi se da je on autor anonimnog prigodnog napisa povodom Zmajevе 25-godišnjice (Vienac, 1874, br. 44), koji se tu apostrofiru, i donekle, parafrizira. Ovaj poslednji Olga Šojat ne navodi u svojoj bibliografiji.

¹⁶ Isp. na primer: Ivan Esih, *Značenje Augusta Šenoe u slavenskim književnostima*. 15. dana. Kronika naše kulture. Zagreb, 1932, br. 16, 241—242.

Češki prijatelji Šenoini su ljudi okupljeni oko časopisa *Lumir* i almanaha *Máj*, po kome su i dobili ime: Majevci.¹⁷ To su mladi književnici, u prvom redu Jan Neruda i Vitjeslav Halek, koji su već u ono vreme bili istaknuti literati, a zatim Sabina, Erben, Gregor, Hejduk, Barak, Pflieger i drugi. Svi oni nastojali su da u novim uslovima, na realnim osnovama, dalje razviju ideju o slovenskoj uzajamnosti, jer, iako se mnogo štošta izmenilo posle „proleća naroda“, geografsko-politička situacija ostala je u osnovi nepromenjena: većina slovenskih naroda čamila je u ropstvu.

Pravi stvaralački žar osetio je Šenoa prvi put u Pragu, čija mu je literarna klima izvanredno pogodovala. Osim dopisa koje je slao *Pozoru* o aktuelnim političkim i kulturnim temama („iz Zlatnog Praga“, 1860—1863)¹⁸, objavljivao je u to vreme feljtone i pesme (uglavnom u beletrističkom časopisu *Naše gore list*); u Pragu je napisao i komediju *Ljubica*. Od njegovih napisa iz tog razdoblja naročito se ističu *Praški listovi* (Pozor, 1862, br. 35, 47, 52), koji su zapravo preteča njegovih čuvenih *Zagrebulja*; to su feljtoni, prvi takve vrste u hrvatskoj žurnalistici, u kojima se uz laki humor i karikaturu kroki slikaju onovremene društvene prilike. Ne treba zaboraviti da u isto vreme feljton neguje i Šenoin praški prijatelj Neruda!

Okušao se naš pesnik i na češkom jeziku, radeći povremeno u redakciji dnevnika *Národní listy*¹⁹. U časopisu *Zláta Praha* g. 1864. objavio je članke *O časopisectvu na slovenském jihu* (seš. 2) i *Dubrovnik* (seš. 15, 16), što naše bibliografije ne spominju. Najzad, prevodi sa češkog i poljskog.

U Pragu je Šenoa bio član češke akademske čitaonice (Akademický čtenárský spolek); očevidno je da to on, i niko drugi, u svojoj rubrici „Listak“ desetak godina kasnije evocira studentske dane u članku *Dvadesetpetogodišnjica češke akademičke čitaonice u Pragu* (Vienac, 1874, br. 22, str. 351—352). Ni ovaj članak ne navodi se dosad u Šenoinoj bibliografiji, iako je nesumnjivo njegov; interesantan je, a za našu temu posebno značajan. „Ima nas dobrana čestica Hrvata, — veli se tu, — koji smo vojevali u redovih čitaoničke omladine, koji smo crpli znanja i oduševljenja u tom kolu. . . Kad se bude orio šum radosti duž ulica kraljevskog Zlatnog Praga i u kolu veselog zbora, neka pamte naši pobratimi da se i mi njihove radosti sjećamo, mi suplemenici na Savi na dalekom Jugu, i milo će im biti ako im reknemo, da nijesmo zaboravili onih načela, onih nauka, što si prisvojismo kao članovi praške akademičke družine“.

Kakva su to načela, kakve nauke? Na to nije teško odgovoriti: praška akademska čitaonica, kao što je poznato, negovala je slovensku uzajamnost.

¹⁷ Otakar Vašek, *August Šenoa a Nerudova družina* (Slavia, Praha 1951, Seš. 4, 515—540). Isp. takođe: F. Čenský, *Z dob našeho probuzeni* (Praha, 1875).

¹⁸ Dopisi iz Praga, Pozor 1860 (br. 22, 52); 1861 (br. 17, 25, 62, 91, 136, 141, 172, 180, 265); 1862 (br. 40, 41, 46, 69, 75, 87, 105, 120, 140, 141, 148, 162, 163, 173, 174, 177, 202, 225, 232, 245, 251, 298), Glasonoša (br. 79); 1863 Pozor br. 4, 9, 64, 117, 187); 1864 (Naše gore list, br. 1, 10). Zanimljivo je napomenuti da je ove tekstove Šenoa većinom, potpisivao ćirilskim inicijalima A. III.

¹⁹ Ovu saradnju spominje Jan Hudec u nekrologu Šenoi (*Osvěta* 1882, Seš. 3), a kod nas Franjo Marković u nav. delu (str. 185); priloži su anonimni, pa je teško sa sigurnošću utvrditi šta je od Šenoine ruke.

Počev od 1863. godine Šenoa je u Pragu bio aktivan član društva „Umělecká beseda“²⁰. Iz oskudnih podataka koji su sačuvani u arhivu toga društva razabira se da je Šenoa bio marljiv saradnik njegove književne sekcije, zajedno sa Nerudom, Sabinom, Erbenom, Gregrom i ostalima. Krug njegovih praških poznanika bio je prilično velik, a sačinjavale su ga uglavnom, kako smo već imali prilike da vidimo, znatne ličnosti. Najbliži mu je bio, bez sumnje — Halek, a poznao je, kako saznajemo iz njegovih članaka u Viencu, i ostale „Majeve“ lično. Osim spomenutih, njegovi su češki znanci još i František Palacki, Zigfrid Kaper, Jozef Holeček, Sofija Podlipska, Karolina Svjetla i mnogi drugi. U književnom arhivu Narodnog muzeja u Pragu još i danas se čuvaju Šenoina pisma Uměleckoj besedi, prof. Antoninu Vrtatku, Eduardu Jelineku²¹. Iz pisma Vrtatku saznajemo da se dopisivao i sa Konstantinom Jirečkom, ali se toj korespondenciji zameo trag.

U Šenoinom književnom opusu vidno mesto zauzimaju tekstovi sa češkom tematikom²². To su već i njegovi prvenci: članak *Česi i carska diploma od 20. X 1860* (Pozor, 1860, br. 38); feljtoni *Gjurgjev dan u Českoj* i *Ivanje u Pragu*; dopis *Štamparske parnice u Zlatnom Pragu*; prikazi *Slovanska čitanka* (Jaromira Erbena) i *Sveslavenski časopis „Slovjenin“*; članak *Češko kazalište*; humoreska *Duša Lumírova*, o životu hrvatskih đaka u Pragu (sve u Pozoru 1862, br. 102, 120, 139, 177, 212, 273, 290—292); *Šafaříkova knjižnica* (Pozor, 1863, br. 79). U recenziji Erbenove zbirke narodnih pripovedaka „u svim slavenskim narječjima“ izrikom kaže, da su velika trojica, koja su zaslužila ime pesnika — Erben, Čeakovski i Jan Kolar, apostol slovenske uzajamnosti. I u članku *Misli o našoj književnosti*, koji je još iz Praga poslao bečkom Glasonoši g. 1865, ističe kao primer Čehe, kod kojih je lepa književnost namenjena narodu (objavljeno u br. 1, 3, 6 i 8). Iste godine objavio je u Glasonoši članak *Gradiovo za hrvatsku poviest u Českoj*, (br. 15), za koji mu je dao podatke njegov praški drug, poznati hrvatski istoričar Tadija Smičiklas. Osim toga, u bečkim Slawische Blätter g. 1865. štampao je jednu recenziju iz češke književnosti, koju O. Šojat ne spominje u svojoj bibliografiji, iako je jasno označena sa A. Ša; to je: *Antologie jihoslovanská. Sestavil Václav Křížek* (br. 5, str. 272).²³

Već u prvim Šenoinim radovima sa češkom tematikom vidljivi su njegovi panslovenski nazoni. Prikazujući časopis *Slovjenin* (Pozor, 1862, br. 212), pisao je:

„Ima već više godina, što su nekoji učeni moskovski Slavjanofili namjeravali izdavati časopis, koji da prima članke u svim slavenskim narječjima, tj. časopis sveslavenski pod imenom „Parus“ (čin) [Sic!]. Željezna ruka ruske cežure ugušila je ovo novo sveslavensko čedo već kad je treći put osvanulo bilo. — Tu se evo pojavi slično čedo u Pragu. Mislimo tu sveslavenski časopis

²⁰ Vašek, op. cit., 516. U Viencu 1874 (br. 14) nalazi se Šenoin članak o toj instituciji, pod naslovom: *Umělecká beseda u Pragu*.

²¹ Vašek spominje i „jeden jeho dopis Hálkovi“ (op. cit., 516), ali njega nema u popisu *Jugoslavica v Literárním archívu Národního Musea* (Praha, 1957). Dopis Jelineku i Uměleckoj besedi Vašek ne spominje.

²² Podrobnije o Šenoinim vezama sa češkom književnošću pisao je Otakar Vašek u radu: *August Šenoa a česká literatura* (Rozpravy ČAV, roč. 65, 1, Praha, 1955).

²³ Podatak iz kartoteke Leksikografskog zavoda u Zagrebu.

za znanost i zabavu, pod imenom „Slovjenin“, što ga uređuje Ivan Jezbera. Ne mislimo da će ga naći ista nevolja, koja njegova ruskoga prethodnika; zato nam ne jamči podnipošto slobodna štampa, već bezazlenost samoga lista. . . Misao sveslavenskoga časopisa je svakako lijepa, ali kako je lijepa, tako je i teška, jer nije lako upravljati listom koji da toliko učenih glava i poučava i zabavlja. Prije svega hoće se dakle takovom listu valjana urednika, pravoga učenjaka slavenskoga, vješta barem uopće svakoj slavenskoj literaturi. Takov je list more, pa je stjecištem najboljih slavenskih glava, da mu bude znanost zbilja znanosti, a zabava zabavom“.

Jasno je već na prvi pogled da to govori budući urednik Vijenca, čiji je moto „zabavi i pouci“, a duh sveslovenski.

U svome časopisu Šenoa je takođe poprilično pisao o Česima, naročito u „Listku“. U pismu profesoru Vrtatku 21/8 1876. spominje uzgred: „Co den český čtu“. Godine 1873. u br. 21 objavio je recenziju Kaperovih čeških prevoda srpskih narodnih pesama (*Poezie světová, V. Zpevy lidu srbského*. Preložil S. Kapper, V Praze 1873); o Kaperu, koga je i lično znao, pisao je opširnije još g. 1865. u *Slawische Blätter (Dr Siegfried Kapper. Biografische Skizze mit Porträt*, u br. 14, str. 569—574), a prigodom smrti sročio mu je topao nekrolog u *Vijencu* (1879, br. 25). Povodom stogodišnjice rođenja velikog češkog filologa Jungmana objavio je jedan nimalo prigodničarski članak (*Josip Jungmann*, *Vienac*, 1873, br. 29—30), a g. 1876. i životopis Palackog (*Franjo Palacky*, *Vienac*, t. g. br. 32—33), istoričara koga je u mladosti čitao i lično upoznao, i koji je morao biti drag Šenoinom panslavenskom srcu kao glavni organizator i predsednik znamenitog Sveslovenskog kongresa u Pragu g. 1848. Svoje stare poznanice, spisateljice iz kruga „Majevice“, Karolinu Svjetlu i Sofiju Podlipsku predstavio je našoj čitalačkoj publici g. 1879 (*Vienac*, br. 8 i 14), prikazujući u najkraćim potezima njihov rad na češkoj beletristici. Razume se da to ni izdaleka nije sve, kada se imaju na umu još i mnogobrojne sitnije beleške o češkoj književnoj produkciji, koje je donosio *Vijenac* iz broja u broj.

Od Šenoinih izvornih dela sa češkom tematikom treba spomenuti pesmu *Postolar i vrag* (Naše gore list, 1863, br. 13), čiju je fabulu našao, očevidno, u narodnoj priči iz Erbenove čitanke; zatim balade: *Kalih-grad* (Naše gore list, 1863, br. 10), o gradu Jana Žiške, iz husitskih vremena, i *Lavov dvor* (Glasonoša, 1864, br. 45), sa sadržinom iz praške istorije vremena Rudolfa II. Prilikom predstave Kolarove *Monike* u Zagrebu g. 1872. čitan je Šenoin proslov (*Vienac*, t.g. br. 28). U noveli *Prijan Lovro* (*Vienac*, 1873, br. 14—19), jednom od njegovih najboljih beletrističkih tekstova, živo je naslikao praške studentske dane — očevidno autobiografski, na šta ukazuje i podnaslov u prvom izdanju: „Crtice po istini“. U jednoj od tri novele iz ciklusa *Mladi gospodin* (*Vienac*, 1875, br. 7—26), glavna ličnost je Nahod Zaborški, poreklom Slovak. Itd, itd.

Nisu malobrojni ni Šenoini prevodi iz češke književnosti. Već g. 1861. objavio je u Naše gore listu (br. 4 i 5) elegiju *Večeslavu Hanki* (povodom smrti), ispevavši je, kao nijednu svoju pesmu, u narodnom desetercu bez sroka — očevidno podražavajući epici famoznog Kraljodvorskog rukopisa. Naredne godine preveo je anonimno češku narodnu pripovetku *Razum i sreća* (Pozor, 1862, br. 187), prema Erbenovoj čitanci (iste godine u Glasonoši

br. 67, pod naslovom *Pamet i sreća*, potpisana punim imenom). Preveo je zatim *Pjesme večernje* svoga prijatelja Haleka, iz istoimenog ciklusa (*Večerní písně*, I—V), i njegovu pripovetku *Mužikaš*, sve u Naše gore listu g. 1864 (br. 9—15 i 19—21; ovde treba spomenuti i pesmu *Grob* (ibid, u br. 21), koja je u Šenoinoj bibliografiji registrovana kao izvorna, a ustvari je prevod istoimene Havličekove pesme. Preveo je dalje Herloševu pripovetku *Crnogorci* (fragment), i pripovetku *Vragova djeca* od Jozefa Kolara (Pozor, 1866, br. 224, 234—235, 265—276, 278—286, 288—295); balade svoga prijatelja Erbenaa prevodio je, vidi se, s naročitim ljubavlju: *Badnji dan* (Vienac, 1876, br. 36), *Golubak* (Vienac, 1878, br. 8) i *Vrba* (Vienac, 1879, br. 4). Osim toga, za hrvatsko kazalište preveo je sledeće češke drame: *Mravei* i *Magelona* od Kolara, *Propast roda Přemyslova* od Mikovca i *Sobjeslava* i *Dobro jutro* od Klicpere.²⁴

Još je Dragutin Prohaska u svojoj raspravi *Naraštaji najnovije hrvatske književnosti* (Zagreb, 1916) načeo pitanje uticaja češke knjige na Šenou, opazivši da postoje neke dodirne tačke u stvaralaštvu našeg pisca, Haleka i Nerude. Ovaj uticaj spominje i Barac u svojoj studiji. Pre rata pisao je kod nas nešto o tome i Esih, u citiranom članku *Značenje Augusta Šenoae u slavenskim književnostima* (g. 1932), a zatim Božo Lovrić u članku *K. Mácha i A. Šenoa* (Obzor, 1938, br. 255). Od čeških autora, osim Vašeka, pisali su o istom problemu još ranije Frank Volman, Karel Paul i Jozef Pata.²⁵ Zaista, uticaj Halekov ogleda se i u nekim izvornim pesmama Šenoinim iz ciklusa *Slavici* („Jezero su tvoje oči“, prema „Tvé oko krásné jezero, na primer). Videli smo već da je, pišući feljtone, imao kao uzor i podstrek Nerudu; pišući balade verovatno je imao pred očima Erbenaa, koga je i prevodio. Neće biti karakteristično, ali je simptomatično da je na Šenou donekle uticalo i savremeno češko slikarstvo; svedoči nam o tome njegova pesma *Mumja od Gabele* (Vienac, 1875, br. 35), inspirisana jednom žanr-slikom Jaroslava Čermeka. Ovog slikara Šenoa je neobično cenio, i u više navrata pisao veoma laskavo o njegovom stvaralaštvu, hvaleći (i previše hvaleći!) naročito kompozicije sa južnoslovenskom tematikom.²⁶

Razume se, kada je reč o uzorima ne treba preterivati. Iako je uticaj češke knjige i češke kulture na Šenou nesumnjiv, ipak nije takav da bi mogao potisnuti u zasenak njegovu individualnost, njegov samonikli talenat. Pišući o Šenoinim vezama sa češkom književnošću, Otakar Vašek je nastojao da dokaže kako je izvor gotovo čitavom njegovom delu u savremenoj češkoj literaturi, naročito u Nerudinom serklu. Naš pisac, međutim, kao i svi istinski veliki stvaraoci, nije mogao biti epigon. Polemišući s Vašekom, dr Krešimir Georgijević uverava nas u suprotno u svojoj studiji *Šenoini pogledi na književnost*.²⁷ Ne odričući blagotvorni uticaj češke sredine na mladog pesnika,

²⁴ Marković, op. cit., 193.

²⁵ Karel Paul, *Idea humanity v povídkách Šenoových a Hálkových* (Viroční zpráva Reálky v Mladé Boleslavi 1912/1913); Frank Wollman u *Slovesnostá Slovanů*, str. 128; Josef Pata u *Narodnoj politice* od 24. I 1939. Isp. takođe I[van] E[sih]: *August Šenoa i Česi* (Obzor, 1939, br. 24, 2).

²⁶ *Našim čitateljima!* (Vienac, 1875, br. 29); *Čermak i Matejko* (ibid., br. 49); *Izložba Čermakovih slika u Beču* (Vienac, 1879, br. 21); sem toga reprodukovao je u *Vijencu* na više mesta Čermakove radove.

²⁷ Filologija, JAZU, Zagreb 1962, sv. 3, 65—89. Isp. moj prikaz u Zborniku Matice srpske za književnost i jezik, Novi Sad, 1963, knj. XI, 239—240. Isp. takođe Mir-

on je povukao objektivne granice do kojih se taj uticaj mogao prostirati, domišljato pokazavši na primeru Šenoine kritike Erbenove slovenske čitanke da je naš pisac, koji i inače ne spominje i ne prevodi Mahinog sledbenika Nerudu, još tada bio protiv njegove gorke i pesimistične poezije, pune veltšmerca i hajneovske ironije („žalibože imade u novom češkom pjesništvu povorka mladih ljudi, kojim je drugo pjevanje po čudi, takozvana Weltschmerz-spoesie... Takova je pjesma za Slavene u porodu mrtva“). Pri tom treba naglasiti da je Šenoa pre svega i uvek bio svoj; potvrdu možemo naći i u poređenju njegovog dela sa drugim velikim književnostima, sa kojima je takođe dolazio u doticaj.

★

O Šenoinim vezama sa Poljacima i Poljskom znalo se kod nas i ranije. Posle onoga što smo izneli o praškom periodu njegove delatnosti, nisu nikakva tajna simpatije ovog pisca prema Zapadnim Slovenima uopšte. U arhivu zagrebačkog magistrata sačuvana je jedna njegova vlastoručna izjava, iz koje se vidi da je dobro vladao poljskim jezikom, verovatno ne samo knjiški.²⁸ U bibliografiji njegovih štampanih radova padaju u oči prevodi sa poljskog, kao i izvorni napisi inspirisani poljskom problematikom.

U najnovije vreme posvetio je profesor Đorđe Živanović Šenoi i ovoj strani njegove aktivnosti posebnu raspravu,²⁹ istakavši da je „rano interesovanje za Poljsku, za Poljake, a onda za Poljsku istoriju i književnost dalo nekoliko plodova na kojima je vredno zaustaviti se i prikazati ih kao jednu od mnogih komponenata u delu ovog veoma raznovrsnog književnika“. Neće biti, ipak, kako Živanović smatra, da za Šenou to nije neka bitna karakteristika; njegovo interesovanje za Poljsku logično je i nužno na liniji već postojećih njegovih slovenskih intervencija.

Iz Šenoine bibliografije izdvaja se lep broj njegovih polonika, ali još uvek ima takvih koje nisu obuhvaćene ni jednim popisom.

Godine 1862. doneo je *Naše gore list* pesmu *Poljak slijepac. Prizor iz rusko-poljskog rata* (u br. 17). To je balada o vojevanju pod Košćuškom, u kojoj se prikazuje kako poljski narod čami u ropstvu, i apeluje sa za slogu, bratsku uzajamnost i stišavanje strasti. Bio je to prvi Šenoin zvaničan istup o poljskom pitanju. Ovu ideju on je odmah zatim pretočio i u prozu, obrazloživši je opširno u članku *Poljaci i Rusi* (Pozor, 1862, br. 179—180). Iste godine preveo je i početak znamenitog Mickjevičevog speva *Konrad Wallenrod* (Pozor, 1862, br. 215—215).

Kad je u Poljskoj izbio ustanak g. 1863, Šenoa je bez rezerve bio na strani ugnjetenih. Zbog protivpoljskog i reakcionarnog stava nekih domaćih

kovičev prikaz Vašekove studije u *Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, 1956, sv. 3—4, 273—281 i prikaz Đ. Živanovića u *Živim jezicima* 1958, sv. I, str. 265—267.

²⁸ Ivan Ulčnik, *Belješke iz života i rada Augusta Šenoe* (Grada za povijest književnosti hrvatske, Zagreb, 1954, knj. 25, 147).

²⁹ *Šenoa i Poljaci*. Južnoslovenski filolog, SAN, Beograd 1958, knj. XXIII, 1—34 (separat). O ovom pitanju vice versa: Milorad Živančević, *Poljaci prema Šenoi* (Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, Novi Sad, 1963, knj. XI, 232—236.)

listova (*Srbobrana*, na primer),³⁰ stupio je u otvorenu i veoma žučnu polemiku u svojim dopisima iz Praga, koje piše za hrvatsku javnost. Ovde treba podsetiti da se upravo zbog poljskog pitanja i češka književna javnost podelila na staročešku i mladočešku struju, tj. na one koji su osuđivali, odnosno branili Poljake; uredništvo *Pozora*, koje je imalo isti stav kao „Staročesi“, ozbiljno je prebacivalo svome dopisniku ideološku pristrasnost i polonofilstvo, tako da se on morao odreći dalje saradnje u listu. Komentarišući u više navrata svoj stav i braneći se istovremeno, izrekao je tom prilikom značajne i plamene reči:

„Laž je uopće da je koji narod nedozreo za slobodu, kad mu se ona pošteno i iskreno daje“.

Mislio je pri tom, dakako, i na stvarnost onovremene Hrvatske.

Moglo bi se još mnogo toga nabrojati, što je Šenoa uzgred ili neposredno pisao o Poljacima. O Poljacima je pisao i u poznatom programskom članku *Naša književnost*, koji smo već spominjali, i u čuvenim *Zagrebuljama*, i u pismima o hrvatskom kazalištu. U bečkim *Slawische Blätter* od 1865. (sv. 15) nalazi se njegov napis *Stefan Czarnecki*, o slavnom poljskom ratniku iz XVII veka. Lično je sastavio recenzije na hrvatske predstave Fredrovih komedija *Dame i husari* (Pozor, 1866, br. 120), *Gospodar Tomo* (Vienac, 1873, br. 41), i *Djevojački zavjet* (Vienac, 1873, br. 42), a takođe i na komade Juzefa Koženjovskog *Mladi muž* (Vienac, 1873, br. 52) i *Glumičine zaruke* (Vienac, 1875, br. 20). Izgleda verovatno da su iz njegova pera i mnogi anonimni napisi o poljskoj književnosti i kulturi uopšte, publikovani s vremena na vreme u „Listku“, a svakako su to *Ivan Matejko* (Vienac, 1878, br. 1), o velikom poljskom slikaru Janu Matejku, *Lepoglavski sužanj Poljak prošlog vijeka o uzajamnosti slavenskoj* (Vienac, 1878, br. 26), *Vincentij Pol* (Vienac, 1879, br. 38), i drugi; mnogi nemaju zaglavlja, jer su i pisani samo u vidu beležaka u stalnoj rubrici.

Članak *Lepoglavski sužanj Poljak* odaje svog autora ne samo privlačnom tematikom o slovenskoj uzajamnosti, nego i građom; pisan je na osnovu Krčelićevih rukopisnih memoara iz 1754. godine, a znamo da se Šenoa u svome radu i inače često koristio arhivskim materijalom. Očevidno je njegov i članak o Matejku, čuvenom po grandioznim glorifikatorskim kompozicijama iz poljske prošlosti. Videli smo već kako je Šenou oduševio jedan drugi slovenski slikar, Jaroslav Čermak, koji je takođe negovao istorijski žanr; ova dva umetnika bila su bez sumnje bliska našem piscu, a da je on pažljivo pratio njihov rad, svedoče povremeno beleške o njima u *Vijenčevom* „Listku“. U jednoj od njih, na primer, veoma obavešteno kaže:

„Čermak i Matejko, oba ova slavna slavenska slikara, obrekoše preuzbiskupu Strossmajeru da će ga buduće godine u Đakovu posjetiti. Tom zgodom probavit će umjetnici neko vrijeme u Hrvatskoj. Naročito kani Matejko proučiti zemlju i narod, te povijest Hrvatsku, pak će u tu svrhu putovati našimi krajevi.“³¹

³⁰ O tome je opširno pisao još pre rata Đorđe Živanović u svojoj disertaciji *Srbi i poljska književnost* (Beograd, 1941).

³¹ Vienac, 1875, br. 49, 804. Ove beleške nema u bibliografiji Olge Šojat.

Šenoa je bio dobro informisan i o tekućim književnim događajima u Poljskoj. Pratio je budnim okom sve novosti i odmah, makar u nekoliko redi, izveštavao svoje čitaoce u „Listku“.

„Znameniti romanopisac Kraszewski izdao je u Poznanju novo historično djelo: „Poljska za trih doiba“. Djelo osnovano je na novopronađenih izvorih. U Lavovu pripravlja se novo izdanje djela ukrajinskog pjesnika Bogdana Zaleskoga, koji je ponešto poznat hrvatskomu općinstvu po prijevodu kneza Meda Pucića u „Dubrovniku“. Grof Tarnowski kupio je nedavno izvorni rukopis glasovite Mickiewiczzeve pjesme „Pan Tadeusz“ za znamenitu cijenu od 10.000 fr.“³²

U Šenoinoj bibliografiji figurira članak pod naslovom: *Pio IX i Adam Mickijević* (Vienac, 1878, br. 9); navodi ga i Živanović. Međutim, iz samog teksta vidi se da je autor Al. Niewerowicz, dok ga je Šenoa samo „priopćio“. Sa druge strane, ne navodi se jedan zanimljiv člančić pod naslovom *Poljska literatura*, u kome je Šenoa ovlaš ali tačno prikazao situaciju u savremenoj poljskoj drami.³³ Tu se, pored ostalog veli:

„Razvoj dramske knjige u Poljskoj pokazuje znamenit napredak, te nam podaje za budućnost lijepih nada. U domovini grofa Fredra i Korzeniowskoga javlja se sve više mlađih radnika, koji obogaćuju dramsku literaturu. Osobito pomažu tomu natječaji dramski u Krakovu, Lavovu, Varšavi i Poznanju... Karakteristično je međutim, da najveći dio tih drama spada među vesele igre, dočim tragedija ima malo ili ništa. Ponajglavniji uzrok tomu pojavu jest nesmiljena cenzura u Varšavi, koja ne dozvoljava prikazivati ma nijedno djelo koje bi spominjalo na prošlost države Poljske.“

Šenoa je vrlo dobro poznavao tu književnu atmosferu iz pisama svojih poljskih prijatelja. Ni sa plasiranjem njegovih dela u Poljskoj, naročito u ruskoj Poljskoj, nije išlo lako; slobodarska tematika Gupčevog podneblja nije bila po volji okupacijskom carskom režimu, pa nije ni čudo da mnogi već gotovi prevodi Šenoinih dela nikada nisu ugledali sveta. Dovijajući se na razne načine u borbi protiv cenzure njegovi prevodioci orijentisali su se na štampanje nepoželjnih stvari u manje opasnoj Galiciji, ali ni to nije donelo željene rezultate.³⁴

Iz poljske literature Šenoa je, osim spomenutih fragmenata iz Mickijeviča, preveo još i čuveni spev Juljuša Slovackog *Jan Beilecki* (Vienac, 1879, br. 11—13), i *Smrt izdajice domovine*, baladu od jednog manje poznatog pesnika, Antonji Goreckog (Vienac, 1879, br. 25). Iz Šenoinog pisma Miroslavu Kraljeviću, uredniku *Slavonca*, vidi se da je on još 1863. u Pragu preveo *Dziecię Starego Miasta* od Kraševskog, ali ga, koliko je poznato, nije objavio.³⁵ Od izvornih radova ovde spada njegova pesma *Stari plemić* (Naše gore list 1863, br. 34), zatim pesma *Junakinja Sofa* (Vienac, 1877, br. 23), koja sadrži predmet poljske nacionalne istorije; neke druge, kao *Mrak*

³² *Poljaci*. Vienac, 1875, br. 27, 442. Ni ove beleške nema u bibliografiji Olge Šojat.

³³ Vienac, 1879, br. 35, 564.

³⁴ Živančević, op. cit., 236.

³⁵ Obzor, 1827 (pismo je objavio Ivan Martinović). Ovaj podatak Đorđe Živanović ne spominje.

(Vienac, 1874, br. 41), *Guš* (Vienac, 1875, br. 1) i *Majčino mlijeko* (Vienac, 1875, br. 37), smatra se, nastale su pod uticajem Mickjeviča (Franjo Marković). Stipan Banović izvršio je poređenje Šenoinog *Mladog gospodina* i Sjenkjevičevog *Orguljaša iz Ponikava*.³⁶ Itd, itd.

Poljska književnost za vreme Šenoinog urednikovanja u Vijencu bila je izuzetno bogato predstavljena, „bogato i prebogato“, kako ističe Živanović. Bio je to najznačajniji period u istoriji ovoga časopisa, kad je svetska književnost približena hrvatskom čitaocu kao nikada dotle. Od Poljaka prevedeni su Mickjević, Kraševski, Kosinjski, Zaharjasjević, Zaleski, Sjemjenjski, Balucki, Hočko, Lam, Pol i Sjenkjević. „Ne sumnjamo, — veli Živanović, — da su mnogi prevodi, štampani u časopisu nastali na njegovo (Šenoino) traženje.“ Ovo je tačno, a može se potkrepiti i arhivskim dokazom: u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nalazi se neobjavljeno pismo Aleksandra Tomića, upućeno Šenoi (dat. 11/3 1875), u kome stoji: „Pozvaste me da Vam što prevedem iz Kraszewskoga ili Grabowskog...“³⁷

Neke od vodećih poljskih književnih ličnosti Šenoi je neposredno poznavao. Na prvom mestu tu je svakako Bronislav Grabovski (1841—1900), poznati slavista, literat i prevodilac, veliki prijatelj naših naroda i neumorni propagator naše književnosti u Poljskoj.³⁸ On je bio Šenoi vrlo blizak: poznavao ga je lično i dolazio čak u njegovu kuću, kako svedoči u svojim uspomenama Milan Šenoi (*Moj otac*, Zagreb, 1933). Grabovski je bio i glavni prevodilac i propagator Šenoi u Poljskoj;³⁹ on je morao dobro poznavati prilike u kojima je naš pisac živio i stvarao, kad je napisao:

„Taj lepi talenat ima i svoju slabu stranu. Najlepše časove dana Šenoi mora da provodi u uredu i zato radi na književnosti samo kad ukrade koji trenutak“.

Da je Grabovski gajio prema Šenoi izuzetne simpatije vidi se i po tome, što je svoju poznatu dramu *Syn Margrafa* u rukopisu bio posvetio Šenoi, Franji Markoviću i Aleksandru Ergersdorfu, profesoru Sveučilišta u Zagrebu.⁴⁰ A za trud oko prevođenja Šenoi se svome prijatelju revanširao hvalospevima u Vijencu.⁴¹

³⁶ Sličnost između jednog Šenoina i Sienkiewiczzeva opisa. Omladina 1923/1924, br. 1, 15—16.

³⁷ Arhiv Sveučilišne knjižnice u Zagrebu sig R 4064.

³⁸ O vezama ove ličnosti sa našim ljudima pisao je pre rata opširno A. B. Klaić u raspravi *Bronislav Grabowski i Hrvati* (Zagreb, 1940); takođe: B[učar, Franjo], *Poljski slavista Bronislav Grabowski i Šenoi* (Obzor, 1939, br. 113, 2); u novije vreme: Marija Bobrovnička i Milorad Živančević, *Pisma K. Š. Đalskog Bronislavu Grabovskom* (Zbornik MS za književnost i jezik 1962, knj. IX—X, 206—225). Isp. takođe: Zdenka Marković, *Iz korespondencije Bronislawa Grabowskoga s Franjom Markovićem* (Građa za povijest književnosti hrvatske, Zagreb, 1939, knj. XVI).

³⁹ Živančević, op. cit., 235. Grabovski je pisao o Šenoi u dva maha: u članku *Obceny ruch literacki w Chorwacyi* (Niwa, 1879, knj. I, br. 101—102, 322—323 i 413—423), i u posebnom napisu pod naslovom *Szenoi August* (Biesiada Literacka 1880, knj. II, 246—247 i 461—462).

⁴⁰ Saznajemo to iz njegovog pisma Šenoi, dat. u Čenstohovi, 15/V 1877 (Arhiv SKZ, R 4064).

⁴¹ A. Š., *Poljski sud o našoj književnosti* (Vienac, 1879, br. 15, 240). Govori se tu o članku Grabowskog iz Niwe, pa se veli: „Budi ovde vrlo tomu tomu književniku poljskomu, koji toli pomno prati našu književnost, te njezine plodove saopćuje svojim zemljacima,

U nedavno opublikovanoj studijici *Kraszewski w Chorwacji*, Jan Vježbicki (Wierzbicki) pretpostavlja da je Šenoa upoznao Kraševskog prilikom njegovog boravka u jednoj specijalnoj misiji u Pragu.⁴² Biće da je to on autor vesti o boravku Kraševskog u Pragu g. 1863, u Glasonoši t. g. (br. 43). Poljskog pisca spominje Šenoa zatim u Pozoru 1866. (br. 120), uzgred, preporučujući hrvatskoj pozorišnoj publici savremenu evropsku dramsku književnost. Spominje ga i 1874. u Vijencu (br. 28, 30), obrazlažući program prevođenja strane beletristike. Seća ga se toplim rečima i g. 1879, u zenitu svoje književne karijere, vajkajući se nad spisateljskom sudbinom:

„Slavni Kraševski, Nestor slavenske beletristike, komu cijeli poljski narod nedavno pripravi u Krakovu toli sjajnu slavu, žive kako je poznato u tuđini u Drždanih, gdje imade malu villu, al ne ima imetka, već se mora u starosti svojoj hraniti perom.“⁴³

Spisak Šenoinih poljskih poznanika i korespondenata upotpunjuje se novim imenima iz novopronađenih pisama iz pesnikove ostavštine.⁴⁴

Jula 1879, pošto se u Varšavi pojavio obnovljeni časopis *Revue Slave*, napisao je pismo Šenoi novi urednik, prevodilac i publicista Ahil Itering (poreklom Francuz). On je tražio razmenu sa Vijencom, što je Šenoa po svojoj prilici oduševljeno prihvatio, budući da je u Vijencu u dva maha sa puno priznanja govorio o tom časopisu: 1878, podovom prvog broja, i 1879. u napisu o Konaževskoj, koji ćemo još spomenuti. Rekao je tom prilikom da je *Revue Slave* izvrstan, a malo kasnije posvetio mu poseban prostor u svome „Listku“.

„Iz Krakova dobismo poziv, kojim g. I. Mieu (sic!), poznati književnik i vrstni prevodilac slovjenjskih pjesmotvora u *Revue Slave*, javlja da će svoj dosadanji časopis varšavski prenijeti u Krakov, te od nove godine ondje izdavati. G. I. Mieu daje svojem listu širi temelj, te će u nj uvrstiti u francuzkom prevodu sastavke literaturne svih struka. Povrh toga donosit će dopisa i vijesti od svih slovjenjskih naroda, da se tim inostranstvu podaje što jasnija slika svega književnoga i umjetničkoga pokreta slovjenjskih naroda. Izdavalac pribavio si je sa svih stranah vrstnih suradnika tako, da je temeljitost njegova pothvata osigurana. Kao dodatak izlazit će ponajprije povijest svih slovjenjskih naroda, a i pregled književnosti pojedinih slovjenjskih grana. List izlazit će dva puta na mjesec u svjeskih kao što *Revue litteraire et politique* u Parizu... Preporučamo taj časopis usrdno svim prijateljem slovjenjske

izrečena iskrena hvala. Svakako mora nam goditi da se glas o našem radu pronosi u ostali slavenski svijet.“ O Grabovskom takođe i 1880 (u br. 7), što naši bibliografi ne spominju. Bilo bi pogrešno, međutim, preuveličavati uticaj Grabovskog na Šenou; iz nekoliko njegovih pisama u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici vidi se da mu naš pisac nije odgovorio ni jedan jedini put (Živanović pogrešno pretpostavlja: „Nije baš često odgovarao“).

⁴² Pamiętnik Słowiański, Warszawa, 1963, t. XIII, 143.

⁴³ *Zaklada Kraševskoga* (Vienac 1879, br. 45, 724). Verovatno su od njegove ruke i anonimne beleške o Kraševskom u Viencu 1877 (br. 18) i 1878 (br. 5). Nekako u to vreme, videćemo, tražio je od svoje poznanice Konaževske životopis Kraševskog.

⁴⁴ Włodzimierz Kot, *Korespondencja Augusta Šenoi z Polakami*. Slavia Occidentalis, Poznań, 1961, t. 21, 161—183.

književnosti, koji su vješti franczkomu jeziku, a nisu svim slovjenkim jezikom. Tu će imat lijepu sliku pokreta svih slovjenkih naroda."⁴⁵

Itering je javio Šenoj da je spreman za štampu njegov *Karamfil sa pjesnikova groba* u prevodu Julija Miena, a Šenoa je požurio da tu vest objavi u *Vijencu* (1879, br. 34, str. 547). Verovatno je upravo to začetak pogrešne informacije, koja je, za Franjom Markovićem, prihvaćena kao verodostojna u našoj književnoj istoriji; u *Revue Slave*, naime, nije objavljena ni jedna Šenoina stvar. Časopis je ubrzo prestao da izlazi.

Pismom i člankom za *Vijenac* javio se i poznati slavista P. P. Dubrovski (1812—1882), zakleti panslavista, autor mnogobrojnih filoloških radova i publicističkih napisa, između kojih je poznat ciklus njegovih referata o slovjenkim književnostima, objavljen u Moskovskim *Vjedomostima*. To je isti onaj Dubrovski koji je g. 1842/43. uređivao famozni rusko-poljski časopis *Dennicu-Jutrzenku*, i pisao povremeno u *Varzovom Kolu*. Sada je predlagao Šenoj saradnju u *Vijencu*, što ovaj nije prihvatio, budući da mu je bio stran panslavizam onoga tipa koji je zastupao Rus Dubrovski. Nije objavio čak ni priloženi članak o pozorišnom životu u Varšavi.

Malo poznata, a vrlo zanimljiva ličnost, Paulina Konaževska (Konarzewska), Poljakinja koja je živela u Križevcima sa svojim mužem lekarom, dopisivala se sa Šenoom, izgleda, češće no što bi se to dalo zaključiti po broju sačuvanih pisama. Vidi se to iz teksta pisama koje je pronašao Kot, a vidi se i to da joj je Šenoa bio izuzetno (prijateljski?) naklonjen. Konaževska je bila jedna od retkih žena aktivistkinja u Hrvatskoj onog vremena; povodom njenog članka o Preradoviću, koji je izašao 1879. u *Revue Slave* (*Prierre Preradovitsch, poète croate*), pisao je Šenoa iste godine u *Vijencu* (u br. 18): „Mi ne možemo gji Konarzewskoj dosta hvaliti na toj raspravi, kojom je divne plodove našega velepjesnika izvela pred strani svijet. Preporučamo svim hrvatskim književnikom da slijede primjer te našem narodu toli prijazne poljske rodoljupke. Slava joj i dika!“ Nešto ranije, u članku *Dobrovoljačke predstave u Vinkovcih* (1878, u br. 3), napisao je: „Gja Konarzewska, rodom Poljakinja, zastiđuje mnogu Hrvaticu lijepim govorom.“ Konaževska, naime, sudelovala je u hrvatskim amaterskim predstavama, a osim toga bavila se i prevodenjem. Kako saznajemo, prevela je između ostalog na poljski Šenoinu *Seljačku bunu* i *Ilijinu oporuku*, ali ni jedan njen prevod nije objavljen. Zanimljivo je, kako se vidi iz njenog pisma od 1. VI 1878, da ju je Šenoa molio da mu nabavi životopis Kraševskog.

Jedan od retkih kojima je Šenoa odgovarao na pisma bio je Agaton Giler (1831—1887), poljski istoričar i publicista. Godine 1877, iz koje potiču njegova dva pisma, uređivao je časopis *Ruch Literacki* u Lavovu. Bio je to u ono vreme izrazito šovinistički i antiruski časopis; navodi se jedan njegov uvodnik u kome se Rusima čak osporava pravo na slovensko ime. Inače, list je donosio vesti iz slovenskog sveta, pa je urednik pozvao Šenou na saradnju. Vidi se da je Giler bio taj kome se Šenoa obratio za pomoć u izboru dela, izrazivši želju da prevodi sa poljskog: Giler mu je poslao kataloge raznih knjižara, posavetovavši mu da se opredeli za Kraševskog; preporučivao mu

⁴⁵ *Revue des literatures slaves* (anonimno). Vienac, 1879, br. 36, 580. Ovaj napis ne spominje ni Olga Šojat, ni Živanović, ni Kot.

je takođe delo Tomaša Ježa (Milkovskog), sa tematikom iz života Južnih Slovena.⁴⁶ Inače, u Ruchu Literackom pojavio se samo jedan napis preveden iz Vijenca; to je članak J. J. Štrosmajera *Obrazy trzech malarzy polskich* (1887, br. 25). Interesantno je, ipak zašto je Šenoa stupio u prepisku baš sa Gilerom, dok je svog prevodioca Grabovskog naprosto ignorisao? Na ovo pitanje je teško odgovoriti, pogotovu kada se zna da je u Hrvatskoj — videli smo da je tome doprineo i sam Šenoa — o Grabovskom postojalo najlepše mišljenje. Zanimljivo je ovde dodati da se Šenoa interesovao i numizmatikom, pa mu je tu Giler išao na ruku, dopremajući mu stari novac i razne vredne predmete.

Poslednji poznati Šenoin poljski korespondent, čije ime za tren zadržava našu pažnju, bio je Juzef Hočiševski (1837—1914), pisac i izdavač, u to vreme (1878/79) urednik časopisa Lech. I on je pozvao svoga hrvatskog kolegu na razmenu publikacija i materijala; izgleda da mu ovaj, po svome običaju, nije odgovorio, ali je saradnja Lech-Vijenac ipak ostvarena, o čemu svedoče beleške u ovom časopisu o književnom životu u Hrvatskoj, o tamošnjim prevodima iz poljske književnosti.

Iz svega što smo dosad ovde izneli, čini nam se, jasno proizilazi da je Šenoina privrženost bratskoj slovenskoj Poljskoj, kao i susednoj Češkoj, nesumnjiva. Međutim, treba istaći da njegovi pogledi nisu bili samo subjektivne prirode, već su u velikoj meri rezultirali iz već prostojećeg, oštro determinisanog objektivnog stava prema poljskom pitanju, istorijski u svakom pogledu pozitivnog, a koji su u Hrvatskoj zauzimali i njegovi prethodnici i učitelji, najnapredniji ilirci.

★

Nesumnjive su Šenoin simpatije i za ruski narod, posebno za rusku književnost i kulturu. Te simpatije nesumnjivo potiču još iz onih dana kada je u Gajevoj knjižnici slušao legendu o Čehu, Lehu i Mehu (Moskovu). Ruski jezik savladao je već u Pragu, tako da je mogao čitati dela u izvorniku. Iz pojedinih njegovih napomena u vlastitim tekstovima vidi se da je čitao i dobro poznao ruske klasike — Puškina, Gogolja, Gribojedova, Ostrovskog, Turgenjeva, Gončarova, Njekrasova i druge. Neke je i prevodio. Međutim, iako je rusku literaturu nesumnjivo visoko cenio, što je pokazivao i kao urednik Vijenca, dajući joj znatno mesto u odnosu na druge narode, on lično nije se njome tako neposredno i angažovano bavio kao češkom ili poljskom, što je opet razumljivo kada se ima na umu sve ono što smo napred rekli o njegovim vezama sa ovim književnostima.

Iz ranije citiranog Šenoinog kritičkog napisa o sveslovenskom časopisu *Slovjeninu* (Pozor, 1862, 212), vidi se da je on već na početku svoje književne karijere budno pratio i dobro poznao prilike u Rusiji, naročito rad tamošnjih slavenofila. Značajno je pri tom da se on interesovao za rad upravo onih učenih ruskih ljudi, koji nisu bili po volji vladajućem režimu. Gnušajući se

⁴⁶ O Ježu u našoj književnosti pisao je Stojan Subotin u radu: *T. T. Jeż wśród Serbów i Chorwatów* (Pamiętnik Słowiański, Warszawa 1958, t. VIII, 67—85). To je zapravo rezime autorove doktorske disertacije.

službenog panslavizma, čiji je potajni ali providni zadatak bio podjarmljivanje malih slovenskih naroda, on nije pružio prijateljsku ruku Dubrovskom, iza koga je lebdela svemoćna sena ministra grofa Uvarova, ali zato nije skrivao svoje simpatije za čedne moskovske slavenofile, čiji je časopis *Parus* ugušila gvozdena ruka ruske cenzure.

Iako je neosporno mnogo čitao, Šenoa nije prevodio s ruskog. Izuzetak čini samo jedna pripovest trećerazrednog pisca Kolbasina, *Sedam kleveta na ljubav* (Pozor, 1866, br. 128—130; 132—133; 135—137), i Turgenjevljeva novela *Živi kostur* (Vienac, 1874, br. 30—31).

Nije slučajno da je prevodio baš Turgenjeva.

Šenoa je neobično cenio rusku relističku literaturu. O tome je i pisao. Kad je na dnevnom redu u Matici hrvatskoj bilo pitanje izbora prevoda iz stranih književnosti, on je od ruskih pisaca predložio Turgenjeva i Gončarova!⁴⁷ Turgenjev mu je morao biti naročito blizak, i po tematici i po tretmanu: Šenoa je i sam pripovedao o teškom položaju seljaka, o socijalnoj nepravdi i ugnjetavanju, izražavajući najprogresivnija htenja ljudi svoga doba.

Turgenjev je i inače bio blizak hrvatskim književnicima, ali ne samo po metodu i temama, našoj publici razumljivim, nego i po političkom stavu. Ali hrvatski teoretičari su u ruskom piscu videli i nalazili pre svega ono što je njima bilo potrebno, a to bi se donekle moglo reći i za Šenou; donekle, jer hrvatska književnost u ono vreme pre svega je okrenuta domaćem životu.⁴⁸

Sa Turgenjevom Šenoa se susreo vrlo rano, još 1862. godine, na stranicama istog onog Pozora u kome je objavljivao svoje dopise iz Praga; bili su to prvi prevodi Turgenjeva u hrvatskoj književnosti (iz pera Josipa Miškatovića), za mladog Šenou pravo otkrovenje. Mnogo kasnije, pišući svoje marginalije o noveli, sećao se — po svemu sudeći — ovog majstora novela:

„Svaki čovjek na ulici nosi u sebi manju ili veću pripovijetku, katkad ju čitaš upravo na licu; a tko ne umije čitati u svijetu, taj neka ne piše.“⁴⁹

Treba se podesiti, da je svega godinu dana ranije pisao:

„Turgenjev našao je svoje „Lovačke zapise“ u šumama i kolibama Orelske gubernije, nije mu to palo s neba na papir.“⁵⁰

I nešto ranije:

„Da ima u nas Turgenjeva, kao što nema, imao bi po čemu crtati fotografije, rad kojih bi trebalo uteći u Kamčatku.“⁵¹

Naime, hrvatski književnici prigovarali su Turgenjevu da je u osnovi fotograf, koji samo slika društvo; raspravljalo se o tome na sastanku u Matici, prilikom dogovora o prevodenju stranih pisaca. O ruskom realizmu i društvenom značaju Turgenjevljeva dela pisao je Šenoa pre toga u posebnom članku, nastojeći tom prilikom da pronikne u njegov metod:

⁴⁷ *Razgovori u sastancih Matice*. Vienac, 1877, br. 14, 222—223.

⁴⁸ Višnja Barac, *Značenje Turgenjeva za teoriju hrvatskoga realizma*. Republika 1951, br. 11—12, str. 925—935; Antun Barac: *Hrvatska novela do Šenoine smrti*. Rad JA 1952, knj. 290, 5—64.

⁴⁹ *Književna pisma II*. Vienac 1879, br. 4, 58.

⁵⁰ Vienac, 1878, br. 15, 227.

⁵¹ Vienac, 1877, br. 14, 195.

„Diviti se mora čovjek vještini Turgenjevljeva pera. Kompozicija mu je priprosta i jasna, čin kadšto jednostavan al karakterističan razvija se toli naravski, da je svaki umni čitalac uvjeren da se drugačije razvijati ne može, a sve je čin, nigdje fraze, nigdje refleksije, nigdje retorike.“⁵²

U jednoj recenziji iz iste godine, opet (povodom novele Milana Grlovića *Prijegor s ljubavi*), ovako je branio Turgenjevljev umetnički postupak:

„I Turgenjev, nasilavniji realista našega vremena, karakteriše natanko osobe, al manje važne u nekoliko riječi, jedincatim pridavnikom [tj. pridevom]; i on opisuje sitnice, al samo karakteristične, potrebne za cijelu sliku.“⁵³

Na neke konkretne pojedinosti iz Šenoinog dela, koje imaju dodirnih tačaka sa ruskim piscem, ukazao je Aleksandar Flaker u svojoj studiji *Hrvatska novela i Turgenjev*.⁵⁴ Posmatrajući Šenoin pripovedački postupak sa istorijskog stanovišta, autor je našao da bi Turgenjev mogao biti našem piscu oslonac u stvaranju tzv. „čudačke“ novele (*Slonderlingsnovelle*, u nemačkoj nauci o književnosti), novele karaktera (*Prijan Lovro*, *Barun Ivica*, *Mladi gospodin*). Ovo bi moglo biti verovatno, budući da se upravo u vreme kad je pisao ove svoje novele Šenoa živo zanimao za Turgenjeva. Možda je taj uticaj u nekim slučajevima bio i posredan; Šenoa je, na primer, cenio češkog pisca Vitjeslava Haleka — znamo da su pripadali nekad istom literarnom krugu u Pragu — a ovaj se opet u velikoj meri ugledao na Turgenjeva.⁵⁵ Ipak, sa uticajem Turgenjeva na Šenou ne treba ići predaleko.

Nekako odmah posle Šenoine smrti napisao je Jovan Hranilović:

„Neka govori tko što hoće, Turgenjev je izgadio naš ukus, a ja bih rekao da je i naš Šenoa prošao njegovu školu.“⁵⁶

Tako formulisano mišljenje nije netačno. Svakako je osnovana i tvrdnja Višnje Barac (u spomenutom članku), prema kojoj je „možda važniji i značajniji za razvitak hrvatske književnosti utjecaj Turgenjeva na Šenou, negoli na Djalskog.“ Flaker je u svome radu navodio i neke konkretne podudarnosti, da bi, međutim, ispravno zaključio kako se književni uticaji takve vrste mirne duše mogu pripisati i drugim izvorima, jer Šenoa je koristio sredstva koja su svojstvena čitavoj onovremenoj svetskoj književnosti; štaviše, može se reći da je Šenoa za izvesno vreme zaustavio jači uticaj sa strane na hrvatsku prozu. Iako je u principu propovedao ugledanje pre svega na slovenske književnosti, već izgrađene, u svome radu on se ipak prvenstveno oslanjao na već postojeće tradicije domaće novelistike. Što se nije više pozabavio ruskom književnošću, pored razloga koje smo već naveli, odgonetnuće nam sledeći primer.

Kao pozorišni čovek Šenoa je bio jedan od retkih koji su ustinu poznavali svetsku dramsku literaturu. Napadajući repertoarsku politiku svojih prethod-

⁵² Ivan S. Turgenjev (sa slikom). Vienac, 1875, br. 1, 14. Ovog članka nema u bibliografiji Olge Šojat.

⁵³ Velebit, zabavnik hrvatske omladine. Vienac, 1875, br. 3, 47.

⁵⁴ Radovi Slavenskog instituta, Zagreb 1956, knj. I, 31—79. Šenoa i Turgenjev: str. 39—46.

⁵⁵ М. П. Алексеев: Мировое значение „Записок охотника“. Записки охотника И. С. Тургенева, Орел, 1955, 116 (cf. Flaker, 43).

⁵⁶ Teorija novele. Hrvatska vila, 1882, sv. I, 35.

nika, on je u svojim pismima *O hrvatskom kazalištu* (Pozor, 1866) odao visoko priznanje ruskoj dramskoj književnosti, iznevši pri tom zanimljivo uverenje da hrvatska pozorišna publika još nije dorasla toj literaturi. U prvoj fazi borbe protiv poplave nemačke malograđanske sentimentalne dramatike preporučivao je lake poljske komade (Fredra, Koženjovskog), koje će hrvatski gledaoci neposrednije moći da dožive i usvoje. Od ruskih preporučivao je u prvi mah Gogolja, zbog bliskosti tematike, ali opominjući i na Gribojedova i Ostrovskog. Nije li slično mislio i o ruskoj lepoj književnosti uopšte?

Istakli smo već da je Šenoa odlično poznavao i neobično cenio ruske klasike, navlastito Puškina. Ima tragova koji o tome svedoče i u njegovim izvornim delima. U pesmi *Budi svoj* kao da prosijava čuvena Puškinova misao iz *Spomenika*:

I radi za svijet, al ne slušaj pljeska;
i ljubi svijet, al ne nadaj se plaći,
jer hvala ljudska voda je vrh pijeska.
U tvojoj svijesti hvala ti je trudu...

Ali svoje stavove prema savremenoj ruskoj književnosti, uglavnom, nije revidirao ni kasnije. I sedamdesetih godina još uvek je preporučivao samo Gogolja, obznanivši da je *Revizor* uzor realističke komedije, koja zaslužuje da se spominje naporedo sa ostvarenjima Servantesa, Molijera i Le Saža. Istakao je pri tom sledeće piščeve kvalitete: dosetku i humor, prirodnost, jednostavan i logičan razvitak radnje i uzvišenu etičku svrhu. Očevidno da je imao na umu i koristi političke prirode, koje bi se mogle izvući iz ove komedije u uslovima austrougarske stvarnosti; to je i rekao, zapravo, ezopovskim jezikom ali dovoljno jasno:

„Revizor je satira proti rdavim podmitljivim činovnicima, uopće proti malomu zapuštenomu građanstvu... Kao što je u svojem glasovitom romanu „Mrtvim Dušama“ stavio ruskomu društvu strašno ogledalo pred oči, tako je u svojoj komediji „Revizor“ razvio strašnu sliku iskvarene uprave. Tim pravcem, tom radnjom ne proslavi se Gogolj samo kao književnik, već se može prema dubokoj etičkoj svrsi njegovih umotvora, prema strašnoj sili njegova oružja, smatrati glavnim zatočnikom od moralne vojske, koja je potakla nove reforme u Rusiji. Kad je Gogolj svršio svoga „Revizora“ vladala je dakako u sjevernom carstvu nemila cenzura, koja je gledala ugušiti svaki dašak slobode; u takvim okolnostima nije se dakako moglo misliti da će se „Revizor“ tiskati, a nekoli javno prikazati. No samosilje vazda je slabo prema svesilnomu duhu napretka.“⁵⁷

Posve je moguće da je pravi cilj i suština ove progogoljevske propagande, koja je za Šenou bila aktuelna i posle čitave decenije, obelodanjena u jedinoj emfatičnoj rečenici iz g. 1877:

„Gogoljeva djela potresoše cijelo rusko društvo.“

Čitajući Šenoina dela nailazimo veoma često na tragove njegove ruske lektire. Pored već spomenutih pisaca, o kojima je govorio u kazališnim re-

⁵⁷ *Narodno kazalište*. Vienac, 1874, br. 18, 287—288.

cenzijama, književnim kritikama i posebnim člancima, u *Prijanu Lovri* (Vienac, 1873) pominje još i Njekrasova („najviše zabavljamo se večerom čitajući pjesničke plodove...“). Oglašujući nove drame g. 1879. (Vienac, t. g. br. 5, str. 80), posebno obraća pažnju na Ostrovskog i Goleniščeva-Kutuzova, pa veli: „Čim više cvate sada u Ruskoj roman i novela, tim se manje pojavljuje drama i pjesama u vezanom slogu“. Biranim rečima preporučio je njegov Vienac domaćoj publici i Krilova, kome je posvećen zaseban članak:⁵⁸

„U ruskoj pjesničkoj literaturi nuz Puškina i Lermontova zauzima Krilov veoma dlično mjesto. Osobito njegove prekrasne i poučne basne, s kojih ga prozvaše ruskim La Fontainom, ostati će za sve vijekte uresom ruske književnosti i najmilijim štivom mladeži... Iz basna odiše pravi narodni duh, vesela čud, naravna i priprosta šala, dobroćudnost, a uz to duhovitost. Osobito su dubokoumne moralke ili nauci, kojih su mnogi postali već narodnim poslovicami. Već u prvo vrijeme djelovale su basne Krilovljeve silno na narod ruski... Koliko vrijede Krilovljeve basne pokazuje među inim i to, što su po više puta prevedene na razne evropske jezike... Ne bi li se tkogod smilovao, pa cijeloga Krilova i za naš puk priredio?“

Veoma je delikatno rusko pitanje u sklopu sveukupnog Šenoinog slovenofilstva. Njegov stav došao je nedvosmisleno do izražaja već šezdesetih godina, kada su na dnevnom redu ponovo bili poljsko-ruski odnosi. Iako je u pesmi *Poljak slijepac* (Pozor, 1862) pledirao za slovensku uzajamnost, nije mogao, kao umetnik i patriota, da odobri ono što se događalo u porobljenoj bratskoj zemlji. Ironično zvuči Puškinov moto ovoj baladi:

Eto spor Slavjan meždu soboju,
domašnjij, staryj spor,
už vzvešnennyj sud'boju.

(*Klevetnikom Rossii*)

Ova pesma, što svakako nije slučajno, pojavila se u Narodnim novinama g. 1862 (u br. 44), pod naslovom *Klevetnikom Rusije* (prev. Edo Asanger), dakle iste godine kad i Šenoina pesma (sasvim je drukčije intonirana Šenoina patriotska filipika *Klevetnikom Hrvatske* iz g. 1878, iako je po naslovu očigledna puškinska asocijacija). Pozivajući se na Puškinove reči, izgovorene posle krvavo ugušenog poljskog ustanka 1830/1831. godine, Šenoa je pokazao da taj „međusobni, domaći spor Slovena“ nije samo interni, bratski spor, nego goruće pitanje iza koga se skriva sasvim drugačija, stravična zbilja. Šenoa je svoju pesmu pisao g. 1862, osećajući barut u zraku, a već 1863. ponovo je izbio ustanak u Poljskoj; njegova opredeljenost za slobodare ni u u jednom trenutku nije dolazila u pitanje.

U članku *Poljaci i Rusi* iz 1862, Šenoa je otvoreno ustao protiv političkog fanatizma, kritikujući energično panslavizam koji se traktuje kao panrusizam i izjašnjavajući se pre svega za slobodoumnost:

⁵⁸ Ivan Andrejevič Krilov (an.). Vienac, 1879, br. 23, 371 („Listak“). Autor ovoga napisa je V. K. (Vjekoslav Klaić), kako se vidi iz godišnjeg sadržaja lista.

„Svaku pravu rodoljubu jednako je mio poljski i ruski narod, svaki želi i jednomu i drugomu slobodu i napredak... Slobodna Ruska može samo uz slobodnu Poljsku opstojati, i onakova Rusija moći će silnije podići svoj glas u zboru europskih vlasti.“

Dobro je opazio Đ. Živanović u citiranoj studiji da su ove reči gotovo istovetne sa znamenitim Hercenovim stavom: „Mi smo s Poljskom, jer mi smo za Rusiju... Mi se borimo za nezavisnost Poljske, jer se borimo za slobodu Rusije.“⁵⁹ Imajući na umu upravo ove reči, Lenjin je rekao da je Hercen spasao čast ruske demokratije; i naš Šenoa spasao je čast onovremene hrvatske inteligencije. A da je Hercen čitao i poznavao, nema nikakve sumnje: o tome i sam govori u članku o kome je reč, prikazujući prilike u Rusiji i navodeći izrikom Bakunjinu, Hercen i njegov *Kolokol*. Nije isključeno da je i navedeni citat neposredni eho na misli velikog ruskog pisca.

Obično se kaže da je mladi Šenoa iz subjektivnih razloga gajio prema Poljacima naročite simpatije, što je, navodno, posledica njegovog bavljenja u Pragu (Vašek), i češćih dodira sa Zapadnim Slovenima uopšte; jasno je međutim da je naš pisac, ne odričući se svoga iskrenog panslavizma, pre svega branio principijelno pravo naroda na slobodu i samoopredeljenje. On je to ispovedao:

„Mi smo sigurno prijatelji slavenske uzajamnosti, jer u njoj vidimo ono veliko načelo za koje se borimo; nama će silna Rusija, dakako izmirena s Poljskom, draga biti, jer će njezin glas za slavenstvo mnogo valjati u Evropi, ali panrusizma toga pod bogom nećemo, to nam okolnosti, historija i nejednaki individualni razvitak, pojedinih plemena slavenskih ne dopušta.“⁶⁰

Nisu li to, u istorijskoj retrospektivi, pomalo proročke reči?

★

Tragovi ostalih slovenskih književnosti nisu tako vidni u Šenoinom delu. Iz ukrajinske literature ima samo prevod jedne Ševčenkove dumke, pod naslovom *Rasuta mogila* (Naše gore list, 1863, br. 32); iz bugarske — takođe prevod pesme Ivana Vazova *Bugarska majka* (Vienac, 1877, br. 25), o turskom teroru nad bugarskim narodom; u izvornoj tragediji *Slavka* obradio je motiv iz istorije polapskih Slovena (Dragoljub, 1867, br. 45 — I i II prizor; Vienac, 1874, br. 6—7, ceo prvi čin; delo je ostalo nedovršeno); u Viencu, 1878 (br. 44) preveo je dve *Lužičke narodne popievke*, a u Viencu, 1879 (br. 11, str. 175—176) objavio članak bez potpisa: *Ivan Arnošt Smoler*, istakavši da je to „prvi umni Slovjen u Lužici“, „najslavniji buditelj Lužičkih Srba“. I toliko koliko je doneo iz drugih slovenskih književnosti, čini se, nije plod neke smišljene selekcije, već pre potrebe za sveslovenskom svestranošću.

Kad je na Sveučilištu u Zagrebu otvorena katedra za slovenske jezike i književnosti, Šenoa ju je oduševljeno pozdravio u Viencu (1878, br. 40),

⁵⁹ *Šenoa i Poljaci*, op. cit., 12, 19. Živanović kaže: „Kad znamo da je sva napredna evropska javnost bez rezerve bila na strani poljskih ustanika, kad znamo da su i Marks i Engels smatrali da je poljski ustanak korak napred u stvaranju slobodnih naroda, onda misli Šenoine postaju mnogo značajnije i mogu se sasvim povezati s mislima onih srpskih političara koji su delili mišljenje vode vojvodanskih Srba Svetozara Miletića: „Poljska slobodna — Srbija slobodna!“

⁶⁰ *Poljaci i Rusi*, I (op. cit., 179).

jer je u tome video moćno sredstvo za zbližavanje slovenskih naroda. U duhu panslavenskih nazora su i njegovi prevodi vrednih slovenskih književnih ostvarenja na nemački jezik;⁶¹ ti su prevodi nastali iz uverenja da se i na taj način može svetu pokazati kako na jugu Evrope živi i stvara gotovo u anonimnosti jedan mali slovenski narod, izdanak velikog stabla. Videli smo već da je sa sličnim mislima na umu pozdravio onu poljsku reviju na francuskom jeziku. Stalno rastuću temperaturu interesovanja hrvatske čitalačke publike za ostale slovenske književnosti Šenoa je neumorno podgrevao za vreme svoga urednikovanja u Viencu (1874—1881), čiji je bio i glavni saradnik sve do smrti. Da je svojoj ideji ostao veran i u zrelim godinama, ne oduzimajući joj ništa od mladičkog poleta, svedoči i ono (ranije spominjano) pismo češkom prijatelju Antoninu Vrtatku, u kome se preporučuje sa „vřelem učastenství k slovanské vzájemnosti“ (dat. u Zagrebu, 21/8 1876).

Ocenu Šenoine uloge i mesta u istoriji naše književnosti sa stanovišta marksističke kritike dao je Otokar Keršovani u svome eseju *O Šenoi*,⁶² naglasivši potrebu preocenjivanja njegovog dela. Prilikom ovog preocenjivanja moraće se u buduće ozbiljnije uzeti u obzir i njegova delatnost na polju slovenske uzajamnosti.

Ne samo originalan književni, rad, nego i osnovne teorijske postavke Šenoine o stvaralaštvu inspirisane su umnogome tekovinama velikih slovenskih književnosti. Njegova ideja vodilja, da književnost treba da bude tendenciozna, nije preuzeta iz zapadnoevropske literature, nego upravo iz onovremene ruske i poljske književnosti. „Mi smo protivnici načela njemačkih književnika da je književnost sama sebi svrha, — pisao je; — književnost, a povlastito beletristika, jeste sredstvo da se razvije, usavrši narod, čovječanstvo.“⁶³ Kada se imaju na umu ove reči, mnoge njegove fragmentarne i naoko uzgredne formulacije o književnom stvaranju dobijaju dublji smisao, postaju beočuzi u jedinstvenom neraskidivom lancu. Ističući vrednost analize, rekao je da u socijalnom romanu upoznajemo sebe onako, kako su Rusi upoznali sebe čitajući *Mrtve duše* (Vienac, 1874, op. cit); „Gogoljeva djela potresoše cijelo rusko društvo“, rekao je na drugom mestu, kako smo već spomenuli; za Turgenjeva je u jednoj diskusiji primetio da je u svojim delima imao „veliku lijepu ideju, dizati i preobraziti svoj narod“ (Vienac, 1877). Itd. Sve je to samo dosledna razrada njegovih temeljnih koncepcija, pos-tavljenih još g. 1865. u članku *Misli o našoj književnosti*:

⁶¹ *Die weisse Neda und der blonde Vojvod*. Bulgarisches Volkslied aus der Sammlung der Brüder Miladinov (Slawische Blätter 1865, Heft 3, n. 167); *Das bunte Vöglein*. Kroatisches Volkslied aus dem Križevacer Komitate (ibid., s. 168); *Die zwölf Brüder*. Kroatisches Volksmärchen aus der noch ungedruckten Sammlung des Hrn. Smičiklas (ibid. Heft 5, s. 245); *Anna*. Slavische Dichtungen in deutscher Übertragung. Nach dem Kroatischen des Stanko Vraz (ibid. 258); *Was ist die Liebe?* Aus dem Kroatischen des Stanko Vraz (ibid. 259); *Das Edrener — Mädchen*. Kroatisches Volkslied (ibid. Heft 7, 352); *Die trübe Hochzeit*. Lausitzisches Volkslied (ibid. Heft 8, 383); *Mondnacht*. Aus dem Kroatischen des Ivan Trnski (ibid. 1866, Heft 1, 18); *Eladin und Džemila*. Aus dem Serbischen des J. Sundečić (ibid. Heft 3, s. 61).

⁶² Republika, Zagreb, 1945, br. 3, 161.

⁶³ Vienac, 1874, *Zabavna knjižnica* (op. cit., 28—30).

U onih naroda, koji kane stvoriti samostalnu civilizaciju, da sačuvaju svoju individualnost protiv tuđega utjecaja... mora da je književnost tendenciozna.

„Najsajnijim nam je u tom primjerom književnost poljska.

„Svi tjemenjaci poljski, kao Mickiewicz, Kraszewski, Slowacki, Zaleski itd. pisali su i u pjesmama i u prozi tendenciozno, a treba li dokazivati koliko ti ljudi tim blagotvorno djelovahu na poljski narod“?

Da dosledna razrada određenih koncepcija ne podrazumeva i isključivost, pokazao je Šenoa na primeru svoje pozorišne politike. U svojim pismima o hrvatskom kazalištu (Pozor, 1866, op. cit), pisao je: Nijedna grana literature ne djeluje toli silno na narod, koliko kazalište; nijedan zavod nije toli spretan da sije među narod uzvišene misli, kao što kazalište.“ Očevidno je tu nastavak njegovih misli iz programskog članka o našoj književnosti, u kome je kao devizu objavio tendencioznost. Eto prilike, eto instrumenta da svoje teoretske postavke sprovede u život! Ali Šenoa nije zloupotrebio silu koja mu je došla u ruke, podređujući scenu *političkoj* ideji; pozorište je bilo za njega samo snažno sredstvo u borbi za kulturu. Upravo tu došla je ponajviše do izražaja njegova erudicija i svestranost, dok je pristrasnost, koje je nesumnjivo bilo, jedva vidna. Iako mu je opšta orijentacija izrazito slovenska, što se da objasniti, pored ostalog i suvremenim domaćim društvenim i političkim prilikama, Šenoa se svesrdno izlagao za prevođenje i izvođenje Šekspira, Molijera, za realističku dramu XIX veka. Tako i u literaturi: iako je propovedao odabiranje pisaca i tema po srodnosti, misleći u prvom redu na postojeće književne tekovine slovenskih naroda, najtoplije je preporučivao mladim naraštajima i Bajrona, Misea, Šatobrijana, Igoa, Sandovu, Dikensa, Žil Verna i druge, a sam je prevodio Šekspira, Tasa, Hajnea, Rasina... Ostajući u vlastitom izrazu uvek i uvek svoj.

Osim Šenoa bili su u njegovo vreme ponajviše zagrejani za slovensku ideju Franjo Marković i Josip Eugen Tomić, no oni su pre svega polonofili. Posle njih nadahnjivali su se delima slovenskih autora — uglavnom ruskih i poljskih, — pored ostalih, još i Harambašić, Leskovar, Turić, Draženović, Kozarac, Kovačić, Đalski i Kranjčević. Ali svi oni tražili su i nalazili vlastite puteve u književnosti, a prevaziđena već ideja slovenske uzajamnosti, koja je u hrvatskoj književnosti dvaput kulminirala — jednom u preporodno, i drugiput, ali revidirana, u Šenoino doba — vremenom je gotovo sasvim izgubila svoj prvobitni smisao i značaj.

Др. Милорад Живанчевич

ИДЕЯ СЛАВЯНСКОЙ ВЗАИМНОСТИ В ХОРВАТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 60—70-х Г. XIX ВЕКА

Резюме

Идея славянской взаимности занимает важное место в литературе народов Югославии XIX века. Деятельность сторонников этой идеи в Хорватии литературоведы главным образом относят к первой половине столетия, характеризующейся национально-освободительными движениями. Автор настоящего исследования доказывает, что и в 60-тые и 70-тые годы, не только в период иллирийского возрождения, идея славянской взаимности существовала и даже прогрессировала, приобретая с новыми формами новое содержание. Положительные результаты таким образом возникшего направления отражаются прежде всего в культурной политике крупнейших деятелей национальных литератур, одним из которых, например, является Аугуст Шеноа (1838-1881), выдающийся хорватский писатель, поэт и критик. Шеноа не был панславистом старого типа, т. е. исключительным сторонником идеи, которую, как, известно, современная реакция пыталась использовать в империалистических целях восстановления и осуществления великорусской гегемонии. Таким образом, на славянском юге уже в 60-тые годы появилось новое славянофильское течение, не признававшее никаких других видов славянской взаимности кроме равноправного сотрудничества. Шеноа является представителем такого течения в Хорватии. Он был хорошо знаком с литературами всех славянских народов; учился в Карловом университете в Праге, где примкнул к кругу передовых чешских писателей, высказываясь — хотя и в своих произведениях преимущественно романтик, — за новую, возрожденную, реалистическую литературу. Более 20 лет Шеноа был неустанным пропагандистом настоящего славянского сотрудничества, без всяких панславистских затемнений, так что можно сказать, что в период его многосторонней и плодотворной деятельности в хорватской литературе совершилась ревизия идеи славянской взаимности.

УМЕТНИЧКА ФУНКЦИЈА СТИЛСКИХ ФИГУРА*

Др Иванка Јовановић

Неколико уводних речи

У књижевном делу се на уметнички начин изражава живот. Оно је уметнички израз пишчевог емотивно-мисаоног односа према појавама у животу; манифестација његовог уметничког доживљаја света. Специфичан начин на који се у књижевном делу изражава пишчев стваралачки доживљај је начин изражавања у уметничким сликама, а основно средство помоћу којег се материјализује уметничка слика је језик, поетска реч. Отуда се, у једном свом значењу, књижевност може дефинисати као уметност речи.

Када се има на уму сложеност живота и облика његових манифестација; не мање од тога, у другом смислу, сложеност и суптилност пишчевог емотивно-мисаоног (мисаоно-емотивног) односа према појавама у животу; и најзад, специфичан вид изражавања уметничког доживљаја, у неодвојивом споју субјективног са објективним, — јасно је у којој мери је књижевни феномен условљен скалом могућности изражајних средстава, пре свега, језиком, речју.

„Елеменат поезије је ријеч, као што је елеменат сликарства боја, — каже Добриша Цесарић говорећи о вредности речи у поетском стварању. — „Као што не може бити сликара без интензивног осјећања боје, не може бити ни pjesника без дубоког доживљавања ријечи, како с њене појмовне, тако и с њене акустичне стране. Једино такво доживљавање ријечи, таква изванредна интимност с њом омогућује изражавање у језику“.¹

Прихватајући у основи правилан Цесарићев став према значају поетске речи, проширићемо његову мисао, полазећи од говорног и поетског језика. *Реч има више значења: самостално, појмовно значење; она своје јуно значење ситиче и мења у контексту, у зависности од конкретне ситуације; она има своју боју и своју мелодију.* На тим таквим њеним значењима (особинама) се заснива богатство говорног и песничког језика, лексика и фразеологија говорног и песничког речника. За те такве њене особине се везује *фигурализован начин изражавања*, тако зване *стилске фигуре*.

* Одломак из веће студије *О уметничкој функцији песничког језика*.

¹ Влатко Павлетић, *Како су стварали наши књижевници*, Загреб, 1956, 305.

I

Појам

„Фигура“, латинска реч, преведена на наш језик, у свом буквалном смислу, значи „лик“, „облик“. У поетском значењу фигура је представа слике створене речима, сликовит израз, израз у слици². Стил у ужем значењу је начин писања, начин изражавања мисли. Стилске фигуре би се, према томе, грубо узевши, могле дефинисати као сликовит начин изражавања, сликовит начин писања; начин писања у сликама.

На путу покушаја да се одреди значење термина „стилске фигуре“, његова појмовна садржина, несумњиво интересантну материју представљају у датом тренутку, а донекле и данас, излагања Богдана Поповића, објављена, по његовим предавањима, у књизи *Из теорије књижевности*.³ У нашим разматрањима постављеног питања, садржајног значења појма „стилске фигуре“, поћи ћемо од ставова Богдана Поповића зато што се у каснијим ставовима није много шта изменило у погледу схватања суштине овог проблема. Приближно слично, са карактеристичним, више него код Богдана Поповића, формалистичким прилажењем, са више једностраности, понекад уз упрошћавање Поповићевих ставова или чак и ненаучну корекцију, — прилазило се томе питању. Међутим, Богдан Поповић је у наведеним предавањима, и поред недовољно сређених и недовољно јасно одређених ставова, непрецизности у њиховом излагању, често недоречености, па и контрадикције где-где, указао на неке елементе који воде сигурнијим научним путевима.

Пре свега, карактеристичан је свакако наслов поглавља у предавањима *Из теорије књижевности* — „Говорне фигуре“, а не „стилске фигуре“. Таквим насловом Поповић је а priori изразио свој став о овом питању. За њега су, а то је једино правилно, „фигуре“ *јесничког језика* особине *обичног говора*. „Није истина да ће се код литератора наћи више фигура но у обичном говору“. — „Оне постају у говору и нису измишљене од литератора“.⁴ Фигуре, по Поповићу, *јосијају људски* („Оне су природни начин говора“).⁵ „Оне су одређеним ситуацијама, под утицајем емоције, а не значе, одступања од нормалног начина изражавања“. *Оне не настају*, како Бен тврди у својој дефиницији, — каже се ту даље, — „у циљу јачег ефекта“.⁶ Оне изазивају ефекат, ефекат је њихова последица а не узрок њиховог настајања. Поетску вредност стилских фигура Поповић сагледава у њиховом *садржајном значењу*, а не у смислу „украса“ као сврхе саме себи.

² Милан Вујаклија, *Лексикон стварних речи и израза*, Просвета, Београд, 1964.

³ *Из теорије књижевности*, по предавањима господина Богдана Поповића, Београд, 1901.

⁴ Исто, 109.

⁵ Исто, 110.

⁶ Исто, 110.

⁷ Исто, 109.

Занемарујући на овоме месту Поповићева колебања и нејасности, прихватајући од њега што се може прихватити и допуњавајући његова схватања новим елементима на које упућују сами књижевни текстови, покушаћемо да изведемо неке закључке у смислу посматрања садржајне вредности стилских фигура и извора њиховог настајања. Разноврсне говорне ситуације и разноврсни књижевни текстови су материја која се у овом случају посматра у смеру који смо поставили. А та материја каже о себи следеће.

1. *Стилске фигуре* су својим садржајним значењем *сликовити израз* стваралачког емотивно-мисаоног (мисаоно-емотивног) односа према објективној стварности. (*Тужно зријавци зричу. — Косе љаве као увело лишће. — Јури љахи коњиц, горски ђоћок, љућњом од белућка. — Ја сам газео у крви до колена*).

2. Оне у извесном смислу *значе одсјуцање од једноставног начина изражавања*. (Једноставно је када се каже, на пример: *Брзо њече љанински ђоћок*. Одступање од једноставног је изражено на овај, као један од могућих начина: *Јури љахи коњиц, горски ђоћок. — Једноставно: Кандило освјетљава моју собу*. Одступање од једноставног: *Своју свјетлост меку кандило баца и собу ми зари. — Једноставно: Не би било лејо у нашем сјану да њебе није*. Одступање: *Очију ђвојих да није не би било неба у нашем малом сјану*). Међутим, овоме треба додати: тешко је одредити границу између обичног, једноставног начина изражавања и одступања од тога. Ове су границе врло лабилне и одређене су сваком појединачном ситуацијом. Богдан Поповић, који је врло танано осећао тежину речи, запазио је и то, на што је указао такође у својим предавањима. „Сви начини наших реченица, сви калупи у које ми тискамо своје мисли јесу у неку руку опет фигуре“.⁸

3. Оне су *особина говорног језика, а не специфично литерарног џекста*; из говорног језика су ушле у литерарни текст. У говорном језику се чује: *Обилази истину. Ветар фијуче. Сјо љућа сам љи ђо рекао. Сјушћа се вече. Појео ми се на грбачу*. Итд. Оно што би било специфично за књижевни текст у овом смислу, проистиче из једног интензивније сензибилношћу и тананошћу обојеног стваралачког уметничког односа према појавама у животу, што тражи, разумљиво, свој такав адекватан израз у књижевном делу. Сензибилитет се нарочито истиче у лирском стварању, што је сасвим природно, када се узме у обзир до које мере се (у различитом степену) у овом облику књижевног стварања субјективизује објективна стварност. Такво транспоновање животних појава изискује, у напетости емотивног односа према појавама, згуснутост израза који би упио у себе врло различите квалитете емотивно-мисаоних елемената. Стилске фигуре скалом својих изражајних могућности (не као неки устаљени изрази, већ изрази који настају као нови у свакој конкретной ситуацији!) пружају широк спектар могућности изражавања врло сложених доживљаја. Уколико је богатији унутрашњи живот уметника, утолико тај богатији живот тражи, спонтано, адекватан

⁸ Исто, 109.

израз богатству и пуноћи доживљаја. Отуд се чини да су стилске фигуре особина специфично литерарног текста.

4. *Оне настајају о одређеним ситуацијама*, у одређеним расположењима, која изражавају и сликају. Оне су израз човекове природне реакције на животне појаве. Човек се и одушевљава и разочарава, и воли и мрзи, и радује се и жалости, и љути, и ко зна каква још све расположења не испољава, у зависности од конкретне ситуације и његовог емотивног-мисаоног реаговања на њу. *Стилске фигуре настајају под утицајем емоције* и делују на емоцију, утолико јаче уколико су уметнички више мотивисане.

Одушевљен залагањем омладине у изградњи земље, свестан вредности њене љубави према земљи и вредности тих снага, Васко Попа пише: *Злато наше младости | данима овим | који љубав нашу воле.* (Злато наше младости, *Кора*). — Или, задивљен лепотом ноћи на обали Јадрана, Дучић, налазећи спонтано адекватан израз своме расположењу, бележи: *Високо у грању мирно горе звезде | И широка ђесма мора у шпацини | Чује се око нас.* (*Звезде*). — Ја сам газио у крви до колена... узвикује Душан Васиљев, обузет страхотом бесциљности рата који је гутао жртве а изневерио наде (*Човек ђева ђосле раја*). — „У шуми је било још млечне магле која се, као оситањак неке чудне ноћне игре ђовлачила иред сунцем“. — Тако дочарава Андрић предео у којем ће Аска играти своју чувену игру за живот, који предео писац сагледава у својој поетској визији, као стварност и као наговештај победе живота над смрћу. — Неодољива жеља борца који за време рата са чежњом гледа у Београд као симбол остварења нада добила је свој конкретни, оживотворени израз у тренутно нестварној визији Авале и нарастању градације:

Сасвим далеко, за посавским крајем
Авала с плавим и нестварним сјајем
Као сан
Као жеља
Као зов. (Јован Поповић, *Посавина*)

Емоција није једини, иако интензивнији, извор који изазива настајање стилских фигура, што се може уочити и на изнетим примерима. Њихов извор је емотивно-мисаоног карактера, или, нешто друкчије, мисаоно-емотивног карактера, у смислу повезаности деловања оба фактора (емотивног и мисаоног, уз претежно деловање час једног час другог, у зависности од више чинилаца). Савремена поезија све више говори у прилог томе. На мисаоно-емотивном карактеру израсле су, на пример, стилске фигуре у песми В. Попе *Кесјен*. Наводимо неколико стихова.

Улица му пропије
Све зелене новчанице
Аутомобилске трубе
И трамвајска звонцад
У крошњи му гнезда свијају.

5. *Стилске фигуре су карактеристичне за емоционални стил а не интелектуални, иако их има и у интелектуалном стилу.*

II

Умјетнички квалитетни стилских фигура

Тежиште нашег испитивања је на овом делу питања. Одмах да кажемо: одговор на њега проистиче из напред изнетих ставова, уз њихово продубљивање. *Књижевни текстови ће нас навести да на њега што свестраније, са што више потребне за то еластичности, одговоримо.*

Пре него што пређемо на посматрање конкретних књижевних текстова ваља истаћи једну битну карактеристику нашег прилажења питању уметничке вредности стилских фигура. Погрешно би било трагати за стилским фигурама ради њих самих, прићи им као стилској фигури ради стилске фигуре. *Стилске фигуре, сликовити стилски изрази, ако су то оне одиста, ако оне саме убедљиво говоре о својој уметничкој вредности, — су синоними израз њиховог стваралачког доживљаја.* Оне су спонтани израз једне од могућности манифестовања уметничког доживљаја; једно од средстава помоћу којег се уметников доживљај материјализује. То управо значи оно што Цесарић каже: „Снажно доживљавање поетске материје коју песник изражава казује му да неки стих мора бити за један слог дужи или краћи, да у неком слогу мора бити баш вокал у и никоји други. *Из ње дубоке његове јасности јасничком материјом искрсавају и рјешења у процесу изражавања израза*“.⁹ (Подвукла И. Ј.)

У нашем ретроверзном поступку, у улози онога који перципира уметничку творевину, поћи ћемо са истих позиција са којих и песник Цесарић, прихватајући условљеност решења процеса налажења израза прожетости песничком материјом. Наш циљ и није, да поновимо, трагање за стилским фигурама, иако је тежиште наших испитивања усмерено на одређивање уметничке функције стилских фигура. Стилске фигуре као један од израза уметничке визије, су елементи песничког језика, и тако им треба и прићи. Оне ће се у књижевном тексту (ако умемо да га читам у овом смеру и способни смо да осетимо његову уметничку вредност), час мање изразито час интензивније, наметнути својим уметничким присуством. *Оне ће уметничким вредностима говорити саме о себи адекватношћу свога израза, а не декларативношћу свога постојања у тексту.*

Полазећи од посматрања садржајних вредности стилских фигура у најразноврснијим говорним ситуацијама и књижевним делима, у различитим ситуацијама њиховог уметничког постојања, покушаћемо да формулишемо неке заједничке карактеристичне црте њихових уметничких квалитета.

Упоредивањем једноставног са фигуративним начином изражавања истих садржајних вредности, у конкретним ситуацијама (никако стилска

⁹ Влатко Павлетић, *Како су стварали наши књижевници*, Загреб, 1956, 306.

фигура ради стилске фигуре), уочићемо *разлике у степену изражајности одређених уметничких доживљаја* и, у вези са тим, *разлике у интензитету сугерирања одређених представа*. Пре свега, биће то, дакле, у смислу њихових основних вредности, изражених у сликовитости израза пишневог стваралачког доживљаја. Неколико примера наведених *ad hoc* увериће нас у то.

Очију твоји да није
Не би било неба
У нашем малом стану.

/Једноставно: Без тебе не
би било лепо. / Са тобом
ми је лепо./

(В. Попа, *Очију*
твојих да није)

Лепа људска садржина љубави двоје младих, вредност „њеног“ присуства у „његовом“ животу добила је свој сликовит израз у представи „њеног“ присуства, сведеног на вредност „очију“ и вредност „неба“.

Или, други пример:

Над шедрваном лептири се гоне,
И сјајне капи, са безброј рубина,
Расипају се, док полако тоне

(Осиромашени смисао: Лептири облећу око водоскока у тренутку заласка сунца. Капи воде се преливају под утицајем преламања сунчевих зрака).

Јесење сунце... (Шантић, *Једна суза*)

У јединственој уметничкој слици Шантић је успео да дочара сликовито, убедљиво своју песничку визију водоскока у тренутку заласка сунца, са подвученим значењем тога тренутка (тренутка заласка сунца), израженим на овом месту помоћу опкорачења. (Опкорачење утиче на дужину паузе; дужа пауза подвлачи значење речи у појмовном смислу и мења тон мелодичности, квалитет мелодичности). — Руменило предвечерја, када сунце залази, шаренило сићушних, провидних крила, у покрету, око „шедрвана“ — у тој таквој укрштености визуелних и кинетичких представа — колико убедљиво је изражен доживљај „расипање“ капи воде (која је и сама у покрету) — „сјајних“ капи, са „безброј рубина“.

Пластичношћу свога израза уверавају нас ови и многи други примери да стилске фигуре, уколико су уметнички оправдане, дочаравају уметничку слику конкретније од једноставног начина казивања. *Једна од карактеристичних црта њихове уметничке вредности, значи, изражена је у улози конкретизације слике*. — Вредност „њеног“ присуства у „његовом“ животу избија врло убедљиво у Попиној песни. Ми доживљавамо значај „њеног“ присуства у „његовом“ животу, радост коју она уноси у „њихов мали стан“. Изражена љубав нас одушевљава, делујући на нас конкретношћу ведрине у „њиховом“ узајамном односу. — Исто тако, ми доживљавамо конкретизовану, раскошну слику шедрвана у руменилу сунчевог заласка. Или, да узмемо неки нов

пример. Нека то буде исечак из Андрићевог описа Аске у тренутку када она, још несвесно, почиње да игра своју игру за живот. Одабирањем детаља и налажењем адекватног израза, углавном фигуративног значења, Андрић уметнички конкретизује Аскин физички и психички портре. Ми сагледавамо из тога описа Аску, чедну, витку, на прелазу између јагњета и овце, њен лаки покрет и зрачења њеног унутрашњег бића при томе.¹⁰

Наведени примери фигуративног начина изражавања говоре још о једној страни уметничке вредности стилских фигура, о њиховој *емоционалној обојености*. Настале у расположењима стваралачког емотивно-мисаоног односа према појавама у животу, природно, оне су израз таквих расположења, и истовремено их сликају. Изразом расположења у којима су настале оне боје текст тим расположењима. Емоционална обојеност стилских фигура, уколико су оне адекватан израз уметниковог доживљаја, изражава се, час интензивније час слабије, у зависности од конкретне литерарне материје, субјективног уметниковог емотивног односа (како по квалитету тако и по интензитету) према материји, и у зависности од уметникових способности да нађе адекватан израз свом уметничком доживљају.

Емоционална обојеност јасно избија из начина на који је песников интимни доживљај изражен, како у Попиној песми „Очију твојих да није“, тако у Шантићевом опису шедрвана, а тако исто и у Андрићевој слици Аске у првим корацима игре која ће израсти у непобедиву игру за живот. Топлином осећања, оптимизмом везаним за лепоту заједничког живота двоје драгих одише — значењем израза у контексту — песма „Очију твојих да није“. Елегична расположења пробијају кроз симболику Шантићевог изванредног описа „расипања“ воде из водоскока у одблеску јесењег сунца које „тоне“. Суптилност доживљаја Аскине игре обојена је емоционалном чедношћу, лакоћом покрета, унутрашњим зрачењем њене личности, квалитетима израслим на Андрићевом емотивном односу према појавама које слика.

Трећа заједничка особина која се изражава у садржајној вредности стилских фигура, а која је најтежње везана за претходну, уткана у њу, је *уметников субјективни однос према појавама које слика*. Из Попине песме избија топлина, оптимизам субјективног песниковог односа према љубави између двоје младих. Елегична Шантићева расположења израз су његове личности, његових тужних расположења изазваних животном појавом о којој пева, дочараних језиком, једним његовим елементом, — фигурама на овоме месту. Ништа мање не носи печат уметника и Андрићева слика Аске. Уосталом, шта може бити природније од тога: *уметничко дело је израз субјективног стваралачког односа према објективној стварности, ја, према томе, и језик као основно изражајно средство изражава тај такав однос*.

Три истакнута значења уметничке функције стилских фигура — значење конкретизације, емоционалне обојености и значење субјективног

¹⁰ Иво Андрић, *Аска и вук*, Приповетке, Просвета — Свјетлост, Сарајево, 1958, 414.

пишчевог односа према појавама у животу — *јасно су међу собом везане*. На то нас упућује, како условљеност степена једног значења другим, тако и прожимања њихових значења, што се нарочито изражава при покушају да се било које од три значења осамостали. Јединствена повезаност ова три значења проистиче природно из недељивости уметничког ткива и немогућности одвајања уметничког дела од уметникове личности.

Условљеност квалитета једног значења другим изражава се у следећој повезаности. На конкретизацију уметничке слике несумњиво има утицаја њена емоционална обојеност, као и пишчев субјективни однос према животним појавама, изражено, и једно и друго, језиком као средством. Полазећи од емоционалне обојености текста пак, уверавамо се у којој мери је изражајност и емоционална обојености текста у зависности од степена постигнуте конкретности уметничког доживљаја (уметничке слике), као и од уметниковог личног израза, којим је обојен текст. Песников лични израз уткан је и у значење конкретности, и у значење емоционалне обојености израза. На таква мишљења нас упућују, поред многобројних, разноврсних, других примера, и примери напред наведени, као и тешкоће на које смо наилазили при покушајима да објаснимо свако понаособ од три истакнута значења. Полазећи од конкретних примера, у току анализе текста у постављеном смеру, без обзира на то које од три значења смо утврђивали, чинило нам се да на три различита начина говоримо о једној истој ствари. Литерарна материја се снагом своје јединствености одупирала строгом одвајању једног значења од другог. Чинило нам се да у три различита смера говоримо о врло сличним, скоро истим естетичким квалитетима, а то зато што су се ти квалитети увек на неки начин додиривали, испреплитали међу собом. На једном од напред наведених примера проверићемо оваква наша тврђења.

Вршећи анализу у смеру који смо поставили, констатовали смо на примеру песме Васка Попе *Очију њвојих да није* да је вредност „његовог“ присуства у „његовом“ животу сведена на вредност „очију“ и „неба“, на који начин је песников доживљај сликовито изражен; даље, да нам се значења „њеног“ присуства у њиховом заједничком животу просто намеће својом конкретношћу. Док то бележимо, нашу мисао неодвојиво прати изражена топлина осећања која везује двоје младих, што избија из литерарне материје ове песме, из садржајне вредности и емоционалне обојености израза. Уз ово, најтежње спојено за конкретизацију доживљаја и његову емоционалну обојеност, пробија пишчева порука као израз оптимизма, којим је проткана љубав за коју вреди живети. Сви се ти осећајно-мисаони квалитети сливају у једну јединствену, конкретну, топлу слику љубави два блиска бића, у љубав која ведрином животног полета носи читаоца. Тако се *три основна значења уметничке функције стилских фигура сливају у једно јединствено у склопу уметничког ткива*, било да је реч о процесу настајања књижевног дела било да је реч о читаочевом перципирању песниковог стваралачког доживљаја, материјализованог у егзистенцији уметничког дела.

Више пута у току наших излагања везивали смо уметничку функцију стилских фигура за *мотивисаност, оправданост* њеног *посматрања* у конкретном тексту, не објашњавајући шта подразумевамо под мотивисаношћу стилске фигуре. Покушаћемо на овоме месту да објаснимо наш став, до којег смо, као и до осталих овде изнетих, дошли посматрајући улогу стилских фигура у различитим књижевним текстовима.

Уметничко дело је врло сложена, јединствена творевина. Његови квалитети, било да се мисли на садржајну било на формалну страну (најтачније: у нераздвојивој повезаности садржајног са формалним), могу се сагледати у пуној својој вредности само у склопу целине. Део истргнут из те јединствене структуре по својој повезаности не носи више пуно значење својих вредности. То се односи и на стилске фигуре као елементе изражајних средстава. Оне су *мотивисане уметничким доживљајем и специфичним начином изражавања уметничке визије, као и јединственом структуром књижевног дела*; оне су, уколико су оправдане уметнички, саставни део целине, израсле у процесу настајања књижевног дела, као израз уметничких доживљаја. Показаћемо то на примерима.

... Тиха као туга,

старица мајка знамење прима. (Ђопић, *Херојева мајка*)

Тако гласе први стихови Ђопићеве песме *Херојева мајка*. На овоме месту посматрамо уметничку мотивисаност поређења: *тиха као туга*. Истргнуто овако из текста, то остаје поређење по облику, али о његовој уметничкој оправданости не можемо ништа да кажемо, не можемо ништа да закључимо о успелости или неуспелости наведеног поређења, о његовој уметничкој функцији. Тек, полазећи од Ђопићеве песме као целине, можемо објаснити његову уметничку функцију.

Ђопић у овој песми дочарава лик мајке хероја у тренутку када она прима одликовање за погинулог сина. Мајка је поносна на сина, она ће на успомени на њега дизати „младе ждраловиће“, али, природно, херојева мајка је мајка као и друге: она је поносна на сина, али и тужна у томе тренутку. Њено такво расположење, свечано и тужно, песник је адекватно, на један од могућих начина, изразио у слици: *тиха као туга*. Из тога проистиче да је поређење на овоме месту уметнички мотивисано. Помоћу њега је песник (спонтано) адекватно изразио свој песнички доживљај. Сликавито, конкретно и врло танано обојено емоционално, искрсава пред читаоцем лик мајке хероја у једном свечаном тренутку њенога живота, у којем се у њој спајају два лепа људска квалитета. *Тиха као туга* је израз таквог садржаја, његов поетски знак.

Други пример на којем ћемо проверити свој став нека буде једно исто место у две верзије Дучићеве песме у прози *Сунце*. У првој верзији то место гласи: „Али када су његове косе, *йлаве као увело лишиће*, постале беле“ ... У другој: „Али најзад, када су његове косе, *йлаве као мртво лишиће*, постале беле“... — Интересује нас у склопу једног и другог поређења (подвучено) уметничка оправданост епитета „увело“ уз „лишиће“ и оног другог, „мртво“ уз „лишиће“.

На томе месту Дучић слика боју косе песника некад, кад је био млад, и сада када је остарио. У младости његова коса је била плава, сада је бела. Плаву боју косе конкретизује песник помоћу поређења: као *увело* лишће; као *мртво* лишће. Представе које доживљујемо у ова два случаја различите су. *Увело* лишће изазива представу читаве скале боје од светло жуте до бакарно жуте. Скала ових боја карактеристична је за боју увелог лишћа у јесен. *Мртво* лишће, — сасвим друга представа. У основи: мртво, — не живо. Полазећи од целине текста, уметнички је оправдано *увело* лишће. Песник дочарава боју плаве косе, а за њу је карактеристичан дијапазон боја од светло до црвенкасто жуте боје. *Мртво* лишће није ничим мотивисано, *мртво* је на овоме месту украс ради украса, који нема никакве везе са доживљајем као целином. Када се томе дода још и то да се на томе месту описује боја косе младог човека, постаје очигледније у којој мери је немотивисан епитет *мртво* уз *лишће* на овоме месту.

Још један сличан пример. У две различите верзије песме Милете Јакшића *Летња ноћ* први стих гласи: Откуд *долећеш* разблудна ноћи — у првој верзији; Откуд *долазиш* разблудна ноћи — другој (Подвукла И. Ј.). Једна иста стилска фигура, као и у претходном примеру, у обе верзије, овога пута персонификација. На једном месту ноћ *долеће*, на другом *долази*. Уметнички је мотивисано једино *долазиш*. Ево зашто тако кажемо.

Песма „Летња ноћ“ састављена је, као и многе друге Јакшићеве песме из два дела. У првом делу, првој строфи, којој припада и наведени стих, песник је сликовито, уз наметљиву сензибилну обојеност, дочарао своју песничку визију летње ноћи, која својом опојношћу буди страсти. То је персонифицирана ноћ љубавница. Згуснута лексика, обојена интензивном сензуалношћу, каже то. Таква ноћ, ноћ љубавница, која је бременита својим чарима чулне љубави, може само *долазити* из морских дубина, а никако *долећати*. Вишеструко је погрешан, ничим мотивисан израз *долећеш* на овоме месту. Пре свега, нема ни смисла: *долећеш* из морских дубина! Затим, и да није реч о доласку ноћи из морских дубина, „долећеш“ није у складу са уметничком сликом ноћи љубавнице, полазећи од доживљаја у целини, и слике помоћу које је доживљај изражен. Тешка чарима, ноћ свечано *долази*, а не долеће лепршава. Ни садржајно ни својом музичком страном „долећеш“ није у складу са основним значењем и основним тоном ове песме. Насупрот томе, *долазиш* је уметнички мотивисано, у складу са целином, како у погледу значења израза тако и у погледу његове мелодијске стране.

Полазећи од књижевних текстова, утврдили смо у којим основним квалитетима се изражава уметничка функција стилских фигура и објаснили шта подразумевамо под мотивисаношћу стилске фигуре. И поред тога, на *ишћање уметничке функције стилских фигура нисмо до краја одговорили*. Књижевно дело је врло суптилно сложена уметничка структура и, природно је онда, да и уметничка функција стилских фигура представља танан, сложен проблем, условљен суптилношћу и сложеностју књижевног дела. Једно конкретно књижевно дело носи

низ обележја која га спајају са многим, њему сличним књижевним делима, али и таква која су специфична за то баш једно књижевно дело. Свако књижевно дело има своје, непоновљиве уметничке црте, израсле из појединачног субјективног, одређеног ствараоцу својственог емотивно-мисаоног односа према појавама у животу и његовог начина транспоновања доживљаја у уметничку слику. Сложеност иде дотле да свако књижевно дело значи *непоновљиву, само себи једнаку књижевну творевину. У тој таквој комлексности се само може решавати и проблем уметничке функције стилских фигура.* Уметничку вредност стилске фигуре читамо непосредно из сваког конкретног књижевног текста, из појединости које је она израз у склопу целине. Књижевни текст и њено место у њему нас упућује у њену уметничку вредност. Неколико примера књижевног текста увешће нас практично у нашу мисао условљености стилских фигура и њихове уметничке функције посебно сваким појединачним њеним постојањем у књижевном делу.

И јеца звоно

боно,

по кршу дршће звук.

С уздахом туге

дуге

убоги моли пук. (Шантић, *Вече на шкољу*)

Ово је, познато нам је, друга строфа Шантићеве песме, о којој је много писано и никад још све речено, *Вече на шкољу*. Посматрамо ову строфу у склопу целе песме, разуме се. У садржајно-композиционом смислу она везује трећу строфу са првом. У првој је дочарана песничка визија приморског пејзажа у тренутку заласка сунца. Друга строфа је, асоцијативним путем, обogaћена новим мотивима; звук звона у предвечерје; слика пука који моли. Стваралачки емотивно-мисаони песников однос према социјалном положају пука, асоцијацијом, наставља се ка поенти доживљаја — трећој строфи, да би се у овој и четвртој уобличио напредан, али ограничен грађанским схватањима, песников отпор према појави о којој пева, на коју песнички реагује.

Звоно јеца, јеца боно; звук дршће — на овај начин је изражен први мотив друге строфе. Изражен је, закључујемо, помоћу стилских фигура. На овоме месту оне су, уметнички мотивисане, њихова уметничка функција је очигледна. Помоћу персонификације у оба случаја и епитета који садржи у себи и персонификацију, песник је, на један од могућих начина, конкретно, емоционално интензивно обојено изразио свој уметнички доживљај. У болном јецају звона у предвечерје и његовом звуку, који се у облику дрхтаја разлеже по кршу, оживео је песник своја емотивна расположења, изазвана појавом у животу на коју реагује. Танано нађеном речју *јеца* убедљиво је изразио право стање пука, притиснутог много година природом и господарима, и своје уметничко реаговање на такав живот. Јецај пука је израз пригушеног дугогодишњег трпљења и немоћи пред животом. И *илаче звоно* би била персонифи-

кација као и *јеца звоно*, али баш *јеца звоно* је израз (као један од могућих) који садржајно адекватно изражава песников субјективни емотивно-мисаони стваралачки однос према објективној стварности у конкретном случају. — На сличан начин се оном другом персонификацијом (по кршу *дршће звук*) садржајно употпуњује уметничка слика, уобличава даље песников доживљај живота. Но, то није све што се може прочитати из текста у прилог оправданости наведених стилских облика. На адекватност израза песниковог доживљаја, каже нам тај исти књижевни текст, утицао је још један елеменат: звуковна страна речи, њихово звуковно сливање у јецај пука; односно јецај пука изражен је у звуковној страни речи. Лексика — *јеца, боно, кри* — каже да је пук притиснут невољом. А то каже и музика тих речи, која се у првом делу (*И јеца звоно боно*) слива у једно дуго *о* (диктирано дубоком прожетошћу песника литерарном материјом) и аудитивно дочарава песников уметнички доживљај тешког живота пука. Опкорачење између првог и другог стиха утиче такође на истицање садржајног значења речи између којих је ова пауза. — И у другој персонификацији — по кршу *дршће звук* — садржајно значење речи у контексту подвучено је и њиховим звуковним квалитетом. Звуковно се речи сливају у дрхтај по кршу.

Тако нас је сам књижевни текст упутио у одређивање уметничке функције стилских фигура. Други део строфе о којој је реч увериће нас у исто. Задржаћемо се само на једном његовом значењу, да се не бисмо понављали, — на звуковној вредности израза. Она је на овоме месту посебно изражена у понављању самогласника *у* (*С уздахом туге дуге пубоги моли пук*). Понављање самогласника *у* је на овоме месту мелодијски израз значења речи „уздах“, и још више: звуковни израз уздаха пука, израз песниковог односа према конкретном стању у животу. У томе је уметничка оправданост асонанце на овоме месту.

Други пример:

Соба је слушкиње празна.

Трепери свијећа.

Ко болесно псето цвили у полутами јаук.

Последња је то строфа Крлежине песме *Госпођа у њосејти код болесног дјетета* своје слушкиње, као звучни акорд једне трагичне судбине. „Соба је слушкиње празна“, — дете је умрло. Символично још „трепери свијећа“. Последњи стих — *Ко болесно псето цвили у полутами јаук* — посебно задржава нашу пажњу у вези са питањем које проучавамо. Конкретно, емоционално обојено у више праваца и као бол и као протест против трагичности људске судбине и против једног друштва осуђеног на пропаст), делује интензивно ово место у песни. Бол мајке за изгубљеним дететом, бол који се ни са каквом сличном појавом по интензитету не може мерити, сведен је овде на метонимично значење *јаук*. Јаук је страшнији од плача, интензивније обојен садржајном вредношћу стања несрећне мајке, њен истинитији и јачи израз. Јаук

цвили, каже се у песми. У како интензивној прожетости литерарном материјом се у песнику родио овај снажни израз доживљаја. Колико истине о животу и каква снага те истинитости у овој персонификацији, која израста из садржине књижевног текста као целине, из најстрашнијег бола човека, бола мајке за изгубљеним дететом, и из слике заострених супротности једног неправедног друштва. Колико трагике и беде пробија из овога израза! Погледајмо, даље, контрастна значења ових двеју речи *јаук* — *цвили*. Јаук је продоран; *цвили* се тихо, пригушено. У свом двоструком значењу (изнемогле мајке под притиском трагедије која ју је снашла и под притиском људске беде једног нечовечног друштва) пригушени јаук конкретизован је помоћу израза *цвиљења*. Потпуно значење овог израза израста тек у поређењу *цвиљења* јаука са *цвиљењем болесног ђеца*: *Ко болесно ђеца цвили у ђолушмаи јаук*. У споју метонимијског, метафоричног, контрастног значења, персонификације, поређења и инверзије, изражено је на овоме месту, адекватно доживљају, — конкретно, интензивно својом људском обојеношћу, — песничко интимно реаговање на животне појаве. Стилске фигуре речито говоре о својој уметничкој функцији, израслој у склопу целог текста, као израз једне његове појединости.

Др. И ванка Ј о вановић

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ В ФУНКЦИИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Резюме

Стилистические фигуры по своему содержанию являются образным выражением творческого эмоционально-мыслительного отношения автора к объективной действительности. Они знаменуют собой отступление от использования обычных средств, однако — не от естественных средств изображения действительности. Их особенность состоит в том, что они выражают специфику разговорного языка, а не книжного текста и создаются в определенных условиях и под влиянием эмоции; хотя эмоция не является единственным их источником; их источник эмоционально-мыслительного характера. Стилистические фигуры характерны для эмоционального стиля, но они входят и в интеллектуальный стиль.

Стилистические фигуры являются спонтанным выражением творческого вдохновения писателя. В процессе поисков наиболее ярких выражений, из глубокой проникновенности литературной материей возникают решения. Стилистические фигуры — это элементы поэтического языка; именно так и следует их рассматривать. Их функция как художественных средств может быть сведена, в основном, к трем значениям: значению конкретизации художественного образа, эмоциональной окраски и значению субъективного творческого отношения писателя к жизненным явлениям. Существует тесная связь между тремя основными значениями изобразительной функции стилистических фигур. Эти изобразительные средства мотивированы творческим вдохновением самого художника, а также специфичным, ему одному присущим способом отображения художественного образа и, кроме того, единой структурой литературного произведения.

Любое художественное произведение является неповторимым, единственным в своем роде сознанием творческой мысли. Именно с точки зрения такого всестороннего рассмотрения вопроса можно решать проблему изобразительных функций стилистических фигур. Изобразительную функцию стилистической фигуры видим непосредственно в каждом конкретном литературном тексте; целостный литературный текст и сама его цельность помогают нам понять художественную ценность стилистических фигур. Вместе с тем, в любом конкретном случае сами стилистические фигуры говорят о значимости своей изобразительной функции.

Данные положения являются результатом исследований разговорного и поэтического языка. Теоретические предпосылки иллюстрируются конкретными примерами из литературных текстов.

Изложенный материал представляет собой краткую аннотацию работы автора о поэтическом языке.

СРПСКА ИНТЕРЕСОВАЊА ЗА АЛЕКСАНДРА ГРИБОЈЕДОВА У ПЕРИОДУ НАСТАНКА РЕАЛИЗМА У НАШОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Др Вишомир Р. Вулејић

*„И у Србији и међу нама на овој сирани
јуно је Фамусова и Молчалина; а кад нисмо
моћни у корену их заштити, ми ћемо им се бар
глушости и сујетни смејати“.*

Александар Сергијевич Грибоједов написао је 1823—24. године своју комедију *Горе ош ума*, која је убрзо својом уметничком снагом скренула на себе пажњу руске интелигенције, а затим и књижевних и позоришних радника западноевропских земаља. Грађена на класицистичким принципима црно-беле технике, Грибоједовљева комедија је својим дубоким захватом у живот њему савременог друштва и високим уметничким домаћајем била у суштини реалистичка комедија.

Срби су се почели интересовати за Грибоједовљеву комедију тек у шездесетим годинама прошлог века. Без обзира на то што је Грибоједовљева сатира, написана негде половином двадесетих година прошлог века, у себи садржавала слике једног просторно и временски удаљеног света, она је својим уметничким квалитетима и својом усмереношћу привукла српске напредне интелектуалце. Српски младићи пре нешто више од сто година знали су за Чацког, главног јунака комедије, далеко пре него што се о њему почело код нас говорити. Друге јунаке комедије, Фамусове, Молчалине, Скалозубе и Репетилове видели су они на сваком кораку у Новом Саду, Београду, Крагујевцу, Сомбору, Шапцу, Вршцу или Смедереву. Миодраг Поповић је у својој књизи о Ђури Даничићу сасвим добро приметио да Даничић није случајно набавио комедију Грибоједова још 1856. године. „Као и Чацки, јунак овога дела, и Даничић је својим умом навлачио на себе мржњу београдских Фамусова, охолих мундираша, које је вређала научникова даровитост“.¹ Није свакако чудно ни то што се убрзо после појаве Грибоједовљеве комедије у издању Ивана Ивановича Бочкарјова у руском градићу Осташкову², један примерак нашао у Народној библиотеци у Београду.

¹ Миодраг Поповић, *Ђура Даничић*, Београд, 1959.

² Бочкарјов је у то време држао у Осташкову штампарију. О Бочкарјову и његовој штампарији видети мој рад: *Једна руска веза Уједињене омладине српске*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. књ. VII.

Библиотека Матице српске у Новом Саду има ту књигу већ крајем педесетих година.

Поред свега овога, о Грибоједову ће се први пут код нас проговорити тек 1864. године. Млади српски интелектуалци знали су доста о Грибоједову, слушали су о њему у великим европским културним центрима, они из Војводине углавном у Бечу и Пешти, они из Србије претежно у Петрограду, Женеви, Москви, Цириху и Кијеву. Упознавали су се са Грибоједовом непосредно у Русији или посредно преко немачких, мађарских и француских превода, преко критика и сценских реализација његове комедије широм Европе. Зашто је ипак Грибоједов релативно касно доспео на стране наших листова и часописа а његова комедија на наше сцене? Поколење српских интелектуалаца педесетих година било је под тешким притиском Баховог апсолутизма у Војводини а у Србији под притиском уставобранитељског режима. Њихова свест је била окупирана тежњом за националним и политичким ослобођењем, њихови поетски снови су се кретали у романтичарским сферама. Поколење шездесетих година после пада уставобранитеља у Србији 1858. године и Баха 1860. свом својом спутавањем снагом и окивањем емоцијом бацило се у поезију разбуктале, у небеса узвинуте романтике и хегелијанске филозофије. А *Невоља због ђамеџи* је сатира, оштра, јетка, са снажно усмереним сечивом ка сржи ствари; она трезни, спушта и читаоца и гледаоца на земљу, расхлађује његову загрејаност, буди треперења друге врсте, немире нових и друкчијих својстава од оних романтичарских, подстиче на скептичко посматрање самога себе. Друга су расположења владала генерацијом шездесетих година код нас, она још није била спремна да прихвати филозофску и креативну скепу Грибоједовљеву. Само су изразити појединци пригрлили Грибоједова. Уредници листова и часописа пунили су књижевне рубрике романтичарским песмама. Укус публике је био друкчији него што би био потребан да се прими Грибоједовљева комедија. Није, дакле, још било наступило време за појаву Грибоједова код Срба. Позоришта су била у повоју. За сценску реализацију *Невоље због ђамеџи* било је потребно јако позориште и искусан глумачки колектив. Ми још тога нисмо имали. Требало је још мало причекати.

О Грибоједову се код нас почело говорити тек онда када су критичка расположења према романтичарској распевањости почела да захватају већи део генерације шездесетих година, када су отпори романтичарској поезији и поетици почели дубље да пуштају корен код Срба и када се већ у ближој будућности назирала појава реализма у нашој књижевности. Грибоједовљево име и његова комедија коришћени су радо у периоду рађања српског реализма. *Невоља због ђамеџи* подстицала је реалистичке тенденције код нас. Један од првих ширих и обухватнијих чланака о реалистичкој књижевности и њеној улози у животу друштва појавио се у листу „Слобода“ који је издавао и уређивао у Женеви Владимир Јовановић. Још није било довољно домаћих снага за писање оваквог рада, није било ни реалистичке књижевности српске на коју би се такав рад могао ослонити. Због тога Владимир Јовановић преводи

рад Александра Ивановича Херцена *Нова мена у руској књижевности*.³ У самом почетку чланка Јовановић каже: „Руска књижевност славенско је уздање. Па и ми не можемо да останемо недирнути „Новом меном у руској књижевности“, коју Г. Герцен описује“.⁴ Говорећи о руској књижевности од времена Петра Великог до шездесетих година прошлог века и Чернишевског, Херцен Грибоједову придаје велики значај у развоју руске књижевности и руске напредне мисли. Владимир Јовановић сматра да баш тај део Херценовог чланка треба истаћи. „Највећи књижевни успех после комедија Фон Визенових учињен је 50 до 60 година позније⁵. А на име, комедија Грибоједова закључила је владу Александра Првог и спојила је најсјајније време нове Русије — време надања и моралног подмлађења — с тавним добом Николе. Дело Грибоједова читало се, учило се на изуст и преписивало на све стране у Русији, пре него што се на бини представило. Никола је допустио да се дело представља, само да би му одузео дражест забрањена плода, и одобрио је да се оно окрњено печата, само да би стао на пут његовом распрострањавању у рукопису. И томе делу служи за предмет ужасна празнина руског, нарочито московског, друштва“.⁶

И сам гоњен од режима кнеза Михаила, Владимир Јовановић, пун снаге и полета, усмерен ка наслућеним хоризонтима будућности Србије, видео је у Херценовој судбини део своје судбине, у прогањаним руским писцима део судбине својих пријатеља писаца. Њега и његове једномишљенике гонили су српски Фамусови, око њих су интригирали српски Молчалини. У српској средини Јовановић и његови пријатељи били су Чацки, још увек усамљени, али уверени да већ сутра то неће бити. Први пут је код Срба проговорено о Грибоједову у драматичном тренутку оштрог судара либералне интелигенције српске са апсолутизмом кнеза Михаила. Није нимало случајно што се о руској књижевности проговорило у таквом тренутку наше историје. Она је покретала на борбу и подвиге. Још мање је случајно што се Грибоједов појавио у том тренутку на страницама нашег напредног листа. Књижевност је у шездесетим годинама код Срба била централно поприште идејних би-така. И изражавала је најпотпуније наш друштвени развитак.

У развоју наше културе и у бурном процесу рађања свести о националном јединству и неопходности ослобођења и уједињења нашег народа појава сталног позоришта имала је велики значај. Шилер је још 1784. године изразио општи став романтичара према позоришту. „Не могу овде да мимоиђем, каже Шилер, један велики утицај који би добра позорница имала на дух нације. Националним духом једног народа на-

³ О томе чланку видети опширније мој рад: „Одједи Херценова „Звона“ у српској штампи шездесетих година прошлог века“. Зборник Матице српске, бр. 34, Нови Сад, 1962.

⁴ Слобода. Год. I, бр. 2. Субота 1 /13/ августа 1864, стр. 6.

⁵ Фонвизинова комедија *Бригадир* појавила се 1766. године, друга његова комедија, снажнија и значајнија, *Малолетник*, довршена је 1782. Грибоједов је своју комедију писао неколико година. Дефинитивно ју је завршио 1824.

⁶ Слобода. Год. I, бр. 2. Женева 1 /13/ августа 1864, стр. 7.

живам ја сличност и сагласност његовог мишљења и његових склоности према предметима, о којима нека друга нација друкчије мисли и осећа. Само је позорници могуће да ту сагласност изазове у највећем степену... Једном речи, ако доживимо да имамо национално позориште (Nationalbühne), онда ћемо имати и нацију“.⁷ Кад су се смириле прве буре око стварања српског позоришта, пошто су се већ појавиле романтичарске националне трагедије, као Јакшићева *Сеоба Србаља* и *Јелисавића књезиња црногорска* и Костићева *Женидба Максима Црнојевића*, дошло је до извесног замора, понестало је даха. Позоришни репертоар, сасвим нормално, није могао бити задовољен домаћом драмском продукцијом. Било је потребно обратити се страним изворима, требало је потражити драмске текстове у страним књижевностима. У репертоар српског позоришта нагло су продрли лаки водвиљи и разне забавне драме. Позоришна публика, родољубиви грађани српски, нису могли да буду увек напрегнути и да под теретом громке реторике која је са сцене плавила гледалиште увек држе на висини свој патриотизам. Желели су они да се забаве и разоноде. Позориште је брзо доспело у кризу. Тражио се излаз. Тако су они људи у омладинском поколењу српском који су били незадовољни романтичарским заносом и својим незадовољством наговештавали појаву реализма, обратили пажњу на руско позориште. Почело се о руским драмским писцима говорити више.

У новосадској „Даници“ половином 1866. године појавио се дугачки чланак под насловом *Руски џеаџар*.⁸ У ствари, чланак је вешта компилација и прерада дужег рада немачког песника и преводиоца Фридриха Боденштета.⁹ Без обзира на то што чланак није оригиналан (питање је да ли је и могао бити оригиналан), чланак је значајан за проучавање руско-српских књижевних веза у ово доба. Први пут се код нас у једном систематском прегледу говори о развиту драмске уметности код Руса. У чланку се сасвим добро запажа и истиче да „у новије време и постаде садржај рускога драмата већином социјалан, и то му је особина, којом се јасно разликује од драматских производа других народа“.¹⁰ Почетке такве драме треба тражити у комедијама Фонвизиним. Писац чланка хита да „пређе мање писце“, да би говорио „одмах о најважнијем руском писцу веселих комада, о Грибоједову, како ћемо анализујући његово главно дело изближе познати право

⁷ Наведено према књизи: Др Драгиша Живковић, *Почеци српске књижевне крпшкне* (1817—1860), Београд, 1957, 223.

⁸ Чланак је објављен у бројевима 18—21 у времену од 30. јуна до 31. јула 1866. године.

⁹ Фридрих Боденштет (1819—1892) је немачки песник и преводилац. У Русију је одлазио 1840. као домаћи учитељ кнеза Голицина. 1843. године путовао је по Јерменији, Грузији и Персији. Од 1854. живи у Минхену. Значајни су његови преводи с руског, енглеског и источних језика. Песничку славу су му донели преводи под насловом *Песме Мирзе Шафија* (1850). 1852. превео је већи део Љермонтовљеве поезије. Љермонтова је лично знао. Преводио је Пушкина, Козлова, Державина, Фета, украинске народне песме. Лично се познавао с Тургењевом и Херценом. Дописивао се с Њекарасовом, Тјутчевом и А. К. Толстојем.

¹⁰ Даница. Год. VII, р. 18. у Новом Саду 30. јунија 1866, 425.

значање руске комедије“. Разуме се, када се о Грибоједову говори, увек се мисли на његову комедију *Невоља због љубави*. Сасвим је добро уочен дух комедије, њена уметничка вредност, утицај који је она вршила у Русији у време када је настала. „У овом, аристофанским духом и досетљивошћу зачињеном комаду, вели писац чланка, представља нам песник са појетском слободом духа тако јасно нацртану, тако у свему верну слику тадашњег руског друштва и његових којеквих хрђавих изданак, да Грибоједов, док је био жив, мораде се одрећи надања, да ће икад видети, да му се генијални његов створ на позорници представља или путем штампе преда јавности“.¹¹ Писца чланка импресионира једноставност и у једноставности монументалност Грибоједовљеве комедије. Шкртост и кондензованост израза наметнула се Боденштету и његовом српском интерпретатору као једна од основних квалитета комедије. Смисао Грибоједова да у кратким реченицама изрази дубоке животне садржаје и велике људске истине уочен је на самом почетку написа. Комедија је и поред тога што није могла бити штампана и извођена на сцени, почела, по старом руском обичају, да делује својом магичном снагом. И да се брзо шири у рукопису. Преписивана је на хиљаде, неки историчари књижевности кажу чак на десетине хиљада, примерака. Зна то писац рада у „Даници“ и каже: „Она је духове тако потресла, да су је за неколико месеци сви изображени Руси имали не само у рукама, него су већином знали и на памет. Хисторија литературе не показује у целом свету подобна примера, да је комедија једна, осим позорнице и осим штампе, тако голем и тако јак уплив имала на читав један народ“.¹² У чланку је реално оцењена судбина Грибоједовљеве комедије. Она је, ширећи се у рукопису, имала толико велики успех да су руске званичне власти биле принуђене да комедију штампају и да је у великим скраћењима поставе на сцену. И то тек после пишчеве смрти.¹³

Пре него што ће прећи на препричавање комедије и њену анализу, писца чланка истиче да је Грибоједов „узео материју за своју комедију непосредно из живота“, да су „његови мајсторски изведени карактери прави типични руског друштва“. Занимљиво је и то да се Грибоједов упоређује са најкрупнијим драмским писцима у светској књижевности. „У композицији угледао се на Молијера, у језику на Гетеова „Фауста“, стил је сам себи створио, те тако створи, као да је салио, модерну комедију за углед, којој међу новим производима нема равне, па ни изван Русије“.¹⁴ Грибоједовљева комедија је већ увелико била преведена на све значајније језике европске и обишла све угледније сцене широм Европе. О њој су већ били написани многи радови у Европи, наши

¹¹ Даница. Год. VII, бр. 19. у Новом Саду 10. јулија 1866, 452. Грибоједов је ипак два пута гледао на сцени своју комедију. Ученици позоришне школе у Петрограду припремали су комедију под руководством Грибоједова. Управа школе је забранила извођење комедије, али су је ученици илегално извели. Грибоједов је гледао ту представу 1825. Други пут ју је гледао у Еревану 1827. када су је извели официри двадесете пешачке дивизије генерал А. И. Красовског.

¹² Даница Год. VII, бр. 19. У Новом Саду 10. јулија 1866, 452.

¹³ Комедију је први пут у целини штампао Херцен у Лондону 1856.

¹⁴ Даница. Год. VII, бр. 19. У Новом Саду 10. јулија 1866, 452.

интелектуалци су је већ видели у страним позориштима, осетили њену снагу, сагледали њену вредност и нису се устручавали да понове највеће комплименте које су јој изrekli европски интелектуалци. Овакво схватање књижевности није било код нас одомаћено. *Невоља због ђамеџи* подстицала је на друкчија размишљања о књижевности и о њеном односу према животу. Размишљања су се кретала у правцу рађања реализма у нашој књижевности.

Доказујући да комедија заиста заслужује онако крупне похвале, писац чланка детаљно препричава комедију. У току препричавања истиче грубост, хладноћу и одвратност Фамусова, каријеризам, бескичмењаштво и лукавост Молчалина, грубост и цинизам Скалозуба, обдареност, поштење, родољубље и достојанственост Чацког, имајући пред собом наше домаће Фамусове, Скалозубе и Молчалине. Анти-бироградско расположење код нас, као што видимо, дошло је до пуног изражаја посредством Грибоједовљеве комедије. То расположење је укомпоновано у знатно шири комплекс односа према животу и људског ангажовања за афирмацију истинских човекових вредности. Писац чланка преводи једанаесту сцену четвртог чина у којој се разголићује сва пустош Молчалинове личности и усамљеност Чацког у том бездушном свету. По завршетку анализе комедије писац чланка истиче да „Чацки стоји спрам целог друштва као дан спрам ноћи: то двоје не може једно уз друго обстати. Чацки је подлегао у борби са својим противницима, ноћ је још јача од дана; али помирујући моменат у тој ноћи у томе је, да је из ње — као вестник скоро дана — могао поникнути песнички дух, толико сјајан и моћан, да је могао показати колики је мрак“.¹⁵

За писца чланка у „Даници“, и не само за њега, комедија *Невоља због ђамеџи* је одредила смер каснијем развитку драмске уметности руске. Грибоједов је по значају за развитак руске књижевности изједначен са Гогољем, често стављен и изнад Гогоља, јер се сматрало да је Грибоједов у својој комедији сачувао уметничку меру, док је Гогољ у својој комедији отишао у гротеску. „Комедији „Горе от ума“ најближа је по драстичности и исто тако оштрој карактеристици, ако и иначе и од мање вредности са стране художества, *Ревизор* од Гогоља, најпознатијег руског новелисте, који је у разним преводима и у нашој књижевности одомаћен.“¹⁶ Као текст изузетне песничке вредности и великих могућности за сценску реализацију *Невоља због ђамеџи* је заиста представљала велики почетак развоја руске драмске уметности. Писцу чланка је пало у очи да Грибоједов и Гогољ у својим комедијама „показују нам само мрачне стране руског живота“. Да би објаснио ову појаву, он даје ово објашњење: „Грибоједов, као и његови последоватељи, спада у ону руску народну партију, која тражи спасење Русије највише у

¹⁵ Даница. Год. VII, бр. 20. У Новом Саду 20. јулија 1866, 474.

¹⁶ Даница. Год. VII, бр. 21. У Новом Саду 31. јулија 1866, 492. На страници 96. писац чланка каже: „Додати нам је још, да је од „Ревизора“ већ готов превод србски и да ће првом згодном приликом угледати света“. „Ревизор“ је, међутим, први пут штампан код Срба у „Руџи“. Б. (1868) № 40—41; (1869) № 1—4, 15—20, а први пут изведен у Народном позоришту у Београду 1. фебруара 1870. у преводу Ђакон Животиња Јовичића.

изображењу и наравственом облагорођењу народа, као и у развоју народних установа; а противи се мајмунисању за туђим начином, и по преимућству скроз и скроз поквареној бирократији. Ова партија није у милости код правитељствујућих, али у њој је језгра руског народа и племства, и будућност је њена“.¹⁷ Писац даље препоручује „којем од наших млађих писаца, да не пожали труда, те да преведе ову комедију на наш језик“. Комедија га је освојила, он осећа њену велику вредност, осећа да би она у нашој средини одиграла значајну подстицајну улогу баш због тога што је „И у Србији и међу нама на овој страни пуно Фамусова и Молчалина; а кад нисмо моћни у корену их затрти, ми ћемо им се бар глупости и сујети смејати“.¹⁸ У овим речима одзвања велика потреба за новом, реалистичком књижевношћу код Срба, онаквом књижевношћу која ће моћи да се окрене лицем животу, да у уметничким сликама говори о магистралним токовима нашег развоја.

Требало је, међутим, још причекати да се појави „који од наших млађих писаца“, који неће „пожалити труда“ и који ће превести Грибоједовљеву комедију на наш језик. Пошто је у питању драмски текст, било је неопходно да се заинтересују људи око позоришта за њу. Кад су већ минули први окршаји између српских романтичара и реалиста, када је наше револуционарнодемократско поколење извојевало значајну победу у друштвеном животу српском а реалистичка схватања о књижевности дефинитивно постала доминантна код нас, поново се почело говорити о Грибоједову и његовој комедији. Да би се управа Српског народног позоришта у Новом Саду уверила у несумњиве квалитете Грибоједовљеве комедије и уопште руских драмских текстова, редакција новосадског часописа „Позориште“ опет се за помоћ обратила Боденштету. Његов сарадник под насловом *Руско позориште* опет је вешто прерадио Боденштетов рад о руском позоришту и дао свој преглед развоја руске драме од друге половине 18. века па до педесетих година прошлог века. Има у овој преради ипак неколико значајних новина. Писац чланка даје неколико могућности за преводње наслова драме и опет тражи да се јави „млађа књижевна снага“ која би дело превела на наш језик.¹⁹ У исто време нуди евентуалном преводиоцу оригинал комедије. Ново интересовање за Грибоједовљеву комедију дошло је као израз потребе да се обогати наша преводна књижевност и да се репертоар Српског народног позоришта у Новом Саду попуни уметнички снажним текстом. Оно је изражавало и антибирократска

¹⁷ Даница. Год. VII, бр. 21. У Новом Саду 31. јулија 1866. Писац чланка убраја Грибоједова у славјанофиле, који су били једно време у оштрој опозицији према царском режиму. Међутим, Грибоједов је знатно ближе по својим идејним погледима „западњацима“. Чланак је очигледно писао неки од наших славјанофила.

¹⁸ Даница. Год. VII, бр. 20. У Новом Саду, 20. јулија 1866. 474.

¹⁹ Он мисли да би се наслов комедије *Горе ой ума* могао превести са: „Беда са разума“, или „Тешко памети“, „а по смислу значи управо „Како је невоља бити паметан човек.“

расположења српске интелигенције у знатно измењеним условима у односу на оне из 1866. године, када се први пут и појавила прерада Боденштетовог рада. Ма колико славјанофилски био оријентисан, писац чланка износи у суштини напредне погледе либералног дела интелигенције. Говорећи о лику Чацког као оличењу прогреса, писац чланка истиче да је то лик младог човека без икаквих предрасуда који „не зазире изрећи своју слободну и оштроумну пресуду о опачинама, које су преузеле мах, па стога и долази у сукоб са целим друштвом.“²⁰ О осталим мушким ликовима у комедији писац чланка каже да су карријеристи и полтрони, који само мисле о томе како ће што пре и што лакше заузети истакнуте положаје и „како ће покрити прса орденима“. „Њима су празне речи изображење, морал, верност у испуњавању дужности, домољубље, поштење. Подли према вишим, горопадни и охоли према нижима, поштују они и завиде један другоме само чин, утицај и ордене“.²¹ Ма колико овакве мисли биле изречене поводом ликова из Грибоједовљеве комедије, у њима је више присутна карактеристика српског високог друштва.²² Положај Чацког међу таквим људима у највећем степену је тежак. Он остаје у високом друштву потпуно усамљен. Најизразитије особине његове личности извор су свих његових невоља.

У овом чланку је занимљива још једна новост: писац улази у једно чисто књижевноисторијско питање — даје своје мишљење о завршетку Грибоједовљеве комедије. Грибоједову се са разних страна пребацивало да комедији није дао финале који је по теорији предвиђен — није дао срећан завршетак и није саставио Чацког и Софију. На сва та пребацивања сарадник „Позоришта“ одговара: „Не одричемо, да је обичан писац шалјивих игара имао пред собом исти предмет, да би са обичним средствима истерао завршетак што задовољава. За цело не би било тешко ни Грибоједову испунити провалу, која раставља Чацког и Софију, каквим сентименталним лакрдијама, те саставити ово двоје; а исто тако могао је довести до преображаја и остале карактере, које при крају исто онако остављамо, као што смо их у почетку нашли. Грибоједов није могао извршити никакво измирење, јер то су два света, међу којима помирења нема“.²³ Писац чланка тражи да се изнад свега у појавама живота и друштва тражи људски смисао и да се закони драмског стварања и теоријских категоризација подреде томе тражењу, а никако да се већ нађени људски смисао подреди теоријским шемама. Он је то тражио не само у односу на Грибоједовљеву комедију, већ и у односу и на српску књижевност свога времена, јер „И у Србији и међу нама на овој страни пуно је Фа-

²⁰ Позориште. Год. IV, бр. 5. У Новоме Саду у недељу 12. јануара 1875, 18.

²¹ На истом месту, 19.

²² Овакво разграничење од владајућих чинила је српска либерална интелигенција у Војводини. Она у Србији је и сама постала владајућа и изгубила много од своје вредности.

²³ Позориште. Год. IV, бр. 5. У Новоме Саду у недељу 12. јануара 1875, 25—26.

мусова и Молчалина, па кад их већ не можемо у корену сатрти, ми бар да им се насмејемо таштини и глупости“.²⁴

Нашла се ипак „млађа снага“ која није „пожалила снаге“ и превела је Грибоједовљеву комедију на наш језик. Истакнути новосадски интелектуалац Александар Сандић²⁵ прихватио се овога тешког посла. Сандић је очигледно дуго радио на своме преводу, предао је рукопис Позоришном одсеку друштва за Српско народно позориште. Превод је прихваћен и глумци су пришли припремама за представу.²⁶ Најзад, Грибоједовљева комедија појавила се на сцени Српског народног позоришта у Новом Саду у недељу 6. јуна 1876. године као 31. представа под насловом *Ко много зна много и ђаји*. Ово је била последња представа Српског народног позоришта пред његов полазак на гостовање по другим местима Војводине. У сценском остварењу Грибоједовљеве комедије учествовале су најбоље глумачке снаге новосадског позоришта: Фамусова је играо Андрија Лукић „добар приказивач препредености, лукавства, злурадости и сметањаштва, па старачких, мирних и достојанствених улога“; Софију Ивана Сајевић, глумица изванредног дара за љубавне улоге; Чацког Димитрије Ружић најталентованији и највећи глумац наше романтичарске епохе, глумац великог талента и сугестивности; Репетилова Александар Сајевић, глумац који је у својој каријери остварио око хиљаду улога на загребачкој и новосадској сцени; Молчалина Васа Марковић, глумац широког замаха, Скалозуба Никола Зорић, који се одликовао „приказивањем комичних карактерних улога, у чему је достигао такву савршену уметност да му је било тешко наћи равна“.

Једину рецензију о тој представи донео је новосадски „Јавор“ јула месеца 1876. године под насловом „Српско народно позориште“. Сасвим је разумљиво што листови изван Новог Сада нису о овој представи писали, јер „Невоља због памети“ није била уврштена у репертоар за гостовање по другим војвођанским местима. „Представе своје, пише „Јавор“, завршило је позориште у Новом Саду најбољом игром руском „Ко много зна много и пати“, од Грибоједова. Бољим делом од овога није се могла завршити позоришна сезона у Новом Саду“.²⁷ Постављају се два занимљива питања: зашто лист „Позориште“ није донео рецензију на представу и зашто је *Невоља због ђаметии* давана свега једанпут на сцени новосадског позоришта? На прво питање одговор гласи: „Позориште“ преко лета није излазило, кад је позориште одлазило из Новог Сада и његов лист је престајао да излази. Лист је поново

²⁴ Позориште. Год. IV, бр. 7. У Новоме Саду у четвртак 16. јануара 1875, 26.

²⁵ Александар Сандић (1836—1908) је писац, новинар и преводилац. Као студент био је Вуков секретар, касније сарадник Светозара Милетића а затим помоћник Ибмра Ткалца у бечком листу“.

²⁶ На жалост, рукопис Сандићевог превода је по свој прилици изгорео када и архива Српског народног позоришта у Новом Саду 1927. год.

²⁷ Јавор. Год. II, бр. 28. У Новом Саду 11. јула 1876, 893. Овај чланак је у ствари препричавање чланка из „Позоришта“ који је објављен у јануару 1875. године.

почео да излази тек 1. јануара 1877. Друго питање је нешто сложеније. Видели смо већ да се нашао преводилац, нашла се већ и довољно талентована и довољно јака позоришна дружина да ово дело постави на сцену и изведе. А ипак је комедија играна свега једанпут. Одговор свакако треба тражити у публици. У репертоару Српског народног позоришта у Новом Саду у сезони 1875/76. године доминирао је лаки забавни водвиљ.²⁸ Укус публике није био на високом нивоу. Новосадски грађанин је издржавао позориште својим посетама његовим представама, али пре свега прилозима, поклонима и завештањима. Морало се у састављању репертоара и те како водити рачуна о укусу тога грађанина. Нису лако продирали у репертоар комедије и озбиљнији драмски текстови. Тако је прошла и комедија *Невоља због ђамеџи*. Није ли и те једине вечери када је комедија дата било у гледалишту подоста оних који су у Фамусову, Молчалину и Скалозубу познали себе?

Још једанпут се проговорило о Грибоједову код Срба у седамдесетим годинама. Повод је била педесетогодишњица смрти. Опет је проговорило новосадско „Позориште“, опширно, гласно.²⁹ Прилика да се о Грибоједовљевом животу и раду проговори више искоришћена је. У чланку се опширно наводи шта о *Невољи због ђамеџи* пише руски лист „Новое Время“. Писац чланка почиње тиме како се 30. јануара навршило педесет година како је у Техерану погинуо као руски посланик „чувени руски драматски писац А. С. Грибоједов“. Цела Русија је с тугом прославила овај дан као успомену „на тога књижевног првака руског, јер је тог кобног дана Русија и руска књижевност прераном и трагичном смрћу изгубила једног од својих првих народних представника на умном пољу, нарочито пак на пољу драматске уметности“.³⁰

Писац чланка износи детаљно биографију Грибоједова, са пуно тачних података и нових детаља. И у ранијим написима о Грибоједову говорило се о његовом животу. Овога пута, међутим, то се чини најопширније, најподробније и најдубље. Занимљиво је погледати које делове чланка из „Новог времена“ писац сматра значајним. Да би истакао значај Грибоједова за развој руске књижевности и, нарочито, драмске уметности, писац преводи онај део чланка у коме се говори о томе да руска драма 18. века није била „цвет, који је изникао на нашој живи“, већ је била биљка пресађена „из туђих вртова“. Француски класицизам је извршио пресудан утицај на руску драмску уметност осамнаестог и почетка деветнаестог века. „Осим Пушкинове драме „Борис Годунов“, немамо ни данас још ваљаног оригиналног дела у трагичној струци“.³¹ Дела Сумарокова, Књажнина, Лукина, Аблесимова

²⁸ Од преко тридесет комада изведених у тој сезони само су три била озбиљна: *Ромео и Јулија*, *Звонар богородичине цркве* и *Невоља због ђамеџи*.

²⁹ Позориште. Год. VII, бр. 41, 42. и 43. У Новом Саду 18, 21. и 24. марта 1879. године.

³⁰ Позориште. Год. VII, бр. 41. У Новом Саду 18. марта 1879, 162.

³¹ Позориште. Год. VII, бр. 42. У Новом Саду у среду 21. марта 1879. године, 165.

и Капниста имала су извешан успех код публике свога времена, али нису могла „да пробуде критички поглед на руске појаве. Изузетак у руској драмској књижевности 18. века представљају комедије „Бригадир“ и „Малолетник“ Фонвизина, које су више гротеске него драмски текстови са уметничком мером. Сарадник „Позоришта“ истиче онај део чланка из „Новог времена“ у коме се говори да је руска комедија била у дубокој кризи када се Грибоједов појавио. Он посебно истиче мисао: „Но Грибоједов по свом великом уму и образовању знао је добро, да позориште није само ради забаве и насладе, него да оно ваља да буде таква сила, која треба да диже друштвени и народни развитак — те замисли план за већу шалјиву игру“. ³² Истичући да је Грибоједов дубоко засекао у својој комедији у нарави племићско-поседничког друштва у двадесетим годинама прошлог века, које су настале као последице кметства, писац чланка сматра да је овај значајни уметник „у лицу Чацкога изнео идеале младе интелигенције, која устаје да се бори са друштвеним манама“. Таква комедија је наишла на снажан отпор оних који владају. Комедија је морала да прође кроз велике тешкоће да би доспела на сцену и до читаоца. Веселовски пише да је поред свих препрека „сва писмена Русија већ давно читала ту комедију, јер се она у десетинама хиљада егземплара распрострла по Русији и допрла до најудаљенијих кутова“. ³³

У интересу развитка српског позоришта писац чланка истиче ову мисао руског листа; „Осим тога што позориште развија естетичан укус у публици, има још и важнију задаћу: оно износи пред гледаоца слику сувременог му живота са свим врлинама и манама и усавршује општу самосвест. *Горе оиъ ума* учинило је одсудни преврат у руској драматичкој књижевности и сценичној уметности. Грибоједов је доказао својом шалјивом игром какав обилан материјал може дати руско друштво комичном писцу, и у ком правцу ваља да се развија наша драматичка књижевност, ако хоће да добије општега значаја“. ³⁴ Вредност комедије не треба тражити у „чисто драмском, сценском“, већ у „сатири на друштво“, у уметничком овалпоћењу друштвених идеала. „Руска драматична сцена, вели даље писац, створила је у лицу Фамусова, Скалозуба, Молчалина, Репетилова и других праве типове, црпене из народног живота, типове руских људи не само с таким особинама каквих је било у старо добро време, него и с таквим цртама, какве ће још дуго живети у карактеру руских бирократа, конзервативаца и либералаца“. ³⁵ Сарадник „Позоришта“ истиче ову карактеристику Грибоједовљеве комедије због тога што сматра да су оне истовремено и карактеристике српских бирократа, конзервативаца и либерала. Општељудско у комедији и њеним ликовима привукло је пажњу Срба. *Невоља због ђамеи* извршила је снажан утицај на развој руске драмске уметности

³² На истом месту.

³³ Позориште. Год. VII, бр. 42. У Новоме Саду у среду 21. марта 1879, 166.

³⁴ На истом месту.

³⁵ На истом месту.

и указала на пут којим су затим кренули Гогољ и Островски. Зашто она не би својом уметничком снагом деловала на развитак српског позоришта?

Завршавајући свој напис о Грибоједовљевој комедији, сарадник „Позоришта“ није заборавио да истакне да је ова значајна комедија давана први пут код Срба 6. јуна 1876. године на сцени Српског народног позоришта у Новом Саду у преводу Александра Сандића. По његовим речима, комедија се „јако допала публици“, и то понајвише с тога што „И у Србији и међу нама на овој страни пуно је Фамусова и Молчалина, па кад их већ не можемо укорену сатрти, а ми бар да им се насмејемо таштини и глупости“.³⁶

Ове за период рађања српског реализма значајне речи поновљене су три пута у току шездесетих и седамдесетих година прошлог века, понављане су увек уз комедију Александра Сергејевича Грибоједова, али исто тако увек у историјским тренуцима који су значајни или одлучујући за настанак и развој српског реализма. И када су год поновљене, оне су друкчије звучале, друго значиле, добијале нове српске садржаје. Звучале су као епско понављање по некој чудној градацији и увек носиле у себи шире значење, дубљи смисао и неку сету. Немамо своје реалистичке књижевности, немамо своје сатире, која би шибала и исправљала нас саме, не само животне наказности око нас. Нисмо још стасали за виђења нас самих, нисмо још толико снажни да можемо сами себи да кажемо о себи истину. Послужићемо се најбољим делима стране књижевности: послужићемо се Гогољем и Грибоједовом, Тургеневом и Гончаровом, Чернишевским и Писаревом, Игоом и Золом, послужићемо се Шекспиром и Дикенсом, јер су њихове истине тако моћне и значајне да се у њима садржи и наша, српска истина. Ако нам у огледалу њихове истине наша њушка изгледа крива, не смемо се љутити, јер огледало није криво.

Др. Вишомир Вулешић

СЕРБЫ О КОМЕДИИ А. С. ГРИБОЕДОВА „ГОРЕ ОТ УМА“ В 60—70-е ГОДЫ ПРОШЛОГО ВЕКА

Резюме

Грибоедов в первый раз появился у Сербов на страницах сербской эмигрантской газеты „Слобода“ (Вольность“) в августе месяце 1864 года. И до того о Грибоедове много знали сербские интеллигенты. Джура Даничич, будучи библиотекарем Народной библиотеки в Белграде, достал один экземпляр комедии Грибоедова в 1856 году.

О Грибоедове заговорили в сербских газетах и журналах, когда реалистические тенденции в развитии сербской литературы начали усиливаться. В нови-

³⁶ Позориште. Год. VII, бр. 43. У Новоме Саду у суботу 24. марта 1879, 169.

садском журнале „Даница“ в конце июня и в течение июля 1866 года напечатана статья под заглавием *Русский йеайф*. Значительная часть статьи посвящена Грибоедову, его месту в русской литературе и его роли в развитии русской драматургии. Несмотря на то, что статья является в сущности переработкой работы немецкого поэта и переводчика Фридриха Боденштета, она сыграла большую роль в ознакомлении сербской интеллигенции с русской литературой, особенно с Грибоедовым и Гоголем. Эта статья появилась в канун начала борьбы Светозара Марковича и его друзей за реализм в сербской литературе.

Когда реализм в сербской литературе окончательно победил и когда умирал вождь сербского революционного поколения Светозар Маркович, в журнале „Позориште“ („Театр“) в январе месяце 1875 года напечатана статья под заглавием *Русский йеайф*, тоже переработка упомянутой уже работы Фридриха Боденштета. В ней Грибоедов ставится рядом с Мольером и Гёте, а его комедия *Горе ой ума* рядом с комедиями Аристофана.

В следующем, 1876 году, комедия Грибоедова была поставлена на сцене Сербского народного театра в Новом Саде в переводе новисадского литературного деятеля Александра Сандича. Лучшие актеры и актрисы появились в ролях Фамусова, Софьи, Скалозуба, Молчалина, Репетилова, а талантливейший актер романтической эпохи Дмитрий Ружич в роли Чацкого. Комедия понравилась публике.

Новисадский журнал „Јавор“ печатал в июле месяце рецензию о сценической реализации *Горе ой ума*. Рецензия в сущности пересказ статьи напечатанной в журнале „Позориште“ в январе 1875 года. По поводу пятидесятой годовщины со дня смерти Грибоедова появилась весной 1879 года длинная статья, содержащая в себе много новых данных о жизни и деятельности Грибоедова.

В течение полтора десятилетия, с 1866 по 1879 год, три раза у Сербов повторились одни и те же слова: „И в Сербии, и здесь между нами, много Фамусовых и Молчалиных; но если у нас нет сил уничтожить их в корне, мы будем смеяться их глупости и тщеславию“. Эти слова раскрывают настоящие причины интереса сербских писателей за русскую литературу в периоде рождения и нарастания сербского реализма. Основные проблемы развития сербского общества и сербской литературы пробуждали и усиливали интерес сербских литературных деятелей к русской реалистической литературе. В этом случае к Грибоедову.

ULOGA IMENA U MANOVOJ NOVELI „SMRT U VENECIJI“

Helena Vojtehovski

Imena ličnosti su u svim Manovim delima upadljivo konstruisana. Ona su često slikovita i skoro uvek „nešto znače“. H. A. Peter kaže u svom radu *Thomas Mann und seine epische Charakterisierungskunst*: „Bei den Gestalten Manns ist der Name nicht nur Merkzeichen und Schlüsselwort, sondern auch eine der Gestalt vorangestellte Charakteristik die ihr Wesen andeutet, ehe man sie näher kennenlernt.“

Albrecht van der Kvalen (Albrecht van der Qualen, glavna ličnost novele *Der Kleiderschrank*) je tip izmučenog, osetljivog čoveka, Tobias Mindernikel (Tobias Mindernickel je glavna ličnost istoimene novele) pati od kompleksa manje vrednosti, doktor Iberbajn (Doktor Überbein je jedna od ličnosti u romanu *Königliche Hoheit*) oseća da u stvari nikome nije zaista potreban, Zezemi Vajhbrot (Sesemi Weichbrodt je jedna od ličnosti u romanu *Buddenbrooks*) je mirna, skrušena i dobra; i mnoge druge ličnosti dobijaju svoju prvu i najautentičniju karakterizaciju kroz svoja imena.

Man vrlo često komentariše takva imena svojih ličnosti, ponekad neposredno a ponekad kroz neku drugu ličnost.¹

I ime Gustafa Ašenbaha sadrži nešto od ove karakterizacije. Poznato je da je Gustav Maler pozajmio svoje crte ovome liku. No i samo prezime ima donekle simboličan značaj. Ono u prvom redu spada u ona aristokratska imena o kojima Špinel razgovara sa gospodom Kleterjan: „Ja, gnädige Frau, ich hasse diesen Namen Klöterjahn aus Herzensgrund, seit ich ihn zum ersten Mal vernahm. Er ist komisch und zum Ver zweifeln unschön, und es ist Barbarei und Niedertracht, wenn man die Sitte so weit treibt, auf Sie den Namen ihres Herrn Gemahls zu übertragen.“

„Nun, und 'Eckhof'? Ist Eckhof schöner? Mein Vater heißt Eckhof.“

„Oh, sehen Sie! 'Eckhof' ist etwas ganz anderes! Eckhof hieß sogar ein großer Schauspieler. Eckhof passiert. — ...“² Ali ime Ašenbah pored svoje „otmenosti“ deluje i simbolično. Prvi deo složenice „Asche“ verovatno je namerno ukomponovan u ovo prezime jer nosilac ovog prezimena takođe spada u onaj niz likova koje B. v. Vize naziva „Ein moderner Totentanz“.³

¹ Vidi *Luischen* (citira se po izdanju Thomas Mann, *Gesammelte Werke* u dvanaest svezaka, S. Fischer Verlag 1960, sveska VIII Erzählungen. U daljem tekstu Erz.) Erz. s. 168, *Tonio Kröger*, Erz., 279.

² *Tristan*, Erz., 232/33.

³ Benno von Wiese, *Die deutsche Novelle von Goethe bis Kafka*, Düsseldorf, 1956, 310.

Međutim, u noveli *Smrt u Veneciji* pisac Ašenbaha ne naziva uvek po imenu odnosno prezimenu, već mu daje druga imena: Der Wartende, der Erfolgreiche, der Vertrauenswürdige, der Reiselustige, der Reisende, der Ruhende, der Einsam-Stumme, der Schauende, der Betrachtende, der Fliehende, der Aufbrechende, der Alternde, der Gequälte, der Wiederkehrende, der Enthusiasmierter, der Einsame, der Heimgesuchte, der Verreiste, der Einsam-Wache, der Berückte, der Ältere, der Verliebte, der Betörte, der Vorüberziehende, der Abenteuerner, der Verwirrte, der Grauhaarige, der Starrsinnige, der wiederstrebend Erlebende, der Heimgesuchte, der Hochgestiegene, der Überwinder, der seitlich im Stuhle Hinabgesunkene. U ovom nizu je svako ime navedeno samo jedanput, iako se neka više puta ponavljaju. Tako, na primer, der Schauende, der Einsame, der Verliebte itd. Isto tako su svi primeri ovde stavljeni u nominativ. Takvih imena ima više od pedeset. Gramatički to su supstantivirani pridevi i participi.

Odakle Manu ova stilistička pojava? Da li je ona bitna samo za ovu novelu ili je to opšta karakteristika njegovog stila? Već naslovi pojedinih Manovih dela predstavljaju takve supstantivacije: *Die Hungernden*, *Die Betrogene*, *Der Erwählte*. U tetralogiji *Josif i njegova braća* nailazimo na čitav niz supstantivacija u naslovima pojedinih poglavlja: Joseph, der Ernährer, der Träumer, der Zerrissene, der Höchste, der Gesegnete, die Berührte, der Wiedererstattete, der Angeber, der Rote, der Üble, die Gesprenkelten itd.

Ali takve supstantivacije se ne ograničavaju samo na naslove; na njih nailazimo i tokom teksta. Već u prvoj Manovoj noveli, *Gefallen*, jedna od četiri ličnosti izgovara ovu rečenicu: „Aber das Weib ist die Verlorene, von der Gesellschaft Ausgestoßene, Verfehnte, die Gefallene. Ja, die Gefallene!“⁴

Man upotrebljava ova supstantiviranja u svim svojim delima, kako u romanima, novelama, i pripovetkama, tako i u esejima, ali u tri dela ona su jedna od bitnih stilskih karakteristika. To su tetralogija *Josif i njegova braća*,⁵ *Izabranik*⁶ i novela *Smrt u Veneciji*⁷ koju smo uzeli za predmet ovog priloga.

Imena koja pisac daje Ašenbahu već su po svojoj zvučnosti, odnosno inventivnosti vrlo različita. Ima među njima onih koja se upotrebljavaju u svakodnevnom govoru i koja su u ovaj niz ušla više zbog analogije gramatičkog oblika: der Reisende (koja se i zbog sadržajne komponente novele nužno više puta ponavlja), der Alternde, der Einsame (ova poslednja spada u vokabular omiljenih Manovih reči), der Wartende itd.

Na samom početku novele pojavljuje se supstantivacija der Wartende koja ima kao mnogošta u ovoj noveli, svoj konkretni i svoj prenosni značaj. Konkretna situacija: Ašenbah očekuje tramvaj. Međutim onaj prenosni značaj je mnogo važniji. Ašenbah je posmatrao razne nadgrobne spomenike, čitao njihove natpise (prvi simboli smrti), ugledao prvu personifikaciju smrti, onoga neznanog putnika koji je u njemu probudio želju za putovanjem.

⁴ „Gefallen“, Erz., 13.

⁵ *Joseph und seine Brüder*. Kod nas prevedeno pod naslovom *Legende o Josifu*, Rijeka, 1960.

⁶ *Der Erwählte*.

⁷ *Der Tod in Venedig*, Erz. 444.

Glagol *warten* i u nemačkom jeziku ima nešto nedovršeno u sebi što se supstantiviranjem njegovog prvog participa povećava. Kao da taj glagol otvara dveri za sva buduća zbivanja a nosilac te supstantivacije je spreman da kroz njih krene na svoje poslednje, za njega tako neobično putovanje. U sklopu ove pripovesti ova imenica dobija nešto beskrajno i bezgranično, njome je dat smer za sva buduća zbivanja i podsticaj za sva ostala imena. U rečenici imaju ove supstantivacije najčešće funkciju subjekta, ponekad objekta, a retko atributivnog genitiva.

Više puta je konstatovana klasična lepota stila ove novele, koji je utoliko upadljiviji što stoji u suprotnosti sa problematičnim sadržajem. Lepo je tragati za kongruencijom mere i štimunga između supstantiviranog imena i rečenice u kojoj se ono nalazi. Isto tako ćemo konstatovati brižljivost izbora ostalih reči koje onu prvu, supstantiviranu dopunjuju ili podvlače: „Dem Abenteuernden war es, als trünke sein Auge dergleichen Üppigkeit, als würde sein Ohr von solchen Melodien umworben; er erinnerte sich auch, daß die Stadt krank sei und es aus Gewinnsucht verheimliche, und er spähte ungezügelter aus nach der voranschwebenden Gondel“.⁸ Inverzijom je supstantivirano ime posebno naglašeno. Međutim i oblik *es war* doprinosi potenciranju imena. Ponekad pomoćni, a to znači nepotpuni, neslikoviti glagol, upravo svojom neodređenošću stvara poseban štimung. Ovde je pomoću njega prebačen akcenat na prvu reč, koja, iako se tokom rečenične konstrukcije u dva maha zamenjuje ličnom zamenicom *er* i dalje zvuči i vlada rečenicom. Tome doprinosi čitav niz reči koje s jedne strane proističu iz reči der *Abenteuernde*, njen su rezultat, a s druge strane podupiru tu reč, kompletiraju je, produžuju njeno trajanje do kraja rečenice. To su pre svega glagoli koji su upečatljivi već i samim izborom, koje konjunktiv ne samo potencira, već im daje svetliju boju i čini ih melodičnijim. Reč der *Abenteuernde* ne dolazi iznenada. Nju pripremaju dva prethodna pasusa, a epizoda u kojoj se pojavljuje završava onim za Ašenbaha tako kompromitujućim opisom koji nas pomalo podseća na atmosferu u novelama Štefana Cvajga: „Einsamkeit, Fremde und das Glück eines späten und tiefen Rausches ermutigten und überredeten ihn, sich auch das Befremdlichste ohne Scheu und Erröten durchgehen zu lassen, wie es denn vorgekommen war, daß er, spätabends von Venedig heimkehrend, im ersten Stock des Hotels an des Schönen Zimmertür haltgemacht, seine Stirn in völliger Trunkenheit an die Angel der Tür gelehnt und sich lange von dort nicht zu trennen vermocht hatte, auf die Gafahr, in einer so wahnsinnigen Lage ertappt und bettroffen zu werden.“⁹

Slaganje glagola sa subjektom, odn. supstantiviranim imenom, dolazi još više do izražaja na mestima gde u rečenici ima nekoliko sličnih glagola, koji u većini slučajeva istovremeno predstavljaju međusobnu gradaciju: „Wenn die Menge durch die geöffneten Portale hinausströmte auf den leuchtenden, von Tauben wimmelnden Platz, verbarg sich der Betörte in der Vorhalle, er versteckte sich, er legte sich auf die Lauer.“¹⁰ Dok je prvi

⁸ Isto, 503.

⁹ Isto, 503.

¹⁰ Isto, 501.

deo rečenice nošen trosložnim rečima: *geöffnet, hinausströmt, leuchtenden, wimmelnden* upravo zbog njih dobija neku lakoću i tečniji ritam, dotle je drugi deo rečenice uprkos nekih trosložnih reči teži, jer se sastoji iz tri rečenice u kojima dominiraju glagoli. Dok duža vremenska rečenica hita prema glagolu *hinausströmen* i zatim prema adverbijalnom dodatku *Platz*, dok je rečenična melodija u toj rečenici uzlazna, najviša na reči *Platz*, ona u sledećoj, glavnoj, pada, i to posle osetne pauze i time pojačava akcentuiranost koja se zbog slikovitosti i ravnopravnog rasporeda ostalih glagola prenosi i na njih.

Ovakvo nizanje više izraza za jedan pojam, predstavu ili sliku, karakteristično je za Manov stil. Ono ponekad liči na traženje najadekvatnijeg izraza, ali najčešće predstavlja konzekventno sprovedenu gradaciju. Ta se pojava ne ograničava samo na glagole, već je ima i kod ostalih vrsta reči, naročito često kod prideva. Ti nizovi se stvaraju ili ređanjem jednog izraza do drugog, ili ređanjem nekoliko rečenica jedne za drugom. Na taj način često nastaju paralelizmi, koji rečeničnoj skupini daju miran, ujednačen tok i veliku plastičnost: „So war des Betörten Denkweise bestimmt, so suchte er sich zu stützen, seine Würde zu wahren.“¹¹ „Manchmal aber auch, und der Alternde gewährte es mit Triumph, mit einem Taumeln und auch mit Entsetzen...“¹² Iako se nizovi najčešće sastoje od po tri izraza, pisac ih ponekad i povećava. Ako oni, kao na primer u sledećem slučaju, prethode imenu, i svojim grupisanjem izazivaju ubrzavanje rečeničnog ritma, i kada posle njih nastupi rečenica sa vrlo usporenim tokom, onda takav niz postiže poseban efekat, u ovom slučaju adverbijalni dodaci nisu u neposrednoj vezi sa imenom *der Einsame*, ali oni svoju poslednju, najjaču gradaciju dobijaju upravo putem tog imena: „In fiebriger Erregung, triumphierend im Besitze der Wahrheit, einen Geschmack von Ekel dabei auf der Zunge und phantastisches Grauen im Herzen, schritt der Einsame die Fliesen des Prachthofes auf und nieder.“¹³ Ako takvi nizovi dolaze pre imena, njihov tok je ubrzan; ukoliko dolaze posle imena, njihov tok je usporen: „Aus diesem Traum erwachte der Heimgesuchte entnervt, zerrüttet und kraftlos dem Dämon verfallen.“¹⁴ I na jedan i na drugi način oni čine jedinstvo sa supstantiviranim imenom i potenciraju ga sa sadržajne i sa ritmičke strane. Pored ritmičnosti, a vrlo često i zajedno sa njom, pojavljuju se i aliteracije: „So wußte und wollte dann der Verwirrte...“¹⁵ „Der Berückte ging traumglücklich, verwirrt und furchtsam. Seine Krawatte war rot sein breitschattender Strohhut mit einem mehrfarbigen Band umbunden.“¹⁶

Pored pripremanja izraza, njihove kongruencije sa ostalim delovima rečenice, stvaranja nizova, pored aliteracija i ritmiziranosti pojedinih rečeničnih delova, važnu ulogu igra i inverzija, koja je najčešća u glavnoj rečenici. Ukoliko je supstantivirano ime subjekt, njemu najčešće prethode adverbijalni dodaci i infinitivske konstrukcije, ređe predikati, atributi i objekti.

¹¹ Isto, 504.

¹² Isto, 507.

¹³ Isto, 514.

¹⁴ Isto, 517.

¹⁵ Isto, 503.

¹⁶ Isto, 519.

Supstantivirano ime kao objekat i kao atributivni genitiv samo u dva maha invertira.

Iako Man daje Ašenbahu toliko različitih imena, ostaje čitav niz rečenica u kojima ga naziva po njegovom prezimenu. Ali uvek onda kada je reč o osećanjima staroga pisca, kada on uživa gledajući lepoga dečka ili kada na njega misli — tada uvek dobija jedno od svojih „novih“ imena. Tađova prisutnost izražava se najčešće navođenjem njegovog imena, ali ponekad su to takođe supstantivacije. Njih nema toliko kao kod Ašenbaha, ali činjenica da pisac na isti način karakteriše Ašenbaha i Tađa, odnosno onog koji žudi i sam predmet žudnje — da na taj način spaja nespojivo — to je možda najuspešniji stilistički momenat ove karakterizacije.

Imena koja pisac daje ovome dečaku ne raspolažu tom raznolikošću kao Ašenbahova. Skoro uvek je supstantiviran pridev „*schön*“. Ali dok su Ašenbahova imena komponovana iz aspekta pisca, odn. dok ona izražavaju ili konkretnu situaciju (der Reisende, der Alternde, der Schauende) ili stanje (der Berückte, der Verliebte, der Heimgesuchte), dotle se među Tađovim imenima pojavljuju takva koja doduše ne spajaju ove dve pojave — to je moglo biti izvršeno samo formalno: kroz identične gramatičke oblike — ali u njih se unosi Ašenbahova čežnja, i na taj opet formalan način Ašenbah privlači sebi ono nedostižno: der Vermißte, der Entbehrte, der Begehrte.

Zašto je pisac kod imena kojima karakteriše Ašenbaha toliko inventivniji nego u slučaju Tađa? Odgovor na ovo pitanje daju same ličnosti. Tađo je samo jedan iz niza onih koji stoje na Ašenbahovom putu, jedan od vesnika smrti. Pošto je on inkarnacija lepog, hermes-psihipompos, on je Ašenbahu i najbliži. Ali on se kao ličnost ne razvija, on od samog početka pa sve do onog momenta kada nestaje u plavetnilu morskih talasa ima jednu dužnost i jednu funkciju. Interesantno je da njegovi prethodnici, a po funkciji koju vrše njegovi srodnici (putnik u Minhenu, gondolijer i bufo-pevač) nemaju sa Ašenbahom ni ovu formalnu, gramatičku stranu zajedničku. Supstantivacije se pojavljuju kod onih manje značajnih vesnika, kod hotelskog službenika, berberina, a jednom će pisac i onu grupu pevača nazvati „die Ausübenden“.

Ašenbah je ličnost u razvoju. U ovom slučaju to je doduše razvoj u obrnutom smislu, ali ličnost koja na početku novele stoji pred nama morala je preći dug put da bi postala ono što je na kraju novele. Zbog toga, dakle, kod njega čitava skala imena od kojih je prvo „der Wartende“ a poslednje „der seitlich im Stuhle Hinagbesunkene.“

Prema tome, raznolikost na jednoj i jednolikost na drugoj strani potpuno su namerne.

Pitamo se: zašto je ovaj način karakterizacije kroz supstantivirana imena došao do izražaja baš u ovoj noveli? Antika i antički svet su usko vezani za ovu novelu. Klasični grčki jezik takođe ima sposobnost da supstantivira sve reči, pa i prideve i participe.¹⁷ To kao da želi da potvrdi i onaj razgovor Sokrata i Fedrosa: „Auf dem Rasen aber, der sanft abfiel, so, daß man im

¹⁷ Vidi: Krüger, *Griechische Grammatik*, 2, 2. i Brugmann, *Griechische Sprachlehre*, paragr. 579.

Liegen den Kopf hochhalten konnte, lagerten zwei, geborgen hier, vor der Glut des Tages: ein Ältlicher und ein Junger, ein Hässlicher und ein Schöner, der Weise beim Liebenswürdigen.“¹⁸

Malo je neobično da se autori, čije se interpretacije ove novele bave i stilističkim problemima, nisu pozabavili ovom tako upadljivom pojavom imena. Prelaze preko toga i radovi koji se bave problematikom imena kod Mana.

Supstantivirana imena nisu nešto sasvim novo, karakteristično samo za Mana. Nailazimo na tu pojavu na primer kod Fontanea, ona se provlači kroz sve njegove romane ali u mnogo manjoj meri nego kod Mana, a i sama ta imena su manje inventivna, običnija su, manje zvučna. Isto tako se ona ne odnose uvek na jednu ličnost, već se tu i tamo neka ličnost umesto prezimena ili imena apostrofira pomoću supstantivacije. Supstantivacije su karakteristične i za Ničea, pa iako se u sekundarnoj literaturi češće govori o idejnom uticaju ovog filozofa na Mana, postoje i stilistički uticaji.¹⁹

Bilo bi pogrešno tražiti uzrok ove stilističke pojave samo na jednoj strani. Uticaj sa strane (Fontane, Niče), bliskost sa idejama klasične grčke filozofije (razgovor Sokrat-Fedros), povezanost ove pojave sa opštom pojavom karakterisanja kroz imena, koja je bitna kako za Mana tako i za mnoge njegove prethodnike (Fontane, Raabe), kao i Manova mnogo izrazitija orijentisanost na imenice i prideve no na glagole — sve su to momenti koji su uticali na nastanak ove stilske pojave.

Biranost ove proze izražava se i u njenom učestalom prelazanju u poduže daktilske nizove u koje se supstantivirani participi — koji su najčešće trosložni — vrlo lepo uklapaju.

¹⁸ *Der Tod Venedig*, Erz. 491.

¹⁹ U disertaciji Hansa Müllera *Studien zur Wortwahl und Wortschöpfung* analizira pisac jezik Demela, Lilienkrona i Ničea. Za nas su interesantni rezultati proučavanja kod ovog poslednjeg. U poglavlju *Wahl und Schöpfung der Substantiva* autor raspravlja o problemu substantiviranja: „Die menschenklassifizierenden und charakterisierenden Eigennamen: Die hervorstechendste und sehr stark vertreten Art der Substantiva sind die Bildungen, die der Charakterisierung und Typisierung der allerverschiedensten Menschenarten dienen. Es ist dies ein beredtes Zeugnis dieses mächtigsten aller Subjektivistischen, dem jede Eigenschaft und Handlung zum Typus und Charakteristikum einer Menschenart wird: er teilt die Menschheit in zahllose Subjektivistischen ein, von denen jeder durch eine Eigenschaft gekennzeichnet ist. Folgende Menschenarten kommen im Zarathustra vor: der Weitverlorene, ein Stöhnender, ein Vernichter, der Rachsüchtige, der Angeschirrte, der Werdende. . .“ itd. Rad navodi vrlo mnogo ovakvih izraza i autor napominje da je to samo izbor. Naravno, i tu se supstantivacije odnose na različite ličnosti, ali po svojoj konstrukciji, po svom velikom broju, a pre svega po svojoj originalnosti oni u mnogome podsećaju na one kod Mana.

*Helena Vojtechovski***DIE ROLLE DER NAMEN IN THOMAS MANNS NOVELLE
„DER TOD IN VENEDIG“****Zusammenfassung**

Die meisten Namen im Werke Thomas Manns haben eine symbolische Bedeutung; aber neben ihren regelrechten Namen bekommen die Personen oft auch noch andere Namen, die grammatisch substantivierte Infinitive und Partizipe sind.

Da solchartige Substantivierungen das erste Mal in größerer Zahl gerade in der Novelle „Der Tod in Venedig“ zur Erscheinung treten, wurde ihre Rolle und Funktion in diesem Beitrag analysiert.

Diese substantivierten Namen erhalten nur zwei Gestalten der Novelle: Gustav von Aschenbach und der polnische Knabe Tadzio — durch die Form wird das Unvereinbarliche vereint —. Die Namen für Aschenbach sind sehr verschieden: Von den Stereotypen, die entweder als Resultat der Handlung erscheinen, z. B. „der Reisende“, oder zu den Lieblingswörtern des Autors gehören, z. B. „der Einsame“, bis zu ganz ungewöhnlichen, z. B. „der Enthusiasmierte“, „der Einsam-Wache“, „der Berückte“, „der seitlich im Stuhle Hinabgesunkene“. Während hier ein großes Vielerlei herrscht, sind die Namen für Tadzio meistens Substantivierungen des Adjektivs „schön“. Interessant sind jene Namen des Knaben, welche aus dem Aspekt des alternden Dichters Aschenbach konstruiert sind: „der Vermißte“, „der Entbehrte“, „der Begehrte“. Die Namen Aschenbachs sind zum Teil an die Handlung gebunden, größtenteils drücken sie aber sein Inneres, seine Verwirrung, sein Seelenleid aus. Sie erscheinen immer in jenen Sätzen, wo von seinen Gefühlen die Rede ist. Oft wird eine solche Substantivierung sehr sorgsam vorbereitet, durch eine Reihe von Adjektiven oder Verben. Die Sätze sind durch Inversion hervorgehoben, durch rhythmische Prosa und Alliteration unterstrichen.

Diese Substantivierungen kommen schon bei Fontane und Nietzsche vor — zwei Namen, die einen großen Einfluß auf Thomas Mann geübt hatten — und sie werden in den späteren Werken Manns, besonders in „Joseph und seine Brüder“ und im „Erwählten“ zu einem Grundprinzip der Personencharakterisierung.

POKUŠAJ KLASIFIKACIJE FRAZEOLOŠKIH IZRAZA NEMAČKOG JEZIKA NJHOVI IZVORI I STILSKE FUNKCIJE *

Pavica Mrazović
Ružica Primorac

Kako se više godina bavimo sakupljanjem i analiziranjem frazeoloških izraza nemačkog jezika (uglavnom iz literature 19. i 20. veka) i proučavanjem raznih teorija o njima, ustanovile smo da u postojećoj i nama dostupnoj stručnoj literaturi o nemačkom jeziku i njegovim problemima postoje radovi koji tretiraju pitanje tipizacije i grupisanja¹ i razgraničavanja frazeoloških izraza od običnih sintagmi.² Međutim, smatramo da je klasifikacija koju je za ruski jezik dao V. V. Vinogradov³ tako potpuna, i sa gledišta savremene lingvistike naučna, da može poslužiti kao osnova za klasifikaciju frazeoloških izraza i drugih jezika. Veliki broj lingvista, kako u Sovjetskom Savezu tako i u drugim zemljama, obrađuje na osnovu njegovih postavki frazeološka pitanja. Do sada smo obradile oko dvadesethiljada frazeoloških izraza nemačkog jezika, i to etimološki, zatim s obzirom na njihov kulturno-istorijski razvoj, sa gledišta njihovih izvora i stilskih funkcija, pa smo došle do zaključka da najveći deo nemačkog frazeološkog fonda može da se klasifikuje po normama koje je odredio Vinogradov. Naravno, pri tome smo uzele u obzir specifičnosti nemačkog jezika.

Naše izučavanje frazeoloških izraza nemačkog jezika zasniva se na poznatoj činjenici da se reči u jeziku javljaju u međusobnoj povezanosti. Postoje slobodne veze reči i stalne, neslobodne veze reči. Te stalne veze reči predstavljaju frazeološku jedinicu koja je predmet proučavanja frazeologije kao jedne oblasti leksikologije.

* Ovaj rad je predat redakciji Godišnjaka septembra meseca 1964. godine. U proleće godine 1965. biblioteka Filozofskog fakulteta je primila knjigu: A. Iskos, A. Lenkova, *Deutsche Lexikologie*, a posle izvesnog vremena došle smo do fakultetskih udžbenika: L. P. Zinder, T. V. Stroeve, *Пособие по теоретической грамматике и лексикологии немецкого языка*. i M. D. Stepanova, I. I. Černoševa, *Лексикология современного немецкого языка*. U sve tri knjige autori tretiraju probleme nemačkih frazeoloških izraza. Prema tome stavovi ovih autora nisu se mogli uzeti u obzir u ovom radu.

¹ Dr. E. Argicola, *Wörter und Wendungen*, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1963.

² W. Schmidt-Hidding, *Deutsche Sprichwörter und Redewendungen*, Deutschunterricht für Ausländer, 1—2, 1963, München.

³ V. V. Vinogradov, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины*, Труды Юбилейной научной сессии ЛГУ, Л. 1946.

Pod frazeološkom jedinicom podrazumeva se posebna vrsta leksičke jedinice koja se, za razliku od slobodnih spojeva reči, javlja vezana kao stalni izraz, stalni obrt, idiom.

Već se u lingvistici pokazalo da je za definiciju pojma leksičke jedinice neophodno da se povuče oštra granica između pojma obavezne i neobavezne determinacije. Balijeva škola⁴ razradila je teoriju determinacije i s tim u vezi obuhvatila i problem obaveznih leksičkih spojeva. Ovaj problem na sintaksičkom nivou tretirala je dr Milka Ivić u svom radu *O pojavama sintaksičke obaveznosti*.⁵

Danas su ispitivanja frazeoloških jedinica postala aktuelna u celom svetu, između ostalog i zbog potreba mašinskog prevođenja. Jedan od najvećih problema mašinskog prevođenja jesu frazeološki izrazi i oni ostaju „i dalje kamen spoticanja u usavršavanju tehnike posla sa mašinom“.⁶

U stručnoj lingvističkoj literaturi još ne postoji svuda sasvim jedinstvena terminologija, a ni klasifikacija frazeoloških jedinica nije jednoobrazna.

Postojeće zbirke frazeoloških izraza, poslovice i poslovičnih obrta davale su povoda i pružale materijal za teoretsko razrađivanje problema frazeologije. U Sovjetskom Savezu tim problemom bavili su se A. A. Šamatov⁷, E. S. Istrina⁸ i V. V. Vinogradov.⁹ O osnovnim tipovima frazeoloških jedinica Vinogradov govori i u jednom posebnom poglavlju svoga dela „Русский язык“, Введение. Учпедгиз, 1947. On daje kratak prikaz radova u vezi sa problemima frazeologije „švajcarske škole“ F. de Sosira, Albera Sešaja i Šarla Balijsa. Šarl Bali, predstavnik strukturalne lingvistike¹⁰, pokušao je kao prvi da dosledno klasifikuje stalne spojeve reči, idiome.

Po mišljenju Vinogradova klasifikacija ovih lingvista je opšta i ne uvek dovoljno određena. Vinogradov razlikuje tri osnovna tipa čvrstih frazeoloških izraza: frazeološko sraščenje (фразеологические сращения) ili idiom, frazeološko jedinstvo (фразеологические единства) i frazeološki spoj (фразеологические сочетания). Bazu ove klasifikacije čini osnovna povezanost koja postoji između značenja celine frazeološkog jedinstva i značenja njegovih sastavnih delova. Kao kriterij za razgraničavanje osnovnih tipova frazeoloških jedinica on uzima motivisanost ili nemotivisanost semantičkog jedinstva frazeološke jedinice, postojanje ili nepostojanje leksičkih ili gramatičkih arhaizama, leksičku i sintaksičku raščlanjivost, odnosno neraščlanjivost i jedinstvo frazeološke jedinice, odnosno mogućnost zamene sinonimom jedne od komponentata frazeološke jedinice.

⁴ F. Charles Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Bern, 1950, glava IV.

⁵ Dr Milka Ivić, *O pojavama sintaksičke obaveznosti*, Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, knjiga VI, 1961.

⁶ Dr Milka Ivić, n. d.

⁷ A. A. Šamatov, *Синтаксис русского языка*, Изд. 1-е, Учпедгиз, Л. 1941, пар. 369, 412, 416, 488, 519.

⁸ E. S. Istrina, *Современный русский литературный язык*. Программы-задания для заочных пединститутов. Вып. 24, изд. Наркомпроса РСФСР, 1933, 12—16.

⁹ V. V. Vinogradov, n. d.

¹⁰ F. Charles Bally, n. d.

Prvi tip frazeoloških jedinica jeste čvrsto frazeološko sraščenje ili idiom. U takvom frazeološkom izrazu nailazimo na a) nemotivisanost frazeološke jedinice, b) oblike leksičkih i gramatičkih arhaizama, c) leksičku i sintaksičku neraščlanjivost i d) sliveno semantičko jedinstvo. Tog tipa je na primer ruski frazeološki izraz „бить баклуши“, a nemački „Wissen, wo Barthel den Most holt“. Ovom frazeološkom izrazu odgovara naš frazeološki izraz „Zna na čem' nebo stoji“, tj. lukav je, okretan, „poznaje sve marifetluke“; ponekad se ovaj frazeološki izraz upotrebljava i u smislu „ume da izmami novac“. Ovaj frazeološki izraz sjedinjuje u sebi gotovo sve odlike svojstvene frazeološkim izrazima ovoga tipa. Njegovo značenje se danas ne može ničim motivisati, jer značenje njegovih sastavnih delova ni po čemu ne upućuje na značenje celine. Izraz se ne može ni leksički ni sintaksički raščlaniti, ni jedna njegova komponenta ne može da se zameni drugom (ni jednu od ovih reči ne možemo zameniti nekim sinonimom). Semantičko jedinstvo je neprikosnoveno i frazeološki izraz ima svoje određeno značenje samo ako strogo čuva svoj sastav. Da bismo shvatili postanak ovog frazeološkog izraza, moramo detaljno poznavati sve okolnosti koje su dovele do njegove pojave u jeziku.

Objašnjenje nekih frazeoloških izraza često je veoma teško, jer se tokom upotrebe usled usmenog prenošenja javljaju promene u tumačenju značenja fraze, dolazi do mešanja sa značenjem sličnih frazeoloških izraza, a često i do deformacije oblika. Za poreklo ove ovde pomenute frazeološke jedinice postoje zasada četiri nama poznata tumačenja: po Kriger-Lorencenu¹¹ na donjonemačkom jeziku postoji odgovarajući fraza „He weet, wo Bartheld de Mus herhalt!“. *Bartheld* = roda, *de Mus* = miševi (ovde u značenju deca). Prema tome fraza bi značila: Zna on, odakle roda decu donosi, tj. zna sve, kad i to zna. Ovako objašnjen frazeološki izraz ima isto značenje kao i danas. Drugo tumačenje ove fraze daje Herman Paul.¹² Po njemu ova fraza potiče iz šatrovačkog jezika. U šatrovačkom jeziku *Barthel* = gvozdeno dleto. Reč dolazi od hebrejske reči *barzel* = gvožđe, a reč *Most* od šatrovačke reči *Moos* = novac, a ova opet od hebrejske reči *mā'ōth* = metalni novčić. Prema tome frazeološki izraz bi značio: lopov zna, kako se pomoću gvozdenog dleta (obijanjem) dolazi do novca. Tokom vremena oštrina ovog prvobitnog značenja postepeno se gubila, pa se danas upotrebljava u gore navedenim značenjima. Po Hajnrihu Rabeu¹³ postoje još dva tumačenja. Prvo, čuveni italijanski pravnik Bartolus (umro 1357. g.) bio je vešt da zaradi novac, pa je njegovo ime poslužilo da u ovom frazeološkom izrazu obeleži čoveka sa takvim karakteristikim osobinama. Možda je neko od njegovih učenika frazu preneo u Nemačku. Drugo, frazeološki izraz može da potiče iz Hajlbrona, gde je u 18. veku živio predsednik opštine po imenu Bartel. Voleo je da pije i umeo je uvek da se na lukav način snabde vinom iz podruma gradske većnice.

Po svom obliku frazeološki izrazi mogu da budu cele rečenice, kao što je gore navedeni primer, zatim samo deo rečenice — sintagma, kao što je: *Je-*

¹¹ Krüger — Lorenzen, *Das geht auf keine Kuhhaut*, Deutsche Redensarten, Econ Verlag G. m. b. H., Düsseldorf. 1960.

¹² Hermann Paul, *Deutsches Wörterbuch*, VEB Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale) 1960.

¹³ Heinrich Raab, *Deutsche Redewendungen*, Hippolyt Verlag, Wien, 1952.

manden in Stich lassen = ostaviti nekoga na cedilu, ne pomoći nekome, zatajiti u trenutku kada neko očekuje pomoć. Ovaj frazeološki izraz zasniva se na običaju ritterskih i studentskih dvoboja. Sekundant je bio dužan da čuva svoga štićenika od nedozvoljenih uboda (Stich). Ako bi to propustio, izlagao bi ga stvarno ubodima protivnika (Im Stich lassen). Postoji i drugo tumačenje ovog frazeološkog izraza. Stich na MHD, danas još u švajcarskom dijalektu = strm obronak. U jednoj hronici iz 1636. godine stoji: „gar villi pfert sind im Stych geblieben = mnogi konji su ostali da propadnu na strmom obronku. A Martin Luter ovu frazu tumači na sledeći način: Die weil ich sihe, das du deyne seele daran setzen wilt, und wie eine tzornige bien das leben ym stich lassen. Misli se na pčelu koja ubada u samoodbrani, ali pri tom i sama ugine. Stoga bi po ovom tumačenju potpuna fraza trebalo da glasi: Sein Leben im Stich lassen.

Istog tipa su još sledeći frazeološki izrazi: *Aus dem Stegreif sprechen* = govoriti bez prethodne pripreme, *Das Heft in der Hand haben* = biti gospodar situacije, imati vlast u rukama, *Einen Narren an jemandem gefressen haben* = biti lud za nekim, itd.

Po svom obliku idiomatski izrazi mogu da budu i eliptične rečenice, kao što su: *Haste Töne!* = zar je moguće?! Šta to kažeš?! Ta, šta pričaš?! Ma nemoj! Ovaj izraz predstavlja uzvik čuđenja, kada neko ne može da shvati da njegov sagovornik nalazi reči, glasa (Ton) da izgovori tako neverovatne stvari. *Sense!* = sad je dosta, kraj je, završite, prekinite! Ovaj izraz se upućuje kosačima da ostave kosu (Sense), pa je izraz prešao i u opšti govor.

Drugi tip frazeoloških izraza predstavljaju takozvana frazeološka jedinstva, koja po Vinogradovljevoj klasifikaciji treba da imaju pet karakterističnih odlika: a) odsustvo leksičkih i gramatičkih arhaizama, b) nemogućnost zamene jedne od komponenata njenim sinonimom ili bilo kakvim drugim izrazom, c) emocionalno-ekspresivnu boju izražavanja, d) metaforičnost i e) celokupno značenje frazeološke jedinice je motivisano. Ruski frazeološki izraz toga tipa je: не ударить в грлзъ лицом“, a nemački: *Öl ins Feuer gießen*“ = sipati ulje na vatru, potpirivati razbuktale strasti ili raspoloženja, jedno zlo načiniti još gorim, još više zaoštriti odnose. U navedenoj frazeološkoj jedinici zastupljene su sve karakteristične odlike ovog tipa. Metaforičnost je tako jaka da nikakva objašnjenja nisu potrebna, a motivacija je potpuna.

Ili frazeološki izraz: *Die Gelegenheit beim Schopfe fassen* = iskoristiti priliku. Helenski vajar Lizip prikazuje Kairosa „povoljnu priliku“ odnosno „povoljno vreme“ kao mladića sa čuperkom (Schopf) na čelu i čelavim potiljkom (jedina antička kopija ove statue nalazi se kod nas u Trogiru). Aleksandrijski pesnik Poseidip pita Kairosa: „Zašto ti čuperak pada na čelo?“, a ovaj odgovara: „Da bi me mogao uhvatiti ko god me sretne. Tako je to i kod Zeusa.“ — „A zašto si čelav na potiljku?“ — „Kad proлетim kraj nekoga taj me neće više uhvatiti ma koliko se trudio.“ U staroj nemačkoj književnosti prikazuje se „povoljna prilika“ u liku žene sa uvojcima na čelu i čelavim potiljkom. Kako je prilika hitra, prolazi brzo, treba je po mogućnosti uhvatiti za čuperak i iskoristiti je. Gete u Predigri Fausta kaže: „*Die Gelegenheit beherzt sogleich beim Schopfe fassen...*“, ili frazeološki izraz: *Es hängt an einem seidenen Faden* = visi o koncu, situacija je veoma opasna, neizvesna,

nesigurna. Kako u grčkoj tako i u germanskoj mitologiji postoje boginje sudbine — parke, koje predu životnu nit čoveka, kada je preseku on umire. Od jačine niti zavisio je vek čoveka. Ako mu je život visio samo još o svilenom koncu, pretila mu je životna opasnost. Antički mit o Demoklovom maču nema ničeg zajedničkog sa ovim frazeološkim izrazom, jer je mač nad njegovom glavom visio o konjskoj dlaci.

Treći tip frazeoloških jedinica jesu prosti frazeološki spojevi. Karakteristike ovih spojeva su: a) frazeološki spojevi nisu samostalne isključive veze reči, b) dopuštena je zamena jedne komponente nekim drugim, ali određenim izrazima (izbor je ograničen). U ruskom jeziku na primer: „щекотливый вопрос, щекотливое положение, щекотливое обстоятельство“. U nemačkom jeziku: *Anordnungen treffen, Vorbereitungen treffen, ili ein Gesuch vorlegen, ein Gesuch unterbreiten*. Delovi takvih frazeoloških spojeva su često tako tesno povezani da predstavljaju jedan pojam, pa i jedan rečenični deo. Na primer: *Ausdruck bringen*, imenica + glagol zajedno čine predikat, kao i sam glagol *ausdrücken*. U savremenom govornom jeziku izbegavaju se ovakvi spojevi (oni po nekim stilistima više pripadaju kancelarijskom jeziku) i radije se upotrebljava odgovarajući glagol, u ovom slučaju *ausdrücken*. Ali ako u rečenici nema objekta (govorno lice ne želi da ga imenuje), ipak se pribegava ovakvom spoju.

Prva dva tipa odlikuju se neizmenljivošću sastavnih delova, pa se prema tome ne stvaraju u procesu govora, već se javljaju u gotovom vidu, kao jedan jedinstveni pojam, kao da su samo jedna reč. Treći tip mađa dozvoljava zamenu jednog svog člana nekim drugim, ipak ima vrednost „gotovog izraza“ kao i prva dva tipa. Zato se ova tri tipa frazeoloških jedinica bitno razlikuju od običnih spojeva reči (sintagmi), koji se upravo stvaraju u procesu govora, pa ih baš ta činjenica odvađa od običnih sintagmi, daje im karakter frazeološke jedinice.

Ova Vinogradovljeva klasifikacija ne obuhvata ceo fond frazeološkog blaga nemačke leksike. Naime, u nemačkom jeziku postoje specifične frazeološke jedinice, takozvani *Wortpaare* = parovi reči, parni izrazi, koje nismo mogle svrstati ni u jednu od navedenih grupa. Analizirajući sve njihove osobenosti došli smo do zaključka da čine posebnu vrstu frazeoloških jedinica. One po čvrstini spojeva reči i stepenu metaforičnosti većim delom spadaju u drugi tip, ali neke zbog svoje nemotivisanosti mogu da se svrstaju u prvi. Prema tome stoje u neku ruku na granici između ova dva tipa. Ovi parovi se većinom sastoje iz dve reči iste kategorije, najčešće se radi o dva sinonima povezna veznikom, a kod nekih prethodi predlog. Formalno jedinstvo je ponekad tako jako da ih osećamo kao da su jedna reč. Za imenice, na primer, često važi samo jedan član (i u slučajevima kada su imenice različitog roda). Na primer: *das Hab und Gut* (die Habe + das Gut). U ovim parovima onaj deo koji označava nešto što je važnije, pozitivnije, veće, dolazi na prvo mesto. Na primer: *Kind und Kegel* = cela porodica, svi ukućani, „cela buhlumenta“ (Kegel na srednjevisokonemačkom jeziku znači vanbračno dete). U ovom primeru *Kind* = dete važnije je od *Kegel* = vanbračno dete. Isto tako parni izraz *„Mit Mann und Maus untergehen“* = potpuno propasti, gde je *Mann* = čovek važnije od *Maus* = devojka. Ovde *Maus* ne znači „miš“,

već dolazi od holandske reči *meisje* = devojka.¹⁴ Po svojoj nemotivisanosti ova fraza spada u prvu grupu. Ovaj frazeološki izraz se prvobitno upotrebljavao kada se govorilo o brodolomu posle kojeg se niko nije spasio, ni muško, ni žensko.

Kod parnih izraza ili su oba člana istovetna, ili se zasnivaju na sličnosti, suprotnosti, ili jedan član dopunjuje drugi.

Primeri za udvajanje istovetnih članova radi pojačavanja značenja: *wieder und wieder* = stalno; *Schlag auf Schlag* = jedno za drugim, za označavanje uzastopnih radnji; *durch und durch* = skroz na skroz itd.

Primeri za sličnost (sklopovi sinonima): *mit Ach und Krach* = na jed-vite jade; *gestieft und gespornt* = u punoj opremi; *in Saus und Braus* = raskošno, burno itd.

Primeri za suprotnost: *alt und jung* = staro i mlado, svi; *früh und spät* = uvek, u svako doba; *da und dort* = tu i tamo, ponekad, itd.

Primeri za dopunu značenja: *krumm und lahm* (schlagen) = (isprebi-jati) na mrtvo ime; *schlecht* (schlicht = skromno) *und recht* = pravo, kako treba, kako valja; *weder Fisch noch Fleisch* = ni riba ni devojka, itd.

Ovakvi parni izrazi potiču mahom iz starine i otuda često njihov okamenjen oblik. Sem toga oni se odlikuju određenim ritmom, rimom i aliteracijom.

Primeri za ritam i rimu: *außer Rand und Band* = van sebe, van obične kolotečine; *hüben und drüben* = svuda; *mit Rat und Tat* = svesrdno, rečju i delom.

Primeri za aliteraciju: *niet-und nagelfest* = čvrsto; *Feuer und Flamme* = oduševljeno, zagrejano; *hoffen und harren* = nadati se, živeti u nadi.

Profesor A. Larin¹⁵ smatra da Vinogradov nije dovoljno oštro povukao granicu između trećeg tipa frazeoloških jedinica i slobodnih spojeva reči (običnih sintagmi) koji imaju konkretno značenje, a nalaze se na periferiji frazeoloških jedinica sa minimalnim stepenom idiomatičnosti. To nije ni moguće, jer se izvestan broj frazeoloških izraza javlja paralelno, istovremeno, i u konkretnom značenju, kao elementarne reči, i u figurativnom značenju, već prema tome kako ih neko oseća i upotrebljava. I Larin daje tri osnovna tipa frazeoloških jedinica, međutim on ubraja u frazeološke izraze i slobodne spojeve reči. Njegova druga grupa poklapa se sa Vinogradovljevom, takozvanim „frazeološkim jedinstvom“, a u treću grupu svrstava idiome. Idiomi po Larinu nastaju kao rezultat dugotrajnog razvitka. Polazi se od spoja reči sa konkretnim značenjem. Tokom vremena prelazi se na metaforu da bi kao poslednja etapa nastao idiom. Wolfgang Šmit-Hiding¹⁶ daje slično tumačenje razvoja frazeoloških jedinica. Prvi stadij naziva deskriptivnim, jer konkretno prikazuje neku radnju, situaciju ili događaj. Frazeološki izraz *Schiffbruch erleiden* značio je prvobitno stvarno pretrpeti brodolom; ili izraz *Für jemanden den Daumen drücken* = držati nekome šipke, prvobitno je značilo

¹⁴ Krüger — Lorenzen, n. d.

¹⁵ V. A. Larin, *Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике*. Изд. Ленинградского университета. Ученые записки, № 198, 1956, 210.

¹⁶ W. Schmidt-Hidding, n. d.

nekoga stvarno zaštititi od konkretne (u verovanju) opasnosti. U narodnom verovanju palcu se pripisivala natprirodna čarobna snaga. Kod starih Germana palac je bio simbol đavola, vilenjaka, Znači, konkretna podloga za ovaj frazeološki izraz jeste apstraktna predstava o đavolu. Ako bi se pritisnuo palac (u predstavi đavo), vilenjak bi bio zarobljen, ne bi mogao naškoditi onome za koga se palac držao.

Zeleele bismo da naglasimo da ovakvi i slični spojevi reči koji opisuju neki konkretan događaj ili situaciju, postepeno poprimaju figurativno značenje i upotrebljavaju se i u prenesenom smislu. Prelaz iz jednog značenja u drugo ne vrši se skokovito, već obično postoji jedna kraća ili duža prelazna faza u kojoj važe dubletna značenja, i konkretno i figurativno. Prema tome u drugoj fazi imamo isključivo figurativno značenje i danas se izraz *Schiffbruch erleiden* upotrebljava najčešće u prenesenom smislu, na pr. Seine Pläne waren nicht durchdacht, er mußte Schiffbruch erleiden.

Frazeološki izraz *Schiffbruch erleiden* nalazi se danas još uvek u drugom stadiju razvoja, jer je povezanost sa konkretnom predstavom još živa, motivacija nije zamagljena, a upotrebljava se još uvek i u konkretnom smislu. Tako je teško odrediti da li spada u slobodne spojeve reči ili u frazeološka jedinstva.

Ali se zato frazeološka jedinica *Fiasko erleiden (machen)* sa istim značenjem kao i *Schiffbruch erleiden* nalazi već u trećem stadiju razvoja, ona je idiom koji je izgubio svaku vezu sa prvobitnim konkretnim značenjem reči *Fiasko*. Na italijanskom jeziku *fiasco* znači *flaša*.¹⁷ Po Klugeu¹⁸ fraza potiče od francuskog izraza *faire fiasco*, a po Dudenu¹⁹ od italijanskog *far fiasco* = praviti flaše. Po Klugeu²⁰ propalim pevačima i glumcima vešale su se prazne flaše o vrat, a po Rabeu²¹ nezadovoljna publika je gađala oplenim flašama glumce. Prvobitno se fraza upotrebljava samo za obeležavanje neuspeha u pozorištu, a kasnije se prenela i na ostala područja. U današnjoj upotrebi ovo poreklo je izbledelo, te frazeološka jedinica, lišena svake motivacije, prelazi u grupu idioma. Sada reč *Fiasko* znači neuspeh, pa je kao takva i registrovana u dvojezičkim rečnicima.²² Prema tome ona je postala elementarna reč koja je izgubila vezu sa svojim poreklom, pa time i svoju motivisanost te prelazi u fond obične leksike. Takvih reči ima u jeziku u znatnom broju i samo etimološka istraživanja mogu da nas upute na njihovo poreklo. Takav je npr. izraz *entrüstet sein* = biti ljut, razdražen, van sebe od besa, razjaren. Izraz je prvobitno u vreme vitezova značio: biti u dvoboju razoružan (*die Rüstung* = oprema), tj. pobeđen, pa u prenesenom smislu ljut.²³

Na sličan način može se protumačiti razvoj gotovo svake frazeološke jedinice. Da bismo objasnili postanak neke frazeološke jedinice nije uvek

¹⁷ Hermann Paul, n. d.

¹⁸ Kluge — Götze, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter i Co., Berlin, 1953.

¹⁹ Der Große Duden, *Herkunftswörterbuch*, Etymologie, Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.

²⁰ Kluge — Götze, n. d.

²¹ Heinrich Raab, n. d.

²² Ristić-Kangrga, *Enciklopedijski nemačko-srpskohrvatski rečnik*.

²³ Ristić — Kangrga, n. d.

dovoljno poznavati samo njihov lingvistički istorijat. Mnoge frazeološke jedinice su lingvistički tako „neprovidne“ da su za njihovo tumačenje potrebni podaci iz istorije, kulturne istorije, etnologije, mitologije, folkloru itd. Dešava se da za objašnjenje postanka jedne frazeološke jedinice postoji niz mogućnosti, niz izvora, pa je teško sa sigurnošću odrediti pravi. F. Zajler²⁴ navodi za postanak frazeološke jedinice *Jemanden im Stich lassen* = ostaviti nekoga na cedilu devet mogućih objašnjenja.

U nekim istorijskim periodima istraživači su bili skloni da frazeološkom izrazu pripišu poreklo iz najstarijih vremena, mada su oni nastali ili zapisani mnogo kasnije. Naročito u doba nacizma, kada se u cilju razvijanja nacionalne svesti negovao kult germanskih predaka. Tako npr. frazeološki izraz *Die Streitaxt begraben* = prekinuti svađu, borbu, po tumačenju Kriger-Lorencena²⁵ treba da potiče iz strogermanskih legendi zapisanih u zbirci Eda. Bog Doner ili Tor polazi u borbu sa svojom sekirom (Streitaxt ili Streithammer), a mir traje samo dotle, dok je njegova sekira zakopana. Međutim poreklo ove fraze, po mišljenju profesora Ognjana Radovića, logičnije je protumačiti indijanskim običajima opisanim u romanima 19. veka. Isto tako ni fraze: *Jemanden auf den Schild erheben*, ili *Jemandem den Fehdehandschuh hinwerfen* ne potiču iz germanskih odnosno ritterskih vremena, kako to neki autori hoće da prikažu, već su nastale pod uticajem naučnika iz doba humanizma i renesanse, koji su se oduševljavali starinom, izučavali je i na osnovu podataka iz kulturne istorije i etnologije starih vremena povezali postanak fraze sa običajima toga doba.²⁶

Pored već navedenih kategorija spojeva reči u frazeološke jedinice ulaze i pojedine samostalne reči u prenesenom značenju, kao na pr. reč *Backfisch* = šiparica. Ova reč se može uvrstiti u grupu idioma, jer je motivacija značenja „zamagljena“ nejasna. Po Klugeu,²⁷ Hermanu Paulu²⁸ i Dudenu²⁹ mlade ribe, koje nisu toliko mlade da bi se ponovo bacile u more, ukusne su za pečenje (backen). Zbog toga, a i zbog sličnosti sa reči *baccalaureus* = najniže zvanje naučnika, reč se prvobitno upotrebljavala za obeležavanje još mladih, „nezrelih“ studenata. Tek u 16. veku počela se upotrebljavati i u značenju mlada devojka, šiparica. Po Kriger-Lorencenu³⁰ reč *Backfisch* dolazi od engleske reči backfish, što znači: riba koja se baca nazad (back) u more, jer je premlada „nezrela“ za tržište.

U frazeološke jedinice ubrajaju se i takozvane „Geflügelte Worte“ „krilate reči“, reči koje su nastale u raznim vremenskim periodima, a predstavljaju u stvari citate iz Biblije, mitologije, iz dela grčkih i latinskih klasičara, velikih pisaca nacionalne i svetske književnosti itd.

One su usled česte upotrebe potpuno ušle u fond govornog pa i pisanog jezika, te se pri njihovoj upotrebi više i ne navodi autor, a u širokim slojevima naroda on je i nepoznat.

²⁴ F. Seiler, *Deutsche Sprichwörterkunde*, München, 1922.

²⁵ Krüger — Lorenzen, n. d.

²⁶ Schmidt-Hidding, n. d.

²⁷ Kluge-Grötze n. d.

²⁸ Hermann Paul, n. d.

²⁹ Der große Duden n. d.

³⁰ Krüger — Lorenzen, n. d.

Primer za frazeološki izraz peuzet iz Biblije: *Alle Jubeljahre einmal* = retko, svake prestupne godine. U III. knjizi Mojsija (u prevodu) doslovno piše: „Dieses Jahr sollte mit dem Schall der Posaune (hebrejski *jobel*) als heiliges Jahr angekündigt werden“.³¹ Kod Izraelićana je postojao običaj da se posedi svakih pedeset godina ponovo podele radi sprečavanja preteranog bogaćenja. Ta godina deobe nazivala se godina „jobel“. Ona je objavljivana po čitavoj zemlji duvanjem u rog. U kasnom srednjem veku ova hebrejska reč izjednačila se sa latinskom jubilus = klicanje. Hrišćanska crkva je po uzoru na ovaj hebrejski običaj uvela opraštanje greha i to, svake pedesete godine, te se ta godina u nemačkoj jeziku nazivala Jubileum = jubilej, a danas se upotrebljava za obeležavanje proslava u većim vremenskim razmacima.³²

Primer za frazeološki izraz preuzet iz grčke klasike: *Ins Gras beißen* = poginuti u borbi, umreti (vulgarno). Ovaj frazeološki izraz vodi poreklo iz Ilijade, gde u nemačkom prevod stoji: „So viele Achäer haben den Staub mit den Zähnen gebissen“.

Primer za frazeološki izraz preuzet iz rimske klasike: *Goldene Berge versprechen* = obećavati zlatna brda, previše, i ono što je nemoguće. U delu Phormio od Terencija doslovno stoji: „Montes auri pollicens = obećavati brda zlata.“

Iz nemačke nacionalne književnosti: *Gras drüber wachsen lassen* = predati nešto zaboravu. Javlja se prvi put u delu Kristofa Lemana „politischer Blumengarten“ (1639. g.). U najnovije vreme ova se frazeološke jedinica javlja u duhovitom stihu: „Wenn über eine dumme Sache nun endlich Gras gewachsen ist, kommt sicher ein Kamel gelaufen, das alles wieder runterfrißt“.

Iz svetske književnosti: U Šekspirovoj tragediji *Hamlet*, Hamlet kaže: „*Erwas ist faul im Staate Dänemark*“ = nešto je trulo u državi Danskoj, što znači nešto nije u redu, ne valja.

Iz istorije: *Hecht im Karpfenteich sein* = biti vuk među jaganjcima, agresivan čovek u mirnoj sredini (ne uvek u negativnom smislu). Ovim je rečima istoričar i publicista Hajnrih Leo (1799—1878. g.) okarakterisao Napoleona III.

Gore navedeni primeri uzeti su iz zbirke *Geoflügelte Worte* od Bihmana³³.

U fond frazeoloških jedinica ulaze i delovi poslovice, pa i čitave poslovice. Ova vrsta frazeoloških jedinica u stvari predstavlja sredinu između frazeoloških spojeva reči i pravih poslovice. Razlike između ove dve kategorije su sledeće: Poslovice imaju uvek didaktičku tendenciju, na primer: *Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen* = što možeš da uradiš danas, ne ostavljaj za sutra, dok frazeološkim jedinicama nedostaje ta namera za poučavanjem. Poslovice su aksiomi narodne filozofije, imaju slikovitost kao i frazeološki izrazi, ali se javljaju u formi potpune rečenice,

³¹ Büchmann, *Geflügelte Worte*, Droemersch Verlagsanstalt, München — Zürich, 1959.

³² Krüger—Lorenzen, n. d.

³³ Büchmann, n. d.

završene misli. Frazeološki izrazi po pravilu nisu samostalne rečenice, jer oni ne sadržavaju stvarni iskaz, ne kazuju nešto deklarativno, već predstavljaju samo slikovit izraz, bilo da je to poređenje, metafora, hiperbola ili paradoks.

Frazeološki izrazi su govorne figure, dakle stilistički pojmovi, stilističke kategorije. Dal'³⁴ kaže da frazeološki izraz može da se smatra polovinom poslovice, kao „cvet koji se još nije potpuno rascvetao“. Tako prema njemu izraz koji se javlja već u Antici: „nondum omnium dierum solem occidisse“ (Livius), a u nemačkom jeziku: *Es ist noch nicht aller Tage Abend*, prerasta u poslovice: *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben*. Nasuprot tome može da se pretpostavi da je kod nekih frazeoloških izraza postojao obrnut put, tj. da je prvo nastala poslovice sa određenim značenjem, pa se samo jedan deo te poslovice sačuvao i danas predstavlja frazeološki obrt. Širmer³⁵ upravo smatra da je to običan put razvoja mnogih frazeoloških izraza. Tako na primer prema njemu od poslovice: *Besser ein Sperling in der Hand, als eine Taube auf dem Dach*, ušao je u fond frazeoloških jedinica samo jedan deo, jedan član, i to: *der Sperling (Spatz) in der Hand* u značenju: sigurno je sigurno. Širmer daje definiciju poslovice i kaže: „poslovica je kratka izreka, koja se javlja u usmenom predanju i iznosi životno iskustvo ili daje pravila za život sa didaktičkom tendencijom, većinom u prenesenom smislu“.

D. A. E. Graf³⁶ daje ovu definiciju: „Poslovica je iskaz zasnovan na empiriji naroda u konciznom obliku, ili je to sud, mišljenje, koje hoće da pouči, opomene. Poslovica kao i fraza jeste slikovita alegorija koja je omiljenija u narodu od apstraktnih aforizama“.

Obično se smatra da su glavni izvori iz kojih potiču frazeološki izrazi: Biblija, mitologija, religija, provincijalizmi, dijalekti, doslovni prevodi frazeoloških izraza iz drugih jezika, narodna poezija, književnost, publicistika, zatim govor različitih društvenih slojeva (govor seljaka, ribara, lovaca, zanatlija, trgovaca, rudara, mornara itd.), zatim izrazi vezani za različite ljudske delatnosti kao što su pravo, sport, muzika, igra itd., izrazi iz porodičnog života i narodnih i verskih običaja.

Možemo zaključiti da su u nemačkom jeziku svi ovi izvori zaista zastupljeni.

Iz Biblije: *Für ein Linsengericht* = za malu nagradu, nizašto, prodati svoju čast ili nešto vredno. U knjizi Mojsija I piše da je Isav prodao svome mlađem bratu Jakovu pravo prvorodenog za činiju sočiva (*Linsengericht*).

Iz mitologije: *Zwischen Scylla und Charybdis* = između dve vatre, dve opasnosti. Odisej je pri povratku iz Troje morao da prođe između dve stene. Na jednoj se nalazilo šestoglavu čudovište Scila, koje je sa svojih šest glava

³⁴ Dal' citirano po Grafu (fusnota 36).

³⁵ A. Schirmer, Uvod za delo Borchardt-Wustmann-Schoppe, *Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund nach Sinn und Ursprung erläutert*, Leipzig, 1955, 9.

³⁶ Dr. A. E. Graf, *6000 deutsche und russische Sprichwörter*, VEB Max Niemeyer Verlag Halle, 1960.

skidalo sa brodova ljude, a na drugoj Karibda, koje je uvlačilo vodu i gutalo sve što se nalazilo u njegovoj blizini.

Iz religije: *Der Himmel hängt ihm voller Geigen* = presrećan je, nalazi se u sedmom nebu. Hrišćani su verovali da na nebu sviraju anđeli. Oko čoveka, koji doživljava punu sreću, vidi otvoreno nebo i čuje nebesku muziku.

Iz dijalekta: *Wie gewonnen, so zerronnen* = kako došlo, tako i otišlo, kako je lako stečeno, tako je lako i potrošeno. U ovoj frazeološkoj jedinici nailazimo i na arhaične oblike „gewonnen“ i „zerronnen“.

Prevod frazeološkog izraza iz neko drugog jezika: *Auf einem Prinzip herumreiten* = nešto uporno tvrditi, zahtevati, „jahati“, na nečemu. Prevod francuske frazeološke jedinice: *être à cheval sur un principe*. U Nemačkoj se prvi put javlja u listu *Vossische Zeitung* 1845. g. povodom jednog proglašenja tadašnjeg vladara, u kojem se doslovno kaže: „Seit zwanzig Jahren reite ich auf einem Prinzip herum, das heißt, ich verlange, daß ein jeglicher bei seinem Titel genannt wird.“

Iz latinskog jezika: *Persona grata* (lat. *persona grata*) = najvažnija ličnost.

Iz engleskog jezika: *Der Blaustrumpf* = podsmešljiv izraz za ženu koja po svaku cenu hoće da čini utisak obrazovane žene, pa zanemaruje svoju ženstvenost. Izraz potiče iz 18. veka, a upotrebio ga je admiral Boscawen karakterišući time krug žena koji se okupljao u salonu Lady Montagne u Londonu. U taj krug je zalazio jedan duhovit i učen čovek, po imenu *Stillingfleet*, nemarno obučen, ali uvek u plavim čarapama. (Engleski: *blue stocking*).

Iz književnosti (nacionalne): *Der Mohr kann gehen*, kaže se za čoveka koji je obavio svoj posao, pa više nije potreban. Ovaj frazeološki izraz je deo rečenice iz Šilerove drame: *Die Verschwörung des Fiesco* (1783. g.), koja u potpunosti glasi: „Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan; der Mohr kann gehen.“

Iz svetske književnosti: *Jemmandem einem Bären dienst erweisen* = učiniti nekome medvedu uslugu, nekome naškoditi iz dobre namere. Potiče iz basne I. A. Krilova u kojoj je pripitomljeni medved, u nameri da ubije muvu na čelu svoga gospodara, ubio gospodara.

Iz istorije: *Als wenn der Schwede da gewesen wäre* = sve je opustošeno, u neredu, kao da je bi zemljotres. Potiče iz tridesetogodišnjeg rata, kad su Švedani harali po Nemačkoj. (Ovi primeri su uzeti iz zbirke *Geflügelte Worte* od Bihmana.)³⁷

Iz govora raznih socijalnih slojeva:

Vezano za život i običaje seljaka: *Das Pferd am Schwanz aufzäumen* = raditi nešto natraške, „klati pod rep“.

Iz jezika lovaca: *Auf den Busch klopfen* = obazrivo, pažljivo, nekoga ispitati, pokušati da se sazna nečija tajna. Lovci udaraju po džbunu da bi isterali sakrivenu divljač.

³⁷ Büchmann, n. d.

Iz jezika ribara: *Die Angel verschlucken* = progutati mamac, upasti u klopku.

Iz govora drvoseča: *Über die Schnur hauen* = prekardašiti, preći granice lepog ponašanja. Drvoseče zatežu kanap obojen crvenom bojom preko balvana i njime obeležavaju pravu crtu, kako bi pravilno presekli balvan. Ko bi sekirom udarao preko te crte, prelazio bi meru, granicu, ne bi pravilno radio.

Iz jezika zanatlija: *Die letzte Pfeile anlegen* = doterati nešto, završiti, povući poslednji potez, kao bravar koji potezima turpije još doteruje već završen predmet.

Iz govora berbera: *Jemanden über den Löffel barbieren* = prevariti nekoga. Seoski berberi su nekad mušterije bez zuba brijali na taj način što su im stavljali kašiku u usta da bi ih lakše obrijali. Nisu sve mušterije dozvoljavale takav način brijanja. Koga bi berberin i protiv njegove volje tako obrijao, bio je prevaren.

Iz jezika obučara: *Alles über einen Leisten schlagen* = uraditi sve na isti kalup.

Iz jezika štavljača kože: *Jemandem das Fell gerben* = isprebijati nekog, „nažiriti ga“.

Iz jezika rudara i topioničara: *Eine Stichprobe nehmen* = proveriti nešto na osnovu proizvoljno uzetih detalja, delova, količine. Topioničarske peći zovu se Stichöfen, ispred njih se nalazi mala peć (Stichherd) iz koje se kašikom vade male količine istopljene rude da bi se ispitao kvalitet.

Iz jezika trgovaca: *Etwas mit in (den) Kauf nehmen* = pomiriti se sa nečim, primiti nešto kao nužno zlo, nešto što nije prijatno, ali je neizbežno. Trgovcu su uvek pokušavali da pored dobre robe proture i lošu. Ako je mušteriji bilo stalo do dobre robe, morala je često da pristane na uzimanje loše.

Iz jezika pomoraca: *Am Ruder sein* = biti na vodećem položaju, držati kormilo u rukama.

Iz jezika vojnika: *Zwischen zwei Feuer geraten* = dopasti između dve vatre, dospeti u opasnu situaciju.

Iz jezika strelaca: *Den Zweck verfehlen* = promašiti cilj (der Zweck = klin u središtu mete).

Iz jezika mačevalaca: *Etwas ausfechten* = izboriti se za nešto, upornošću izmamiti od nekog nešto, isprositi, moliti za pomoć. Krajem srednjeg veka postojale su mnoge škole za mačevanje u kojima su mačevanje učile i putujuće kalfe. Obučeni, išli bi od mesta do mesta i pokazivali svoje veštine ubirajući za to novac ili darove. Tako se u narodu pojam mačevanja izjednačio sa prosjačenjem. Češće je u tom smislu u upotrebi izraz *Fechten gehen*, a *Fechtebruder* znači prosjak.

Iz jezika i doba ritera: *Sich die Sporen verdienen* = zaslužiti pohvalu, priznanje, istaći se naročitim postupkom. Frazeološki izraz se zasniva na običaju dodeljivanja zlatnih mamuza (Sporen) mladincima pri proglašavanju za viteze.

Iz sporta, muzike i društvenih igara: *Jemandem den Rang ablaufen* = preteći nekoga, potisnuti nekoga sa položaja. Rank = zavoj na putu, krivina.

Dolazi od srednjevisokonemačkog ranc = krivina, lukavost. Fraza hoće da kaže, ako neko ide prečicom, presecajući krivine, prestiže druge. Iz muzike: *Etwas aus dem Effeff verstehen* = nešto dobro razumeti, shvatiti. FF = skraćenica za fortissimo, veoma jako, forte. Iz jezika mađioničara: *Jemandem blauen Dunst vormachen* = obmanjivati nekoga, stvarati mu iluzije. Mađioničari su pre izvođenja svojih tačaka puštali plavičastu maglu da posmatrači ne bi mogli tako tačno da prate pokrete njihovih ruku. Iz jezika kartaroša: *Alles auf eine Karte setzen* = sve rizikovati, usredsrediti sve snage ka jednom cilju, staviti sve na kartu.

Iz jezika prava: *Etwas auf die lange Bank schieben* = odgoditi, odgađati nešto. Ranije u sudnicama nije bilo ormana, već su akta odlagana u dugačke sanduke koji su istovremeno služili i za sedenje. Hitna akta bi došla na sudijino sto, a ostalo se odlagalo u sanduke-klupe (Bank), i time odugovlačilo rešavanje.

Iz porodičnog života: *Einen Korb bekommen* = dobiti korpu, biti odbijen, najčešće kao prosilac ili igrač, partner u plesu. Korpa je u srednjem veku kod ljubavnih parova igrala veoma važnu ulogu. Zamkovi, kuće su bili opasani zidovima i jarkovima, a devojke su momke uvlačile kroz prozor u korpi. Ako ga je bila sita, ili ga uopšte nije htela, pobrinula bi se da korpa ne bude nova, pa bi momak zajedno sa dnom korpe pao na zemlju ili u vodu.

Iz publicistike (izdavačke delatnosti): *Das ist eine Ente (Zeitungssente)* = to je novinarska patka, lažna senzacionalna vest. U frazi je doslovno prevedena francuska reč *canard* = patka, a i letak. Već se u Luterovo vreme pod izrazom „die blauen Enten“ podrazumevala prevara. U ovom izrazu sačuvano je staro značenje reči *blau* = maglovit. Možda je reč *Ente* izopačena od *Legende*, jer Luter mesto reči *Legende* upotrebljava *Lüg-ente*. U Knjizi za narod od Finkenritera, jednoga od prethodnika lažova Minhauzena, prikazan je autor knjige kako jaši na patki (1668. g.). *Etwas verballhornen* = nešto upropastiti sa dobrom namerom, u nameri da se popravi. Ovaj frazeološki izraz je nastao od imena Johana Balhorna iz Libeka (1530—1603. g.) koji je u svojoj štampariji samovoljno menjao tekst knjiga koje je autor predao u štampu.

Svi ovi primeri i objašnjenja u vezi sa njima prikupljeni su iz raznih radova.

Ponikli na tako različitom tlu, frazeološki izrazi su našli, zbog svoje slikovitosti, jasnoće i zbog preciznih i konciznih oblika, svoj put i do pisanog jezika. I u pisanom i u usmenom jeziku oni imaju određeni značaj za stil. Budući da stil čine konkretnim i jasnim, plastičnim i konciznim, da mu daju emocionalnu boju i snagu ekspresije, oni imaju mnogo opravdanih stilskih funkcija.

Frazeološki izrazi se upotrebljavaju u cilju generalizacije i tipizacije ovih ili onih pojava, situacija i ličnosti. Oni, kako to Lenjin kaže,³⁸ „... sa zadržavajućom lakoćom odražavaju suštinu složenih pojava.“

Svaki frazeološki izraz može da vrši i više stilističkih funkcija, ali oni se ipak mogu klasifikovati po onoj funkciji kojoj pretežno služe. Ove distin-

³⁸ V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, tom 20, 261 (na ruskom jeziku).

kcije izvršene su prema onima teorijskim pogledima koje danas zastupa ruska škola stilističara. Na primer, jedan frazeološki izraz koji vrši funkciju generalizacije može da ima, a najčešće i ima, snagu slikovitosti, isto tako može da bude i emocionalno obojen. Neki frazeološki izrazi, koji stilu daju ironičnu notu, prelaze ponekad u grotesku, pa mogu da imaju i funkciju tipizacije. Kao što se vidi, oštre granice stilističkih funkcija ne mogu se odrediti, ali se ipak mogu svrstati u četiri najvažnije grupe.

Prvo, funkcija tipizacije i generalizacije: *Ein abgefeimter Kerl* = pre-preden, lukav čovek. Starovisokonemački *feim*, srednjevisokonemački *veim* = pena. Prvobitno je frazeološki izraz obeležavao pravog, čestitog momka, tek kasnije je izraz dobio pejorativni smisao koji je sačuvan i u frazi: *Ab-schaum der Menschheit* = talog duštva. Primer za generalizaciju: *Gleiche Brü-der, gleiche Kappen* = iste dužnosti, ista prava. Potiče iz manastirskog života, gde monasi u istoj odeći (kapama) imaju iste dužnosti i ista prava.

Drugo, emocionalno-ekspresivna funkcija: *Darauf kannst du Gift ne-hmen* = to je sigurno tako, tačno je, na to se možeš zakleti. Ili: *Hol' dich der Geier!* = nek te đavo nosi, vile to odnele!

Jednu podgrupu emotivno-ekspresivnih frazeoloških izraza čine dra-stični frazeološki izrazi, kao i njima suprotni eufemistički. Drastičan je na primer: *Saufen wie ein Bürstenbinder* = piti kako smuk. *Bürsten* je stari izraz za piti.

U stara vremena ljudi su nerado nazivali više sile pravim imenom, jer su od njih strahovali, pa su pribegavali eufemizmu. U svesti ljudi smrt izaziva strah, te tako postoji veliki broj eufemističkih frazeoloških izraza za pojam smrti: *Siene Tage beschließen, das Zeitliche segnen, den Weg allen Fleisches gehen, zur ewigen Ruhe eingehen, von der Bühne des Lebens abtreten, das Lebens-licht erlischt* itd.;

I za sahranu postoji niz obrta: *Das letzte Geleit geben, zur letzten Ruhe legen, jemandem die letzte Ehre erweisen*, itd.

Za bolest: *Er muß das Bett hüten, Er hat Beschwerden*, itd.

Za trudnoću: *Ein Kind unter dem Herzen tragen, Guter Hoffnung sein, Gesegneten Leibes sein* itd.

Za pijanstvo: *angeheitert sein, einen hinter die Binde gießen, zu tief in den Becher schauen, schwer geladen sein, blau sein, sternhagelvoll sein, einen Affen haben, eine Fahne haben* itd.

Za mamurluk: *Einen Kater haben, Katzenjammer haben, einen Brumm-schädel haben, Haarspitzenkatarrh haben* itd.

Treće, Postoji niz frazeoloških izraza koji kao stilsko sredstvo služe za izražavanje ironije: *Durch Abwesenheit glänzen, Krokodilstränen weinen, da haben wir die Bescherung!* itd.

Za izražavanje komike: *Einfälle haben, wie ein altes Haus, seinen Senf dazu geben, jemanden an der Nase herumführen* itd.

Za izražavanje groteske: *Sich die Beine in den Leib stehen, jemandem ein Loch in den Bauch reden, die Beine in die Hand nehmen* itd.

Četvrto, frazeološki izrazi koji stil čine slikovitim: *Von der Hand in den Mund leben, den Mantel nach dem Winde hängen, die Flinte ins Korn werfen, unter einer Decke stecken* itd.

Mnogi od tih slikovitih frazeoloških izraza jesu metafore: *Wie der Blitz aus heiterem Himmel, als könne er nicht bis drei zählen* itd.

Frazeološki izrazi koji su nikli na tlu govornog jezika najčešće se upotrebljavaju u živom govornom jeziku, gde njihova emocionalna i ekspresivna vrednost najviše dolazi do izražaja. Iz govornog jezika ulaze frazeološki izrazi i u pismom fiksirani govorni jezik, na primer u pisma, u dnevnu štampu, u publicistiku, u lepu književnost, pa čak i u eseje i naučna dela. Po mišljenju nekih stilističara „frazeološki izrazi spadaju u „retoriku malog čoveka“³⁹ i nije im mesto u lepoj književnosti. Ali dela najistaknutijih književnika opovrgavaju ovo shvatanje. Veliki dramatičari nemačke književnosti: Gerhard Hauptman, Frank Vedekind, Karl Cukmajer, Bertold Breht, Fridrih Drenmat i mnogi drugi, često, svesno i rado koriste frazeološke izraze kao stilsko sredstvo tipizacije svojih likova. Navešćemo nekoliko primera:

Gerhard Hauptman, *Ausgewählte Werke*, Band 1. C. Bartelsmann Verlag, 1952, 98 Tulpe: Ich brauch bloß amal a Schandarm zu treffen. Dem wer ich amal a *Talglucht uffstecken*. Hete: Wer hat im Leben mehr *gefochten*, ich oder Ihr?

Frank Wedekind, *Prosa und Dramen*, Albert Langen-Georg Müller Vlg. München. Str. 23. *Morgenstimmung*, Wilhelmine, Karoline, 's *ist gesprungen wie gehupft*, Nur, daß hier die Unschuldsmiene, Dort dich die Routine rupft. Str. 40 Auf dem Faulbett. Ich habe zu essen, ich habe Tabak, Ich lebe in jeder Sphäre, Ich liebe je nach meinem Geschmack, *Blaustrumpf* oder Hetäre.

Karl Cukmajer, *Gesang im Feuerofen*, Fischer Velag, München, Str. 148. Michell: Marcel, *der wird dir den Kopf waschen*, wenn du so Reden führst. Str. 229. Die dachten wohl am Weihnachtsabend, da wird nichts los sein, — na, *denen wird ein Licht aufgehen* — den beiden Harmlosen.

Bertold Breht, Band 1. Erste Stücke, Suhrkamp Verlag. 1957. Str. 25. Sie *stecken* alle Genannten *ein*, Meister. Die existierenden Lyriker können Ihnen nicht das Wasser reichen.

Str. 39 Wenn Sie sich auf was Nützliches werfen würden, Sie kämen auf einen grünen Zweig, Sie könnten geradewegs Spediteur werden.

Fridrih Drenmat, *Gesammelte Hörspiele*, Verlag Arche Zürich, Str. 78 Der Aristokratie und der Athenischen Hochfinanz wird es nicht gelingen, dem arbeitenden Volk einen blauen Dunst vorzumachen...

Str. 261 ...: wir sind im schönsten Zuge, unseren Prozeß in Bausch und Bogen zu verlieren.

Str. 264 Wohlan denn, lieber Freund, weder geziert noch gezaudert, sondern frisch von der Leber gesprochen, wie brachten Sie Gygax um?

Str. 107 Der Mann: Nun? Du zögerst? Wenn wir so auf den Hund gekommen sind, daß nur noch die Henker philosophieren, laß hören.

Franz Werfel, *Komödie einer Tragödie*, Frankfurt am Main, 1962. Str. 19 Jacobowsky: Kaum hatte ich begonnen ein waschechter Wiener zu sein und für neuen Wein und alte Walzer zu schwärmen, da holte mich das Schicksal wieder ein.

³⁹ Schmidf-Hidding n. d.

Str. 18 Die alte Dame: Sie müssen nämlich wissen, wir sind geflohen, *Hals über Kopf*.

Sasvim je razumljivo, što dramska dela vrve od frazeoloških izraza, jer lica, nosioci radnje, govore najčešće svakodnevnim govornim jezikom, ali frazeološke izraze nalazimo i u epskim delima najvećih pisaca, majstora stila, čiji jezik po svojoj lepoti i čistoti služi za uzor. Navešćemo primere iz dela Tomasa Mana, Hajnriha Bela, Gintera Grasa i drugih.

Tomas Man, Buddenbrooks, Fischer Verlag, Berlin, 1920. Knj. II Str. 99 Er hat sich niemals ein wenig wild gebärdet, niemals ein wenig *über die Schnur gehauen*.

Str. 247. „Täpische Flegelei! — sagte der Konsul ärgerlich. „Ist man denn heut Abend *außer Rand und Band*?“

Thomas Mann, *Joseph und seine Brüder*, Bermann-Fischer Verlag, Wien, 1936, 228. Mond-Kaw schmeichelte dem Herrn-er ging ihm um den Bart. Str. 685. Ich sage es, wie es ist und *nehme kein Blatt vor den Mund*, denn dies ist die Stunde und sind Umstände, wo *Herz und Mund einem übergehen* und man die Erlaubnis spürt, einmal alles gerade herauszusagen.

Heinrich Böll, Der Bahnhof von Zippert, List Bücher, Str. 17 Der Erdölinspektor behauptete, man habe in Zippert nicht tief genug gebohrt, *habe vorzeitig die Flinte ins Korn geworfen*, es bestehe immer noch Hoffnung auf Erdöl.

Günter Gras, Blechtrommel, Str. 268 Was endlich meinen Sohn Kurt angeht, so *machte* der für seinen Vater *keinen Finger krumm*.

Str. 397. Er wartete auf den Korridor, *hatte wohl den Narren an mir gefressen*.

Peter Bamm, Die unsichtbare Plage,

Str. 33. Dem Leben zurückgegeben *ist* der Mensch zuerst *des Teufels*.

Str. 230. Wir beschlossen ihnen für *den Streich*, den sie uns *gespielt hatten*, wenigstens *einen Denkkzettel* zu erteilen.

Heimito von Doderer, *Die Strudelhofstiege*, Luckamann Verlag, Wien, 1953, 64. Den Burschen, der sonst nichts gelernt hatte und auch nicht gerade *ein Kirchenlicht* zu sein schien, mußte man irgendwo unterbringen.

Str. 89. Dieser Herr *brachte* den Rittmeister einmal gleich als Leiter jener früher erwähnten Fahrschule *unter Dach und Fach*, deren Inhaber ein Automobilhändler war.

Alfred Döblin, *Berlin Alexanderplatz*, Ulstein Taschenbücher, Frankfurt am Main, Str. 14. Es gab Schläge, die Polizei, und zuletzt hat der alte Zanovich mit seinen Kindern *lange Beine machen* müssen.

Str. 55. ... da könnte Franz was hören über das Unrecht, das einer Million täglich in Deutschland geschieht, *die Haare könnten einem zu Berge stehen*.

Martin Walser, *Die Ehen in Philippsburg*, Rohwolt, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1957, 65, ..., der ihnen gerade wieder einmal in seiner, wie er sagte, *unverblühten Metaphernsprache die Leviten las* und ihre Aufmerksamkeit ...

Wolfgang Hildesheimer, *Lieblose Legenden*, Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1963, 44. Man wollte sich nicht dem bösen Spott des Philosophen aussetzen, in dem man *eine Lanze* für den Menschen *brach*.

Oni koji tvrde da kultivisani, birani, filtrirani jezik ne trpi frazeološke izraze, polaze od toga, da ti frazeološki izrazi u neku ruku predstavljaju gotove formule, te mogu da oslabe individualni ton i subjektivnu boju piščevog umetničkog izraza. Svakako da postoji određeni broj veoma često upotrebljivanih frazeoloških izraza koji ponekad mogu da zvuče stereotipno. Međutim broj ovakvih je srazmerno mali. Uostalom veliki majstori stila i jezika uvek će umeti (kad god je to potrebno i kada postoje posebni razlozi za to) da radi oživljavanja i osvežavanja jezika upotrebe frazeološki izraz na često veoma originalan i kreativan način. To biva tako, što pisac ili varira poneki član frazeološkog izraza, bilo da ga proširi ili parafrazira. Nevešćemo samo nekoliko primera ovakve primene frazeoloških izraza:

Thomas Mann, *Joseph in Aegypten*, str. 1366.

Bei Hofe aber war schon unter König Nebmare modischerweise viel gedacht und *ins Blaue spekuliert worden* und das schien jetzt überhand nehmen zu wollen.

Fanz Werfel, *Komödie einer Tragödie*, Frankfurt am Main, 1962, 39. Es ist ein irreguläres Geschäft, ich will keine Untersuchungen anstellen, ich *kaufe* mit Bewußtsein *eine alte Katze im Sack*, 16.000 bar! Ja oder nein?

Heimito von Doderer, *Die Strudelhofstiege*, str. 229. Der Valer hatte ihn allerdings *in den Sattel gesetzt*: aber Lovis bewies auch, daß er schon reiten konnte.

Carl Zuckmayer, *Gesang im Feuerofen*, str. 246. Wer da noch knallt, oder sich abknallen läßt, *der hat selbst 'n Knall* und gehört ins Irrenhaus.

Günter Grass, *Blechtrommel*, str. 132 Mama fürchtete die Zugluft und *machte* dennoch ständig Wind.

Str. 19. Gewiß, um der Redensart Recht zu geben, die da besagt, *man könne einen Streit vom Zaune brechen*, brach sich der Sägemeister je eine weiße und rote Latte vom Zaun und zerschlug die polnischen Latten auf Koljaiszecks Kaschubenrücken.

Str. 361. Heute, da ich das hinter mir habe und weiß, daß ein Nachkriegsrausch eben doch nur ein Rausch ist und *einen Kater* mit sich führt, der unaufhörlich *miauen*d heute schon alles zur Hisotrie erklärt, was uns gestern noch blutig und frisch vorkam.

Martin Walser, *Ehen in Philippsburg*, str. 207. Ja, manchmal unterbrachen sie sich sehr schroff, wie es eben immer geht, wenn zwei einem einzelnen etwas erzählen wollen... nun gut, schaltete sich Dieckow rasch wieder ein, als er merkte, daß Relow *den Faden* nihct mehr aus der Hand, beziehungsweise aus dem Mund lassen wollte ...

Str. 29. Er könnte sich nicht vorstellen, daß er je wieder ein Wort sagen würde, stumm, stumm, stumm, dachte er, ich bin *ein Stein*, an dem sie sich stoßen sollen, nie wieder ein Wort, nie wieder mit Menschen sprechen, lieber im Straßengraben liegen bei den anderen Steinen, wenn der Regen fällt und ein kleiner Bach über die Steine hinnuschelt,

eintönige Geschwätzigkeit, an der man teilhat, ohne sich beteiligen zu müssen.

Wolfgang Hildesheimer, *Lieblose Legenden*, str. 47 Mißmutig beschloß Westcotte, *die Kunst an den Nagel zu hängen*, und schlug — er liebte Symbole — einen Nagel in die Wand seines Ateliers.

Heimito von Doderer, *Die Wasserfälle von Slunj*, München, 1963 str. 317. Die Tante Ada Vuković verdrängte den Raum, verweigerte jede Apperception, frönderte allerseits, stiefelte einher, sprach laut und viel, hatte eine Ueberdosis von praktischen Verstand, war aber ganz im Grunde dem Conventionalen gegenüber genau so eine nie an dessen reale Grenzen streifende Leisetreterin wie die Chlamatscha, ein rusticaler, rotbackiger Apfel, der genau so senkrecht und parallel zum Stamme gefallen und gar nicht weit von diesem liegen geblieben war.

Thomas Mann, *Joseph in Aegypten*, str. 151. „Wir haben uns aus Unmut unterbrochen, weil du andauernd *Maulaffen feilhieltest*.“ das sagte einer der Burschen, die vor dem Tor das Petepre's Hauses saßen und ein Spiel mit den Händen spielten. Darauf antwortete der alte Händler, dessen Sklave Josep war: „Ich halte manches feil, nur *Maulaffen* nicht, so reich vervollständigt auch sonst meine Lasten sind, denn ich kenne die Ware nicht, entnehme aber aus euerem Unmut, daß ihr Ueberfluß darauf habt. Daher denn auch wohl euer Trachten nach dem Zeitvertreib...

Kod ova poslednja tri primera imamo ne samo razrađenu frazu, već doslovno primenjenu, pisac se igra rečima i na sasvim originalan način upliće frazeološki izraz u tekst.

Jedan od najrazrađenijih frazeoloških izraza na koji smo naišle analizirajući neka dela iz književnosti XX veka jeste cela pripovetka *Ich trug eine Eule nach Athen* od Volfganga Hildeshajmera u zbirci *Lieblose Legenden*, Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1963, 91. Frazeološki izraz *Eulen nach Athen tragen* = raditi nepotreban posao, sipati vodu u more, nositi mudrost u Atinu, javlja se već u samom naslovu pripovetke, a ceo sadržaj pripovetke odgovara značenju fraze.

Ovaj frazeološki izraz potiče iz grčke mitologije. Sove su bile svete ptice boginje Atine, boginje mudrosti, a samim tim simbol mudrosti. Ko bi pokušao da unosi mudrost u centar grčke nauke, u Atinu, obavljao bi suvišan, nepotreban posao. Fraza se prvi put javlja u Aristofanovoj komediji *Ptice*, a Nemci su je preuzeli i doslovno preveli. U nemačkom jeziku postoji inače i nemačka varijanta: „*Adler nach Berlin tragen*, a pored toga još sledeći frazeološki izrazi sa istim značenjem: *Wasser in die Donau tragen*, *Holz in den Wald tragen*, *Wasser in den Brunnen gießen*.

Pisac pripovetke upliće ovaj frazeološki izraz u više mahova u tok pripovedanja i to u različitim oblicima, čak ga i upoređuje sa frazama istog značenja, kao što su: *Holz in den Wald tragen*, *Wasser in der Brunnen gießen*. Autor priče opisuje kako je odneo jednu sovu u Atinu, a ona se sama vratila prodavcu ptica od kojeg ju je kupio; znači — obavio je nepotreban, suvišan, uzaludan posao.

Interesantno je da je pisac ovu frazu upotrebio ne u figurativnom, već sasvim neuobičajeno, u konkretnom, doslovnom značenju, kao da se uopšte ne radi o frazeološkom izrazu.

I na kraju nekoliko primera iz eseja, naučne proze, publicistike, periodične i dnevne štampe:

Jaša Tomić, *Das Bauernproletariat Ungarns*, Neusatz, Verlag M. Popović, 1897, 17. In diesem Jahr kam es noch nicht so weit, denn die Besitzer waren *zu Kreuze gekrochen*.

Dr. Willi Koelle, Hamburg: Die Pädagogische Ausbildung von Englischlehrern Separat (Short articles — Berichte-Notes), str. 360. Für die Fachleiter im Studienseminar ist die Versuchung groß, Mängel in der Ausbildung, die er an den jungen Lehrern beobachtet, der Universität als der vorangegangenen Ausbildungsstufe *in die Schuhe zu schieben* und dann dasselbe zu tun, was der Universitätsprofessor tut, wenn er sich über die mangelhafte Schulbildung seiner Studenten beklagt.

Deutsch als Fremdsprache, Herausgeber Herder-Institut, Leipzig, 1/1964. Das neue Stilwörterbuch der Ausländer, Heinrich Becker, Jena, Aber gegen irrtümlichen Gebrauch des Wörterbuches *ist kein Kraut gewachsen*.

Franz Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, Dietz Verlag, Berlin, 1960, 240. Engels hat Marx stets den überlegenen Genius anerkannt, neben ihm wollte er nur *die zweite Violine gespielt haben*.

Str. 241 Ehe Engels im Laufe der Jahre zum Teilhaber der Firma ausrückte, war er als einfacher Kommis auch nicht gerade *auf Rosen gebettet* ...

Klara Zetkin, *Ausgewählte Reden und Schriften*, Dietz Verlag, Berlin, 1957, 215. Wir wissen genau, daß *der Knüppel beim Hunde liegt* und daß die bürgerliche Parteien auch *nicht zu einem Jota* mehr an Reformen sich verleiten lassen, als ihnen die Furcht vor dem kämpfenden Proletariat *abknöpft*.

Str. 218. „Die Menschheit ist *um einen Kopf kürzer gemacht*, und zwar um den bedeutendsten Kopf, den sie heutzutage hatte“. *Er traf mit dieser Wertung ins Schwarze*.

Theodor Gomperz, *Griechische Denker*, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig, 1922, str. 172. Jeden der Beiden zeichnet das im höchsten Maße aus, was dem Anderen mehr oder minder versagt ist: den Empedokles die Fülle glänzender, geistvoller, oft *ins Schwarze treffender* Aperçus; seinen älteren Zeitgenossen die feste Geschlossenheit eines einheitlichen und mächtigen Gedankenbaues.

Paul Deussen, *Die Philosophie der Griechen*, str. 163. Wie sehr Sokrates selbst schon bei seiner Regelung des gesamten menschlichen Handelns durch Begriffe *in die Enge geriet*, wird sich weiter unten... zeigen.

Otto Apelt, Diogenes Laertius, Einleitung, str. XVIII. Anfänglich nämlich hatte sich die ganze Diogenesfrage,... darauf zugespitzt, die angeblich einheitliche nächste Vorlage zu bestimmen, als deren flüchtig überarbeitete Wiedergabe das ganze Werk des Diogenes zu betrachten sei. Aber der ganze darauf bezügliche mit echtem deutschen Gelehrten-eifer geführte Streit ist im Grunde *ein Streit um des Kaisers Bart*.

Str. XXII. Was also unseren Diogenes betrifft, so hat er alle Konkurrenten *aus dem Felde geschlagen*.

Wihlelm Capelle, *Die Vorsokratiker*, str. 308 ff, Sie *treiben die Lehre* des Meisters vom Fluß aller Dinge derartig *auf die Spitze*, daß sie daraus folgern, daß man dann überhaupt von keinem Dinge ... die Wahrheit erkennen oder überhaupt etwas Bestimmtes wissen könne.

Ovaj rad je pokušaj da se bogatstvo nemačkog frazeološkog materijala, do sada nedovoljno teorijski osvetljenog, postavi u okvire jedne od danas najrazvijenijih škola teorijske stilistike — ruske škole. Ostaje, razume se, još mnogo detalja koji će zahtevati svoje objašnjenje. Ali nama se čini da će ovde prihvaćeni tip klasifikacije biti uvek siguran pokazatelj u ovom poslu.

L I T E R A T U R A

- 1) Ristić-Kangrga, *Enciklopedijski nemačko-srpskohrvatski rečnik* Prosveta, Beograd — Max Hubert Verlag, München, 1963.
- 2) Krüger-Lorenzen, *Das geht auf keine Kuhhaut*, Deutsche Redensarten, Econ Verlag G. m. b. H., Düsseldorf, 1960.
- 3) Heinrich Raab, *Deutsche Redewendungen*, Hyppolit Bibliothek, Wien-Sant Pölten München, 1952.
- 4) Dr. Ernst Wasserzieher, *Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache*, Ferd. Dümmlers Verlag, Bonn, 1952.
- 5) Büchmann, *Geflügelte Worte*, Droemersch Verlagsanstalt, München-Zürich, 1959.
- 6) Dr. E. Agricola, *Wörter und Wendungen*, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1963.
- 7) W. Schmidt-Hidding, *Deutsche Sprichwörter und Redewendungen*, Deutschunterricht für Ausländer, 1—2 1963, München.
- 8) O. C. Ахманова, *Очерки по общей и русской лексикологии*, Москва, Учпедгиз 1957.
- 9) В. В. Виноградов, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины*. Труды, Юбилейной научной сессией ЛГУ, 1946.
- 10) Др Милка Ивић, *О појавима синтаксичке обавезности*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. VI, 1961.
- 11) В. В. Виноградов, *Русский язык*, Учпедгиз, 1947, 21-28.
- 12) Herrman Paul, *Deutsches Wörterbuch, bearbeitet von Alfred Schirmer*, VEB Niemeyer Verlag, Halle (Saale), 1960.
- 13) Kluge — Götze, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter Verlag, und Co., Berlin, 1953.
- 14) *Der grosse Duden*, Herkunftswörterbuch — Etymologie, Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.

*Pavica Mrazović**Ružica Primorac*

EIN VERSUCH DER KLASSIFIKATION DER DEUTSCHEN PHRASEOLOGISCHEN WORTVERBINDUNGEN, IHRE QUELLEN UND IHRE STILISTISCHE FUNKTION

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit stützt sich auf die Analyse einer größeren Anzahl phraseologischer Wortverbindungen der deutschen Sprache, die man in der Literatur (in der Autoren- und Figurersprache), in der wissenschaftlichen Prosa, in der Publizistik, in den Tageszeitungen und in der schriftlich fixierten Sprache überhaupt, also in den verschiedenen Sprachschichten und Sprachsphären, finden kann. Es wurden Ausgaben bearbeitet, die in den verschiedenen deutschen Sprachgebieten erschienen sind.

Die phraseologischen Wortverbindungen wurden vom semantischen, syntaktischen und morphologischen Aspekt betrachtet, unter Berücksichtigung der expressiven und emotionalen Färbung und ihrer Funktion als Stilmittel.

Die Tatsache, daß die phraseologischen Wortverbindungen mehr oder weniger gemeinsame Eigenheiten aufweisen, hingegen auch Merkmale haben, die nur einem Teil der Phraseologismen eigen sind und sie daher untereinander differenzieren, erfordert, daß man sie dementsprechend auch in Gruppen einteilt. Es schien uns angebracht und begründet, eine Einteilung vom semantischen Standpunkt aus vorzunehmen, wobei wir von der Klassifikation W. W. Winogradows, die er für die russische Sprache ausgearbeitet hatte, ausgingen. Es lassen sich drei Gruppen unterscheiden: 1. starre phraseologische Zusammenbildungen oder Idiome (z. B. Wissen, wo Barthel den Most holt); 2. phraseologische Einheiten (z. B. Öl ins Feuer gießen); 3. phraseologische Verbindungen (z. B. Anordnungen treffen). Diese Klassifikation umfaßt nicht alle phraseologischen Wortverbindungen der deutschen Sprache; zu diesen gehören auch noch Wortpaare, geflügelte Worte und Teile von Sprichwörtern, Wortgruppen, die sich entweder zu einem Sprichwort entwickelt haben oder einen Teil eines Sprichwortes darstellen.

In der Arbeit sind auch die bekanntesten Quellen angeführt, aus denen die häufigsten phraseologischen Wortverbindungen stammen (Bibel, Mythologie, Mundart, Übersetzungen aus anderen Sprachen, Literatur, Bräuche und Sitten verschiedener Gesellschaftsschichten und Berufe usw.).

Die stilistische Funktion der phraseologischen Wortverbindungen besteht darin, daß sie als Ausdrucksmittel dienen, verschiedene Situationen oder Personen zu typisieren (z. B. ein abgefeimter Kerl), zu generalisieren (z. B. gleiche Brüder, gleiche Kappen), etwas bildhaft darzustellen (z. B. den Mantel nach dem Winde hängen), komisch zu wirken (z. B. jemanden an der Nase herumführen), grotesk (z. B. sich die Beine in den Leib stehen), drastisch (z. B. saufen wie ein Bürstenbinder) und euphemistisch (z. B. das Zeitliche segnen).

Zum Schluss werden Beispiele angeführt, wie manche Dichter phraseologische Wortverbindungen auf eine sehr originelle und schöpferische Art, durch Variieren und Paraphrasieren gebrauchen, womit sie diesen Wendungen eine eigene Prägung verleihen.

TRANSFORMACIJE KURTOAZNOG KODEKSA U MARVELOVOJ POEZIJI

Dr Aleksandar Nejgebauer

Savremena rehabilitacija Andrua Marvela (Andrew Marvell), engleskog pesnika sredine XVII veka, počela je pre više od četrdeset godina, naporedo sa oživljavanjem interesovanja za pesnike „metafizičke“ škole na čelu sa Džonom Donom (John Donne).¹ Time je ujedno bio određen glavni pravac kritičkog proučavanja Marvelove poezije. Ovako jednostrana orijentacija, ograničene vrednosti s obzirom na mnogostranost Marvelovih literarnih afiniteta, ispravljana je u novije vreme iz raznih aspekata. Ne samo što je korenito preispitana Marvelova pripadnost „metafizičkom“ pravcu,² već su istraživani i njegov odnos prema suvremenoj francuskoj senzualističkoj poeziji,³ prema klasičnim i hrišćanskim izvorima,⁴ suvremenim ideološkim strujanjima,⁵ a tražene su, često sasvim veštački, i veze između njegove poezije i srednjovekovne filozofije i mistike.⁶

Jedan aspekt Marvelove poezije ostao je ipak do danas relativno zanemaren:⁷ reč je o njegovoj svojevrsnoj asimilaciji nekih elemenata kurtoazne ljubavne lirike, najčešće obuhvatanih u kritici nezadovoljavajućim terminom

¹ Pionirsku ulogu je u tom pogledu odigralo objavljivanje antologije Herberta Grirsona (Herbert J. C. Grierson) *Metaphysical Lyrics and Poems of the Seventeenth Century*, Oxford, 1921, (sa uvodnom kritičkom studijom); temelje novog književnog ukusa učvrstio je Eliot (T. S. Eliot) esejima *The Metaphysical Poets* i *Andrew Marvell*, objavljenim iste godine.

² Robert Ellrodt, *L'inspiration personnelle et l'esprit du temps chez les poètes métaphysiques anglais*, Paris, 1960.

³ Bradbrook, M. C. and M. G. Lloyd Thomas, *Andrew Marvell*, C. U. P., 1940; Bradbrook, M. C., *Marvell and the Poetry of Rural Solitude*, *Review of English Studies*, 17 (1941); Kermod, Frank, *The Argument of Marvell's Garden*, *Essays in Criticism*, 2 (1952) i dr.

⁴ Colaiacono, Paola, *Alcuni aspetti della poesia di Andrew Marvell*, *English Miscellany*, 11 (1960); Allen, Don C., *Marvell's Nymph*, *Journal of English Literary History*, 23 (1956); Spitzer, Leo, *Marvell's Nymph Complaining for the Death of Her Faun*, *Modern Language Quarterly*, 19 (1958).

⁵ Smith, Harold Wendel, *Cowley, Marvell and the Second Temple*, *Scrutiny*, XIX, 3 (1953).

⁶ Klonsky, Milton, *A Guide through the Garden*, *Sewanee Review*, 58 (1950); Wallerstein, Ruth, *Studies in Seventeenth Century Poetic* (sv. II), University of Wisconsin Press, 1950.

⁷ Na ovu činjenicu ukazuje Kolajakomo u navednom članku (v. prim. 5), govoreći o uticaju Marina i marinista na Marvela (str. 109—111).

„petrarkizam“,⁸ pod kojim se uglavnom podrazumeva poezija raznih Petrar-kinih epigona, kod kojih preovlađuje trubadurska linija opevanja neuzvraćene ljubavi prema uzvišenoj dami okrutna srca, idealu lepote i vrline, uz manje ili veće primese anakreontskih i pastoralnih motiva i neoplatonske terminologije vezane za sublimaciju čulnog uživanja u lepoti. Ovu tematiku, uobličenu određenim, ili čak standardizovanim repetoarom izražajnih sredstava, obilno su obrađivali mnogobrojni engleski pesnici u 1590-im godinama, pretežno u sonetnoj formi.⁹ Oko 1600. godine, međutim, sonetnoj modi u Engleskoj je došao kraj (datum objavljivanja Šekspirovih soneta — 1609 — ne svedoči ništa o vremenu kada su napisani). Dalja sudbina kurtoaznog kodeksa u engleskoj lirici predstavlja protivrečan fenomen, unutar koga valja posmatrati i Marvelov udeo. Protivrečnost je u tome što ljubavna lirika, naročito kod „metafizičkih“ pesnika sa Donom na čelu, donosi snažnu i vitalnu reakciju na izveštačeni knjiški manirizam modnih sonetista, ali se još uvek uveliko služi njihovim pesničkim repertoarom. Dovoljno je uporediti ironični programski detalj iz Donove pesme *Loves Growth* (odnosno *Spring*)¹⁰.

Love's not so pure, and abstract, as they use
To say, which have no Mistressse but their Muse¹¹

sa završnom strofom iz druge njegove ljubavne pesme, „The Funerall“,

What ere shee meant by it, bury it with me,
For since I am
Loves martyr, it might breed idolatrie,
If into others hands these Reliques came;
As 'twas humility
To afford to it all that a Soule can doe,
So, 'tis some bravery,

That since you would save none of mee, I bury some of you.

koja se oslanja na pesničkom tradicijom osveštane motive ljubavnog mučeništva, idolopoklonstva i ženske okrutnosti, da bi se uočio raskorak između najavljenog „prevazilaženja“ kurtoazne literarne tradicije i njenog stvarnog nastavljanja, doduše sa značajnim izmenama, što je karakteristično ne samo za Dona, već i za većinu njegovih mlađih savremenika — pesnika prve polovine i sredine XVII veka.

Istu protivrečnost nalazimo odraženu u nekim od najznačajnijih književnoistorijskih i teorijskih stavova o Donovoj ulozi u engleskoj ljubavnoj poeziji kod Herberta Grirsona (Herbert J. C. Grierson):

⁸ Kritiku ovog pojma, na osnovu analize poezije na koju se on primenjuje, dao je autor u svojoj doktorskoj disertaciji *Tradicionalno i individualno u Šekspirovim sonetima* I, str. 30—41 (Zagreb, 1962, rukopis).

⁹ Vidi autorovu disertaciju (delovi II i III), gde je dat i pregled najvažnije naučne literature o toj temi.

¹⁰ Alternativni naslov u nekim od sačuvanih rukopisnih verzija.

¹¹ Citati iz Donove poezije navedeni su prema tekstu izdanja John Donne, *Complete Poetry and Selected Prose*, edited by John Hayward, London, 1955.

... metaphysics he [=Don] does affect. But a metaphysical strand, *concetti metafisici ed ideali*, had run through the mediaeval love-poetry of which the Elizabethan sonnets are a descendant. ... Donne was no conscious reviver of the metaphysics of Dante, but to the game of elaborating fantastic conceits and hyperboles which was the fashion throughout Europe, he brought not only a full-blooded temperament and acute mind, but a vast and growing store of the same scholastic learning, the same Catholic theology, as controlled Dante's thought, jostling already with the new learning of Copernicus and Paracelsus.¹²

Grirson se očigledno koleba da li da prikaže Dona kao tradicionalista ili kao modernista. To se vidi i iz druge njegove formulacije ovog problema, u istoj studiji (str. XIX):

... Donne's treatment of love is entirely unconventional except when he chooses to dally half ironically with the convention of Petrarchian adoration.

Ove nerazrešene suprotnosti u stavu jednog od najdubljih savremenih poznavalaca engleske poezije prve polovine XVII veka prema ljubavnoj lirici najizrazitije i najraznovrsnije pesničke ličnosti toga doba ujedno ukazuju na okvire u kojima se mogu postaviti osnovna pitanja u vezi sa Marvelovim odnosom prema kurtoaznom kodeksu: Da li se Marvel u ljubavnoj tematici (a i u prigodnim komplimentima) pokazuje kao konvencionalan „petarkist“, ili je pak nekonvencionalan? Na kom se nivou ozboljnosti kod njega kreće upotreba kurtoaznih motiva i izražajnih sredstava?

Prisustvo kurtoaznih elemenata u pojedinim Marvelovim pesmama toliko je upadljivo da se može bez većih teškoća klasifikovati u kategorije upotrebljive za analizu svih pesnika „petarkista“, pa stoga i mnogobrojnih engleskih sonetista iz doba Elizabete I.¹³ Pri tome, naravno dolaze u obzir samo elementi na nivou standardnih motiva i njihovih formulacija, što znači da se navedeni primeri mogu smatrati kao pesnička građa, materijal za analizu širih pesničkih koncepcija i pesničkog postupka u celini, a ne kao završni rezultat analize. Ovaj materijal, sadržan u trinaest Marvelovih pesama, može se ukratko predstaviti na sledeći način:¹⁴

¹² Navedeno delo (v. prim. 1), str. xx.

¹³ Primeri iscrpnih (mada ne uvek kritički dobro postavljenih) klasifikacija mogu se naći u sledećim studijama: Hasselkuss, Hermann Karl, *Der Petrarkismus*, (doktorska disertacija), Münster i. Westf., 1927; John, Lisle Cecil, *The Elizabethan Sonnet Sequences*, New York, 1938; Pearson, Lu Emily, *Elizabethan Love Conventions*, Berkley, California, 1933. Vidi i autorov članak *Elements of the Sonnet Tradition in Shakespeare's Plays*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, VII (1962/63), 194—95.

¹⁴ Umesto punih naslova upotrebljene su sledeće skraćenice: *Appl.* = Upon Appleton House; *Coy M.* = To his Coy Mistress; *Dam.* = Damon the Mower; *Daph.* = Daphnis and Chloe; *F. Sing.* = The Fair Singer; *Gall.* = The Gallery; *Match* = The Match; *Mourn.* = Mourning; *Mow. Glo.* = The Mower to the Glo-Worms; *Mow. S.* =

1. *Hiperbolične pohvale lepote i vrline dame*

Appl. XXXVIII. 6 (with the Flow'rs a Flow'r), 8 (Breath so sweet, Cheek so faire); *Coy M.* 13—14 (praise/Thine Eyes, Forehead), 15 (adore each Breast, itd. — „silazni opis“); *Dam.* I. 5 (her fair eyes), III. 3 (an higher Beauty); *F. Sing.* I. 2—3 (Beauties ... in fatal Harmony), 5 (Eyes), II. 1 (fair), 3 (curled trammels of her hair). *Gall.* II. 8 (Black Eyes, red Lips, and curled Hair); *Match* I. 1—2 (Nature ... a Treasure ... / Of all her choicest store), IV. 3 (perfect Beauty); *Mourn.* I. 4 (the Starrs of Chlora's Eyes); *Pic T. C.* II. 3—6, IV. 1—2 (every verdant thing / Itself doth at thy Beauty charm — i dalje); *Two S.* 2 19—20 (those Eyes ... / Led our Lambs we. knew not where).

2. *Ljubav kao žar ili plamen*

Dam. I. 6 (scorching), II. 1 (unusual Heats), III. 1 (This heat), 2 (inflame) 4 (burns), 8 (*Juliana's* scorching beams), IV. 1—2 (the Fires ... hot desires); *Match* (all that burns the Mind), VII. 3—4 (one Spark ... / All Nature could inflame), IX. 2 (one fire high), 3 (burn'd so hot, so bright); *Mourn.* XXIV. 3—4 (all the Fire / That Love in his Torches had); *Two S.* 1 16 (burns, with an *immortal* Flame); *U. Lov.* I. 5 (Flames), 6 (Meteors).

3. *Patnje zaljubljenoga*

Appl. XC. 3 (Tears (watry Shot that pierce the Mind)), 4 (Sighs (Loves cannon charg'd with Wind)); *Coy M.* 7 (complain) *Dam.* I. 4. (his complaint) 6 (am'rous Care), 7 (Sharp... Sorrow), 8 (wither'd ... Hope), IV. 5 (I look for Ease in vain), 7 (No moisture but my Tears), IX. 3 (I all day complaine), 4 (my Pain), 6 (my Grief), 8 (Woes), XI. 2 (those that dye by Loves desight), 5—6 (for him no Cure is found / Whom *Juliana's* Eyes do wound); *Gall.* II. 7 (most tormenting); *Mow. Glo.* IV. 3 (She my Mind hath so displac'd); *Mow. S.* refren I-V, II. 1 (while I with sorrow pine), III. 4 (I lay trodden under feet); *Two S.* 1 21—22 (these double Seas, / Mine Eyes uncessant deluges), 27—28 (this ... Breast / With shades of deep Despair opprest); *U. Lov.* II. 1 (Shipwrack), 4 (cast away), III. 1 (Sea — bitter Tears, 3 Winds — Sighs), IV. 4 (Th'unfortunate and abject Heir), V. 1—2 (Hopes and Air, Despair), 4 (on his Heart did bill), VII. 7—8 (a lover drest / In his own Blood), VIII. 3 (Malignant Starrs).

4. *Okrutnost dame*

Coy M. 9 (refuse); *Dam.* IV. 8 (her Icy Breast); *Daph.* XIII. 4 (Cruelty); *Gall.* II. 2 (Inhumane Murtheress), 4 (cruel Arts), 6 (Tyrants Cabinet), VI. 4 (torment).

The Mower's Song; *Pic. T. C.* = The Picture of little T. C. in a Prospect of Flowers; *Two S.* = Two Songs at the Marriage of the Lord Fauconberg and the Lady Mary Cromwell (1 = First Song; 2 = Second Song); *U. Lov.* = The unfortunate Lover. Rimski brojevi označavaju strofe, a arapski stihove. Svi citati iz Marvelovih pesama navedeni su prema tekstu izdanja H. M. Margoliouth, *The Poems & Letters of Andrew Marvell*, Oxford, 1952.

5. Ljubavni rat

Daph. V. 2, 4 (Siege), 3 (Fort); *F. Sing.* I. 1 (conquest), 2 (Enemy), 3 (captivate), II. 4 (Slave), 6 (Fetters), III. 1. (fighting), 2 (Victory), 3 (resistance), 5 (Forces), 6 (gained); *Pic. T. C.* II. 5 (her command severe), 6 (his Bow broke and Ensings torn), 8 (virtuous Enemy of Man), III. 2 (parly with those conquering Eyes), 3 (force to wound), 4—5 (drive / In Triumph over Hearts that strive), 6 (yield); *U. Lov.* VI. 2 (spectacle of Blood), 3—4 (play / At sharp, 5—6 (Tyrant Love ... wing'd Artillery), VIII. 4 (Warrs).

6. Postojanost u ljubavi

Coy M. 6—18

7. Paradoksi ljubavi

U. Lov. V. 5—6 (famish — feast, consumed — increast), 8 (*Amphibium* of Life and Death).

8. Kupidon

Pic. T. C. II. 4, 6 (The wanton Love shall ... See his Bow broke); *U. Lov.* I. 2 the Infant Love).

Ovaj pregled već i sam po sebi upućuje na izvesne zaključke. Pre svega, kurtoazni motivi nalaze se samo u nekim, pretežno manje cenjenim Marvelovim pesmama, sa izuzetkom „To His Coy Mistress“. Ali bilo bi pogrešno zaključiti da ti motivi kod Marvela nisu od većeg značaja. Protiv toga govori njihova brojna zastupljenost i prisustvo u jednoj od njegovih najboljih pesama; sem toga, oni igraju ključnu ulogu u dve pesme koje su vrlo uspele u svom žanru — *The Gallery* i *The unfortunate Lover* (bez obzira na to što taj žanr ne odgovara ukusu današnjih kritičara) i u jednoj stilski raznorodnoj, ali zanimljivoj pesmi — *Damon the Mower*. Zatim, pada u oči mali broj kategorija motiva u poređenju sa bilo kojim imitatorom Petrarke iz XVI veka;¹⁵ s druge strane, to su upravo najosnovnije i najkarakterističnije kategorije za kurtoaznu liriku, izražene u granicama rečnika i stilskih figura odavno standardizovanih kod engleskih sonetista Elizabetine epohe. Čak i kategorije sa minimalnim brojem primera (6, 7. i 8) pokazuju izrazitu pripadnost, do najmanjih detalja, kurtoaznoj tradiciji u njenom konvencionalizovanom obliku.¹⁶ Vidi se da je zlatno doba te tradicije prošlo, da su od nje *kao takve* ostali samo fosilizovani osnovni obrisi, dok su mnogi detalji zaboravljeni. Ali ovo zapažanje je ipak nedovoljno za jed-

¹⁵ Dovoljno je uporediti ih sa nekom od lista navedenih u prim. 13, ili bilo kojom drugom listom te vrste.

¹⁶ Među navedenim primerima, samo dva verbalna detalja unutar većih, standardno kurtoaznih celina, pokazuju odstupanja od konvencionalne frazeologije: „bill“ (kategorija 3, *U. Lov.*) — jer nije bilo uobičajeno da zaljubljenom kidaju srce morski gavranovi; i „Amphibium“ (kategorija 7, *U. Lov.*) — jer ta reč, iako praktično sinonim za konvencionalno „Life and Death“, daje tužnom motivu komičan prizvuk, što naravno ne spada u kurtoazni kodeks.

nostavni i jednostrani zaključak da kod Marvela ima tu i tamo odjeka oveštalih „petrarkističkih“ motiva,¹⁷ jer se mora najpre razmotriti Marvelov pesnički stav prema njima i način njihove upotrebe u pojedinim pesmama, koji je u osnovi trojak i može se definisati kao I — reprodukovanje; II — primena u novom kontekstu; i III — suštinski preobražaj.

I. Reprodukovanje kurtoaznih motiva

S tačke gledišta poetske tehnike, najjednostavniju su primenu našli kurtoazni elementi u onim Marvelovim pesmama gde su, u okviru galantne tematike ili prigodnog komplimenta, uneti kao fragmenti, ili čak dominiraju pesmom u duhu i ruhu starijih „petrarkista“. Tako u pesmi *Upon Appleton House* nalazimo među komplimentima upućenim Meri Ferfaks (Mary Fairfax) i ove stihove:

Tears (watry Shot that pierce the Mind);
And Sighs (Loves Cannon charg'd with Wind);
(XC. 3—4)

— opis muškog oružja kome se Meri uspešno odupire. Dovoljno je podsetiti se obrade ovih motiva kod Danijela (Samuel Daniel), na primer

My Delia hath the waters of mine eyes,
(The ready handmaids on her grace attending)
(*Delia*, 1954, sonet XLIII)

ili u Vajatovom prevodu Petrarke:

An endless wynd doeth tere the sayll apase
Of forced sightes ...
(My galy charged with forgetfulness)

da bismo utvrdili da ovde između Marvela i citiranih ranijih imitatora Petrarke postoji potpuna podudarnost u zamisli, pesničkom postupku i izražajnim sredstvima, a da je razlika jedino u nameni (prigodno laskanje nasuprot navodnoj ličnoj ispovesti); no ni to nije ništa novo, jer je prigodni kurtoazni kompliment uveliko cvetao već sto godina ranije, u poeziji prvog velikog „petrarkista“, kardinala Bemba.

Istog karaktera su i kurtoazni komplimenti u izrazito prigodnoj pesmi *The Picture of little T. C. in a Prospect of Flowers*, s tom razlikom što ovde zauzimaju tri cele strofe (II—IV). Lik opevane osobe, predstavljene kao buduće „virtuous Enemy of Man“, „She whose chaster Laws / The wanton Love shall one day fear“ (II. 8, 3—4), nedvosmisleno podseća na Petrarkinu Lauru, Sidnijevu Stelu, Spenserovu Elizabetu i druge dame sonetne tradicije, a svojom sposobnošću da na cveće prenosi svoju lepotu (IV strofa)

¹⁷ Takav sud daju Kolajakomo (n. d., str. 109) i Tiljard (E. M. W. Tillyard, *The Metaphysicals and Milton*, London, 1956, 35). Diskusija o ovim stavovima data je u daljem toku izlaganja.

izjednačuje se sa Konstablovom Dijanom (*Diana*, 1594, I. 9) i osobom opisanom u Šekspirovom 99. sonetu.

Dve pesme u čast venčanja lorda Fokonberga i ledi Meri Kromvel, prva u mitološkom, druga u pastoralnom ruhu, sadrže nekoliko dekorativnih detalja iz kurtoazne ljubavne lirike — hiperboličnih slika vezanih za ljubav kao plamen, suze i očajanje zaljubljenog i moć lepih očiju (prva pesma — st. 16, 21—22, 27—28; druga — str. 19—20).

Tipičan detalj iz repertoara kurtoaznih klišeja, sa samostalnom dekorativnom funkcijom — „the Starrs of *Chlora's* Eyes“ — nalazimo u pesmi *Mourning*, koja inače, posmatrana u celini, predstavlja nešto sasvim drugo — mešavinu nehajnog cinizma, svojstvenog engleskim pesnicima „kavaljerima“ i mladom Donu (ali marvelovski uzdržanog i uglađenog, u obliku ironičnih nagoveštaja) i kitnjaste pikanterije sa kojom je temu lepe udovice, svojevremeno obradio Djambatista Marino („La bella vedova“ — *La Lira III*), samo što kod Marvela sažeta slikovitost i emotivna neangažovanost zamenjuju preobilnu rečitost i senzualnu čežnju italijanskog pesnika.

Koliko god je tehnika primene kurtoaznih motiva u navedenim Marvelovim pesmama očigledna i jednostavna — ponavljanje poznatih šema sa malim varijacijama u pesničkim konceptima — njeno poreklo, sa književno-istorijskog gledišta, predstavlja problem. Za njegovo rasvetljavanje bitne su tri vrste paralela — sa engleskim sonetistima XVI veka, sa suvremenim engleskim pesnicima i sa nekim suvremenim italijanskim pesnicima — prvenstveno Marinom i „marinistima“.¹⁸

1. *Paralele sa engleskim sonetistima XVI veka.* Primeri podudarnosti kurtoaznih motiva kod Marvela (u ovim pesmama) i elizabetinaca (najviše kod slabijih sonetista, ali i onih boljih, u njihovim konvencionalnim momentima), mogli bi se redati bez kraja — jer oni su obilato ponavljali slične izraze o patnji i očaju, suzama i uzdasima, o ljubavnom plamenu, o okrutnoj lepoti čedne dame. Uz to, Marvel kao da u ovim slučajevima nije imao ambicija da razrađuje nove varijante, već se zadovoljavao ponavljanjem starih, i to onih običnijih — drugim rečima, pisao je ta mesta bez većeg ličnog nadahnuća. Iz ovog bi se moglo hipotetički zaključiti da je Marvelu engleska sonetna literatura 1590-tih godina bila ne samo dobro poznata, već mu je, pored ostalih izvora, poslužila i kao škola poetske tehnike.

2. *Paralele sa suvremenim engleskim pesnicima* (tj. sa njihovim analognim korišćenjem repertoara engleskih sonetista) ne samo što potvrđuju prethodni zaključak, već ujedno pokazuju da kurtoazni kodeks nije istisnut iz engleske poezije reakcijom na sonetnu modu oko 1600. godine (uostalom, Drejton (Michael Drayton) je poslednju verziju svoje zbirke soneta *Idea* objavio tek 1619. godine); pre bi se moglo reći da je odbačena sonetna forma, a umesto nje su, pod uticajem klasičnog epigrama s jedne i zapostavljanja većih kompozicionih celina s druge strane, uvedene relativno kratke strofe

¹⁸ Ni termin „marinisti“ nije najprecizniji, jer pored hronoloških nedostataka (Cesare Rinaldi je, na primer, deset godina stariji od Marina i mogao bi se smatrati rodonačelnikom marinističkog, tj. baroknog pravca u italijanskoj poeziji) ne objašnjava genezu poezije kod pisaca koje obuhvata, već samo konstatuje njenu uzajamnu srodnost. No ipak je taj termin daleko upotrebljiviji nego „petrarkisti“, odnosno „petrarkizam“.

sa samostalnom poentom, od kojih se sastavljaju pesme manje savršene i jedinstvene strukture nego što su bili soneti. Čisto imitatorsku upotrebu kurtoaznih motiva, u odlomcima i u čitavim pesmama, nalazimo kod niza engleskih pesnika „kavaljera“, a i nekih koji su punopravni pripadnici „metafizičkog“ pravca (mada se u nekim pesmama vidi preplitanje obe ove struje).¹⁹ Tu spadaju Tomas Karu (Thomas Carew) — *Eternity of Love protested*;²⁰ *A Song* („Ask me no more where *Jove* bestows ...“), *To a Lady that desired I would love her* (poslednje tri strofe, uprkos sasvim drukčijoj temi u celini); Ričard Krašo (Richard Crashaw) — *Wishes to his (supposed) Misteresse* (st. 34—36, 43—45, 58—60); Tomas Stanli (Thomas Stanley) — *The Exequies*; Abraham Kauli (Abraham Cowley) — *The Change* (st. 1—6, 17—18); Viljam Hejbington (William Habington) — *To Roses in bosome of Castara* i Džon Klivland (John Cleveland) — *Upon Phillis walking in a morning before Sun-rising* (st. 21—25, 33—36), a ima i drugih primera iste vrste. Standardna kurtoazna tematika i frazeologija ne odumire, dakle, u engleskoj lirskoj poeziji prve polovine XVII veka, mada gubi primat.

3. *Paralele sa Marinom i marinistima*. U kritičkim analizama Kročea, De Sanktisa, Flore i drugih, posvećenim italijanskoj lirici sedamnaestog veka (koja se redovno naziva *baroknom*),²¹ nasuprot različitim ocenama kvan-titeta i kvaliteta pesnički novog, vlada jednodušnost u zapažanjima o čestom ponavljanju starih „petrarkističkih“ klišeja, beživotnih i dekadentnih. I zaista, tu ima na pretek fragmentarnih motiva iz dugo imitirane Petrarkine verzije trubadurske lirike, u pojedinim izrazima, ali i u celim pesmama (pre-težno u *sonetnoj* formi). I dalje se vodi klasično kurtoazni ljubavni rat (Ma-rino, „Gioco di racchetta“, *Lira I*;²² „La ninfa tiberina“ Per la signora Angola Vitelli Soderini:²³ „questa d'Amor bella guerrera“ ... „a' belli occhi suoi / cede il valor de' piu famosi eroi“ (str. 24, 27—28); ljubav je neprijateljski plamen koji izaziva patnju, a ova se zbunjeno i čutke podnosi (Marino, „Per un timido e tacito amante“ i „Nel medesimo soggetto“, — *Lira I*); zaveden sjajem dveju prekrasnih zvezda i Grilenconi (Riniero Gril-lenzoni) je pretrpeo brodolom, kao nekad Petrarka („Tormento in amore“); jedan pastir pati „seguendo Amor ch'è mio tiranno e mastro“, jer je njegova ljubljena „quanto bella / tanto fiera e crudel, tanto superba“ (Marino, *I*

¹⁹ Ne ulazeći u problem razgraničavanja definicija „metafizičke“ i „kavaljerske“ poezije, ovde treba istaći čestu koegzistenciju odlika koje se obično vezuju za jedan ili drugi pravac: na primer, u pesmi *To a Lady that desired I would love her* od Karua (Thomas Carew) i u *Sonetu* („Of thee (kind boy) I ask no red and white“) od Saklinga (Sir John Suckling) analiza doživljava i njihove suštine istog je tipa kao u Donovanim „metafizičkim“ ljubavnim pesmama.

²⁰ Dela engleskih pesnika XVII veka (sem Marvela i Dona) navedena su prema tekstu Grirsonove antologije — v. prim. 1.

²¹ V. prvi deo (str. IX—XIII) uvodne studije Ferera (Giuseppe Guido Ferrero) u *La letteratura italiana, storia e testi*, sv. 37, Marino e i marinisti.

²² Naslovi i citati iz dela Marina i marinista dati su, ukoliko nije drukčije nazna-čeno, prema izdanju spomenutom u prethodnoj primedbi.

²³ Citirano prema izdanju Kročea (Benedetto Croce): *Giamabattista Marino, Poesie varie*. Bari, Laterza, 1913.

sospiri d'Ergasto, strofe 14 i 4, *Idilli pastorali*) i tome slično. I kod italijanskih baroknih pesnika je, dakle, stereotipno podražavanje Petrarki još uvek bilo delimično u modi, kao i kod njihovih (u odnosu na neke od njih, mlađih) engleskih savremenika. Pitanje neposrednog uticaja italijanskih pesnika na Engleze (među njima i na Marvela) ovde je skoro nemoguće rasvetliti, jer su i kod jednih i kod drugih neki elementi kurtoazne lirike reprodukovani u tako uprošćenom vidu i pokazuju toliko podudarnosti sa poezijom njihovih odgovarajućih starijih sunarodnika, da na osnovu uporedne analize pesničkih testkova (s obzirom na to da ne raspolažemo spoljnim dokazima) možemo izvesti samo zaključak da je i u Italiji i u Engleskoj paralelno i dalje trajala ista pesnička konvencija. Ovome se, međutim, može dodati da je, s obzirom na različitu sudbinu sonetne forme u ljubavnoj lirici dveju zemalja u XVII veku, verovatno da je negovanje kurtoaznog kodeksa u čistom obliku kod Engleza nastavljeno po inerciji u nacionalnim okvirima, dok su dodiri nekih engleskih pesnika (među njima i Marvela²³) sa italijanskom baroknom lirikom samo učvrstili njihovo uverenje da se takav poetski manir može smatrati još uvek aktuelnim.

II. Kurtoazni motivi u novom kontekstu

Najpre jedna terminološka napomena: pod *kontekstom* se ovde ne podrazumevaju prosto drugi delovi pesme, van stihova u kojima su, nezavisno od njih, obrađeni kurtoazni motivi (kao što je slučaj sa mnogobrojnim fragmentima pomenutim u prethodnom odeljku), nego nov pesnički ambijent, ili čak izraziti žanr, u kome ti motivi drukčije deluju. U tom smislu pesma „The Fair Singer“ predstavlja karakterističan primer novih uticaja i Marvelovog stvaralačkog odnosa prema njima. Ukazujući na paralelu između ove pesme i Marinove *Bella sonatrice* (*Lira*, III), Paola Kolajakomo konstatuje:

Questa poesia si ricollega a quella letteratura di belle sonatrici, bellissime mendiche, bellissime spiritate, belle donne con macchie rosse sul volto e, (perché no?) belle serve, che formava a quell'epoca il diletto e il vanto dei letterati italiani.²⁴

Ovo zapažanje je donekle kompromitovano nerazlikovanjem marinističkih pesama zasnovanih na disonantnoj kombinaciji lepote i deformiteta (ludilo, unakaženo lice, hromost, mucanje, itd.) ili negativnih socijalnih momenata (prosjakinja, sluškinja, robinja) od mnogobrojnih pesama čiju je suštinu spontano definisao marinista Đovaneti (Marcello Giovanetti) naslovom svoje pesme *Descrive le varie azione della sua donna*,²⁵ a među koje spada i Marinova *Lepa sviračica*. Još je manje srećno to što Kalajakomo, povodeći se za čisto estetskim merilom, ne izdvaja ovaj izrazito nov barokni motiv — unošenja dinamičkog elementa ljudskih delatnosti — iz statičkog sveta stare kurtoazne ljubavne lirike:

²⁴ N. d. (v. prim. 4), 109.

²⁵ Iz *Poesie* (1626). Djovaneti, jedan od stilski značajnih marinista, ima znatan broj soneta sa temama ovog tipa.

Si tratta di una poesia ... che ripete fino alla sazietà gli ormai consunti luoghi comuni petrarcheschi intorno alla donna ...²⁶

Međutim, upravo barokni kontekst određene *delatnosti* lepe žene daje Marinu podlogu za antiteze od kojih je sva ova pesma sagrađena. Marvel, obrađujući isti motiv (najverovatnije direktno podražavajući Marinu) u istom novom kontekstu, pokazuje ovde izvesnu konzervativnu tendenciju, tj. više konvencionalnosti, jer težište obrade prebacuje u II i III strofi na strategiju ljubavnog rata, u kome se pevanje pominje samo u obliku kratkih aluzija kao „novo oružje“, a po duhu pesma ostaje u granicama nedovosmlenog kurtoaznog komplimenta.

Direktnog Marinovog uticaja nesumnjivo ima i u Marvelovoj pesmi *The Gallery*. Kolajakomo beleži samo podudarnost u naslovu sa Marinovom zbirkom *La Galleria* (iako za Marvelovu *Galeriju* tvrdi da je „senza dubio ispirata dal Marino“).²⁷ Podražavanje Marinu nalazimo u V strofi, gde je slika („*Venus in her pearly Boat*“) potpuno analogna Marinovoj „*Venere assissa in una conca*“;²⁸ ali pitanje geneze Marvelove pesme je znatno složenije. S jedne strane, njegova osnovna zamisao nije opevanje realističke iluzije koju stvaraju poznate slike i skulpture (kao kod Marina), nego stari kurtoazni koncept o slici voljene dame u srcu, ili duši pesnikovoj;²⁹ s druge strane, umesto jedinstvene imaginarne slike data je zbirka imaginarnih portreta u različitim stilovima: tu su senzualno-mitološki opis (III, V) i mađijska fantastika (IV), toliko karakteristične za italijansku baroknu poeziju, ali i pastoralna idila (VII), nasleđe XVI veka i kurtoazna tiranija (II — u stvari prva slika u „zbirci“) u duhu starije (ovidijevsko-trubadursko-„petrarkističke“) poezije. Kurtoazni koncept daje pesmi tematski okvir, ali je težište obrade (i pesničke vrednosti) na virtuoznosti opisivanja. Zato II strofa, sa čisto kurtoaznim motivom, usled pomećenog konteksta pesničkog interesovanja više deluje kroz likovno rešenje (koje svojom ekstremnošću skoro prelazi u duhovitu karikaturu), nego kao razrada konvencionalne teme ženske okrutnosti.

Sličnu obradu kurtoaznih tema u kontekstu novog pesničkog žanra nalazimo u Marvelovim „pesmama kosača“. Ovaj postupak je najjednostavnije dat u *The Mower's Song*. Okvirni motiv pesme, koji se ponavlja kao refren

„When (For) Juliana came (comes), and She
What I do to the Grass, does to my Thoughts and Me“ —

predstavlja varijaciju na jednu od osnovnih kurtoaznih tema, — surovost sa kojom hladna lepota uništava sve nade, pa i sam život zaljubljenog. Međutim, ambijent pesme nije uopšteno pastoralnog karaktera kao kod nekih engleskih sonetsista 1590-ih godina — Lodža (Thomas Lodge), Smita (William Smith) i Barnfilda (Richard Barnfield) — nego se detaljnim opisivanjem

²⁶ N. d., 109—110.

²⁷ Isto, 110.

²⁸ *La Galleria*, „Le pitture. Favole.“

²⁹ Npr. Konstabl (Henry Constable), *Diana*, 1594, I. 5; Šekspir, sonet 24.

seoske prirode i isticanjem njene čistote i blagotvornosti naslanja na suvremenu francusku senzualističku poeziju povlačenja u prirodu, kakvu su negovali Rakan (Racan), (Theophile de Viau) i Sent-Aman (Saint-Amant).³⁰ Pored prenošenja težišta sa osnovne teme na ilustrativne opise, ovde još jedan momenat menja funkciju kurtoaznog motiva: to je epigramski zaoštrena duhovitost u analoškoj strukturi refrena; zahvaljujući njoj, sumorna ozbiljnost kurtoaznih jada pretvara se u vedrinu, a hiperbole se približavaju granici preko koje se prelazi u parodiju. Ovakvo žongliranje sa stepenom ozbiljnosti jedan je od osnovnih oblika Marvelove svojevrstne duhovitosti, i to ne samo u vezi sa kurtoaznim kodeksom. Zanimljivo je šta o tome kaže A. Alvarez, raspravljajući o poemi *Upon Appleton House*:

All through the poem Marvell has treated the conventional occasions for conventionally exaggerated praise with a polite mock-seriousness, using conceits that are too conceited, too extreme.³¹

Ovo zapažanje može se primeniti i na Marvelove „pesme kosača“, ali zahteva jednu važnu dopunu (i to naročito s obzirom na *Appleton House*). Naime, rezultat ovakvog pesničkog postupka nije burleska, niti je njegova namena ironična. Sasvim je jasno da pohvale Lordu Ferfaksu i njegovoj kćeri nisu bile zamišljene ironično, niti su smele tako da deluju (ovde nam biografski prodaci pouzdano ukazuju na nameru pisca). Alvarez je samo delimično rasvetlio suštinu Marvelove duhovite afektacije:

„... it does seem that when he [= Marvell] played Cleveland's game of wit to amuse his patron and his pupil, he was showing that he knew its precise range and value.“³²

(Reč je o poređenju cveća sa vojnicima u paradnim šarenim uniformama). Ovaj zaključak ne rešava pitanje da li takva afektacija uopšte može da deluje kao kompliment. Odgovor glasi: može, ali to je nova vrsta komplimenta, utoliko što na nov način prilazi starim činiocima komplimenta — hiperbolične pohvale se ne izriču ozbiljnim tonom, nego sa šaljivom afektacijom, čiji je smisao trostepen: svest o neadekvatnosti takvih konvencionalnih izraza, a otud njihovo posmatranje i prikazivanje sa izvesnom dozom komike, što u krajnjoj liniji deluje kao još efektniji kompliment, jer se podrazumeva da je prava vrednost onog što se na taj način hvali tim sredstvima neizreciva.

Imajući u vidu ovakav pesnički postupak — Marvelovu ličnu varijantu italijanske barokne *argutezze*, kojoj odgovara engleski „metafizički“ *wit* — ne možemo se složiti sa Tiljardovim sudom o završenoj strofi Marvelove pesme „The Mower to the Glo-Worms“, koji glasi:

... the stale Petrarchian conceit of the last verse gives the mind a jolt after the fresh and skittich fantasy of the first three verses.³³

³⁰ O uticaju ovih pesnika na Marvela govori M. Bradbruk (M. C. Bradbrook) u članku *Marvell and the Poetry of Rural Solitude*, *The Review of English Studies*, sv. XVII, br. 65 (1941), 38. i d.

³¹ *The School of Donne*, London, 1961, str. 111.

³² Isto, 113.

³³ Citat spomenut u prim. 17.

Tiljard se ovde nije snašao u pitanju pesničke tradicije. Poslednja strofa:

Your courteous Lingshts in vain you wast,
 Since *Juliana* here is come,
 For She my Mind hath so displac'd
 That I shall never find my home.

zasniva se, doduše, na hiperboličnom kurtoaznom motivu, ali je duhovitost u njenoj obradi (izgrađena na kontekstu prve tri strofe) nova i sveža. A prve tri strofe, koliko god da su inventivno rešene, predstavljaju varijaciju na jedno opšte mesto italijanske barokne lirike — duhovita ili sentimentalna zapažanja i razmišljanja podstaknuta večernjom pojavom svitaca.³⁴

Istog je karaktera, mada daleko složenija, pesma *Damon the Mower*. Prvih pet strofa razrađuju kurtoaznu antitezu ljubavnog žara zaljubljenog i ledenu hladnoću dame u kontekstu modne pastoralne poezije (uveliko negovane ne samo kod pomenutih francuskih pesnika, već i kod marinista),³⁵ ali sa mnogo prisnih realističkih detalja; motiv je jednim delom (strofe I—III) prikazan duhovito, čak šaljivo, ali se u nastavku (IV—V) ton uozbiljuje. Drugi deo pesme sačinjavaju strofe VI—VIII, opisno-pastoralne, ali i sa folklornim elementima (igre vila). Treći deo (IX—XI) predstavlja povratak na prvobitnu temu, sa komičnim incidentom (kosač se posekao kosom), što daje povod za završenu tragikomičnu poentu, u kojoj se prepliću detalji iz narodne medicine, kurtoazno očajanje zbog ljubavne rane i završna kosačeva igra reči i duha na račun smrti:

For Death thou art a Mower too.

Zaključak o pesnikovom odnosu prema kurtoaznom motivu u ovoj pesmi zavisi od odgovora na pitanje: da li bi dotična Julijana primila pesmu kao ljubavnu izjavu sa komplimentima, ili kao izrugivanje? (Uopšte nije važno, sa književne tačke gledišta, da li je takva osoba stvarno postojala ili ne). Da je Petrarkina Laura uskrsla i pročitala Marvelovu pesmu, verovatno bi je shvatila kao neozbiljnu i smrtno bi se uvredila. Da bi se ova pesma primila kao laskava ljubavna izjava (što je ona u osnovi mogla da bude) potrebno je izvesno prilagođavanje senzibiliteta — navika da se kompliment oseti kroz duhovitost, koja mu, štaviše, pridaje glavnu draž. U odnosu na otužna jadanja sonetista 1590-ih godina (časni izuzeci, sa smislom za humor, bili su Sidni, Grevil i Šekspir) ovakva obrada kurtoaznih motiva predstavljala je nesumnjivo

³⁴ Npr. Marino, „la bruna pastorella“, st. 446—74; Stiljani (Tommaso Stigliani), dve pesme pod naslovom „Desiderio di lucciole“ („Belle lucciole mie...“ i „Lucciole mie, che d'or le groppe avete...“); Kaetano (Scipione Caetano) — „Pargoletto animal, cui diè natura...“; Fontanela (Girolamo Fontanella) — „Alla lucciola“, dva soneta: „Mira incauto fanciul lucciola erante...“ i „O luccioletta mobile e vagante...“ (veoma bliska Marvelovoj po zamisli); Batista (Giuseppe Batista) — „Cava moralità dalla lucciola“ (sa istim konceptom u prvoj tercini kao u poslednjoj strofi kod Marvela); Lubrano (Giacomo Lubrano) — „Le lucciole“. Na omiljenost ove teme kod italijanskih baroknih pesnika ukazuju i Ferero (n. d. — v. prim. 21 — str. 524, u fusnoti).

³⁵ Npr. Marinovi *Idilli pastorali*.

osveženje. Marvel u tom pogledu nije bio usamljen. U različitoj meri nalazimo istu pojavu i kod drugih engleskih pesnika prve polovine XVII veka, bilo da su ih istoričari književnosti svrstali u „metafizičare“ ili „kavaljere“: na primer, Taunsend (Aurelian Townshend) u poslednjoj strofi *Loves Victory*, inače čisto kurtoazne pesme, daje stidljiv nagoveštaj takve galantne duhovitosti; Don u izrazito „metafizičkoj“ pesmi „The Funeral“ svodi poslednju strofu (citiranu na početku ovog rada) na kurtoaznu koncepciju ljubavne patnje, začinjenu duhovitom poentom; Lavlejsova (Richard Lovelace) „*Gratiana dauncing and singing*“ podseća na Marvelovu *The Fair Singer*, dok Sakling u pesmi koja počinje stihom „My dearest Rival, least our Love“ i u mnogome podseća na Marvelovu *To his Coy Mistress*, u suštini od početka do kraja razrađuje kroz duhovite dosetke kurtoaznu ideju služenja dami. I kod italijanskih pesnika toga doba (Marino, *Canto insidioso*, *Errori di bella chioma*, *Lira*, II; već pomenute pesme marinista posvećene raznim delatnostima lepe dame; pesme o svcima; itd.) galantna duhovitost igra značajnu ulogu, mada je više orijentisana u pravcu čulnosti, ili pak bizarnih opisa. Sistematska analiza ovih paralela sa Marvelom ne spada u ciljeve ovog članka; a navedeni primeri dovoljno jasno određuju jedan aspekt literarne klime kome je Marvel dao svoj individualno obojen prilog — ilustrativno proširenu razradu standardne, ali duhovito sagledane kurtoazne tematike.

III. Suštinski preobražaj kurtoaznih motiva

U nekoliko pesama Marvel je uneo pojedinačne tematske motive kurtoazne lirike, uobličene sredstvima konvencionalne frazeologije, ali je tema u celini pretrpela bitne promene (nasuprot rešenjima opisanim u prethodnom odeljku, gde je opšti smisao ostao konvencionalan, ali je izraz i način izlaganja izmenjen). Ovaj postupak je možda najjednostavnije ostvaren u *Daphnis and Chloe*, V:

He, well read in all the ways
By which men their Siege maintain,
Knew not that the Fort to gain
Better 'twas the Siege to raise.

Pesma je i inače eklektički satkana od pastoralno-elegičnih i anakreontskih elemenata, „kavaljerske“ frivolnosti i „metafizičke“ analize emotivnih procesa, a citirana strofa je poseban primer kombinacije raznorodnih poetskih činilaca. Konvencionalne kurtoazne slike (Siege, Fort), oko kojih su pesnici nekad razvijali detaljne opise surovog ljubavnog rata, ovde su poslužile za ironično suprotstavljajanje kurtoazne teorije (prva dva stiha) ciničnoj praksi (druga dva stiha), koja opet ima svoje literarno poreklo — bilo da se prvenstveno posmatra kao odjek Ovidijeve *Ars amatoria*, ili suvremene „kavaljerske“ struje (nalik na Saklingovu podrugljivu pemu *Why so pale and wan...*), ili ideje u prvoj strofi „Song, that Women are but Men's Shadows“ Bena Džonsona (Ben Jonson), uz formalni uticaj klasičnog epigrama.

Pesma *The Match*, neka vrsta tematske antiteze u odnosu na *The Definition of Love* (najčešće citirana kao primer „metafizičkog“ elementa kod

Marvela) sastoji se zapravo od dve nezavisne pesme, koje bi i sadržinski i izražajno bile potpuno u skladu sa kurtoaznim kodeksom, da nije poslednje strofe, koja ih povezuje i pridaje im potpuno drukčiji smisao. Prva „pesma“ (I—IV) predstavlja pohvalu lepote dame na bazi koncepta o riznici prirode. Sličan motiv o čudesnoj tvorevini Prirode ima Petrarka („Chi vuol veder quantunque po natura...“ *Rime*, son. 248) i, po ugledu na njega,³⁶ Sidni (*Astrophil and Stella*, 1591, Q 2, 71). Još bližu verbalnu paralelu sa I strofom (Nature... store) sadrže Šekspirovi soneti 11, st. 9 i 68, st. 13. Druga „pesma“ (V—IX) govori o zaljubljenom kao o zapaljivoj smeši; ideja je stereotipna, mada ima „modernističkih“ detalja u nabranjanju vrsta i hemijskih osobina pojedinih goriva (npr. „Nitre thirce refin'd). Nekonvencionalan je, međutim, spoj obe tvorevine, tj. žene i muškarca, na kraju pesme (nasuprot paralelnim linijama koje se nikad ne sastaju i opoziciji zvezda u „Definiciji ljubavi“):

So we alone the happy rest,
Whilst all the World is poor,
And have within ourselves possess
All Love's and Nature's store.

Za ove stihove ćemo uzalud tražiti paralelu kod „petrarkista“, ali ćemo je naći kod Dona:

For love, all love of other sight controules,
And makes one little roome, an every where.
Let sea-discoverers to new worlds have gone,
Let Maps to other, worlds on worlds have showne,
Let us possesse one world, each hath one, and is one.

(The Good-morrow, II. 3—7)

Transformacija kurtoaznog u Marvelovoj pesmi izvršena je, očigledno, u pravcu „metafizičkog“.

Mnogostruko je izmenjena suština i funkcija kurtoaznog motiva — hiperbolične pohvale lepote u obliku „silaznog opisa“³⁷ — u čuvenoj pesmi *To his Coy Mistress*. Ovaj motiv je u stvari samo ilustracija prvog dela opšte teme, koja nije kurtoazna, već anakteontsko-horacijevska („carpite florem“); to je jasno već iz epiteta u naslovu: „Coy“, a ne „Proud“, a i završni deo („Now therefore...“) ima karakter superiornog ubedjivanja, a ne ponizne molbe, koju su uveli trubaduri. Snaga ove pesme je u sintezi (ne eklektičarskoj heterogenosti!) različitih pesničkih žanrova (kurtoaznog opisa u prvom,

³⁶ Na ovu pozajmicu (u slobodnoj obradi) ukazala je Dž. Skot (Janet G. Scott) u *Les sonnets élisabéthains*, Paris, 1929.

³⁷ Tipičnu obradu ovog motiva nalazimo već kod Watsona (Thomas Watson) — *Heccatopathia*, 7 (1582) i, kasnije, kod Spensera — *Epithalamium*, X strofa.

baroknog motiva groba u drugom³⁸ i „metafizičkog“ emotivnog mišljenja u trećem delu) unutar osnovne, višestruko produbljene teme.

Za motiv divljenja lepoti (st. 6—18) Marvel ovde uopšte nije tražio specifična verbalna rešenja, već je upotrebio samo izvesne opšte pojmove iz kurtoaznog kodeksa (praise, eyes, breast, the rest, complain, refuse). Kao da je nabrojao podnaslove iz kakve klasifikacije kurtoazne frazeologije! Pesnika je ovde očigledno interesovalo idejno i strukturno rešenje motiva, a ne njegova verbalna razrada. Od Saklinga je iz „My dearest Rival, least our Love“ preuzeo ideju da se za ljubavne jade izradi *program*, koji traje do smrti („... till paler death / Come with a warrant for our breath“ — st. 35—36), ali je tu ideju dramatizovao čuvenim obrtom „But at my back...“; od Kaulija je za svoj „program“ pozajmio iz „The Mistress“³⁹ progresivni niz godina, zamenivši proizvoljnost Kaulijevog nabiranja progresijom primamljivosti ženskih čari u silaznom smeru. Strukturno uklapanje ovog dela pesme u celinu odredilo je ujedno njegov dublji smisao. Za strukturu ovde nisu bitne reči *This* i *now* (st. 2, 33, 37. i 38), na čemu insistira Elro (Robert Ellrodt),⁴⁰ jer je pesma sva u znaku sinteze i uopštavanja, a ne svođenja na trenutni doživljaj; daleko je važnija gramatička podela po glagolskim načinima: prvi deo — konjunktiv, odnosno kondicional nestvarnosti; drugi deo — indikativ opšteg prezenta; treći deo — imperativ 1. lica množine.

Kondicionalom nestvarnosti u prvom stihu Marvel je naglašenu hiperboličnost kurtoaznog udvaranja stavio u nereálnu situaciju, ostajući pri tom stalno u okvirima stvarnosti; on ni u jednom trenutku čak i ne simulira takvo udvaranje. Stoga je sa stanovišta retorike neprecizno govoriti, kao što se to od Eliota⁴¹ naovamo praktikuje, o efektu *iznenađenja* u prvom stihu drugog dela pesme (*But at my back*), jer je to antiteza, formalno *pripremana* od samog početka pesme. Ali poenta stihova 6—18 je u tome što kondicionalnost hiperbola u njima nije samo negacija, uviđanje njihove nereálnosti (taj efekat su postigli već Spenser i Sidni u svojim sonetima, a prevazišao ga je Šekspir⁴²) i nije njihovo svođenje na racionalno, kao što tvrdi Buš (Douglas Buch);⁴³ to je saznanje o neostvarljivosti i neracionalnosti ljudske potrebe za dostojnim negovanjem ljubavi (v. st. 19—20), koje dovodi do očajanja i do filozofije aktivne borbe za uživanje, a protiv očajanja (st. 43—46), bliže modernom egzistencijalizmu nego antičkom hedonizmu.

³⁸ Smrt i grob česte su teme marinista (Marino, *Adone*, Canto XVIII, *Atteone* (iz *La Sampogna*); Paoli (Pier Francesco Paoli), „La tomba“ (*Rime*, 1609); Romanjezi (Michelangelo Romagnesi) [„La tomba“]. „Allor ch'io copra in sonno eterno i lumi“; Galeani (Antonio Galeani), „Essorta alla considerazione della morte“; Di Pers (Ciro di Pers), niz pesama o časovnicima — „Orologio di polvere“, „...da rote“, „...da sole“ — up. Marvelov cvetni časovnik u „The Garden“, IX.

³⁹ Na ovu paralelu ukazuje Margoliut u navedenom izdanju Marvelovih dela (v. prim. 14) — I, 222.

⁴⁰ N. d. (v. prim. 2), 115.

⁴¹ „Andrew Marvell“, izd. *Selected Essays*, London, 1932, st. 295.

⁴² Vidi poglavlja posvećena ovim piscima u delu Stevenson, David Lloyd, *The Love Game Comedy*, New York, 1946.

⁴³ „In Marvell's first paragraph emotion is so interpenetrated with apparent levity that hyperbole, being hypothetical, becomes rational“. *English Literature in the Earlier Seventeenth Century 1600—1660*. Oxford, 1945.

Najzad, posebnu pažnju zaslužuje pesma *The unfortunate Lover*, u kojoj se Marvel najviše udaljio od kanona kurtoazne lirike, pri obradi jedne od njenih omiljenih tema. Biografska radoznalost načinila je od te pesme „zagonetku“ i uputila neke kritičare u pogrešnom pravcu. Kada Elro izjavljuje:

... en cet *énigmatique* poème (kurziv A. N.), *The unfortunate lover*, les couleurs, franchement emblématiques, satisfont les yeux avant de satisfaire l'esprit⁴⁴.

nameće se zaključak da je to tačno, ali samo za one koji ne shvataju karakter pesme. Iako se Elro ovde ograđuje od potrebe biografske identifikacije,⁴⁵ on ipak pokazuje da zbog nepoznavanja osobe na koju se pesma odnosi vidi samo pesničke figure, a ne i njihov smisao:

Quel que soit le sens secret de ce récit énigmatique, les images y vivent de leur propre vie, la description a un éclat indépendant de l'idée. L'effet poétique est atteint grâce a l'étrangeté du poème, grâce a son obscurité même...⁴⁶

Ali, zar je pesma napisana baš tako nejasno, ili čak namerno nejasno? Enigma je ista kao ona koju su pristalice biografske teorije napravile od Šekspirovih soneta.⁴⁷ Kada bi se i otkrilo koju bi istorijsku ličnost trebalo da predstavlja ljubavnik u ovoj pesmi, saznalo bi se to i ništa više. Uostalom zašto se ne interesujemo ko su *Coy Mistress*, *Juliana* i *Celia*?

Dok je biografski identitet nesrećnog ljubavnika nepoznat, njegova literarna biografija je jasna — ona zapravo čini sadržinu pesme. Od rođenja pa do smrti njegova sudbina je ocrtana kroz dve vrlo tipične slike, gotovo dva simbola ortodoksne kurtoazne lirike: brodolom u ljubavnoj buri i ljubavni rat.

Identifikacija zaljubljenog sa brodom koji se poigravaju razbesneli talasi potiče od Petrarke („Passa la nave mia colma d'oblio — *Canzoniere*, CLXXXIX), a kod Engleza je bila veoma omiljena — obradili su je Vajat (Prevod Petrarkinog soneta), a kasnije, manje ili više slobodno Spenser (*Amoretti*, XXXIV, LXIII i delimično LVI), Linč (Robert Linche; *Diella*, XVII, XX); anonimni autor zbirke *Zepheria* („Canzon“ 39), Šekspir (son. 80) i drugi. Niz verbalnih detalja Marvelove pesme veoma su bliski Vajatovom prevodu „My galy...“ (Strofe II, III i VII).

⁴⁴ N. d., 153—54.

⁴⁵ Elro navodi kao pretpostavku da bi se pesma mogla odnositi („pourrait être“) na jednu epizodu iz života Čarlsa I (n. d., str. 154. fusnota 72, prema Bradbrook — Thomas, n. d., — v. prim. 3 — str. 29), a s rezervom pominje mišljenje da je u njoj parodirana jedna ličnost iz Sidnijeve *Arkadije* (prema E. E. Duncan-Jones, *Notes & Queries* 198 (1953),

⁴⁶ N. d., 154—55.

⁴⁷ H. E. Rollins, u izdanju Šekspirovih soneta *New Variorum*, New York, 1944, sv. II. Appendices, osvetlio je sve stranputice kojima su se kretali kritičari u potrazi za rešenjem „zagonetke“ ili „misterije“ te zbirke. Da je njegov ogroman trud za neke ostao bez rezultata, pokazuje nedavno objavljena Šekspirova biografija (A. L. Rowse, *William Shakespeare: A Biography*, London, 1963) u kojoj se, bez ikakvog objektivnog razloga, ponavljaju neke stare identifikacije ličnosti u „Sonetima“.

Prizori iz ljubavnog rata, za koji je Petrarka dao mnogobrojne uzore (npr. Sonetto in Vita 91 — „Amor, che nel pensier mio vive e regna“, koji su nezavisno preveli i Vajat i Sari), a varijacijama na tu temu kod elizabetinaca nema kraja; Marvel ju je u više mahova obradio (v. klasifikaciju, tačka 5). „Ratovanje“ nesrećnog ljubavnika odvija se u stilu viteškog turnira (strofe VI i VII) na kome mu je krilati Amor nemilosrdni protivnik:

And tyrant Love his breast does ply
With all his wing'd Artillery.

(V. 5—6)

Značajno je i to što su ove dve teme još uvek bile u modi kod marinista u Italiji (o čemu je ovde već bilo reči). Ali one su u Marvelovoj pesmi pretrpele višestruku transformaciju.

Pre svega, uvodna strofa daje osnovni ton pesmi — a ona je duhovito ironična na račun ljubavnih jada. To su, kaže Marvel, u stvari lepe igre, za kojima stariji mogu samo tužno da uzdišu:

Alas, how pleasant are their dayes
With whom the Infant Love yet playes!

(I. 1—2)

Drugi antikurtoazni momenat dat je u st. 5—8, tvrđenjem da je ljubav kratkog veka.

Priča o nesrećnom ljubavniku, koja sledi, razvija kurtoazne hiperbole do fantastičnih razmera; umesto da ljubavnik bude u opasnosti da pretrpi brodolom, već je njegovo rođenje pikantno-tragična posledica brodoloma; umesto da počne da pati od ljubavi kao odrasla osoba, on od malih nogu stvara zalihu suza od morske vode, uzdaha od burnih vetrova, a morski gavranovi ga odgajaju hraneći ga praznim nadama koje se pretvaraju u očajanje i istovremeno mu čupaju srce kljunovima (da li je to sećanje na mit o Prometeju?). Ovako očigledno preterivanje, koje, da ironija bude veća, daje „uverljiva“ objašnjenja ranije obično nemotivisanih procesa kurtoazne ljubavne patnje (metaforička identifikacija suza i uzdaha sa kišom i vetrom; paradoks žive smrti neuslišenog ljubavnika — „Th' *Amphibium* of Live and Death, V. 8) može se, u svetlu prve strofe, shvatiti samo kao burleska. „Smrt“ opisana u poslednjoj strofi jeste „umiranje“ od ljubavi — uz kozmetičke mirise i muziku; to nije propast, već samo odličan izvor književne inspiracije (VIII. 7).

Pored parodiranja sudbine super-tipičnog kurtoaznog ljubavnika, pesma sadrži neke izrazito *barokne* karakteristike, naime takve koje su poznate kao tipične kod italijanskih baroknih liričara. To su kvazi-mitološka povest kao tip pesme (up. Marinove *Idilli favolosi*), zatim mađijsko prikazivanje prirode i dočaravanje grandioznih prizora prirode zahvaćene olujom (naročito III. 7—8 i IV 1—2), konkretizovani opisi fizičke akcije (naročito VII. 1—6) i najzad, pronicljiva duhovitost i otkrivanje emblematskih formi kao novo uočavanje postojećih analogija u strukturi sveta (*Banneret*, In a *Field Sable* a *Lover Gules*) — upravo one odlike koje sačinjavaju fond poetski novog

kod Marina i drugih italijanskih pesnika njegovog pravca.⁴⁸ Slikovni repertoar ove pesme ne živi, dakle, svojim nezavisnim životom, već predstavlja izraz barokne obrade kurtoaznih motiva pod uticajem suvremene (odnosno nešto ranije) italijanske poezije.

★

Posmatran u celini, Marvelov odnos prema kurtoaznom kodeksu ukazuje nam se kroz dva osnovna momenta: književnoistorijski i individualni, a ujedno daje i odgovor na pitanja postavljana u ovom radu.

Obradom kurtoaznih motiva u nesonetnim formama, u tematski suženom i frazeološki tipiziranom vidu, zatim u poetskom kontekstu duhovitosti i novih izvora zapažanja i najzad sa suštinskim izmenama u duhu suvremenih engleskih pesnika „metafizičara“ ili „kavaljera“, ili pak italijanskih baroknih liričara, Marvel u sebi sjedinjuje sve varijante suvremenog bavljenja ovim pesničkim žanrom. To znači da je on ne samo tipičan, već i najraznovrsniji među nastavljacima toga žanra kod Engleza u XVII veku. I mada usled toga kod njega ponekad ima eklektičarske raznorodnosti, koja remeti estetski efekat pesme u celini, u dve pesme je postigao srećan sklad: baroknu groteskno-emblematsku fantaziju na kurtoazne motive — u *The unfortunate Lover* i sintezu anakreontskog, trubadurskog i „modernog“ (životnom borbom mučenog) pesničkog shvatanja ljubavi — u *To his Coy Mistress*.

Donekle je paradoksalno da pisac koji asimilira takoreći sva značajnija pesnička strujanja svoga doba⁴⁹ (što se bitno razlikuje od asimilacije raznovrsnog literarnog i neliterarnog materijala, kao kod Šekspira) pokazuje snažnu individualnost. Ta pojava je kod Marvela ipak sasvim razumljiva, jer osnovu njegove pesničke individualnosti čini osobeni mentalitet — izrazito intelektualan, sa uzdržanom, uravnoteženom oštrinom duha, a bez spontane senzualnosti. Stoga je njegova verzija kurtoazne ljubavi (ne uzimajući u obzir neinspirisano ponavljanje nekih starih motiva) stilski specifična i u formalnim i u suštinskim transformacijama: slikovito precizna, bitko duhovita, nesentimentalna i neuzbuđena. No to ne znači da Marvel nije pisao pravu ljubavnu poeziju; jer pored toga što je, drugim poetskim sredstvima, izrazio erotske apetite (*Upon Appleton House*, LXXXII—LXXXIII, LXXXV), finu sublimaciju libida (*The Nymph complaining for the death of her Faun*) i seksualnost koja se koleba između perversnosti i „platonske“⁵⁰ tj. neostvarene ljubavi (*Young Love*), on je u nizu pesama ostvario originalan pesnički spoj kurtoazne ljubavne lirike i poetike prve polovine XVII veka snagom jedne intenzivne i zrele intelektualnosti.

⁴⁸ Analizu ovih odlika kod Marina, ilustrovanu najviše citatima iz njegovog obimnog speva *Adone*, daje Ferero u predgovoru navedenoj zbirci tekstova Marina i marinista (v. prim. 21), str. XIII—XXIII.

⁴⁹ Zapažene su čak i neke značajne stilske sličnosti između Marvela i Milтона — stvaranje precizno vizuelnih slika na osnovu konkretnih opažaja (Elro, n. d., 152).

⁵⁰ „Platonska ljubav“ između osoba suprotnih polova kod Platona se nigde ne spominje. Zabunu su stvorili italijanski neoplatonisti u XV i XVI veku mešanjem učenja o ljubavi u „Gozbi“ i kurtoaznog kulta dame. (V. autorovu disertaciju — prim. 8 — I, 33—37).

Dr Aleksandar Nejgebauer

TRANSFORMATIONS OF THE COURTLY CODE IN MARVELL'S POETRY

Summary

Marvell's use of the conventions of courtly love, comparatively neglected by modern critics, is discussed in the present paper as a poetic process within the historical framework of contemporary English „metaphysical“ and „cavalier“, and Italian baroque poetry. The relationship between imitation and originality, and the degree of seriousness in Marvell's handling of the courtly mode are regarded as the two essential problems arising from the nature of the subject.

A classification of typical courtly love motifs and verbal patterns found in Marvell's work (1. Hyperbolic praises of the lady's beauty and virtues; 2. Love as heat, or a flame; 3. The lover's sufferings; 4. The lady's cruelty; 5. Amorous warfare; 6. Constancy in love; 7. The paradoxes of love; 8. References to Cupid) reveals a limited range of courtly (or „Petrarchan“) elements, as compared to earlier uses in the work of the English sonneteers of the 1590-ies, though almost invariably in their standardized idiom. These are found in thirteen of Marvell's poems, of unequal aesthetic merit. The creative use of such elements by the poet (not to be confused with their mere presence in his productions) is then classified into three categories:

I — *Reproduction of courtly motifs.* This procedure — in fact, mere imitation — a current one with other contemporary poets, English and Italian (Marino and his followers) is found in short fragments of *Upon Appleton House*, *Mourning* and *Two Songs at the Marriage of the Lord Fauconberg and the Lady Mary Cromwell*; however, in *The Picture of little T. C. in a Prospect of Flowers* courtly adulation and conceits of amorous warfare occupy three whole stanzas.

II — *Courtly motifs in a new context.* Here Marvell is seen employing conventional elements of courtly love-poetry within the context of the seventeenth-century tradition of wit and the descriptive inventions of the Italian baroque poets and the French *Libertins*, but also with certain original homely touches. This group includes *The Fair Singer* and *The Gallery* (where Marvell is indebted to Marino, but also to the older courtly poetry), as well as three of the *Mower* poems — *The Mower's Song*, *The Mower to the Glo-Worms* and *Damon the Mower*, where glimpses of the native countryside lend fresh interest to the still fashionable pastoral convention.

III — *Essential transformation of courtly motifs.* While in *Daphnis and Chloe* only stanza V is relevant to this group, in *The Match* it is the „metaphysical“ union of the lovers (in contrast to *The Definition of Love*) that alters the nature of the two conventional descriptions — the lady's superlative beauty and the lover's uncontrollable flame. In *To his Coy Mistress*, the courtly element consists in the „downward description“ of the lady's charms, couched in terms of regretted unreality and integrated into a whole with the Anacreontic invitation to love, the baroque attitude to time and death, and a modern, rather than hedonistic, response to these phenomena. *The unfortunate Lover* is seen as a hearty parody of the character of the typical courtly lover, enriched with a number of creative features which Marvell shares with the Italian baroque poets.

The final considerations indicate firstly, that Marvell's handling of the courtly code is in tune with contemporary practice, only much more varied than in other poets, and secondly, that his maturely intellectual personality not only lends an individual charm of style to his finer uses of courtly love patterns, but also secures their intrinsic value as poetry.

A KÓRÓGYI NYELVJÁRÁS IGETŐ-RENDSZERE

Dr. Olga Penavin

Benkő Loránd, magyar nyelvtudós 1960 - 61 - ben Jugoszláviában. A Magyar Nyelvatlasz részére végzett gyűjtőmunkája során rádöbrent arra, amit mi már régen tudunk és ami miatt végezzük idestova 15 éve népi nyelvi gyűjtőmunkánkat. Ezt olvassuk Benkőnél: " — A megvizsgált bánsági, bácskai, drávaszögi, szlavóniai kutatópontok nyelvjárási anyaga változatosságával, különlegességeivel olyan csemegével szolgált számunkra, amely vetekszik a legérdekesebb délerdélyi vagy csángó nyelvjárásszigetek gyűjtési élményeivel; e nyelvjárási részlegek méltán sorakoznak a magyar nyelvjárástípusok legszínesebb gyöngyszemei közé"¹. Kevéssel előbb elárulja, hogy nem voltak felkészülve ilyesmire: „Számításba véve azonban e vidékek magyar lakosságának jobbára újabban, a török kiűzése utáni időben települt voltát, nyelvjárási anyaguknak viszonylag szokványosan „alföldi” szintelen voltára, mindenfajta nyelvi különlegességtől való mentességre lehetett számítani. Erre az előzetes hiedelemre azonban az eddigi gyűjtések alaposan rácáfoltak“². Tovább menve kijelenti azt, amit mi is régóta hangoztatunk: „Ennek az önmagában is különleges, magyar dialektológiai és általános nyelvészeti szempontból egyaránt érdekes . . . nyelvjárási anyagnak . . . az adja meg a szinte megbecsülhetetlen értékét, hogy az eddig birtokunkban levő mai magyar nyelvjárási anyagnál általában sokkalta jobban felhasználható az összehasonlító nyelvjáráskutatás . . . vizsgálataiban“³. „ . . . az összehasonlító nyelvjárástan számára kitűnő fogódzókval szolgálhat nyelvtörténeti- nyelvjárástörténeti mozzanatok felderítésében“⁴.

Így „A nyelvelmékek mellett- és egyéb, lényegében másodrangú nyelvjárástörténeti forrásanyagok előtt- előtérbe kerül egy másik nagyfontosságú forrásanyagnak, munkaterületnek a szerepe: a mai, élő nyelvjárási anyagból való visszakövetkeztetés“⁵. Ezért foglalkozunk az egyik archaikus, homogén magyar nyelvjárássziget, a szlavóniai Kórógy nyelvének igitő-rendszerével.

Elemzésünk alapja egy körülbelül harminc oldalnyi szöveg, melyet magnetofonszalagról jegyeztünk le. A beszélgetés illetve elbeszélés a földművelésre és állattenyésztésre vonatkozik. A beszélő illetve adatszolgáltató

¹ Benkő Loránd, *Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban*, Magyar Nyelv 1961. 4. szám. 405. o.

² u. o.

³ u. o.

⁴ u. o. 407. o.

⁵ u. o. 401. o.

Szólóskai Erzsike 22 éves háziasszony, tökéletesen beszéli falujának nyelvét, köznyelvi, irodalmi nyelvi hatás ritkán éri, mert állandóan a faluban él, rádiójuk nincs, magyar újságot csak hetenként egyszer olvas, férjével, anyósával, szüleivel, testvérével, környezetével, akikkal állandóan érintkezik, a saját anyanyelvjárásán beszél. A városban, Eszéken tört horvátsággal érteti meg magát. Piacozás közben a baranyaiakkal való érintkezés nyelvi hatása jelentéktelen. Beszéde tipikusnak vehető. Egyébként felvételezés illetve beszélgetés közben a résztvevők közössége, a hallgatóság is állandóan ellenőrizte az elhangzottakat.

A fent említett szövegben 300 ige fordult elő. Ezek alapján próbálunk némi következtetést levonni az ige- és igetövek rendszeréről és használatáról.

Mivel a szavak szófaji jelleg szerint másképpen viselkednek alaktani szempontból, ezért külön foglalkozunk az ige- és igetöveivel. Előljáróban azonban említsük meg, hogy azokat a szótöveket, melyeknek csak egy alakjuk van, egyalakú szótövekként, melyeknek egy vagy több alakjuk van, azokat többalakúaknak nevezzük. A két csoport élesen elválik egymástól. A magyar szótövek nagy többsége egyalakú, a kisebb résznél a fő belsejében vagy végén valamilyen változás, többnyire egy hangra kiterjedő időmérték- vagy hangszínváltozás van⁶. A többalakú töveknél általában két főalak szerepel:

1. szótári főalak (forog, alszik),
2. nem szótári főalak (forg-, alud-, alv-).

Megesik, hogy több nem szótári főalakja van a szónak, például: alszik: alsz-, alud-, alv-. Általános jelenség, hogy az ige- és igetövek szótári főalakja majdnem minden típusban mássalhangzóra végződik. A kórógi adatok is bizonyítják ezt.

Kórógi ige- és igetövek:

I. Egyalakú ige- és igetövek:

1. -t végű ige- és igetövek

A. magánhangzó + t

- a) hosszú magánhangzó + t: fűt, hűt, üvölt (-l kiesésével), lát, zút, bűt, gyút, gyút, nyút (-j kiesésével);
- b) rövid magánhangzó + t: ággát, forgát, k^oör^o, nyit, részkét, szerét, vet, vezet, üt;

B. mássalhangzó + t

- a) j + t: hajt;
- b) l + t: tilt;
- c) n + t: bont, szánt;
- d) r + t: ért, írt, tárt;
- e) s + t: fest;
- f) sz + t: ákászt^o, választ;

C. -at, -et képzős: örlet;

D. -tat, -tet képzős: élöztet, futtat, kintat, legeltet, nyomtat, ültet;

⁶ A Mai Magyar Nyelv Rendszere Leíró Nyelvtan I. 1961. 300. o.

- E. -int képzős: ásint, csettint;
- F. -ít képzős: fordít ~ fordét, épút, melegút, nyerút, pírút, síkút, szorít, t^{er}út (az -ít képző -ét, -út, -út változatban szerepel);
- G. -gat, -get képzős: hálgát, íjgát, mesélget, t^{er}öget;
- H. -gat + -óz képzőbokkal: tisztogátó, p^orolgátó;
2. egyéb végű igék:
- A. -k végű: бүк, p^uk, rák, szok-ik;
- B. -m végű: nyom;
- C. -n végű: fon, gyón, történ-ik;
- D. -ny végű: hány, vony;
- E. -gy végű: fágy, fogy ≈ fogyik, hágy;
- F. -j végű: áj, fáj;
- G. -p végű: csáp, kop-ik;
- H. -ng végű: ing, borzong;
- I.
- a) -l végű: fül, lel, súl, t^ol, ül; hálj-ik;
- b) -l képzős: bárázdol, beszél, boronáol, csépol, dāol, ekél, fárkál, fuseráol, fütül, hál, használol, íringáol, k^oszál, kérésztol, koláotol, molil, munkáol, páráncsol, pipáol, pucol, szitáol, tréfáol, ugárol, vásál, zsúol, nyilláml-ik, múl-ik;
- c) -lal képzős: váslál;
- d) -kol képzős: húszkol;
- e) -ul, -ül~il képzős: ávil, jávil, fordil, szabádil, szőkül, t^oánil;
- f) -döl képzős: tördöl;
- J. -r végű: ákár, bír, ér, ismér, jáor, kísér, szór, szúr, tákár, vákár, ver, zár;
- K. -g -végű: bóg, hápog, korcog, köhög, korog, mőkög, nyámvág, rúg, púszog, szíszög, trüsszög;
- L. -z képzős: délebédöz, éroz, gánéz, gerebényöz, hejöz, húz, koplóuz, kötöz, nevez, nyíz, öntöz, őroz, szomjaz, szánkóz, t^oákáröz, veteményöz;
- M. -odik, -ődik ~ udik: sárgudik, áolmodik, betegödik, élédelődik, feketödik, forgolóudik, gázosodik, gúbáosodik, hordódik, keverődik, ugárosodik;
- N. -kozik képzős: gondokozik;
- O. -ezik, -özik, — ózik képzős: gúnáorozik, gyökerezik, tákározik;
- P. -dos képzős: fogdos;
- R. -d végű: ád, ákád, engéd, föröd, márád, mond, öbred, porlád, rohád, szákád, szárád, szed, topod.

Használatuk

Ezek az igék ragtalan alakjukban mássalhangzóra végződnek: füt, köt, zút, bút, száont, tárt, f^oest, váolászt, örlet, ültet, áosint, terút, íjgát,

tisztogatóz, p^cuk, nyom, fon, fogy-ik, áj, pípáol, kop-ik, borzong, húszkol, jávil, tördöl, gánéz, gondókoz-ik, mond, stb. Ezzel szemben a ragok, jelek, képzők legtöbbször kötőhangzóval kapcsolódnak, éppen a kötőhangok minőségében és bizonyos ragok használatában van eltérés a kórógyi népnyelv és az irodalmi nyelv között. Hogy ezt kimutathassuk, meg kell vizsgálnunk az egész igeragozási rendszert.

Először az alanyi ragozást elemezzük.

Alanyi ragozás :

Jelentő mód, jelen idő :

Egyesszám :	1. fűt-ök	hajt-ok	száont-ok	öröz-ök
	2. fűt-öl	hajt-ol	száont-ol	öröz-öl
	3. fűt	hajt	száont	öröz
Többesszám:	1. fűcs-önk	hájcs-onk	száoncs-unk	örözz-önk
	2. fűt-tök	hajt-tok	száont-tok	örösz-tök
	3. fűt-nek	hajt-nák	száont-nák	öröz-nek

Egyesszám :	1. örlet-ök	feketöd-ök	mond-ok	beszél-ök	fűst-ök
	2. örlet-öl	feketöd-öl	mond-ol	beszél-öl	fűst-öl
	3. örlet	feketöd	mond	beszél	fűst
Többesszám:	1. örless-önk	feketögy-önk	mongy-onk	beszélj-ünk	fűst-önk
	2. örlet-tök	feketöt-tök	mon-tok	beszél-tök	fűst-tök
	3. örlet-nek	feketön-nek	mon-nák	beszé-nek	fűs-nek

Az egyesszám 1. személyben nincs semmi eltérés, a toldalék egyetlen mássalhangzóból áll: -k, egyalakú toldalék, a kötőhang pedig középső nyelvvállású -o, -ö, szemben az irodalmi nyelvi: -o, -é, -ö -vel. Az íkes igéknél is -k a személyrang.

A 2. személyben nem az elvárt -sz iktelen ragozási személyrag jelentkezik, hanem az íkes ragozás -l személyragját használják minden típusban az egyalakú ige-²töveknél, nem úgy, mint az irodalmi nyelvben, ahol csak az -s, -sz, -z végű iktelen igék személyragja az -l. A kötőhang középső nyelvvállású -o, -ö.

A 3. személyben Ø morfé mával maga a mássalhangzóra végződő tö található, illetve az íkes igéknél még -ik végződés járul hozzá.

Többesszám :

1. személy : Ebben a személyben felszólító módú igealak nyomult be a rendszerbe az eredetileg kijelentő módú alak helyére a -t, -d és -l végű igitípusoknál: fűcsönk, hájcsönk, írsonk, száoncsönk, örlessönk, fűsönk ; mongyonk, porlágyonk, szegyonk, topogyonk, stb.

Viszont a kötőhang -u, -ü helyett u~o, ü~ö az olyan magashangú magánhangzós tövekben, melyek utolsó szótagjában ö vált ü-vel az irodalmi ü helyett, azokban a tövekben, melyekben mélyhangú magánhangzó van, o vált u-val az egyedül lehetséges u helyett.

A 2. személyben az a leglényegesebb, hogy a -tok, -tök, -ték rag-alternánsok közül csak a -tok, -tök használatos és kötőhangzó nélkül kapcsolódik a mássalhangzóra végződő tőhöz. Az irodalmi nyelvben a nehéz kiejtésű mássalhangzócsoportokat -o, -ë, -ö kötőhangzóval oldják fel: ért-étek, old-otok, stb. A -d végű igeiknél a tő -d-je kiesik a személyrag -t-je előtt a könnyebb ejtés kedvéért.

A 3. személyben is kötőhang nélkül kapcsolódik a mássalhangzóra végződő tőhöz a -nak, nek rag. A -d végű igeik -d-je kiesik a rag előtt.

Okvetlen szólnunk kell még az érez, öröz ige ragozásáról. Ezek ma a köznyelvben és irodalmi nyelvben hangzóhiányos tövű igeik, viszont Kórógyon még ma is őrzik a régi változatlan tövet, éppen úgy, mint egyes alakokban az érdemel- érdemölök (érdemlem helyett!), vádol- vádolok, vádoló, hajol- hajolok, tékozol- tékozolok, verőggzik- fénverőggozok, lélegzik — lélegzők, céloz- célozok, sodor- sodorok. (Ezeket lásd később).

Jelentő mód, múlt idő:

Egyesszám:	1. fűt-tem	hajt-ottam	száont-ottam	örösz-tem
	2. fűt-tel	hajt-ottal	száont-ottal	örösz-tel
	3. fűt-ött	hajt-ott	száont-ott	öröz-ött
Többesszám:	1. fűt-tünk	hajt-ottunk	száont-ottunk	örösz-tünk
	2. fűt-tetök	hajt-ottátok	száont-ottátok	örösz-tetök
	3. fűt-tek	hajt-ották	száont-ották	örösz-tek
Egyesszám:	1. örlet- em	fekető- tem	mondo-tám ~ ~ mon-tám	fěst-étöm
	2. örlet-tel	fekető-tel	mon-tál	fěst-étel
	3. örlet-öt	feketőd-ött	mond-ott	fěst-étt
Többesszám:	1. örlet-tünk	fekető-tünk	mon-tunk	fěst-étünk
	2. örlet-tetök	fekető-tetök	mon-tátok	fěst-éteök
	3. örlet-tek	fekető-tek	mon-ták	fěst-étek

A múlt idő jele mássalhangzós tövű után -t vagy -o, -e, -ö kötőhang + -tt. A -j, -l, -n, -ny, -r végű és a -lal, -kol, -ul, -döl képzős igeik valamennyi személyben pusztán -t jelet kapnak. A mássalhangzótörőldással végződők pedig a kötőhang + -tt változatot veszik fel (száontott, bontott, értett, fěstett, váoláasztott, stb.). A hosszú magánhangzó + -t illetve egytagú -t végű igeik rövidebb alakban használatosak az egyesszám 3. személy kivételével (üttem, zúttam, köttem, búttam). Ez a rövid alak a szótó + -t időjel + kötőhang + -m személyrag kapcsolatából áll. Az irodalmi nyelvi alak hosszabb: kötöttem, fűtöttem vagyis a tő és az időjel között még egy kötőhang szerepel. A rövidebb alak megőrzött régiség, éppen úgy, mint ahogy megőrzött régiség a mond igeinek mondotam változatánál a töben szereplő tövégi rövid magánhangzó -o a múlt idő -t-je előtt.

Az egyes tövek hangtani kötöttségű változásokat szenvednek (feket^otem, mont^am, f^ost^ot^om, őrl^otem), de ezek a változások nem hatnak a rendszerre.

A -b, -d, -f, -g, -gy, -k, -m, -p, -s, -sz végű igetöveknél és az -at, -tat, -gat, -gat^oz, -z, -odik, -kozik, -ózik, -őzik, -dos képzős igékben a kötőhang + -tt jel csak az egyszám 3. személyben található meg, a többi alakban a -t toldalék szerepel (d^of-tem, d^of-ott; sz^oszög-tem, sz^oszög-ott; fogy-tam, fogy-ott; b^uk-tem, b^uk-ott; kop-ták, kop-ott; mon-tám, mond-ott, úsz-tám, úsz-ott).

A -t végűek és az -ít képzősek mindig kötőhang + -tt toldalékot kapnak: fordét-ottám, pírút-ottám.

Említésre méltó még az egyes szám 2. személyében a személyrag előtti kötőhang rövidege minden tőtípusban: fűtt^ol, hajtott^ol, sz^oszökt^ol, szerött^ol, beszélt^ol, fűtött^ol, hajtott^ol, stb. helyett.

Elbeszélő múlt :

Csak az öregek nyelvében fordul elő, a fiatalok nem élnek vele. Jele: -á, -é. Fontos tulajdonsága a jelnek, hogy illeszkedik a tő magánhangzójához.

Többesszám:	1. fűt-ék	hajt-ám	örlet-ém
	2. fűt-él	hajt-ál	örlet-él
	3. fűt-e	hajt-a	örlet-e
Egyszám :	1. fűt- énk	hajt-ánk	örlet-énk
	2. fűt- étök	hajt-átok	örlet-étök
	3. fűt- ének	hajt-ának	örlet-ének

Jelentő mód, jövő idő :

Kifejezésére a jövő értelmét is kifejezni tudó jelen időt használják majd határozószóval kapcsolva: m^aj m^egnyí^oz^onk, m^aj trüsszög^ol stb. A fog + főnévi ingeneves kifejezési lehetőség kihasználatlan Kórógyon. A nagyon öregek (70—80 évesek) nyelvében előfordul még szórványosan a ma már elavult -and, -end időjeles változat: m^en^endek, vár^andok, szer^etend, stb.

Feltételes mód, jelen idő :

Egyszám :	1. fűt-nék	hajt-nék	sz ^o aont-ának	öröz-nék
	2. fűt-n ^e l	hajt-nál	sz ^o aont-ánál	öröz-n ^e l
	3. fűt-ne	hajt-ná	sz ^o aont-áná	öröz-ne
Többesszám :	1. fűt-nénk	hajt-nánk	sz ^o aont-ánánk	öröz-nénk
	2. fűt-n ^e tök	hajt-nátok	sz ^o aont-ánátok	öröz-n ^e tök
	3. fűt-nének	hajt-nának	sz ^o aont-ánának	öröz-nének

Egyesszám:	1. örlet-nék	feketön-nék	mon-nék ~ mondánék	fëst-nék
	2. örlet-nél	feketön-nél	mon-nál	fëst-nél
	3. örlet-ne	feketön-ne	mon-ná	fëst-ne
Többesszám:	1. örlet-nénk	feketön-nénk	mon-nánk	fëst-nénk
	2. örlet-nétök	feketön-nétök	mon-nátok	fëst-nétök
	3. örlet-nének	feketön-nének	mon-nának	fëst-nének

A feltételes mód -na, -ne, -ná, -né jele -nt, -nd mássalhangzótorlódás után -a, -e kötőhanggal kapcsolódik, noha a mond igének van mondanék és monnék alakváltozata is. Az egyalakú igék többi faja kötőhang nélkül veszi fel a módjelet.

A módjel illeszkedik a tőhöz, kivéve az egyesszám 1. személyt, mert akár magashangú, akár mélyhangú a szó, a módjel mindig -né. Nem következett be a hasonulás, mint sok más nyelvjárásban, sőt mint újabban a köznyelvben is.

Az ikés igék személyragjai itt is : -k, -l, -Ø, mint a nem ikeseknél. Nincs különbség a ragozásban az ikések és iktelenek között.

Feltételes mód, múlt idő :

Egyesszám :	1. füttem vóna	hajtottám vóna	feketöttem vóna
	2. füttél „	hajtottál „	feketöttél „
	3. füttött „	hajtott „	feketödött „
Többesszám:	1. füttünk vóna	hajtottunk vóna	feketötünk vóna
	2. füttetök „	hajtottátok „	feketöttetök „
	3. füttek „	hajtották „	feketöttek „

A feltételes mód múlt ideje összetett igealak, éppen úgy, mint az irodalmi és a köznyelvben. A főige jelentő mód múlt idejű személyragozott alakjához hozzákapcsoljuk minden személyhez változatlanul a van ige feltételes mód, jelen idejű egyes 3. személyű alakját.

Felszólító mód, jelen idő:

Egyesszám :	1. fűcsek	hájcsák	szà ^o ncsák	örözzek	örlessek
	2. fűcsél	hájcsál	szà ^o ncsál ~ szà ^o ncs	örözzél	örlessél
	3. fűcsön	hájcsön	szà ^o ncson	örözzön	örlessen
Többesszám:	1. fűcsönk	hájcsönk	szà ^o ncsunk	örözzönk	örlessünk
	2. fűcsetök	hájcsátok	szà ^o ncsátok	örözzetök	örlessetök
	3. fűcsenök	hájcsánok	szà ^o ncsánok	örözzenök ~ örözzenek	örlessenök

Egyszám:	1. feketőgyek	mongyák	ḡessek
	2. feketőgy	mongyál ~ mongy	ḡessél ~ ḡess
	3. feketőgyön	mongyon	ḡessen
Többszám:	1. feketőgyöknk	mongyunk	ḡessünk
	2. feketőgyetök	mongyátok	ḡessetök
	3. feketőgyenök	mongyának	ḡessenek

A felszólító mód -j jele a kórógyiak nyelvében az -m, -k -j, -p, -g, -r, -ng végű egyalakú igetövekben változatlanul marad: nyomják, бүкјек, ајјак, csăpjăk, borzongják, âkărjăk, trüsszögјек. A -k, -p, -f, végűeknél szóvégen a -j módjel zöngétlenül hangzik: răx, kăpă, dőfă.

Hosszu -j-t ad a felszólító mód -j jele hasonulással az előtte álló tövégi -l mássalhangzóval: űјјек, beszéјјек, fordіјјак, tördőјјек.

A -d -re végződő igéknél a -j összeolvadással -gy, -ggy illetve -ngy-t ad: âggyăk, mongyăk, feketőgyek, hasonlóképpen történik a -gy, -ny végűeknél is: hăggyăk, hănnyăk. Említésre méltó az ad ige egyes 2. személyű alakja: âјје, ami talán származhat â(d)ј (id)e > âј e > âјје.

Az -s, -sz, -z végű igéknél teljes hasonulással -s, sz, -z -vé válik a módjel: űsszon, gănězzon, gondăkozzon, gyükerezzon, tisztoğătőzzon, stb.

A -t-re végződőknél többféle megoldási lehetőség van (-cs, -ss, -ssz) aszerint, hogy a -t mivel kapcsolódik a szótőben.

a) (hosszú magánhangzó + t) + j > cs : fücs, üvőcs;

(-j + t) + j > cs : hăјcs,
 (-l + t) + j > cs : tilcs,
 (-n + t) + j > cs : boncs, száncs,
 (-r + t) + j > cs : ércs, írcs,
 -int képző + j > cs : âsincs,
 -ít „ + j > cs : forděcs, épűcs;

b) (rövid magánhangzó + t) + j > ss : âğğăss, köss,

(-s + t) + j > ss : ḡess
 -at képző + j > ss : ôrless,
 -tat „ + j > ss : kintăss
 -gat + j > ss : íјųğăss

c) (sz + t) + j > ssz : âkăssz.

Említettük már, hogy a felszólító módú alak nyomult be a kijelentő módú ragozásba a többszám 1. személyében a -t, -d, -l végű igéknél. Az egyszám 2. személyben van egy rövidebb alak és egy hosszabb, pl.: gănězz ≈ gănězzăl, rűј ~ rűјăl, száncs ~ száncsăl, stb. Eredetileg az -ăl, -ěl ragot az ikes igék vették fel, itt viszont az iktelenekhez is járul.

Az egyes 3. személyben az ikes igék Kórógyon nem különböznek semmiben az iktelenektől, a rag ezeknél is, azoknál is -on, -ön, nem pedig mint az irodalmi nyelvi norma megkívánna: -ék.

Az igenevek nyelvtani szerepük miatt említésre méltók, noha átmeneti kategóriák.

Főnévi igenév:

fűtni, hájtni ~ hájtani, száontani, örözni, örletni, feketönni, mondani, festni, hánni, gánézni, forgolónni, engénni, hordani.

Kötőhangzó nélkül veszik fel a -ni képzőt a következő tövek:

hosszú magánhangzó + t
 rövid magánhangzó + t
 -tat, -at képzős alakok
 -ít " "
 -gat, gatóz " "
 -g, -k, -m, -ny, -gy, -j, -p, -g, -d, -l végűek
 -l képzős alakok
 -lal, -kol, -ul, döl — képzősök
 -r végűek
 -z "
 -ódik, -ődik, képzős igék
 -kozik, -ózik, -dos képzős igék.

Kötőhanggal kapcsolódik a -ni a mássalhangzótorlódás + t végű igéknél. Előfordulhat ugyan kötőhangzó nélküli kapcsolás is náluk. A -d, ny, -gy mássalhangzóra végződőknél rendszerint hasonulás áll be: fürödni > fő-rönni, feketönni, stb.

Határozói igenév:

fűttel, köttel, hájttal, száonttal ~ száontál, örözzel, feketöddel, mondál, beszéllel, festtel, örlettel, fogdossál.

A határozói igenév -va, -ve képzője hasonul a tő mássalhangzójához és egy -l hanggal bővül.

Melléknévi igenevek:

a) Folyamatos melléknévi igenév:

fűtő, hájtó, száontó, feketődő, mondó, festő, öröző, örlető.

Az -ó, -ő igenévképző mindig a szótári tőalakhoz járul kötőhang nélkül.

b) Befejezett cselekvést jelentő melléknévi igenév:

fütött, hájtott, száontott, feketődött, örözött, mondott, festett, örletett, fogdosott.

Az -l, -n, -ny, -j, -r végűek kivételével általában kötőhang + tt -vel képezzük a befejezett cselekvést jelentő melléknévi igenevet.

c) Beálló cselekvést kifejező melléknévi igenév:

Általában nem használatos.

II. TÖBBALAKÚ IGETÖVEK

1) időtartam-váltakoztató tő:

kel ~ kél

vet ~ vét

e ~ é

ver ~ vér

lész > lézők, légy, lézőn

tész > tézők, tégy, tézőn

vész > végy, vétött, vézőn

menni > mék, mégy, mén

e ~ é

széd > szédők

észik > észők, észön

Hosszú magánhangzós tő található az a) egytagú szótári tőben, a felszólító mód jelen idő egyes 2. személyében, amely szintén egytagú, b) analógikusan egyes többtagú alakok első szótagjában, pl.: a jelentő mód, jelen idő 1., 2., 3. személyében, esetleg a befejezett cselekvést kifejező melléknévi igenévben és a határozói igenévben.

Jelentő mód, jelen idő:

kel-ek	tész-ök	mé-k	ész-ök
kel-sz	tész-öl	mégy	ész-öl
kel ~ kél	tész ~ tézőn	mén	ész-ik ~ észik
kel-ünk ~	tegy-ünk	mén-ünk ~	együnk
kejünk		mény-ünk	
kel-tek	tész-ték	mén-ték	ész-ték
kel-nek	tész-nek	mén-nek	ész-nek

Jelentő mód, múlt idő:

kel-tem	té-ttem	mén-tem	é-ttem
keltél	té-ttél	mén-tél	é-ttél
kel-t	té-tt	mén-t	é-tt
kel-tünk	té-ttünk	mén-tünk	é-ttünk
kel-tetek	té-ttetek	mén-tetek	é-ttetek
kel-tek	té-ttek	mén-tek	é-ttek

Jelentő mód, jövő idő :

máj kelek, máj tészök máj mék, májd észök

Feltételes mód, jelen idő :

kelnék	tënnék	mënném	ënnim
kelnél	tënnél	mënnéd	ënnil
kelne	tënné	mënné	ënné
kelnénk	tënnénk	mënnink	ënnink
kelnéték	tënnétök	mënnitök	ënniték
kelnének	tënnének	mënninek	ënninek

Feltételes mód, múlt idő :

keltém vóná tettem vóná mëntem vóná ëttem vóná

Felszólító mód, jelen idő :

kejjek	tëgyék	mënnyek	ëgyék
kejjél	tëgy	mëny	ëgyél
kejjen	tëgyen	mënyen	ëgyen
kejjünk	tëgyünk	mënyünk	ëgyünk
kejjetök	tëgyetök	mënyetök	ëgyetök
kejjenek	tëgyenek	mënyenek	ëgyenek

Főnévi igenév :

kelní, tenni, mënni, ënni

Melléknévi igenév :

- 1) kelő, tëvő, mëő, ëvő
- 2) kelt, tett, mënt, ëtt
- 3) — tëendő — —

Határozói igenév :

kelve, téve, mënve, éve.

Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a megy ige a -gy-t -n-nel változtató tövű igékhez tartozik, a tész, vész, lész, észik pedig a v-tövűekhez. (Lásd később!)

2.) hangzóhiányos tövű igék :

Ide tartoznak: a) bármely mássalhangzó + 1 végű ige: ebédel, csukl-ik, vëlláml-ik, pöröl, gyászol, roml-ik;

b) -b, -p, -g, -k, -gy, -m, -n, -ny, -l, -r + z vé-

güek : szöröz :

c) -z, -zs, -j, -n, -l, -r + g : rözög, gőzölög, szédölög, mocorog, biszerög, mosojog, csíkorog, cséperég, forog ;

d) -p, -t, -d, -g + r : söpör, ugr-ik ;

e) -m a szóvégen : ű^ceröm.

Az ide tartozó szavak nagyrésze denominális vagy deverbális származékszó, azaz képzett szó, néhány azonban már elhomályosult származék. A hangzóhiányos típusú igéknek két tőalakjuk van, az egyik a szótári tő, amely legtöbbször magánhangzó + -l, -z, -g, -r mássalhangzóra végződik, a másik a hangzóhiányos tőalak, amelyből a szótári tő végső mássalhangzója előtti magánhangzó hiányzik, így a tő két mássalhangzóra végződik: pörl-, csíkorog-, söpr-, ű^cerm-, stb.

Az ikés igéknél általában gyakoribb a hangzóhiányos tőalak, viszont az iktelen igék csoportjában a hangzóhiányos tőalak használata korlátozottabb, leggyakoribb az -r végű igéknél. A -z, -g, -l végűeknél egyre kevesebbszer fordul elő.

Nézzük meg a ragozásukat.

Jelentő mód, jelen idő :

szörzök	csíkorogok	söprök ~ söpörök	ugrok
szörzöl	csíkorogol	söpröl	ugrol
szöröz	csíkorog	söpör	ugrik
szörözzünk	csíkorogjunk	söpörjünk	ugorjunk
szöröztök	csíkorogtok	söpörtök	ugortok
szöröznek	csíkorognak	söpörnek	ugornak

Az iktelen igéknél meg az ikéseknél is az egyesszám 1. és 2. személyben szerepel a hangzóhiányos tő, a többi személyben a szótári tő kapja meg a ragokat. A többes 1. személybe itt is benyomult a felszólító módú alak. A személyragok, kóthangok használata olyan, mint az egyalakúaknál.

Jelentő mód, múlt idő :

szörösztém	csíkoroktám	söpörtem ~ söpröttem	ugortám ~ ugrottám
szörösztél	csíkoroktál	söpörtél ~ söpröttél	ugortál ~ ugrottál
szörzött	csíkorogott	söpört ~ söprött	ugrott
szörösztünk	csíkoroktunk	söpörtünk ~ söpröttünk	ugortunk ~ ugrottunk
szörösztetök	csíkoroktatok	söpörtetök ~ söpröttetök	ugortatok ~ ugrottatok
szöröszték	csíkorokták	söpörtek ~ söpröttek	ugorták ~ ugrották

Hangzóhiányos tövet használnak általában az egyesszám 3. személyében, de egyik-másik igénél ingadozó a használat, pl. a söpör egész paradigmá-

jában előfordul a régi megőrzött egyalakú tő, de újabb változatként párhuzamosan él a hangzóhiányos paradigma is. A kötőhang és rag használata azonos az egyalakúakéval.

Jelentő mód, jövő idő:

majd + jelen idő

Feltételes mód, jelen idő:

szöröznék	csíkorognék	söpörnék	ugornék ~ ugránék
szöröznél	csíkorognál	söpörnél	ugornál ~ ugránál
szörözne	csíkorogna	söpörne	ugorna ~ ugrána
szöröznenék	csíkorognánk	söpörnénk	ugornánk ~ ugránánk
szöröznéték	csíkorognátok	söpörnéték	ugornátok ~ ugránátok
szöröznenek	csíkorognának	söpörnének	ugornának ~ ugránának

A szótári tőhöz kötőhangzó nélkül járul a jel, bár itt is tapasztalható ingadozás (ugornék). Egyébként a rag és jel használatában nincs eltérés.

Feltételes mód, múlt idő:

A jelentő mód múlt idejű alak + volna. Eltérés nincs!

Felszólító mód, jelen idő:

szörözzek	csíkorogjak	söpörjek	ugorjak
szörözzél ~ szörözz	csíkorogjál ~ csíkorogj	söpörj	ugorj
szörözzön	csíkorogjon	söpörjön	ugorjon
szörözzünk	csíkorogjunk	söpörjünk	ugorjunk
szörözzetök	csíkorogjátok	söpörjetök	ugorjátok
szörözzenök	csíkorogjanak	söpörjenök	ugorjanak

A módjel a szótári tőhöz kapcsolódik. A ragozásban nincs eltérés az egyalakúaktól.

Főnévi igenév:

szörözni, csíkorogni, söpörni, ugráni

Mellénévi igenév:

a) szörző, csíborgó, söprő, ugró,

b) szörzött, csíborgott, söpört, ugrott.

Ezek szerint a hangzóhiányos tő szerepel:

- 1) a jelentő mód, jelen idő egyesszám 1. és 2. személyében,
- 2) a jelentő mód, múlt idő egyes 3. személyében,
- 3) a melléknévi igenévben a folyamatos és a befejezett cselekvés kifejezésére.

Egyik- másik igénél azonban ingadozó a tőhasználat.

III. ÁTMENETI TŐ A HANGZÓHIÁNYOS ÉS AZ EGYALAKÚ IGETŐ KÖZÖTT

Ebben a csoportban a következő igéket említhetjük meg: céloz, véröz, vérögzik, lélegzik, sodor, pöröl, vágendorol, tékozol, hājol.

Jelentő mód, jelen idő:

tékozolok ~ tékozlok	célozok	hājolok
tékozolsz	célozol	hājolsz ~ hājolol
tékozol	céloz	hājol
tékozojunk	célozzunk	hājojunk
tékozoltok	célosztok	hājoltok
tékozónák	céloznák	hājónák

Jelentő mód, múlt idő:

tékozótám	célosztám	hājótám
tékozótál	célosztál	hājótál
tékozót	célozott ~ célzott	hājót
tékozótunk	célosztunk	hājótunk
tékozótatok	célosztatok	hājótatok
tékozóták	céloszták	hājóták

Feltételes mód, jelen idő:

tékozónék	céloznék	hājónék
tékozónál	céloznál	hājónál
téhozóna	célozná	hājóna
tékozónánk	céloznánk	hājónánk
tékozónátok	céloznátok	hājónátok
tékozónának	céloznának	hājónának

Feltételes mód, múlt idő:

tékozótám vóna	célosztám vóna	hājótám vóna
----------------	----------------	--------------

Felszólító mód, jelen idő:

tékozoják	célozzák	hájojják
tékozoj	célozzál	hajojjál ~ hájoj
tékozojon	célozzon	hájojon
tékozojunk	célozzunk	hájojunk
tékozojátok	célozzátok	hájojátok
tékozojának	célozzának	hájojának

Igenevek: 1) főnévi igenév:

tékozoni, célózni, hájoni

2) mellénévi igenév:

a) tékozló, célzó, hájló

b) tékozot ~ tékozlott, célzot ~ célozott, hájlott ~ hájót.

3) határozói igenév: tékozollál, célózzál, hájollál.

Ezek az igék egykor változatlan tövűek, azaz egyalakúak voltak, a nyelvújítás meg is őrizte ezt a tulajdonságot, de nem maradt meg tisztán, mert megzavarodott az egység, párhuzamos alakok jelentkezhetnek egyes igéknél, pl.: 1) a jelentő mód, jelen idő egyesszám 1. személyében,

2) a jelentő mód, múlt idő egyesszám 3. személyében,

3) a melléknévi igenevekben.

IV. A V-S VÁLTOZATÚ IGÉTŐVEK

Erre a típusra jellemző, hogy az ide tartozó igéknek v-s tövük is van. A v-s tő van meg az -ó, -l, -ás, -és képző előtt.

Több altípus különböztethető meg:

1) csupán v-s változatú: a) nőv ~ nővök, lúv ~ lüvök, szív ~ szüvök, búv ~ búvök, fúv ~ fúvök, rív ~ rívök, szív ~ szívek, hív ~ hívök;

b) jún ~ jüvök, nyű ~ nyüvök, ví ~ vívök: A teljes tő előtti magánhangzó középső vagy felső nyelvéllású magánhangzó.

2) -l-el váltakozó v tövű igék: fől ~ fővök;

3) sz-el bővülő v tövű igék: tészön, lészön, vészön, észik, iszik, hisz, visz;

4) sz-el és d-vel bővülő v tövű igék: álszik, fekszik, esküszik, dicsekszik, örekszik, nyukszik, hárákszik;

5) sz-et d-vel váltakoztató tövek: verekszik, örekszik, fűsűkszik;

6) rendhagyó igék: -gy-t n-el váltakoztató tő: mëgy, ván.

Ragozásuk és tőhasználatuk

1) csupán v-s változatú igék :

a) csoport :

Jelentő mód, jelen idő :

növök	rívok	szívok	hívok	fúvok
növöl	rívol	szívol	hívol	fúvol
nőv	rív	szív	hív	fúv
nőjünk	ríjunk	szíjunk	hívjunk	fújunk
nőtök	rítok	szítok	hítok	fútok
nőnek	rínak	színak	hínak	fúnak

A v-s tő ellentétben az irodalmi nyelvvel az egyesszám 1., 2., 3. személyében is jelentkezik megőrzött régiséggként. Az előtté álló magánhangzó hosszú középső illetve felső nyelvvállású. A többes 1. személyben ismét felszólító módú alak található. A kötőhangok alkalmazkodnak a tő magánhangzójához (zártak) :

Jelentő mód, múlt idő :

nőttem	rítottam	szítottam	hítottam	fúttam
nőttél	rítottál	szítottál	hítottál	fúttál
nőtt	rített	szített	hített	fútt
nőttünk	rítettünk	szítettünk	hítettünk	fúttunk
nőtetök	rítettatok	szítettatok	hítettatok	fúttatok
nőtték	rítottak	szítottak	hítottak	fúttak

A-tt időjelet a hosszú magánhangzón végződő v- nélküli tőhöz teszi. Az egyes 2. személyben itt is rövid a kötőhang a szokásos hosszú helyett.

Feltételes mód, jelen idő :

nőnék	rívnék	színnék	hínék	fúnék ~ fűnnék
nőnél	rívnál	színnál	hínál	fúnál
nőne	rívná	színná	híná	fúná ~ fűvná
nőnénk	rívnánk	színánk	hínánk	fúnánk
nőnétök	rívnátok	színátok	hínátok	fúnátok
nőnénék	rívnának	színának	hínának	fúnának

Feltűnő a rív ige ragozása, minden alakban megtartja a v-s tő v-jét, ellentétben a többi hasonló tövű igével, mert azok következetesen a hosszú magánhangzós tőalakhoz teszik a módjelet. Némi ingadozás csak a fúv ige egyes 3. személyében látszik, az egyes 1. személyben az első -n talán a -v-t őrzi hasonult alakban.

Feltételes mód, múlt idő:

nőttem vóna, rítettam vóna, szítottam vóna, híttam vóna, fúttam vóna, stb.

Felszólító mód, jelen idő:

nőjkek	ríják~rívják	szívják	hívják	fújják
nőjjél~nőjj	ríjál~rírj~rívj	szívjál~szívj	hírj~hívj	fújjál~fújj
nőjjön	ríjon~rívjon	szívjon	híjon~hívjon	fújjon
nőjjünk	ríjünk	szívjunk	hívjunk	fújjunk
nőjjetök	ríjátok	szívjátok	hívjátok	fújjátok
nőjjenök	ríjanák	szívjanák~szíjanák	hívjanák	fújjanák

A hosszú magánhangzós tőhöz a felszólító mód kettőzött jele járul, azoknál az igeéknél, melyek itt is megtartják az eredeti -v-t, csak rövid -j. Ingadozás jelentkezik a rív igeénnél, a magánhangzós és a -v-s tő is szerepel a felszólító módban.

- Igenevek:* 1) főnévi igenév: nőni, rívni, szívni, híni, fúvni ~ fúni.
 2) határozói igenév: nővvel, szívval, rívvál, hívvál, fúvvál,
 3) melléknévi igenevek: a) nővő, rívó, szívó, hívó, fuvó,
 b) nőtt ~ nővött, rítt, szívott, hívott, fútt.

A -v tő legjobban megőrződött a határozói igenévben, egyes különösen hagyományörző igeéknél, mint rív, szív, fúv még a főnévi igenévben és a melléknévi igenév befejezett cselekvést jelentő alakjában.

A tőhasználatban, ezek után kimondhatjuk, legkövetkezetesebb, leghagyományörzőbb a rív, szív ige, közel áll még hozzájuk a fúv és hív. A nő viszont már sokban közeledik a köznyelvi ragozáshoz.

b) a jűn ~ jüvök ige ragozása:

Ennek az igeének a tövében szereplő magánhangzó is hosszú, szemben az irodalmi nyelvi rövid alakkal. Megőrizte a régi nyelvi hosszúságot, de a hang minősége megváltozott (jó > jű(n)).

Ragozása a beszélt nyelvben rendhagyó. Itt nem.

Jelentő mód, jelen idő:

jüvök
jűsz
jűn

jöjjünk ~ jűjünk
jüttök

jűnnek

A hosszú magánhangzó csak az egyesszám

3. személyben maradt meg, a többiben bekövetkezett a rövidülés. Ingadozás a többesszám 1. személyben van, az egyesszám 1. személyben -v jelentkezik.

Jelentő mód, múlt idő :

jüttem
jüttel
jütt
jüttünk
jüttetők
jüttek

A jö ~ jü újabb töváltozata vette fel a -tt jelet.

Feltételes mód, jelen idő :

jünném
jünnél
jünne
jünnénk
jünnéték
jünnének

Már a megrövidült új tőhöz, a jön ~ jün tőhöz teszik a módjelet. Feltűnő az egyesszám
1. személyben jelentkező -m személyrag.

Felszólító mód, jelen idő :

jűjek ~ jőjek
jűjj ~ jőj
jűjön ~ jőjön
jűjünk ~ jőjünk
jűjetök ~ jőjetök
jűjenök ~ jőjenök

Az eredeti hosszú magánhangzós tő két változatban él generációs eltéréssel (az öregek: jűjek, a fiatalok finomabbnak érzik a jőjek alakot).

Igenevek :

- 1) főnévi igenév: jűni ~ jőni
- 2) határozói igenév; jüvel
- 3) melléknévi igenév; a) jüvő
b) jütt.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy a kórógyi ember nyelve hagyományörző lévén őrzi még a régi jő ~ jü tövet a jelentő mód, jelen idő egyes 3. személyében, a felszólító mód jelen idejének egész paradigmájában és a főnévi igenévben. A többi alakban már a fiatalabb tövek szerepelnek, kivéve a melléknévi igenév beálló cselekvést jelentő alakját, ahol a -v-s tő található. V- s tövet találunk még a jelentő mód, jelen idő egyesszám 1. személyében.

2) I-el váltakozó v tövű igék :

Egyetlen igét ragoznak így. A fő ige jelentő mód, jelen idő egyesszám 3. személyében: föl (az irodalmi nyelvi: fő helyett). A többi alak éppen úgy ragozódik, mint a növ ige, pl.: fővök, fősz, föl, fővünk, főttök, főnek; főjtek; főni; fővő; főtt, fővel.

3) sz-el bővülő v -tövű igék :

7 ige tartozik ide: tész- tészök, lész-leszök, vész-vészök, észik — észök, iszik, hisz, visz.

A tész, lesz, vész, észik igékről az időtartam-váltakoztató töveknél szoltunk, megjegyezve, hogy ezek tulajdonképpen v tövűek és ilyenfajta tárgyalásuk később következik.

Az, sz-el bővülő 7 v tövű igének van egy sz-re és egy v-re végződő töve: tész-, tév-, lesz-, lévő-, ész-, év-, egy rövid magánhangzós töve: tész-, lē-, év- és egy hosszú magánhangzós töve: té-, lé-, ész-.

Mikor melyik használatos ?

Jelentő mód, jelen idő :

észök	lészök	viszök	iszok
észöl	lészöl	viszöl	iszol
észik ~ észik	lész ~ lészön	visz ~ viszen	iszik
együnk	légünk	vigyünk	igyonk
észtök	lésztök	visztök	isztok
észnek ~ észnek	lésznek	visznek	isznák

Az ikes igék iktelenként ragozódnak az alanyi ragozásban bizonytalan tárgy mellett, csak az egyesszám 3. személyében az -ik árulja el, hogy milyen igéről van szó.

Az sz-el bővülő v tövű igék a jelen időben az sz-es tőváltozathoz teszik a ragokat. Az egyesszám 3. személyben -en ragos alak is előfordul a rövidebb mellett.

Jelentő mód, múlt idő :

éttem	léttem	vittem	ittám
éttel	léttel	vittél	ittál
étt	létt	vitt	itt
éttünk	léttünk	vittünk	ittunk
éttetők	léttetők	vittetők	ittátok
éttek	léttek	vittek	itták

A múlt idő -tt jele mindvégig a legrövidebb tőalakhoz járul: lē-tt, ē-tt, i-tt, vi-tt. Az étt és itt realizáció elüt az irodalmi használattól (évett, ivott). Ebben az esetben az analógiás hatás erős volt a nyelvjárásban. Az egyes 2. személyben ebben a típusban is rövid a kötőhang (-e, -ä).

Elbeszélő múlt :

évék	lévém	vivém	ivám
évé	lévél	vivél	ivál
éve	léve	vive	ivá
événk	lévénk	vivénk	ivánk
évéték	lévéték	vivéték	ivátok
évének	lévének	vivének	ivának

Igen ritkán élnek az elbeszélő múlttal, nagyon idős személyek éjtenek el beszédjükben egy-egy ilyen alakot. Kérdésemre, használják -e minden személyben ezeket az igéket elbeszélő múltban, kijelentették, hogy a többes 1. személyt talán soha sem mondták, nem is mondanák. Ez talán érthető abból a tényből, hogy az általános alany kifejezésére Kórógyon leggyakrabban az egyesszám 2. személyt használják.

Feltételes mód, jelen idő:

ënném	lënném	vinnék	innám
ënnél	lënnél	vinnél	innál
ëbbe	lëbbe	vinne	inná
ënnénk	lënnénk	vinnénk	innánk
ënnéték	lënnéték	vinnéték	innátok
ënnének	lënnének	vinnének	innának

Az ikés igék eddigi iktelen rapozása az egyesszám 1. személyben megzavarodott, szabályos -m személyragot vett fel. Egyébként ez az -m a lész intranszitiv igénél is szerepel. Később látni fogjuk, hogy a mozgást jelentő igéknél is megvan. Talán analógia eredménye ez a jelenség, esetleg városiaszkodó tulzása. A geminálódott -nn(é) a rövid tőhöz kapcsolódott.

Felszólító mód, jelen idő:

égyem ~ egyek	légyek	vigyek	igyám ~ igyák
égy ~ egyel	légyel ~ légy	vigyél ~ vígy	igyal
égyen	légyen	vigyen	igyon
égyünk	légyünk	vigyünk	igyunk
égyetök	légyetök	vigyetök	igyátok
égyenék	légyenék	vigyenék	igyanák

Az egyesszám 1. személyben párhuzamos változatban megvan a szabályos ikés ragozású és szabálytalan iktelen ragozású alak az ikés igéknél.

A felszólító módban ezeknél az igéknél a legrövidebb tőhöz a módjel -gy alternánsa járul. Az egyes 2. személyben a tőhangzó megnyult.

- Igenevek:* 1) főnévi igenév: énni, lënni, vinni, inni,
2) melléknévi igenév: a) évő, lévő, vivő, ivó
b) evett ~ étt, létt, vitt,

ivot ~ itt (az észik, iszik igénél v-s és v nélküli tő szerepel egymás mellett!)

- 3) határozói igenév: éve, mivel, ivá.

Igen ritkán használják a határozói igenevet, a lész igének nem is hallottam ilyen alakját. A tő magánhangzója megnyult a határozói igénévben.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a v-s tövet az irodalmi nyelvtől eltérően csak a melléknévi igenév folyamatos cselekvés kifejezésére szolgáló alakjában és a ritka elbészélő múltban használják, az észik és iszik igenél ezenkívül még párhuzamos változatként a melléknévi igenév befejezett cselekvést jelentő alakjában. A többiben az sz tövet használó jelentő mód, jelen idő kivételével a rövid tő jelentkezik. A tőben szereplő magánhangzó időtartama változó. Rövid tő van a jelentő mód, jelen idő többes 1. személyében, a múlt idő minden személyében, az elbészélő múltban, a feltételes mód, jelen időben, a felszólító mód, jelen időben, kivéve az egyes 2. személyt, a főnévi igenévben, a melléknévi igenév befejezett cselekvést jelentő alakjában. Ezzel szemben hosszú a tő magánhangzója a jelentő mód, jelen idő minden személyében, kivéve a többes 1. személyt, a melléknévi igenévben (folyamatos), a határozói igenévben.

4. az sz- el és d-vel bővülő v tövű igék:

Csak ikés igék tartoznak ide. Tőváltozataik:

- 1) sz-es tő: alsz-, háragsz-, feksz-,
- 2) d-s tő: álud-, hárágud-, cseleköd-,
- 3) v-s tő: álv-, fekv-, hárágv-, cselekv-,
- 4) egyéb mássalhangzóra végződő régies, csonka tő: ál-, (álhat, álvá, áltát).

Jelentő mód, jelen idő:

alszok ~ alszok	fekszök	háragszok	cselekszök ~ cselekeszök
alszol ~ alszol	fekszöl	háragszol	cselekszöl
alszik ~ alszik	fekszik	háragszik	cselekszik
álugyunk	fekügyünk	hárágugyonk	cselekegyünk
álusztok	feküszttök	hárágusztok	cselekesztök
alusznak ~ alszának	feksenek	hárágszának	cselekszőnek

Az sz-es tő szerepel a jelentő mód jelen idejében, ez a tő hangzóhiányos az egyesszám 1., 2., 3. személyében, a többes 2. személyben, a 3. ban csak esetleg van ilyen változat is. A többes 1. személy ismét a felszólító mód jelen idejéből került át.

Jelentő mód, múlt idő:

áluttám	feküttem	háráguttám	cseleköttem
áluttál	feküttl	háráguttál	cseleköttel
álutt	fekütt	hárágudott	cseleködött
áluttunk	feküttünk	háráguttunk	cseleköttünk
áluttátok	feküttetök	háráguttátok	cseleköttetök
álutták	feküttek	hárágutták	cseleköttek

Általában a d-s tőváltozat kapja meg a múlt idő -t jelét, de az előtte álló d-t a -t magához hasonítja, ezért ejtenek ikermássalhangzót. A d tő tisztán csak a cselekszik ige egyesszám 3. személyében marad meg, amikor is a múlt idő jele kötőhang + -tt variációban jelentkezik.

Feltételes mód, jelen idő:

álunnám	fekünném	hárágunnám	cselekönnék
álunnál	fekünnél	hárágunnál	cselekönnél
álunná	fekünne	hárágunná	cselekönne
álunnánk	fekünnénk	hárágunnánk	cselekönnénk
álunnátok	fekünnétök	hárágúnnátok	cselekönnétök
álunnának	fekünnének	hárágunnának	cselekönnének

A d-s tőváltozat d-je itt is ott lappang az első -n-ben. Feltűnő az álszik, fekszik, hárákszik ige első személyében hangzó -m ikes igei személyrag.

Felszólító mód, jelen idő:

áluggyák	feküggyek	háráguggyák	cseleköggyek
álugy~álugyál	fekügy~fekügyél	hárágugyál~hárágugy	cseleköggy
álugyon	fekügyön	hárágugyon	cseleköggyön
álugyunk	fekügyünk	hárágugyunk	cseleköggyönk
álugyátok	fekügyetök	hárágugyátok	cseleköggyetök
álugyának	fekügyenök	hárágugyának	cseleköggyenök

A tővégi -d a -j módjellel összeolvadt -ggy-vé.

Főnévi igenév:

álunni, fekünni, hárágunni, cselekönni (a d tő lappang itt is!)

Melléknévi igenév:

- 1) álvó, fekvő ~ feküdő, hárágvó ~ hárágudó ~ háráguvó, cselekvő, (a d-s tő az öregek nyelvében él, az általános tő a v-s tő),
- 2) álutt, fekütt, hárágudott, cseleködött (d-s tő!),

Határozói igenév:

áluddál, feküddel, háráguddál, cseleköddel (d-s tő!).

Összefoglalás:

- 1) v-s tő szerepel a melléknévi igenév -k, -l képzője előtt,
- 2) sz-es tő van a jelentő mód, jelen időben, kivéve a többes 1. személyt,

3) d-s tő található a jelentő mód, múlt időben, a feltételes jelenben, a felszólító mód jelen idejében, a főnévi igenévben, a melléknévi igenév befejezett cselekvést jelentő alakjában, a határozói igenévben. A határozói igenév kivételével azonban mindenütt asszimilálódott a -d.

5. *sz-et d-vel váltó tövek:*

Az -od, -ed, -öd és -kod, -ked, -köd képzős igéknek két tőváltozatuk van: 1) sz-es tő (vereksz-, öregsz-, fűsűksz-),
2) d-s tő (vereköd-, öregöd-, fűsűköd-).

Jelentő mód, jelen idő:

verekszök	örekszök	fűsűkszök
verekszöl	örekszöl	fűsűkszöl
verekszik	örekszik	fűsűkszik
verekgyünk	öreggyünk	fűsűkögyünk
vereköttök	öregöttök	fűsűköttök
verekönnek	öregönnek	fűsűkönnek

Az sz-es tő szerepel végig a többesszám 1. személy kivételével. Az egyesszám 1., 2., 3. személyében hangzóhiányos tő van, míg a többes 2., 3. személyben a d-s tő asszimilált formában jelentkezik.

Jelentő mód, múlt idő:

vereköttem	öregöttem	fűsűköttem
vereköttel	öregöttel	fűsűköttel
vereködött	öregödött	fűsűködött
vereköttünk	öregöttünk	fűsűköttünk
vereköttetök	öregöttetök	fűsűköttetök
vereköttek	örögöttek	fűsűköttek

A d-s tő tisztán található az egyesszám 3. személyben, a többiben a d hasonult az utána következő -t-hez.

Feltételes mód, jelen idő:

verekönném	öregönném	fűsűkönném
verekönnél	öregönnél	fűsűkönnél
verekönne	öregönne	fűsűkönne
verekönnénk	öregönnénk	fűsűkönnénk
verekönnétök	öregönnétök	fűsűkönnétök
verekönnének	öregönnének	fűsűkönnének

A d-s tő hasonult formában kap jelet, ragot.

Felszólító mód, jelen idő :

vereköggyek	öregöggyek	fűsűköggyek
vereköggy	öregöggyel ~ öregöggy	fűsűköggysel ~ fűsűköggy
vereköggjön	öregöggjön	fűsűköggjön
vereköggünk	öregöggünk	fűsűköggünk
vereköggyetök	öregöggyetök	fűsűköggyetök
vereköggyenök	öregöggyenök	fűsűköggyenök

Éppen olyan a jelezés és a ragozás, mint az álszik, fekszik stb. típusú igéknél.

Főnévi igenév :

verekönni, öregönni, fűsűkönni (d-s tő)

Melléknévi igenév :

- 1) vereködő, öregödő, fűsűködő (d-s tő)
- 2) vereködött, öregödött, fűsűködött (d-s tő)

Határozói igenév :

vereköddel, öregöddel, fűsűköddel.

Ebben a tőtípusban, amint látjuk, csak két tőtípus váltakozik, az sz-es és a d-s. Az sz-es tőnek itt is két változata van, mint az sz-el és d-vel bővülő v tövűeknél, egy magánhangzós és egy hangzóhiányos. A d-s tő d-je itt is asszimilálódik, kivéve néhány tiszta d-s alakot.

6. gy-t n-el váltakoztató tövek :

Két ige tartozik ebbe a típusba : mégy, vān. Ezek teljesen elütnek a többi tőpípustól tőalakban, a tőalak használatában, ezért a Mai magyar nyelv rendszerével egyetértésben rendhagyó igéknek nevezhetjük őket.

Jelentő mód, jelen idő :

mék	vāgyok
mégy	vāgyol
mén	vān
ményünk	vāgyunk ~ lēgyünk
mēntēk	vāttok
mēnnēk	vānnāk

A mégy ige ragozása egészen rendhagyó, míg a vān igének a vāgy-tövet használják, az egyes 3. személyben azonban már csak a fiatalabb vān használatos.

Jelentő mód, múlt idő:

mēntem	vótám
mēntel	vótál
mēnt	vót
mēntünk	vótunk
mēntetők	vótátok
mēntek (men- tő!)	vóták (vol- tő, az -l kiesett, a rövid -o megnyúlt)

Jelentő mód, jövő idő:

máj mék	lészök
máj mégy	lészöl
máj mén	lész ~ lészön
máj mēnyünk	lēgyünk
máj mēntēk	lēsztēk
máj mēnnēk	lésznek (a lész ige jelentő mód jelen ideje!)

Feltételes mód, jelen idő:

mēnném	vónám ~ lēnném
mēnnél	vónál ~ lēnnél
mēnne	vóná ~ lēnne
mēnnénk	vónánk ~ lēnnénk
mēnnétēk	vónátok ~ lēnnétēk
mēnnének	vónának ~ lēnnének

A mēn- tő van ellátva jelekkel, ragokkal, viszont a vān igenek két alakja használatos, az egyik a vān ige feltételes mód, jelen ideje (vol- > vó- tő), a másik a lész ige feltételes mód jelen ideje (lész- tő). A kettő használatában nincs pontos határ, de mintha a lēnne beálló cselekvésre vonatkoznék.

Feltételes mód, múlt idő:

mēntem vóná	lēttem vóná
mēntel „	lēttel „
mēnt „	lēt „
mēntünk „	lētünk „
mēntetők „	lētetők „
mēntek „	lēttek „

A mégy igenél a jelentő mód múlt időt társítják a vān ige személyragozatlan, állandóan egyes 3. személyű feltételes mód, jelen idejű alak-

jával, a *vàn* igénél pedig a *lész* ige jelentő mód, múlt ideje + a *vàn* ige egyesszám 3. személye a feltételes mód jelen időben.

Felszólító mód, jelen idő :

mények (mën- tő!)	lëgyek (a <i>lész</i> ige felszólító módú alakja kiegészü-
mëny ~ mënyél	lëgyél lésként adja az új igealakot!)
mënyen	lëgyen
mënyünk	lëgyünk
mënyetök	lëgyetök
mënyenek	lëgyenek

Főnévi igenév :

mënni (mën- tő)	vànni ~ lënni (<i>vàn</i> ige <i>vàn</i> töve és a <i>lész</i> ige lën- töve)
-----------------	---

Melléknévi igenév :

1) mënő (mën- tő)	lëvő (lëv- tő) ~ való (vål- tő)
2) mënt „	vót (vol- > vó- tő)

Határozói igenév :

(nem hallottam!)

Összegezve : ez a két ige a legrendhagyóbb, a legnagyobb tőingadozást mutató. A *mën-* ige leggyakrabban használt töve a *mën-*, ez fordul elő a legtöbb mód- és időjel előtt. A *vàn* igének volt -gy-s és -n-es töve a személyragok előtt, *vol-* > *vó-* töve és *vål-* töve az idő- illetve a módjelek előtt.

Tárgyas ragozás

A tárgyas ragozás ellenőrzésére csak egy-két igét veszünk ki minden típusból.

A tárgyas igeragozás, mint tudjuk, csak a tranzitív illetve tranzitív-intranzitív jelentésben egyaránt szereplő igéknél élő valóság. Kétféle tárgyra utalhatnak a személyragok : 1. személyű tárgyra (az alany egyes szám 1. személyű), 2) határozott 3. személyű tárgyra (a ragozási sor teljes, bármilyen személyű az alany).

A) 2. személyű tárgyra vonatkozó ragozás :

Jelentő mód, jelen idő :

I. én látlak
én hájtlak
én engédlek

Jelentő mód, múlt idő :

lättálak
hajtottálak
engéttelek

II. én tészlek	téttelek
én (mék) szörözlek	(mék) szöröztelek
én (lë) söpörlek	(lë) söpörtelek
III. én célozlák	célosztalák
IV. én hítlák	híttalák
én vizlek	vittelek
én (mëg) észlek	(meg)éttelek

Feltételes mód, jelen idő:

I. látnálák
hajtánálák
engédnélék
II. tennélék
(mék) szöröznelék
(lë) söpörnelék
III. céloználák
IV. hínálák
vinnélék
(mëg)ënnélék

Felszólító mód, jelen idő:

lássálák
hájcsálák
engësselek (a-suk, -sük nyelv hatása!)
tëgyelek
(mék) szörözzelek
(lë) söpörjelek
célozzálák
híjálák
vigyelek
(mëg)ëgyelek

A tárgyas személyrag -lák, -lek, -álák, -elek változatai mindig a szótári tőhöz járulnak a jelentő mód, jelen időben, a többibben a mód-jellel és esetleges időjellel bővült relativ tőhöz.

B) 3. személyű tárgyra vonatkozó ragozás

Jelentő mód, jelen idő

látom	hájtom	mondom	tészem	célzom	hívom	észöm
látod	hájtod	mondod	tészöd	célzod	hívod	észöd
látí	hájti	mondi	tészi	célzi	hívi	észi
lássok	hájcsok	mongyok	tëgyök	célozzok	híjok	ëgyök
látítok	hájítok	mondítok	tészítök	célozítok	hívítok	észítök
látik	hájtik	mondik	tészik	célozik	hívik	észik

A személyragokat illetően eltérő a ragozás az egyes 3. és többes 2., 3. személyben, mert az egyes 3. személy ragja itt -i, tekintet nélkül arra, hogy magashangrendű -e a tő vagy mélyhangrendű, ikes vagy ik-telen: ádi, érti, észí, kintáti, stb. A többesszám 2. személyben -ítok, -ítök, míg a többes 3. ban -ik a személyrag.

Jelentő mód, múlt idő :

láttám	hajtottám	montám	tettem	célosztám	híttám	éttem
láttád	hajtottád	montád	tetted	célosztád	híttád	étted
láttá	hajtottá	montá	tötte~tette	célosztá	híttá	étte
láttok	hajtotok	montok	tettük	célosztuk	híttok	ettök
léttátok	hajtottátok	montátok	téttétök	célosztátok	híttátok	áttétök
látták	hajtották	monták	tették	céloszták	hítták	ették

A személyragok szabályosan használtak nyelvjárási fonetikai realizációval: -m, -d, -a, -e,

-ok, -ök, -átok, -étök, -ák, -ék.

Mindig a bővült, viszonylagos fő vette fel a személyragokat.

Feltételes mód, jelen idő :

látnám	hajtánám	mondánám	ténném	hínám	énném
látnád	hajtánád	mondánád	ténnéd	hínád	énnéd
látná~látnájá	hajtáná	mondáná~mondánájá	ténnéje	híná	énné
látnánk	hajtánánk	mondánánk	ténnénk	hínánk	énnénk
látnátok	hajtánátok	mondánátok	ténnétök	hínátok	énnétök
látnák	hajtánák	mondánák	ténnék	hínák	énnék

A szabályos raghasználatról a nagyon idők nyelvében az egyesszám 3. személyben van eltérés, mert Ø személyragos alakhoz hozzátesznek még egy -ja, -je ragot a jelentő mód jelen idő analógiájára.

Felszólító mód, jelen idő :

lássám	hájcsám	mongyám	tëgyem	híjám	ëgyöm
lássád~lázsd	hájcsád ~hájcsd	mongyád	tëgyed	híjád	ëgyöd (ëdd)
lássá	hájcsá	mongyá	tëgye	híjá	ëgye
lássunk	hájcsunk ~hájcsuk	mongyunk	tëgyök	híjok	ëgyük
lássátok	hájcsátok	mongyátok	tëgyétök	híjátok	ëgyétök
lássák	hájcsák	mongyák	tëgyék	híják	ëgyék

A személyragokat a módjeles fő kapta. Ingadozás a ragozásban az egyes 2. személyben van, egymás mellett áll a hosszabb és az erélyesebb ízű rövidebb alak. A többes 1. személyben az alanyi ragozás és a tárgyas ragozás harcol egymással, bár az alanyi ragozás használata tárgyas helyett egyre ritkábban előforduló generációs eltérés.

A felszólítás kifejezésére az egyes 2. személyben előfordul még a -csá, -cse nyomósító elemmel összetett változat: ájcsá < áddcsá, moncsá < monddcsá, várcsá < várjcsá.

Az alanyi és tárgyas ragozás ingadozása, az alanyi és tárgyas személyragok felcserélése is előfordul az élőbeszédben, a gyors beszédben: Meggyútották eszt a lompást. Az ilyenféle beszéd a gyorsaság, hirtelen sokat mondani akarás eredménye. Erre lehet visszavezetni a felszólító módban a többesszám 1. személyben az -unk ~ -uk, -ünk ~ -ük pár használatát is. Nincs is meg ez a pár minden igénél.

Módcseré:

A kórógyi beszédben a módcseré élő valóság. Legelőbb a jelentő módban, mikor is a többesszám 1. személyt az alanyi és tárgyas ragozásban a felszólító mód szerint jelezzük: Amit szájoncsunk keresztül, ásztdülőnek mongyok. Szűnet rákjonk, mégmelegűcsők a lévcsét.

Személyhasználat:

Érdemes megemlíteni, hogy az általános alany kifejezésére szolgáló lehetőségek közül a legmegterheltebb használatú az egyesszám 2. személy:

Az a búzá, ámit Miháj nap utá éty hétel még előte éty hétel évethetől, nem ámit kárácsony hetibe vetől. Mit téhetől? Szenvénni kél a csilidnek.

Utána jön serrendben a csilid főnév általános alanyi használata az ember szó helyett: Mit téhetőt a csilid a rigi vélőggbá, há fájt a fogá? Émēt a bárbého, áz kihűszkótá.

Összefoglalásul leszögezhetjük, hogy a kórógyi népnyelvben az igék tövében és használatukban még most is sok megőrzött régiséget találunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai kiadó, 1961.

Bárczi Géza, *Magyar történeti szóklatan I. : A szótövek*, Bp. 1958.

Kálmán Béla, *A mai magyar nyelvjárások*, Bp. 1951.

Benkő Loránd, *Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatban*, Magyar Nyelv, 1961. 4. sz.

Horger Antal, *Magyar nyelvjárások*, Bp. 1934.

Adatközlők: Szőlőskei Erzsike, házasszony, 22 éves

Gajnok Julia, „ 42 éves

Gajnok Sándor, földműves, 45 éves

Kozár István, „ 63 éves

Losa Istvánné, háziasszony, 42 éves

Losa Mári néni „ 70 éves

Bence Birike „ 27 éves és többen.

Др Олга Пенавин

СИСТЕМ ГЛАГОЛСКИХ ОСНОВА У ГОВОРУ СЕЛА КОРОГ

Резиме

Лоранд Бенке (Loránd Benkő), мађарски филолог, боравећи 1960. и 1961. у Југославији, открио је приликом испитивања квестионара за мађарски дијалектолошки атлас оно што и аутор ове студије већ одавно наглашава, да су дијалекти мађарског језика у Југославији задржали многе старе особине, те да са компаративног становишта представљају непроцењиву вредност.

Аутор, на бази текста од 30 страница забележених са магнетофонске траке, тражи одговор на питање како изгледа систем глаголских основа у мађарском језику који се говори у дијалектолошкој оази у славонском селу Корог и како се мењају поједини глаголи.

Коначан закључак аутора јесте да се у основи глагола, у њиховој промени, задржало много старог, да истовремено живи један облик поред другог, да се бори један са другим: дијалектолошки облик са обликом говорног језика. Резултат ове борбе је колебање у објекатској и субјекатској конјугацији, у употреби објекатских и субјекатских личних наставака, шта више долази и до замене начина.

И ово испитивање, као и ранија, потврђује да је говор Корога непресушива ризница за испитивање језичких промена.

ШТРАЈКОВИ УЧЕНИКА КАРЛОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Др Радослав Чурић

У Карловачкој гимназији, најстаријој школи те врсте код Срба, образовао се велик број добрих интелектуалаца, јавних и политичких радника. Због тога је стекла непролазне заслуге и углед у целој нашој земљи. Досада је о њој прилично писано,¹ али још увек недовољно да би се проучила њена богата, дугогодишња пракса. Зато пред нашим историчарима педагогије и школства стоје одговорни задаци да тај рад продуже и наставе. Велики је број педагошких питања која би се могла проучавати на пракси Карловачке гимназије. Нека од њих, као на пример: однос наставника и ученика, ауторитет наставника, васпитни рад са ученицима, школска дисциплина и др., врло су интересантна па ћемо их овом приликом размотрити у вези са штрајковима ученика који су се одиграли у временском периоду до 1921. године, када је ова гимназија имала вероисповедни карактер.

Коста Петровић у свом делу *Историја Карловачке гимназије* говори о односу наставника и ученика средином прошлог века, пише да „Ученик није смео ништа питати, већ је имао само да слуша и да памти“, и наводи даље: „Тај средњовековни метод ауторитета помало се одомаћио и у Карловачкој гимназији.“² Изгледа да је такав однос био и раније, јер Петровић наводи да је професор Никола Радојчић у гимназијској архиви пронашао свеску од двадесет страна са именима ученика који су били кажњени 1816/17. школске године, већином шибама. На ово брутално поступање директора Георгија Карла Румија ђаци су протествовали анонимним паскивиллом који су излепили на јавним местима у Карловцу.³

Изгледа да се физичко кажњавање дуго примењивало у Карловачкој гимназији. О томе, под насловом *Кажњавање ученика*, у поменутом делу Петровић је ово писао.

Одраслији ученици одлазили су на прела и у крчме, опијали се и правили изгреде у граду. Због учесталих жалби грађана, па чак и врховног патрона, интересенисали су професори, а понекад и полиција. За опијање била је предвиђена казна од 16 часова затвора, а у случају

¹ Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије*, Нови Сад, 1951; Стеван Лазић, *Крајак изглед историје СПВГ у Ср. Карловцима*, Нови Сад, 1891. и већи број чланака и расправа од појединих аутора.

² Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије*, Нови Сад, 1951, 142.

³ Ибид., 122. Мита Костић, *Један лајтински ђаскил карл. гимназисте из 1817. год. иројив директјора Румија*, ГИД, X (1937), 348—350.

да се тај преступ трипут понови у току школовања ученик је искључиван из школе. Ова врста казне примењивана је и код изостајања са каталога и из цркве. Врло често примењивана је и казна „*consilium abeundi*“.⁴

За издржавање казне затвора постојала је и посебна соба за то („карцер“) у гимназији, а настојник зграде био је уједно и тамничар. Ученици су издржавали казну затвора у данима када није било наставе. Поред боравка пет часова дневно у затвору они су још морали плаћати 10—20 крајдара. Од убране своте половину је примао тамничар, а друга половина ишла је у фонд за набавку књига у школску библиотеку. Храна кажњених ученика у затвору састојала се само од хлеба и воде.

Баци нижих разреда за теже преступе кажњавани су батинама. Ова казна извршавана је у присуству директора и разредног старешине. Богохуљење сматрано је најтежим преступом и због тога су ученици, без обзира на узраст, искључивани из школе. Сем ових преступа, ученици су строго кажњавани и за неучтивост, пушење, неконтролисано купање на Дунаву и др.

Ученици су тешко подносили ове драконске казне. Чак је и Бранко Радичевић, иако одличан ђак, у својој песми *Пуш* оштро критиковао стање и режим у гимназији. Ситуација за ученике постајала је још неподношљивија због многих тешкоћа у настави. У појединим наставним предметима и код појединих професора настава није била на потребној висини, а захтеви према ученицима нису били увек одмерени. Због тога је долазило чешће до појединачних, мањих или већих, негодовања, а ређе до масовних протеста у виду штрајкова. Узроци штрајкова били су многобројни, па ћемо се на њиховим појавама мало дуже задржати.

Први штрајк је био 1864. године. Организовали су га ученици VIII разреда против Јосифа Житека, професора математике и физике. 22. јануара те године они су поднели тужбу управи гимназије, у којој изнесе „да професор Житек дише непријатељским духом наспрам српске народности и православне цркве и да му је метод хрђав, а нарав сурова, зато и моле, да би се он из њихове класе удаљио, и на његово место поставио који други од професора“.⁵ Подносећи ову тужбу, сви ученици поменутог разреда престали су да похађају наставу. Изненађен овим одлучним ставом ученика, директор гимназије Јован Пантелић покушао је да их умири, али их није могао приволети да се повуку па је тужбу проследио патронату гимназије.

Разматрајући тужбу ученика, патронат је пребацио управи гимназије „што је писмену формалну тужбу ученика на учитеља свога примила“, јер то може имати лоших последица, да послужи као преседан на који би се ученици могли доцније позивати. Наставницима је препоручено „братско споразумевање“ и указано да је тај недостатак сметао напретку школе и допринео „овој дисциплинарној неприлици“. На крају, као најважније, донесено је:

⁴ Савет ученику да напусти школу, нека блажа врста искључења.

⁵ Архив САНУ, Срем. Карловци, Патронат гимназије бр. 7 из 1864. год. Оригинални текст тужбе није сачуван, а ове речи цитиране су из одлуке патроната на поднесену тужбу.

„Ученицима, којих се то тиче овај дисциплинарне противности корак озбиљно пребацити и строго им наложити, да се задржавају у дужној послушности према старешинама и професорима свима, да на своје школске часове, па и на оне професора Житка, који се пред Патронатом оправдао, има да се у науци труде, да успевају и напредују, а Патронат ће устменим упутством професора Житка за олакшање његова метода постарати: и да се од какви неугодни последица свога неразумнога корака овога пута, ако само иначе на правом путу сви остану, нимало бојати немају.

Ко није с тим задовољан, за тога Управитељство Гимназије упутити да му школско сведочанство у својој форми одма издаде и из Заведенија одпусти, нек иде куда му је воља, да овде бадава не троши муке родитеља своих“.

Примивши ово решење, директор Пантелић врло ревносно спровео га је у дело и о томе поднео патронату овај извештај:

„У послушанију високог Налога изреченог при закончанију пресуђене тужбе ученика VIII разреда противу професора Житка, извештавам високославни Патронат, да сам преухваљену пресуду у присуству целог проф. Сословија пред вишом Гимназијом дне 11. тек. м. у 1/2 12 часова пре подне огласио, и да е професор Житек службу своју по свим разредима, у којима посла има, наставио и продужио. По оглашенију Пресуде и по кратком од стране Подписаног поученија ступио је с предуваритељним мојим и Сословија саизвољењем и професор Житек на катедру и изуштивши неколико ублажитељни речи јасно се изразио, да е са пресудом задовољан, да тужитељима своим прашта и да се због бивше између њих и себе неприлике ничега бојати немају. Док се пресуда читала и проче се говорило, сви су ученици у миру и тишини стојали, а тако се и разишли“.⁶

Из овог извештаја директора могло би се закључити да је штрајк ученика био сломљен и да су се сви они покајнички вратили у школу да наставе учење. Међутим, изгледа да није све тако олако прошло. Неколико дана касније „Српски дневник“ са призвуком туге о томе је писао: „Народну гимназију остављају множина ђака куда ћеду? У Пожун и друге туђе гимназије а зашто? Због понашања професора, који у српским ђацима у србској гимназији ваља свест и понос народни да буди и храни, а он га безобзирце гуши и утамањује. Ми хоћемо да нам се све на видик изнесе...“⁷

Изгледа да је ово питање остало без одговора, јер га нисмо нашли у поменутом листу, који би га, ради информисања јавности, свакако објавио. Иначе, „Српски дневник“ пратио је штрајк од почетка. Износећи његове узроке и размах, он је заузимао објективан став овим речима: „У колико не можемо одобрити да се на Карловачкој гимназији начином према ђацима, који свако финије чувство, да и саму народност нашу вређа; у толико се неда оправдати ни поступак ђака који присвојише себи права која њима не припадају и који је против сваке дисциплине школске.

⁶ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 13 из 1864.

⁷ Српски дневник бр. 23 од 25. II 1864. год.

Надамо се, да ће виша власт гимназије непристрасно ствар извидити и предузети мере, које ће предупредити повратак немили и за цео народ оскорбљавајући догађаја“.⁸

Као што видимо, овај лист не одобрава кораке ученика, али још више осуђује поступке професора Житека, који вређа национални понос ученика. Какав је он био човек и професор? Који су узроци штрајка?

Јосиф Житек, родом из Туринаца (Штајерска), апсолвирани студент математике и физике на Филозофском факултету у Бечу, дошао је на препоруку професора Миклошића за привременог професора ових предмета 1856. године. Изгледа да није имао намеру да у Карловцима остане дуже времена, јер је након две године тражио уверење о свом раду и конкурисао за професора Реалне школе у Панчеву.⁹ Међутим, патронат га није пустио јер није отказао службу шест месеци раније и припретио му санкцијама Војне коадне у Темишвару за случај да самовољно напусти дужност.¹⁰ Можда под утицајем те претње, али вероватније због материјалне користи, Житек се предомислио. На његов захтев патронат гимназије повисио му је плату и он је остао.¹¹ У току 1865/66. школске године, пред Испитном комисијом у Бечу, положио је професорски испит из математике за целу гимназију и физике само у нижим разредима.¹² После тога уследила је опет повишица плате, али га ни она није могла задржати. Године 1871. отишао је за професора гимназије у Птуј.¹³

У почетку Житек је показивао вољу и иницијативу у раду. Заједно са својим колегом Јевшенагом¹⁴ поднео је предлог професорском збору да се прошири физикални кабинет и набаве нови апарати.¹⁵ Исте године ученици виших разреда поднели су молбу патронату да им одобри извођење позоришне представе у корист физикалног кабинета.¹⁶ У тој акцији Житек им је помагао у припремању позоришног комада *Зидане Раванице*. На основу тога у једном извештају директор о њему пише: „Надежда је дакле, да ће јуност наша под Житековим наставленијем, ако он при томе остане, у математици добро успевати“,¹⁷ али уједно изражава бојазан због његове нарави, наводећи да је пргав и плаховит. Ту своју природу он ће показати брзо, већ следеће године, протестујући због одлуке патроната да га не пусти из школе, са жестином и увредљиво:

⁸ Ибид. бр. 18 од 13. II 1864. год.

⁹ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 137 из 1858.

¹⁰ Ибид. акт бр. 140 из 1858. год. Од 1856. год Војводина је била под управом војне установе К. и. К. Landes Commando in Temesvar, а Карловачка гимназија под њеном Секцијом I, одељ. 6.

¹¹ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 156 из 1858.

¹² Извештај СПВГ у Карловцима за 1870/71, Летопис за 1865/66, 28.

¹³ Програм СПВГ у Карловцима за 1884/85, Нови Сад, 1885, 17.

¹⁴ Јосиф Јевшенаг, родом из Св. Вартоломеја (Штајерска), радио је 1856—1858. у Карловачкој гимназији, као професор математике и физике.

¹⁵ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 97 из 1857.

¹⁶ Ибид. акт бр. 167 из 1857.

¹⁷ Ибид. акт бр. 105 из 1857.

„Ја видим да се одавде на поштен начин не може отићи, него се баш мора човек укрasti“.¹⁸

Изгледа да се после тога Житек мало смирио и наставио мирно да ради. У вези са тадашњом полемиком о наставном језику у Карловачкој гимназији „Српски дневник“ нападао је професоре који су предавали на немачком језику и хвалио друге који су наставу изводили на српском. У другој групи био је и Житек па му је поменути лист одао признање: „Међутим таквим људима заузимају честити Словенци г. г. Зима¹⁹ и Житек такво место, на коме би све наше професоре радо гледали, па и не само у томе обзиру, но и у многоме другоме, а особито што се предусретања према ђацима тиче“.²⁰

После оваквог признања мало необично делују оптужбе ученика, изнете приликом њиховог штрајка. Може се претпоставити да је Житек сам био незадовољан својим животом у Карловцима и револтиран ставом патроната што га не пушта да оде. Вероватно да ни услови рада у школи нису били повољни, јер његови предлози за проширење физикалног кабинета нису били прихваћени. Све је то, извесно, имало рђав утицај, деморалисало га и изазвало да изрази своје незадовољство са средином, што се могло преувеличати и протумачити као непријатељство према Србима и православлу. Али вероватно да ни његови захтеви према ученицима нису били добро одмерени нити је његов метод рада у настави био приступачан.

Овакав његов рад није задовољавао ни директора Пантелића, јер је у свом годишњем извештају 1869. године писао: „Житек је много оштрији, кадикад и нагао, па му тако знање и вештине у својој струци не призводи баш свагда и у сваком ученику посве пожалатељног плода. Физику чини ми се не предаје подпуније па му тако ученици и не могу да постигну потпун успех. Он се изговара на то, што немамо физикалних апарата, а то је додуше истина, ал би и потпуна воља могла и рисовањем у књиги и на табли доста учинити“.²¹

Годину дана после овог Житек је отишао, и при поласку добио уверење о свом раду у гимназији, које је, између осталог, садржало да је „са особитим маром и преданошћу служио“, „да стоји потпуно на висини свога позива“ и даље: „Он се за све време свога службовања према претпостављеним послушно и са дужним поштовањем односио, а према подређеним поучавајући их пријатељски. А исто тако његово понашање је у свако доба примерно и достојно поштовања било“.²²

¹⁸ Ибид. акт бр. 139 из 1858. Житек је тада добио уверење о раду од месног „oberlehrera“ Кропача, али га није искористио, као што је то учинио његов колега Јевшенаг и без дозволе патроната прешао у Реалну школу у Панчево (акт бр. 147 из 1858).

¹⁹ Лука Зима, професор класичне филологије, службовао је у Карл. гимназији 1856—1876, а тада је ради обезбеђења пензије отишао у државну гимназију. Цело време радио је са великом љубављу и успехом.

²⁰ Српски дневник, бр. 1 од 1. I 1861.

²¹ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 92 из 1869.

²² Ибид. акт бр. 71 из 1870.

Очигледно је да се ове две оцене рада од једног те истог човека не слажу једна са другом па се може претпоставити да је ова друга плод конвенционалне попустљивости приликом одласка и разрешења наставника. На штрајк и незадовољство ученика са Житековим радом као да се заборавило. Можда је баш због оваквог става директора Пантелића, који није ефикасно деловао на отклањању слабости у гимназији, ускоро дошло до новог штрајка ученика.

Године 1876. ученици IV, V, VI и VII разреда поднели су опширну тужбу управи гимназије против Франца Борстника, суплента математике и физике, која почиње овим речима: „Већ више година има како сваки од нас потписани у срцу неку тугу крије, које због страха ни највернијем другу открити не смеде, већ одавно сваки је посебице премисљао, да се због тога потужи славноме управитељству, али је сваки увек клонуо, држећи да би тим кораком своју будућност у понор бацио“.²³ Даље у тексту изложене су њихове тешкоће, неправилности у раду поменутог професора и његово недолично понашање ван школе, што ћемо све укратко изнети.

У школи је већ свима познато да из математике и физике има највише опомена и слабих оцена. По томе, за посматраче са стране, могло би изгледати да су ученици лени или „глупави“. Међутим, то не стоји ни једно ни друго. Ученици наводе да нису лени и да ове предмете уче читаве ноћи и „кад би свако тако од госпде професора предавао, да би гимназију или оставити и науке се растосиљати морали, или би сви после матуре мртви осванули“. А нису ни „глупави“, као што се професор изјаснио „да Срби нису за математику способни“.

Узрок овом стању треба тражити у нарави и начину предавања суплента Борстника. „Против свих правила дидактичких и педагогичких... брца се на своје ученике, назива их магарцима, износи им њихове телесне мане“. Сама његова предавања су неодређена и неразумљива тако да им се не може ухватити ни крај ни почетак. На часовима физике не води ученике никад у кабинет. Томе треба додати и то да он своја предавања држи на немачком језику.²⁴

Професор Борстник, према речима ученика, не држи се једног уџбеника. У једној партији градива служи се са пет аутора. Једном када су га ученици запитали где се може наћи оно, што је предавао, он им је одговорио: „Sie werden diess finden im: Schabus, Schubitz, Kunzek, und das übrige ist meine Theorie — ich aber habe noch kein Buch geschrieben“.²⁵ Због тога ученици постављају питање управи: да ли они

²³ Ибид. акт бр. 88 из 1876.

²⁴ Наставни језик у Карл. гимн. био је у почетку латински и немачки, а касније претежно немачки, иако је Организационим нацртом било предвиђено да се настава изводи на матерњем језику. Године 1868. немачки језик замењен је српскохрватским у гимназијама и реалкама Војне границе, али због недостатка Срба професора то није доследно спроведено у Карловцима. Тек 1873. сви предмети предавани су на нашем језику, али већ после неколико месеци патронат је дозволио Борстнику да држи наставу на немачком језику.

²⁵ Шабус, Шубиц и Кунцек су писци уџбеника за физику. Њихове су књиге наизменично коришћене у Карловачкој гимназији у том временском раздобљу. Schabus J., *Gründzüge der Physik als Lehrbuch der oberen Klassen der Realschulen*

могу набавити све те уџбенике, да ли могу његову теорију схватити и да ли та теорија има научне основе?

С обзиром на то да не схватају Борстникова предавања, ученици све науче „папагајски“. Приликом испитивања он лови њихове грешке и са задовољством дели им негативне оцене. При оцењивању није објективан и даје оцене на основу својих личних расположења према ученицима. Са појединим ученицима одржава фамилијарне односе.

У тужби се подробно говори о лошем поступању Борстника према ученицима. Став му је надмен и на ученика гледа са великим потцењивањем. Једном ученику је рекао: „Wenn sie einen Gott haben, so bin ich ihr Gott“, а другом: „Ich bin Gott der Mathematik“. Према мишљењу ученика, узрок таквом његовом понашању лежи: „у мржњи српске народности и српског народа, укратко у мржњи свега онога што је српско“. У прилог овоме они наводе Борстникове речи: „Die Serben sind ärger als Zigeunervolk“. Даље се наводи још неки његови непријатељски поступци према гимназији, патронату и Српству.

Једном приликом довео је неке људе у физикални кабинет да им покаже његову опрему. На њихове похвалне речи о том кабинету он је одговорио „Требало би све лојем намазати и запалити“. Другом приликом је у напитом стању наздравио паду гимназије и патронату и отпевао црквену погребну песму *Вјечнаја ђамџај*.

Посебно је изнет Борстников непријатељски став према херцеговачком устанку и наведене његове речи: „Да бог да да немачка култура овлада у побуњеним крајевима. Да бог да, да колико су Херцеговци досад напредовали, да одсад утолико натраг пођу“. Овим речима револтирао је родољубиве карловачке Србе. Због тога му се неколицина и осветила. Извукли су га из кафане, одвукли на Калварију и страшно испребијали.

О личном животу Борстника такође су изнети нагativни подаци. Он се не дружи са својим колегама из гимназије, него са комуналним учитељима и другим људима недоличног друштвеног положаја и понашања па је због тога изгубио сваки ауторитет у школи и ван ње.

На осталим појединостима тужбе не можемо се детаљније задржавати, али ћемо споменути још питања која су побуњени ученици поставили управи гимназије:

„Питамо дакле какав је то професор који се овако у школи и изван школе влада, који са ђацима овако поступа, који се при предавању овако влада, који према гимназији, према високославном Патронату и на послетку према целој српском народу толико уважање показује?...“

„Какав је то професор, који својим неморалним владањем саблажњава и оне који нису покварени; може ли дакле такав човек наш наставник бити? Можемо ли ми поштовати светињу науке из његових

u. Gymnasien. Wien, 1860. Kunzek August, *Lehrbuch der Experimental Physik*, 4 Aufl. Wien, 1853. Kunzek August, *Lehrbuch der Physik mit math. Begründung. Zum Gebrauche in der höheren Schulen und zum Selbst Unterrichte*, Wien, 1853. Šubic Simon, *Lehrbuch der Physik für Ober-Gymnasien und Ober-Realschulen*, Pest, 1861.

уста из којих знамо да се свакојаке грдње против нас изиле — не, не можемо...“

На крају ученици су, вероватно да би прикрили своју бунтовност, између осталог рекли:

„Поштујемо закон, уважавамо светињу закона, подвргавамо се строгости закона — али стајемо на супрот самовољи г. Борстника...“

„И опет кажемо не идемо против реда, не идемо против закона, не идемо против професора, не идемо против виших власти, не идемо против ове ђимназије — него идемо против нереда, против незаконитости, против самовоље, против неморалног човека, који је нама за углед стављен и који својим поступцима лепо име овог завода, овог јединчета српског оцрњује и будућност његову сатире...“

Сад све знате сад бирајте...

Ил он или ми напоље!“

Примивши ову тужбу, управа гимназије затражила је изјашњење од Борстника, али истовремено повела истрагу против свих ученика-потписника.

Франц Борстник родом је из Францдорфа, у Крањској. Завршио је физичко-математичку групу предмета на Филозофском факултету у Бечу. У Карловце је дошао на препоруку свога претходника и земљака Јакова Жнидаршића.²⁶ У свом опширном изјашњењу,²⁷ на немачком језику, он је покушао да оповргне све наведене оптужбе ученика. Он признаје да у свим разредима, изузев IV, предаје на немачком језику, али сматра да му се због тога не може замерити, јер му је пре кратког времена један члан патроната, приликом своје инспекције, наложио да тако поступа. С друге стране, у том погледу није му нико ништа приметио приликом постављења ни касније. Одговор ученика прима на оба језика. Не признаје да су му предавања смушена и нејасна, али примећује да се у њима служи дедуктивном методом, а при испитивању индуктивном. На часовима физике користи се експериментима, што могу посведочити све колеге. Понешто од градива предаје опширније што у уџбенику нема, али нешто неважно изоставља. Сасвим је опречно када му се пребације да ученици његове предмете уче „папагајски“. Даље, жали се да ученици показују слабо интересовање у настави и да зато има само једног доброг математичара.

У погледу односа према ученицима признаје да је строг, али то сматра својом дужношћу. Не трпи закашњавања ученика без претходног извињења. У вези с тим наводи: „Ја сам војнички васпитан, навикнут на ред и послушност. Због тога желим да се ове врлине испуњавају под свим околностима“.

Борстник пориче да у школу долази пијан и намргођен. Према његовим речима, то је дрска лаж према којој изражава своје презрење. Додуше, не одбија да је једном после свадбе дошао у школу „не сасвим исправан“, али ни у ком случају „накресан“. Исто тако одбија да ученике

²⁶ Јаков Жнидаршић, родом из Кала (Крањска), као суплент математике и физике радио је у Карл. гимназији 1871—1873.

²⁷ Архив САНУ, Срем. Карловци, Патронатски архив, акт бр. 35 из 1876.

назива магарцима. За навод тужбе „Ја сам бог“ каже да му то уопште није познато „ни као бледа идеја суште фантазије“.

Што се тиче мржње и презира према Србима и њиховој народности, певања погребне песме *Вјечнаја ђајмай* и потпаљивања физикалног кабинета, о томе ће, према његовом захтеву, решавати Срески суд и донети праведну пресуду. Даље наводи да је одувек био против сваке политике и да је то „стављао на срце“ и својим ученицима. Увек је прави Словенац и скроман Славен, а према могућностима помагао је и Херцеговце. Са убеђењем да се потпуно оправдао, он је свој одговор завршио овим речима:

„Због тога ће моје непријатеље који нападају на мој морал, мој карактер, моју личност, на све оно што је мени свето морати стићи што строжија праведна казна. Моја невиност појавиће се и мораће се појавити у највећој светлости дана. Најзад још додајем да су неки гимназисти били увучени у вртлог, као и да стварно вођство последњих ексцеса не треба међу њима тражити“.

Очигледно, Борстник није могао побити све наводе тужбе. Његови главни „докази“ су тврдња да га ученици лажно оптужују и да је то због тога што их је неколико дана раније пријавио управи школе због пијанства, туче и других изгреда на јавним местима. И сами ученици признају да је тај њихов преступ „неколико бацио сенку“ на гимназију, али да то није био узрок него само повод „да вулкан почне своју лаву блувати“. По њиховим речима „трпило се докле се је могло... кипило је док није прекипило“.

Премда су критике и жалбе ученика у целини биле оправдане, професорски збор је врло оштро реаговао. Након брзе и енергичне истраге, најактивнији ученици у штрајку предложени су патронату за искључење, а остали да се казне затвором. Спроводећи тужбу ученика, изјашњење Борстника, записнике ванредних седница професорског збора и предложену пресуду ученицима, привремени директор професор Стеван Лазић, између осталог, препоручио је патронату „ублажење каштиге“ оним ученицима који су се дотле одликовали у учењу, а у штрајку су били заведени.²⁸ Патронат је овај предлог, уз мале измене, прихватио и обавестио управу гимназије овим речима:

„Пресуду ученицима у ноћном изгреду и следованој затим побуни и нередима учествоваћим... обнашао је Патронат Гимназије у данашњој својој седници потврдити с том изменом, да се Љубомир Радуловић, Богдан Новаковић, Петар Илић и Манојло Жугић из VII, Мамула Гаврил, Раданчевић Милан, Костић Тихомиљ и Видаковић Мојсеј из VI разреда из ове Гимназије искључе, а сви остали да се затвором од 16 часова казне и к томе да се Миљевићу Константину и Поповић Миливоју на крају ове школске године *consilium abeundi* даде. Што се благодјејанија тиче, то ћемо Ми сами одредјелити оне, који ће истог лишени бити“.²⁹

²⁸ Ибид. Гимназијски архив, акт бр. 95 из 1876.

²⁹ Ибид. акт бр. 100 из 1876.

У даљем тексту позива се управа гимназије да ово одмах изврши и да све ученике позове да похађају редовно часове професора Борстника, како би могли пропуштене часове надокнадити и испите из предаваних предмета положити.

Примивши овај акт, директор Лазић одмах га је саопштио ученицима. Читање пресуде изазвало је буру негодовања код ученика. Сам директор, као и неки професори, уложили су много труда да умире ученике, али им то није полазило за руком. У таквој ситуацији, плашећи се да бура не добије још веће размере, директор се обратио актом месном градоначелнику.³⁰ Износећи поименично искључене ученике „због побуне против свога професора и поновљене упорности према збору професора“, он пише: „Пошто се и код ових и код њихових другова неискључених опажа велика узрујаност то вас поново званично умољавамо да би у обзиру реда и јавне сигурности сходне наредбе издали и свако ђачко састајање у гомилама препречити изволели“. Нема сумње да је градоначелник удовољио молби директора гимназије, али то све није било довољно да умири узбуркане духове ученика. Због тога директор убрзо доставља градоначелнику нови акт ове садржине.

У гимназији две учионице су празне јер ученици не долазе. Неки су изјавили да би радо дошли, али да се боје од других ученика који им то забрањују. Због тога директор моли градоначелника да искључене ученике, према приложеном списку, протера, а „остале неискључене преко дотичне полиције (и у споразуму са г. судцем ради ускоравања ствари преко жандармерије) још данас најозбиљније опомене да имају или ићи у школу, или ако то неће да се имају за 24 часа из ове вароши удаљити и кући својој ићи и да ће у противном случају на одлазак присиљени бити“.³¹

Немамо појединости о томе како је градоначелник интервенисао помоћу полиције, суда и жандармерије, али немир у гимназији није се могао лако угушити. Изгледа да су ови догађаји имали одјека надалеко, јер после неколико дана управа гимназије добила је акт од Царског краљевског главног заповједништва у Загребу³² — одјела за наставу — у којем стоји да су примљене вести да се од 7. јуна ученици IV, V, VI и VII разреда непрестано буне, да се без надзора састају, да изостају са часова и намеравају да напусте гимназију. У вези с тим позива се управа гимназије да одмах извести колико су те вести тачне, шта је узрок тим изгредима и шта је предузето да се даље последице спрече.³³

На овај акт директор Лазић хитно је обавестио Заповједништво да су ученици 7. јуна направили ноћни изгред у којем је интервенисао професор Борстник. После тога 12. јуна поменути ученици поднели су тужбу против тог професора и напустили наставу. Из истраге се увидело „да је споменути учитељ својим понашањем у школи и изразима, који

³⁰ Ибид. акт бр. 103 из 1876.

³¹ Ибид. акт бр. 104 из 1876.

³² У то време територија Војне границе била је под надзором те Команде.

³³ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 116 из 1876.

се никоме педагогу ни најмање не пристоје, још издавно срца својих ученика тако заплашио и од себе одстранио и отуђио, да је њихово огорчење растећи мало по мало у крајност пало и до тога их заноса довело, да су намеравали тужбом заједничком предавања упитнога учитеља са свим немогућнима учинити. Ове осуђења достојне заблуде морала је неколицина од главних виновника и подстрекача жртвом бити...“.

Плашећи се да би ови нереди могли код ненародних власти, и иначе неповерљивих према раду српске гимназије, изазвати рђаве последице, директор је свој извештај мало улепшао и навео да су сви неискључени ученици већ 21. почели похађати школу. Међутим, у напред цитираним писмима градоначелнику стање је представљено друкчије. Тек 8. јула директор је обавестио патронат да се стање у гимназији потпуно нормализовало.³⁴

Разматрајући изгреде ученика, патронат је увидео да су ови догађаји изазвани великим делом кривицом професора Борстника па му је због тога упутио ово решење: „Пошто су се прилике на овдашњој гимназији у тој мери погоршале, да сте ви као њен учитељ онемогућени, Патронат гимназије донео је одлуку да Вас на крају текуће године ослободи учитељског места које сте досада привремено заузимали“.³⁵

Пратећи штрајк, „Граничар“, лист Јована Павловића, овако је прокоментарисао пресуде ученицима и професору Борстнику: „Жалосно је то, што се најјаче казне они, који су најмање криви, а олако се пропуштају они који су највише криви“. Уопште, незадовољан поступањем руководства гимназије и професора према ученицима, он је то своје незадовољство изразио овим речима: „Обично је код наших наставника завода, да се корупцији наставника кроз прсте гледа све дотле, док не дође до изгреда и побуне међу ученицима, а кад дотле дође, онда се сва кола сломе на ученицима као непослушнима и непокорнима. Дабоме да је то најкомотнија процедура: треба сачувати ауторитет наставника пред ученицима! А што је тај наставник сам свој ауторитет пред ученицима окаљао и у блато оборио, то се не узима у рачун“.³⁶

Изгледа да је после пресуде ученицима, као што је раније најавио, Борстник тужио ученике Среском суду због клевете, јер је исти тражио од управе гимназије записнике о спроведеној истрази над ученицима који су тужбу потписали.³⁷ Управа гимназије удовољила је том захтеву. Шта је Суд решио то нисмо могли сазнати па претпостављамо да је Борстник пред одлазак из Карловаца ту своју пријаву повукао. Он је убрзо замолио уверење о свом раду у гимназији³⁸ и, чим га је добио, напустио је Карловце.

Управа гимназије издала је Борстнику сведоџбу у којој, између осталог, стоји да је „служећи у свима вишим разредима од IV—VIII математику и физику предавао, да је својим опсежним знањем и не-

³⁴ Ибид. акт бр. 121 из 1876.

³⁵ Ибид. Патронатски архив, акт бр. 35 из 1876.

³⁶ Граничар бр. 12 од 13. јуна 1876.

³⁷ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 133 из 1876.

³⁸ Ибид. акт бр. 127 из 1876.

прекидним трудом похвалан успех врло добар са ученицима постигавао, у обзиру политичном и религиозно-моралном законима сходно владао се“.³⁹

Као и раније Житек, Борстник је добио сведоштво у којој нема ни једне речи о његовим слабостима. Али зато директор је у годишњем извештају критичније писао о Борстнику. По његовим речима, узроке штрајка треба тражити „с једне стране у великој бојазни малодушних ученика од учитеља врло жестоке нарави, с друге стране у претерано строгом начину и понашању младога, ревноснога, но и безобзирнога учитеља“.⁴⁰ Овакви ставови помирљивости и незамерања код директора, карактеристични за сталешке односе у српском грађанском друштву тога времена, штетно су утицали на радну дисциплину наставника и развитак наставе уопште.

Оба штрајка одиграла су се у кратком временском раздобљу од двадесет година. Посматрани у целини, они имају заједничка обележја. И први и други уперен је против професора математике и физике, против професора, по тадашњим односима и схватањима, странаца, школованих на Бечком универзитету. У оба случаја ученици су протестовали против лоших метода наставног рада, нехуманог односа према њима и вређања српског националног поноса. Све ово треба мало више осветлити.

У првим годинама свог рада Карловачка гимназија била је надалеко позната по настави природних, нарочито биолошких наука. Заслуге за то припадају ученим странцима, првим директорима и професорима Јовану Гросу и Андрији Волнију. Њиховим одласком ниво наставе је опадао, а средином прошлог столећа био је на прилично ниском нивоу. Тако је остало све до осамдесетих година. О тим слабостима у настави математике писао је у својој аутобиографији Јован Суботић.⁴¹ Има више разлога за то стање.

Карловачка гимназија по свом устројству била је класична. Већ према том придавана је највећа пажња настави класичних језика. То је продужено и новим системом по Организационом нацрту.⁴² Сем тога, у овој школи погрешно се гледало на наставу математике, као да њу не може успешно пратити сваки ученик просечних способности, него само за то нарочито надарен. То мишљење остало је до краја у овој веројасној школи, све до њеног укључења у државни школски систем бивше Југославије.⁴³

³⁹ Ибид. акт бр. 135 из 1876.

⁴⁰ Ибид. акт бр. 146 из 1876.

⁴¹ Др Јован Суботић, *Аутобиографија* I, Нови Сад, 1901, 81.

⁴² Организациони нацрт (*Entwurf der Organisation der Gymnasien u. Realschulen in Oesterreich vom Ministerium des Cultus u. Unterricht*, Bien 1849) односио се и на Карловачку гимназију. Према истом организована је настава 1852. и трајала, са малим изменама, све до подржављења гимназије 1921. године.

⁴³ Спомињући штрајкове, Коста Петровић каже да се тужбе против Житека и Борстника могу са 80% „отписати“, јер представљају „плод ђачке нетрпељивости према математици“. Та „нетрпељивост“ остала је и даље у овој гимназији (*Историја Карл. гимназије*, 149).

У настави физике било је посебних тешкоћа. Кабинет је у том временском периоду био слабо опремљен, а понеки наставници нису га ни довољно користили.

Особиту тешкоћу представљао је наставни језик. У овој гимназији, као што смо напред видели, дуго времена настава се изводила на латинском и немачком језику, а тек од седамдесетих година на српско-хрватском. У том раздобљу и уџбеници су били на страном, претежно на немачком језику. Ако се имају у виду уобичајене, опште тешкоће у извођењу наставе егзактних наука, онда ове посебно још више отежавају постизање успеха. Недостатак стручних наставника погоршавао је ту тешку ситуацију.

Пошто није било Срба стручњака за математику и физику, патронат је позивао странце, најчешће Чехе и Немце, а понекад и Словенце. Они су долазили у Карловце само на краће време док не положи професорски испит, а тада су одлазили у државне школе. Један од разлога за њихов одлазак био је што професори Карловачке гимназије тада још нису били пензионо осигурани. Налазећи се привремено у овој школи, они се, у већини случајева, нису саживљавали са средином и са ученицима, нити су се довољно уносили у свој рад. Понеки од њих дошавши из развијеније у заосталију средину, гледао је са висине и с потцењивањем на гимназију па и на саме ученике. Овако надмен став вређао је људски понос и националну осетљивост ученика, а поготово онда када су долазили из Беча који је био симбол омрзнуте Бахове диктатуре и угњетачке политике Аустро-Угарске. У том погледу још теже је деловала чињеница што су неки од тих професора били однарођени и понемчени.

У оба случаја ученици су протествовали против метода рада својих професора. То показује да су они сувопарно излагали градиво, недовољно га објашњавали и остављали ученике незаинтересоване и пасивне. Посебно им се замерало што нису изводили експерименте у настави физике нити користили физикални кабинет. При испитивању и оцењивању правили су грубе грешке и показивали необјективност, секташтво и малициозност.

Оба нападнута професора потцењивали су личност ученика. Држећи се оног застарелог схватања о подређености ученика, они су им непромишљено и неодмерено постављали захтеве, а за свако неизвршавање сурово су се с њима обрачунавали. У својим иступима према ученицима они су често прелазили меру и брутално одржавали круту дисциплину у гимназији. Не увиђајући неодмереност својих захтева, професори су свој неуспех желели оправдати заосталошћу средине и неспособношћу ученика. При томе су падале и такве примедбе које су вређале понос и достојанство ученика и српског народа у целини.

Интересантно је приметити да се оба штрајка поклапају са значајним догађајима у нашој националној историји, први са заседањем Сабора 1864. године, а други са босанско-херцеговачким устанком. Није то било случајно, јер се штрајкови могу посматрати у непосредној вези са овим догађајима.

Шездесетих година прошлог столећа Милетићева Народна странка сврстала је младу грађанску класу и широке народне масе у снажан национални покрет који се бори не само против националног него и социјалног угњетавања. Српско грађанство, огорчено против Баховог апсолутизма, после његовог пада оштро иступа против Бечког двора и његовог савезника високе црквене хијерархије. На сабору 1864. године Народна странка поново је захтевала учешће српског грађанства у руковању школским и црквено-народним добрима. За ову политику она је придобила огромну већину српског народа. У Карловцима, седишту црквене хијерархије и Сабора, омладина одушевљено дочекује Милетића. Ђаци гимназије, и поред строгих забрана, активно у томе учествују. Визија ослобођења и уједињења врло им је блиска, а Бечки двор симбол тираније, ропства и угњетавања. У таквој ситуацији и професор Житек, бечки ђак, национално нетолерантан, није могао стећи популарност и свака његова нетактичност у подцењивању средине и Српства могла је довести до експлозије. Тако наелектрисана атмосфера малом варницом запаљена је у штрајк ученика.

Босанско-херцеговачки устанак, који је избио 1875. године, имао је великог одјека у Војводини. Ватрене симпатије распламсале су се у снажне тежње за националним ослобођењем и уједињењем свих јужних Словена. У целој Војводини прикупљају се новчани прилози за устанике и пријављује велик број добровољаца, што аустроугарске власти строго забрањују. У патриотском заносу очи свих Срба усмерене су на бојиште, а симпатије за устанике јавно се испољавају. Супротстављање таквом расположењу, долазило било од кога, оштро је нападано и жигосано. Због тога и је став професора Борстника⁴⁴ изазвао револт ученика и био разлог и повод за штрајк против њега. Његове речи на крају изјашњења „да су неки гимназисти били увучени у вртлог, као и да стварно вођство последњих ексеца не треба тражити међу њима“ могу се јасно схватити као алузија да су ученици у штрајку добили подстрек и подршку од родољубивих карловачких становника. И сам директор гимназије доводи штрајк у везу са друштвеним збивањима кад каже да „не сме се из вида испустити шкодљиви спољашњи уплив и струја времена, с којом школе у свим крајевима војују“.⁴⁵

Оба штрајка, усмерена против два професора, не могу се изоловано посматрати од општег стања и развитака карловачке гимназије, с једне, и друштвених збивања, с друге стране. Они представљају видне протесте школске омладине на слабости наставе и васпитања у поменутом временском раздобљу. Узевши у целини, штрајкови одражавају борбу између конзервативног руководства школе и прогресивних стремљења ученика, између круте црквено-манастирске дисциплине и захтева за хумано опхођење са ученицима, између застарелих метода обуке и тежњи за

⁴⁴ „Граничар“, бр. 12 од 13. јуна 1876, о томе је донео: „Место свога предмета он је подругливо предавао својим ученицима о Херцеговцима и дражио је неупутним начином природно осећање у омладине српске тиме, како треба певати „вјечнаја памјат“ Херцеговцима и др.“

⁴⁵ Архив САНУ, Срем. Карловци, Гимназијски архив, акт бр. 146 из 1876.

осавремењивањем наставе, између поданичке верности руководства гимназије и слободарских националних тежњи ученика. Као такви, они представљају прогресивна кретања у Карловачкој гимназији, која се нису могла никаквим административним мерама нити интервенцијом полиције и жандармерије зауставити. Незадрживи ток развика није дозволио „да се у сваки дом грађанског друштва старе оне врлине праве религиозности, потпуне послушности и понизности“ поврате, премда је, према речима директора, ова гимназија употребљавала „сва она средства, која су у том погледу искусни законодавци прописали“.

Др Радослав Чурић

ЗАБАСТОВКИ УЧЕНИКОВ КАРЛОВАЦКОЈ ГИМНАЗИЈИ

Резюме

В Карловацкој гимназији, старейшем учебном заведении этого рода у сербов, годы 1864 и 1876 известны по двум значительным забастовкам учеников. Первая забастовка была направлена против Иосифа Житека, профессора математики и физики; вторая — против профессора Франца Борстника, преподававшего те же предметы.

Обе забастовки характеризуются общими чертами. В обоих случаях ученики протестовали против профессоров, в тех условиях иностранцев, против методов преподавания, негуманного отношения к ученикам и против унижения сербской национальной гордости.

Забастовки по своему времени совпадают с важными событиями сербской национальной истории: первое — с заседанием Собора в 1864 году; второе — с боснийско-герцеговинским восстанием, — и находятся в непосредственной связи с ними.

Рассматриваемые в совокупности с тогдашним состоянием и развитием Карловацкой гимназии, с одной стороны, и с общественными событиями, с другой стороны, забастовки являются видными протестами молодежи в школе против недостатков преподавания и воспитания в указанном периоде времени. Они отражают борьбу между консервативным руководством школы и прогрессивными стремлениями учеников; между суровой церковно-монастырской дисциплиной и требованиями гуманного отношения к ученикам; между устаревшими методами обучения и стремлениями к усовершенствованию преподавания в современном духе; между верноподданическими настроениями руководства гимназии и свободолюбивыми национальными стремлениями учеников. Как таковые забастовки являются демонстрацией прогрессивных настроений в Карловацкой гимназии, которые не могли быть подавлены никакими административными мерами.

MIHAJLO PETROVIĆ (1868—1943) — SERBIAN MATHEMATICIAN — CREATIVE ORIGINALITY AND VERSATILE PERSONALITY

Dr Mirko Stojaković

Mihajlo Petrović, Serbian Mathematician and author of travel-books, also, or maybe even better known under the nickname „Mika Alas“ („Mike the Fisher“), was born on april 24th, 1868 in Belgrade (Yugoslavia). He received his elementary and grammar school training in Belgrade, and took his university degree in Paris, where he graduated at the École normale supérieure in 1894. He obtained his doctor's degree also in Paris, his dissertation dealing with zeros of the integrals of some differential equations. In 1905 he returned to Belgrade and became a university professor; later, he was elected a member of the Serbian Academy of Sciences. He retired in 1938, but continued to work up to the beginning of the war in 1941, when the Nazis occupied Yugoslavia. Being a reserve officer of the Yugoslav Army, Mihajlo Petrović was then deported as prisoner of war. He was one of the few upon whom the Nazis of Hitler's Germany had mercy: in consideration of his exhaustion and illness, as well as of his advanced age, he was released to die at home. His death in Belgrade, on June 8th, 1943, passed almost unnoticed owing to the general situation brought about by the world war.

Mihajlo Petrović is the author of about 235 research papers dealing with the mathematical sciences, as well as the travel-books such as „In the Realm of Pirates“ or „Eel Migration“ and the number of scientific papers in which his work is abundantly quoted is even far greater than that of his own productions. The number of scientific disciplines in which Mihajlo Petrović displayed his creative originality is such as to cause admiration in our time. There are hardly any scientists nowadays who engage so successfully in so many different fields. This general, widely used variety of his gifts may even be considered a disadvantage in this age of narrow specialists: the powerfully expansive width of his creative work must have resulted in a decreased efficiency in sounding the depths. Characteristic in this respect are Mihajlo Petrović's interests in fishing and his travels to different countries. In fishing a professional, with a master certificate, in travels a scientist formulating his findings in travel-books which also have definite merits as literature, Mihajlo Petrović was in the habit of making breaks in his main activity — research in mathematics — no doubt to the detriment of the latter. On the other hand, there may have been a necessity in this, for

the maturing of ideas in the field of mathematics does require periods of recreation, which Mika Petrović found in fishing, travelling and music. Returning from these to his main concern — mathematics — he was refreshed, more eager and prepared for creative efforts. This may account for the fact that a specialist will find even the most complicated of Petrović's mathematical treatises to have been written with astonishing ease, as if he had been toying with the most difficult notions and the most complex abstract relationships in the subject-matter treated. A true disciple of the French school of mathematics of his time, Mika surpassed his teachers in creative ease. This manner of creative work is no longer possible in mathematics, least of all in the French school and Mihajlo Petrović was probably the last exponent of that classical school in Yugoslavia.

Mihajlo Petrović has written a large number of papers in various fields of mathematics; moreover, some of these fields are his own invention. Thus he is now recognized as the sole founder of the theory of mathematical spectra, while in the theory of mathematical models he is not only one of the first theoreticians, but also the first practical creative worker. In a book of over seven hundred pages *Elements of Mathematical Phenomenology* (Belgrade, 1911) — he expounded the principles which form basis of possible applications of mathematics even in fields of knowledge where such application was regarded as pure fancy in those days. Today this is reality: the application of mathematics in such fields as economics, linguistics, even psychology or medicine, forms nowadays part of school syllabuses, and economy and engineering are considered backward where they make little use of mathematical methods. Analog and digital computers are now both an inevitable part and a guarantee of progress in the technical sciences in general, particularly in the techniques of space flights and in atomic physics. The computer theory, however, is essentially Mika Petrović's theory of mathematical models, and should the question of priority be raised here at all, his contribution in this field cannot be denied. Indeed, the name of Mihajlo Petrović is frequently cited in many standard textbooks on mathematical models abroad, but, strangely enough, not in the textbooks on the subject published in his country. It must be admitted, however, that such a wide recognition of the significance of Mihajlo Petrović's ideas in the field of the theory of mathematical models has ensued only recently with the development of electronics.

It is interesting to note that Mihajlo Petrović published his paper dealing with computers in an American periodical — the *American Journal of Mathematics*, Baltimore, in 1898 and 1899. One of these is concerned with the hydraulic integration of differential equations, while the other describes an apparatus with a liquid intended for the graphic integration of some types of differential equations. These papers show Mihajlo Petrović to be one of the forerunners in the field of modern computer techniques, especially in view of the latest invention developed in the Soviet Union — computers using air and liquids instead of electric current.

Many of Mihajlo Petrović's paper dealing with mathematical analysis, algebra, theory of numbers, and theory of spectra, are full of ideas requiring

further elaboration. It would be a rewarding task for the younger generation of mathematicians to study the heritage of Mihajlo Petrović and to complete the research which he began. The publication of the complete works of Mihajlo Petrović would be a fundamental contribution to this task. This would probably also spare many present-day mathematicians the re-discovery of facts unearthed long ago by their great predecessor.

LITERATURA

Here are cited some of the most interesting papers of Mihajlo Petrović dealing with the theory of mathematical models, mathematical phenomenology and travel-books. The complete list of Mihajlo Petrović's works is given in 1 and 2.

1) *Notices sur le travaux scientifiques de M. Michel Petrović* (1894—1921) — Paris, 1922.

2) *Liste des publications scientifiques de Michel Petrović*, Publications de l'inst. math. t. VI—VII, Beograd, 1938.

3) M. Petrović, *Sur un procédé d'intégration graphique des équations différentielles* Comptes rendus de l'Ac. sc., Paris, 1897.

4) M. Petrović, *Sur l'intégration hydraulique des équations différentielles*, American Journal of Math. Baltimore, 1898.

5) M. Petrović, *Appareil a liquide pour l'intégration de certains types d'équations différentielles*, American Journal of math. v. XXII Baltimore 1899.

6) M. Petrović, *Théorie mathématique de l'activité de causes*, Glas Srpske Akademije nauka, v. LVIII, Beograd, 1890.

7) M. Petrović, *Les analogies mathématiques et la Philosophie naturelle*, Revue générale de sc. pures et appl. v. XII, Paris, 1901.

8) M. Petrović, *Elements de Phenomenologie mathematique* (774 p.), Ac.roy. Serbie, Beograd, 1911.

9) M. Petrović, *Mécanismes communs aux phénomènes dispartes*, (279 p.) Felix Alcan-Paris, 1921.

10) M. Petrović, *U carstvu gusara* (In the realm of pirates), (269 p.), Beograd, 1933.

11) M. Petrović, *Sa okeanskim ribarima* (With the ocean fishers), (245 p.), Beograd, 1935.

12) M. Petrović, *Po zabačenim ostrvima* (249 p.), Beograd, 1936.

13) M. Petrović, *Roman jegulje* (Eel Novel), (184 pp), Beograd, 1940.

Др Мирко Ситојаковић

МИХАЈЛО ПЕТРОВИЋ — ОРИГИНАЛНИ И ПЛОДНИ СТВАРАЛАЦ МАТЕМАТИКЕ

Резиме

Поводом предстојеће стогодишњице рођења великог српског математичара Михајла Петровића (1868—1943) аутор излаже његову кратку биографију, осветљава његову оригиналну личност, указује на његову делатност у области књижевности у којој је дао неколико вредних путописа и истиче његово стваралаштво у области математике где је дао низ прилога по којима је познат и много цитиран у светској научној литератури.

Посебно се истиче делатност Михајла Петровића у области филозофије у којој је овај наш велики математичар преко расправа из математичке феноменологије заступао гледишта која данас у доба револуционарних научних достигнућа у електроници и атомистици добијају своју практичну проверу и потврду правилности.

Mr. Thompson.

IZLUČIVANJE ESTRADIOLA ESTRONA I ESTRIOLA POSLE PRIMENE ESTRADIOL DIPROPIONATA KOD NORMALNIH I KASTRIRANIH ZEČICA *

Dr Desanka Marić

Rezultati izneti u većem broju eksperimentalnih radova (1—4), pokazali su da egzogena primena estradiola izaziva pad broja trombocita u perifernoj krvi kod čoveka, pasa i zečeva. Mi smo u ovome radu pokušali da vidimo u kakvoj je vezi trombocitopenični efekat estradiola sa dinamikom njegovog metabolizma u organizmu. U tome cilju pratili smo, uporedo sa kretanjem broja trombocita u perifernoj krvi, izlučivanje urinom poznatih estradiolovih metaboličnih produkata, čija nam je pojava u urinu i brzina eliminacije bila indikator načina razgradnje estradiola.

Eksperimentalna tehnika

Metabolizam estradiola kontrolisali smo određivanjem estradiola, estrona i estriola u 24 h urinu hemijskom metodom Brown-a (5). Za vreme čitavog oglednog perioda zec je držan u metaboličnom kavezu. Broj trombocita smo određivali Lenggenhager-ovom metodom (6). Upotrebljavali smo estradiol dipropionat firme „Prolek“.

Rezultati i diskusija

Izlučivanje estradiola, estrona i estriola posle primene estradiol dipropionata kod normalnih i kastriranih zečica:

a) četiri normalne zečice primile su po 5 mg estradiola intramuskularno (doza koja kod normalnih zečica ne obara broj trombocita) (4). Pre davanja estradiola određivali smo količinu izlučenog estriola sadržanog u urinu sakupljenom za 24 h, i to kod sva četiri zeca, kao i posle primene hormona u toku od 9 dana. (Tabela 1). b) pet kastriranih zečica su dobile po 5 mg estradiola intramuskularno, (doza koja obara broj trombocita u perifernoj krvi). (4), estrogene smo određivali kao i kod prethodne grupe. (Tabela 2). Kod svih životinja smo kontrolisali broj trombocita. (Dijagram II).

Rezultati dobijeni kod normalnih životinja predstavljeni su na tabeli 1 i na dijagramu I, gde je neprekidnom linijom predstavljena količina izlučenog estriola normalne zečice broja 1.

* Eksperimenti izvršeni u Institutu za medicinska istraživanja u Novom Sadu.

Vrednosti izlučenog estriola izražene u gamama na tabeli 1, pokazuju količine izlučenog estriola kod 4 normalne zečice posle administracije estradiola. Dobijene vrednosti pokazuju skok ekskrecije estriola sutradan po injiciranju estradiola, da bi se već drugog do trećeg dana posle primene hormona vrednosti izlučenog estriola kretale oko normalnih vrednosti. Broj trombocita kod ovih zečica nije se menjao. (4). (Dijagram II).

Rezultati dobiveni na 5 kastriranih zečica predstavljeni su na tabeli 2, i na dijagramu I, gde je isprekidanom krivom predstavljena količina izlučenog estriola kastrirane zečice broja 5.

Vrednosti izlučenog estriola izražene u gamama na tabeli 2, pokazuju količine izlučenog estriola kod 5 kastriranih zečica posle administracije estradiola. Dobijene vrednosti na tabeli 2 pokazuju skok ekskrecije estriola 6. dana po injiciranju estradiola. Broj trombocita kod ovih zečica je opao, za oko 50 %. (4), (Dijagram II.)

Ako bismo uporedo posmatrali količine izlučenog estriola kod normalne i kastrirane zečice, kao što je to prikazano na dijagramu I, videli bismo sledeće:

a) Količina izlučenog estriola kod normalne zečice naglo raste sutradan po injiciranju estradiola, i to za oko 50 %, da bi se 3. dana količine izlučenog estriola kretale oko normalnih vrednosti (neprekidna kriva).

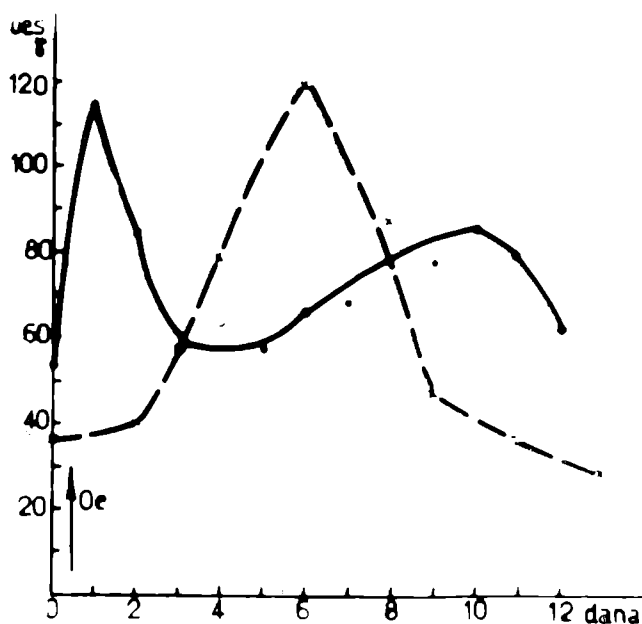
b) Kod kastrirane zečice broj 5 (isprekidana kriva) dnevna ekskrecija estriola ostaje bez promene prvog i drugog dana po injiciranju estradiola, a počinje se povećavati tek 5. dana dostižući maksimalnu vrednost 6. dana posle primene estradiola.

Iako je promenjena ista količina egzogenog estradiola, kod normalnih i kastriranih životinja, kod prvih se najveća količina estriola izlučuje već u toku prvih 24 h, i do pada broja trombocita uopšte ne dolazi, dok je kod kastrata najveća količina estriola izlučena tek 6. dana, a pad broja trombocita je signifikantan.

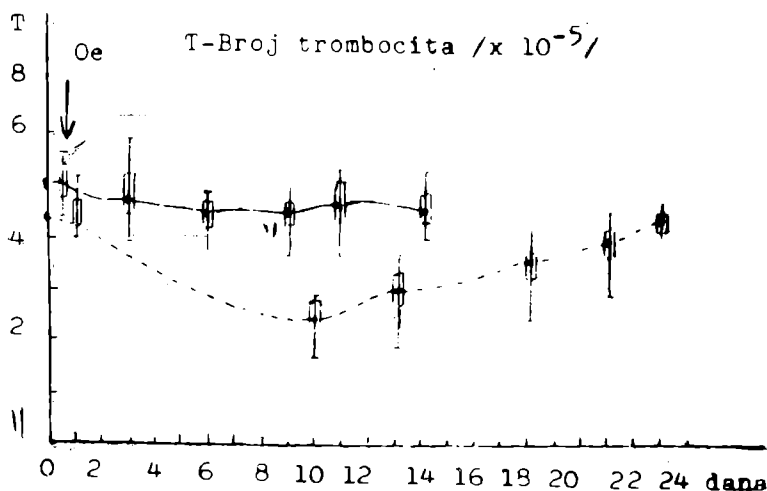
Napominjemo da smo u toku svih ovih ogleda merili i količinu izlučenog estrona i estradiola u urinu. Estrona uopšte nismo nalazili, a estradiola u minimalnoj količini (3—4 gma), koja se nije menjala posle davanja estradiola.

Ovi ogledi ukazuju na postojeću uzajamnu vezu između mehanizma degradacije estradiola i ispoljavanja njegovog efekta na broj trombocita u perifernoj krvi. Naime, ukoliko se maksimalna ekskrecija estriola ostvari dovoljno brzo, ne dolazi do pada broja trombocita, međutim ukoliko maksimalno izlučivanje estriola nastaje tek 6. do 7. dana (Dijagram I), dolazi do pada broja trombocita u perifernoj krvi. (Dijagram II).

Za objašnjenje ovoga odnosa između eliminacije estriola i efekta estradiola na broj trombocita, od značaja je koncepcija E. Smith-a i G. Smith-a (7). E. Smith i G. Smith smatraju da progesteron usmerava metabolizam estradiola u estriol dok se estradiol u odsustvu progesterona transformiše u estron i dalje oksidacione produkte. Naši ogledi na normalnim zečicama gde imamo prisustvo endogenog progesterona (Dijagram I) stvarno pokazuju povećanu eliminaciju estriola sutradan po injiciranju hormona, izbegavajući transformaciju u smislu estron-oksidacioni produkti, te i ne dolazi do pada broja

Dijagram I. Količina izlučenog estriola posle aplikacije 5mg estradiol dipropionata. (Strelica označava momenat aplikacije hormona). Neprekidnom linijom predstavljena je količina izlučenog estriola kod normalne zečice br. 1, a isprekidanom linijom kod kastrirane zečice br. 5.

Dijagram II. Kretanje broja trombocita pod uticajem 5 mg intramuskularno apliciranog estradiol dipropionata. (Strelica označava momenat apliciranja hormona). Neprekidna kriva predstavlja srednju vrednost od 4 ogleda na normalnim zečicama. Isprekidana kriva predstavlja srednju vrednost od 5 ogleda na kastriranim zečicama.

Tabela 1. — Normalne zečice

Zečice	Količina izlučenog estriola pre ogleda (u gamama)	Količina izlučenog estriola posle intramuskularne aplikacije 5 mg estradiola (u gamama)								
		1 dana	2 dana	3 dana	4 dana	5 dana	6 dana	7 dana	8 dana	9 dana
1.	52,00	115,00	85,00	57,50	63,75	57,50	66,25	68,75	85,00	62,50
2.	64,37	103,75	66,25	56,25	68,75	77,50	73,00	63,75	43,25	66,25
3.	52,40	104,00	76,50	51,70	57,30	51,70	59,80	61,80	55,20	56,20
4.	54,00	93,00	93,00	59,50	50,50	60,30	69,70	65,70	57,30	38,80

Tabela 2. — Kastrirane zečice

Žečice	Količina izlučenog estriola pre ogleda (u gamama)	Količina izlučenog estriola posle intramuskularne aplikacije 5 mg estradiola (u gamama)								
		1. dana	2 dana	3 dana	4 dana	5 dana	6 dana	7 dana	8 dana	9 dana
5.	36,33	32,35	40,00	60,00	79,34	—	120,00	111,15	86,24	46,24
6.	33,25	—	45,00	—	59,70	87,00	82,00	75,00	75,00	75,00
7.	62,08	53,75	55,00	51,25	48,75	85,00	106,25	103,75	66,25	66,25
8.	54,00	67,30	72,00	108,00	142,70	—	216,00	193,00	155,10	88,10
9.	56,70	59,70	65,28	81,00	80,20	71,30	186,00	180,25	135,00	129,00
		10 dana	11 dana	10 dana	11 dana					
		—	36,24	—	51,60					
		55,50	40,25	99,00	75,00					
		88,75	75,70							

trombocita u perifernoj krvi. Međutim kod kastriranih životinja, gde nemamo endogenog progesterona, maksimalno izlučivanje estriola ostvaruje se tek 7. dana, što ujedno pokazuje da se metabolizam estradiola do toga vremena odigrava u smislu estradiol-estron-oksidacioni produkti, (Dijagram I isprekidana kriva), te dolazi i do pada broja trombocita u perifernoj krvi. (Dijagram II isprekidana kriva). Prema tome, izgleda da se faktor koji je odgovoran za trombocitopenični efekat estradiola nalazi među metabolitima ovog hormona, i to, kada se metabolizam vrši u smislu stvaranja estron-oksidacioni produkti a ne u smislu stvaranja estriola.

Zaključak

1. Kod normalnih životinja, posle primene 5 mg estradiol dipropionata intramuskularno, maksimalno izlučivanje estriola nastaje sutradan po injiciranju hormona i ne dolazi do pada broja trombocita u perifernoj krvi.

2. Kod kastriranih životinja posle primene 5 mg estradiol dipropionata intramuskularno, maksimalno izlučivanje estriola nastaje 6. do 7. dana po injiciranju hormona i dolazi do pada broja trombocita u perifernoj krvi.

LITERATURA

- 1) V. Dekanić-Milošević et S. Marinkov, in *Tendances actuelles en Gynécologie et Obstétrique*, Georges edit. Geneve, 1955.
- 2) S. Slimane-Taleb, C. R. Soc. Biol., 153, 785, 1959.
- 3) R. Elert, Schweiz. med. wschr., 76, 1090, 1946.
- 4) D. Marić, Arhiv biol. nauka, 10, 39, 1958.
- 5) J. B. Brown, Biochem. J. 60, 185, 1955.
- 6) K. Lenggenhager, Schweiz. med. wschr. 2, 1298, 1936.
- 7) E. Smith et G. Smith, J. O. G. 39, 405, 1940. cit. po R. Vokaer, Masson, Paris, 1956.

Dr Desanka Marić

EXCRETION OF ESTRADIOL, ESTRONE AND ESTRIOL OF NORMAL AND OOPHORECTOMIZED RABBITS AFTER ESTRADIOL DIPROPIONATE ADMINISTRATION

Summary

1. After intramuscular injection of 5 mg Estradiol Dipropionate to normal animals, the highest values of estriol excretion, occur the next day after hormonal administration. The blood platelets in the peripheral blood remain, in the range of the normal values.

2. After intramuscular injection of 5 mg Estradiol Dipropionate to ovariectomized animals, the highest values of estriol excretion occur on the 6th to 7th day after hormonal administration. The blood platelets in the peripheral blood, decrease by about 50%.

ИЗВЕШТАЈИ О НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКОМ РАДУ НА ТЕРЕНУ И СТУДИЈСКИМ УСАВРШАВАЊИМА

Извештај о научноистраживачком раду

Др Бранислав Букуров

Током лета 1963. године провео сам 20 дана у тамишком делу југословенског Баната. Обишао сам средње подручје Потамишја и посетио насеља: Јашу Томић, Шурјан, Боку, Сечањ, Сутјеску, Неузину, Ботош, Томашевац, Орловат, Идвор, Фаркаждин и Сакуле.

Тамишки део југословенског Баната са својих неколико антропогеографских проблема спада међу најинтересантније делове Војводине. То је област: 1. са ретком насељеношћу; 2. са непромењеним бројем становника за последњих стотину година и 3. са великим исељавањима.

1. Према досадашњим резултатима испитивања могу истаћи да је ова област састављена из две морфолошки различите целине: лесне терасе и алувијалне равни Тамиша. Прва је виша, сувља, плоднија и под културним биљкама. Друга је нижа, мочварна, под слатинама и неплодна. Величина ове друге целине и њена ненастањеност утицала су да је Потамишје до данас остало ретко насељено.

2. Бројно стање становника у Потамишју није се мењало пуних стотину година. То долази отуда што су производне снаге остале потпуно неизмењене. Само два-три насеља имала су изванредан пораст становника услед развоја локалне индустрије. На бројни пораст становника нису могле да утичу ни саобраћајне прилике, пошто је саобраћај остао исти као и пре стотину година. Иако преко Потамишја прелазе две железничке пруге, оне имају само транзитни значај, док су сви путеви који повезују поменута насеља обични земљани и непроходни током зимске половине године.

3. У проматраној области појављује се стална аграрна пренасељеност. Вишак аграрног становништва, непрекидно се исељава у најближе градове. После другог светског рата исељавање је још више повећано, нарочито код Срба, мање код Мађара и најмање код Румуна. Исељавање је нарочито масовно код насељеничких села, тако да се може очекивати у скорој будућности знатно смањење популације.

Да бих коначно завршио испитивања, потребно је да у лето 1964. године посетим још и доње подручје Потамишја и насеља: Уздин, Баранду, Ченту, Опово, Сефкерин, Глогоњ и Јабуку.

Извештај о научноистраживачком раду

Др Александар Младеновић

Проучавање старих ћириличких рукописа. Током летњих месеци 1963. радио сам на испитивању графици старих ћириличких рукописа писаних брзописом у архивима и библиотекама на Цетињу, у Котору, у Дубровнику и у Сплиту. Ово испитивање у вези је са мојим радом на проучавању наше ћирилице у прошлости, односно са питањем тзв. „босанчице“. У нашој науци, као што је познато, мишљења су подвојена у вези са карактером ћирилице на западу наше територије. Неки

сматрају да у њој не треба видети нешто посебно, а други мисле да се ради о нечем специфичном идући толико далеко да ћирилицу у нашим западним крајевима третирају као посебно писмо. Мислим да ће садашња и будућа детаљнија испитивања ћириличке граfiје како на западу тако и на истоку нашег језичког подручја, пружити могућности за коначно решење овог питања у науци.

На Цетињу сам радио у Државном музеју (Архивско одељење) где сам проучавао документа писана од 1517—1696. и од 1697—1735. године, од којих сам нека и снимио. У Државном архиву СРЦГ, такође на Цетињу, испитивао сам граfiју паштровских докумената и то: а) Документа откупљена од Душана Греговића из Петровца на мору (дел. бр. 555/1955); б) Архиву породице Суђић из Петровца на мору (дел. бр. 12/1953); в) Породичну архиву Марка Перезића из Петровца на мору (дел. бр. 143/1954); г) Архиву породице Дивановић из Св. Стефана (дел. бр. 379/1955). Овде сам такође фотографисао приличан број докумената.

У Котору сам у Државном архиву испитивао стара ћирилска документа, писма и тестаменте, настала на терену Боке Которске и Црне Горе. Прегледао сам следеће фондове: а) Управно-политички фонд, фаци. I-XXVIII (XVII—XVIII век); б) Судско-нотарски фонд, фасци. XXII—XCVI (XV—XVII век). Ћирилски рукописи у овим фондovima врло су интересантни за испитивање граfiје, што је овога пута и био мој циљ, мада они поседују и врло драгоцен материјал за језичка испитивања, чему овом приликом није, наравно, могла бити посвећена пажња. Надам се да ћу у овом погледу моћи проучавати поменута документа и то у скоријој будућности. Као што је познато, у нашој науци није посвећивана велика пажња проучавању језика старијих споменика са терена Боке Которске, Црне Горе и Херцеговине.

У Дубровнику сам радио у Државном архиву где сам прегледао следеће рукописе: а) Писма турских владара упућених Дубровнику од 1420. наовамо; б) *Litterae et commissiones Levantis* sv. 1, fo 1, 2, 16, 17; в) Збирка необјављених ћирилских докумената, свежањ IX, XII; г) Исправе и акта бр. 1984а, 1974б, 1984ц; д) Преписка XVII в., бр. 1941, 1942. Међу овим ћирилским документима има и таквих који су интересантни и за граfiјска испитивања па сам зато неке рукописе и фотографисао.

У Сплиту сам радио у следећим институцијама:

1) *Хисторијски архив*. У овом Архиву прегледао сам приличан број рукописа: а) Матичне књиге града Сплита од 1610—1660 (сигн. МК/20), 1660—1679 (сигн. МК/21), 1679—1702 (сигн. МК/22), 1703—1720 (сигн. МК/23), 1720—1748 (сигн. МК/24), 1744—1782 (сигн. МК/25); б) Матичне књиге крштених града Сплита од 1570—1631 (сигн. МК/1), 1646—1653 (сигн. МК/3), 1654—1678 (сигн. МК/4), 1688—1696 (сигн. МК/6); в) Пољички споменици од 17—19. столећа, фасци. I; г) Клишки архив, фасци. I, 1662—1727; д) Матичне књиге села Мравинаца код Сплита (XVIII век, сигн. МК/143); Матичне књиге места Врањица и Солина, 1653—1695 (сигн. МК/144), 1699—1765 (сигн. МК/145).

2) *Католички архив*. Овде сам прегледао ћирилска документа писана у XVII и XVIII веку која се чувају у фасци. 490 (ормар Б). Нека од њих сам и фотографисао.

3) *Археолошки музеј*. У овом Музеју се чувају пољичка документа (сигн. 49 x 6/1) из XVII и XVIII века од којих сам нека и снимио.

Трагање за нашим старим ћирилским споменицима писаним брзописом вршио сам и у Београду и то: а) у Архиву САНУ; б) у Патријаршијској библиотеци; в) у оставштини др Рад. Грујића; г) у Народној библиотеци.

У Архиву САНУ прегледао сам више рукописних књига из XVII и XVIII века, које носе следеће сигнатуре: 72(17), 76(48), 109(46), 104(264), 114(323), 128(34), 134(337), 387, 391, неколико писама из Паштровића: сигн. 13.175, 13.178, 13.177, 13.176, 13.179, 13.180, неколико писама црногорских владара: сигн. 9740, 9742, 9744, 9745, 9748, 9751, 9752, 9754, 9755, неколико писама архиепископа Вићентија Јовановића и других: сигн. 7670—7677, 7680—7865, оставштину Јована Томића (писма и документа из Црне Горе, Боке Которске и Паштровића XVII—XVIII в.): сигн. 8711—X/i—4, —7, —13, —15, —20, XVI/76, XVII/ i—1, XIX/II—6, Д—1—40, Ф—1—27, X—1, —34, XXII/22—X—1—4, Г—1—45, XXIII/4, 9, 71, 72, 76, 77, као и документа из „Историјске збирке“: сигн. 16, 78, 133, 198, 244, 256, 283, 312, 428, 434.

У Патријаршијској библиотеци прегледао сам и снимио неколико страница из тефтера београдске цркве од 1717—1739 (сигн. 258), као и рукописне књиге чије су сигнатуре: 5, 6, 27, 36, 38, 54, 86, 90, 105, 106, 155, 165, 172, 232, 233, 234, 238, 240, 246, 247, 249, 250.

У оставштини др Рад. Грујића прегледао сам изванредан број рукописних књига које носе сигнатуре: 3, 29, 45, 52, 76, 82, 102, 111, 123, 126, 130, 131, 132, 134, 149, 150, 151, 159, 194, 242—246, 249—259, као и следеће рукописе из фонда „Документи и архивалије“: бр. 1, 3, 5, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 22, 27, 107, 224, 274, 497, 552, 574, 591, 610, 781, 789, 884, 958, 1036, 1050, 1057, 1075.

У Народној библиотеци испитивао сам старе рукописне књиге (сигн. Р 54, 60, 61, 454, 515, 568).

Већи број рукописа, интересантни за испитивање наше старије ћирилице, снимио сам у горе поменутиим институцијама.

Радећи на овом послу, поред трагања за рукописима у вези са проучавањем ћириличке граfiје, имао сам прилике да откријем још неке до сада непознате рукописе Јована Рајића, односно преписе његових дела (уп. о овоме А. Младеновић, *Рад на истраживању рукописа Јована Рајића*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1961, књ. VI, 405—408).

У оставштини др Рад. Грујића у Београду, у фонду „Документи и архивалије“ под бр. 585 чува се Рајићев рукопис *Календаръ Греческогъ Закона Неунитске Цркве*, који почиње месецом септембром а завршава се августом. Величине је 238 × 368, стр. 12.

У Историјском архиву Аутономне Покрајине Војводине у Сремским Карловцима налази се више рукописа Јована Рајића.

а) *Календаръ Греческія Цркве Неунитскаго Закона*. Вел. 239×375, стр. 12 (непаг.). Рукопис се налази у фасцикли 1287, бр. 224 и носи годину 1774 (Илирска дворска депутација). Календар почиње септембром а завршава се августом, са пописом имена светаца и црквених празника. Наслов за сваки месец долази на новој страни и написан је црвеним мастилом чиме су написани и празници. Листови су са стране оштећени. Рукопис није датирала ауторова рука, већ је година стављена онда када је аутограф регистрован у Бечу.

б) *Мѣсяцословъ восточногъ Греческаго исповѣданія въ державахъ цесаро Кралевакаго Айосиоліческаго величїя въ вѣрѣющагося Славеносербскаго и валахиїскаго Народа Неунитскаго. Во управленіе Тогоже Закона Сиценїя и Народа којорыя безгрѣшно дѣлаи. Напечатанъ въ Царствѣющемъ Градѣ Вѣнѣ въ Цесаро Кралевакой и восточної Тѣюграфіи кѣрѣ Лѣсифа Лоренца Квѣбека. Въ лѣто ѿ Рождѣства Христова 1775*. Фасц. 1287, бр. 224, 1774 (Илирска дворска депутација). Вел. 242 × 382, стр. 12 (непаг.). Овај рукопис је заправо исто што и онај под а, само је разлика у наслову (који је написан на омоту од исте, Рајићеве руке, у који је увијен поменути аутограф) и у неким детаљима као нпр.: у *Календару* има скраћеница а у *Мѣсяцославу* скраћенице су разрешене и сл. На стр. 13. Рајићевом руком написано је објашњење следеће: *Прїисїяженіе. Къ симъ подѣ червенными словами назнаменнованымъ Праздникомъ прїдающїя Рождїя Хриова, воскрїя и Сошесїя вїторїи и шїрейшїи Дѣнь и вознесїя Гд̄ня*.

в) *Крайкое Православное Исповѣданіе вѣри Соборныхъ и Айклїя Цркве восточныхъ*. Вел. 233 × 378, стр. 41 (непаг.). Фасц. 1287, бр. 217, 1774 (Илирска дворска депутација). Рукопис је непотписан и недатиран, али је годину регистровала рука као и код аутографа под а. Овај рукопис представља једну од варијаната Рајићевог катихизиса писаног народним језиком. Садржи: *Всїуиленіе* (стр. 1—2), остали текст (стр. 2—41). На маргинама виде се често интервенције рецензента, којима се местимично Рајићев текст мења или изоставља.

г) *Кайихисїсѣ вящїиї, или Просїранїе изясненїе православаго Исповѣданїа Восточныхъ цркве Неунитскаго, въ оупоїребленїе школы клїрїческаї. Сочиненїи и чрезъ Еїкоїскїи въ Карловѣ держанныї Сїнодѣ поїверженъ. Лѣта Гд̄ня 1774. Напечатанъ и вѣрѣяетсѣ код Лѣсифа Квѣбека Цесарѣ-Кралеѣ: Иллїрїческаго и Восточногъ Тѣюграфа во Вѣнѣ*. Вел. 238 × 376, стр. 48 (непаг.). Фасц. 1287, бр. 225, 1774 (Илирска дворска депутација). Овај рукопис Рајић такође није потписао.

сматрају да у њој не треба видети нешто посебно, а други мисле да се ради о нечем специфичном идући толико далеко да ћирилицу у нашим западним крајевима третирају као посебно писмо. Мислим да ће садашња и будућа детаљнија испитивања ћириличке граfiје како на западу тако и на истоку нашег језичког подручја, пружити могућности за коначно решење овог питања у науци.

На Цетињу сам радио у Државном музеју (Архивско одељење) где сам проучавао документа писана од 1517—1696. и од 1697—1735. године, од којих сам нека и снимио. У Државном архиву СРЦГ, такође на Цетињу, испитивао сам граfiју паштровских докумената и то: а) Документа откупљена од Душана Греговића из Петровца на мору (дел. бр. 555/1955); б) Архиву породице Суђић из Петровца на мору (дел. бр. 12/1953); в) Породичну архиву Марка Перезића из Петровца на мору (дел. бр. 143/1954); г) Архиву породице Дивановић из Св. Стефана (дел. бр. 379/1955). Овде сам такође фотографисао приличан број докумената.

У Котору сам у Државном архиву испитивао стара ћирилска документа, писма и тестаменте, настала на терену Боке Которске и Црне Горе. Прегледао сам следеће фондове: а) Управно-политички фонд, фасц. I-XXVIII (XVII—XVIII век); б) Судско-нотарски фонд, фасц. XXII—XCVI (XV—XVII век). Ћирилски рукописи у овим фондovima врло су интересантни за испитивање граfiје, што је овога пута и био мој циљ, мада они поседују и врло драгоцен материјал за језичка испитивања, чему овом приликом није, наравно, могла бити посвећена пажња. Надам се да ћу у овом погледу моћи проучавати поменута документа и то у скорој будућности. Као што је познато, у нашој науци није посвећивана велика пажња проучавању језика старијих споменика са терена Боке Которске, Црне Горе и Херцеговине.

У Дубровнику сам радио у Државном архиву где сам прегледао следеће рукописе: а) Писма турских владара упућених Дубровнику од 1420. наовамо; б) *Litterae et commissiones Levantis* sv. 1, fo 1, 2, 16, 17; в) Збирка необјављених ћирилских докумената, свежањ IX, XII; г) Исправе и акта бр. 1984а, 1974б, 1984ц; д) Преписка XVII в., бр. 1941, 1942. Међу овим ћирилским документима има и таквих који су интересантни и за граfiјска испитивања па сам зато неке рукописе и фотографисао.

У Сплиту сам радио у следећим институцијама:

1) *Хисторијски архив*. У овом Архиву прегледао сам приличан број рукописа: а) Матичне књиге града Сплита од 1610—1660 (сигн. МК/20), 1660—1679 (сигн. МК/21), 1679—1702 (сигн. МК/22), 1703—1720 (сигн. МК/23), 1720—1748 (сигн. МК/24), 1744—1782 (сигн. МК/25); б) Матичне књиге крштених града Сплита од 1570—1631 (сигн. МК/1), 1646—1653 (сигн. МК/3), 1654—1678 (сигн. МК/4), 1688—1696 (сигн. МК/6); в) Пољички споменици од 17—19. стољећа, фасц. I; г) Клишки архив, фасц. I, 1662—1727; д) Матичне књиге села Мравинаца код Сплита (XVIII век, сигн. МК/143); Матичне књиге места Врањца и Солина, 1653—1695 (сигн. МК/144), 1699—1765 (сигн. МК/145).

2) *Католички архив*. Овде сам прегледао ћирилска документа писана у XVII и XVIII веку која се чувају у фасц. 490 (ормар Б). Нека од њих сам и фотографисао.

3) *Археолошки музеј*. У овом Музеју се чувају пољичка документа (сигн. 49 х 6/1) из XVII и XVIII века од којих сам нека и снимио.

Трагање за нашим старим ћирилским споменицима писаним брзописом вршио сам и у Београду и то: а) у Архиву САНУ; б) у Патријаршијској библиотеци; в) у оставштини др Рад. Грујића; г) у Народној библиотеци.

У Архиву САНУ прегледао сам више рукописних књига из XVII и XVIII века, које носе следеће сигнатуре: 72(17), 76(48), 109(46), 104(264), 114(323), 128(34), 134(337), 387, 391, неколико писама из Паштровића: сигн. 13.175, 13.178, 13.177, 13.176, 13.179, 13.180, неколико писама црногорских владара: сигн. 9740, 9742, 9744, 9745, 9748, 9751, 9752, 9754, 9755, неколико писама архиепископа Вићентија Јовановића и других: сигн. 7670—7677, 7680—7865, оставштину Јована Томића (писма и документа из Црне Горе, Боке Которске и Паштровића XVII—XVIII в.): сигн. 8711—X/i—4, —7, —13, —15, —20, XVI/76, XVII/ i—1, XIX/II—6, Д—1—40, Ф—1—27, X—1, —34, XXII/22—X—1—4, Г—1—45, XXIII/4, 9, 71, 72, 76, 77, као и документа из „Историјске збирке“: сигн. 16, 78, 133, 198, 244, 256, 283, 312, 428, 434.

У Патријаршијској библиотеци прегледао сам и снимио неколико страница из тефтера београдске цркве од 1717—1739 (сигн. 258), као и рукописне књиге чије су сигнатуре: 5, 6, 27, 36, 38, 54, 86, 90, 105, 106, 155, 165, 172, 232, 233, 234, 238, 240, 246, 247, 249, 250.

У оставштини др Рад. Грујића прегледао сам изванредан број рукописних књига које носе сигнатуре: 3, 29, 45, 52, 76, 82, 102, 111, 123, 126, 130, 131, 132, 134, 149, 150, 151, 159, 194, 242—246, 249—259, као и следеће рукописе из фонда „Документи и архивалије“: бр. 1, 3, 5, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 22, 27, 107, 224, 274, 497, 552, 574, 591, 610, 781, 789, 884, 958, 1036, 1050, 1057, 1075.

У Народној библиотеци испитивао сам старе рукописне књиге (сигн. Р 54, 60, 61, 454, 515, 568).

Већи број рукописа, интересантни за испитивање наше старије ћирилице, снимио сам у горе поменутиим институцијама.

Радећи на овом послу, поред трагања за рукописима у вези са проучавањем ћириличке граfiје, имао сам прилике да откријем још неке до сада непознате рукописе Јована Рајића, односно преписе његових дела (уп. о овоме А. Младеновић, *Рад на истраживању рукописа Јована Рајића*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1961, књ. VI, 405—408).

У оставштини др Рад. Грујића у Београду, у фонду „Документи и архивалије“ под бр. 585 чува се Рајићев рукопис *Календаръ Греческогъ Закона Неунитске Цркве*, који почиње месецом септембром а завршава се августом. Величине је 238 × 368, стр. 12.

У Историјском архиву Аутономне Покрајине Војводине у Сремским Карловцима налази се више рукописа Јована Рајића.

а) *Календаръ Греческія Цркве Неунитскаго Закона*. Вел. 239×375, стр. 12 (непаг.). Рукопис се налази у фасцикли 1287, бр. 224 и носи годину 1774 (Илирска дворска депутација). Календар почиње септембром а завршава се августом, са пописом имена светаца и црквених празника. Наслов за сваки месец долази на новој страни и написан је црвеним мастилом чиме су написани и празници. Листови су са стране оштећени. Рукопис није датирала ауторова рука, већ је година стављена онда када је аутограф регистрован у Бечу.

б) *Мѣсяцословъ восточногъ Греческаго исповѣданія въ державахъ цесаро Кралевакаго Айосиоліческаго величїя въ вѣрѣющагося Славеносербскаго и валахиїскаго Народа Неунитскаго. Во управленіе Тогоже Закона Сценїя и Народа којорыя безгрѣшно дѣлаи. Наичайшя въ Царствѣицѣмъ Градѣ Вѣнѣ въ Цесаро Кралевакой и восточной Тѣиографіи кѣрѣ Лѣсифа Лоренца Кѣрибека. Въ лѣтѣ ѿ Рождѣнїя Хриѣва 1775*. Фасц. 1287, бр. 224, 1774 (Илирска дворска депутација). Вел. 242 × 382, стр. 12 (непаг.). Овај рукопис је заправо исто што и онај под а, само је разлика у наслову (који је написан на омоту од исте, Рајићеве руке, у који је увијен поменути аутограф) и у неким детаљима као нпр.: у *Календару* има скраћеница а у *Мѣсяцославу* скраћенице су разрешене и сл. На стр. 13. Рајићевом руком написано је објашњење следеће: *Прїисїяженїе. Къ симъ подѣ червенными словами назнаменнованнымъ Праздникомъ припадающїя Рождїя Хриѣва, восткрїя и Сошесїя вїторїи и шїрейшїи Дѣнь и вознесїя Гдѣя*.

в) *Крайкое Православное Исповѣданіе вѣри Соборныя и Айклїя Цркве восточныя*. Вел. 233 × 378, стр. 41 (непаг.). Фасц. 1287, бр. 217, 1774 (Илирска дворска депутација). Рукопис је непотписан и недатиран, али је годину регистровала рука као и код аутографа под а. Овај рукопис представља једну од варијаната Рајићевог катихизиса писаног народним језиком. Садржи: *Всїуиленїе* (стр. 1—2), остали текст (стр. 2—41). На маргинама виде се често интервенције рецензента, којима се местимично Рајићев текст мења или изоставља.

г) *Кайихисїсѣ вящїиї, или Просїранїе изясненїе ѣавославнаго Исповѣданїя Восточныя цркве Неунитскаго, въ оуѣиѣренїе школы клїрическаї. Сочиненїи и чрезѣ Еїкоїскїи въ Карловѣ держанныї Сѣнодѣ ѣѣверїенїе. Лѣтѣ Гдѣя 1774. Наїчайшя и вѣрѣиаетїя код Лѣсифа Кѣрибека Цесарѣ-Кралеѣ: Иллїрическаго и Восточногъ Тѣиографа во Вѣнѣ*. Вел. 238 × 376, стр. 48 (непаг.). Фасц. 1287, бр. 225, 1774 (Илирска дворска депутација). Овај рукопис Рајић такође није потписао.

боравка био је следећи: трагати за нашим старим споменицима-рукописима и, уколико се покажу интересантни, вршити на њима језичка и граfiјска испитивања. На овоме послу радио сам у Будимпешти и то у библиотекама: Сечењијевој и Универзитетској, у Државном архиву, у Архиву пештанске и нoградске области а такође и у Пештанској парохији. У Сент-Андреји радио сам у Библиотеци Будимске епархије, која у свом фонду поседује и разне рукописне књиге из појединих манастира (нпр. Грабовца) и цркава. У свим овим институцијама нашао сам прилично материјала који ће бити користан за проучавање историје нашег језика, као и за развитак наше ћирилице. Надам се да ћу резултате ових испитивања објавити у посебној студији или у саставу других радова.

Извештај о научноистраживачком раду

Јован Кашић

У току летњих месеци школске године 1962/1963. провео сам месец дана у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду проучавајући рукописе Милована Видаковића. Циљ ових испитивања био је:

1) Утврдити који се све рукописи Милована Видаковића данас налазе у овој установи;

2) Извршити поређење Видаковићевих штампаних дела са рукописма да би се утврдило у којој су мери штампани текстови поуздани за језичка испитивања;

3) Утврдити карактеристике Видаковићеве ортографије.

Наводим неке резултате до којих сам дошао:

I

У Архиву САНУ и данас се налазе рукописи које наводе Љуба Стојановић (*Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије*, Београд 1901, 221—222. и Спасоје Васиљев (*Библиографија дела Милована Видаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12, 1932, св. 2—3, 151—152).

Поред ових рукописа у Архиву се налази још један већи спис и неколико мањих, углавном писама (та писма не помиње Павле Поповић у свом прегледу преписке Милована Видаковића — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12, св. 2—3, стр. 133—136. и 138—141). Већи део тих рукописа, колико сам могао да утврдим, до сада није објављиван.

Објављени су следећи рукописи:

1) Бр. 1419. — Рукопис аутобиографије Милована Видаковића, за који је Павле Поповић претпостављао да „данас тог рукописа нема (Годишњица Н. Чупића 41, 1932, 96). Рукопис има 14 табака; од последњег табака исписана је само прва страна. На омоту пише, изгледа туђом руком, *Почейтакъ живоутойисаніа М. Видаковичъ 1835*; Других напомена нема ни на омоту нити у рукопису. Цело је објављено у Гласнику Српског ученог друштва 30, 1871, стр. 92—128. под насловом *Автобиографија Милована Видаковића*.

2) Бр. 1428/3. — Рукопис посвете треће књиге *Историја Славено-Сербскога народа*. Штампани текст се врло мало разликује од рукописа. На полеђини је копија квите на 150 талира примљених за *Историју*.

3) Бр. 1420/10. — Концепт позива на претплату за *Грамаику*. Позив је штампан у Новинама српским бр. 34. од 20. IV 1838.

4) Бр. 1420/9. — Концепт дела писма објављеног у Времену 10. VIII 1926. године. Писмо се до првог светског рата чувало у Државном архиву, али је за време рата пропало.

До сада нису објављени ови рукописи:

1) Бр. 8965. — Видаковићево пропратно писмо уз „на третњу часть моего Любомира объявление“ упућено Димитрију Давидовићу. Писано је у Новом Саду 15. септембра 1817. године. У писму Видаковић моли Давидовића не само да штампа „объявление“ већ и да му јави ко је писац рецензије на прва два дела романа, премда „о Вуку ни мало не сумњамъ, но опетъ радсамъ се и отъ Тебе известити тко му е было участникъ у ономъ“ јер „познаю се нѣка коя изъ егѡ главы и слаба егѡ пера заистѡ испливати нису могла“. О овом писму пише Вук Мушицком 2. X 1817. (Преписка II, 195) и Видаковић (Арн. Магазин 1838, 100).

2) Бр. 1420/1. — Писмо упућено 24. маја Атанасију Стојковићу. До сада се знало да је Видаковић своју Граматику слао „негде у Русију“ (Годишњица Н. Чупића 41, 1932, стр. 70). Из овог писма, као и из писма под бр. 1420/2, види се да је Видаковић Граматику слао Стојковићу, јер му пише да „... не малоъ опечалился, видя, якѡ Грамматику нашу еще Ваше Превосходительство не получило“. Кад би знао да би му се „... труды ... награждения удостоили“ (да би била штампана) он би је преписао са копије и поново послао.

Интересантно је и оно што јавља о избору Мушицког за владику и о стању у савременој књижевности. Писци су „... не въ маломъ несогласии“, а Вук „... най-вѣщій раздоръ творить, и многия... соблазнаеть“.

3) Бр. 1420/2. — Копија писма Академији наука у Петрограду од 21. априла 1835. Видаковић моли „... что бы ми имѣли милость ѿ моей въ рукописи, на почившаго Аванасія Стойковичъ еще въ лѣтѣ 1826. посланой Славенстѣй Граматичѣ извѣстити мя что съ нею до селѣ сдѣлалось, и где находится“.

4) Бр. 1420/4. — Концепт посвете Девице из Маријенбурга писан 2. фебруара 1836. у Пешти. Интересантно је да је Видаковић намеравао, као што се види из овог рукописа, да дело посвети Петру Козаковићу (наслов концепта је „Благородный Госѡдаръ Петръ Казаковичъ“ а даље пише „я самъ се усѡдиль изъ особитагѡ моего къ Вамъ почитанія дѣлце „Дѣвица изъ Мариенбѣрга“ зовомо Вамъ посвятити“. Међутим, дело је посвећено Јосифу Мачванском (ова посвета је датирана 20. фебруара исте године).

5) Бр. 1420/5. — Концепт писма са заглављем „Почитаемѣй Господине Јовановичъ“ без потписа, а на првој страни, уздуж, написан је датум 26. августа 1836. Видаковић моли Јовановића да исплати дуг брата Јоце који је становао код Видаковића и остао дужан не само њему него и другима који сад од Видаковића траже наплату.

6) Бр. 1420/6. — Писмо Матици српској из Пеште од 13. јуна 1837. (по старом) у коме Видаковић нуди Матици своју *Грамаику*. Моли Матицу да „о нѡй [Граматици — Ј. К.] сѡде кои Славенску Грамматику знаѡд, и кои неће гледати ѡ кога а, но какѡ е дѣло“. Ако дело не би било прихваћено за штампу моли да му га „у истѡй цѣлости изволѣте вратити“.

7) Бр. 1420/7. — Писмо од 3. фебруара 1838. опет Матици српској. Интересује се „хоће ли Матица дѣло мое [Граматику — Ј. К.] ... да се печата приимити моћи или не ... да глѣдимъ шта ѣѡ сѣ дѣломъ чинити, чекати више не могу ... и наѣѡ мою Грамматику, бѣди какѡ на свѣтѣ издати“.

8) Бр. 1420/8. — Писмо Сави Текелији у коме захваљује на помоћи за штампање *Грамаиике*. Писано је у Пешти 9. децембра 1838. Иако у самом наслову није поменуто лице коме се писац обраћа, по садржини се може поуздано утврдити да то Видаковић одговара на Текелијино писмо од 12. новембра 1838. године (објављено у Годишњици Николе Чупића 12, 1932, св. 2—3, стр. 139—140).

Нисам, за сада, утврдио да ли су објављивани и на шта се тачно односе рукописи под бр. 1420/11 и 1420/12. Прво је говор писан за неку свечаност којој су присуствовали наставници, родитељи и „свию школа надзираатель“, а говор је прочитао неки од Видаковићевих ученика. Друго је концепт чланка о Евгенију Ђурковићу поводом његовог новогодишњег прилога „Новини“ (вероватно Арнотовом Магазину). Концепт је без датума или какве напомене.

II

Познато је да је Видаковић написао две граматике: словенску и српску. Сматра се да словенска граматика није сачувана. Од два рукописа која се налазе у Архиву САНУ један је сматран концептом (I) а други (II) преписом. Извршио сам делимично поређење штампаног текста *Граматики* са рукописом и рукописа међусобно. Штампани текст одговара рукопису II. Рукописи I и II („концепт“ и „препис“) међусобно се знатно разликују. За рукопис I рекао бих да је у ствари рукопис-концепт „Славенске граматике“ коју Видаковић помиње још 1817. (Скупљени грам. и пол. списи В. С. Караџића 1, 1894, стр. 169). На такав закључак упућују следеће чињенице:

а) Видаковић се целог живота бавио и питањима језика и тај је рад необично ценио. На граматички је радио годинама и вероватно је да је поред рукописа српске сачувао и рукопис словенске граматике.

б) Дајући био-библиографске податке о Видаковићу, Арнотов Магазин наводи да „у рукопису има ... Граматику српску на 40 табака ... Граматику Славенску на 40 табака“ (16. јуна 1838, стр. 191).

в) Видаковићево излагање у рукопису I препуно је словенизама док их је у рукопису II знатно мање.

г) У облицима промена рукопис I даје доследно ненародне облике. Навешћу само неколико потврда: генитив плурала је без наставка -а; нема једначења датива, инструментала и локатива плурала; именице мушког рода имају у локативу сингулара наставке -ђ и -и, а у акузативу плурала -и(-ы); именице женског рода имају у генитиву сингулара наставак -и (-ы), у дативу -ђ и -и, инструменталу -ју, локативу -ђ и -и. Прво лице презента сингулара има доследно наставак -у, друго -иш, прво плурала -мђ. Лична заменица за прво лице једине је азђ. У рукопису II за исте ове граматичке категорије или су искључиво навођени народни облици (чешће) или су дате паралелно „словенске“ и народне форме (ређе).

III

Са сачуваним рукописима поредио сам ова штампана дела:

1) *Благородный ойрокъ*. Весела игра. Драматическое измышление съ немецкаго языка на сербскій преведено Милованомъ Видаковичемъ. Der Edelknappe. У Будиму писмени кралђвскаго Всеучилища Пештанскогo 1836, 80 стр. (сравнио сам стр. 1—52). Као што је познато ово дело је сачувано у два преписа; у једном је језик славјаносербски док у другом има више особина народног језика. Штампани текст одговара овом другом рукопису.

2) *Грамматика сѣрбска или паче крђткое по испђтословію у сѣрбскій ѣзыкђ* Руководство. По чистомђ, ђ садашње врђме нарђчию; не самђ како у Сѣрбїи ђ ђ Срђмђ, ђ Бђчки, Славонїи и т. д. Сѣрблї ђбичнђ говоре, по ђ какђ треба да говоре, ђ нарочитђ да кнїге пишу, придерђжаваюћисе свђбђх ѣзыкђ своиственнђх Правїлђ и орђографїе. Сочинено Милованомъ Видаковичемъ бђвшимъ Латїнске Грамматїке Профессоромъ, ђ Пешти 1838, 6+180+16. стр. (Сравнио сам стр. 15—24).

3) *Ауђобиографија Милована Видаковића*, Гласник Српског ученог друштва 30, 1871, стр. 92—128.

4) Предговор *Девђци из Маријенбурга*, Прилози за кнђжевност, језик, историју и фолклор 5, 1925, стр. 152—158.

Треба закључити следеће: текст штампаних дела у великој мери одговара тексту рукописа; текстуална одступања су незнатна, чешће штампарске грешке, а ређе свесна интервенција писца или издавача (углавном допуњавање текста неком новом речју). Штампани текстови се стога могу искористити за испитивање Видаковићевог језика. Треба, међутим, бити опрезан при испитивању ортографије; ту има знатнијих одступања, па се стога, за студије које би се тицале овога проблема препоручују само рукописи.

Извештај о научноистраживачком раду

Др Бранислав Букуров

Током лета 1964. године провео сам 15 дана у југозападном Банату проучавајући морфо-хидрографске и привредно-саобраћајне прилике у Потамишју. Ова проматрања су наставак већ раније започетих радова на испитивањима географских прилика на територији Војводине, а посебно на територији јужног Баната. Приликом проучавања посетио сам Ченту, Фаркашдин, Опово, Баранду, Сефкерин, Глогоњ, Јабучу и Панчево и још читав Панчевачки рит.

Истакнути антропогеографски проблеми прошле године (ретка насељеност, стагнација становништва и велико иселавање) појављује се и у овом делу Баната. Али су они испољени у доњем Потамишју у много блажој форми него што је то случај у средњем Потамишју. Узроци томе леже у плодности Панчевачког рита који пружа знатно боље услове за живот него слатињава алувијална равна Тамиша узводно од Ченте и Баранде.

У овом делу Потамишја појављује се још једна географска интересантност, која је тесно везана за велику демографску агломерацију какву представља Београд. Снажна привлачна сила, којом располаже Београд, необично заразно делује на становништво доњег Потамишја, те се ово масовно иселава у Београд. И Панчево је такође важна мета иселавања, али са знатно мањом привлачном силом.

С друге стране пак, услед велике нагомиланости становништва у Београду и Панчеву и оскудице у становима, становништво ових градова упућено је на становање у суседним селима Јабучи, Глогоњу, Сефкерину итд. Отуда су дневне миграције ових и староседелача у Панчево и Београд веома масовне.

Још једна интересантност се истиче. Сем Панчева ни једно поменуто место нема железничку пругу. Све до појаве моторних возила становништво ових села било је упућено на насеља где су биле најближе железничке станице. Према овим селима су се градили друмови и саобраћај је између њих био веома жив. Појавом моторних возила читав саобраћај се оријентисао на друмове који пролазе кроз села или поред њих. Везе са Панчевом и Београдом, које обављају градски аутобуси неколико пута дневно, учиниле су да су ближа села постала шира предграђа ових градова.

Извештај о наставно-научном раду

Ђорђе Сп. Радојичић

По позиву универзитета у Москви, упућеном преко Министарства вишег школства СССР и Комисије за културне везе са иностранством СФР Југославије, био сам у Совјетском савезу од 14. септембра до 2. октобра 1964. године.

Сем у Москви, био сам у Воронежу два дана, 25. и 26. X, по посебном позиву Историјског факултета Универзитета у Воронежу, затим у Лењинграду такође два дана, 8. и 9. X, и, при повратку у Кијеву три и по дана, од 12. до 15. X 1964. године.

У Москви, на Историјском факултету, одржао сам специјални курс о „Јужно-словенско-руским културним везама од најстаријих времена до почетка XVIII века“, који су слушали сви редовни и ванредни студенти историје Јужних Словена. Укупно сам одржао 17 предавања. Курс је улазио у наставни план и уношен је у индекс, заједно с оценом. Испити су били 10. X. Полагало је и положило 23 студента.

На Катедри за историју Јужних и Западних Словена учинио сам 2. X два научна саопштења: „Преглед развоја и подела старе српске књижевности“ и „Димитрије Зограф, руски књижевник јужнословенског порекла (из XIV века)“. А на Славистичкој катедри Филолошког факултета имао сам 6. X три научна саопштења: „Геста дукљанског кнеза Владимира“, „Списи о Татарима код Срба у XIII веку“ и „Пахомије Логофет Србин“. Та три саопштења снимљена су на магнетофону од стране Радио-Москве.

У Славистичком институту и у Византолошком одељењу Историјског института Академије наука СССР имао сам дуге научне састанке с њиховим колективима, који су организовани у циљу да се ја детаљно обавестим о њиховом научном раду и о њиховим научним плановима, као и да им ја пружим обавештења о своме раду на тим секторима и уопште о раду код нас у Југославији на славистици (која се односи на феудално доба) и на византологији.

У Воронежу сам имао три дуга састанка са студентима појединих година који студирају историју Јужних Словена. Постављали су ми питања из области историјске науке и о Југославији уопште. У Лењинграду сам имао састанак с колективом Одељења за стару руску књижевност Академије наука СССР. Са тим Одељењем сам већ више година у научним везама и сарађујем на његовој научној публикацији „Труди“. Сарадници Одељења нарочито су се интересовали за Атос и словенске рукописе који се тамо налазе. У Кијеву сам држао предавање о „Украјинско-српским литерарним везама од краја XV до краја XVIII века“. Предавао сам на редовним часовима историје украјинске књижевности код љубазног колеге проф. Федора Јаковљевича Шолома.

Сва су моја предавања била на српскохрватском језику. Једино су у Кијеву превођена на руски. Такође су превођени моји одговори на питања која су ми постављали студенти у Воронежу.

Иако сам у Москви био веома заузет наставно-научним радом, ипак сам стигао да радим и у научноистраживачком смислу у Историјском музеју, где сам проучавао збирку Хлудова, коју углавном сачињавају српски и македонски стари рукописи. Бавио сам се једним рукописом са записима Грубадина, кефалије Андрејаша, брата краља Марка, и с једним преводом хезихасте Фудула са грчког на бугарски. Утврдио сам узгред да се код Теодора Граматика, који је за Доментијана преписивао Јована Екзарха, тај стари српски књижевник назива Доментијаном, а не Дометијаном. У Воронежу, због Дона који протиче у близини тога града, занимао сам се *Словом о ђолку Игорову*. Ове године поново је у Совјетском савезу покренуто питање времена постанка тог знаменитог спева. Доказујући на Филолошком факултету у Москви да је постојао јужнословенски спев *Гесија дукљанског кнеза Владимира*, образлажавао сам своје убеђење да је *Слово о ђолку Игорову* заиста из XII века, а не тек из XVIII века. „Тема“ о којој говори *Слово* долазила је од „светлог сунца“ вероватно је онај „вели мрак“ из доба „Манојла цара грчког, званог Багренородног“, о коме се прича у јужнословенском Житију Јоакима Осоговског, у српском његовом тексту, очевидно прерађеном крајем XIV или у XV веку. За Половце (Кумане) у Слову се употребљава поређење да се раширише „као пардуско гнезо“, а у једном јужнословенском спису из XI века казује се да су Кумани „пардуси“ (пантери). У Воронежу сам се бавио и Списом о Татарима од барског надбискупа Јована де Плано Карпини (1218—1252). Могао сам да утврдим да је тај спис употребио Пандхе, јужнословенски књижевник који је свој поетски текст саставио 1259. г.

На целом путу сам био срдечно дочекиван. Све колеге су биле крајње љубазни, а студенти су показивали велико интересовање за моја предавања.

Дугујем топлу захвалност Универзитетима у Москви и у Воронежу, као и Министарству вишег школства СССР и Комисији за културне везе са иностранством СФР Југославије што су ми омогућили ово путовање, за које имам пуно разлога да верујем да је било од користи за узајамно упознавање и зближавање на плану универзитетског научног рада и наставе између наше земље и Совјетског савеза.

Извештај о научноистраживачком раду

Др Александар Младеновић

Током месеца октобра 1964. боравио сам у Софији где сам проучавао старе ћирилске рукописе српске и бугарске редакције, који се чувају у софијским библиотекама и архивима. Овај студијски боравак у главном граду НР Бугарске представља једну од тачака Програма културне сарадње између Југославије и Бугарске за 1964. годину, а остварен је преко Комисије за културне везе са ино-

странством. У Софији сам радио у Народној библиотеци, у Црквеном музеју, у Архиву Бугарске академије наука, као и у Институту за Бугарски језик поменуте Академије. Кратко време борао сам и у библиотеци Рилског манастира. У свим овим установама чува се (у оригиналу или у фотокопијама) велики број рукописа и рукописних књига готово од најстаријих времена наше писмености. У свом раду био сам оријентисан на проучавању ћириличке грађије, односно развитка ћириличног брзописа на бугарском терену. Како је ово испитивање у вези са мојим радом на проучавању ћирилице у нашим западним крајевима, то ми је упознавање са брзописном ћирилицом на јужнословенском истоку у овом правцу умногоме користило. Резултате овог проучавања, било делимично било потпуно, надам се да ћу објавити у једном од својих радова у скорој будућности. Поред рада ове врсте, мој боравак у поменутим библиотекама био је усмерен и ка регистровању, односно испитивању и оних рукописних споменика који представљају интерес за историју нашег језика. Овај посао није могао бити овом приликом остварен у потпуности, углавном због недостатка времена, тако да ће бити потребно касније посебно предузети акцију овакве врсте.

Извештај о научноистраживачком раду

Др Војислав И. Илић

Необјављена кореспонденција, аутографи драма и рукописи ђесама у заоставштини В. Појгеоргијева Чернодринског. Војдан Попгеоргијев Чернодрински, оснивач новије македонске драмске литературе и истакнути протагонист македонске сценске уметности, за чију је биографију и књижевни резултат први изнео драгоцене податке у југословенској историографији Илија Милчин, тек се означио својом одвећ значајном улогом. Коришћењем архивског материјала, сведочанстава савременика и бележака у штампи израђена је, међутим, само парцијална слика животописа и активности овог писца. Она обавезује да се настави са даљим истраживањем како би се поједини наводи у мемоарима потврдили документом и како би се новом грађом допунила основа биографије Војдана Чернодринског. То све омогућује даље осветљавање пратилачких момената у креативном акту овог драматичара и драматурга.

У том циљу у току септембра 1963. године вршио сам пробна испитивања у Софији, а потом, у току јануара-фебруара 1964, у истим архивама (збиркама), радио сам на прикупљању грађе. При томе дошао сам до доброг дела заоставштине В. Чернодринског која се, и непозната, налазила код чланова његове породице. Она се састоји од неколико писама, аутографа драма, рукописа песама, плаката и објава, диплома и бележака, фотографија, књига, и сл. Овај извештај даје управо делимичан опис докумената у заоставштини В. Чернодринског.

1. Текстови драмских дела.

- 1) *Зло за зло*. Драма садржи два чина. Текст је откуцан и обухвата 30 страница.
- 2) *Робџиџ и Агаџа* [трагедија вџ 5 дејствија/ изџ Македонски животџ /на/ Македонски говорџ /написа/ В. Черно-Дрински. Текст ове драме је у рукопису.
- 3) *Оџџ глааџа си џаџиме* [трагикомична пиеса вџ 3 дејствија /6 сцени/ из макед. живот /през турската робџа/ от Војдан Чернодрински. Садржи и I и II чин. Материјал је у рукопису.
- 4) *Оџџ глааџа си џаџиме* — трагикомична сатира в 3 д. /6 сцени/ из ... на Македонците на турско то робство на мак. говор. Војдан Чернодрински. Овај егземплар је у ствари горњи текст читко преписан машилом. Додат је ту и трећи чин.
- 4) *Цар Пир*. Историческа драма вџ 5 дејствија изџ живота на Илиријцитџ 272 години прџди Христа отџ Војдан Чернодрински. Цео текст је откуцан писањом машином. На корицама израђен је цртеж цара Пира црвеном и црном оловком од самог писца. Укупно страница: 31. Пагинирање извршено оловком.
- 5) *Славџ Драгоџа*. Драма. 3 дејствија. В. Чернодрински. Са белешком да је радња дела везана за Самуилово доба. Рукопис.

6) *Воеводкаџа*. Драма в стихове, в... действия... картин... из ослободителни борби на българск. народ през турското робство. У почетку је текст писан мастилом, а даље оловком.

7) *Духџиџ на Свободаџа*. I, II, III. Постоје два примерка ове драме — први је куцан машином и са извесним је уметцима, а други сређен и сав откуцан.

8) *Буриџе џи Вардарџ*. Драма — 5 действия В. Чернодрински. Написана су само 3 чина. Текст је откуцан машином. Дошао сам до податка да је ова драма представљана у Софији, и последње је дело нашег писца.

9) *Македонска крџвава свадба*. Опера вџ 3 действия и една картина отџ. В. Чернодрински. Либрето В. Чернодрински. Музиката М.ро (маестро) Атанасов. Потом је прецртан наслов „Македонска крџвава свадба“ и изнад тога је написан, исто тако мастилом, нови наслов *Цвеџа*. На наредној страници је посвета супрузи, свом врлом, неуморном сараднику у сценским реализацијама Македонског драмског театра „Скрб и утеџа“. Она гласи: „Либрето посвеџавам џ на жена си Мариџка вџ знак џ на обич џ и признателност џ за 20-годишното и ценно сџтрудничество вџ полето на македонското театрално изкуство, главно вџ ролџа на Цвеџа — георџиџа вџ драмата и операта. Автора“. На наредној страници су лица либрета. Текст није сасвим сређен. Нека места су коригована црвенкастим мастилом. Има пасажџа, накнадно писаних оловком за убацивање.

II. Рукоџисне збирке џесама

Успео сам да пронађем и рукоџисне збирке песама В. Чернодринског. Постоје управо две свеске. Прџа је под насловом *Сџремеџи, џегла и коџнеџи*. 1855, а друга носи назив *Сџихове* 1895—1920. Евидентне су допунске одредбе — првом је објашњено да је Чернодрински почео да гради своџ стих врло рано (око 1895. или управо те године), да и рад на поезиџи траје доста дуго. То значи да су драмски жанр и песничство били паралелне преокупације нашег писца. — Сви текстови нису одмах дефинитивно сређени. Зато се јављају у накнадном препису. У време неоформљеног македонског књижевног језика и правописа, а потом и под принудом емигрантског живота, В. Попгеорџиџев, јасно, ова је дела писао уз коришћење званичног језика средине у коџој је радио — бугарског. Сам поетски таленат, очигледно, у овим свескама стихова није се испоџио у богатијем виду. Међутим и сама та језичка структура показује се једним делом као сметња — онемогуђавала је непосредан, сопствен исказ ствараоца.

Песме В. Чернодринског су тематски разноврсне, и претежно су лирског карактера, па за илустрацију ту наводимо неке: *Краџко надгробно слово*, *Арабески м'дросџи*, *Comedia finita est*, *Да се вџрегеџем*, *Маџични дарениџа*, *Любовџа*, *Нова воџна*, *Народе моџ...* Субјективна песма је честа и инклинира рефлексџи. Надања, чежње, илузије покопавају животне грубе околности и неминовности. Стихови В. Чернодринског, тако ангажују се социјалним феноменом, присутним аномалијама историјског часа, и опсервација постаје савесна и пуна:

Жавџах аз в' неправди, послушен, покорен,
где братство, свобода са думи лџжовни!
живџах аз притиснен, в след в' огџн обгорен,
в пожари духовни, в сред џюди бездомни!

С' желанџа, стремџеж, с коџпнеџи любовни
и аз бџах, като всеки зџл грџшник, бџах жалак
пред силни тирани, до лудост бесовни.
Подложка, аз ставах за хлебец до залак.
Комедџа финита е s t, играта свџрши.

(Комедџа финита е s t...)

Инџтима иде до биографског чврстог податка и до слике кошмара политичких струја и процеса у коџима је песник сведок правог народног интереса. — Са дахом, сунцем завичаја, даровима маџке, стекла су се у песнику „...труд, тџрпене, обич кџм народа“ (*Маџични дарениџа*). У песми *Да се вџрегеџем* су тежње и поруке из сфера прогресивне

акционости и социјалне етике („Да се впрегнем в прогреса... Да сме први в наука, / в стопанство в първи ред.../ Да защитим бедни маси...“). И стихови В. Чернодринског више су од суморне поетске мисли него од патриотске глорификације. Конвенционални, традиционалистички у поређењу, метру и речнику, они улазе у опште конклузије о историјском положају македонског живља и народа:

Народне мой, стърв на чужди.
всегда те виждам в плач задавен.
Аз виждам те се гол, се в нужди,
безправен роб, на скота равен!

(Народе мой)

И када надвлада горка безнадежност, песма В. Чернодринског задржава опаке инвективе — актуелна је, политичка, истраживачка, критичка. Бодро, љуто, несумњивом патриотском разгневношошћу она је обележила све оне који су неискрено, камуфлирано, себично, каријеристички руководили судбином македонских људи — људи „бездомних“:

Аз виждам стари демагози
как луди тичат по мегдани;
как с думи, в изобилни дози,
лекуват твоите луту рани

(Народе мой)

Ово све пада на одређена стања у прошлости песниковог народа, па на савремене доживљавање политичке ситуације. Не можемо открити сваки конкретни повод и прилику који су ове стихове створили као одзиве и реакције, али су опште линије јасне. Несумњиво ту је и прототип, предчашулевска варијанта предметности и тезе *црпила*.

Поезија В. Чернодринског, значајна више у аспекту националних оријентација, мање (чак сасвим мало) у аспекту артистичких реализација, када се проучи као целивит феномен и оквир — сасвим ће показати своје довољно верно саучесништво у настајању тема, идеја и расположења драмског опуса овог писца.

III. Документи (илакаџи, сѣискови, скице, фотѳографије)

1) *Сѣисъкџ на артистѣиџте оџџ Македоно-Одринскаџа Театѣрална Труѣа| џодџ уѣравлениџто на В. Чернодрински*. Обухвата 16 имена чланова драмског ансамбла В. Чернодринског са главниџм подацима — године старости, места рођења, занимања, раниџа позоришно-сценска ангаџованост, породично стање. Имена глумца под бр. 9 и 10 накнадно су прецртана. Списак ниџе датиран, али га, посредно, на основу веза појединих података, везуѣм за 1906. или 1907. годину. Врло је информативан, са бројним подацима о саставу Театра.

2) Плакат, штампан, са заглављѣм *Обявление*, којим се оглашавају представе Театра В. Чернодринског у Скопљу 1. нов. 1909. На програму су били 1) *Пѣрвѣй џѣникџ*, драма у 5 чинова из италиѣанског живота од П. Џиокометиџа и 2) *Киноматѳографџ*. Представе су дате, како је ту означено, у Градском позоришту у Скопљу.

3) Штампан афиш, плакат којим се објављуѣе *Лѣиѣерарно-Музикално-Гимнастѣичка вечерѣнка* приређѣна „на 26-ѣй т. м.“ 1909. године у Солуну. Програм је извођѣен, изгледа, у виду *гѳстѳовања* трупе В. Чернодринског у оквиру приредбе коју је организовало „Пѣрво Бѣлг. Гимнастѣическо Д-во“ у Солуну у сали Еден-театра. Ови подаци, поред неких других, налазе се на првој страници плаката. На унутрашњѳој страници је краћѣи текст на турском језику, а потом је изнет програм на бугарском и француском, чиме се водило рачуна о национално шароликом становништву тад космополитског Солуна.

4) Штампаним плакатом под заглављѣм *Сѣѳоличнаџа Макед. Театѣрална Труѣа џодџ уѣравлениџто на В. Черно-Дрински* оглашава се иступање овог театра у току 1902. г. у Софиѣи представом „на македонски говорѣ“, трагедиѳом „вѣ 5 дѣѣйствиѣа

изъ Македоно-Албанският животъ отъ В. Черно-Дрински *Робѣиѣ и Агаѣи*“. Дата су и лица драме, те и списак ангажованих актера, што информирѣ о саставу ансамбла, члановима „Скрби и утехе“ у првим годинама рада овог позоришног тела.

5) Делимично је оштећен један плакат под заглављем *Македоно-одрински* *те(аи)џрџ* *подр* *уредбаи* *на В. Черно[дрински]*. Њим се објављује *Литературно-музикална Вечеринка* овог уметничког колектива уз суделовање оркестра под управом Маждракова. Датум приредбе је: 24. фебруар 1907. г., а место није означено, или се не види.

6) Објава о наступању Театра под водством В. Попгеоргијева у ратном позоришту — 1917. г. (забележено је иступање у селу Коларево, на Беласици, на гледишту у виду амфитеатра са око 1000 места). Свакако да су и ту приказиване, бар већином, драме Војдана Чернодринског. Ова активност је већ принудна, у условима војне мобилизације, — интересантна више као знак продуженог ангажовања нашег писца у области сценске уметности.

7) Скица позоришта Еден у Солуну (на увећаном плану) са ситнијим белешкама у вези са коришћењем места у гледалишту за време гостовања Драмског театра В. Чернотринског.

8) Фотографија 11 личности (мушких) поређаних у виду пирамиде, под дрвећем, у гају или парку. Сви су у чину наздрављања. Чернодрински је у другом реду, сасвим десно, истакнутије издвојен. На полећини је забележено оловком: „Чернодрински като студент в Швајцария около 1898“.

9) Снимак на широком плану са групом од 21 личности (од тога 15 муш. и 6 жен. пола) датих на отвореном простору, испред дрвећа. Главнина снимљених личности је у једном реду (Специјалан детаљ за распознавање фотографије: на левом крилу, испред реда двојица су у полулежећем ставу, а један од њих са мандолином у руци). Фотографија представља ансамбл и управу Македонског театра „Срб и утеха“. На основу присећања осамдесетогодишње Марије Спинеле, снимак би показивао моменат испраћаја ансамбла на железничкој станици у Пловдиву 1902. г. Војдан и Марија Чернодрински су у средини реда (више у десном плану), окренути према себи (једини који нису у фронталном ставу, који су у пуном, оштријем профилу).

10) *На дрвеном мосту*. Тако називамо ту један од пронађених снимака трупе „Скрб и утеха“. На самом мосту је 13, а испод моста 8 чланова драмског театра. На доњем плану, између високих стубова-носача — како сам могао утврдити на основу саопштења Стојана Чернодринског — је Марија Чернодрински (са тамнијим ђемпером у левој руци), а до ње, на десној страни, сам Војдан. Фотографија представља Театар на путу „између Сливена и Јамбола“, „1901. или 1902. године“, „сигурно пре гостовања у Београду“ — како ми је одређивала сама Марија Чернодрински.

11) Са биографским податком у односу на нашег писца је и фотографија која представља три личности у стојећем ставу, у полупрофилу. Средињи је Војдан за време учитељовања и позоришног рада у околини Битоља. На полеђини снимка је белешка: Отъ лѣво на дѣсно: 1) Владимир Йаневъ отъ Шипъ, учител, Добрушево, Битолско. 2) Войда[н] Чернодрински, уч., с. Жупа-Селце, Дебърско, учител въ с. Могила, Битолско. 3) Кузман Главинчевъ, отъ Охридъ, уч-ел въ с. Облаково, Битолско. Иза ових имена и навода је одређено и време: 1897/98, али је накнадно испод датума написан оловком, сасвим бледо, знак питања.

IV. Из кореспонденције.

1) Писмо Д. И. Хаџијевића, (:Хаджијева), управника Маџед.[онске] позор.[ишне] друж.[ине] *Слобода* испослато В. Попгеоргијевиу Чернодринском из Шапца 29. XII 1903. године, за време гостовања театра „Скрб и утеха“ у Србији. Наводи указују да су пре овог датума установљене везе између драмског ансамбла из Шапца и македонских писаца В. Чернодринског и Г. Хаџи-Динева. Вођени су чак и телефонски, хитни разговори. Текст писма указује на кризу која настаје у вези са формирањем двају македонских позоришта — матичног, на челу са В. Чернодринским и новог — „Слобода“, на челу са Д. Хаџијевом и К. Димитровом. — Теза о корисности постојања два македонска театра — једног са седиштем у Бугарској, а другог са привременим седиштем у Србији, који би радили „у унисону“, на ширем

јужнословенском терену, за ствар македонске политичке и културне борбе, Чернодрински оцењује као акт који би водио слабљењу снага и програма агитације. Писмо пружа поједине корисне податке о политици, активности и саставу ансамбала, организација „Слободе“ и „Скрби и утехе“.

2) Писмо београдског лекара и фармацеута др И. Ранимира послато Чернодринском 10. јануара 1905. г. садржи изразе пуних симпатија према В. Чернодринском, његовој супрузи Марији и деци Спаски и Стојану („... ја Вам желим као поштену македонцу — да са својом фамилијом будете још срећнији“), и неколико политичких мисли о потреби заједничког организовања снага Србије и Македоније (и Бугарске) за општи устанак против Турака („Моја је највећа жеља да нашу и вашу браћу под Турцима што пре видимо као слободне грађане... Будите искрени поборник братства“). Текст писма Кап. И. Ранимира је одговор на писмо (карту) примљено од В. Чернодринског. Оно упућује на могућности одржавања веза нашег писца и са другим познаницима и пријатељима у Београду, нарочито Браниславом Нушићем, Браном Цветковићем, што би требало накнадно потврдити архивским истраживањима.

3) Крушевско благотворно брајство у Софији, писмом од 16. августа 1905. године, даје идеју и чини предлог да В. Чернодрински напише драму о Илинденском устанку македонског народа — 1903. Одговор (концепт) аутора „Краве македонск свадбе“ је на листовима истог писма. В. Чернодрински ту захваљује на позиву и предлогу. Истиче да би му за приступање таквом подухвату било нужно потребно претходно детаљно проучавање постојећег материјала, тока догађаја, прилика у Крушеву, као центру Републике, и осталих конкретних ситуација. Текст овог писма-одговора има вредност документа о покушају да се напише прва македонска драма о Илинденском устанку.

4) Из Солуна, 8. IX 1909. године В. Чернодринском се јавља А. Занков(ић). Писмо се у целини своди на извештај о одржаном заседању Дебарско културно-просветног друштва св. Иван (дебарски) у Солуну. Сам А. Занкович председавао је скупу од 45 чланова. Предмет расправљања био је Статут друштва, чији је нацрт читао као извештач комисије В. Икономов. „Идуће заседање — пише ту Занковић Чернодринском — биће у Вашем присуству“, а на њему би се бирала нова управа. На крају има указивања да се „из дана у дан ...“ јавља „много противника“, који настоје да се друштво разбије — „руковођени личним интересима“. (Цитате смо овде дали у преводу). Писмо има два листа, а текст је на непарним страницама и исписан црвеним мастилом. Ситуација у коме је друштво „Св. Јован (дебарски)“, ситуација ту означена, у вези је са разним преоријентацијама и кризама у самим општим политичким покретима и фракцијама, те ово писмо указује на тренутну припадност Чернодринског у оквиру тадашњег културно-политичког македонског организовања.

Сву ову грађу, уз друге изворе до којих сам дошао у Софији и Београду, посебно обрађујем, износећи је са факсимилима аутографа или цитатима у целини и уз потребне анализе и интерпретације у својим радовима који су већ предати у штампу или ће бити касније припремљени за објављивање:

1) *Еден нејознај документ во врска со штеатарската активност на македонскиот драмски писател Војдан Чернодрински*

2) *Нејознајни податоци о покушају да се напише прва македонска драма о Илинденском устанку*

3) *Македонски драмски штеатар „Скрб и утехе“ у Београду — у светлу нових информации*

4) *Документи и мемоари за престојот на македонскиот драмски писател и поет В. Чернодрински во Битола*

5) *Активност на В. Појгеоргиев Чернодрински во Солун и Скопје*

6) *Граѓа за биографију Војдана Чернодринског.*

Извештај о научноистраживачком раду

Др Војислав И. Илић

Рукописи драмских текстова Радослава К. Петковског. Македонска драмска литература у периоду између два светска рата — презентована делима Василија Иљоског (: Василије Илић) *Бегалка* (= *Ленче Кумановче*), *Нагазил човека* (= *Чорбаџи Теодос*), Антона Панова (: Антоније Пановић) *Печалбари* и Ристе Крлета (: Риста Крлевић) *Парије се ошешува*, *Милион маченици* и *Антица* — у ствари директније се наслањала и на остварења В. Черодринског. Обезбеђивање социјалног тематског оквира, упорно ексерптирање фолклорне грађе и ангажовање живе народне речи у сочној, колоратурној фрази дијалога (она је на сцени крупнила дејством политичке националне емиције) — дали су том жанру и резултату одвећ значајну улогу.

Та драма која је од скопске сцене прелазила на сцену београдског позоришта, а посебно је и активно је живела на бројним представама више аматерских театарских ансамбала у домовини свога језика, служила је потом и као подстрек за даље развијање дотичног жанра. Досад нису показивани, или бар нису учињени довољно евидентним, покушаји грађења дела ове књижевне врсте у овом временском одсеку и од стране других македонских људи са литерарном амбицијом. Ти покушаји, пак, водили су појединим резултатима, интересантним за утврђивање одређене политичко-културне атмосфере и интересантним у аспекту означавања зачетог литерарног пропеса у целини.

Радослав К. Петковски, у том периоду, између 1933—1936, стварао је своју лирику (његове песме на српскохрватском и македонском језику штампане су у „Јужној стражи“, „Новом сјају“, „Лучу“, управо је тим жанром тад постајао познат. У другој, наредној, такође крајој, фази настајао је и драмски резултат овог рано преминулог македонског писца. Он ће бити негован, развијан и касније. Оно што се све зна, што је све до данас забележено јесте само у оквиру неколико notiца, три-четири уопштене информације. У предговору његове збирке приповедака *Рашинец* (Скопје, 1950) стоји податак: „... во 1939 г. ја напишува и драмата *Продадена*, која е прикажувана во Охрид и Струга 1945 година... По ослободувањето Петковски печати свои работи во списанијата *Нова ден* и *Македонка*, како и во листовите *Нова Македонија*, *Труденник* и *Млад борец*. Од овој период е наговата драма *Збогум татко*“. У поговору његове збирке приповедака *Рибарот Крле* (Скопје, 1950) наведен је исти податак, али дата и уопштена карактеристика: „Во 1939 г. [Петковски] ја напишува својата драма „Продадена“, исто на македонски јазик — охридски говор — во која на поширок план ги осветлува друштвените спротивности и последици на капиталистичкиот поредок во животот на нашите луѓе. За прв пат драмата „Продадена“ се прикажува после ослободувањето, 1954 г. во Охрид и Струга и сречно е примена од публиката... После ослободувањето тој започнува одново да пише, ја напишува драмата „Збогум татко“, но многу поактивно работи на расказот“. У *Новој Македонији* XI, 3380, 1955, стр. 4, у чланку-некрологу који је објавило Удружење књижевника Македоније, такође је забележено: „У то време [пред други светски рат] прикажује се и негова драма *Продадена*“. Исти чланак је објављен и у часопису *Разглед* II, 22 (48), 1955, стр. 1. То је у главном све што се зна о овом предмету, све што је досад изнето.

Рукописи драмских радова поч. Р. Петковског сачувани су. Налазе се у породичној збирци у Охриду — у својини његове супруге Елене Петковске. Прегледом тог материјала (у току лета 1964. г.) могао сам утврдити низ факата који ће — нарочито у једном каснијем тренутку — бити свакако потребнији и интересантнији.

У пишчевој заоставштини нашао сам, пре свега, и друге драмске текстове истог аутора, и старије редакције поменутих дела:

- 1) *Сираче*. Трагедија у шест слика (пет слика и епилог).
- 2) *Продадена* (драма од охридскиот живот во пет чиној).
- 3) *Збогум татко*. Драма од охридскиот живот во три чиној...
- 4) *Зборот на борец*.

Сираче је, како се види поређењем грађе, прва варијанта драме *Продадена*. На првом листу, мастилом, руком је написано име аутора и наслов дела: *Рад. К. Пет-*

ковић. Сираче. Трагедија у шест слика (иједна слика и епизод). Сам текст драме куцан је машином на хартији канцеларијског формата. Листови су накнадно пагинирани руком, мастилом: 1—15, колико страница и обухвата овај рад. На крају текста нема ознаке датума настајања дела, ни потписа аутора. На стр. 1 дата је *Карактеристика лица која учествују у драми* (изложене су битне црте Колета, његова жена Соте, Славке, Настета, Димета, Пенке, чика-Ламбета, газда-Климета, његовог сина Номчета, грађана Јончета и Ставрета, Фросе. Показују се и четворогодишње дете и шестогодишња девојчица, а потом — грађани, грађанке, момци и девојке. Иза текста ове „Карактеристике“, на истој, првој страни, додато је руком, мастилом: „Прва, друга, трећа и четврта слика догађају се једна за другом у исто време. Пета слика се догађа неколико месеци доцније, а шеста слика (или епизод) годину и по доцније. Радња се догађа у Охриду. Време: 1939—1940 г.“

Продадена (драма од охридског живота у пет чинова). Овај је текст наслова откуцан на хартији канцеларијског формата. На првој страници текста, испод наслова, је „Карактеристика и костуми на лицата што играт во драмата“. Лица су: Климе, Марија, Номче, Коле, Сота, Славка, Марица, Ђоре, Пенка, Диме, Сандре, Вета, Андон, Насте, Ставре, стрико Јонче, Фроса и Фанија, Цвета. Потом: „Неколико момчина, другарки од Славка“.

На другој страници почиње сам текст драме.

Рад обухвата 18 куцаних страница (без пагинације). На крају је својеручни потпис аутора: *Радослав Пејковић* и датум: *новембар 1939 год. Охрид*.

I чин има 10 јављања, II, чин — 9, II — 9, IV — 2, V — 6 са додатком „Последно јављање (Славка, сама)“.

На 2. страници, при дну, је додат руком (мастилом) пропуштени део реченице, а на полеђини овог, иначе празног, листа исписано је накнадно још шест редака — монолози Фросе, Климета и Марије. На страници где је крај првог чина, при дну, оловком је исписан, додат монолог Климета од четири непуне ретке. Других бележака нема.

Нашао сам и дупликат овог рада. Посебна насловна страница не постоји. Има иста објашњења „Карактеристика и костуми на лицата што играт во драмата“ (као у претходном егземплару), а затим долази текст драме, са објашњењима на српском језику, у пет чинова. Потпис на крају овог откуцаног рукописа је: *Радослав К. Пејковић*, а остале ознаке: *Новембра 1939 г. У Охриду*. Уз овај примерак иду накнадно прикључене две странице „Четврти чин“. Текстуалне измене, у односу на материјал напред показаног примерка, су минималне.

Збогом татко. Драма од охридског живота у три чинова. Испод овог наслова стоји и индикатор: „Време — пред војната“. Рад је такође куцан машином. Обухвата десет страница текста. На крају је ознака „Охрид, новембра 1944 године“. Уз рукопис иде и додаток: II чин.

Зборот на борец (едночинка). Рад је откуцан писањем машином. Има дванаест страница. На једном, додатом папирићу својеручно, оловком, исписано је накнадно једно објашњење. На последњем папирићу дата су *Лица во едночинката „Зборот на борец“* (Петре, Петрејца, Голавинка, Николина, Миле) са краћим или ширим карактеристикама портрета. — На крају овог прегледа Р. Петковски је означио време и место радње драмата: „Действието се одиграва една година после ослободувањето на нашава земја во едно село во Дебарца. Сцената преставува типичен селски двор“.

II

Продадена је развијен и разуђен драмски текст, грађен у низу година, мењан и — како рукописи показују — остављен у две главне варијанте („Сираче“ и „Продадена“). Обезбеђивани су при тим реконструкцијама логичност, поступност и мотивација у радњи, и фактури дијалогског преношења.

Херојина Славка (кћи „патријархалног, поштеног Колета“, у коме је „отпечатан напор, труд и трпение“, и Соте, жене његове) као лик је такође потврђивана директним пишчевим карактеристикама: „уба, умна. Имам силен карактер. Та је симпатична сама по себе, но станвит све посимпатична во самото играње, нарочито

ко ке се жртвуват свесно за да и спасит своите. Таја ђе во моменти многу ђака и силна како во вторитот чин кога пристанвит да се мажит за Номчета. А во моменти ђе нежна и потресна, нарочно ко ке зборвит со Димета и со другарката во кој моменти некаде ђавно, некаде скријано ђе предават својата мака. Целата драма лежит на неја и од артистката која ке ђе играт таја улога зависит успехот на драмата. Со еден збор — та ђе душата на драмата. Во петиот чин требит да потресит со играта“.

У I чину, у првим секвенцама експозиције је Климе, „богат трговец од мал град“, „за кого парите се све“ (из *Карактеристици*). Он је са својом самоувереношћу, својом „серт“ женом Маријом и сином Номчетом (у „Карактеристици“ — Номче је „манлиј“, „тип на чоек без своје ђас“). Зацртаван је и у овом делу, са свом његовом психологијом лихвара и ђипиковских „паука“. Он не пристаје у почетку да сина жени за сиромашнију девојку, и има своје разлоге: „Друго е ко ке земиш от екрафот. Богата. Богат со богат да се усватит. После богатско чедо ке донесит и прике богатско“. Потом се слаже да учини покушај у вези са лепом Славком, кћери Колета Милоша, користећи своју економску премоћ: „Овде немат давет, не давет! Сакет, нейкет ке ни е дает! Коле не е богат, туку сиромак! И после той ми борджит мене, го има во рцете со борджот!“ У даљем делу његовог монолога означава се цео „морални“ кодекс и уврежена пракса целог друштвеног реда коме верно припада: „Е, мор Маријо! Да пулефме ние до сега шо е убо, шо е неубо, шо е чесно, шо не нечесно не ке бефме ова шо сме... А како се печалет пари се знайт. Не со убо, со чес тука вака (кажвит со рце) малу земи одовде, малу одовде. Измами еден, измами други“.

Ове поставке које Рад. Петковски истура наглашено, још у првом чину, објашњене су ту и другим епизодама (увлачење Јончета у лихварске замке, слање проводација за Славку уз обећање отписивања дуга који је приспео за протест, присвајање повереног му новца).

У II чину (у сцени: дом Колета Милоша) врши се (посредством улоге Настета) притисак на Славкиног оца. Разлози који му се истурају (тешка ситуација у којој се налази и као дужник Климетов) добијају свој израз већ у монологу Колета Милоша: „Демек, врзан си, роб. Со борджот си појако врзан од коко со синджири врзан!...“ Ту су, потом, места где Славка, и мимо воље родитеља, одлучује за саможртву и одлучује да пође за „манлију“ Номчета.

III чин *Продане*, уз приказ веридбе, уводи у акцију Димета. У „Карактеристикама личности“ писац је већ предао неколико битних црта портрета и неколико присутних околности: „Меѓу него и Славка постоит ђубов, но не может да се земет заради пари — сиромаси се... Артистот кој ке ђе играт ова улога требит да станит симпатичен на публиката со својата мажка појава. Сите моменти во кои се ђавиат той се силни. Нарочно пак во третиот и четвртиот чин... Той ђе во драмата носителот на револуционерното. Зато той требит то да го истакнит, нарочно во четврти чин“.

Тако су и обраѓене те функции и црте лика. У овом чину конфликт добија прве своје оквири. Три главна факта су у овим одломцима дијалога:

Димче: (презриво): Демек се продаде за пари! Срамно! ... А ти *продадена*!

Славка: Вас сум вистина продадена! Ама не ко шо мислиш ти, туку сум продадена за борц...

Димче (при зиласку из куће): Дури сум жив јас (,) Климе не кђе ишчекат да му бидиш сна...

Последњи моменат је и претпоставка у драматуршком решавању ситуације која води остваривању перипетије у даљем току повести и развоју радње у идущем чину драме.

IV чин (у почетној сцени: дом Диметов; важније компоненте радње: доживљавање Славкине судбине уз револт против богатих и моћних; у завршном призору Диме излази из куће и на самој свадби револверским хицем убија Климета) има изразитије акционе одлике, али не једрију, разуђенију дијалогску фразу.

V чин покажује пакао Славкиног живота у Климетовом дому — поред Марије и Номчета. Опервације пишење и ту су прилично оштре. Психолошка сенчења се завршавају уз стално обезбеђивање околности и ставова да трагична личност, Славка,

ковић. Сираче. Трагедија у шест слика (иједна слика и епilog). Сам текст драме куцан је машином на хартији канцеларијског формата. Листови су накнадно пагинирани руком, мастилом: 1—15, колико страница и обухвата овај рад. На крају текста нема ознаке датума настајања дела, ни потписа аутора. На стр. 1 дата је *Карактеристика лица која учествују у драми* (изложене су битне црте Колета, његова жена Соте, Славке, Настета, Димета, Пенке, чика-Ламбета, газда-Климета, његовог сина Номчета, грађана Јончета и Ставрата, Фросе. Показују се и четворогодишње дете и шестогодишња девојчица, а потом — грађани, грађанке, момци и девојке. Иза текста ове „Карактеристике“, на истој, првој страни, додато је руком, мастилом: „Прва, друга, трећа и четврта слика догађају се једна за другом у исто време. Пета слика се догађа неколико месеци доцније, а шеста слика (или епilog) годину и по доцније. Радња се догађа у Охриду. Време: 1939—1940 г.“

Продадена (драма од охридскиот живот во пет чиној). Овај је текст наслова откуцан на хартији канцеларијског формата. На првој страници текста, испод наслова, је „Карактеристика и костуми на лицата шо игрет во драмата“. Лица су: Климе, Марија, Номче, Коле, Сота, Славка, Марица, Ѓоре, Пенка, Диме, Сандре, Вета, Андон, Насте, Ставре, стрико Јонче, Фроса и Фанија, Цвета. Потом: „Неколку момчина, другарки од Славка“.

На другој страници почиње сам текст драме.

Рад обухвата 18 куцаних страница (без пагинације). На крају је својеручни потпис аутора: *Радослав Пејковски* и датум: *ноембар 1939 год. Охрид*.

I чин има 10 јављања, II, чин — 9, II — 9, IV — 2, V — 6 са додатком „Последно јављање (Славка, сама)“.

На 2. страници, при дну, је додат руком (мастилом) пропуштени део реченице, а на полеђини овог, иначе празног, листа исписано је накнадно још шест редака — монолози Фросе, Климета и Марије. На страници где је крај првог чина, при дну, оловком је исписан, додат монолог Климета од четири непуна ретка. Других бележака нема.

Нашао сам и дупликат овог рада. Посебна насловна страница не постоји. Има иста објашњења „Карактеристика и костуми на лицата шо игрет во драмата“ (као у претходном егземплару), а затим долази текст драме, са објашњењима на српском језику, у пет чинова. Потпис на крају овог откуцаног рукописа је: *Радослав К. Пејковић*, а остале ознаке: *Ноембра 1939 г. У Охриду*. Уз овај примерак иду накнадно прикључене две странице „Четврти чин“. Текстуалне измене, у односу на материјал напред показаног примерка, су минималне.

Збогум татко. Драма од охридскиот живот во три чиној. Испод овог наслова стоји и индикатор: „Време — пред войната“. Рад је такође куцан машином. Обухвата десет страница текста. На крају је ознака „Охрид, ноембра 1944 године“. Уз рукопис иде и додаток: II чин.

Зборот на борец (едночинка). Рад је откуцан писањом машином. Има дванаест страница. На једном, додатом папирићу својеручно, оловком, исписано је накнадно једно објашњење. На последњем папирићу дата су *Лицата во едночинката „Зборот на борец“* (Петре, Петрејца, Голавинка, Николина, Миле) са крајим или ширим карактеристикама портрета. — На крају овог прегледа Р. Петковски је означиле време и место радње драмата: „Действието се одиграва една година после ослободувањето на нашава земја во едно село во Дебарца. Сцената преставува типичен селски двор“.

II

Продадена је развијен и разуђен драмски текст, грађен у низу година, мењан и — како рукописи покажују — остављен у две главне варијанте („Сираче“ и „Продадена“). Обезбедивани су при тим реконструкцијама логичност, поступност и мотивација у радњи, и фактури дијалогског преношења.

Херојина Славка (кћи „патријархалног, поштеног Колета“, у коме је „отпечатен напор, труд и трпение“, и Соте, жене његове) као лик је такође потврђивана директним пишчевим карактеристикама: „уба, умна. Имам силен карактер. Та ѝе симпатична сама по себе, но станвит све посимпатична во самото играње, нарочно

ко ке се жртвуват свесно за да и спасит своите. Таја ђе во моменти многу ђака и силна како во вторитот чин кога пристанвит да се мажит за Номчета. А во моменти ђе нежна и потресна, нарочно ко ке зборвит со Димета и со другарката во кој моменти некаде ђавно, некаде скријано ђе предават својата мака. Целата драма лежит на неја и од артистката која ке ђе играт таја улога зависит успехот на драмата. Со еден збор — та ђе душата на драмата. Во петиот чин требит да потресит со играта“.

У I чину, у првим секвенцама експозиције је Климе, „богат трговец од мал град“, „за кого парите се све“ (из *Карактеристици*). Он је са својом самоувереношћу, својом „серт“ женом Маријом и сином Номчетом (у „Карактеристици“ — Номче је „манлиј“, „тип на чоек без своје ђас“). Зацртаван је и у овом делу, са свом његовом психологијом лихвара и ђипиковских „паука“. Он не пристаје у почетку да сина жени за сиромашнију девојку, и има своје разлоге: „Друго е ко ке земиш от екрафот. Богата. Богат со богат да се усватит. После богатско чедо ке донесит и прике богатско“. Потом се слаже да учини покушај у вези са лепом Славком, кћери Колета Милоша, користећи своју економску премоћ: „Овде немат давет, не давет! Сакет, нейкет ке ни е дает! Коле не е богат, туку сиромак! И после той ми борджит мене, го има во рцете со борджот!“ У даљем делу његовог монолога означава се цео „морални“ кодекс и уврежена пракса целог друштвеног реда коме верно припада: „Е, мор Маријо! Да пулефме ние до сега што е убо, што е неубо, што е чесно, што не нечесно не ке бефме ова што сме... А како се печалет пари се знайт. Не со убо, со чес тука вака (кажвит со рце) малу земи одовде, малу одовде. Измаи еден, измаи други“.

Ове поставке које Рад. Петковски истура наглашено, још у првом чину, објашњене су ту и другим епизодама (увлачење Јончета у лихварске замке, слање проводација за Славку уз обећање отписивања дуга који је приспео за протест, присвајање повереног му новца).

У II чину (у сцени: дом Колета Милоша) врши се (посредством улоге Настета) притисак на Славкиног оца. Разлози који му се истурају (тешка ситуација у којој се налази и као дужник Климетов) добијају свој израз већ у монологу Колета Милоша: „Демек, врзан си, роб. Со борджот си појако врзан од коко со синджири врзан!...“ Ту су, потом, места где Славка, и мимо воље родитеља, одлучује за саможртву и одлучује да пође за „манлију“ Номчета.

III чин *Продане*, уз приказ веридбе, уводи у акцију Димета. У „Карактеристикама личности“ писац је већ предао неколико битних црта портрета и неколико присутних околности: „Меѓу него и Славка постоит ђубов, но не может да се земет заради пари — сиромаси се... Артистот кој ке ђе играт ова улога требит да станит симпатичен на публиката со својата мажка појава. Сите моменти во кои се ђавиат той се силни. Нарочно пак во третиот и четвртиот чин... Той ђе во драмата носителот на револуционерното. Зато той требит то да го истакнит, нарочно во четвртиот чин“.

Тако су и обраѓене те функции и црте лика. У овом чину конфликт добија прве своје оквири. Три главна факта су у овим одломцима дијалога:

Димче: (презриво): Демек се продаде за пари! Срамно! ... А ти *продадена*!

Славка: Вас сум вистина продадена! Ама не ко што мислиш ти, туку сум продадена за борц...

Димче (при зиласку из куће): Дури сум жив јас (,) Климе не кђе ишчекат да му бидиш сна...

Последњи моменат је и претпоставка у драматуршком решавању ситуације која води остваривању перипетије у даљем току повести и развоју радње у идущем чину драме.

IV чин (у почетној сцени: дом Диметов; важније компоненте радње: доживљавање Славкине судбине уз револт против богатих и моћних; у завршном призору Диме излази из куће и на самој свадби револверским хицем убија Климета) има изразитије акционе одлике, али не једрију, разуђенију дијалошку фразу.

V чин показује пакао Славкиног живота у Климетовом дому — поред Марије и Номчета. Опервације пишчеве и ту су прилично оштре. Психолошка сенчења се завршавају уз стално обезбеђивање околности и ставова да трагична личност, Славка,

уз подношење одвећ тешких увреда и тортура, буде храбра, племенита и доследна. Идеализовање, у третману, није могло бити избегнуто, или бар сведено на нижу скалу: „О, мамо! Кће ојш сега дома и кће им речиш оту сум арно! Досега така ви велес за да мислите оту се привикнав. Ама сега вистина ми е арно! Ми е арно зашто ви е сте арно! Тате сега векће немат борч да му тежит. Убо си живит! Марица кће си го земит той шчо си го сакат. Убо си живите. То ме радвит, ох, многу ме радвит. Пак маките мои не требит да и знайте! Ыас се продадов за вие да можите да живите... А љас? Ыас немат векће зошчо да живам Ыас го платив борджот!... (завршни монолог драме). Пада онесвешћена. Смрт.

Неке сцене другог примерка ове драме Р. Петковског, оног са напоменама на српскохрватском језику, нешто су развијеније, а поједине су накнадно скраћиване, уз прецртавање спореднијих призора и дијалога. У старијем егземплару су и народне песме „Јас си го имам шареното којиче“ и „Јунак врвит низ гора зелена“, дате уз кола, а даље и песма „Ој Зарино, прва севдо!“

У варијанти *Сириаче* само су неке сцене и личности исте (Климе, Сота, Славка, Фроса...), а и сам почетак драме је друкчији (уводни приказ је пројецтиран у кући Колета, баштована). Карактеристичне су ту и сцене везане за присуство Турака.

Збогум, *Џајко* друга је, дефинитивније постављена драма Рад. Петковског. Релација два непосредна нараштаја, на линији очеви-деца, сведена је ту на сукобе, проблеме, дилеме које је једно време, предратно, само инаугурисало — са многим одлучностима. Тај свет родитеља из реда трговачких људи, ту — Стефе и Вета, притиснутих наслеђеном, коравом психологијом традиционализма, задужује писца да га показује у оштром сукобу са надохшим, набујалим прогресивним идејама које интимно и ватрено носи нова генерација. Стефе и Вета неповратно „губе“ кћер Марицу, која као гимназијалка у Охриду чита роман М. Горког „Мати“, па улази у револуционарно дело (ни „срећу не треба пропустити“ — говори њена мати, судију из „угледног“ дома, понуђеног за супруга). Продају и наде Стефетове да му син, лекар, постане народни посланик и узме за жену девојку из „угледне“ лозе, коју нуди Петар. (Овај се емоционално везује за студенткињу Љупку, кћер сиромашног крпача Косте).

Има сцена где се дилеме и супротности секу тачно и оштро на етичком плану и кодексу, где се окупљају дијалози из два удаљена и помућена идејна и емоционална вира и чине тезе драме и писца убедљиво евидентним. Судија, конформист и егосентричан, срачуна целом индивидуалношћу на службу старом и реакционарном, троши порочно и погубно расположиви пропагандни арсенал пред насавитљивом логиком Љупке, пред блескањем њене речи, усправљене и напете за социјалну тезу, хуману суштину и револуционарни чин —

Судија: ...Ах, како зборвите, ко овие преставителиве от опозицијава. Какоф народ, каква борба за народни права — глупости! ...

Марица: Не мислите ли оту ние младиве требит баш да се воспитаме во такоф слободен дух [као у роману „Мати“] за да мойме да ме [му] поможике на народоф?

Исто тако и пред бритким, разложним Љупкиним иступањем —

Судијата: Чоек се мчит за да си го наредит шо можит поубо животот.

Љупка: Чак и на сметка од други!

Судијата: Такоф е животот.

Љупка: За некој да... Правиот човек се борит да му е арно на сите...

Стара тема у литератури, али одвећ често казивана у другој релацији и у посебном знаку, и у сценама овог дела Петковског је конкретизирана. Потка драме, управо разрешење радње је најпре у дилеми, у услови који поставља отац сину: „Ние или та?“ [Љупка] и у консеквенци коју предочава син оцу: „Тога, збогум, татко!“. Друго је оно што писац жури да саопшти — Стефе (стойт неколку моменти со наведена гла и после о креват глата): Си ојде! Не остај нас за да земит керка од крпач! И шо рече: Татко, ти не гледаш. Идат друго врме, нов живот! Не гледам? Ох, осешчам сега, осешчам и љас, идат нешто ново — сврши старото!

Зборой на борец је не само једночинка већ и скица. Отресит сељак Петар и његова жена Петрејца из Дебарца, њихова кћи Голабинка и њена другарица Николина

(бивше партизанке, на активне друштвене раднице у сеоској организацији АФЖ), Миле, официр ЈА, пројектирани су у дане борбе, окупљени са много пишчеве симпатије на новом задатку земље. Они не успевају у овом драмату без довољног оквира и контекста да буду до нужне мере пуни ликови. Драмат је интересантан тематским обухватом и од интереса за преокупације писца, за његову готовост да и делом овог жанра прати токове савремености.

III

Психологија и култура личности одређивали су, јасно, и типове изражајних структура за текстове Радослава Петковског. Као ни у општим драматуршким постављењима, ни ту нису ангажоване форме сложенијих транспозиција. Дrame овог аутора, тако, у фактури су и на нивоу остварења В. Иљоског, А. Панова, Р. Крлета, у истом стилу. Ствари и личности су прилично поларизоване, тезе — пренаглашене.

Пишчев свестан, организован акт је, пак, — да дијалог испуни адекватном садржином и да му обезбеди пуноћу, разуђеност и типичност фразе и лексике народног говора. У томе има често очигледних резултата.

Рађени у неколико раздобља — рукописи драма Р. Петковског показују и неколико различитих прилика у фактури језика.

Сираще, претходна варијанта „Продане“, недатирана, има сав текст ван дијалога на српском језику. — Други примерак *Продане*, дупликат (датиран — „новембра 1939 г. У Охриду“), има текст са објашњењима такође на српском језику. Последња варијанта под називом *Продана* је пак у целини на македонском језику. Исто тако — *Збогум*, *шајко* и *Зборот на борец*.

У, иначе, ограниченим, псажима, „карактеристикама“ и . . . последњих дела, ван дијалога, пишчев текст је неједначан — са обиљем форми и речи из локалног, охридског говора, а и са структурама и лексиком тек усвојеног књижевног македонског језика. Тако се одражавају и стања још сасвим, разуме се, неконсолидованих прилика и у текстовима самих писаца са одређеног дијалекатског, перифернијег подручја, у текстовима саме литературе у првим поратним годинама.

У графичком погледу показују се прилике које су владале у писању пре доношења и озваничавања дефинитивног обрасца македонске азбуке: дз место *з* (на *дзидојџе*), дж место *џ* (*џеубе*, *синџири*, *борџош*), а у усамљеним случајевима налазимо у овим текстовима замењивања *з* и *џ* (*џенџере*), па, чак, и *ч* у резултату друкчијег гласовног својења у локалном говору (*борч*). Петковски такође користи слово *й* за „ј“, како је у једно време у току НОБ и после ослобођења и била пракса и у штампи (и место *Ј*, *ю*), а како је писано у прво време и после доношења нове азбуке због стања у тастури писаћих машина којима се у тренутку располагало — са словима старијег ћирилског типа: *йой*, *случай*, *кој*; *йас*, *йе*, *йрајџ*, *усейџ*, *мајка*, *својџе*, *ојш*, *мојџ*, *знајш*, *која*, *играјне*, *йејне*, *йаја*, *мајчински*, *йавџај*, *Марџа*, *шамџа*. — Глас „*б*“ обележава словима *л* и *й*: *лџубиџ*, *лџубов*, *лџуге*, а „*н*“ предаје графичким комплексом *нй*: *ослободуванџейл*. — Исто тако у овим текстовима се користи двојна графема *кй* за глас *к* (*ћ*): *какџа*, *кукџаџа*, *векџе*, и сл. Облик презента помоћног глагола „хтети“ пише се у виду *кџе*, али и у виду *ке*, *ке*. Ова недоследност може се потврдити потом начином бележења задње померене артикулације гласа „*ћ*“ словом *к* и у другим речима: *керка*, *домакин*, *йойке* (исп. и: *домаќин*, *домаќинка*). Исто стање је *гй* место *г* (*ћ*): *мејџу*, *грајџанин*, поред: *граѓанин*, *лџуге*.

Језик самог писца заджава, како је већ поменуто, многе црте охридског говора које су диференцијалне у односу на особености централномакедонског дијалекта; прилика у књижевном језику.

У области фонолошких појава, тако, карактеристично је својење старе консонантске групе *скј* на *ш*: *нишчо*, *зашчо*, *ушче*, као и у говору личности. — Остали су и трагови замењивања гласа *х* гласом *в* и, у резултату редукције сонорности, његовог својења на *ф* — на крају речи: *сџраф*, па и у средини: *нифни* син, *нифна* керка (поред *нивна* у драмату „Зборот на борец“), као и у говору личности (исп.: *греф*, „Продана“, *сџрафот*, „Продана“). — Врло често су илустровани и други резултати редукција гласова, такође према стању у локалном говору. Више пута се не показује *в* у речи

чоек, а бројнији су примери и са последицама асимилације вокала: *убо, уба, глатиа*. Тако имамо и са губљењем, *ј*: *одайиа*. Често се *и* своди на *ј* те, у обједињавању претходног и овог процеса, стоје резултати — а) у облику плурала именица мушког рода *чиной, ситолой, дзидойије*, а и код других врсти речи: *негойије*, б) у основи глагола: *йраийи, усейиий*. Пример упрошћавања консонанатске групе, такође према стању у локалном говору је и облик упитно-односно заменице *шо*. Петковски, потом, на више места је употребљавао некијевне облике глаголских именица, у гласовном склопу са последицом процеса метатезе: *йејине, играјине, йавйайине*. У новијем тексту, у „Зборот на борец“ су већ образовања литерарног порекла, са одсуством супституције и са резултатом јотовања: *ослободуванйејио*.

Морфологија охридског говора исто тако је нашла примену у језику писца. Одлика је говора пишчевог краја, не и књиж. језика, 3. лице јединине презента са наставком *-ий*, те и у језику Петковског се сусрећу форме: *имайи, барайи, носийи, бидийи, йрйийи, йосйосийи, йоййресийи, сйасийи, йредсйавийи*. Исто тако типична је црта охридског говора потврђена у језику Р. Петковског — посебност констелације основе глагола, основе презента: *влегйийи, сйанвйийи, йокажвйийи, йрйсйанйийи, йресйанвйийи, зборвйийи*, као и облик 3. л. плурала садашњег времена: *не можейи, земейи, ќе се фашейи*, и сл. — Именице сред. рода са е-морфемом у основној форми са наставком су *-ина* у множини: *момчина*, исто према локалном говору. — Показна, одн. лична заменица 3. л. сингулара ж. р. јавља се у редукваном облику: *џа* (*џа* је уба, *џа* је душата) и пунијем *џаја* (*џаја* игра). Исто тако и показне заменице 1. и 3. лица: *ова* улога према *оваа* у савременом македонском књижевном језику као облику жен. рода). Увек је и основна форма заменица 3. л. ср. рода *џо* (*џо* да го истакнит). Исп. и у композитуму *зайџо* (*зайџо* той требит да го...) у односу на облик *зайџоа* у књиж. језику. Акузатив личне заменице *она* (:таа) *йе* обичније је употребе (кога ке *йе* играт *џаја* улога; кој ке *йе* играт ова улога), али се јавља и облик *џа*. У примени је потом и форма акузатива заменице 3. л. јд. *она* без резултата аналошког развијања иницијалног *г*: *и* (за да и спасит својте), као и у локалном говору. — Количинска зам. у облику ср. рода је *све*. — У лексици такође има управљања према стању у говору Преспе и Охрида, са посебном толеранцијом страних а одомаћених речи (*йерде, серйи*-жена, итд.).

Радослав Петковски, у односу на сам језик драме, већ настоји да локални говор илустрије у пуној типичности. У овом смислу није неинтересантна садржина писма (свакако дупликата) које сам такође нашао у његовој заоставштини, писма упућеног три године пре смрти издавачком предузећу „Кочо Рацин“ у Скопљу. Њим је понудио за издавање драму *Продана*:

До Државното книгоиздателство за уметничка литература „Кочо Рацин“
Скопје.

Ви ља предлагам за печат мојава драма „Продана“. Доколку кје биде примена (.) молам да не се прават никакви текстуелни корекции нити да се исфрлуваа некои локални зборови. Можат да се прават само проповисни и воопшто граматички корекции, без да се менува суштината на текстот. / Молам да бидам што поскоро известен да ли кје се печати или не. / Во случај да не се прими за печат, молам ракописот да ми се врати со забелешки зашто не се прима. / Ако се прими за печат (.) кје доставам и предговор.... / Со почит,

15. V 1952 год.
Охрид

Радослав К. Петковски
судиа, Ул. „Генерал
Апостолски“ 29

Међу рукописима, у заоставштини Р. Петковског, нисам нашао текст предвиђеног предговора за издање драме *Продана*. То је, свакако, само остало у намерама, у плану писца, јер до публиковања рада није дошло.

Језик у драмама Р. Петковског, у дајалозима личности, врло је разуђен, и биће од користи уколико се добро консултује у даљим радовима за установљавање пуније, дефинитивније слике охридског говора, посебно са обзиром на лексику и фразеологију.

Извештај о научноистраживачком раду

Ђорђе Сп. Радојичић

Поводом стогодишњице рођења знаменитог румунског слависте Јоана Богдана (1864—1919), покретача у Румунији студија о словенско-румунским односима кроз векове, одржани су од 8. до 12. децембра 1964. године у Букурешту и у Брашову (месту рођења Богдана) научни састанци посвећени углавном теми Јоан Богдан и историја румунске културе.

На њима сам узео учешћа и ја, позван од стране организатора, Удружења слависта НРР. Био сам румунски гост, а послат сам од стране Српске академије наука и уметности, чији је Јоан Богдан био дописни члан (што су Румуни посебно истицали — у Брашову, на малој изложби докумената о Богдану била је и диплома о дописном чланству Српске академије).

Приликом отварања тих научних састанака поздравио сам присутне у име Српске академије наука и уметности и укратко изнео Богданове заслуге за српску науку.

У позиву који ми је упућен изражена је жеља да на састанцима одржим једно научно саопштење из домена историје словенско-румунских односа, о чему сам већ објавио више студија. Ја сам тако и учинио, па сам на првом састанку говорио о теми: „Bulgaralbanitovlâhos“ et „Serbalbanitobulgarovlâhos“ — deux caractéristiques ethniques du Sud-Est européen du XIVe et XVe siècles. Nicodim de Tismania et Grégoire Cambak.

На крају треба поменути да су од странаца још били представници чехословачке, бугарске и италијанске науке.

Извештај о научноистраживачком раду

Јелка Ређеп

Захваљујући материјалној помоћи Филозофског факултета у Новом Саду, боравила сам у Београду у току августа 1964. и фебруара 1965 (укупно петнаест дана) на научноистраживачком раду. У Народној библиотеци, Архиву САНУ и Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ проучавала сам рукописе *Житија кнеза Лазара* с почетка XVIII века, који су у вези са мојом докторском дисертацијом *Прича о боју на Косову*. Наставила сам са проучавањем рукописа које сам упоређивала и почетком 1964. године, па сам, између осталог, наново компарирала следеће рукописе у Народној библиотеци: *Житије кнеза Лазара*, *Милоша Обилића и остале српске госпode која је била на Косову* (Зборник, I, 18; Р-82), *Житије кнеза Лазара* (Зборник, I, 158, Р-452), *Сказаније о житију кнеза Лазара и прочих јунаков и вишезов српских* (Зборник, I, 84; Р-433), *Житије кнеза Лазара*, *Милоша Обилића и остале српске госпode на Пољу Косову* (Зборник, I, 54; Р-68). У Архиву САНУ проучавала сам такође два рукописа *Житија* и то: *Бој на Косову* под бројем 134. и *Житије кнеза Лазара* под бројем 398. Наведене рукописе упоређивали сам и са *Житијем кнеза Лазара* које је описао Стојан Новаковић у *Стираринама* X, 179. и употребио при издању *Приче о Косову*. У Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ прегледала сам рукопис *Житије кнеза Лазара* (Рс. 42).

У току фебруара 1965. године започела сам фотографисање рукописа у Народној библиотеци.

Извештај о научноистраживачком раду

Јован Кашић

У вези са проучавањем језика Милована Видаковића, што је предмет моје докторске дисертације, посетио сам Неменикуће родно место овог нашег писца (6—12

VII). Том приликом сам испитивао говор овог места и вршио магнетофонска снимања. Детаљан извештај о говору овог места поднећу за *Годишњак*, а траке са снимцима говора овог места са дешифрованим текстовима предаћу на чување Катедри за јужнословенске језике.

У току јула месеца 1964. провео сам недељу дана у Београду у Архиву САНУ испитујући рукописе Милована Видаковића и попуњавао већ раније прикупљену грађу. Поред рукописа Видаковићевих, у овој институцији се налази и извештај број писма која су разна лица упутила Видаковићу. Ова писма не могу много помоћи за оно што је тренутно мој предмет рада, али је било неопходно да се и са њима упознам, бар делимично, јер се и у њима налази доста података о овом нашем писцу.

Податке до којих сам дошао овим испитивањима користим за израду своје дисертације.

Захваљујем Управи што ми је, пруживши ми финансијску помоћ, омогућила да овај посао обавим.

Извештај о учешћу наставника Филозофског факултета у Новом Саду на симпозијуму о Вуку Стеф. Караџићу

У времену од 14—22. IX 1964. одржан је у Београду симпозијум о Вуку Стеф. Караџићу. На овом симпозијуму учествовали су и читали своје реферате следећи наши наставници.

1. Др Милка Ивић: *Вукова улога у нормирању екавске варијанте нашег књижевног језика*, 15. септембра.
 2. Др Витомир Вулетић: *Измаил Срезњевски и Вук Караџић*, 15. септембра.
 3. Др Александар Младеновић: *Слово о ђе Вука*, 16. септембра.
 4. Др Петар Поповић: *Вук Караџић и Димитрије Милаковић*, 16. септембра.
 5. Др Павле Ивић: *Два аспекта Вуковог дела*, 17. септембра.
 6. Др Милорад Живанчевић: *Браћа Мажуранићи, народна ђесма и Вук*, 17. септембра.
 7. Др Драгиша Живковић: *Вукова борба и српски ђеснички језик*, 18. септембра.
- Доскорашњи наставник нашег факултета др Миливоје Павловић, ред. професор у пензији, учествовао је такође у раду овог симпозијума са рефератом: *Еволуција и диференцираност сџила Вука Караџића*. 18. септембра.

Извештај о учешћу наставника Филозофског факултета у Новом Саду на V конгресу југословенских слависта

У времену од 13—18. септембра 1965. одржан је у Сарајеву V конгрес Савеза славистичких друштава СФРЈ. На овом Конгресу учествовали су и читали своје реферате следећи наши наставници:

1. Др Драгиша Живковић: *Теоријски нацрт за историјскокњижевну ђериодизацију* (реферат), 13. септембра;
2. Др Милка Ивић: *Проблем норме у књижевном језику* (реферат), 14. септембра;
3. Др Александар Младеновић: *Прилог ђроучавању развојка наше ћирилице* (корепферат), 16. септембра.

Поред поменутих наставника, Конгресу су присуствовали од стране нашег факултета и: др Павле Ивић, др Божидар Ковачек и Јан Кмећ.

C A Д Р Ж A J

<i>Dr Bariša Krekić</i> : O nazivu „Skiti“ za balkanske Slovene kod Ane Komnine .	1
<i>Dr Bariša Krekić</i> : Sur la dénomination „Scythes“ pour les Slaves balcaniques chez Anne Comnène	3
<i>Dr Slavko Gavrilović</i> : Irig — Od kuge 1795. do revolucije 1848—49.	5
<i>Dr Slavko Gavrilović</i> : Von der Pest im Jahre 1795 bis zur Revolution von 1848—49.	68
<i>Vaso Voјvodiћ</i> : O једном покушају забране растурања Доситејевих дела у Србији 1842. године	71
<i>Vaso Voјvodiћ</i> : A propos d'une tentative visant à interdire la diffusion des oeuvres de Dositej en Serbie en 1842	79
<i>Ћedomir Popov</i> : Stav Francuske prema događajima u Bugarskoј 1867. године .	81
<i>Ћedomir Popov</i> : L'attitude de France envers les evenements en Bulgarie de 1876	125
<i>Dr Aleksandar Mladenović</i> : Jezik „Života svetog Jeronima“	129
<i>Dr Aleksandar Mladenović</i> : La langue de la „Vie de Saint Jérôme“	158
<i>Јован Кашић</i> : Граматика Милована Видаковића	159
<i>Јован Кашић</i> : Грамматика Милована Видаковича	166
<i>Др Војислав И. Илић</i> : Еден непознат документ во врска со театарската активност на македонскиот драмски писател Војдан Чернодрински . .	167
<i>Dr Voјislav I. Ilić</i> : Un document inconnu se rapportant à l'activité du théâtre de Voјdan Černodrinski, auteur macédonien dramatique	187
<i>Јелка Ређей</i> : Мотив о рођењу Сибињанин Јанка у нашој старој и народној књижевности	189
<i>Jelka Redep</i> : Le motif de la naissance de Sibinjanin Janko dans la littérature médiévale et la littérature populaire	219
<i>Dr Milorad Živančević</i> : Ideja slovenske uzajamnosti u hrvatskoј književnosti šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka	221
<i>Др Милорад Живанчевић</i> : Идеја славјанској взаимности в хорватској литературе 60—70-х г. XIX века	245
<i>Др Иванка Јовановић</i> : Уметничка функција стилских фигура	247
<i>Др Иванка Јовановић</i> : Стилистические фигуры в функции изобразительных средств	259

<i>Др Вишомир Р. Вулејић</i> : Српска интересовања Александра Грибоједова у периоду настанка реализма у нашој књижевности	261
<i>Др Вишомир Вулејић</i> : Сербы о комедии А. С. Грибоедова „Горе от ума“ в 60—70-е годы прошлого века	272
<i>Helena Vojtechovski</i> : Uloga imena u Manovoj noveli „Smrt u Veneciji“	275
<i>Helena Vojtechovski</i> : Die Rolle der Namen in Thomas Manns Novelle „Der Tod in Venedig“	281
<i>Pavica Mrazović i Ružica Primorac</i> : Pokušaj klasifikacije frazeoloških izraza nemačkog jezika, njihovi izvori i stilske funkcije	283
<i>Pavica Mrazović — Ružica Primorac</i> : Ein Versuch der Klassifikation der deutschen phraseologischen Wortverbindungen, ihre Quellen und ihre stilistische Funktion	303
<i>Dr Aleksandar Nejgebauer</i> : Transformacije kurtoaznog kodeksa u Marvelovoj poeziji	305
<i>Dr Aleksandar Nejgebauer</i> : Transformations of the Courtly Code in Marvell's Poetry	323
<i>Dr Olga Penavin</i> : A kórógyi neylvjárás ígető-rendszere	325
<i>Др Олга Пенавин</i> : Систем глаголских основа у говору села Корог	354
<i>Др Радослав Чурић</i> : Штрајкови ученика Карловачке гимназије	355
<i>Др Радослав Чурић</i> : Забастовки учеников Карловацкой гимназии	369
<i>Dr Mirko Stojaković</i> : Mihajlo Petrović (1868—1943) Serbian Mathematician — Creative Originality and Versatile Personality	371
<i>Др Мирко Стојаковић</i> : Михајло Петровић — оригинални и плодни стваралац математике	373
<i>Dr Desanka Marić</i> : Izlučivanje estradiola estrona i estriola posle primene estradiol dipropionata kod normalnih i kastriranih zečica	375
<i>Dr Desanka Marić</i> : Excretion of Estradiol, Estrone and Estriol of normal and oophorectomized Rabbits after Estradiol Dipropionate administration	379
Извештаји о научноистраживачком раду на терену и студијским усавршавањима	381